Nadvirna Memorial Book

Nadvurnah

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

AUTHOR	
TITLE	Nadvurnah : sefer ʼedut ṿe-zikaron / [rikez ha-ḥomer ṿe- hevi li-defus, Yiśra'el Karmi (Oṭo Ḳramer)].
IMPRINT	880-03 [Tel-Aviv] : Hotsa'at ha-irgunim shel yots'e Nadvurnah be- Yiśra'el uve-Artsot ha-berit, 1975.
DESCRIPT	281, 67 p. : ill. ; 29 cm.
SUBJECT	Jews -- Ukraine -- Nadvirna -- History.
	Nadvirna (Ukraine) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Ukraine -- Nadvirna.
ADD'L NAME	Carmi, I. (Israel)
ADD'L TITLE	Nadwórna (Stanislav District)

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

NADWORNER SOCIAL
CIRCLE, INC.
Secretary
Blanka Beryer

הוצאת הארגונים של יוצאי נדבורנה בישראל ובארצות הברית

תשל"ו ישראל 1975

ריכז החומר והביא לדפוס : **ישראל כרמי** (אוטו קראמער)

ועדת ביצוע : **מנחם** מנדל **אבוש** ז״ל

ישראל (איסקה) **גראואר**

זלמן הרץ

ישראל כרמי

ועדת הספר :

מנחם אבוש ז״ל, ישראל גראואר, מנחם הרץ, זלמן הרץ,
גבריאל אסף (זאמלער), גרשון יורמן, ישראל כרמי,
גיזה פטראנקער, מרדכי רוטשטיין, מרדכי שרייער.

●

נאדווארנער קאמיטעט אין אמעריקא :

פארזיצנדער־קאסירער : **ד״ר יעקב דייטשער**

סקרעטאר : **ישעיהו שמערלער**

חברים פון קאמיטעט :

בערגער פאול, בערגער יהושע, פייער דוד, הארטמאן דוד,
קניטעל פאול, מילער יצחק, ראטשפרעכער בערנארד.

דער בוך איז ארויסגעגעבן דורך די נאדווארנער לאנדסמאנשאפטן אין ישראל און אין אמעריקא

●

רוב התצלומים בספר „עדות וזכרון", צולמו בנדבורנה עד שנת 1939, ע״י **יעקב האנדעלסמאן ז״ל** שנספה בשואה בנדבורנה.

דער גרעסטער טייל בילדער אין „יזכור בוך" זענען פאטאגראפירט געווארן אין נאדווארנא ביז צום יאהר 1939, דורך **יעקב האנדעלסמאן ז״ל** וועלכער איז אומגעקומען ביי דער אקציע אין נאדווארנא.

יעקב הנדלסמן ז״ל

יהי זכרו ברוך.

מבוא

הרב שמואל היבנר

הספר הזה — ספר נדבורנה — שהוכן והותקן לדפוס ביזמת ה„ארגון יוצאי נדבורנה בישראל" הוא מצבת זכרון לעיירתנו החיננית והחמודה, שגורלה היה כגורל כל הערים והעיירות שהגרמנים הצוררים פלשו לתוכן — הישוב היהודי נמחה כולו מתחת השמים, תיכף לכניסתם של הגרמנים לעיר, התחיל המפקד (שמו?) ימ"ש בהכנות לביצוע התכנית האשמדאית — השמדת יהודי העיר, זקנים וזקנות, אנשים, נשים וטף, מבלי להשאיר כל שריד. המפקד התאמץ לבצע את המשימה שהוטלה עליו בהקדם האפשרי, כדי לקבל אות הצטיינות מהמיפקדה העליונה בשל הזדרזותו לעשות את העיר נקיה מיהודים.

ביום הראשון של חג הסוכות שנת תש"ב, כחודש לאחר כניסתם של הנאצים המנאצים לעיר, התקיים המבצע הראשון, שבו נרצחו כשני אלפים וחמש מאות נפש. בתחילת השנה 1942 כבר היה יכול המפקד להודיע למיפקדה העליונה שהמטרה הושגה, ומכל הישוב היהודי לא נשאר אף אחד. כל בתי הכנסת ובתי המדרשות נהרסו ונשרפו והפכו למעי מפלה. העיר, שכמעט כל הבתים ברחובותיה הראשיים היו שייכים ליהודים, עודנה קיימת בשלמותה. היא לא נפגעה ולא סבלה מפעולות המלחמה, אך נתרוקנה מיהודיה. האוקראינים, ששיתפו פעולה במעשי הרצח עם הגרמנים, נעשו יורשי הרכוש היהודי.

היה היתה עיר נדבורנה יהודית עם בתי כנסת ובתי מדרש, עם חזרים ובתי ספר, עם מלמדים ותלמידים, עם רבנים ודיינים, עם ספריות וקוראים, עם מורים ושעורים. לא נשאר מכל אלה זכר, הכל נמחה מעל פני האדמה.

ספר זה ימלא תפקיד כפול: א. הוא ישמש ביטוי לרגשי חיבתנו והיקשרותנו לעיר מולדתנו נדבורנה. אין אדם ניתק לגמרי מהמקום שבו נולד וחונך. נשמתו נשארת תמיד קשורה אל אדמת העיר שממנה ינקה בימי הנעורים וקלטה את רשמיה הראשונים, שלהם יש השפעה מכרעת על עיצוב אופיו של האדם. אלה הנוסעים למדינה מעבר לים משנים רק את האקלים, אבל לא את רוחם. הספר הזה, שבו תיאורי חיים נוסטאלגיים, חדורי געגועים לעבר ולעיירתנו, יהווה אמצעי לחידוש זכרונותיו והלהבת חיבתנו לעיר מולדתנו. בכל פעם שנסתכל בספר ונקרא בו — הספר יעתיק אותנו למקום מולדתנו ולזמן נעורינו, לעולם שהיה ואיננו עוד. ב. הספר הזה ישמש מצבת זכרון לקרובינו ויקירינו שנהרגו ונורו על קידוש השם, ולא זכו לקבר ישראל ולמצבת זכרון; הספר הזה שבו נזכרים כל אלה מקדושי נדבורנה, ששמותיהם זכורים לאלה שנשארו בחייהם — יתרון לו ומעלה יתרה על מצבת אבן, שכן הספר נפוץ על פני תבל ולקוראיו אין מספר, בעוד שמצבת אבן נקראת רק על ידי מתי מספר הבאים למקום המצבה. נוסף על שני התפקידים הנזכרים יש לו לספר עוד תפקיד שלישי והוא: לספר לדורות הבאים על מעשי הזוועה והטבח האיום שהחיות הצהובות ביצעו בעמנו באכזריות מבהילה. כל קוראי הספר יקללו את העם הרצחני הזה. יקבוהו כי מארת ה' תבוא עליו.

אם כי נדבורנה לא היתה עיר ואם בישראל, ולא היתה נחשבת בין מרכזי התורה ומבצרי היהדות כקראקא, וילנה, ורשה ולבוב — בכל זאת אפשר לומר שנדבורנה היתה כרכא רכולה בה, בזעיר אנפין. האוכלוסיה היהודית בנדבורנה היתה רבת-גוונים: חסידים ומשכילים, אדוקים ונאורים, ציונים ומתבוללים, למדנים ופשוטי עם, סוחרים ובעלי מלאכה. המפלגות והשכבות השונות אלה שכנו בצד אלה בשלום. החיים של היהודים בנדבורנה היו זורמים בנחת ובשאננות והיו משתקפים כאידיליה, ללא תגרות וקטטות, ללא סערות וסכסוכים מפלגתיים. היחסים בין המפלגות היו ידידותיים. כל הזרמים והתנועות שהיו קיימים ביהדות העולם — סיסמאותיהם מצאו הד ביהדות הנדבורנאית. לכל תנועה היו בנדבורנה חברים, שהצטרפו אליה ודגלו בשמה ובתכניתה. ביחוד היה הנוער נוח לקבל כל רעיון חדש וכל תכנית מקורית, שהיתה מכוונת לשיפור היחסים בין איש לרעהו ובין עם לעם.

העובדות הבאות יעידו על ריבוי-הגוונים של האוכלוסיה היהודית בנדבורנה:

בנדבורנה היו בחורים, אם כי במספר לא גדול, שעזבו את בית הוריהם ונסעו לישיבות, כדי להשתלם בידיעת התלמוד והפוסקים. שתי סיבות הן שגרמו שמספרם היה קטן: א. הלימוד בישיבות לא היה נהוג בגליציה כמו בהונגריה ובליטא. משום כך לא היו ישיבות כלל בגליציה בימים ההם. הבחורים למדו בבית המדרש או אצל הרב דמתא. אם הרב היה מפורסם כגאון, היה נוהג לקרב אליו בחורים חריפים אחדים כתלמידים. ב. רוב הבחורים היו מעדיפים ללמוד לימודי חול בגימנסיה — לימוד שמתן שכרו בצדו, שכן היה מאפשר לבוגר קריירה אקדמית שתנחילה עושר וכבוד, בעוד שהלימוד בישיבה היה ללא סיכויים חמריים. אף על פי כן היו בחורים אחדים ששחו נגד הזרם ונסעו לישיבה ללמוד תורה, לא התועלת החמרית ולא תאוות הכבוד הניעה אותם לנסוע לישיבה אלא משום שנפשם (או נפש אביהם) חשקה בתורה. ומן הראוי ששמותיהם של אותם המעטים ייזכרו לשם ולתהלה.

הבחור הראשון מנדבורנה שנסע לישיבה היה הירשל, בנו של שמואל שיינפלד. שמואל שיינפלד היה בעל מאפיה והוא שלח את בנו לישיבתו של בעל ערוגת הבושם בחוסט, שהיתה מפורסמת כאחת הישיבות הגדולות בהונגריה. איני יודע מה היה בסופו של אותו בחור, הוא לא שב לנדבורנה. כותב הטורים האלה היה השני, שנסע ללמוד בישיבת ברודשין, הישיבה הראשונה בגליציה בראשותו של הרב הגאון ר׳ פנחס הלוי איש הורוויץ. השלישי היה יוסף וילנר, בנו של דוד ליב, שנסע לישיבה בבוצ׳אץ׳ בראשותו של הגאון יקותיאל ארי קאמלהאר, ואחר כך למד בישיבה בסטאניסלאבוב. הרביעי — היה מקרה מפליא ומפתיע. משולם בן וולוויל ביקל שהיה פקיד אצל הנוטריון בנדבורנה ועמד להתחתן, קשיש ממנו, בשנים אחדות, החליט פתאום לוותר על משרתו ולנסוע לישיבה להשתלם בידיעת התורה. הוא למד בישיבת סטאניסלבוב כשנה ושב לנדבורנה. מר י. שמרלר למד גם הוא בישיבת ברודשין ובישיבת סטאניסלבוב, אך איני מונה אותו בין הבחורים תלמידי הישיבה, מפני שהוא נולד בסלוטבינה ומשם שלחו אביו לישיבה. בשנים שבין שתי מלחמות העולם למדו כמה בחורים מנדבורנה בסטאניסלבוב, רובם למדו שם בגימנסיה, אבל היו גם בחורים מנדבורנה שלמדו בישיבה דסטאניסלבוב. אין בידי להזכיר את שמות כולם, מפני שמקום מושבי אז לא היה בנדבורנה, רק מבקר הייתי את הורי לפרקים. תלמיד ישיבה אחד, שאותו היכרתי בנדבורנה, ייזכר כאן והוא בנו של הירש אבלאס. ועוד תלמיד אחר מנדבורנה ייזכר כאן שבא אלי לבית הורי בהיותי בסטניסלבוב בשנת תרפ״ז (הורי העתיקו את מושבם מנדבורנה לסטניסלבוב) עם גבאי של בית כנסת בסטניסלבוב (שהיה קרובי) שאכתוב את החוזה בין קהל בית הכנסת ובין אביו ר׳ מאיר מפאסעצנה הי״ד שנתקבל כבעל תפילה באותו בית כנסת. אלו לעומת אלו: מצד אחד בחורים מנדבורנה שלמדו בגימנסיה הומירוס, סופוקליס ואפלטון, וירגיליוס, קיקרו וטאקיטוס, מתימטיקה ופיסיקה ומאידך — בחורים שלמדו תלמוד ומפרשיו, פוסקים ראשונים ואחרונים. עיירתנו החמודה ילדה לנו כל אלה, ועל כולם עלה הכורת.

ועתה משהו אופייני על הדור הצעיר שבנדבורנה בעל גוון אחר, על צמאונו לחכמה ודעת. בשנת תרצ״ב באתי לסטניסלבוב לבקר את הורי ז״ל כשנודע דבר בואי בנדבורנה בא אלי עזריאל רוזנהק, בנו של דוצי רוזנהק, וביקש ממני בשם בני הנעורים לבוא לנדבורנה ולהרצות כשם שהרציתי בביקורי הקודם. נעתרתי לבקשתו והסכמתי לבוא, אך בקשתיו להשתדל כי מלבד בני הנוער יבואו גם אנשים מהאינ-טליגנציה. עורכי דין ורופאים, ורצוי לי מאוד שאחרי הרצאתי יתקיים ויכוח. הוא הבטיח שישתדל לעורר ולהניעם לבוא ,ושאלני על איזה נושא אני רוצה להרצות, כדי שיוכל להודיע עליו במודעות. אמרתי לו שאני הייתי רוצה להרצות על יסודות המוסר ומהותו לפי תפיסת היהדות ומה בינה לבין תפיסתו של קאנט. קבענו את מועד ההרצאה כעבור שבוע. כשבאתי ביום הקבוע לנדבורנה הלכתי בערב בלוית גיסי מנדלי היבנר הי״ד למקום ההרצאה. האולם היה מלא מפה אל פה בחורים ובחורות, אך מן ה„אינטליגנציה" לא בא אף אחד. כשסיימתי את ההרצאה הצעתי שישאלו שאלות בנושאי ההרצאה ובחפץ לב אשיב על השאלות. אך איש לא שאל. אחר ההרצאה הראוני את הספריה שהכילה ממיטב הספרות העברית והאידית. בלכתי עם גיסי הביתה נטפל אלי אברך ושאלני שאלות בקשר להרצאתי, שמהן הכרתי שאיש הזה בקי בשיטת קאנט עד להפליא והשאלות ששאל היו באמת קשות שמפרשי קאנט הקשו ועמלו ליישבן. אמרתי לו, חבל שלא השמיע את שאלותיו תיכף אחר ההרצאה בנוכחותו של כל קהל השומעים, שמהן ומתשובותי עליהן היה כדי להבהיר עוד יותר את השקפתו של קאנט על מהות המוסר (היינו שרק מעשה שאדם עושה לא מתוך נטיה טבעית אלא מתוך שהציווי המוסרי מחייבו לעשותו — הוא רק הוא ראוי להקרא מעשה טוב), שעליה התלוצץ שילר, בעוד שהרמב״ם יישב את הקושי הזה תוך הבחנה בין שני מיני ציוויים מוסריים. ציוויים שמעיים וציוויים שכליים, שלגבי ציוויים שמעיים מוטב שקיום הציווי יהא נובע רק מתוך הציווי, בעוד

שלגבי ציוויים שכליים מן הראוי שמילוי הציווי יהא נובע מן הנטיה. כשהאברך נפרד מאתנו שאלתי את גיסי: מה טיבו של איש זה הבקי כל כך בתורת המוסר של קאנט? וגיסי אמר לי: הוא חתנו של הירש דראך והותנו מפרנס אותו והוא שוקד על ספרי פילוסופיה וידוע למכריו כאיש בעל ידיעה יסודית ומקיפה בשיטות הפילוסופיות, ועם כל זה הוא צנוע ואינו מתגאה בידיעותיו. גיסי אמר לי עוד, שבעיר ישנם עוד אברכים צנועים והם בעלי ידיעות במקצועות שונים. כולם נפלו חללים מידי הרוצחים האכזריים.

ויסופר משהו על מנחם אלון (רוזנהק), החלוץ הראשון מנדבורנה.

מנחם רוזנהק שב מהמלחמה בסתיו 1918 לבית אביו, דוצי רוזנהק, מלא מרץ ויזמה ולהוט למעשים. הוא ריכז מסביב לו מספר בחורים והלהיב אותם להתמסר לבנין הארץ. העיר היתה אז כבמצור, אין יוצא ואין בא. עד כמה דבריו מצאו הד בלב שומעיו — תעיד העובדה המפליאה דלקמן: בנדבורנה שלפני המלחמה היה איש מתבולל, ללא זיקה כלשהי ליהדות — סימצי הירש, בנו של יעקב הירש, רגלו לא דרכה על סף בית הכנסת אף ביום הכפורים. הוא היה קצין מילואים והתנהג כגוי. לאיש הזה היתה בת שחונכה ברוח ההתבוללות וההתנכרות ליהדות. מנחם התוודע לה ושיכנע אותה כי דרך הוריה היא בגידה בגזעה ובלתי מוסרית ואף בלתי מעשית, שהרי סוף סוף בעיני הנוצרים היא נחשבת כיהודיה. ואם תמשיך ללכת בדרך אביה סופה שתנחל קלון ואכזבה. הוא הניע אותה ללמוד עברית ולשוב לעמה ולתרבות עמה. בסופו של דבר היא נישאה לו ועלתה עמו לא״י. שם ילדה לו בן וקראו את שמו הרצל. בן יחידו זה של מנחם נפל במלחמת השחרור. מנחם אלון היה במשך שנים העורך של עתון המורים. כמדומני שאחריו עלו עוד בחורים מנדבורנה לא״י כחלוצים, והם הם שנשארו לפליטה. בבית דוצי רוזנהק היתה אוירה ארצישראלית, בניו ובנותיו היו קוראים ומדברים עברית. בנו הבכור שמואל, שעל פעולתו הציונית והספרותית כתבתי מאמר הנדפס בספר, היה האיש שיסד ספריה עברית בנדבורנה בשנת תרס״ז. בה היו מתקיימות הרצאות בעברית בכל מוצאי שבת על נושאים ספרותיים. המרצה היה על פי רוב הוא בעצמו. התלמידים והתלמידות של ביה״ס העברי היו באים להרצאות שהיו מכוונות בעיקר להשתלמות התלמידים והתלמידות בידיעת הלשון ולהקנות להם ידיעה בספרות העברית.

כדאי לספר על מאורע נפלא שאירע לעתליה. אחת מבנותיו של דוצי. בפרוץ מלחמת העולם הראשונה נסו עזריאל ושתי אחיותיו מפני הרוסים. בדרכם לוינה נאלצו לחכות לרכבת בתחנה אחת בהונגריה שעות אחדות. הם ישבו ודיברו ביניהם עברית. שמע ראש בית הנתיבות, שהיה יהודי, ושאלם לאן הם נוסעים, והם הגידו לו שנוסעים לוינה. ראש בית הנתיבות הציע לעתליה שתשאר בביתו והיא תהיה לו כבת, ובלבד שתלמד את בנו עברית. היא נשארה שם והיתה בביתו גם לאחר המלחמה עד שנישאה לתלמידה, שנעשה בינתים זמר מפורסם באופרה.

כהוכחה לנכונות התואר „כרכא דבולה בה בזעיר אנפין" שבו הכתרתי את עיירתנו, תשמש עוד עובדה שזכורה לי מימי ילדותי. בכל שנה באחד לחודש מאי היה הגלב צירלר (?) מקשט את עצמו בעניבה אדומה ובסיכה מפלגתית וצועד בתהלוכת הפגנה ברחוב עם מספר חברים לדעה. האמן האמין הגלב שההפגנה שסיסמתה היתה „עמלי כל הארצות התאחדו" תקרב את קץ הרכושנות ותחיש כינונה של החברה החד-מעמדית, המבוססת על עבודה של כל אחד ואחד. מספר הצועדים היה אמנם זעום, אך התהלוכה מעידה שבקשת-הגוונים של האוכלוסיה היהודית לא חסר גם הגוון הזה.

בכתבי על חורבן הישוב היהודי בנדבורנה עולה על זכרוני דמות יהודי קדוש וטהור, חסידא ופרישא — אני מתכוון לר׳ איצי מאיר גרשטנהאבר הוא היה בעל חנות של קמח, אך בחנותו בילה רק שעות מועטות, ורוב שעות היום בילה בבית הכנסת דחסידי אטאניא, שהיה סמוך לדירתו. לפרנסת המשפחה עזרה גם אשתו, שישבה בחנות רוב היום ור׳ איצי מאיר היה יושב בביהכ״נ ועוסק בתורה. בין חוגי הלומדים היה ידוע כלמדן מופלג, שהצטיין ביושר הסברא ובבהירות ההסבר. בימי החורף היה קם באשמורת הבוקר ונכנס לביהכ״נ, מסיק את התנור, מבלי לחכות לשמש שיבוא ויסיק, והיה לומד את שיעוריו עד שעת התפילה. גם בשעה שעמד בחנות לא מש הספר מתחת ידו. כך היה ר׳ איצי מאיר עוסק שליש היום בחיי שעה ורוב היום בחיי עולם. בימי מלחמת העולם הראשונה ישב כפליט בפראג וגם שם לא שינה את דרכו והקדיש את כל היום לתורה ולעבודה. אחר המלחמה שב לנדבורנה, והיות שבית הכנסת דחסידי אטאניה נשרף בימי המלחמה, הוא קבע את מקומו לתורה ולתפלה בביהכ״נ דחסידי ויז׳ניץ. וכאשר שוקם ביהכ״נ דחסידי אטאניא, לא הניחו לו המתפללים בביהכ״נ דחסידי ויז׳ניץ לצאת. כמדומני שהם השיגו פסק דין מבי״ד שעליו להשאר גם להבא אצל חסידי ויז׳ניץ. כל המתפללים נהגו בו כבוד, ופעם ראיתי שגם אביו עמד לפניו כתלמיד לפני רבו. אחר המלחמה שוב לא פתח חנות.

הוא נעתר להפצרת ר׳ שלמה הלר, שהיה מחשובי המתפללים בביהכ״נ דחסידי ויז׳ניץ, ללמד תורה לבנו ומזה התפרנס.

בשנת תרצ״ב נפגשתי אתו ושיבחתי את הנוער שבא בהמוניו לשמוע את הרצאתי על מהות המוסר לפי השקפת היהדות. הוא התנגד לדברי השבח שפזרתי לבני הנעורים והאשים אותם שכולם חדורי כפירה, אינם מאמינים בה׳ ובתורתו, מתפרקים והולכים בשרירות לבם. כשנסיתי לשכנעו שאין לדון מן הפרט על הכלל, שהרי סוף סוף הוא מכיר רק כעשרה בחורים — לא הסכים אתי ועמד על דעתו. כשביקרתי בנדבורנה שוב בשנת תרצ״ד ראיתי לפני איש אחר. הוא גדל ועלה, התעלה והתרומם בתורתו, בצדקתו ובמידותיו כמה מדרגות. בינתים הוא התחיל ללמוד קבלה — לימוד הדורש פרישות יתרה. הוא מצא לו חבר בלימוד זה והוא ר׳ זלמן, גיסו של מאיר סוקל. כששניהם היו נפגשים היו מתלחשים זה עם זה שלא יגונב שמץ דבר משיחתם לאוזן איש אחר. איני יודע אם ר׳ איצי מאיר נרצח ע״י הגרמנים או מת קודם לכן. אבל אם הטמאים הרגו אותו — אני מצייר לעצמי איך הוא בירך את ה׳ בשמחה על שזכה לקיים „ואהבת את ה׳, אפילו הוא נוטל את נפשך״.

דוגמה נאה וראויה לשבח של נאמנות וחיבה לעיירתנו גילה אחד מבניה. הראוי לשמש מופת לכולנו. בשנת 1932 קיבל אחד מדייני העיר, ר׳ מאיר בלזר, מכתב מיוהאניסבורג, דרום-אפריקה, ובו המחאה על הסכום של עשרת אלפים דולר. במכתב כתב השולח, כי מאחר שכתובת הקהילה בלתי ידועה לו, על כן הוא שולח את ההמחאה על פי הכתובת ועל שמו של הרב הידועים לו, והרב מתבקש למסור את הסכום להנהלת הקהילה שתשתמש בו לצרכי הקהילה ולטובת האוכלוסיה היהודית.

השולח היה דוד לוין, בנו של מנדלי לוין שהיה סוחר דגים. דוד נתייתם מאמו בעודנו נער לומד בחדר, ואביו נשא אשה אחרת. התנהגותה של אמו-חורגתו כלפי דוד היתה לא בעדינות וברכות אלא בקפדנות ובזעף, דוד שהיה נער רגיש נפגע מהתנהגותה, עזב את בית אביו, נסע ונדד עד שהגיע ליוהאניס-בורג. שם שיחק לו המזל. לא ארכו הימים והוא התחיל לעסוק במסחר היהלומים, הצליח בו ונעשה סוחר אמיד. אז זכר את עיר מולדתו ואת יושביה ושלח את הסכום הנזכר לעיר מולדתו. אף על פי שמוצאו לא היה ממשפחת עשירים ובבית אביו היתה הפרנסה בצמצום ולא ברווח, נהג ביד רחבה כגביר בן גבירים וכנדבן. הוא הוביח בתרומתו לא רק את נדיבותו אלא בעיקר את עובדת הישארותו צמוד וקשור בנימי נפשו אל העיר, שבה נולד וחונך, ושבה ספגה נפשו את הרשמים והחוויות הראשונים, שעיצבו את אופיו ואת אישיותו.

ספר נדבורנה הוא ספר זכרון לעיירתנו ולקדושיה שנהרגו על קידוש השם. תעודת הספר היא להביא אותנו לידי זכירה. ברם זכירת הקדושים היא לא זכירה סתם באדם הזוכר את הכרונולוגיה של מאורעות שאירעו לעמים אחרים, לא כמו זכירת שמות ותאריכים של מלכים שמלכו בארצות אחרות, אלא זכירה. שתעורר בקרבנו רגשי צער ויגון על השמדת יקירינו ותכרה אזננו לשמוע את אנקת יקירינו הקדושים שיצאה מפיהם עם נשימתם האחרונה. תעודת הספר היא להרטיט את רגשות נפשנו למען נזכור את אשר עוללו לנו צוררינו. אין קירבה בקירבת הדם ושותפות-הגורל. עלינו לשמור שזכרון אסוננו הלאומי וזכרם של יקירינו ההרוגים הקדושים ושמותיהם יהיו חרותים על לוח לבנו כל ימי חיינו.

הרב שמואל היבנר

בשער הספר

ספר זה רב-הכמות ורב האיכות הוא בעיקרו דוקומנטרי, והנושא שלו — אחת העיירות בלב התפוצה היהודית הגדולה במזרח אירופה, — נדבורנה במחוז סטניסלבוב, שקהילתה היהודית חרבה כליל בימי השואה.

בלב דואב וברגש של קדושה, ניגשנו למלא את החובה — להציב גל-עד לקהילת נדבורנה והסביבה, למען יישמר זכרם של קדושינו לדורות הבאים.

שנים חלפו, שנות אבל ויגון קודר, עד כי יכולנו, אנו שארית הפליטה של עיירתנו נדבורנה והסביבה בישראל, לתת דעתנו על הקמת מצבה חיה לקדושי קהילה שלימה.

רבות התלבטנו. אחרי דיונים רבים וממושכים, שנערכו באסיפות כלליות של ארגון יוצאי נדבורנה והסביבה, הגענו לכלל דעה, כי המצבה שיש בכוחנו להציב לקדושי קהילתנו היא: הוצאת **ספר זכרון**.

אכן, פרקי הזכרונות, העדויות והרשימות, שנקלטו ונאספו בעמל רב,, מגוללים לפנינו תמונה רעננה ורבת-ענין של חיי קהילה יהודית קטנה, אשר רבים מבניה נטלו חלק בפעילות הלאומית, הרוחנית והחברתית, ששינתה את פני החברה היהודית. לא מעטים מהם היו שותפים למפעל הציוני ורבים מהם נמצאים בארץ. יוצאי פולין, מכל תנועות נוער החלוציות, שעברו הכשרתם החלוצית בנדבורנה הם עדים לכך, לחיים היהודיים-הציוניים בעיר.

ספר זה, הוא פרי יזמתם וייצירתם של יוצאי נדבורנה, שזכר עיירתם יקר להם. בתשוקתם העזה להנציח את שמה ואת קורותיה, התנדבו לבצע את המפעל החשוב ולפרסמו ברבים.

באחת האסיפות האזכרה הנערכות מדי שנה בחוה"מ סוכות, נבחרה ועדת מערכת, שהוטלה עליה הוצאת הספר, פרי עבודה קולקטיבית של יוצאי עירנו באשר הם שם.

הקורא ימצא בספר הזכרון חומר היסטורי, ביוגרפי ופולקלורי רב-גוני, תיאורי מאורעות, שנחרתו בזכרון ממלחמת העולם הראשונה ועד השואה. סיפורים ורשמים המתארים את החיים היום-יומיים, והתרחשויות שונות בחיי הקהילה ובחיי משפחות שונות. תיאורי דמויותיהם ומעשיהם של אישים שונים, עסקנים, משכילים וכן פשוטי-העם, כפי שנצטיירו בעיניהם של עדי-ראיה ידידיהם ומוקיריהם. בספר באים לידי בטוי, גם הערכים של התנועות הלאומיות והחברתיות, והתגבשות אינטליגנציה יוצרת, שהשפיעה השפעה רבה על הדור הצעיר ובאה לידי ביטוי ב„תנועת היציאה" מן העיירה, לערים הגדולות והנדידה ההמונית למרחקים. למרחבי אירופה, לארץ ישראל ולארצות הברית.

בטוי רב-רושם ניתן לקץ הטראגי של הקהילה, מפי שרידי השואה שראו בעיניהם את חורבנה בדם ובאש, ואת אבדן הנפשות היקרות וגורלם המר של יקירינו. אין ספק, כי על אף המאמצים המרובים, שהושקעו בהכנת הספר, אין הוא יכול לשקף, את כל שאפשר היה לספר על עירנו ואנשיה.

לא נשכח מליבותנו, כי חוב גדול אנו חייבים לקהילה שחרבה למשפחותינו שאבדו בשואה. לקבוצה היוזמת של יוצאי נדבורנה והסביבה שבישראל, הצטרפו בני עירנו בארצות הברית ובכוחות משותפים עשינו מעשה למופת.

הקדשנו מדור מיוחד בספר הזכרון, לדפי ההנצחה, ואיפשרנו לבני עירנו להנציח בצורה זו, את יקיריהם שניספו בשואה. כן ריכזנו בספר הזכרון שמות בני עירנו (לפי א"ב) שאינם עוד ולא נשאר, לצערנו, אף אחד ממשפחותיהם.

פנינו לכל יוצאי נדבורנה והסביבה בארץ ובתפוצות שיימציאו לנו את שמות יקיריהם, בני משפחה, קרובים וידידים, אשר ייכללו במדור ההנצחה. לצערנו, לא כולם נענו לקריאתנו, אך רוב בני עירנו והסביבה, נענו בעין יפה לפנייתנו בהגשת חומר ספרותי, או אמצעים כספיים. גם אחינו בארצות הברית של אמריקה התעוררו לפעולה. בכנס מיוחד של ארגון יוצאי נדבורנה בארה"ב, נבחרה ועדה מיוחדת שחבריה טרחו ועמלו בליקוט החומר הספרותי ובגיוס כספים. מאמציהם הוכתרו בהצלחה ותרומתם הספרותית והכספית סייעה, במידה רבה מאוד, לביצוע המשימה הקשה שהטלנו על עצמנו.

לכל החברים האלה בישראל ובארצות הברית, **העושים** והמעשים למען הספר — תהא הצלחת המפעל שכר לעמלם.

בלב חדר ודואב מציבים אנו פרי מאמצינו הרבים והמשותפים, **מצבה חיה לקהילה היהודית הקדושה נדבורנה** — צור מחצבתנו, שהיא גם מעין „קדיש יתום" ציבורי לאלפי נשמות קדושינו.

יקראו בו בנינו, ילמדו לדעת כיצד חיו אבותיהם ואבות אבותיהם במשך דורות, כיצד נלחמו את מלחמת קיומם נגד כוחות עוינים וצוררים; איך עמלו ויצרו נכסי חומר ורוח.

מעשה הנצחה זה, עולה לאין ערוך על מצבת אבן. שכן אמר הסופר הדגול המנוח ש"י עגנון:

> „מעולה הוא הניר, אפילו מן המצבה, שאם היא גדולה ונאה, גונבים אותה הגויים ושמים אותה בבניניהם ואם היא קטנה, היא שוקעת באדמה, מה שאין כן נייר. שאם מדפיסים ספר הריהו מתפשט בכל תפוצות ישראל ויש לו קיום לדורות". („אורח נטה ללון" עמ' 332)

ואמנם מאמין אני, שתוכן ספרנו זה יחיה בתודעתנו כמורשה יקרה לנו.

בטוחני, שספר זה יתקבל בקורת רוח על ידי כל בני נדבורנה והסביבה, צאצאיהם וקרוביהם והציבור הרחב בכללו, ומי ייתן וישרה מרוחו גם על בני הדור הצעיר, שלא טעמו את טעם הגלות, ושעולם זה של העיירות היהודיות בגולה זר להם לחלוטין.

נברך איפוא על המוגמר ונביע את רגשי תודתנו למחברים, שהשתתפו בספר ולכל אלה שעזרו וסייעו בידינו בעצה ובמעש, בחומר וברוח. בראש וראשונה, לכבוד הרב שמואל היבנר (ארה"ב) על הפרקים ממעין היצירה שלו ועל דברי הזירוז והעצה במשך כל תקופת ההכנה, לבן עירנו היקר שעיה שמרלר על החומר החשוב על השואה בנדבורנה; למנדל זינגר — שסיפק לנו קטעים חשובים מהארכיון שלו על הפעילות הציונית בנדבורנה לפני מלחמת העולם הראשונה, לשלמה שחורי ומשה יונגמן על עזרתם בעריכה ולחברי בועדת הביצוע של הוצאת הספר: מנחם (מנדל) אבוש ז"ל, ישראל (איסקה) גראואר, זלמן הרץ.

כ"כ מנחם הרץ, ב"צ קרן (קרצנר), גיזיה ומשולם פטרנקר, גרשון יורמן, ד"ר משה הרץ, שעזרו הרבה. יבואו כולם על התודה וההערכה.

בני עירנו היקרים, הכנת הספר והוצאתו לאור, היא תרומה קולקטיבית של צבור שלם, שנתן מזמנו, יכולתו וממונו. כל אחד לפי אפשרויותיו ולפי הבנתו.

אין אנו מתיימרים לחשוב שעשינו את המלאכה שלימה ואיננו מעלים על הדעת שתיתכן בכלל שלימות במפעל כעין זה. בטוחני שאפשר למצוא מגרעות פה ושם, אך מה שעשינו, הוא המירב שיכולנו לעשות בתנאים הנתונים. אם תמצאו פגמים ושגיאות הרינו מבקשים את סליחתכם מראש.

יהא ספר זה, כגל-עד על קברות לא נודעו, נר לזכרון עולם של יקירינו הקדושים והטהורים שניספו בשואה ומקור למחשבה ולקחים לדורות הבאים.

יקראו הקוראים בדפים אלה וידעו מה רבים אוצרות התורה והמוסר, מרץ היצירה וגבורת המאבק שהיו גנוזים בקהילה זו. ייקראו וידעו מי היו הראשונים, שטיפחו בליבם חלומות גאולה ושיבת ציון ומה עשו ופעלו כדי לצאת מעבדות לחרות.

יקראו צאצאינו דפים אלה, שנכתבו בדמע אבותיהם בעוד זוועות השואה נגד עיניהם ובתוך לבם, יתבוננו ויעמיקו חקר בגורל ישראל עמם, ויכירו את עילת גורלו הטרגי ואת תקות גאולתו ועתידו.

שלכם בהוקרה

ישראל כרמי

(אוטו קראמער)

קרית-טבעון

הַנֵּדֶר

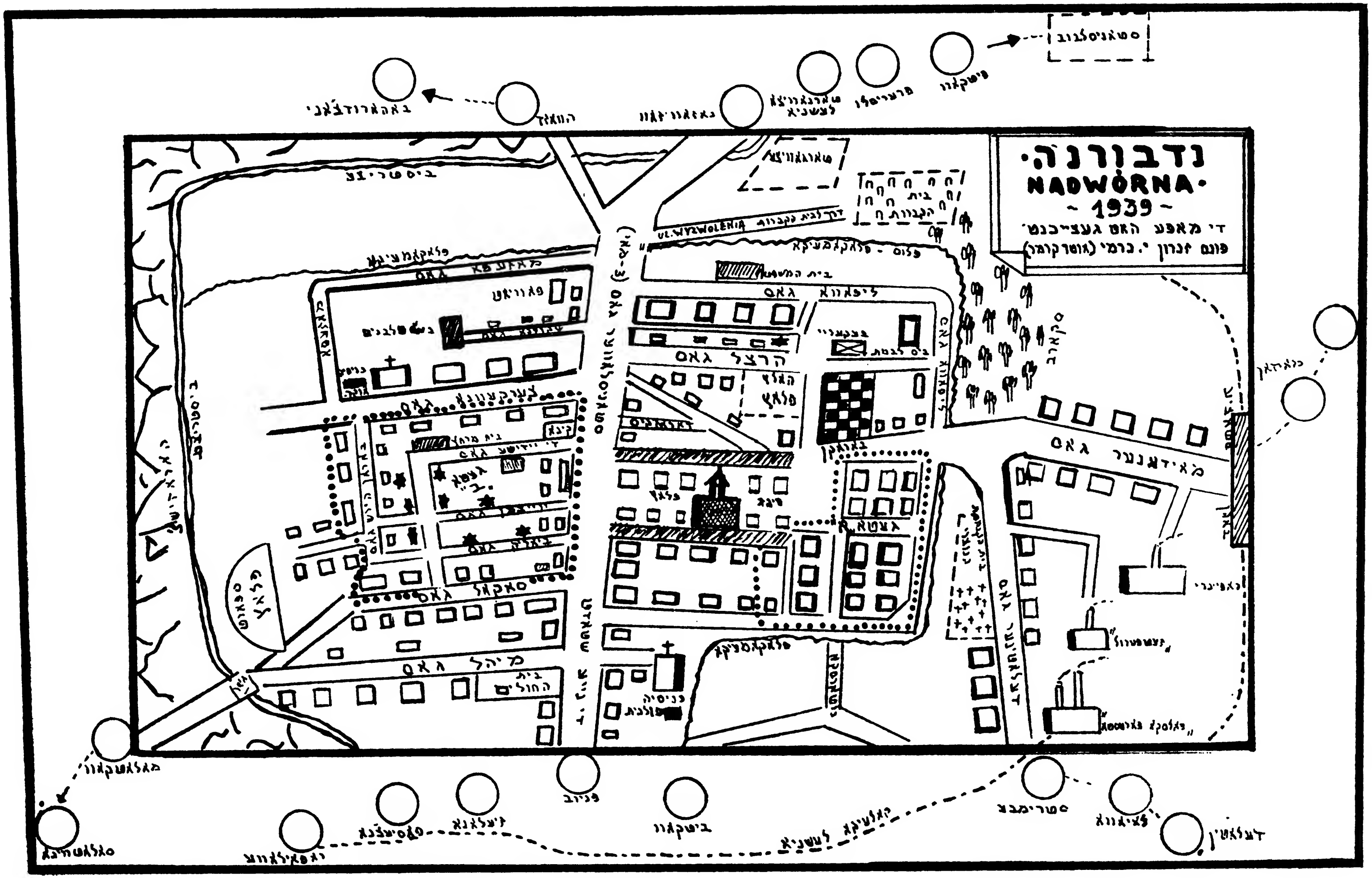
עַל דַּעַת עֵינַי שֶׁרָאוּ אֶת הַשְּׁכוֹל
וְעָמְסוּ זְוָעוֹת עַל לִבִּי הַשָּׁחוּחַ,
עַל דַּעַת רַחֲמַי שֶׁהוֹרוּנִי לִמְחֹל,
עַד בּוֹאוּ יָמִים שֶׁאָיִמוּ מִלְּסְלֹחַ, —
נָדַרְתִּי הַנֵּדֶר: לִזְכֹּר אֶת הַכֹּל.
לִזְכֹּר — וְדָבָר לֹא לִשְׁכֹּחַ.

דָּבָר לֹא לִשְׁכֹּחַ — עַד דּוֹר עֲשִׂירִי,
עַד שֹׁךְ עֶלְבּוֹנִי, עַד כֻּלָּם, עַד כֻּלָּהֶם,
עֲדֵי יִכְלוּ כָּל שִׁבְטֵי מוּסָרִי. — — —
קוֹנָם אִם לָרִיק יַעֲבֹר לֵיל הַזַּעַם,
קוֹנָם אִם לַבֹּקֶר אֶחְזֹר לְסוּרִי
וּמְאוּם לֹא אֶלְמַד גַּם הַפַּעַם.

א. שלונסקי

שרידי הארמון (השער) של הקורופטווים משנת ה־16 בנדבורנה

נדבורנה·
NADWÓRNA·
~ 1939 ~
די מאפע האט געצייכנט
פונם זכרון י. כרמי (גוטרקומר)

מתולדות קהילת נדבורנה

הרב בנימין וילנר

נדבורנה לפני יובל וחצי יובל שנים

פקחתי את עיני והנה אני נמצא לבדי במטה, בחדר אפל למחצה. האור הקלוש החודר שמה הוא מן החדר הראשון. כי זה משפט הבית הזה: החדר הראשון הוא כולו שטוף אור,השני — חשוך למחצה ומקבל את אורו מן הראשון, ואילו השלישי הוא נטול אור לגמרי. זוג צעיר שזה עתה יצא מתחת ארבע הכלונסאות של החופה היה תמיד מעדיף את החדר האחרון על שני החדרים הראשונים, מטעמים הכמוסים עמהם.

אני, כילד בן שלש, הישן עוד למרגלותיה של אמא — כי לצדה ישן ילד הצעיר ממני — שמעתי פסק דינו של אבא שעלי ללכת לחדר כדי ללמוד תורה. בן שלש צריך היה מזומן להתחיל ללמוד חומש.

בקפיצה אחת הייתי על יד הדלת. כאשר פתחתיה ופסחתי לתוך האכסדרה החשכה — נפתחה דלת אחרת שממול, לתוך האכסדרה. שני האורות נפגשו והאירו את פני אבא שלי החיוורים והנרגשים ובידי אבא עביט עם שופכין.

בפתח ממול הופיע אברהם דוד, גבר צעיר ונאה עם זקנקן שחור, בנם של הדודה פרל והדוד זיידה, שגם הוא, כמו אבא ואמא גר עם אשתו הצעירה בחדר האפל שממול,בבית הזה.

והנה — ראה: במהירות רבה לקח אבא את העביט עם השופכין ושפך על ראשו של אברהם דוד.

אין אני רוצה עתה לשפוט — מי צדיק ומי אשם. יכול להיות שאבא היה צודק בעשותו מעשה זה והם אשמים, או להיפך. העיקר שאני ראיתי במו עיני איך התחילה התיגרה בין אחים ואחיות על עסקי ירושה. ומעשה שהיה כך היה:

הסבא של אבא — הה״צ רבי ר' זוסיא לקח את בניו ואת בנותיו הקטנים, שמונה במספר, ונסע אתם לארץ-ישראל. את יתר הבנים והבנות שהיו נשואים לנשים ונשואות לגברים עזב, חלק מהם בנדבורנה, וחלק בערים אחרות בגליציה. כנראה שהוא בעצמו חילק ביניהם את עזבונו. מי שלקח נכסי דלא ניידי ומי — מטלטלין כנגדם. לא שמענו שפרץ ריב בין הקודמים על עסק ירושה. להיפך: זוג שירד מן ה„קסט״ — בנה לו קן משלו, מי בנדבורנה ומי בטרנופול ומי אפילו בדלאטין. „שה-שטיל״ — אין פרץ ואין צווחה.

והנה התערב השטן ר״ל ואש התגרה יצאה והפכה ללהבה.

חתנו של הה״צ ר' זוסיאלה, הסבא שלי רבי משה בן הה״צ רבי שמואל, רבה של האליץ', בחלקו נפל טרקלין ופלטרין ואכסדרה רחבה ביניהם. בעצם לא בחלקו — אלא בחלקה של הסבתא. הוא רק היה בא-כוחה. איך שיהיה— הם, הסבא והסבתא, הולידו בנים ובנות בטרקלין ופלטרין אלו והשיאו אותם. בזמן שאנחנו דנים בו, נפרדו המשפחות, וזה קרה אחרי שהסבא לקח את אשתו ועלה עמה לארץ-ישראל.

יש סוברים שסבא זה רצה לעת זקנתו לגרש את הסבתא, מפני שהיא סרבה לעלות לא״י. אני לא זוכר את זה, ואף לא שמעתי מדברים על כך. משערים שהדיבה הזאת המציאו אנשים רעים, יען קנאו בהם, שדלפונים כמותם זוכים לעלות, כי ידעו כולם שבאותו פרק, לפני הופעתו של הרצל היו כבר היהודים ציונים ולא היה צריכים לשום תעמולה והסבר. הגעגועים לציון היו עד כלות הנפש. ולמרבה הפלא — אף-על-פי שכולם היו חובשי שטריימלים וקפוטות משי בשבת, לא היו צהובים אלו לאלו ולא היה רודף אחד את השני בגלל הדעות המשונות והמוזרות. זה קרה רק אחרי בואו של הרצל, רק אחרי שאנשים יסדו אורגניזציה ציונית. רק אז שמענו שפלוני הוא חבר באורגניזציה ואלמוני הוא אוסף כסף ופלמוני הולך מבית לבית ומחלק קופסאות. וקוראים לקופסאות אלו קופסאות קק״ל. ובין כל אלו הנפלאות יש לחשב גם כן שאפילו בזמן הזה, בזמן התסיסה, היו היהודים מרוצים אחד מן השני ולא ירד שום איש לחיי השני כמו שקרה בהרבה מקומות בגליציה. על הקיר היתה תלויה קופסת רמב״ן בצדה של קק״ל ולא פרץ ריב ומצה ביניהן. אמת, שיושבי קרנות התעוררו לחיים ולא פסקו לדובב ולהוציא דיבה, אבל לא חלילה על הקופסאות אלא על המסתובבים מסביב לקופסאות. יען — אומרים הם — לא יתכן שאיש, המודד בידיו דבש — לא יידבק בידיו דבר, ולא יתכן שלא ילקק את הדבש בלשונו.

נטיתי קצת הצדה והפסקתי באמצע הספור: איך הצליח השטן לזרוע איבה ומשטמה בין אחים ואחיות. אולם הנטיה הזאת הצדה היתה נחוצה מפאת שני דברים: אלף — להראות שבנדבורנה לא נפלו דברי הרצל על אזניים אטומות. האזניים היו כרויות והלבבות פתוחים עוד הרבה לפני הזמן הזה והאוהדים היו מבין שכבות העוני והמחסור. מאחר שנדבורנה כולה היתה לוקה במחסור ובעוני — רק איש אחד היה ראוי להיקרא גביר ו„עושר״, הלא הוא זיידה גריפל — ממילא כל יהודי נדבורנה, מי ביודעים ומי לא ביודעים, נכנסו לתוך שורותיהם של הציונים. בית — מה ראה הסבא שלי לעזוב את בניו ובנותיו בנדבורנה ולעלות עם הסבתא לא״י? מילא, הסבא רבי זוסיא לקח מרבית ילדיו ועלו יחד, ואילו הוא — רבי משה — אף ילד אחד לא עלה אתו. הווה אומר, שזה קרה מחמת רוב הגעגועים שלו לארץ הקודש. אני זוכר שאחי יוסלה

סיפר איך הוא היה ישן פעם עם הסבא רבי משה. הסבתא לא היתה אז בבית. פתאום, באמצע הלילה, התעורר לקול בכי. הסבא ישב על הרצפה ובידו נר והוא קורא מתוך הספר „שערי ציון" ובוכה בדמעות שליש, בלי הפוגות.

כאמור — על העזבון של הסבא והסבתא, הפלטרין והטרקלין עם האכסדרא שביניהם, היו ארבעה יורשים: שני אחים ושתי אחיות. הדודה פרל, והיא הבכירה, הדודה שינדלה והיא הצעירה בבנות, הדוד שמואל והוא הגדול שבאחים (שכחתי במנין היורשים את הדודה ינטה, אולם זו לא נכנסה לעובי הקורה ולא תבעה את חלקה בפיה) ואבא שלי. ויהי — כאשר ראיתי את המחזה הנורא הזה בשפוך אבא את השופכין על ראשו של אברהם דוד, בנם הבכור של הדודה פרל והדוד זיידה, הזדעזעתי נורא ומלבי פרצה צעקה גדולה והתעלפתי. קולות, צעקות סביבי, והקולות כאילו הם באים מרחוק, מרחוק. פנים מוכרים עם זקן ארוך רכונים על גופי ועל פני וממשמשים ומגששים את כולי, כאילו הם מחפשים משהו. כמו מתוך ערפל הכרתי של מי הפנים האלו. של הדוד זיידה. ומאכלת חדה בפיו. ובמוחי, במרירות הברק: הדוד זיידה ישחוט אותי, הוא ינקום את נקמתו, נקמת בנו הבכור. אולם לא את צוארי חיפש דודי אלא את שתי אזני, ולא מאכלת חדה היתה בפיו, כי אם אולר קטן וחד ובו הוא חתך באזני. בשלושה מקומות הוא חתך, וכאשר חתך והדם ירד על לחיי ועל אפי, רווח לי ופקחתי את עיני וראיתי שאני שוב במטתה של אמא, והיא, אמא, מביטה עלי מתוך רחמים גדולים ועיניה מלאות דמעה. ואיה הדוד זיידה? מבלי להביט על אבא ועל אמא התחמק ויצא. הספקתי לראות רק את אחוריו.

אני מתחיל ללכת לחדר

הפלטרין שלנו עם האכסדרא הרחבה עומד בעיר החדשה, הרחק מן הקלויסטר הקתולי, בואכה אל הכפרים פניביה, פאששנה וראפאלובה. הכפר הזה האחרון הוא ממש בתוך ההרים הקארפאטים. מן הקארפאטים הללו יוצא נהר בשם ביסטריצה. והנהר הזה הוא זך וצח והדגים ששולים מן הנהר — בשר לבן להם. אולם כאשר מגיע הנהר הזה לנדבורנה הוא הופך את עינו. המים עכורים ורק דגי רקק שורצים בו.

אחי הגדול ממני בשש שנים מוליך אותי, במקומו של אבא, אל החדר, אל טוביה טאפר. המלה „טאפר" היא ביידיש ופרושו — ממשש בידים. את מה הוא ממשש, ואת מי הוא ממשש ולמה בכלל הוא צריך למשש — היתה לי לחידה. שאלתי את פי אחי הגדול ממני והוא הסביר לי לאמור: כאשר ילד נכנס אל רב טוביה, ממשש רב טוביה את כל גופו של הילד הזה בכדי שידע איזה חלק מגופו הוא שמן ועל חלק זה הוא מצליף את הקאנצ"יק (שוט) שלו. הלא לא ילך רב טוביה להרים את הקאנצ'יק על עצמות יבשות. כמובן, מנחם אותי אחי הגדול ממני, אם הילד חייב מכות, אז רב טוביה בוחר לו את החלקות השמנות שבגוף. אבל לאן אתה מביט? נוזף בי אחי. הוא מדריכני והוא מנחני והוא צועק עלי ממש כמו אחי. ואני, כאשר שמעתי מפי אחי הגדול ממני שטוביה טאפר מצליף עם הקאנצ'יק על הילדים נכנס מורא בקרבי והתחלתי להביט אחורי ואחי היה מוכרח לסחבני, כשרגלי נגררות על הארץ. לאן אתה מביט? שד שכמוך... ואני מפליט מפי, תחילה בקול דממה ואחרי כן בקול רם: אמא! אמא! אינני רוצה ללכת לטוביה טאפר. אינני רוצה ללכת לחדר... כל זה ללא הועיל. אחי אילץ אותי ללכת. תקף עלי רצונו של אחי. עיני היו מלאות דמעה ולא ראיתי את הדרך שלפני ולכן העברתי את השרוול מידי השמאלית על עיני, כביכול, רציתי לנקות את עיני ובאותו זמן העברתי גם את הבליל מאת אפי ומרחתיו על כל הפנים שלי. ואחי זה כאשר הביט עלי ועל פני לא יכול היה להתאפק ופרץ בצחוק. ואני כאשר ראיתי שעת רצון לפני אחי התחלתי לבכות בקול גדול והוא דיבר אלי דברים רכים ופייס אותי בכמה מיני פיוסים, עד אשר התפשרתי והלכתי בלב דופק ופועם אל ההדר.

אחי זה, אף-על-פי שטרם מלאו לו שלש עשרה שנים ועדיין אינו מניח תפילין, אומרים עליו ומדברים עליו בעיר שאין כמותו בכל נדבורנה. הוא מתמיד גדול ובקי הוא בכל התנ"ך וכמה מסכתות הוא ידע על פה והעיקר שאין אף מלמד אחד בעיר שילמדו תורה. בנדבורנה היו הרבה מלמדים. כל גבר לא יוצלח בעסקים נעשה מלמד. היה אחד וקראו לו „מאיר מיט דער ליפ". למה קראו לו „מאיר מיט דער ליפ?" יען שהשפה העליונה שלו היתה שסועה. נודעו לו חולשות לשני דברים: לפצח גרעינים. (בחדר שלו היו התלמידים נזקקים לטאטא ולנקות את הרצפה ולזרוק את הקליפות החוצה) ולשתית תה. (בוץ ולכלוך נצטברו לו בחזהו מן הגרעינים ולא יכול היה להעבירם אלא על ידי שתיית חמין). כל כולו היה גבר צנום, רזה ודק, ועל סנטרו צמח לו זקנקן עם קרחת באמצע. למעלה ממנו, מרבי מאיר „מיט דער ליפ" היה מלמד, דוקא קטן קומה ונקי הליכות. הוא היה ההיפך מרבי מאיר. בעת שרבי מאיר צבר כל הרפש והבוץ והלכלוך מכל העיר עליו, על נעליו ועל הקפוטה שלו למעלה מן הצואר, היה ר' מאיר נעים הליכות. ממש כמי שהוציאו אותו עתה מן הקופסה. אבל מאי? הוא כולו קוצים. הוא דוקר, עיניו זורקות חצים והוא כועס, איש חמה. כיחסו לתלמידים, יחסו כלפי האנשים. ולא לחינם אין לו שם פרטי. אמנם יש לו שם — אבל מי קורא אותו בשמו? מי יודע את שמו? קוראים לו „ס'כוהנדל" סתם. והכל יודעים מי הוא. גם בחדרו עבר אחי הגדול וה„כהנדל" העיד שאין לו עוד תורה בשבילו. אבא היה

גאה מאד על בנו זה. הוא קיוה שבנו זה יהיה לגדול בישראל. אבל דבר אחד מונע, נחוץ לשלחו לאיזו ישיבה והעיקר חסר: הכסף. לא אחת הוא חולם בהקיץ איך הוא לוקח כסף, פיצד הוא לא מקמץ, חלילה, בשביל בנו היקר הזה. כיצד הוא שולח לו כסף מדי חודש בחודשו. לא אחת שמעתי איך הוא משוחח עם אמא על עתידו של אחי: „הרסטו"... אני שוכב למרגלותיה של אמא, כי לצדה שוכב תינוק הקטן ממני. הוא כל-כך רכרך ואני שונא אותו כל כך הרבה. ואני שומע: „הרסטו", פירוש — את שומעת... אבא לא קורא את אמא בשמה. בדרך כלל הוא ממעט מאד בשיחה עם אמא. לא אחת קרה ששכנינו הפסיקו אותי באמצע המשחק עם ילדי הרחוב, כדי לבדח את דעתם: „הגד נא, יינגלה, איך קוראים לאמך?" תחילה לא הבנתי מה הם רוצים ממני והפטרתי בחזקה „מה פרוש? מאמע!..." קוראים לה. כאשר הסבירו לי ש„מאמע" היא רק בשבילי, אבל גם ל„מאמע" חייב להיות שם ולקחו לדוגמא את חברי למשחק, את נחומל בן הנגר ושאלו גם אותו, הוא ענה תיכף: „פריידה קוראים לה". אז הבנתי ואמרתי במהירות ובבטחה: „הרסטו"... והם, השכנים, מלאו את פיהם צחוק אדיר. ובברחי מהם שמעתי איך שכן אחד אומר מתוך היתול ולעג: „אט הייסט א שיינער ייד", כלומר: לזה קוראים יהודי יפה. וכולם שחקו על משבתי. לא ידעתי למי הם מתכוונים בצחוקם, אלי או לאבא שלי...

ואני שומע מן הדברים המעטים המקוטעים שבין פרק תהלים לשני איך אבא שולח את אחי הגדול למרחקים, אל איזו ישיבה כדי ללמוד תורה, כי כאן בנדבורנה אין איש שילמד אותו, כי הוא עולה על כל המלמדים. והוא מספר מתוך גאוה ותענוג, ובשעת מעשה השפם שלו רוטט ורועד... „איך ה„שיינץ" הזה התווכח עם רב חיים שוחט. ממש דחק אותו, את רב חיים אל הקיר, והלה הודה שהחצוף הזה צודק..."

אמא שומעת מתוך שינה ומתוך פיהוק עמוק היא שואלת: „ומאין תיקח כסף?" ועל שאלה זו אבא רק מפטיר במלה אחת: „הרסטו"... ומלה זאת האחרונה של אבא יש לה פירושים רבים, כלומר: „הרסטו" — כאן קבור הכלב... „הרסטו" — זה הוא כוונת הפסוק... „הרסטו" — ניטא פאפע, גייט מען ליוליו...

קטע מתוך פרק ראשון של ספרי

„עיירתי עלתה על המוקד"

נהריה.

מרדכי שרייאר, חיפה

ה א ז כ ו ר ? !

... הדי מלחמת העולם הראשונה ברחבי אירופה נדמו, אבל בעירנו אנו נערים חמומי מוח יצרנו שני מחנות „אויבים". מצוידים באבנים המשכנו במשחק המלחמה.

ימי פטלורה באוקראינה נתנו דחיפה להקמת הגנה עצמית, עם הרבה מאד משרוקיות שמצאה בדירת דודתי היה רוטנברג. גאה לבי הילד למראה הבחורים האמיצים הצועדים בסך ברחובות עירנו ובראשם הדוד אברהם שרייאר.

הייתי קטן מדי, כדי להצטרף ולהשתתף באירועים ההיסטוריים האלה. כל מאווי נתונים היו ללמוד „פרקי אבות" בשבת אחרי הצהרים וב„חדר" שהיה ממוקם בבית ה„כהנדל" ז"ל בקצה העיר או אצל דב בר המלמד בעיר החדשה (ניישטאט).

מי לא זוכר אותם ימים, כשאנחנו עדיין ילדים, אבל די „גדולים" כדי לקום יום-יום מוקדם מאד וללכת בטרם שחר ולאור מנורות נייר (פנסים) צבעוניים ל„חדר" ללמוד אלף-בית ואח"כ, בהיותנו מבוגרים, להמשיך בקלויז: „הוי, תנו רבנן..."

למדתי גם אצל מורי ורבי יהושע הרץ ז"ל, שאך זה הגיע מברלין, קפדן ותמיד הקפיד שיכנו אותו בשם „מורה" ולא „רבי"... סימן מובהק שתור ההשכלה הגיע לעירנו, אמנם „קצת מאוחר" — אבל בכל זאת הגיע.

התארגנו בקבוצה ללימוד עצמי של עברית, כל פעם אצל אחר.

מי אינו זוכר את הסטודנטים הראשונים של עירנו, לאחר מלחמת העולם הראשונה? פרצנו כרוח סערה ללימודים בסטניסלבוב, בה נוסדה הגימנסיה היהודית הראשונה.

עוד מהדהדים באזני דברי המנהל מר אקסר ז"ל: עלינו לזכור ולחרות על לוח לבנו כי ראשית כל אירופאים הננו, ופירושו — ששייכים אנו לאנשי תרבות". איזה לעג לרש למה שקרה באותה אירופה 15 שנה לאחר מכן... להזכר בימים עברו... באותה עיירה נידחת קטנה, נחמדה, החבויה בין הרי הקרפטים והמפורסמת בחרושת העצים שלה, בבתי הזיקוק ליי"ש (פרופינציות)... ומאידך — הכשרות של נוער חלוצי, החיים הציוניים התוססים שהתמקדו בעירנו וסחפו את כל הסביבה. היו אז קשיי פרנסה וכמעט שלא שמו לב להבדלי מעמדות, לפער חברתי. נדמה לי שכולנו, כמעט ללא יוצא מן הכלל, עניים היינו, אך עשירים בלהט השאיפה למשהו טוב יותר העתיד לבוא. בכולנו בערה התשוקה הגדולה לצאת למרחב, לארץ המובטחה.

מדוע אם כן קרה שכל כך מעטים זכו להינצל מהשואה האיומה?

ד״ר יוסף בודנר בן משה ז״ל

קהילת נדבורנה

(זכרונות)

זכרונות אלה אין בהם מהיומרה של מחקר היס-טורי וממילא לא מהדיון ההיסטורי. הם מבוססים, בעיקר, על סיפוריהם של בני הדור הקודם ועל זכרוני שלי, ומקיפים את המחצית השניה של המאה ה-19, עד לחיסולם של יהודי נדבורנה בשנת 1942.

ידוע כי בנדבורנה השוכנת בנתיב ההונגרי וה-מולדבי, התגוררו יהודים עוד בימי הביניים, אך לא נותר מאז שום מימצא-עדות או רשימות כרוניקליות. במאה ה-18 צעדה נדבורנה בראש פעולת הכת הפרנ-קיסטית. מסופר שאף הרב המקומי לא רק ששיתף פעולה עם אנשי הכת, הוא גם הצטיין בפעולתו. אגדה מאז מספרת, כי על העיר רבצה מאותה תקופה מארה מיוחדת במינה לפיה לא יכהן לעולם בנדבורנה רב הראוי באמת לתפקידו. עלי לקבוע, בלי לבדוק אמי-תותה של דבר המארה ובלי לפגוע בכבודם של רבנים שכיהנו בעיר ב-70 השנים האחרונות, שמארה זו התקיימה במירבה. להוציא את הרב נחום בורשטין שנפטר בשלהי המאה ה-19 לא הצטיינו רבני העיר באישיותם וברמתם. אין בקביעה זו כדי לפגוע בזכרו של הרבי הידוע לייטר שחי ופעל במחצית השניה של המאה ה-19 שלפי סיפוריהם של בני דורו — אף המתקדמים שבהם — הצטיין באישיותו הייחודית. הרבנים לא „שלטו״, למעשה, על צאן מרעיתם. „השל-טון״ היה נתון בידי הנהלות הקהילות עוד מראשית כינונן. היה זה שלטון עצמאי, במידה מסויימת, של הקהילה היהודית. מרחב העצמאות היה מותנה בזכויות שהוענקו לקהילות, אם על ידי המלך, נסיך האזור או הפריץ בעל האדמות של אותה קהילה. שלטון עצמי זה היה קיים בגליציה גם בימי מלכות ההבסבורגים וחלו בו שינויים מסויימים עם הכרזת הקונסטיטוציה האוסטרית.

הקהילות הקטנות, עמן נמנתה נדבורנה, נוהלו ו„נשלטו״ (במחצית השניה של המאה ה-19) על ידי איש אחד בלבד, שהיה מכונה „דר רגירר״, והיה מתמנה על ידי הפריץ בעל האדמות של העיר ולאחר מכן על ידי הממונה על המחוז (סטרוסטה). סברה היא שאחד משליטי הקהילה הראשונים היה ראש משפחת הירש, והאחרון — בזכרונותיהם של אבותינו — היה יוסף מר. בשלהי המאה ה-19 נוסדה קהילה קורפור-טיבית („קולטוס פורשטנד״ ו„קולטוס ראט״) בראשותו של „קולטוס פרזידנט״, שנבחר על ידי מועצת הקהילה. המועצה נבחרה לפי חוקת בחירות, שהעדיפה את מעמד בעלי הרכוש של יסוד צנזוס של מס.

כנשיאה הראשון („פרזידנט״) של הקהילה היהו-דית בנדבורנה כיהן יעקב הירש. עם ירידת ערכה של משפחת הירש במקביל לירידה מנכסיה, הופיע בראש הקהילה גביר חדש, אך סולידי ומסקני למדי: לייזר גריפל, קרה לו מה שקרה לקודמו. גם הוא ירד מנכסיו וממילא, כמקובל בימים ההם, ירד ערכו ואת מקומו תפס משה בודנר. נשיא חדש זה של הקהילה זכה בכהונתו לא רק בגלל הונו, כי אם, במידה רבה, בשל אהדת המעמדות „הנמוכים״ בקרב בני הקהילה. בודנר היה, כפי שניתן להגדירו כיום, דמוקרט. הוא לא הכיר במעמדות. יתר על כן, הוא ראה בבעלי המלאכה ואף בסבלים, עגלונים ואנשי עבודה אחרים שבעלי הנכסים

מסיבת פורים במשפחת באדנאר 1. משה באדנאר, 2. גולדה שמערל׳ער, 3. באבציע שטאמלער, 4. זיידע באדנאר, 5. יוסף הילמאן, 6. חיים שטאמלער, 7. משה שמערלער, 8. יוסף אבאש, 9. ד״ר יוסף באדנאר, זכרונם לברכה.

התנכרו להם והפלו אותם לרעה, שווים בין שווים. הוא יסד בשבילם בית כנסת מיוחד להם, ועורר את זעמם של ה„בעלי בתים", שעה שחילק בקריאת התורה „ששי" לסבל או אף הציב אדם מסוג זה לעבור לפני התיבה.

כגורם חשוב בשליטה על הקהילה ובהשפעה עליה נותר גם להבא ההון. לכל משפחה חשובה, לאמור: עשירה, כמשפחות הירש, גריפל, בודנר, קנול וגולדברג היה „בנק" פרטי משלה. היו אלה, מבחינה פורמלית, קואופרטיבים לאשראי. חברי הקואופרטיבים היו בני המשפחה ו„השבט" וכן לווים מועדפים. בבחירות לקהילה היו חברי הקואופרטיבים המשפחתיים והנלווים אליהם מצביעים, דרך קבע בעד מועמדים נציגי אותן משפחות. הבחירות לא רק להנהלת הקהילה, כי אם גם לרשות המוניציפאלית המקומית, שימשו מבחן-כח למשפחות היריבות, שהתחרו ביניהן על עמדות והשפעה. נוצרו בעקבות כך, מצבים אבסורדליים, כגון: בחירתו של משה בודנר כראש העיר בקולותיהם של חברי מועצת העיריה הפולנים והאוקראינים בהתנגדותם של רוב חברי המועצה היהודים. לא נלקחו בחשבון בבחירות למוסדות הכלליים ענינים ובעיות לאומיים, ופחות מאלה בעיות פוליטיות-מפלגתיות. הבחירות התנהלו ונערכו בהתאם לצרכיהן ושאיפותיהן של המשפחות המיוחדות והמיוחסות. בעיר היתה קיימת כבר אז תנועה ציונית שאחד מראשיה ופעיליה היה חיים קליינמן, שהצטיין בפעילותו עד זקנה ושיבה. פעלו אז בעיר גם סוציאליסטים והתקיימה אגודה פעילה של בעלי מלאכה בשם „יד חרוצים", בבחירות לקהילה לא הופיעו מפלגות וארגונים, כי אם, כאמור, קבוצות המיצגות את המשפחות בעלות הנכסים. יוצא מכלל אלה היתה האגודה „יד חרוצים", שתמכה במאורגן ודרך קבע במשה בודנר, ועם פרישתו מרצונו, העבירה את תמיכתה לבנו ד"ר יוסף בודנר.

כך, בקירוב היה המצב עד שנת 1930, שבה חלה התעוררות לאומית ופוליטית ואף ההכרה היהודית הפוליטית גברה. הדבר בא לידי ביטוי בשורה של ארגונים ואגודות פוליטיות-חברתיות שנוסדו בעיר. נוסף להסתדרות הציונית ואגודת בעלי המלאכה שהיו קיימות, כאמור, גם קודם לכן, קמה והתפתחה שרשרת של הסתדרויות, בעיקר הסתדרויות נוער, החל מפועלי ציון והבונד עד לארגוני הרוויזיוניסטים והקומוניסטים. אמנם, הארגונים וההסתדרויות האלה לא הופיעו באורח רשמי, ברשימות משלהם, אך הורגש כבר כוחם של אלה וחשיבותם בבחירות. ואכן בבחירות האחרונות להנהלת הקהילה הכריעו המעמדות „הנמוכים", בהנהגת „יד חרוצים" לטובת בחירתו של ד"ר יוסף בודנר, כראש הקהילה. הלה מסר את התפקידים החשובים במוסדות הקהילה לידי הפעילים מ„יד חרוצים". בפעולתו זו חיבל ב„מסורת" האסורה בפגיעה וקומם נגדו את החוגים ה„בעל ביתיים" בעיר.

כשהוכרזו בשנת 1938 — בחירות חדשות למוסדות הקהילה, התחרו ביניהן שני „בלוקים". האחד — הבלוק „הדמוקרטי", שנתמך על ידי האגודות וההסתדרויות השמאליות בהנהגתו של ד"ר בודנר, והבלוק „הבורגני" בהנהגתו של ד"ר מיכאל סטרר, שנתמך על ידי הציונים. להנהלת הקהילה בנדבורנה היו בוחרים 8 חברים, כחבר התשיעי היה מופיע „אקס אופיציו" הרב המקומי. במלחמת בחירות חריפה זכה כל אחד משני הבלוקים ב-4 מקומות, ובבחירת ראש הקהילה הכריע קולו של הרב המקומי, שתמך, כפי שניתן היה לצפות מראש, בד"ר סטרר. עם בחירתו של ד"ר סטרר כראש הקהילה נבחר, לראשונה בתולדות הקהילה היהודית, אדם „זר" שלא ממוצא „השבטים" המקומיים כראש הקהילה.

כשנה לאחר מכן פרצה מלחמת העולם השניה. בסתיו 1939 חדרו לעיר הרוסים. הם לא התערבו בעניני השלטון העצמי היהודי, אם כי, למעשה, לא הכירו בו. בשלהי 1941 נכבשה העיר על ידי הנאצים. הם חיסלו את השלטון העצמי של הקהילה היהודית ומינו במקומו את מועצת היהודים („יודנראט"). בו בזמן חפסו את ד"ר שטרר (לפי השמועה, ביזמה אוקראינית) וחיסלוהו. הוא מת מות קדושים כאחד הקרבנות הראשונים של ההיטלריסטים. עם חיסולו של ד"ר שטרר נותקה שרשרת ראשי הקהילה בנדבורנה, שבאישיותם הפגינו — כל אחד בזמנו ובתקופתו — את המנטליות, הגישה ודרך החשיבה של יהדות העיר, ולא רק של נדבורנה בלבד.

לסיום ראוי לציין, שהכובש הנאצי מינה ליו"ר ה„יודנראט" את הד"ר מקסימיליאן של, שהשכיל, בתנאים החמורים והטרגיים ביותר, לייצג בכבוד את שארית הפליטה. גורלו של ד"ר של לא היה שונה מגורלם של 5000 יהודי נדבורנה שנרצחו על ידי הנאצים. ניספו גם „השחקנים" הגדולים והקטנים בדרמה של העיר הקטנה. היחיד ביניהם שניצל הוא מחברם של זכרונות אלה.

בית המחוז (פאוויאט)

רלה קנול (כהנא)

זכרונותי מנדבורנה עיירתי

(בה נולדתי וחייתי עד גיל 21 בטרם
עלה הכורת הנאצי על יהודיה)

היה זה בסוף מלחמת העולם הראשונה, כשחזרה אמי עם חמשת ילדיה ממקום מחבואנו אל ביתנו; מצאנו בו כבר את אבי, אשר נלקח בשבי הרוסי, אך הספיק לחזור לפנינו ולשקם את הבית ההרוס, בעקבות המלחמה.

שמחתנו היתה גדולה. התאחדנו שוב עם אבינו וכל שאר הקרובים, דודים, דודות וילדיהם. את השמחה הגבירה המחשבה שנדבורנה היא ביתנו האמיתי ואיש לא יעז לעשות לנו דבר רע; אך מה גדולה היתה טעותנו — לילה אחד לאחר בואנו נבהלתי מאוד כאשר שודדים רצו לפרוץ לביתנו, לא הבינותי הרבה, כי רכה בשנים הייתי, אך שמעתי מפי אבי כי אלה הם הפטלורצ׳יקים, שעשו פוגרומים ביהודים, למזלנו, הגברים שבמשפחה הצליחו להניס אותם.

אין אני יודעת את ההיסטוריה הקדומה של העיירה ושל משפחתנו. אך לפי האגדות והסיפורים שסיפרה לי דודתי, הבינותי שאני בת לדור עשירי, ואולי יותר, בנדבורנה.

ביתנו היה בית גדול במרכז העיירה ובחזיתו ארבע חנויות. לבית זה היתה היסטוריה מיוחדת: ניתן בירושה לאמי, בת-הזקונים, מאביה אשר השיא אותה, חילק את רכושו לילדיו ונסע עם סבתי לארץ הקודש, כדי למות שם.

סבי, שמלקה נגלר (שהכרתיו רק מסיפורי דודתי, שחינכה אותי), היה אדוק וקנאי. השפעתו בעיירה היתה גדולה. אך בגנותו ספרה לי הדודה שכאשר רצו לייסד בזמנו בנדבורנה בית-ספר של ה„ברון הירש", הוא התנגד. הוא חשש כי השכלה חילונית תסטה את הנוער מדרך המסורת הקנאית.

סיפור מעניין על הסבתא ספרה לי דודתי: סבתי אשר לא ברצון עזבה את ילדיה ואת העיירה, התגעגעה מאוד אליהם וכאשר עמד להוולד אחי הבכור, החלי-טה לבוא לביקור מארץ הקודש, מעשה שנחשב באותם ימים כמעשה נועז ביותר. סבתי הגיעה בדרך-לא-דרך אחרי טלטולים רבים, ל„ברית" של אחי.

היה זה מאורע גדול באותה עיירה לפני כ-86 שנים. כל נשות העיירה באו לבקר את סבתי, והיא ספרה להן נסים ונפלאות מארץ הקודש.

בחזית הבית, כפי שהוזכר לעיל, היו ארבע חנויות ומאחוריו היתה חצר גדולה, שגבלה עם ביתו של מאיר היבנר. מאיר היבנר היה מראשוני הציונים בעיירה. ילדה הייתי ואני זוכרת את התלהבותו ל„שיבת-ציון" ואת שירי ציון אשר היה שר. הוא היה נוסע לקונגרסים וסיפרו עליו שהכיר אישית את „חוזה המדינה". ידוע לי שהוא מת בעוני כי ביזבז את כל הונו על עניני הצבור.

בתו היחידה והאהובה עליו, פרלה, היתה חברתי מילדות, היא היתה ילדה כשרונית מאוד ועסקה במלאכת יד ובכתיבה. בהשפעתו הציונית של אביה נכנסנו שתינו לתנועת ה„שומר הצעיר". פרלה נשארה בפולניה ונספתה בשואה.

בהמשך לאותו רחוב, אשר שמו היה רחוב „בוז-ניצ׳ה" (רחוב „בתי הכנסת"), התרכזו כמעט כל בתי הכנסת. הראשון בהם והקרוב ביותר לביתנו היה בית הכנסת ע"ש ויז׳ניץ, ואבי ז"ל היה חסיד נלהב של הרב מויזניץ.

מדי בוקר הייתי מתעוררת לקולות התפילה, אשר בקעו מאותו בית הכנסת ובמיוחד בשבתות וחגים. אהבתי להקשיב לקולות הערבים של בעלי-התפילה, שגם אבי נמנה עליהם.

בעשרת ימי התשובה היינו מתעוררים לסליחות ובראש-השנה ויום כיפור הייתי עומדת בחוץ, כדי לראות את קהל-היהודים הנוהר לתפילות. הכל נראה בעיני מלא הוד והדר וליבי התמלא גאווה בראותי את הנשים היהודיות שכל אחת מהן, עשירה או עניה, הוציאה את שמלת השבת שלה והתכוננה לחג הקדוש. הייתי מתבוננת בהן, כיצד הצטופפו ב-עזרת הנשים, והשיחו את מר ליבן לפני האלהים, וביקשו שנה יותר טובה ו„גמר חתימה טובה. „היו ביני-הן הרבה נשים צנועות וצדקניות אשר דגלו ב„מתן בסתר". דודתי דינה, אשר נמנתה עליהן ופירנסה את עצמה בקושי, היתה דואגת לעניים, בכל יום חמישי בשבוע היתה מביאה להם מיצרכים שונים להכנת ארו-חה ליום השבת.

עד היום מצלצל באזני אותו שיר ישן-נושן שהיתה דודתי משננת: „בשבת צריך כל יהודי להיות כמו מלך" ועל-כן היתה שולחת אותי, בהיותי עוד ילדה קטנה, למקומות נידחים, בהם גרו עניים מרודים אשר הסתירו את עוניים. בסל המזון שנשאתי עמי הייתי מביאה להם תפוחי-אדמה, קמח, מעט שעועית ולפעמים גם ביצה. שכנתנו הקרובה שם אתי רוטשטיין היתה אשת-חייל ואהבה לעזור לנצרכים. על בתה תמר, הנמצאת כאן בארץ, ניתן להמשיל את הפסוק: „התפוח לא נופל רחוק מהעץ".

אלה זכרונותי משחר ילדותי.

אבי ז״ל שהיה דתי מאוד ותלמיד חכם, נמנה עם הקנאים שבעיירה. וידוע לנו שריב תמידי היה נטוש ביניהם לבין הציונים אשר קמו לאחר „הצהרת בלפור". בעקבות ההתעוררות הציונית, נוסד בנדבורנה, כמו בערים רבות אחרות, בית ספר עברי.

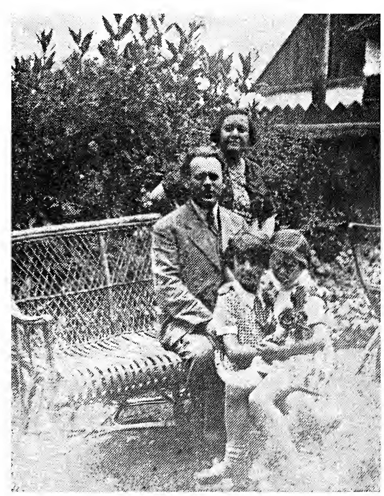
עד היום אני תמהה על אבי ז״ל אשר שלח אותי ואת אחותי הגדולה, רבקה, ללמוד באותו בית ספר, למרות התנגדותו לציונים שהקימוהו. לדאבוני, לא למדתי הרבה באותו בית ספר, כי זמן קצר לאחר היכנסי אליו, מת אבי ב„מגפת הטיפוס" שהשתוללה באותם הימים, והפילה חללים רבים.

אמי ז״ל מתה שנה לפני-כן ולכן לא היה מי שידאג שאמשיך בלמודי.

אחד הדברים הזכורים לי מאותו בית ספר יהודי הוא המורה רחלה ביקל אשר בתקופה מאוחרת יותר נסעה לארץ-ישראל, ואנו ילדי העיירה לוינו אותה בשירה וריקודים לתחנת הרכבת. אחריה המשיכו ללמד מספר מורים אחרים כגון: שנקר, ויסברג, סטולר, קומורובסקי ואחרון אחרון חביב שוחט. אני אומרת „חביב" מפני שעם משפחתו גרנו בבית אחד, לאחר שביתנו עלה בלהבות, באחד הלילות, באופן פתאומי.

ביתנו השני היה בפינת רחוב „נוטרסקה" ורחוב קושצ׳לנה. אהבתי מאוד בית זה שהיה דו-קומתי. אנו גרנו בקומה השניה. מסביב היו מרפסות, עצים גבוהים הקיפו אותו ונחל קטן זרם לרגליו. במקום רומנטי זה ביליתי את שנות בגרותי, ולא פעם אני מתגעגעת לאותו מקום נהדר.

עם משפחת שוחט שגרה בקומת הקרקע חיינו ביחסי ידידות רבה, איני יודעת מה עלה בגורל בני המשפחה. יתכן שנספו בשואה. בפעם האחרונה ראיתים בשנת 1935 כשליווני לרכבת בעלייתי לארץ ישראל.

משפחת שוחט

האוכלוסיה הנדבורנאית היתה מורכבת משלשה עמים: הפולנים — השולטים — האוקראינים והיהודים שהיו במיעוט. האוכלוסיה היהודית התרכזה במרכז העיירה, שם גם מצאו פרנסתם, בעיקר בחנוונות. באותו מרכז נמצא גם השוק על כל דוכניו ופעם בשבוע התקיים בו יריד, לשם היו באים האכרים מכל הסביבה ומציגים את סחורותיהם — פרי עמלם. עד הערב מכרו הכל ולאחר מכן, היו הולכים לבתי-המרזח להיטיב את ליבם בטיפה המרה. לאחר שהיו משתכרים היו פורצות קטטות והיהודים הסתגרו בבתיהם מרוב פחד.

האוכלוסיה הפולנית והאוקראינית גרה בדרך כלל מחוץ לעיר והיהודים אהבו לצאת בשבתות מחוץ לעיר להתבשם מן הטבע ונתכבדו ע״י האוקראינים במטר של אבנים. האוקראינים, שהיו נבערים מדעת, שנאו את היהודים יותר מהפולנים, אך גם לפולנים לא חסר אומץ להציק ליהודים.

אני נזכרת במורות הפולניות בבית הספר, שדאגו להשפיל את היהודיות, זרעו שנאה בין התלמידות הנוצריות לבין התלמידות היהודיות. לא פעם ספגתי מכות מהשקצות, החזרתי להן מכה אחת אפיים, כי מילדותי התקוממתי נגד אי-הצדק ששרר בעיירה, וכשנוסדו בנדבורנה תנועות נוער ציוניות, מצאתי את מקומי באחת מהן. היתה זו תנועת „השומר הצעיר". הצטרפותי לאותה תנועה היתה מקרית מפני שבה נמצאו כמה מחברותי ולא האידיאולוגיה היא שמשכה אותי מפני שבגיל 15 עדיין לא הבנתי איזו אידיאולוגיה נכונה.

„תנועת השומר הצעיר", כמו-כל התנועות הציו-ניות תרמה הרבה לחנוך הנוער היהודי. קיבלנו שם חנוך ציוני עם מנה גדושה של קומוניזם, אם כי סיפרו לנו שאנו תנועה בלתי מפלגתית. מטרתנו היתה להו-ציא את עם ישראל מן הניוון הגלותי ולבנות בארץ ישראל בית לאומי לעם. זה היה יפה ונחמד ואני דבקתי באידיאולוגיה זו בכל נפשי ומאודי. וכמו כל יהודי אדוק הרץ לפנות ערב לתפילת מנחה, כך הייתי רצה כל ערב לבית, שבו היינו מתאספים ומנהלים שיחות על ענינים, שעמדו אז ברומו של עולם. נהגנו לשיר בצוותא שירי ציון וגם שירים אחרים. בלילות ירח, בקיץ, היינו יושבים בחיק הטבע ושרים את „מה יפים הלילות בכנען". בשבתות יצאנו רחוק מחוץ-לעיר, בצעדה כחיילים בתלבושת אחידה של „השומר הצעיר" וגרמנו להתפעלות ואף מבוכה באותה עיירה קטנה. החרדים התנגדו מאוד לתנועות הללו ויצאו בחריפות נגד ההורים, שהרשו לילדיהם להצטרף אל התנועות הציוניות.

ב„תנועת השומר הצעיר" ניתן לנו, כפי שהזכרתי, חנוך שמאלני, וכך קרה שכל נער ונערה אשר עזבו את שורות התנועה נפלו טרף למפלגה הקומוניסטית. אודה ולא אבוש שהייתי אחת מאותם בני-נוער ובכך גרמנו צער רב למשפחותינו. אך מי התחשב בהם? האמנו באמונה שלימה שהאידיאולוגיה הקומוניסטית תפתור את כל בעיות העולם ובתוכן גם את בעיית היהודים. אך המציאות היתה אחרת, באחד הימים נוכחתי לדעת כי השנאה ליהודים בקרב האוקראינים היא כל כך תהומית עד שחששתי כי בבוא היום, באם תינתן להם הזדמנות לכך, ישחטו אותנו.

הסיבה למחשבה זו היה מאורע אשר זעזע את נפשי, וכך היה: הנוער היהודי בנדבורנה עסק גם בספורט. היו קבוצות של כדור-רגל ובכל יום ראשון היו התחרויות בין הקבוצות של היהודים ובין הגויים. תחרויות אלה התקיימו במגרש ליד נהר בישצ׳יצה, ואם קרה שהיהודים ניצחו אזי ספגו מכות מידי האוקראינים. באחד מימי ראשון חזיתי במשחק שבין שתי הקבוצות, במשחק זה ניצחו היהודים ושמחתי היתה גדולה אך בלכתנו הביתה היה עלינו לעבור גשר-צר שעל הנהר (גם שחקני הקבוצה היו עמנו) פתאום הגיחו כמה אוקראינים, סחבו מן הגשר שחקן יהודי ורצו להטביעו בנהר. היה זה אחד מבני משפחת ברגר שמקצועם היה עגלונות: בחורים בעלי-גוף, אמיצים ובעלי לב יהודי רחב. הם ידעו להשיב לגויים כגמולם והצילו את אחיהם; אך אני עמדתי על הגשר מבוהלת ולא הפסקתי לצעוק. לידי עמדה בחורה פולניה, שנמנתה עם הרחמניות שבין הפולניות, אך בעלה היה אוקראיני, וכשעברנו לאחר מכן את הגשר, ניגש אליה בעלה ואמר לה: מדוע צעקת כל-כך? ואם היו הורגים יהודון אחד אז צריכים לצעוק?

קבוצת בנות בקן „השומר הצעיר"

גדלתי בבית מסורתי, ובילדותי „פטמוני" דודותי בספורי התנ"ך על גבורת עמנו; על-כן לא יכלתי להשלים עם השפלתם של היהודים ע"י האוקראינים, על אף השקפותי השמאלניות.

בבואי הביתה, ספרתי על המקרה לאחי יהושע, אחי היה אברך משי ונחבא אל הכלים. עיסוקו היה תמיד בתורה וכל אלה אשר באו במחיצתו קראו לו „האנציקלופדיה המתהלכת". אני שהייתי בעיניו אחות סוררת בגלל השתייכות לחברה הקומוניסטית, גרמתי לו לא-מעט צער אבל כשראה את הזדעזעותי אמר אלי: „עכשיו, אחותי, חזרי לצור מחצבתך ואל תלכי לרעות בשדות זרים". אני חזרתי ועוד איך חזרתי!

אחי יהושע נספה בשואה, אך לא ידוע לי באיזה נסיבות. גלויתו האחרונה, שהגיעה לארץ, היתה כתובה

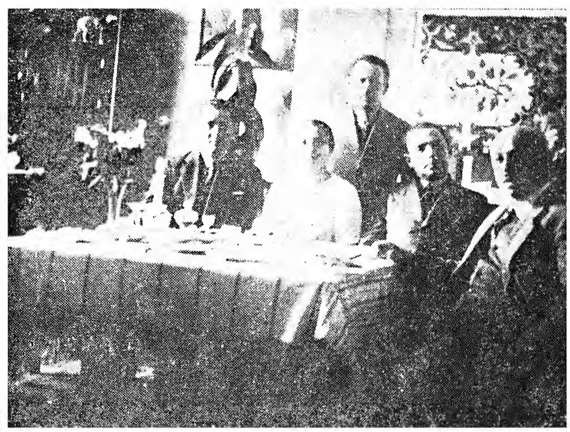
בית הספר העממי לבנות בנדבורנה

די מיידלישע שול אין נאדווארנא

בשפת רמזים מפחד הרוסים ששלטו בנדבורנה, עם פרוץ מלחמת העולם השניה. בין השורות רמזה שורה: „ישמרנו אלוהים מן המגיפה האדומה והצהו-בה" — הכוונה היתה לשלטונות הקומוניסטים והנאצים.

אם אספר על נעורי ולא אזכיר את בית התרבות „יהודיה" לא אצא ידי חובתי. בית זה היה פתוח לפני כל יהודי בעיירה אשר חיפש אוירה יהודית, ספר טוב או הווי יהודי. אחי יהושע היה גם מבאי בית זה ואני, אחרי כל הגלגולים שעברתי, באתי אחריו. שם גם פגשתי את מי שהיה עתיד להיות בעלי והודות לו יכולתי לעזוב את פולין ולעלות ארצה.

ברצוני להוסיף כמה מלים על האדם, אשר עמד אז בראש הקהילה היהודית בנדבורנה ובראש בית „יהודיה". היה זה ד"ר שטרר מלא המרץ וההומור. אין לשכוח את דמותו המרשימה והססגונית. הוא הכניס הרבה חיים ותרבות לבית זה, היה מרבה בהרצאות על נושאים שונים אך הבין שלא די בהרצאות יבשות כדי להפוך את הנוער לציוני. היה מארגן נשפים, בהם

ד"ר מ. שטרר, ד"ר סטופ (לבוב), שוחט, גב' שטרר (זיבלד), יוסף סמט.

בילו הנוער והמבוגרים בריקודים עד אור הבוקר, ובהם ניתנו פרסים למסיכה היפה ולריקוד הטוב ביותר. יחד עם אשתו היפיפיה היה מנצח על הנשפים האלה שהכניסו צבע לחיים האפורים שלנו ולבית הכניסו רווחים ששימשו למטרות מועילות, כגון החזקת בית ספר עברי, ומעשי צדקה רבים.

פגישתי האחרונה עם ד"ר שטרר נחרתה עמוק בזכרו-ני, היא התקיימה בתחנת הרכבת ממנה עמדנו לעלות לארץ. כמובן שהייתי נרגשת עד מאוד, אודה ולא אבוש, בכיתי, כי קשה היתה הפרידה מעיר מולדתי ומקרובי. אז ניגש אלי ד"ר שטרר ליטף אותי ואמר: „חשבי, כמה אנשים היו מאושרים להיות במקומך ולזכות בעליה לארץ-ישראל". הוא עצמו לא זכה

מניה קנול ז"ל

לעלות ארצה ולפי ידיעות שהגיעו אלי, בלע רעל בשעה שהנאצים באו לקחת אותו.

זמן רב עבר מאז היותי בנדבורנה ופני העולם השתנו ללא הכר. אך בזכרוני נחרתה העיירה על כל גווניה, על רחובותיה, שביליה והדמויות המתהלכות בה כאילו היה זה רק אתמול. אותו נוער נהדר, בחורים ובחורות, מהן יפיפיות ששמן הלך לפניהן בכל הסביבה. איני יכולה לכתוב על כולן אך אזכיר שתיים מהן: מי לא הכיר את מניה קנול היפיפיה, בתו של שלום קנול, אם כי מצאה את מותה באמריקה, אליה הגיעה, לאחר שעברה את שבעת מדורי הגיהנום, נמנתה עם קורבנות השואה. בנדודיה ביערות בהימלטה מן הגטו, חלתה במחלה קשה אשר נתנה את אותותיה כאשר הגיעה כבר לחוף מבטחים.

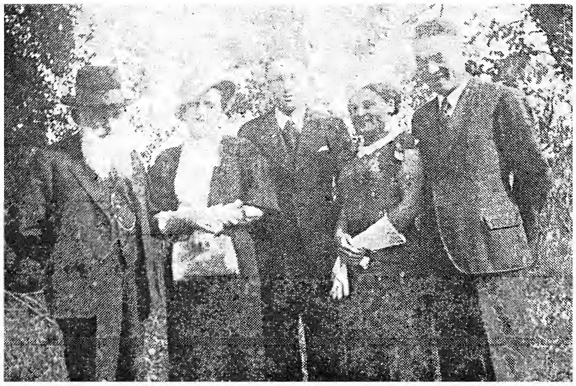

יהודית קליינמן ז"ל עם רוזה פרידלנדר (הירש) בתל-אביב לפני המלחמה

השניה היתה יהודית קלינמן שהדהימה ביופיה. יהודית הגיעה לא"י בשנת 1935 בתקופת המאורעות. תקפוה געגועים לבית-הוריה, אשר בנדבורנה, והחליטה לחזור אליהם, לרוע המזל תפשה אותה המלחמה שם. אלינו הגיע שמועות שעד הרגע האחרון נשארה עם אמה בגטו, ולבסוף הלכו יחד לטבח.

מלחמת העולם השניה לא פסחה גם עלינו כאן בא"י. עמדנו בפני ההפצצות וצבאות רומל עמדו כבר במבואות קהיר. עם הבסת הצבא הגרמני ע"י הבריטים קרה לנו נס, אך לא שכחנו את קרובינו באירופה, לא ידענו בדיוק מה קרה להם; גם בחלומותינו הפרועים ביותר לא תיארנו לעצמנו זוועה כזו, אשר עליה שמענו בתום המלחמה, כשהגיעו אלינו ניצולי השואה.

קשה היה לעכל כל זאת, רחמנים היינו. אני זוכרת שבנדבורנה, עם מותו של אדם, בכתה כל העיירה וכעת כל-כך הרבה הלכו... הכאב היה גדול מנשוא. זכרונות אלה, מוקדשים לבני משפחתי וצאצאיהם, למען ידעו מעט מזעיר על חיי היהודים בגולה, אשר הלכו כצאן לטבח וידעו להעריך מה זה לחיות עם חופשי במדינתנו.

שלום קנול, מניה קנול, מתתיהו (מאטס) קנול ז"ל
רלה ומשה קנול

קבוצת בנות בסניף „הכח" בנדבורנה

יעקב קליינמן, אדלה קליינמן (הלר), יוסף קליינמן, ד"ר יעקב דייטשער, יהודית קליינמן, דוד (דודי) הרטמן, בגן משפחת קליינמן בנדבורנה

רלה קנול (כהנא), לולה הרץ, נטקה גולדברג, דבורה בורג, רבקה פייאר.

יצחק וילנר ז״ל

עיירתי נדבורנה

מאות שנים של חיים יהודיים, על כל החן והסבל בבתי-המדרש ובבתי הכנסת, בהווי החיים של אבותינו, המקופלים בעיירה יהודית במזרח-אירופה.

עיירה יהודית היתה נדבורנה, בכתליה ובחוצותיה, ברוח שהפעימה את תנועות הנוער והמפלגות, בשאי-פותיה ובחלומותיה, בימי חולין כבימי שבת ומועד.

עד שלהי המאה התשע-עשרה שלטה בה המסורת התורנית, שמילאה כל פינה מפינותיה.

מראשיתה של המאה המסוערת שלנו היתה זאת הרוח הלאומית שקבעה את אופיים של תנועות הנוער, המפלגות ומוסדות הציבור בעיירה.

עשירים היו מתי מספר, „בעלי-בתים״ שפרנסתם בשפע — מועטים. הרוב הגדול — פרנסתם היתה בצמצום.

בין בעלי המלאכה היו מעטים שהתפרנסו בכבוד. רובם — פרנסתם היתה בדוחק.

רגש הרחמנות היה טבוע בדמם של בני נדבורנה — „יהודים בני רחמנים״. הנכונות לעזור לזולת היתה רבה. רבים עסקו ב„מתן בסתר״ — משלהם ומשל אחרים. בימי שישי אפשר היה לראות נשים חוזרות על הפתחים עם ילקוטים וקדרות, אוספות מזון מבושל וחלות, ומביאות את המזון לבתי עניים.

בשבתות ובמועדים שכחו היהודים את מצוקתם ודאגות הפרנסה. החגיגיות והשמחה היתה מנת חלקם של כולם. תלמידי חכמים עסקו בתורה לשמה בכל ימות השבוע וביחוד בשבתות.

בגמר המלחמה העולמית הראשונה פרצה מגפה של טיפוס, שהפילה חללים רבים מכל הגילים.

קבוצות נוער בגיל 16—18 התארגנו כדי להיות ליד חולים גלמודים ולהגיש להם סעד, מבלי לקחת בחשבון את הסכנה שבדבר ועל אף התנגדות הוריהם.

☆☆☆☆

פסח בשנת תרע״ז בנדבורנה

השנה השלישית למלחמת העולם הראשונה. חלק מהעיירה — עיי חרבות. השריפה הגדולה שהשתוללה 3 ימים לפני פרוץ המלחמה גרמה להרס מרכז העיר וחלק מפרבריה. תשעה זקנים גלמודים נשרפו חיים בשריפה הזאת. הוסיפו להרס צבאות הכיבוש דרוסי הבתים הנטושים של יהודי העיר, שברחו מאימת המלחמה, שימשו לרוסים אורוות לסוסים. האוקראינים בזזו הכל מהבתים הנטושים, אף דלתות וחלונות. החנויות היו בחלקן ריקות מסחורה ומלקוחות. בעלי מלאכה היו בטלים מעבודה. פרנסתם של רבים היתה דחוקה. חלק מהבורחים מאימת המל-חמה לא חזרו עדיין מהמקומות בהם חיו כפליטים. הסבל הנפשי היה רב. קרבנות המלחמה מבני העיר בחזיתות בהרוגים, פצועים ונעדרים היו ניכרים. מחלות שהמלחמה גרמה להן, הפילו חללים. געגועים ודאגה ליקיריהם המגויסים שאין יודעים מתי יחזרו הביתה היו הגורמים לסבל הנפשי הרב. התקרב חג הפסח, חג שהיו רגילים לעסוק בהכנות לקראתו במשך שבועות רבים. למרות המצב החלו בהכנות לחג כמקובל. המיצרכים הדרושים לחג היו בצמצום, פרט למיצרך אחד שהיה בשפע — מרור...

בנדבורנה ובסביבה היו אלפי שבויים מהצבא הרוסי, ביניהם מאות יהודים. רחמנים בני רחמנים התעוררו להביא הרגשת חג לאחיהם מצבא האויב. ועדה יוזמת קיבלה רשות ממיפקדת הצבא בעיר להא-רחת החיילים השבויים היהודים בבתי היהודים בליל הסדר. נערכה רשימת המשפחות המוכנות לארח חיילים בליל הסדר. ההיענות היתה רבה.

בבית הורי התארחו 9 חיילים שבויים וחייל עם רובה מכודן שמר עליהם. החייל השומר — יהודי מהונגריה — ידע על חג הפסח רק דבר אחד: „קניידלער״. בין האורחים היו גם אבות לילדים. בזמן אמירת ההגדה נזכרו במשפחותיהם ומררו בבכי.

אמא זכרה את שלושת בניה המגוייסים ובכתה.

אבא עודד את החיילים: בחג אסור להתעצב — אמר ולאמא אמר: כשם שמתארחים אצלנו חיילים, גם הבנים שלנו מסובים בליל הסדר במשפחות של יהודים... וגם הוא בכה. בכו האורחים והמארחים...

בגמר הסדר חזרו השבויים למחנה. החייל השומר עליהם התנודד מצד אל צד, כנראה בהשפעת 4 הכוסות, הוא מילמל: פסח-קניידלער...

עשרות מהשבויים לא רצו להתארח אצל המשפ-חות. ברשות המיפקדה ערכו סדר משותף במחנה השבויים. בפארק הגדול הוקמו ע״י הצבא צריפים, בהם שוכנו השבויים ושומריהם. צריף אחד הועמד לרשות הועדה היוזמת. מתנדבות ניקו והכשירו את הצריף אספו מיצרכים הדרושים לארוחת החג והכינו את ארוחת החג. רב צבאי ניהל את הסדר. אחרי אמירת ההגדה והארוחה החגיגית המשיכו לשיר משירי החג. עד לחצות הדהדו קולות הזמרה מהפארק.

אכן, גם בימי מצוקה ידעו להתגבר, לערוך פסח כהלכתו ולהביא הרגשת חג לאחים השבויים המרוחקים מבתיהם וממשפחותיהם.

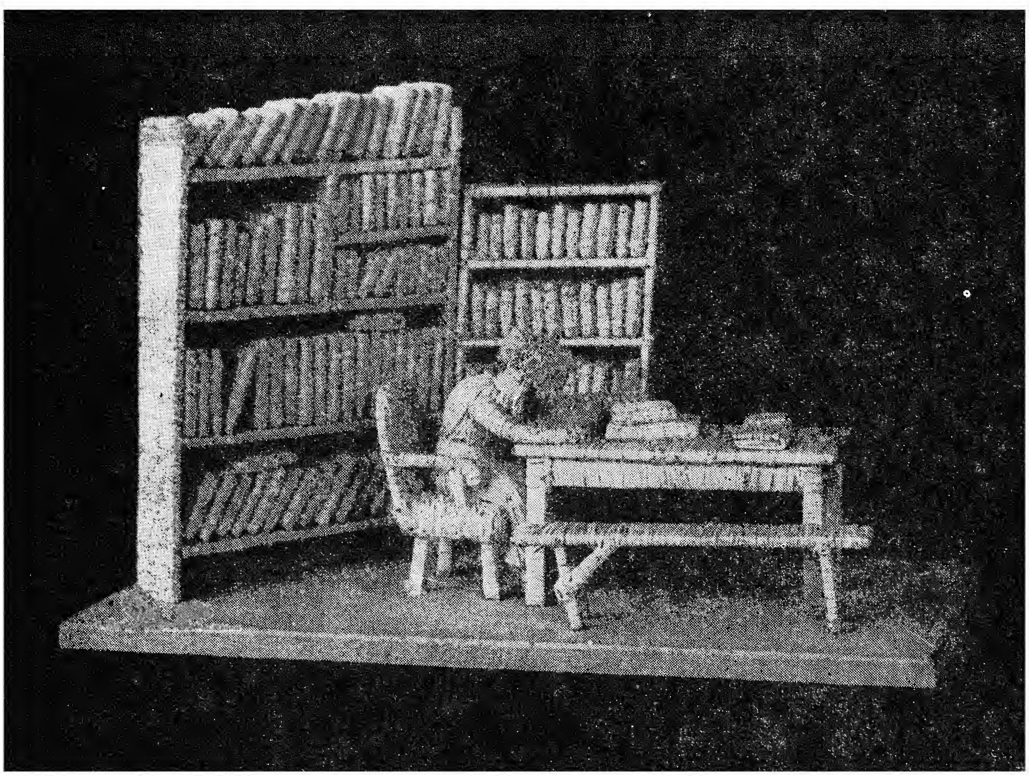
הרבנים והרביים (הצדיקים) בנדבורנה

מאת **הרב שמואל היבנר**

העיר נדבורנה לא היתה מפורסמה ברבניה-גאוניה. היא לא זכתה לרבנים — מאורות גדולים, שאור תורתם היה מבהיק ביותר. אופייני הדבר, שאף אחד מהרבנים שכיהן פאר בנדבורנה, כרב, מורה ודיין, לא השאיר אחריו חיבור במקצוע ההלכה. אמנם אנחנו מוצאים פה ושם, בספרות הרבנית המאוחרת, תשובה אל איזה רב בנדבורנה על שאלתו, כגון בתשו-בות „שואל ומשיב" מהגאון ר' יוסף שאול נתנזון ז"ל אב"ד דלבוב מהדורא קמא, חלק א' סימן רז, תשובה להרב ר' יעקב מנדיל פרידמן ז"ל בנדבורנה, וגם במהדורא תליתא, חלק א' סימן רפב, וסימן רפט ישנן תשובות אל הרב ר' יעקב מנדיל פרידמן בנדבורנה. כן מצינו בתשובות „כוכב מיעקב" סימן מ"ו מהגאון ר' יעקב ווײדנפלד תשובה להרב אב"ד בנדבורנה ר' נחום בורשטין ז"ל, ובתשובות „אמרי דוד", סימן ע"ו מהגאון ר' דוד הלוי איש הורוויץ ז"ל אב"ד דסטניסלאב, יש תשובה לדיין ר' זאב וואלף לוסט-הויז הי"ד, שנשא את נכדתו של הדיין ר' ישעי' פרידמן ז"ל בן הרב ר' יעקב מנדיל הנזכר. מרבני נדבורנה הגיעו אחדים לידי כך ששמם הוזכר בספרות **הרבנית** כשואלים, אבל לא כמחברים.

לעומת זה זכתה נדבורנה לרביים **מפורסמים**, לצדיקים ששמם היה משובח ומפואר בידי **החסידים**.

הראשון בזמן ובמעלה היה המגיד **ר' צבי הירש** זצ"ל, מחבר הספר „צמח ה' לצבי" על התורה. **הוא** נולד לאביו הרה"ג שלום זליג ז"ל בערך שנת **ת"ק** (1740). באודו ילד הובא להבעש"ט והוא **בירך אותו**. הוא היה תלמיד המגיד ר' דוב ממזריטש **וחתנו של** הה"ק ר' **אלימלך** זצ"ל מדרוהוביטש. הוא היה **תחילה** מגיד מישרים בדולינה ומשם העתיק מושבו **לנדבורנה**. ספריו שחיבר הם: „צמח ה' לצבי", פירוש על **ההגדה** של פסח; „מילי דאבות" — פרוש על **פרקי אבות**, „שפתי קדושים" — על תהלים. בנו **של המגיד**, ר' **דוד ליב**, היה חתנו של הה"ק ר' **מאיר בן הה"ק** ר' **לוי יצחק** זצ"ל מברדיטשוב, ובנו **של המגיד** מזלוטשוב, ר' **יצחק** מרדוויל, היה חתנו **של המגיד** מנדבורנה. אנו רואים שהמגיד מנדבורנה **היה מקושר** בקשרי משפחה עם ראשי אבות התנועה **החסידית**.

הרב בחדר הספרים
דער רב און זיין ספרים שטיבל

הוא נפטר בשנת תקס"ט (1809). על גודל ערכו ורום מעלתו בתנועה החסידית, תעיד העובדה שר' מנדילי מקוסוב, מייסד השושלת קוסוב-ויזניץ, היה תלמידו. אבל המגיד מנדבורנה לא זכה למה שזכה תלמידו ר' מנדלי מקוסוב. הוא לא יסד שושלת כשם שיסד ר' מנדלי. אחרי פטירת המגיד לא ירשו יוצאי חלציו את כתר המנהיגות בתנועת החסידים. רציפות הנשיאות לא התקיימה בהם.

אמנם בנדבורנה חיו ופעלו נציגי השושלת של משפחת לייפר. המפורסם ביותר ביניהם היה הה"ק ר' מרדכי מנדבורנה, שנתפרסם בעולם בשם ר' „מרדכילי הנדבורנאי". הוא נולד בנדבורנה בשנת תקפ"ג או תקפ"ה (1823 או 1825) לאביו הק' ר' ברצי ז"ל. ר' ברצי היה אבי שני האחים: הקדוש ר' ארון ליב והק' ר' מרדכי. ר' מרדכי גדל בבית דודו זקנו ר' מאיר מפרמישלן והוא נתן מהודו עליו להיות רבם ומאורם של ישראל. בפקודת דודו נסע ר' מרדכי לצדיק ר' ישראל מרוזין וגם הוא סמכו בשתי ידיו. שמעו של ר' מרדכי היה הולך בכל המדינות, ואלפים ורבבות מישראל נהרו אליו לקבל ברכתו, ברכת צדיק. כל ימיו התנהג בפרישות וסיגופים, אכל רק פעם אחת ביום. ביתו היה כביתו של אברהם אבינו, פתוח לעניים ולנצרכים, הכל חילק לדלים ולעצמו השאיר רק כדי חיי צער בדחקות. אחיו הבכור ר' ארון ליב נשאר בנדבורנה כממלא מקום אביו, והוא קבע מושבו בפישטיאן בהונגריה. אף על פי שימי שבתו של ר' מרדכי בנדבורנה היו מעטים, היה מפורסם וידוע בעולם בשם ר' מרדכי מנדבורנה, ועל ידו נתפרסם שם העיר נדבורנה בעולם. בערים רבות היו קיימים בתי תפלה בשם „קלויז דחסידי ר' מרדכי מנדבורנה". ר' מרדכילי נפטר בשנת תרנ"ה (1895). בעל סדר הדורות החדש כותב עליו: „הוא, הקדוש והטהור, איש אלקים, עיר וקדיש מן שמיא נחית, שכינה מדברת מתוך גרונו". אחד מנכדיו, ר' לייזר וואלף, ישב לפני המלחמה העולמית הראשונה בנדבורנה ורבים הס-תופפו בצילו.

אם על כסא הרבנות בנדבורנה לא ישבו ענקי-רוח, גאונים וגדולים, הרי נדבורנה ילדה וגידלה אחד, גאון וקדוש, ששמו נתפרסם בעולם כפוסק מובהק וצדיק, הלא הוא הגאון הקדוש ר' אברהם דוד ז"ל אב"ד דבוצ'אץ' שהיה תלמיד המגיד מנדבורנה ותלמיד של הגה"ק ר' לוי יצחק מברדיטשוב והרה"ק ר' משה ליב מסאסוב זצ"ל. כשהיה בן י"ב שנה, איקלע לנדבור-נה בעל לבושי שרד, ואביו של ר' אברהם דוד הביא את הנער לבעל „לבושי שרד" שיבחן אותו. בעל „לבושי שרד" התפלא והתפעל מבקיאותו ומחריפותו של הנער. השמועה על נער-הפלא הגיעה לבעל „נטע שעשועים", ר' צבי קרא אב"ד דבוצ'אץ', והוא — הזדרז, כדי שלא יקדמנו אחר וחש אל נדבורנה לקחתו לחתן לבתו, וביום בואו, בערב, נכתבו התנאים. אחרי פטירת חותנו נתקבל ר' אברהם דוד כאב"ד בבוצ'אץ'. הוא נתפרסם בעולם התורה בספרו „דעת קדושים", שהוא חיבור עצום בחריפות ובקיאות על הלכות שחיטה וטריפות. תלמידו הגאון ר' שרגא פייבל הלוי אב"ד בראדשין, חיבר ביאור רחב בשם „גדולי הקודש" על „דעת קדושים" לבאר ולברר את דברי רבו, ו„מקדש מעט" שבו הוא מוסר תמצית כל דין מדעת קדושים. ר' אברהם דוד חיבר גם „אשל אברהם" על ש"ע אורח חיים, „עזר מקודש" על אבן העזר ו„כסף הקדושים" על חושן משפט. באישיותו של בעל „דעת קדושים" התאחדו והתמזגו גאון וצדיק. בעל „דעת קדושים" היה אחת הדמויות הגדולות ביותר בעולם התורה, ואף שהיה יליד נדבורנה, הוא ידוע בעולם כהרב מבוצ'אץ', יען כי ישב על כסא הרבנות בבוצ'אץ' ומשם נתפרסם בעולם.

אחרי תיאורי דמויות מזהירות מנדבורנה, שהיו לכבוד ולתפארת לעיר, לא אמנע מלהזכיר לגנאי דמות איש בליעל ונבל, בוגד ופושע מנדבורנה ששמו יהיה לדראון עולם, הוא ליב קריסא מנדבורנה שהתחבר לעדת הפראנקים והיה מראשי הכת. בוויכוח בין הפראנקים והרבנים שהתקיים בשנת 1757 בקאמניץ, העליל קריסא עלילת שקר על היהודים מאמיני התלמוד, כי הם שופכים דם נוצרים ומשתמשים בדם לשם מצוה, כי שפיכת דם נוצרים למצוה תיחשב למאמיני התלמוד. על יסוד האשמה זו ציווה דומברובסקי, ההגמון בקאמ-ניץ, לשרוף את ספרי התלמוד, מאחר שהתלמוד הוא מקור מושחת, אין לו תקנה אלא שריפה. בערב ראש חודש כסלו 1757 שרפו ספרי התלמוד לאלפים. היום נודע בשם „יום שריפת התלמוד" והיהודים התאבלו ובכו על השריפה הזאת. בכל אלה היתה יד המשומד (ליב קריסא התנצר אז), המיצר והמציק לישראל — ליב קריסא, שם רשעים ירקב.

האוכלוסיה היהודית בנדבורנה לא היתה חדגונית. רוב יושביה היו, אמנם, חסידים ותמימים, שומרי תורה ומצוות, אך לא חסרו בה משכילים, נאורים וציונים. אפשר לומר כי נדבורנה היתה, בתבנית זעירה, כרכא דכולי בה. המשכילים מלפנים לא ההינו לגלות פרצופם האמיתי, כי פחד החסידים נפל עליהם והם התכסו בצעיף של יראת שמים. משכיל כזה היה אברהם בן יעקב ברנר, שחתם בשמו הספרותי „אביב". הוא נולד בנדבורנה בשנת תקצ"א (1831) והשתקע בסוף ימיו ביאסי. חלק מכתביו נתפרסם ב„כוכב יצחק" וביניהם „המסתופף בבית אלוקים", והוא תרגום הרומן „דער קלויזנער" מאת הרצברג-פרנקל. בתשובות „שואל ומשיב" מהד"א ח"א סי' קצה מהגאון ר' יוסף שאול נתנזון יש תשובה ארוכה להרבני אברהם (בְּרנר) מנדבורנה ובה מתרץ הגאון את הקושיות שהקשה אברהם ברנר. משנת תרכ"ו עד תרל"א (1866—1871)

היה אברהם ברנר חבוש בבית-הסוהר בעיר שטיין, באוסטריה התחתונה בשל עלילה. מבית הסוהר כתב לחברו הסופר יעקב פישר פירוש למאמר הגמרא ביומא דף פא, א׳: „מפני מה לא נאמרה אזהרה בעינוי". החסידים היו מתיחסים אליו בחשד בשל היותו משכיל. הם חשבוהו לאיש שנתפס למינות.

טיפוס מיוחד במינו של משכיל היה יהושע הארץ. בהיותו נער גילה כשרון ותשוקה לתורה. אביו שלחו לישיבת סיגט, שבה למד שש שנים ורכש לו ידיעה רבה ומקפת בתלמוד ומפרשיו. הוא נשא לאשה בת איש אמיד, חסיד וירא שמים מעיר קיטוב. חותנו פסק לו מזונות לשנים אחדות. בבית חותנו שקד על ספריהם של עמודי המחשבה הישראלית מימי הבינים. הוא התעמק בספר „אמונות ודעות", ב„מורה נבוכים", ב„הכוזרי" וב„עיקרים". גם הספר „עקדת יצחק" נתחבב עליו, כיון שבעל „עקדת יצחק" משתמש לפרקים בשיטת פילון לפרש על פיה כמה פרשיות בתורה. בתנ"ך היה יהושע הארץ מעדיף את המלבי"ם על שאר המפרשים, ופירוש המלבי"ם היה שגור בפיו. בבית חותנו השתלם גם בידיעת הלשון הגרמנית. ככלות שנות המזונות אצל חותנו, שב יהושע הארץ לנדבורנה והתפרנס כמורה פרטי לתנ"ך, לדקדוק וללשון הגרמנית. עם היותו מתרגם ומלמד את התנ"ך בגרמנית עפ"י ה„ביאור" של בן-מנחם — לא היה חשוד בעיני החסידים כמשכיל המזלזל במצוות. הוא היה מתפלל בבית-הכנסת של חסידי אטאניא ונחשב כאחד מהם. כנראה עמדה לו זכות חותנו להגן עליו מפני החשד. בימי המלחמה העולמית הראשונה נמלט יהושע הארץ לברלין, מקום מושבו של בנו בנימין יצחק, ובשנות העשרים, אחרי המלחמה, שב לנדבורנה ובה מת. בנו בנימין יצחק הארץ קבע מושבו בברלין ויסד שם בית הוצאת ספרים. הוא קנה לו שם עולם ע"י הוצאת התרגום הגרמני לתלמוד בבלי מאת הפרופ׳ לאצארוס גולדשמיד. לפני פרוץ המלחמה העולמית השניה הגיע בנימין יצחק לנדבורנה בתקוה למצוא בה מקלט בטוח. אולם כשפלשו הגרמנים לתוך העיר היה הוא הראשון שנרצח ע"י קצין גרמני. בנו ד"ר הארץ גר בחיפה, ובת בנו ד"ר יהודית דישון היא פרופ׳ למקרא באוני-ברסיטת בר-אילן.

בתי הכנסת בנדבורנה

בנדבורנה היו יותר מעשרים בתי תפילה ובתי כנסת בהם דחסידי קוסוב (ישן וחדש). ראש בית הכנסת הקוסובי הישן היה ר׳ חיים בראנדוויין, נצר מגזע השושלת דסטרטין. בית הכנסת היה קנינו הפרטי והוא התנהג בו כרודן בקפדנות יתרה. בין המתפללים התבלט ר׳ בנימין לייזר, שהיה תלמיד חכם בקי בש"ס ובפוסקים. במקרה של חליצה היה בית הדין, שהיה מורכב מהרב אב"ד ושלושה דיינים, מצרף אותו כחמישי.

כד הוינא טליא הייתי מציע לו קושיא כפעם בפעם מ„פני יהושע" או „מלך אריה" והוא הפתיעני תמיד בתשובתו, שכן הקושיא והתרוץ היו ידועים לו. במשך הזמן היה בית הכנסת צר מהכיל את כל המתפללים, וחלק מהמתפללים פרשו ובנו להם בית כנסת דחסידי קוסוב חדש, וגדול היה כבוד בית התפילה השני מן הראשון.

סמוך לבית הכנסת הקוסובי החדש, היה בית הכנסת של ה„דייטשים". הוא היה נקרא כך על שום שמתפלליו היו קצוצי זקן, לבושי קצרים וחבושי כובע בשבת ולא „שטריימל". מחשובי המתפללים היו בני משפחת הירש שהיו אמידים, נאורים ומתקדמים. בעל הקריאה באותו בית כנסת היה ר׳ ליב האס, לבוש בשבת קאפוטה של משי וחבוש שטריימל. הוא היה חשוב ונכבד בחוגי בעלי המלאכה, יען כי הוא היה לומד עמהם בכל שבת את „אור החיים" על פרשת השבוע. הלימוד היה מתקיים בבית הכנסת של החייטים. חייטים, סנדלרים, בעלי עגלה וקצבים היו באים לשמוע וליהנות מדברי „אור החיים" שר׳ ליב האס היה מפרש ומסביר להם להנאתם ולהבנתם. בשבתות החורף, היה הלימוד מתקיים באשמורת הבוקר בשעה ארבע, ובקיץ — אחר הצהרים. לפני המלחמה העולמית הראשונה העתיק ר׳ ליב האס את מושבו מנדבורנה לסטניסלב ותיכף לבואו שמה, חידש את השעורים. נכדו של ר׳ ליב האס הוא בישראל והוא אלוף בצה"ל.

סמוך לבית הכנסת של ה„דייטשים" היה בית הכנסת דחסידי אטאניא, בו היו מתפללים „פני" העיר", חסידים ואנשי מעשה, בני תורה ואנשי יחס. בבית הכנסת הזה היה מתפלל גם סבי ר׳ יוסל היבנר ז"ל, שהיה מכובד בכל העיר בשל יראתו וצדקתו. הוא היה נכד להרה"ק ר׳ משולם פייביש הלוי העליר ז"ל, שהיה נכד, בן-אחר-בן של ה„תוספות יום-טוב" ומצד אמו נכדו של רש"ל. דרכו של סבי היה לקום בכל יום באשמורת הבוקר והיה פותח באמירת יום תהלים ולו-מד את שעוריו הקבועים. בימות החורף הייתי רגיל לישון בביתו, ובשכבי על משכבי הייתי מאזין לצקון לחשו, כשהיה שופך את שיחו לפני קונו בנעימה רכה, כילד המתפנק לפני אביו שיעשה רצונו. עתירתו זו היתה מרטיטה את נשמתי עד שאני, מעל משכבי, הייתי מצטרף ומתאחד עמו בתפילה. סבי היה זקן החסידים בבית-הכנסת. הוא זכה עוד לנסוע לר׳ חיימל מקוסוב, ואחרי פטירת ר׳ חיימל היה נוסע לבנו ר׳ מנדלי מויז׳ניץ, ואחריו — לבנו ר׳ ברוכל, ואחריו לאדמו"ר מאטניא, שבו היה דבק בכל נימי נשמתו. סבי נפטר בכסלו תרע"ג, זקן ושבע ימים.

באותו בית כנסת התפלל גם הגביר דמתא וראש הקהל ר׳ זיידה גריפל עם בניו וחתניו. הוא ניהל עסקים גדולים, היה בעל בארות נפט, בית זיקוק ומנסרה, שבה העסיק מספר רב של פועלים ופקידים. עם כל

זה היה יהודי שומר תורה ומצוות, זהיר בקלה כבחמורה. כראש הקהל היתה עינו פקוחה על המוסדות שבקהילה שיהא הכל נעשה כדין וכדת של תורה. הוא היה מחשובי החסידים דאטאניא. גם בניו גודלו על ברכי החסידות והיו נוסעים עמו לר"ה לאטאניא. הוא השגיח ודאג שגם נכדיו יחונכו ברוח התורה והמסורה. חתנו, בן-ציון וילנר (נכדו של הרב מהאליטש) היה איש מושלם בכל המעלות. הוא היה בעל צורה, קומתו תמירה, הדור במראהו ובלבושו ומחונן בכשרונות נעלים, בר אוריין וסופר מהיר עד להפליא בעברית ובגרמנית, בעל קריאה מצויין ובעל תפילה משובח בימים נוראים. ביום הכפורים היו המתפללים מתענגים מתפילתו עד שלא הרגישו כלל בתעניתם.

סמוך לבית-הכנסת דחסידי אנטאניא, היה ביהכ"נ דחסידי ויז'ניץ, שבין מתפלליו התבלט בעדינותו ובאצילותו הגביר ר' יוסל העלער, שהיה נכד, בן אחר בן, של „התוספות יום-טוב". בני משפחת העלער היו חסידי בויאן ומהמקורבים ביותר. בביהכ"נ דחסידי ויז'ניץ היה מתפלל הדיין ר' ישעיה פרידמאן, בנו של הדיין ר' יעקב מנדיל ז"ל, שהזכרתי לעיל. על יד ביהכ"נ הויז'ניצי היה בית המדרש שמתפלליו היו בעלי בתים ולא חסידים. הדיין ר' מאיר ווייסבלום ז"ל, שהיה נכד, בן אחר בן, לרבי אלימלך מליז'אנסק, היה שם בעל קריאה ובעל תפילה בימים נוראים. הוא מת בראש השנה תרע"ג מהתקפת לב, בעמדו לפני העמוד בתפילת מוסף. סמוך לבית המדרש היה בית המדרש החדש (לפנים היה שמו ביהכ"נ דקוצק). מולם היו ביהכ"נ של המגיד (על שם המגיד ר' צבי הירש זצ"ל) ובית הכנסת הגדול של העיר, שבבנינו היו עוד שני בתי כנסת: בית הכנסת של החייטים ובית הכנסת החסידי של ר' מרדכילי מנדבורנא", שבו היו מתפללים אנשים משיירי חסידי ר' מרדכילי וביניהם ר' יחיאל „הכהן". הוא היה המלמד העליון בעיר. היו לו תלמידים שהיו בנים של תלמידיו, שכן גם אבותיהם למדו אצלו. הוא עשה מלאכתו באמונה וראה ברכה בעמלו. כל תלמיד שלמד אצלו זמן מסויים, שוב לא היה עם הארץ. הוא היה פדגוג אמן, היה מדריך ומרגיל את התלמיד להבין מאליו, בעזרת רש"י, את קושית הגמרא ואת תירוצה. ואם התלמיד התקשה בהבנת הפשט, היה מראה לו איך הדבר מבואר ומפורש ברש"י. כך היה מחנך את התלמיד ללימוד עצמי. הוא העדיף את הפשטות, פלפולים ופשט'ליך לא גרס. בהיותי בנדבורנה בשנת תרצ"ד סיפרו לי תלמידיו, שטיפלו, אחר מותו, בטהרתו ובקבורתו, שפניו היו מבהיקים אז באור עילאי.

ברחוב צדדי מרחוב הסטניסלובי, היה בית הכנסת של ר' משה, בנו של הרבי ר' ארון זצ"ל, שבו היו מתפללים בני משפחת קנול, שהיו אמידים והדישים קצת לפי רוח הזמן.

סמוך לעיריה היה בית הכנסת של בודנר. בית כנסת זה נוסד ע"י משה בודנר שהיה עשיר מופלג, בעל חווה גדולה, והיה מכסה מכיסו את כל ההוצאות של ביהכ"נ. בביהכ"נ הזה התפללו בני משפחת בודנר, שכולם היו מתקדמים וחפשיים, לבושי קצרים וקצוצי זקן. משה בודנר היה לפני המלחמה העולמית הראשונה ראש העיר. נוסף לבתי הכנסת האלה שהזכרתי, היו קיימים בנדבורנה עוד בתי תפילה רבים עד שמספרם של כל בתי התפילה בנדבורנה הגיע לעשרים וחמשה בקירוב.

על בית הקברות ועל המת הראשון שנקבר שם היתה מתהלכת בעיר אגדה: איש חסיד וצדיק בשם אלטר רעבילס, ציווה שיניקוהו, אחר מותו, על עגלה רתומה לסוסים ויניחו לסוסים ללכת באשר ילכו ובמקום בו יעמדו הסוסים שם יקברוהו. מאז התחילו היהודים בעיר לקבור שם את מתיהם.

דמות מענינת, איש רב מעש ושופע מרץ ויזמה היה מאיר היבנר. הוא הוקסם מחזונו של הרצל והתמסר בלב ונפש לרעיון הציוני. הוא התחיל בתעמולה להפצת הרעיון ולמשיכת חבריו וידידיו לפעולה ציונית. הוא האמין וקיוה להתגשמות התכנית הציונית והקדיש את זמנו, מרצו וכשרונותיו להחשת הפיכתו של החזון למציאות. הוא היה פעיל גם בשדה התרבות והספרות. יסד בנדבורנה, בתחילת המאה העשרים, בית ספר עברי בשם „שפה ברורה". הוא נסע ללמברג לבחור במורה הגון, והביא משם את שמחה גלב, בחור מגודל זקן ולבוש קאפוטה של משי בשבת, שהיה איש דתי ובן תורה. המורה הזה ריכך והחליש קצת את התנג-דותם של החסידים לייסוד בית הספר. גם בנות החסי-דים ביקרו בבית הספר ולמדו עברית בשקידה. כאמור, היה מאיר היבנר פעיל גם בשדה הספרות. בשנת 1906 הוא היה מן המולי"ם הראשונים בגליציה. באותה שנה הוא הוציא לאור טקסטים של מחזות אידישאים בצורת ספרים של כיס. הוא הוציא לאור ב-1910 קובץ של „שירי ציון". משנת 1910—1912 הוציא לאור „יידישעס פאמיליענבלאט" שערך יחד עם ז. האבר, תחילה כשבו-עון ואח"כ כירחון. בשנת 1920 חיבר והוציא לאור גיאוגרפיה של ארץ-ישראל.

כזה היה האיש ומעשהו. הוא היה מפורסם ומהולל בחוגי הציונים כציוני ותיק, עושה ומעשה.

איש ציוני נלהב ורב פעלים בשדה החינוך היה שמואל רוזנהק. הוא נולד לאביו ר' אהרן דוד, אחד מחשובי המתפללים בביהכ"נ דחסידי אטאניא, שהשת-דל לתת לבנו בכורו חינוך מעולה בתורה ובחכמה. שמואל למד שנים אחדות אצל המלמד „הכהן" ובו בזמן גם אצל המשכיל ר' יהושע הארץ. במעלליו הת-נכר הנער. בהיותו בן חמש עשרה שנה, יסד ספריה עברית, שמטרתה היתה השלמת ידיעת הלשון של

שמואל רוזנהק ז״ל

התלמידים והתלמידות של בית הספר העברי, ולאפשר להם ידיעה בספרות העברית. בכל מוצאי שבת היה הוא מרצה הרצאה בעברית על ספר עברי, ולאחריה התקיים ויכוח, שבו השתתפו השומעים. באותו פרק זמן כבר נדפסו פיליטונים שלו בה„מצפה״ ושירים ומאמרים ב„יידישעס פאמיליענבלאט״ של מאיר היבנר. בפרוץ המלחמה התגייס, נשלח לחזית הרוסית ושם נשבה. בתום המלחמה שב מרוסיה, ונתקבל כמורה בגימנסיה העברית ברובנה. שם פיתח פעולה תרבותית וציונית רחבה ונמרצת. הוא נבחר כציר מרובנה לכל הקונגרסים הציונים. מרובנה הוא הגיע לשלב העליון בקריירה שלו. הוא נתמנה כראש „תרבות״ בפולין, כמנהל ומפקח של כל בתי הספר התיכוניים העבריים של „תרבות״ בפולין. בפרוץ המלחמה העולמית השניה נמלט עם אשתו ובנו לחיפה ושם נתמנה מנהל המחלקה לחינוך ולתרבות של העיריה, והיה בין מייסדי אוניברסיטת חיפה בקובץ הספרותי „כרמלית״ השתתף במאמרים חשובים על תולדות החינוך העברי, ועל מימון מוסדות החינוך של „תרבות״ בפולין. הוא נפטר בשנת תש״ל 29.9.1969 בחיפה.

ישראל בורשטין, ריעו ועמיתו של רוזנהק, קנה לו שם כאחד המדקדקים המצויינים של הלשון העברית. הוא היה סטודנט לכימיה באוניברסיטת וינה, אבל התעניינותו העיקרית היתה בדקדוק לשוננו. הוא הזניח את הכימיה והתמחה בדקדוק הלשון העברית. פרי התעניינותו היה ספר דקדוק הלשון העברית בגרמנית עפ״י שיטה מדעית. ישראל בורשטין סיפר לי שהציע את הספר למו״ל המפורסם ב. י. הארץ, אבל אחר עיון ודיון השיב לו הארץ את כתב-היד ודחה את הוצאתו. וכן עשה מו״ל יהודי אחר מוינה. אולם כשהציע את כתב היד למו״ל נוצרי, קפץ הלה עליו כעל מציאה יקרה מפנינים והוציאו לאור בצורת ספר יפה. ביאליק ציין את הספר כספר הדקדוק המעולה ביותר, העולה על כל ספרי הדקדוק שכבר יצאו לאור.

ישראל בורשטין חיבר סטינוגרפיה חדשה לעברית, לפי שיטת הסטינוגרפיה הבין-לשונית שלו, לתלמידים ולמתלמדים, י״ג שעורים בי״ג שעות, הוצ. קרית ספר, ירושלים, תש״ז.

כשפלשו הנאצים לוינה בשנת 1938, היה ישראל בורשטין בין אלה שהושמו במאסר. הוא נשתחרר בתנאי שיעזוב את הארץ במשך ארבעה שבועות. אחר השתדלות מרובה קיבל סרטיפיקט ועלה לא״י. בבואו שמה עמד לו לבורשטין משפטו של ביאליק על ספרו ונתקבל לועד הלשון לסדר כרטיסיה של המלים המחודשות. משכרתו היתה צנועה אבל הוא מצא בעבודתו זו סיפוק רוחני.

חבל שנפטר לפני זמנו.

בשל ספרו (הכתוב בגרמנית) „הדקדוק השלם של הלשון העברית הישנה והחדשה״, שהפתיע בשיטתו החדשה ובחידושיו המקוריים, זכה כי ר׳ גרשום באדר בספרו „גדולי המדינה״, מנה אותו עם גדולי גאליציה.

• • •

יהושע סוקל

מאנפרד יהושע סוקל (Sakel) נולד בנדבורנה בשנת 1900. הוא קיבל תואר ד״ר לרפואה באוניברסיטת ווינה בשנת 1925, והתמחה בברלין בריפוי מתמכרים לסמים נרקוטיים. בין המתמכרים היתה גם אשה חולת סוכרת, שהיתה מקבלת בכל יום מנה קצובה של אינסולין, ושבטעות ניתנה לה פעם מנה כפולה של אינסולין. סוקל גילה אז שתשוקתה לסמים פגה והתחיל בניסויים לרפא חולי סקיצופרניה באינסולין.

אחר עליית היטלר לשלטון שב סוקל לווינה, והמשיך את שיטת הריפוי באינסולין שנעשתה והיתה צורת הטיפול והריפוי הרגילה והקבועה לסקיצופרניה.

הוא פירסם עבודת מחקר על שיטת הריפוי החדשה למחלת הסקיצופרניה. בשנת 1936 אב סוקל לארצות-הברית והמשיך את פעולתו במחלקה לבריאות הנפש בניו-יורק. הוא דחה כל הצעה על מינוי אקדמי שהוצע לו, כי העדיף להיות עצמאי ובלתי תלוי בדעת אחרים.

הוא מת בשנת 1957. שני ספריו העיקריים הם: אפילפסיה (1958), סקיצופרניה (1958) שיצאו לאור אחר מותו. מוסד סוקל שנוסד ערך כבר שני קונגרסים בינלאומיים, אחד בשנת 1959 ואחד בשנת 1961, שעסקו בשיטת הריפוי ע״י אינסולין.

סוקל היה ציוני נלהב ותמך באצ״ל.

(מתוך: אנציקלופדיה)

ישראל כרמי (אוטו קראמער)

נאדווערנע אין יאר 1939

ווען איך זיץ און קוק אויף דער מאפע וואס כ'האב געצייכנט פון זיכרון פארן יזכור-בוך, שטעל איך זיך קודם אפ, אויף די דערפלעך וואס האבן ארומגערינגלט נאדווערנע — דערפלעך ווו אין יעדן איינעם האבן געוווינט צו עטלעכע יידישע משפחות.

פאר אלעמען די „געבערג״. דערפלעך: רפאלובה, פשצ'נה, זיעלונה, פניוויע, ביטקוב. אין אט דער געגנט, אין די „געבערג״ פלעגן מיר אין די זומערן זיין אויף זומער-קאלאניעס. פון אלע יוגנט-באוועגונגען פלעגן דארט פארקומען „מושבות קיץ״ אדער „מושבות מנהלים״. אויך פריוואטע מענטשן פלעגן פארן אהין „שעפן לופט״ זומערצייט. צווישן די בערג פלעגט זיך קייקלען די „קאלייקע ליעסנע״, די קליין-באן. זי פלעגט פירן האלץ פון די וועלדער צו דער זעג, דעם טארטאק „פארעסטא״, ווו ס'האבן געארבעט א סך יידישע בחורים, און פון וועלכע ס'פלעגט זיך מפרנס זיין יידישע משפחות.

אויף א צווייטער זייט — אויפן וועג קיין דעלאטין. דערפלעך: סטרימבע, לאיעווע. אויך דארט פלעגן פארקומען זומער-קולוניעס. אויך אהין פלעגן פארן זומערצייט מענטשן אויף קור ארט. געוועזן משפחות פון נאדווערנע וואס פלעגן אפילו דערפארן ביז יארעמצע, און זיך דארטן טרעפן מיט מענטשן פון גאנץ פוילן וואס פלעגן קומען אין באוויסטן קוראָרט זיך אפרוען. איז טאקע דאס אויך געווען א קוואל פון פרנסה. אין דער געגנט האבן געלעבט הוצולן. די הוצולן האבן זיך פארנומען מיט שאף און מאכן ברינזע. געווען צווישן זיי אויך קינסטלער וואס פלעגן אויסשניצן הילצערנע טאצן מיט פארשידענע מוסטערן. ווייטער צו, האבן געוווינט אין געבערג — די ארעמסטע באפעלקערונג אין דער געגנט. זיי האבן געארבעט ביים אראפשלעפן קלעצער האלץ, ווינטער-צייט, מיט זייערע פערד. קיין אייגענער ערד האבן זיי ניט געהאט צו באארבעטן.

אויף דער צווייטער זייט איז געלעגן דער וועג וואס פירט קיין סאלאטווינע. געקומען אהין איז מען פון דער מיל גאס און דורכגעגאנגען די בריק איבער דער ביסטריצע. אויפן וועג קיין סאלאטווינע איז מען פארביי געפארן מאלאטקאוו, ווו ס'האבן אויך געוווינט עטלעכע יידישע משפחות. די יידן פון סאלאטווינע און די יידן פון נאדווערנע האבן געהאנדלט צווישן זיך ווי אויך געהאנדלט מיט די גויים פון דער געגנט.

אין צפון-זייט: דערפער ווי נאזיוויזאוו, טארנא-וויצע-ליעסנא, פרערעסלעוו, פוטקעוו. אהין האט גע-צויגן דער וועג קיין סטאניסלאוואוו. אויך אין די דערפער האבן געוווינט יידישע משפחות, וואס האבן געהאלטן געוועלבן און האבן געהאנדלט מיט די גויים. אויף מערב-צפון זייט האט געפירט דער וועג דורך די בערג קיין הוואזד און פון דארט, ווייטער א וועג קיין ברוצ'ין. אויך דארט - איינצעלנע יידישע משפחות.

איך קער זיך אום צו דער שטאט, מיטן וועג פון פניוויע די נייע שטאט. פאר דער מלחמה האט מען דא אויסגעבויט א גרויס שפיטאל הויז, פאר נאדווערנע

חנויות יהודיות במרכז העיר

יידישע געוועלבן אין צענטער פון שטאט

און געגנט. פון דער רעכטער זייט — די מילגאס צום ספארט-פלאץ וואס לעבן דער ביסטריצע. זונטיק פלעגן פארקומען די פוס-באל-מעטשן.

איך דערנענטער זיך צום רינק-פלאץ, גיי דורך דער סאקאל-גאס ווו ס'האבן געוווינט אסך יידישע משפחות, בארג אראפ ביז צו דער ביסטריצע. פון דער לינקער זייט איז געשטאנען דער פוילישער קלויסטער. בשעת דער דייטשער אקופאציע האבן אויפן גרויסן קלויסטער-פלאץ די דייטשן און אוקראינער צונויפגע-טריבן יידן פון שטאט, געשלאגן, געמארדעט און דער-נאך מיט לאסטמאשינעס זיי ארויסגעפירט אין דער בוקאווינקע. דארטן אין גרויסן מאסן-גרובן זענען אומ-געקומען אונזערע קדושים.

פון פוילישן קלויסטער האבן זיך געצויגן יידישע געסלעך לענגאויס דער פלאקאמייקע. די פלאקאמייקע איז געקומען פון דער „נוטארסקע", דורכגעגאנגען די ליפאווע גאס, די מיידלישע שול און דורכן „סקארב" ארויסגעקומען לעבן דער גאס דורך וועלכע מ'פלעגט גיין צום יידישן בית-עולם. די גויים האבן גערופן די דאזיקע גאס „אוליצא וויזוואלעניע". אויפן ראג, דארט האט געוווינט דער בוווסטער מלמד „דאס כהנדל". די פלאקמייקע איז ווייטער געגאנגען צו דער סטאניסלא-ווער גאס ווו ס'איז געווען א בריקל, לענגאויס דעם שאסיי אן א זייט, דורך דער מאזעפע-גאס און אריינ-געפאלן אין דער ביסטריצע. איך געדענק ווי אונדזערע באבעס פלעגן גיין צו דער פלאקאמייקע אויף תשליך אום ראש-השנה. געווען אויך צייטן ווען שכנים פון די באראקן פלעגן וואשן גרעט אין וואסער פון דער פלאקאמייקע.

כ'קער זיך אום צום רינק-פלאץ. זע, איך אלע יידיש געסלעך. אין ווינקל פלעגן שטיין די יידישע פיאקערס — ס'איז געווען א יידישע פרנסה — די פערד באהאנגענע מיט רויטע טראלדן. דאס האבן זיי געוואַרט אויף געסט פון דער באן סטאציע אדער פון די דערפער ארום.

כ'גיי ווייטער און זע דעם האלץ פלאץ. דארטן פלעגן פארקומען, מיט יארן צוריק, פייערונגען פון ערשטן מאי ארגאניזירטע דורך דער פ.פ.ס. לעבן האלץ פלאץ — די הערצל גאס ווו יעדעס יאר, כ' תמוז פלעגן פארקומען די פייערונגען צום יארצייט פון ד"ר הערצל. דארט זענען אויך געשטאנען די הילצערנע בא-ראקן וואס מ'האט אויפגעשטעלט נאכן ערשטן וועלט-קריג פאר יידישע בעל-מלאכות. אזוי זענען זיי פאר-בליבן ביזן צווייטן וועלטקריג.

איך גיי ארויס פון דארט אויף דער סטאניסלאווער גאס וואס האט זיך געצויגן ביז צו דער טארגאוויצע. אויף דער סטאניסלאווער גאס האבן געוווינט יידישע משפחות צעזייט צווישן גויים. אויף דער גאס זענען געווען אלע רעגירונגס-אמטן: דער סטאראסטע, דאס געריכט, דער פאוויאט, די פאוויאטוווקע פון דער פא-ליציי. אין א זייטן געסל איז געווען די יינגלשע שול. אקעגן איבער איז אויסגעבויט געווארן דאס בעלזער שולכל. יידן פון דער סטאניסלאווער גאס האבן יארן צוריק געמאכט א געלט-אקציע, געזאמלט געלט און אויך בוי-מאטעריאלן, האבן אראפגעבראכט דעם בעלזער רב, ר' מאיר בלאנק זצ"ל.

כ'קער זיך אום אין שטאט און זע די יידישע אנ-שטאלטן, די הייזער ווו ס'האבן זיך געפונען די פאר-טייען און פאראיינען צווישן די „התאחדות". לעבן קינא, די „יהודיה" — די גרויסע ביבליאטעק, און אין צענטער פון דער שטאט — די יידישע קהילה.

ס'איז אמאל געווען אין נאדווערנע א יידישע קהילה מיט א יידיש לעבן. ווער האט זיך געקענט פאר-שטעלן, אז דאס אלץ וועט אזוי אכזריותדיק פארשניטן ווערן.

בית הספר פולני לבנות
די פוילישע שול פאר מיידלעך

ד"ר י. שמרלר ז"ל

מני אז...

בית העלמין היהודי

הזכרון ההיסטורי המרגש ביותר של יהודי נדבורנה הוא בית העלמין היהודי הישן והחדש, בן כמה מאות שנים.

הוא זוכר את זמן הפרעות של חמילניצקי ונאלא-בייקי. לא קרבן אחד של מרצחים אלה טמון כאן.

היו שם מצבות מאבן, בנות מאות בשנים. אחרות — „חדשות" יותר עם כתובות חרותות ועם עמודים מסוגננים. על אחדות נראו שתי הכפות המברכות של כהן, על אחרות — מנורה, המצביעה כי פה מצאה נערה אדוקה את מנוחתה. היה עליך להתהלך באותו בית-עלמין, להסתכל, לעיין במצבות המכוסות אזוב, בחלקן שקועות באדמה, ובחלקן נוטות על צדן מרוב זיקנה.

בית העלמין בנדבורנה, צולם בשנת 1956 ע"י שמחה אדלסברג
דער בית עולם אין נאדווערנע פאטאגראפירט און יאר 1956 דורך שמחה אדלסברג

בית עלמין זה היה גן מתים אמיתי, הוא טבל בירק ובפרחים לגדלו כאן יפה יותר מאשר במקומות אחרים. עץ ליבנה רכון צמרת מבכה ילדה שהלכה לעולמה בטרם עת. מעל לקברות עתיקים גדלו עצי אלון ועצי בוק ומחטי האורן רעדו גם בשקוט הרוח.

תמורות הטבע הראשונות התחוללו דווקא כאן בבית העלמין. פה נראו ראשוני הפרחים מתחת לשלג, פה ביצבצו הסיגליות הראשונות, הפשתה הראשונה. פה גם קיננו צפרי השיר והשמיעו את קולן.

אפשר היה לראות את הפרפרים המקסימים ביותר, בצבע תכלת או שחור קטיפתי. ואולי — נשמות הילדים שמתו התחפשו ובאו כעת לשמוח עם האביב.

ומאוחר, בסתיו, כשהעלים הצהיבו ורוח יללה על פני בית-הקברות, נעצרו כאן עורבים שחורים וקירקרו בעצב קורע לב.

וכשירד השלג כיסתה טלית צחורה את בית-הקברות. שקט השתלט על הכל ורק הרוח נשבה בין המצבות.

בבית-עלמין זה היו שני „אהלים" — העשויים מאבן חול, „מכפלות", בהן נטמנו שני צדיקים: ר' מרדכלי ומשפחתו. ר' מרדכלי היה צדיק גדול, שלמעשי נפלאותיו יצאו מוניטין לא רק בגליציה הפולנית אלא גם בצד ההונגרי של הגבול — עד מונקץ'. היו לו חסידים גם במרמורוש סיגט ובאוזהורוד ברזובו. ב„אהל" השני מצא את מנוחתו ר' אהרן לייב, הידוע באדיקותו וביושרו.

לאהלים אלה היו נוהרים בהושענה-רבה יהודים ויהודיות חרדים, מביאים את ה„קוויטלער" (פתקי בקשה) ואם חו"ש אלהים העניש אותם במכה או באסון היו באים לבקש את עזרתם של הצדיקים.

בבית-קברות זה טמון גם זוג — איש ואשתו — שהמצבות שלהם קשורות ע"י מסגרת, כאילו גם אחרי המוות קשורים הם זה לזו. האגדה מספרת, שמצאו אותם מתים, לאחר שבר ענן, שכובים יד בתוך יד וכך גם הטמינו אותם והמצבות שלהם מכונות „הענן הביאתם" (די כמארע האט זיי געבראכט".)

בית הקברות שימש לא אחת מקלט לאנשים נרדפים. בשעה שהקיסרות האוסטרו-הונגרית התפרקה, התחבאו בבית-הקברות המורדים והעריקים הראשונים. הז'נדרמים האוסטרים חיפשו אותם אך לא העזו להיכנס לבית-הקברות, כי לעריקים היה נשק.

דרך המובילה להוואזד
דער וועג וואס פירט קיין הוואזד

בית־הכנסת הישן „די גרויסע שול"

הוא היה בנוי מאותה האבן ממנה היו בנויות הכנסיה והטירה המקומית.

לבית-הכנסת היו יורדים במדרגות כמו לתוך מרתף, כי בעבר אסור היה ליהודים לבנות את בתי-הכנסת שלהם לגובה, לכן העמיקו את הבנייה ומלמטה אפשר היה לראות את בית-הכנסת בכל הדרו.

אילו בית-כנסת זה ידע לדבר, היה מספר כמה שמחות וסבל עברו על יהודי נדבורנה מאז קיומה.

מחלונות אותו בית-כנסת בקע האור בלילות „כל נדרי", ונישא לכל עבר הלחן הנפלא של התפילה. בתפילה ובניגון היו עונים בתי-הכנסת השכנים „הקוצקרי" (דאס קאצקער שולכעל) בית-המדרש הישן והחדש, הקוסובאי (דאס קאסאוער) אוטוניא של ויז'ניצה וה„גרמני" (דאס דייטשע שילכל).

מבית-הכנסת הגדול נישא קולו של לאזר רום (לאזער דער בלעכער), מבית-המדרש הישן — קולו של מיכל השוחט, מהחדש — קולו של הרב מפסצני. ב„קוסובר" — שמיל קרסל, ובזה של אוטוניא — דוצי רוזנהק. בבית-הכנסת של ויז'ניץ — משה רוזנברג וב„גרמני" — שמיל זמלר.

ובסליחות... בעוד חושך בחוץ אפשר היה לשמוע את צעדי האנשים על המדרכה, את שיעולו של היהודי הקשיש זלמן פאסווק עם הפנס, ההולך ל„שילגאס" כשעלה השחר בקעו מבתי הכנסת הקולות: „אשר בידו נפש כל חי... הנשמה לך...

בבית-כנסת זה, היו נושאים דרשות רבנים שונים ובעלי מופת וגם המגיד מביאליסטוק (דער ביאליסטאקער שטאט-מגיד). כאן גם נשאו נאומים לרגל קבלת הידיעה על הצהרת בלפור וכאן שרו את התקוה.

פה שרו גם את „יעשטשע פאלסקא ניע זגינעלא" בימי 3 במאי, בנוכחות נציגי הממשל, ראש העיר אנדרובסקי, השוטרים העירוניים ברילק ודימינצ'יק או וואסיל סווישץ.

ד"ר י. שמרלר

הרב ש. היבנר

הרב ר' נחום בורשטין, אב"ד האחרון בנדבורנה

הרב' ר' נחום בורשטין ז"ל, הובא מלמברג לנד-בורנה, בסוף המאה התשע עשרה או בתחילת המאה העשרים. הוא היה מחשובי הקהילה בלמברג ומנכבדיה, עתיר נכסין, למדן מופלג ובעל הוראה. הוא תפס מקום חשוב בחברת „מחזיקי הדת" שנוסדה בשנת תרל"ח (1878), ביזמתם של הרב הגאון ר' שמעון סופר ז"ל מקרקא והאדמו"ר ר' יהושע זצ"ל מבלז. בשנת תרל"ט נבחר הגביר האלוף ר' נחום בורשטין כאחד מחברי ההנהלה המרכזית, ובשנת תרמ"ז כשנבחרה הנהלה חדשה נבחר ר' נחום בורשטין כרואה חשבון. כך התבלט האלוף ר' נחום בורשטין כנשוא פנים ופעיל נמרץ בחוגי הדתיים בקהילת לבוב.

אך איתרע מזלו וירד מנכסיו, עד שהוכרח לחזר אחר משרת רב, ונתקבל כרב אב"ד דנדבורנה. הכנסתו היתה צנועה ומצומצמת, וקשה היה לו לגביר לשעבר, שהיה רגיל לחיות ברווחה כגביר עצום לקמץ ולהסתפק בהכנסתו הקצובה.

הרב' ר נחום בורשטין היה בעל תופעה מרשימה, גבה-קומה ובעל הדרת-פנים. בנו הירשל מאשתו הרא-שונה נשא לאשה את בתו של הרב מלאנטשין, ר' שלום רובינשטיין ז"ל, שהיה חתנו של מרן הגאון מהרש"ם (ר' שלום מרדכי שוואדראן) מברז'ן, שאליו פנו כל רבני דורו בשאלותיהם וספקותיהם ובו הכירו כפוסק אחרון, כמשוקף בשבעת חלקי תשובות מהרש"ם.

לאחר פרוץ מלחמת העולם הראשונה, עזב הרב נחום בורשטין את העיר נדבורנה לפני פלישת הרוסים. בווינה ששם התגוררו רוב הפליטים מנדבורנה הוא לא היה. הוא התגורר, כנראה, באחת מערי הונגריה. על גורלו וקורות בניו לו נודע לי דבר ברור. הוא לא שב לנדבורנה. אחריו שוב לא נתקבל אב"ד וקהילת נדבורנה הסתפקה בדיינים.

השוק במרכז העיר נודבורנה

דער מארק אין צענטער פון שטאט נאדווארנא

יהודה ליב קריסא

אם אמנם לא זכתה נדבורנה, שתהא נזכרת בתולדות עמנו בגלל מאורעות רבי חשיבות היסטורית שהתרחשו בה, או בגלל אחד מבניה שהיה פעיל בזירה הציבורית בהיקף הראוי להיות חרות בתולדות עמנו — הרי היא „זכתה" לכך בשל יהודה ליב קריסא שהיה יליד נדבורנה. אחרי תיאורי דמויות מזהירות שהיו לכבוד ולתפארת לעירנו, אי אפשר שלא להזכיר לגנאי את פעולתו של ליב קריסא הצורר והבוגד, שגרם ליהודים צרות רבות ויסורים קשים.

מי היה ליב קריסא? ההיסטוריון גרץ הכתירו בתואר רב „הרב מנדבורנה". איני יודע באיזה מקור מצא גרץ שקריסא כיהן ברבנות בנדבורנה. בדותא היא כמו שמוכח מזכרונותיו של דוב בוליחובר. שם מסופר שבשנת 1754 בא קריסא ללבוב והתודע לבוליחובר, שהיה אז בעל מחסן יין אצל הכרמליתים. קריסא היה נוהג לבוא לביתו של בוליחובר ולדון עמו בדברי קבלה. פעם ראה קריסא על שלחנו של בוליחובר הוצאה חדשה של ספר הזוהר מאמסטרדם ושמח שמחה גדולה. קריסא הסתיר את מחשבותיו, עד שבא יצחק בן חיים מסטניסלבוב וגילה את מצפוני לבו של קריסא. הוא הזהיר את בוליחובר לבל תהיה לו שום התחברות עם קריסא הנמנה על כת מנודה. בוליחובר נבהל בשמעו את הדברים האלה, ומאז שוב לא ראה את פני קריסא במשך ימים רבים. שותפו של בוליחובר, יעקב קלינגר, הכיר את קריסא בצ'ורטקוב עוד מימי היותו שם סוחר יין.

הרי לנו עדות נאמנה שקריסא היה בימי נעוריו סוחר יין ומעולם לא כיהן ברבנות בשום מקום. בוליחובר כותב ששם משפחתו של ליב לא היה קריסא אלא שכינו אותו „קריסא" על שום פצע שהיה במצחו ושרישומו נשאר. לדעת פרופ' בלבן השתדל בוליחובר להוכיח שיהודה ליב קריסא לא היה ממשפחת קריסא הידועה, כדי שלא להעטות חרפה עליה. אך העובדה שקריסא שינה את שמו בהתנצרותו לאנטוני דומיניק קרישינסקי מוכיחה, כי קריסא היה שם משפחתו ולכן בחר בשם קרישינסקי הדומה וקרוב בצלצולו לשם קריסא. ולא מסתבר כלל שנקרא בשם קריסא על שם רישום פצעו, שהרי במקרה זה ודאי לא היה בוחר בשם קרישינסקי.

כת השבתאים בנדבורנה ותפקידו של קריסא בכת

דבר ידוע הוא, כי בנדבורנה היו אנשים מסורים לשבתאות והם עמדו בקשר עם המרכז בסאלוניקי. בוליחובר מספר שאיש אחד מנדבורנה, משה ברסלר, בא לבוליחוב וסיפר שבנדבורנה יצאה חבורת שבתאים בתשעה באב אל השדה, גנבו טלה, שחטו אותו לא לפי הדין, צלוהו באש ואכלו אותו, כמצוות שבתי צבי בשעתו. השבתאים בנדבורנה מחכים לבוא המשיח ומאמינים שהממשלה תשלח אותם עם רכושם לארץ ישראל. כשנודע הדבר לשר העיר (שמו היה קורופאטבא), העמיד את כל סוסיו באורוות אנשי הכת וחייב אותם לתת לסוסים מספוא ולהאכילם עד שיצטרכו לנסוע ואז ישתמשו בהם. השבתאים בנד-בורנה היו מחכים בקוצר רוח למשיח, ובראותם כי אינו בא, שלחו שני שליחים מיוחדים לסאלוניקי לחפש ולמצוא שם את המשיח. השליחים היו מרדכי בן הרב מסטריזי ועמו וואלף בנדיטס מנדבורנה. שני השליחים באו אל המורה ברכיה, ראש השבתאים, שהיה מוטל על ערש דוי. השליחים נשארו בסאלוניקי בתוך הכת הצנומה, ואל שולחיהם כתבו שנשמת ברכיה יצאה בקדושה ובטהרה תוך דברי סודות ורזין דאוריי-תא, ולפני מותו סמך את הרב מוה"ר יעקב פראנק מעיר קורולובקה. במכתב זה השתמש ליב קריסא להשפיע על רבים משומעיו, והיה מחזר עם מכתב זה בערי פודוליה ומכריז שהגאולה קרובה לבוא ושפראנק הוא המשיח. נדבורנה היתה אחת מהערים המעטות שיעקב פראנק ביקר בה אחר שובו לפולין. ביקורו מעיד על חשיבותם של אנשי הכת בנדבורנה שקריסא היה מנהיגה. חשיבות הכת בנדבורנה היתה בשל כמותה המספרית ועקב מסירותה.

כשבא פראנק בשנת 1755 ללבוב, מצא שם את קריסא, שכבר היה מטיף לשבתאות. קריסא הציג את פראנק כרב ומנהיג שקיבל את סמיכתו מגדולי הדור בסאלוניקי. אנשי הכת בלבוב התחילו להעריץ את פראנק והיו מכנים אותו האדון הקדוש. לאחר שנתגלו מעשיה הזרים והמכוערים של הכת, יצאו פראנק וקריסא מלבוב לעיר לאנצקורון. שם התאספו בבית של אחד מאנשי הכת, נעלו את השער והסתגרו בחדר ועשו את מעשיהם בסתר. כשנודע הדבר בעיר, התאס-פו אנשי העיר מסביב לבית, והודיעו למשטרה כי תורכי אחד בא והוא מסית אנשים לדת האיסלאם ומתעה אותם לפריצות. המשטרה באה, שברה את השער, חדרה לתוך הבית ואסרה את כולם בכלא פרט לפראנק ששוחרר בגלל היותו נתין תורכי. בחודש סיון 1756 הכריזו הרבנים בברוד חרם על אנשי הכת. אז פנו אנשי הכת אל הבישוף דמבובסקי מקאמיניץ, שהיה מפורסם בשנאתו לישראל, בבקשה שיתן להם אגרות חסות. הם הודיעו לו שהם מתנגדי התלמוד, יען כי התלמוד כולל דעות נפסדות ופסולות. מלבד התורה אין להם ספר קדוש כי אם ספר הזוהר, והם מאמינים באמונת השילוש. הם בקשו מההגמון דמ-בובסקי שיתן להם את האפשרות להתווכח עם היהודים התלמודיים. ההגמון דמברובסקי הסכים ופקד

שהוויכוח ייערך ביום 20 ביוני 1757 בקאמיניץ. המדברים מצד הרבנים היו: ר׳ דוב מיאזלוביץ, ר׳ מנחם מנדל מסאטאן, ר׳ ליב ממז׳בוז, ובראש אנשי הכת היו ליב קריסא, שלמה שור בן אלישע שור, ונחמן מבוסק הרבנים, בשל היותם חסרי ידיעה בבעיות תיאולוגיות ואי הכרת נבכי אמונת השילוש וכן מיעוט שליטה בשפה הפולנית, לא הצליחו להשיב כהלכה על השאלות שהוצגו להם. לכן חרץ הצורר דמבובסקי את משפטו, כי מתנגדי התלמוד ניצחו את הרבנים והטיל על היהודים התלמודיים לפצות את מתנגדי התלמוד בחמשת אלפים זהובים, תמורת הנזק שגרמו להם בהתנפלם עליהם, וכן עליהם לשלם מאה וחמישים דוקאטים לשיפוץ הכנסיה הקאתולית בקאמיניץ. פקודה יצאה מאת הצורר דמבובסקי לשרוף את כל ספרי התלמוד, „שהוא מקור משחת" בפומבי. גזירה זו בוצעה בערב ראש חודש כסלו תקי״ח וערימות ערימות של ספרי התלמוד עלו על המוקד. יום שריפת התלמוד, היה יום אבל גדול ליהודים, יום צום ובכי ומספד. ובעוד שהיהודים התאבלו ובכו על השריפה, יצאו הפראנקים שיכורי נצחון במחול ושיר. שמחתם לא האריכה ימים. חודש ימים אחר שריפת התלמוד מת דמבובסקי פתאום במיתה משונה, וכל היהודים האמינו כי יד ה׳ היתה בו. במותו חדלו הרדיפות על התלמוד ועל היהודים התלמודיים.

בשנת 1759 התיצבו ששה צירים מאנשי הכת לפני הארכי-הגמון לוביאנסקי מלבוב והודיעו בשם כל הפראנקים שהם נכונים להתנצר בתנאים מסויימים. בכתב-בקשה שמסרו לו בקשו ממנו שייערך שוב וויכוח פומבי ביניהם ובין התלמודיים. הם קיבלו עליהם להוכיח שהתלמוד מצוה לשפוך דם נוצרים לצרכי דת וכל יהודי המאמין בתלמוד מחויב לקיים המצוה הזאת.

הארכי-הגמון לוביאנסקי פירסם כתב בקשתם בדפוס משני טעמים: א) כדי לפרסם את נצחונה של הכנסיה הקאתולית — שרבים רוצים לקבל את דתה. ב) להכריח את הפראנקים ע״י הפרסום לקיים את הבטחתם ולשלול מהם את האפשרות של התחרטות. אבל הוא לא הסכים לבקשתם לערוך וויכוח, הוא דרש מהם להתנצר ללא תנאים. אבל בינתים נתמנה לוביאנסקי לראש הכנסיה הקאתולית בפולין והעתיק את מושבו לגנזן, ובמקומו נתמנה מיקולסקי לארכי-בישוף בלבוב. תוך קנאת הדת והלהיטות להרבות מומרים לדת הקאתולית האיר ארכי-בישוף מיקולסקי פנים לפראנקים. הוא הבטיח להם לערוך וויכוח, אם יווכח שהם מקבלים את הדת הקאתולית באמת ובלב שלם. אז הודיעו ליב קריסא ושלמה שור בשם הפראנקים שהם מאמינים בדת הקאתולית. גילוי דעת זה הפיס את דעתו של מיקולסקי והוא עשה הכנות לוויכוח שני בלבוב, שיתקיים ביולי 1759. הרבנים נדרשו לבוא בזמן הקבוע. המתווכחים מצד הפראנקים היו ליב קריסא, שלמה שור ונחמן מבוסק, ומצד הרבנים הרב הראשי מלבוב, ר׳ חיים כהן רפופורט, הרב ר׳ בר מיאזלוביץ, והרב ר׳ ישראל בעל שם. ראש המדברים מצד הרבנים היה ר׳ חיים כהן. ומן הראוי להביא את דבריו שהשיב לצירי הכת ליב קריסא ושלמה שור: אתם הצהרתם כי לא מרוע לב ולא משנאה, כי אם מאהבתכם לדת קודש אתם מודיעים לדור את דבר העלילה, שהתלמוד מצוה לשתות דם נוצרים. הן כל איש יבין כי אתם מסתוללים בנו ומעליבים אותנו ברוח משטמה, ועל כן אתם נועזתם לטפל עלינו עון כזה. מי פתי יאמין, כי אנחנו, זרע אברהם, נהפכנו להורגי נפש ולשופכי דם. תורתנו הקדושה אומרת: שופך דם אדם באדם דמו ישפך. כן גם העיד חוקר הדת הקאתולית הוגו גרוטיוס וכן העידו חכמי הנוצרים, כי העלילה הזאת היא כוזבת... הואילה נא, כהן נכבד, אדוננו מיקולסקי, לשים לב אל רשעת הכת הזאת המעלילה עלינו עלילת שקר״.

כפי שמוכיח קרויזהאר השכילו הרבנים הפעם לענות תשובה נכונה, הם ידעו לגול מעל עמנו את חרפת עלילת הדם.

אחר הוויכוח האיצו הכמרים בפראנקים שיקיימו את נדרם ויקבלו את הדת הקאתולית. ביום 17 לספטמבר 1759 התנצר ליב קריסא וקבל את השם דומיניק אנטוני קריסינסקי. בזה נסתיים דף עגום בתולדות עירנו.

הרב שמואל היבנר

הגבול בין נדבורנה ופשרוסל

די גרעניץ צווישן נאדווארנא און פשרוסל

פאני מרמורוש (קנול)

יהודים בטרנוביצה־לשנה

טרנוביצה לשנה — כפר קטן מרוחק כ-7 קילומטר מנדבורנה. מצד אחד גבל ביער גדול, מצד שני — במסילת הברזל של רכבת סטניסלבוב-נדבורנה. גרו שם 6 משפחות יהודים. משפחת רייטר שהיתה בעלת נכסים גדולים; משפחות קנולל ווינגרטן שעסקו ביצוא עצים (משפחת ווינגרטן היתה בעלת יערות ומקורות נפט); גרוספלד היה אקונום (מנהל) בנכסים של רייטר; ושתי משפחות שהתפרנסו מחנויות „כל-בו". האחת — ראשה קריגל משה — היה האיש הדתי בכפר, בעל זקן ארוך ולבוש קפטן שחור גם בימי חול. השני — וייס, המכונה בשם „מלאך", מסיבה לא ידועה לי. לכולם היתה חלקת אדמה שעיבדוה.

לילדים הקטנים, הביאו ההורים „רבי" שידע חוץ מתנ"ך, יידיש ועברית, גם גרמנית ופולנית. הוא הת-גורר כל חודש אצל משפחה אחרת. ה„רבי"ם האלה היו טיפוסים מיוחדים. אני זוכרת אחד בשם הורוביץ מסטניסלבוב. הוא היה צעיר, שמן ונמוך, השגעון שלו היה להחזיק את כל רכושו בכיסים. בשל כך היה תמיד נפוח כמו כדור. השני שאני זוכרת היה ג'ינג'י, זקן עם ידים לבנות מחוסר פיגמנטים. לפעמים, כשנגע בי, עורר בי גועל. עד היום אני לא סובלת ידים כאלו. אף ילד יהודי לא הלך לבית-הספר המקומי. הקטנים היו נוסעים כל יום ברכבת לנדבורנה, והגדולים — לבתי-הספר התיכוניים בסטניסלבוב. יש שהיו לומדים באוניברסיטה בלבוב או בצרפת. היה זה נוער עירני ופעלתני, שגדל אז במקום זה!

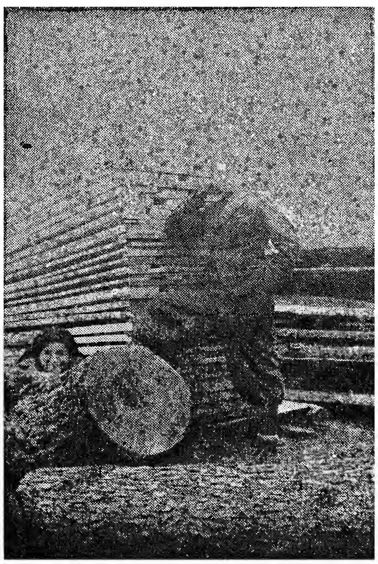
בימי החופש היינו עורכים טיולים רבים להרי הקר-פטים ובכל שנה, בסוף החופש הגדול, היתה נערכת הצגה בה השתתפנו כולנו כשחקנים. במשך כל הקיץ היינו עורכים חזרות לקראת ההצגה, לומדים חרוזים, מכינים בגדים ותפאורה. היינו מזמינים בני נוער מכל הסביבה ואחרי ההצגה היו ריקודים. האולם ששימש למטרה זו היה חדר גדול בביתו של הרש ווינגרטן, אביהם של כמה בנים ובנות. 2 מבניו, אברהם ויצחק, נסעו באותו זמן לצרפת. לא עבר יום בלי תכנית. בשעה 5 בבוקר היינו קמים והולכים ליער לאסוף פטריות או תות-שדה. ההכנסות של אותן הצגות היינו מקדישים לקרן הקיימת או לקרן היסוד. באותה עת היינו משחקים בשח-מט, היינו קוראים בצוותא ומשוחחים ארוכות על כל מיני בעיות, יהודיות, ציו-ניות ועולמיות.

יום אחד באו כמה נערים מתנועת „גורדוניה" בנדבורנה, ואירגנו סניף בטרנוביצה. אז נפתחה בשביל כולם ובמיוחד בשבילי תקופה חדשה. הייתי אחראית ומרכזת התנועה בטרנוביצה למשך שנה אחת. בשבת היה הבית שלנו תמיד מלא נוער מהסביבה. היינו שרים, רוקדים הורה, לומדים, קוראים ומשוחחים — שיחות אין סוף.

אירגנו סניף הכשרה בטרנוביצה-לשנה. היה קשה למצוא עבודה, לכן עבדנו קשה, כדי שלא יקחו את האוקראינים לעבודה. היינו מעמיסים אבנים גדולות על הרכבת. תמיד היו באים אורחים מהמרכז ותמיד היינו — למרות העייפות — במצב רוח טוב, מלאי תקוה לקראת העתיד בציון.

נשארנו בחיים: 2 ממשפחת קריגל, אחת ממשפחת קנולל (אני) ואחד ממשפחת ווינגרטן בצרפת.

נתניה, דצמבר 1970

קנול גטרנוביצה

קבוצת הכשרה טרנוביצה לשנה

גיזה פטרנקר

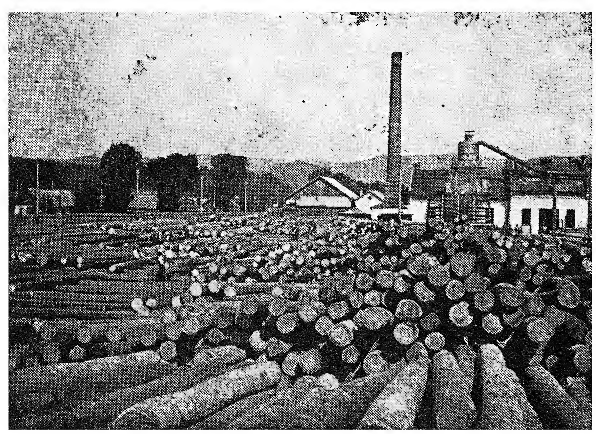
פורסטה

השם „פורסטה" מזכיר לי חוויות ילדות יקרות ונעימות מאד: טיולים מלאי עליצות וחוויות רבות להרי הקרפטים על גבי קרונות, העשויים מקורות עץ מחוברים והנוסעים על פני מסילת ברזל צרה. הדרך עצמה מתפתלת בין ההרים הגבוהים, נכנסת לתוך יערות אורן עבותים וריחניים. בין ההרים — זורמים נחלים ובהם דגים רבים.

חברת „פורסטה" חכרה את אזור היערות מידי הממשלה הפולנית, כרתה את העצים והעבירה אותם לתעשיה. כל אנשי המינהל והפקידות היו יהודים. מפעל גדול זה היווה מקור פרנסה לרבבות אנשים, ברובם יהודים.

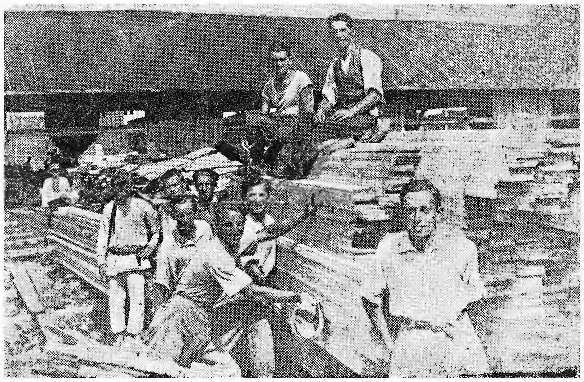
אבי המנוח, יוסף פטרנקר ז"ל, היה מנהל עבודה ביערות, ועבד שם שנים רבות. הוא הכיר את האזור כולו כמו את כף ידו. לעתים היה לוקח אותי לשם, ובמו עיני הייתי רואה את חיות הבר שהיו משוטטות שם, כגון: צבי, אילה, וכן את הדגים המקפצים בנחלים.

בביקורי באזור ירדו, לעתים קרובות, מטרות זעם מלווים בערפל כבד וברעמים חזקים שהידהדו בהרים. מאותם זמנים נפלאים נשארה אצלי ההערצה לטבע, הנמשכת גם כיום ובאה לידי ביטוי בטיולי ברחבי הארץ עם אגודת חובבי הטבע.

ב„פורסטה" התארגנו מאות בני נוער יהודי מכל הזרמים והתנועות להכשרה ועליה לא"י.

מקובל היה להתאסף בערבי ששי ושבת ולעלות לריכוזים של הנוער. שם נערכו שיחות ויכוחים על נושאים שונים ואקטואליים. שיחות אלה נמשכו לעתים עד אור הבוקר, כשהן מלוות ריקודי הורה סוערת שסחפה את כולם. כולנו התכוננו באופן נפשי לעליה ארצה. המושג „נדבורנה" לא זר כאן בארץ, כי רבים עברו שם את הכשרתם לקראת עלייתם ארצה.

הנהלת „פורסטה" תמכה מבחינה חמרית ואף מוסרית ב„הכח" נדבורנה. לספורטאים ניתנו מקומות עבודה ותנאים נאותים, דבר שתרם להתפתחות הספורט בנדבורנה.

האידיליה הזאת נמשכה עד שנת 1937. בשנה זו עלו לשלטון ה„אנדקים" האנטישמים, שהוציאו באופן שיטתי את כל היהודים ממקומות העבודה בפולניה, והפסיקו גם את החוזה עם חברת „פורסטה". התוצאה הישירה מכך היתה, שפיטרו את היהודים מהעבודה (בין המפוטרים היה גם אבי ז"ל) ופיזרו את ההכשרות. אחדים מהחלוצים עלו ארצה ויתרם נשארו בפולין קרחים מכאן ומכאן.

אז החלה גם התעמולה הנאצית לפעול במלוא המרץ. נדבורנה אבדה את הדחיפה והמרץ, גם הקשר אל העולם החיצוני דרך ההכשרות נותק. חשנו בטרגדיה המתקרבת.

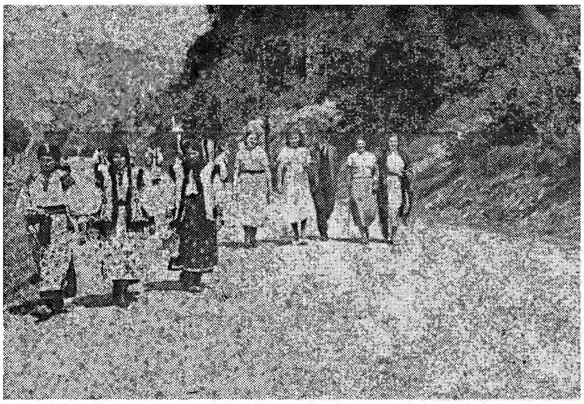
בשנת 1939 נכנסו הרוסים לנדבורנה ותפסו את חב' „פורסטה". שוב נתקבלו יהודים לעבודה, אך בתפקידים משניים. נדמה היה שהעבר חוזר לקדמותו, אולם זאת היתה אשליה. הרוסים אסרו כמה יהודים, ביניהם גם את אבי המנוח, והאשימו אותם בחבלה. הוא יצא זכאי, אך הדבר שימש אות אזהרה.

פאסיעטשנא

א גרויס דארף אין די בערג פון נאדוואַרנה, פול וועלדער מיט סאסנע בוימער. די געהאַקטע בוימער האט מען געפירט מיט דער „קאלעיקע״ (א קליינע באהן) ביז דער זעג „פארעסטא״ אין נאדווארנה. ווינטער צייט פלעגן די פויערן פון פאסיעטשנא, זיך פארנומען מיט ארופ פירן דאס האלץ מיט זייערע פערד ביז דער „קאלעיקע״. עס איז אויך געווען פאַרהאַן אין דער געגנט נאפט גראבן ווי סהאבן געארבעט גוים און יידן צוזאמען.

סהאבן געלעבט אין פאסיעטשנא בערך פיר מני-נים יידן. דער גרעסטער טייל יידן האבן זיך מפרנס געווען פון טאג טעגליכער ארבעט. א קלענער טייל האט געהערט צום מיטלשטאנד. אלע יידן אין פא-סיעטשנא, זענען געווען איבערגעגעבן און אקטיוו פאר דער ציוניסטישער באוועגונג. איך געדענק, ווי יעדן שבת נאכמיטאג, פלעגן יידן זיך צונויף קומען, צו הערן א רעפעראט וועגן ארץ-ישראל און אנדערע ציוניסטישע טעמעס פון פאסיעטשנער תושבים: שמעון און אלתר עלבער ז״ל און אויך יעקב קאסט. די ערשטע יידן וואס זענען עולה געווען קיין ארץ-ישראל זענען געווען: שמעון און אלתר עלבער, יהודית גאלדשטיין, זליג פעטרויער. פון מאניעווע (א קליין דערפל לעבן פאסיעטשנא) זענען עולה געווען קיין א״י: ישראל, מרדכי, רחל און יוסקה לודמער. מיין פאטער, יצחק קאסט ז״ל א פיזישער ארבעטער, געווען זעהר איבער-געגעבן דעם געדאנק, פאר ארץ-ישראל. אקטיוו גע-ווען אין דער קרן הקיימת קאמיסיע ווי ער האט אויך באקומען א אויסצייכנונג. די יוגנט האט געלערנט עברית. דעם ערשטן קורס פאר עברית, האט אונגעפירט די פרוי פון אלתר עלבער. עס זענען געווען נאך העברעישע לערער: אנשל פישער, און וויינגארטען.

די הוצולקעס אין די בערג פון די פאסיעטשנא 1934

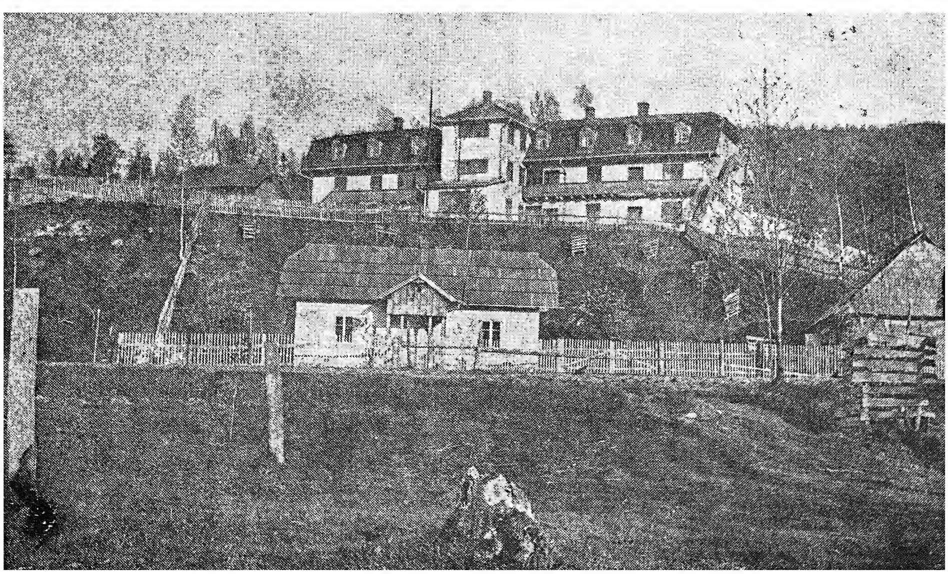
נאדווארנה איז געווען א מרכז הכשרה, פון דער חלוצישער יוגנט, האטדי פאסיעטשנער יוגנט גענומען א ביישפיל, און אויך ארגאניזירט א פלוגת הכשרה אונטער דער הדרכה פון יוסף גאלדשטיין. ספלעגן אויך קומען קיין פאסיעטשנא שליחים פון ארץ-ישראל און זענען געווען באגייסטערט פון דער ציוניסטישער יוגנט.

די יוגנט פון פאסיעטשנא זענען געווען פארבונדן מיט די באוועגונגען אין נאדווארנה. זיי פלעגן זיך אקטיוו באטייליגן אין אלע ציוניסטישע טעטיגקייטן וועלכע זענען פארגעקומען אין נאדווארנה. אין די זונטיג טעג פלעגן מיר געהן צופוס זיך צו באטייליקן אין מסיבות, רעפעראטן א.ז.וו.

געווען א מאל א יידיש לעבן אין פאסיעטשנא. אלץ איז פארניכטעט געווארן פון די דייטשע רוצחים מיט זייערע אוקראינישע מיטהעלפער.

יהי זכרם ברוך.

יעקב קאסט

בית הבראה בהרי פאסיעטשנא

גינזברג מרדכי (מוטל)

ליל שבת בין הרוצחים

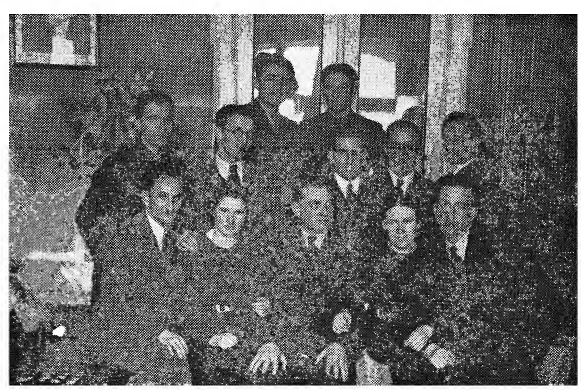
את הרוצחים האוקראינים הכרתי זמן רב לפני עלית הנאצים לשלטון. חושבני שכמעט כל היהודים מעיירות אוקראינה (ללא הבדל תחת איזה שלטון היו) חשו היטב על בשרם נחת ידם של אלה שעתידים היו להיות שותפים פעילים בביצוע תוכנית „הפתרון הסופי".

באותם זמנים התגוררה משפחתי בנדבורנה — — ליד מגרש טרגוביצה הנמצאה בדרך לעיר סטניסלב (איבן פרנקובסק היום).

אבי ז"ל לייב גינזברג, אמי הינדה, אחותי שרה'לה, שניספו בשואה, אחותי חיה (זיינפלד) שניצלה הודות לעלייתה ארצה בשנת 1937, שמואל אחי ואנוכי שהצלחנו הודות לגיוסינו לצבא הרוסי להישאר בחיים אחינו שמואל ז"ל נפטר בחיפה ב-23.11.74.

לאבי ז"ל היה רשיון (קונצסיה) למכירת משקאות חריפים ודברי טבק — מעין פונדק קטן. הרשיון ניתן לו בתוקף היותו נכה מלחמת העולם הראשונה. העסק, כמדומני, היה שלנו, אך הבעלים „האמיתיים", היו הפורעים האוקראינים, שנהגו להשתכר על חשבוננו. כזה היה גורלם של יתר היהודים בסביבה. הפורעים היו נוהגים לבוא בקבוצות, באיומים ובהבטחות, שאף פעם לא קוימו, היו משיגים משקאות באשראי. כאשר השתכרו, היו מתפרעים והורסים כל שמצוי היה בהישג ידם. כעת בשעת כתיבה עולים במוחי מספר שמות של פורעים כפולטיקו, אולנצוק, סיולו קוצ'רזוק ואחרים שאף פעם לא אשכח אותם.

לשיא של וונדליות היו מגיעים בלילות שבת, אחרי הדלקת הנרות, אז היו מגיחים ממועדוניהם, כ„פרוסביטה", „בעסקיד", ששמשו קינים לטיפוח אנטי-שמיות בנוסח כמלניצקי להפיץ, הלכה למעשה את התורה שהוקנתה להם.

מסיבת פרידה לחייקה גינזברג לעליתה לארץ ישראל
געזעגנס אוונט פאר חייקה גינזבערג צו איהר עולה זיין קיין א"י

אנחנו שידענו את הצפוי לנו היינו מגיפים את התריסים הכבדים, נועלים את הדלתות ויושבים מוכנים וחרדים לאשר עלול להתרחש.

מקום הירידים בנדבורנה — טרגוביצה
דאס ארט פוין ירידים — טארגאוויצא

הם היו מכריחים אותנו להוציא להם וודקה ומיני מאפה, ופותחים בשירים לאומניים כמו „שטשע נע ומערלה אוקראינה" (עוד לא מתה אוקראינה), שירים על „דובבוש" (השודד הגדול) ושירים מהפולקלור של האוקראינים הקרפטיים. וכשהשתכרו היינו שומעים אותם צועקים „בעי ז'ידוב, ספאסאי אוקראינה" (הכה ביהודים והצל את אוקראינה) ועוד קריאות דומות לזו, שהיו מקפיאות את הדם בעורקינו.

השלב הבא ב„מבצעיהם" דפיקות במקלותיהם בתריסים וחלונות, ורגימת הבית באבנים.

קשה לתאר את הבהלה שתקפה אותנו באותן שעות. ההורים היו צועקים „געוואלד" ואנו הילדים הנפחדים היינו בוכים וקופצים לקול ניפוץ הזכוכיות, המתפזרות בכל פינות הבית.

ההילולה היתה נמשכת עד שעות הבוקר המוק-דמות, השכנים האוקראינים לא שמעו, כביכול, דבר ו„כמובן" שלא יכולנו לצפות להתערבות המשטרה.

לפני פרוץ מלחמת העולם השניה בספטמבר 1939, החלו מתארגנות כנופיות שודדים שקראו לעצמן „אוקראינה החופשית" ואחרות, שהחלו להטיל אימתן על העיירה. עם כניסת הצבא האדום הושתקה ורפתה האימה אך גם לאחר שהוחזר הסדר על כנו ע"י הרוסים שלא איפשרו לכנופיות לבצע זממן ביהודים, הצליחו כנופיות אלו להתנכל ליהודים בדרכים שונות. כך קמו בלילה אחד, ורצחו בדם קר את כל אנשי משפחת המבורגר (שגרו לא רחוק מאיתנו) מנזיביזוב, את האב, האם ושני בנים, אחד מהם, יוסף, היה כדורגלן של קבוצתנו „הכח".

סיפורים אלה הם טיפה באוקינוס הסוער של חיי היהודים על אדמת אוקראינה שאנשיה הם שהכשירו את הקרקע להשמדתם של יקירינו הקדושים, בעיירה שלנו נדבורנה ועל אדמת אוקראינה בכללה.

מרדכי רוטשטיין

פרק זכרונות: עיירתי נדבורנה

נולדתי בנדבורנה ב-1911. שם גדלתי ולמדתי בבי״ס יסודי, ב„חדר״ ובקורסים לעברית בהדרכתו של המורה מר אפרים אבישי (שנקר) החי אתנו בארץ. היום, 33 שנים לאחר חורבן העיר בידי הנאצים ימ״ש אני רוצה להעלות את דמות עירי כפי שאני זוכר ואזכור תמיד.

העיר נדבורנה נמצאת במחוז סטניסלבוב לרגלי הקרפטים באזור יפה נוף.

מספר של אזרחי העיר הגיע ל-13000—12000 נפש — מחציתם יהודים. היהודים התגוררו בעיקר ב-2 מרכזים: במרכז העיר שבו התרכזו חיי המסחר והעבודה וגם רוב בתי-הכנסת; ובעיר החדשה (נייע שטאט) כפי שקראו לה התושבים.

היתה זו עיירה יהודית טיפוסית. יום שבת כיום מנוחה הטביע את חותמו על כל העיר. רובה של האוכלוסיה היהודית היה ציוני, והציונות באה לידי ביטוי בארגונים ציוניים רבי מעש. הארגון „יהודיה״, הארגון הציוני העל מפלגתי, פיתח פעילות ענפה בשטחי התרבות היהודית. היה זה המעין ממנו שאבו יהודי העיר את חינוכם הציוני. המועדון היה פתוח מדי יום ביומו והפעילות הציונית בו היתה רבה.

תנועות הנוער הציוני היו פעילות וחינכו את הצעירים לעליה לארץ. כמעט כל תנועות הנוער היו בנדבורנה: בית״ר, השומר הצעיר, גורדוניה. מי אינו זוכר את הערבים שבהם התכנסו בני הנוער מכל התנועות וניהלו וויכוחים על דרך הגשמתה של הציונות.

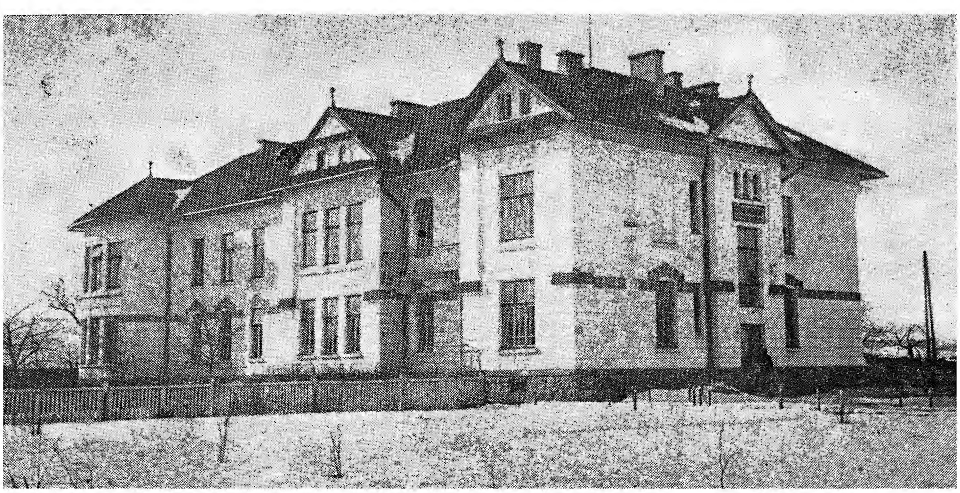
בעיר היו שני מפעלי עץ משם „פורסטה״ ו„זטפרול״ שהיוו מקור פרנסתם של בני עמנו. שני המפעלים סיפקו עצי אריזה שנשלחו לארץ לשם אריזת פרי הדר למשלוח לחו״ל. בעיר, בעיקר ברחוב דלטינסקה, התרכזו הכשרות חלוציות של בני הנוער מכל המפלגות, אשר הכינו את עצמם לעליה לארץ. החלוצים עבדו בשני המפעלים הנ״ל. הגויים היו קוראים לרחוב דלטינסקה, שבו התרכזו ההכשרות של כל תנועות הנוער — רחוב פלסטינסקה.

חיי הנוער בעיר היו בעיקר חיים לאומיים בהש-פעת ההכשרות החלוציות. מדי קיץ בקיץ היינו יוצאים לטיולים, ברגל כמובן, להרי הקרפטים. בעיירה לא היה בי״ס תיכון ואלה מבני הנוער שרצו להמשיך בלימודיהם התיכוניים היו נוסעים בוקר בוקר ברכבת לסטניסלבוב, ורובם לבי״ס תיכון יהודי שהיה שם.

ברצוני ליחד מספר מלים על חיי הדת היהודיים. כפי שהזכרתי לעיל, במרכז העיר היו רוב בתי הכנסת: של חסידי אוטניה, ויז׳ניץ, קוסוב, בלז ועוד. אוירת החג היהודי היתה תמיד מורגשת ומרגשת. בימים הנוראים, ראש השנה ויום הכיפורים, היתה האוירה שקטה ורצינית. אולם החגים פסח, שבועות, סוכות ובמיוחד שמחת תורה היו מרגשים. שמחת תורה היה החג המרגש ביותר. השמחה והריקודים התרכזו לא רק בפנים בית הכנסת אלא גם ברחובות כל איזור המרכז.

היו בה בעיר ארגונים יהודיים כלליים, כגון ארגון הסוחרים, הקהילה היהודית ונציגות יהודית במועצת העיר.

מי שחי פעם בעיר הזו לעולם לא ישכחנה. היא הטביעה את חותמה על דרך וצורת החיים. בכתבי שורות אלה, ברצוני להעביר במעט לדורות הבאים, למען ידעו עד כמה היתה יקרה לכולנו.

בית החולים אויף דער נייער שטאט

גרשון יורמן

העיר החדשה בנדבורנה

אבי זליג יורמן ז״ל, סיפר לי כי בשנת 1914, עם פרוץ מלחמת עולם הראשונה, נשרף החלק של העיר בו גרנו, ורוב הבתים היהודים נשרפו. אנו נאלצנו לברוח דרך הרי הקרפטים לכוון הונגריה, ובעיר סטמר בילינו ארבע שנים.

בשנת 1918 כשחזרנו העירה התחילו לבנות הכל מחדש. החלק של העיר ששוקם נקרא **„די נייע שטאדט״**.

העיר היתה ברוכה בתפארת נוף, נהר ביסטריצה, רכסי הרים של הקרפטים ויערות בוקובינה. נזכר אני, בתקופות של הפשרת השלגים והתבקעות הקרח בנהרות, המים הציפו בתים, הגשרים נהרסו וועדות הצלה הופיעו לעזור לניזוקים.

בבית סבי חיים ביקל ז״ל היה בית כנסת קבוע, עם הרבה ספרי תורה וספרי קודש ורוב השכנים התפללו בו בבוקר ובערב. היו ביניהם תלמידי חכמים שצמו בכל יום שני וחמישי, מדקדקים במצוות קלות כחמורות וחיו יחד חיי שמחה ותוגה.

אין מלים בפי לתאר יפיים של החגים בעירנו, האווירה של חודש אלול ואמירת סליחות. בחצות לילה היה דופק השמש על דלתות השכנים, מעיר אותם וקורא לעבודת הבורא.

בראש השנה לעת התשליך היו הולכים לנהר ביסטריצה, מתפללים ומרוקנים את הכיסים על-מנת שיהיו נקיים מהעוונות, רבתה התכונה בערב יום הכפורים.

בבוקר השכם העיר הסבא את כל בני המשפחה. הגברים קיבלו לידיהם תרנגולים והנשים תרנגולות, וקראו „זה כפרתי״. השוחט עמד הכן בחוץ ושחט את הכפרות. באותו יום היו סגורות החנויות. החרדים הלכו למקוה. בצהרים לפני תפילת מנחה, תרם כל אחד בבית הכנסת כסף (שם בקערה) לטובת הקרן הקימת ומוסדות אחרים. אחרי הסעודה המפסקת לפני כל נדרי, היה סבי מברך את הילדים והנכדים, וכל באי בית הכנסת איחלו איש לרעהו „חתימה טובה״. על השולחנות הודלקו נרות שעוה גדולים, נשכר גוי אשר תפקידו היה לשמור על הנרות ביום ובלילה כדי למנוע שריפה. הברכה היתה בפי כל אחרי תפילת נעילה; „לשנה הבאה בירושלים״. במוצאי יום כפור ניגשו כבר לתכנן בניית הסוכה לחג הסוכות.

מי יכול לשכוח את חגיגת פורים בעירנו. נשפים לאין ספור, „רדוטה״ (נשף פורים) והצגות של להקות חובבים. מקובל היה שעה שכל משפחתנו הסבה לסעודת פורים הופיעו בחורים מחופשים במסכות והציגו מחזה „מכירת יוסף״, או „אחשורוש שפיל״ וכל אחד קיבל את שכרו. בין אלה הופיעה התזמורת של „אחים רום״.

עירנו נדבורנה היתה עיר של חסידים אשר היו קשורים עם „חצרות״ של רבנים מפורסמים. בני שושלות חסידיות כויז׳ניץ, אוטיניה, קוסוב, צ׳ורטקוב, סטרטין ועוד.

לכל כת חסידים היה בית כנסת משלה. לעתים מוזמנות היה אחד הרביים מגיע העירה לשבת. היו עורכים שולחנות — כותבים „קוויטלער״, ומבקשים את עזרת הרבי ועצתו.

מי התגורר בעיר החדשה? בדרך מהכפר פניוב גרו המשפחות: קנול, הקרלינג, טננצפע, לוי, וונדרמן, רטשפרכר — בעלי מרכבות שרות (פיאקר) היו מובילים את הנוסעים לתחנת רכבת או את הרופאים לביקור חולים. משפחת זליג יורמן, חיים ביקל ועובדיה ביקל, איציק דרימר, המשורר מאיר היבנר, המלמד יוסי-בר, משפחת וולוול ביקל, משפחת הרץ, הנריק קורנבליט ואחרים.

רוב הצרות נגרמו על ידי השכנים שלנו, הפולנים והאוקראינים, שגרו בכפיפה אחת יחד אתנו היהודים.

האנטישמיות היתה מושרשת אצלם. הם הפיצו שנאה ארסית לכל בעלי מקצוע חפשיים, כגון: רופאים, עורכי דין, מהנדסים וסוחרים יהודיים שהביאה להרס ולהתמוטטות פרנסות היהודים. כל בני הנוער והמבוגרים הבינו, כי הדרך היחידה היא — פניה לציונות ושאיפה לעלות לארץ-ישראל. יהודים לא נתקבלו למשרות ממשלתיות. רוב בני הנוער בנדבורנה השתדלו בכל האמצעים ללמוד בבית ספר תיכון ולקבל תעודת בגרות. אך-עם גמר ביה״ס התיכון התחילו הצרות. ה„נומרוס קלאוזוס״ היה ידוע לכולם. כל בתי ספר הגבוהים הפולנים נסגרו לפני סטודנטים יהודים ובמיוחד במקצועות הרפואה, ההנדסה והרוקחות.

בני הנוער מעירנו נדדו לארצות שונות כדי ללמוד את המקצועות שלא יכלו ללמוד בארצם. עם סיום למודיהם כשחזרו לנדבורנה, הנוסטריפיקציה וכל מיני מכשולים שמו לאל את כל התקוות, השאיפה היחידה של כל בני הנוער היתה, לעלות ארצה ולעזוב את הגיהנום הזה. ומה רבתה השמחה כשיחידי סגולה זכו לקבל סרטיפיקט ודרכון עליה לארץ ישראל. כל בני הנוער, ללא הבדל מפלגה, השתתפו בנשף הפרידה. מזל מיוחד היה לבני נוער שהחזיקו בתעודות בגרות ורצו להמשיך בלימודים. באוניברסיטה העברית בירושלים או בטכניון בחיפה. הם היו מקבלים סרטיפיקט (רשיון עליה) מהממשלה המנדטורית ועלו ארצה. גם אני זכיתי לעלות בדרך זו ארצה, באניה הפולנית „קושציושקו״, בה הפלגתי, היינו חמש מאות סטודנטים מאושרים שהתקבצו מכל פולניה האנטישמית. כשהגענו לחיפה ברכנו את הרגע המאושר בחיינו.

עתה נמחתה נדבורנה רבת החן ושופעת החסד. העיר חרבה. בתי כנסת ותפילה נהרסו, יהודי נדבורנה הומתו במיתות משונות ונקברו בקברות המוניים.

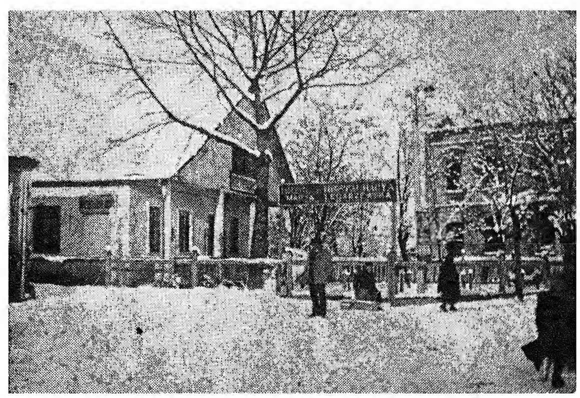
זכרם לא ימוש מלבנו לעולם.

י. וילנר

עליתו של ר׳ זושא ויסבלום וחלק ממשפחתו לארץ הקודש והשתרשותם בה

ר׳ זושא נכדו של רבי אלימלך מלוזנסק ואשתו צפורה דבורה, נכדתו של רבי לוי יצחק מברדיטשוב, הקימו משפחה בנדבורנה.

ר׳ זושא עסק בתורה ביום ובלילה וגם במעשים טובים. צפורה דבורה ניהלה את משק הבית ועסקה במעשים טובים: עזרה לעניי העיר. מצוות הכנסת כלה קיימה בלב שלם ובנפש חפצה. אם צפורה דבורה באה לבית-הכנסת בשבת בלי „השטרנטיכל״ (השביס) ידעו הכל: שוב מישכנה את שביסה בכדי להציל כלה עניה מעלבון של בריחת החתן; מאחר שלא היו מזו-מנים לשלם לחתן את הנדוניא שהבטיחו לו. דמי המשכנתא שימשו להשלים את סכום הנדוניא שהובטח לחתן. במשך השבוע אספה כסף אצל בני העיירה הנדבנים ופדתה את השביס. מקרה מעין זה קרה כמה פעמים בשנה. הזוג ר׳ זושא וצפורה דבורה ינקו את פרנסתם ופרנסת בני ביתם משכר דירה של 30 חנויות במרכז העיירה שהורישו להם הוריהם.

בית מלון ומסעדה של הנוס 1914
דער האטעל און רעסטאראציע פון האנוס 1914

באחד הלילות בשנת 1877 חלם ר׳ זושא שהוא עולה עם חלק ממשפחתו לארץ-הקודש. כחסיד נאמן לבית קוסוב נסע למחרת לרבו וסיפר לו את חלומו. הרבי אחרי ששמע את ספור החלום אמר: „א חלום איז א נאר און גאט איז אהאר״. לאמור: חלום זה דבר הבאי והשם הוא אדון העולם. וסיים „זושא סע הביתה״. כעבור כמה ימים חזר החלום ופקד עוד פעם את ר׳ זושא. עוד פעם נסע לרבו לקוסוב. הרבי אחרי ששמע מפי ר׳ זושא את החלום שנית פסק: אצבע אלהים. זושא סע! ר׳ זושא חזר לעיירה והחל בהכנות לנסיעה. באותו זמן היו לר׳ זושא וצפורה דבורה 16 ילדים מהם 12 נשואים, 3 בנות ובן זקונים בגיל 12 לא נשואים. ר׳ זושא מכר את החנויות. לילדים הנשואים הוריש חלקם בעודו בחיים, רכש עגלה וסוס והוא, אשתו והילדים הלא-נשואים נסעו מנדבורנה לעיר הנמל קונסטנצה שברומניה. — מרחק של כאלף קילומטר. 3 חדשים נסעו מנדבורנה לעיר-הנמל. בוקר וערב לא ויתר ר׳ זושא על תפילה בצבור. ביום חמישי בשבוע אחה״צ לא יצאו לדרך משום ההכנות לשבת. ויסעו ויחנו 3 חדשים. בקונסטנצה עלו על אניה שהביאה את המשפחה ליפו. מיפו הפליגו לחיפה בסירת מפרשים. באין רוח מתאימה שהו על הים בין יפו לחיפה כמספר הימים ששהו על-הים מקונסטנצה ליפו. מגמת פניחם היתה עיר המקובלים צפת.

בחיפה שכרו חמורים, חמור לכל נפש ועוד כמה חמורים למטלטלין. בוקר אחד יצאו ברכיבה מחיפה לצפת. בין השמשות הגיעו לאמצע הדרך ונשארו תחת עץ ענק ללינת לילה. כל אחד מהשיירה שמר כמה שעות בכדי להזעיק את הישנים אם יהיה נסיון של שוד או גניבה.

למחרת המשיכו ברכיבה ולעת ערב נכנסו לעיר המקובלים מחוז חפצם. אחת האמרות שהיתה שגורה בפיו של ר׳ זושא היתה: אני זושא מיוחס יותר גדול מיעקב אבינו, למה?

על יעקב אבינו כתוב: „בשבעים נפש ירדו מצרי-מה״ ואילו אני הסבתי בסדר פסח האחרון בגולה עם 127 נפש.״ בני המשפחה, בנים ובנות, נכדים ונינים באו לחגוג עם הסבא את סדר פסח.

הבת הבכורה — אסתר-רחל — היתה חכמה וידענית. לעת זקנתה כהו עיניה מראות. היא ידעה כל התפילות של חול, שבת, מועדים וימים הנוראים בעל-פה.

אני נינם של ר׳ זושא וצפורה דבורה עליתי בשנת 1926. ביקרתי אצל שלש הבנות ואצל בן הזקונים בשנה הראשונה. ולאחר מכן, לפחות, פעם בשנה. מגמתי היתה לוודא אם סיפור „העליה״ זהה בפי כל הארבעה. נוכחתי שסיפורו של כל אחד מהם זהה עם ספורם של שאר השלשה. הבת הבכורה היתה אלמנה והתגוררה אצל בתה בירושלים. בבקורי הראשון אמרו לה נכדותיה: סבתא, נכד של אחותך מירלי מנדבורנה בא להגיד לך שלום ולמסור לך ד״ש מהמשפחה בנד-בורנה, היא שמחה מאד. התענינה בבני המשפחה ובהרבה מתושבי העיירה. זכרה יפה את עיירת ילדותה, והתגעגעה עליה. בבקורי השני אחרי למעלה משנה

רק פתחתי את הדלת ואמרתי שלום קידמה אותי בתמימות: שלום יצחק נכד אחותי מירלי. כל בני משפחתה אהבו אותה על תבונתה ונקיונה. היא הקימה משפחה גדולה בירושלים ומחוץ לירושלים.

הבת השניה, בתיה, תושבת צפת. גידלה משפחה ענפה בצפת ובישובים אחרים בארץ. בשנת 1937 חזרה ממסיבת חתונה אצל קרובי משפחה בחיפה עם בתה ונכדתה במונית לצפת. בקרבת העץ הענף ששימש למשפחה ללינת לילה בדרכה מחיפה לצפת, בשנת 1877, ירו ערבים על המונית וגרמו לתקר. הנהג ברח והתחבא בין הסלעים. הערבים התקרבו למונית וירו מקרוב. בתיה ובתה צפורה נהרגו והנכדה שישבה על ברכי הסבתא נשארה בחיים. הכדור שפגע בלב הזקנה עבר מעל ראשה של הנכדה.

הבת השלישית, חנה, הכינוי שלה היה „הסבתא השובבה" משום מעשי הקונדס שלה גם כשהיתה כבר סבתא. סיפרו: בנדבורנה היתה הולכת לכל חתונה ובעת הטקס היתה קושרת את המחותנים בחוט מבלי שירגישו בכך ובגמר הטקס רצו לשבת לשולחנות הערוכים מצאו עצמם עשרות קשורים זה לזה. היא גידלה משפחה גדולה בירושלים ומחוצה לה. אחד מצאצאיה ר' לוי יצחק ברנדויין כיהן כרב-ההסתדרות, ניהל את המחלקה לסיפוק צרכי-דת לחברי ההסתדרות, בעיקר במושבים ובישובי עולים.

פעם היה לו „שטיבל" עם חסידים בתל-אביב ופרנסתו עליהם אך הגיע למסקנה שאדם בישראל צריך להתקיים מעבודת כפיים, זנח את השטיבל והיה לפועל בנין. בלילות עסק בתורת הקבלה. מי שעבר על-יד בנין בו עבד היהודי המזוקן בעל הפיאות הארוכות מאד עד הכתפיים התפלא מאוד.

מהבנין הורידו פ. לבון והכתירו לרב ההסתדרות. היה דורש לפני פועלים ומלמד אותם תורה ודעת בעיקר במושבים ובעיירות פיתוח.

הנושא החביב עליו היה „אהבת ישראל". על הנושא הזה היה מרצה שעות ארוכות. אחרי שחרור ירושלים העתיקה חזר לעיר הולדתו ירושלים בין החומות, יסד ישיבה והרביץ תורה לבני ישראל עד שהסתלק מהעולם הזה.

את בן הזקונים ר' נפתלי ויסבלום הכרתי עוד בנדבורנה.

בשנת 1914, לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה, יצא ר' נפתלי בשליחות לגליציה המזרחית. המלחמה סגרה בפניו את הדרך בחזרה עד גמר המלחמה. במשך 4 שנים התגורר אצל קרובי משפחה. בביתנו התגורר כ-8 חדשים. הוא היה מספר לנו על ארץ-ישראל החדשה, על מלחמות התגוננות של הישוב היהודי, ביחוד על אנשי „השומר" ומעשי גבורתם. הילדים היו בולעים כל מלה שיצאה מפיו.

אבי המנוח שהיה בן גילו של הדוד נפתלי היה מתנגד לציונות. בשבתות ישבו שניהם בראש השלחן בבחינת 2 מלכים בכתר אחד. סעודת שבת בצהרים נמשכה 2—3 שעות. היו וויכוחים סוערים על נושא הציונות המעשית. זה מדבר בגנות הציונים וזה — בשבחם. הוויכוחים נמשכו בין מנה למנה. אמא היתה משדלת את היריבים: חבל שמאכל של שבת יצטנן ויאבד את טעמו... השידול השפיע את השפעתו הטובה עד להפסקה הבאה. קרה גם ששני „המלכים" השתתקו. כל אחד לקח ספר לעצמו ועיין בו. הספרים השפיעו לעתים קרובות להשקטת הרוחות, כמים לכיבוי דליקה.

ביום טוב שני של גלויות היו הילדים „מרגלים" אחרי הדוד נפתלי אם הוא מניח תפילין בחג על עלית הגג.

ר' נפתלי הקים וגידל משפחה גדולה בירושלים ומחוצה לה. הבן הבכור למד בארצות הברית רפואת שניים, עשרות שנים ריפא שיניהם של בני-ישראל ובני ישמעאל בירושלים ברחוב יפו. שאר הבנים עסקו במסחר, בבנקאות ובפקידות וכו'.

אני מעלה עתה את הסיפור על הניר, אחרי ששמרתי אותו בזכרוני למעלה מיובל שנים.

בית העיריה בנדבורנה
דאס „ראט הויז" אין נאדווארנא

בנימין זאב און יצחק ווילנער

דער חלום פון ר׳ זושא

אין דעם פרק ווערט דערציילט וועגן ר׳ זושא ווי ער און זיין פרוי צפורה דבורה זענען געקומען און זיך באזעצט אין שטעטעלע נאדווערנע. דרך אגב ווערט אויך דערמאנט דער צדיק רבי אלימלך פון ליזאנסק זצ״ל און אויך זיין ברודער ווערט דא ניט אויסגעמיטן. אין פרק ווערט דערציילט וועגן דעם וואנטזייגער פון ר׳ זושא און וועגן דעם געראנגל פון רבין מיט זיין יצר וואס פרווט אים אנריידן ניט אפצוריכטן חצות און צום סוף זיינע גרויסע בענקעניש צום לאנד פון די אבות.

אונדזער זיידע ר׳ זושא פון זינט ער איז געקומען צום שכל, זייענדיק נאך אין זיין טאטנס שטוב, ר׳ נפתלי ז״ל און נאך איידער ער האט חתונה געהאט, פלעגט קיינמאל ניט גיין שלאפן פאר אפריכטן חצות. אזוי האט זיך אויך נוהג געווען זיין טאטע ר׳ נפתלי, אזוי אויך זיין טאטנס טאטע ר׳ אלעזר דער זון פון רבי אלימלך פון ליזאנסק. ער אליין, דער רבי אלימלך פון ליזאנסק האט זיך אזוי ניט נוהג געווען, ווארום ער האט זיך ניט געפארכטן צו פארזאמען די צייט. אין דעם איז ער געווען געגליכן צום מגיד פון מעזריטש און אפילו צום בעש״ט הקדוש. און דער בעל-שם-טוב ווי באוווסט, איז דאך די נשמה פון דוד המלך אין אים מגולגל געווארן. האט דוד המלך געשריבן אין תהילים: „חצות לילה אקיר להודות לך״ וואס דאס איז טייטש — ביז חצות — ווי ס׳זאגן עדות חז״ל — פלעגט ער קוים דרעמלען, נאך חצות פלעגט ער זיך שטארקן ווי א לייב און אויפשטיין צו עבודת הבורא. אזוי איז אויך געווען מיט די דריי דערמאנטע צדיקים, רבי ישראל בעש״ט, דער גרויסער מעזריטשער מגיד און רבי אלימלך פון ליזאנסק זצק״ל.

מ׳דערציילט אויפן רבי אלימלך, אז אין טאג ווען דער מגיד זצ״ל איז נסתלק געווארן, האבן די חסידים אויף אים געווארפן אן אויג און האבן אים געקרוינט פאר זייער רבין. זענען די חסידים און דער רבי געפארן וווהין זיי זענען געפארן. זייענדיק אין וועג איז דער רבי מיד געווארן און אויך די חסידים זענען געווען מיד און צעבראכן פון די געשעענישן פון דעם טאג און פון די מאטערנישן און זייער גוף לעכצט נאך א ביסל אפרו — זענען זיי דערפארן צו א קרעטשמע אין דארף. דער קרעטשמער איז צו זיי ארויסגעקומען און זיי גאר שיין מקבל פנים געווען. דעם רבין האט ער אפגעגעבן א חדר מיוחד, און די חסידים האבן זיך צעשפרייט איבער דער שטוב. און אין שטוב — א מיההדיקע ווארעמקייט ווייל דעם קרעטשמערס ווייב האט געהאט איינגעהייצט דעם אויוון. טייל חסידים וואס די חמימה פון שטוב איז זיי ניט גענוג געווען זענען ארויפגעקראכן אויפן אויוון. און אט — ס׳גייט אוועק איין שעה און נאך א שעה און באלד וועט דער רבי פארזאמען צו מנחה. אומעטיק און אפהענטיק זענען ארומגעשפאנט די חסידים. געווען צווישן זיי אזעלכע וואס האבן צוגעלאזט צו זיך בייזע געדאנקען וועגן רבין, כאטש זיי האבן עם ניט ארויסגעזאגט, ווי ס׳שטייט: לבא לפומא לא גליא״. אבער מ׳קאן זיך פארשטעלן וואס ס׳האט זיך ביי זיי אפגעטאן אין הארצן ווי איינער זאגט: נו, א שיינעם רבין זיך אפגעזאגט. שלאפט און שלאפט און שלאפט. ביז וואנען איז דער שיעור? נאר איין אלטער חסיד, דער רבי ר׳ זושא פון האניפאלע, ר׳ אלימלך׳ס ברודער, האט ארומגעשפאנט אין דער לענג און אין דער ברייט פון שטוב, די הענט פאררוקט אין די ארבל פון זיין צערי-סענער קאפאטע. ער, ר׳ זושא, ניט נאר דאס וואס ער איז זיך ניט מצער, ווי די אנדערע, וואס זיין ברודער, דער רבי פון די טויזנטער חסידים, האט זיך נאך ניט אויפגעכאפט און וועט באלד פארזאמען די צייט פון מנחה, להיפך — ער איז גאר כולו שמחה, כולו חדוה. זיינע חברים, די חסידים, שטעלן אויף אים אן אויגן, מיט א שטיקל תרעומת, גלייך זיי וואלטן זאגן: סטייטש, וואס אייז דאס די שמחה? און ר׳ זושא, ווי זיין שטייגער, זאגט ניט קיין מוסר-רייד די חסידים נאר זיך אליין; און אזוי זאגט ער: זושא, זושא, ווער עס איז מהרהר אויף זיין רבין איז כאילו ער וואלט מהרהר געווען אויף דער שכינה. און צו די חסידים ווענדט ער זיך און זאגט: איר זעט דאך, אפילו דער גרעסטער רעש איז ניט אים שטאנד אויפצוועקן אונדזער רבין פון שלאף. פון דעסטוועגן קוקט זיך נאר גוט צו וועט איר זען אז אונדזער רבי איז צוגעבונדן די גאנצע צייט צו דעם וואס האט געזאגט „והיה העולם״, אפילו ווען ער שלאפט. ארויסרייידנדיק דאס — האט ער ארויפגעלייגט זיין האנט אויף דער מזוזה און מיט די פינגער פארדעקט דעם שם: שין דלת יוד (ש-ד-י). אין דער רגע האבן זיי באשיינפערלעך געזען, ווי דער רבי דרייט און קארטשעט זיך, ווי א מענטש וואס האלט זיך ביים איבערוועקן. האט ר׳ זושא אראפגענומען די האנט פון דער מזוזה איז דער רבי ווידער אריינגעזונקען אין שלאף. אזוי האט ר׳ זושא עטלעכע מאל געטאן. ווי נאר ר׳ זושא האט אראפגענומען די האנט פון דער מזוזה איז דער רבי געשלאפן, האט ער די מזוזה צוגעדעקט מיט דער האנט האט זיך דער רבי אויפגעוועקט. זענען אלע חסידים אויפגעציטערט געווארן און האבן געדאנקט גאט ברוך הוא.

פיר דורות זענען אריבער: רבי אלימלך, רבי אלעזר, ר׳ נפתלי און ר׳ זושא. שוין דער טאטע פון ר׳ נפתלי האט זיך אפגעזאגט צו נעמען אויף זיך דעם עול פון

רבייעס. און ר׳ זושא דער זון — נאך אים. ער האט חתונה געהאט מיט זיין פרוי, צפורה דבורה, אן אייניקל פון באוווסטן אוהב ישראל רבי לוי יצחק בארדיטשעווער. האבן זיי צונויפגענומען זייער נדן און געקומען און זיך באזעצט צופוסנס די קארפאטן אין שטעטעלע נאדווערנע. דא האבן זיי ארויסגענומען זייער געלט, אפגעקויפט עטלעכע קרעמלעך, פארדונגען די קרעמלעך און זיך מפרנס געווען פון דירה-געלט.

דאס לעבן איז זיך אדורך שטיל. ער, ר׳ זושא, מיטן זייניקן ד.ה. מיט תורה און עבודה און גמילות חסדים, די דריי זיילן אויף וועלכע עס שטייט די וועלט. און זי, זיין ווייב צפורה דבורה אויך מיט איריקן: אויפכאוון די 16 קינדער און זיי דערציען צו תורה און עבודה. די יינגעלעך ביז צו דריי יאר אונטער איר השגחה און נאכהער אין חדר אריין, און די טעכטער — ממש ביז אונטער דער חופה. מיט די בנים האט זיך פארנומען דער טאטע, מיט די טעכטער — די מאמע.

אבער דאס פאר האט זיך באנוגנט בלויז מיט דעם, זייער דאגה איז אויך געווען די ארעמע לייט. גלייך ווי זיי זענען אנגעקומען אין נאדווערנע האבן זיי זיך אנגעהויבן נאכפרעגן, וועגן די בחורים אין קלויז, וועגן די כלה-מיידלעך וואס האבן ניט קיין נדן, וועגן ארעמע בתולות, בעלי-בתים יורדים וואס ווייסן נאך קוים אליין וועגן זייער ירידה. מע שושקעט זיך נאר דא און דארטן אז ביי יענעם „פייפט דער דלות״. וועגן דעם אלעם ווייסט דאס פארפאלק און פרווט העלפן. האט צפורה דבורה חברטעס וואס העלפן איר קלייבן נדבות. און אז דער חלף ליגט ביי איינעם אויפן האלדז — פארזעצט צפורה דבורה איר שטערנטיכל מיט די אויעררינגלעך און אויך איר אנדער צירונג וואס זי האט.

געשעט איינמאל אין אן אינדערפרי, ווען ר׳ זושא קומט אהיים פון בית מדרש און די בני-בית זעצן זיך אויס ארום דעם טיש צו עסן ווארעמס. (דא מוז מען באמערקן: דאס וואס מיר האבן געזאגט „אין דער פרי״, איז ניט געווען ממש אינדערפרי, ווי מיר זענען געוווינט צו קלערן אז דער אינדערפרי הייבט זיך אן און ענדיקט זיך אין א באשטימטער שעה. אויך דאס „ווארעמס״ איז ניט דער היינטיקער „פרישטיק״. ניין. דער אינדערפרי ביי ר׳ זושא האט זיך אנגעהויבן אסך פאר זון אויפגיין, ווען די נאכט האט נאך צוגעדעקט די ערד איז ער שוין געגאנגען אין בית-מדרש און איז אהיים געקומען ארום צוועלף א זייגער אזוי אז דער „פרישטיק״ איז געווען „ווארעמס״ און מ״האט עס גערופן „איבערכאפן״).

„הערסטו״ (ביי די חסידים ותיקים האט ער מאן ניט אנגערופן זיין פרוי ביים נאמען און אויך זי האט אים ניט גערופן ביים נאמען, נאר „הערסטו״). איך זאל נישט זינדיקן מיט די רייד. כ׳האב ניט מער וואס צו פארמשכנען. היינט זענען ביי מיר געווען בערל וואסערטרעגער מיט זיין פרוי, ממש ס׳רייסט ס׳הארץ. זיינע הענט זענען געשוואלן פון פראסט. און וואס וויל ער? א קלייניקייט. א פערד וויל ער. ער האט א וואגן, ער האט א גרויס פאס, נאר א פערד פעלט אים. פון וואנען זאל איך אים נעמען א פערד? און אויך דאבע די פעדערן-פליקערין האט היינט פאר מיר געוויינט. כ׳האב פשוט ניט קיין כוח צו אזוי פיל צרות און יסורים. און נאך א קורץ טראכטן זאגט זי: ווייסט וואס? נעם דו אויף זיך בערלען מיט זיין פערד און איך וועל אויף מיר נעמען דאבען מיט איר טאכטער שושה מיט איר שיינעם חתן, מ׳שטיינס געזאגט.

אויף צו מארגנס, אין בית מדרש האט ר׳ זושא מרמז געווען איינעם פון די בעלי-בתים, אז ער דארף אים עפעס זאגן. האט יענער געענדיקט זיין דאוונען, איז צוגעגאנגען צו ר׳ זושא צו הערן וואס ער וויל פון אים. און אז ער האט געזען ווי ר׳ זושא איז נאך פארנומען, איז ער אוועק אן א זייט, ארויסגענומען א ספר פון אלמער, גלייך ער וואלט זיך נעמען לערנען. אבער זיינע אויגן זענען געווענדט צו ר׳ זושא. ערשט אין א צייט ארום האט אים ווידער ר׳ זושא צוגעווונקען מיטן פינגער, ער האט אים עפעס איינגערוימט אין אויער און אים געגעבן א רשימה פון עטלעכע בעלי-בתים ער זאל צו זיי גיין און זיי זאגן אין זיין נאמען אז „יתנו״.

דא אין שטעטל האט מען געוווסט ווער ס׳איז ר׳ זושא, דאס אייניקל פון רבי אלימלך פון ליזאנסק און אז ער זאגט אז דער און דער זאל געבן אזויפיל און אזויפיל — וועט קיינער ניט מסרב זיין.

שבת אין דער פרי אינעם מגידס שולעכל האבן די ווייבער געזען אז דבורה צפורה דאס אייניקל פון בארדיטשעווער קומט דאווענען אן א שטערנטיכל אויפן קאפ, אן דעם טשיפעק און אן דעם ברוסט-טיכל. איר קאפ איז געווען אנגעטאן אין א פאטשיילע, ווי ביי א פראסטער יידענע. ליפשה האט דאס געזען און פארשנורעוועט די ליפן. אט די ליפשה, חוץ דעם וואס זי איז א גרויסע מיוחסת, אן אייניקל פון נאדווערנער מגיד, איז אויך א גבירנטע, און איר מאן איז א גרויסער עושר. מ׳שאצט אים צווישן פינף און צען טויזנט רייניש, דאס איז צוואנציק טויזנט קראנען, אבער א קמצן, ממש „עכברא דשכיב אדינרא. ער איז דער איינציקער אין שטעטל וואס האט זיך אנטקעגן געשטעלט ר׳ זושא און צפורה דבורה ווען זיי האבן געמאנט פון אים צדקה. ער האט שטענדיק געטענהט אז דאס פארפאלק טיילט אים אויס לרעה. און קרובים זענען זיי, ליפשה און איר מאן, ממש פון איין משפחה מיט ר׳ זושא און צפורה דבורה. אט די ליפשה, געפינט שטענדיק פאר נויטיק צו מוסרן צפורה דבורהן, זי זאל ניט זיין קיין נאר, און ניט געבן איר געלט א יעדן איינעם.

אט וואס ליפשה האט געזאגט צפורה דבוו׳הן אין יענעם שבת ווען זי צפורה דבורה איז געקומען אן איר

צירונג און בלויז מיט א פאטשיילע אויפן קאפ: „אין פרק שטייט „אל תהי בז לכל אדם״ איז טייטש — ניט פטערן דאס געלד אויף א ליאדע ווענמען. דו מיינסט אז דו מוזט רחמנות האבן אויף דאבען און שאשען מיט איר שיינעם חתן אירן? זי האט דאבע, יא, יא, זי האט (און דא לאזט זי אראפ איר קול) א ברודער אין אמעריקע. ווען יענער וואלט ניט אנטלאפן, וואלט ער געפוילט אין טורמע ווי א גנב בן גנב ביז צום צענטן דור. און זי האט גאר רחמנות.

ביזט גערעכט, ליפשה, — האט איר מיט א שמייכל אויף די ליפן געענטפערט צפורה דבורה — ניט אויף דאבען מיט איר טאכטער, די איינגעזונקענע אין דלות, דארף איך רחמנות האבן נאר אויף דיר. דער השם יתברך האט אייך באשאנקן מיט גרויס עשירות אבער דער דערבארעמדיקער האט אייך ניט געגעבן קיין שליטה אויף דעם עשירות. ליפשה האט ווידער פארשנורעוועט די ליפן, ביז זיי האבן אויסגעזען ווי צוויי דינע פאסיק-לעך. ביז נאכן דאוונען האט אויף איר מער צפורה דבורה ניט געקוקט. אויך ניט ווען זי איז אויפגעשטאנען אויף ארויסצוגיין, נאר גלאט אזוי אין דער וועלט א זאג געטאן: „א גוטן שבת״ און זי ליפשה האט שוואך אפ-געענטפערט: א גוט יאר.

מיר האבן אויבן דערמאנט דאס שטערנטיכל, דאס ברוסטיך און דעם טשיפעק. מילא דאס שטערנטיכל און דאס בריסטיך זענען באקאנטע זאכן. מיר ווילן בלויז אויפקלערן וואס ס׳איז אזוינס געווען דער טשיפעק. טייל זאגן אז ניטא קיין אונטערשייד צווישן טשיפעק און פארוק, אבער זיי זענען זיך טועה, ווייל די היינטיקע פארוק איז געמאכט פון האר בשעת דער טשיפעק — פון דעם האר וואס מ׳שאבט אפ פון קעמל, דיין דיין. און אויב מ׳וועט פרעגן: וואס טייטש וואס קומט אונדז ארויס פון דעם אלעמען? איז דאס א פשוטער טייטש: געווען צייטן, פאר א סך יארן, ווען א פארוק איז געווען פסול. מיר געדענקן פאר 60 פינף און זעכציק יאר האט מען גערעדט אויף חיים דרימערס שנור וואס איז גע-קומען פון דער גרויסער שטאט סטאניסלאוו אז זי גייט אנגעטאן אין א פארוק — האט גאנץ שטעטל זיך געקאכט.

מיר זענען פארגאנגען אין א זייט, דאס איז אלץ בלויז געווען דרך אגב.

איז אט, אין איינער פון די לאנגע טבת-נעכט, איז ר׳ זושא אהיים געקומען פון דער קלויז, אפגעגעסן זיין וועטשערע וואס צפורה דבורה האט אים צוגעטראגן. צום שבח פון אונדזערע באבעס מוז מען זאגן אז זיי האבן זיך קיינמאל ניט געלייגט שלאפן איידער די זיידעס זענען ניט אהיים געקומען. זי האט אויף אים געווארט כאטש זי איז געווען טויט-מיד. וואס וואונדער? און אפילו זיך פארנעמען מיט פיר איז א קלייניקייט? און מיר ווייסן דאך אז גאט ברוך הוא האט געבענטשט ר׳ זושא מיט צפורה דבורה מיט סאמע זעכצען. אין יענער צייט וואס מיר דערציילן זענען שוין 12 געווען אויסגעגעבן. זענען געבליבן בלויז 3 מיידלעך און דער בן-זקונים. זעען מיר אז די משפחה איז קלענער געווארן און געווען גוט אזוי פרעגט זיך די שאלה: וואס איז ר׳ זושאן פלוצים איינגעפאלן צו נעמען זיין ווייב און די קינדער און אוועק פארן קיין א״י? דאך ניט צו פארן שטארבן אהין, ווייל זיי זענען נאך דעמלט געווען גאנץ יונג. מוז מען ווייטער פרעגן, ווער איז דאס געווען ווער ס׳האט אים אנגערעדט? און נאך — ווי אזוי לאזט מען איבער די צוועלף קינדער, כאטש שוין אויסגעגעבענע. ענטפערס אויף דעם וועלן מיר האבן ווען מיר וועלן זיך באקענען מיט ר׳ זושאס לעבנס שטייגער, זיין אויפפירונג.

לאמיר׳-זשע ארייננקוקן דורך די פענצטער אין ר׳ זושאס שטוב, כאטש די פענצטער זענען באשלאגן מיט פראסט. ווי מיר האבן אויבן געשריבן, איז ר׳ זושא אהיים געקומען פון בית-מדרש. אלע אין שטוב ליגן אין די בעטן, און אויך זיין פרוי צפורה דבורה נאך דעם וואס זי האט איר מאן געגעבן אפצועסן זיין ארעמען אנבייסן איז אוועק אין איר אלקער. איז ר׳ זושא געבליבן אליין מיטן וואנט-זייגער. דער זייגער איז צו אים איבער-געגאנגען בירושה פון זיין פאטער ר׳ נפתלי, יענער פון זיין פאטער ר׳ אלעזר, ווידער יענער פון רבי אלימלך, וואס האט זיך מיט אים באנוצט צו עבודת הבורא, לויט אים פלעגט ער אויפשטיין און זיך לייגן. פיר דורות האט דער זייגער גערינט און אלעמען געהאלפן אין זייער עבורת הבורא. אבער אז ס׳איז געקומען דער פערטער דור האבן אנגעהויבן זיינע כוחות אויסצוגיין און דארט ווו ער האט געדארפט גיין גיך איז ער גע-גאנגען פאמעלעך און פארקערט. פון דעם אלעמען איז ער קאליע געווארן. איז געקומען ר׳ זושא און גע-האלפן זיין העלפער, ער האט אים צוריק געגעבן זיין גלייכגעוויכט, און זינט דעמלט האט מען ווידער געקאנט וויסן ווען ס׳איז חצות. ווייל אין דער רגע ווען דער זייגער האט אויסגעקלאפט אויף זיין הייזעריקן קול זיינע צוועלף שעהן, ממש אין יענער רגע האט זיך אויך געלאזט הערן דער האן פון דער האלץ-קאמער ווו ער איז געווען פארשפארט. האט דעמלט ר׳ זושא געוווסט אז די שעה פון רחמים איז געקומען און ער מוז זיך זעצן וויינען אויף דער גלות השכינה, אויפן חורבן פון בית המקדש און ירושלים און אויפן שעפסעלע וואס איז צעשפרייט צווישן זיבעציק וועלף. הערט ער ממש ווארקען אין זיינע אויערן דאס קול ווי א טויב: „אוי להם לבנים שגלו מעל שולחן אביהם״ אוי צו די זין וואס מ׳האט זיי פארטריבן פון טאטנס טיש.

א בייזער ווינט וואסווארפט איין בערג און רייסט אויסביימער, בושעוועט אין דרויסן. ר׳ זושא קוקט אויפן זייגער, קוקט אויף די ווייזערס וואס רוקן זיך פאמעלעך — נאך ניט קיין צוועלף. נאך אן

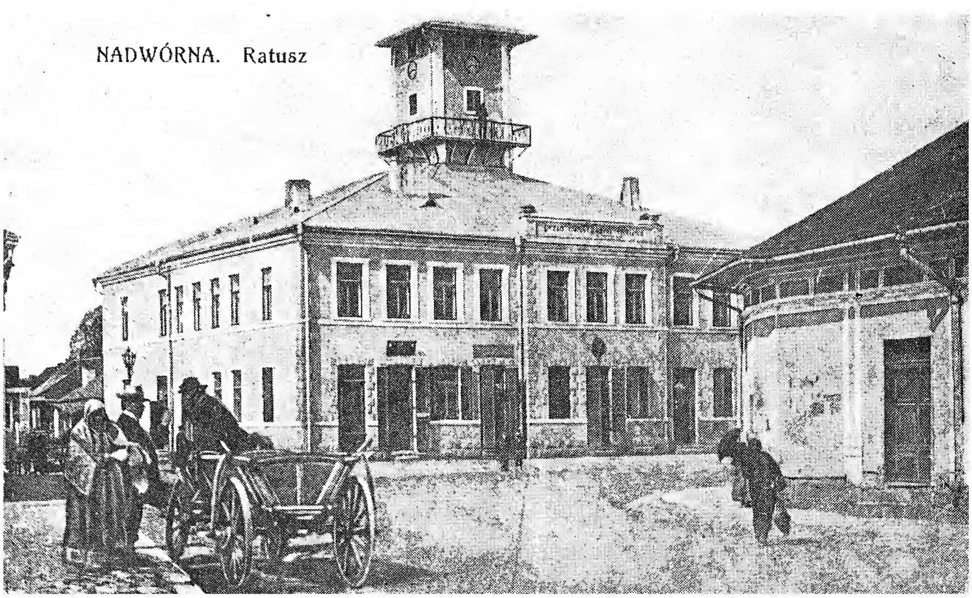
אנדערטהאלבן שעה, און ער איז שטארק מיד, דער קאפ פאלט אים אראפ, גלייך עמעצער וואלט איבער אים שטיין און טייטלען ער זאל זיך א ביסל צולייגן, אנגע־טאנענער הייט, נאר א קאפ דעם קאפ צושפארן אויפן קישן. ער וועט אוודאי און אוודאי ניט פארזאמען אויפ־שטיין צו תיקון. ער וועט אפן האלטן די אויגן. אבער ר׳ זושא דערקענט תיכף אז דאס איז די עצה פון יצר הרע און טרייבט אים פון זיך אפ. ער טרייבט אים פון זיך אפ, אבער דערווייל פארמאכן זיך זיינע אויגן לעד־לער, וויל ניט געהארכן זייער באפעלער. און אויך די ליפן העלפן צו די אויגן לעדלער און שעפטשען ווי פון זיך: „המפיל חבלי שנה על עיני ותנומה על עפעפי״. און אז ר׳ זושאס קאפ האט אנגעווארן דעם אנשפאר און האט זיך אנגעהויבן וואקלען דא אויף רעכטס, דא אויף לינקס — האט זיך ראפטום ר׳ זושא איבערגעוועקט, אויפגעשפרונגען ווי אן אונטערגעשאסענער און זיינע ליפן האבן אנגעהויבן צו מומלען: „יגער ה׳ בך השטן ויגער ה׳ בך הבוחר בירושלים״... ער האט א בליק געטאן אויפן זייגער און — זע א וואונדער: נאך עטלעכע מינוט און ס׳וועט זיין חצות. ער האט ווייזט אויס גע־שלאפן און גארניט געפילט. ער האט זיך די גאנצע צייט געאמפערט מיטן שטן און דאנקן גאט אים מנצח געווען. ער האט ארויסגענומען א שמעק־טאבעקע און זיך גע־נומען גרייטן צום תיקון. און אט וואס ר׳ זושא האט גע־טאן פאר זיין זאגן תיקון: ער האט אויסגעטאן די שיך, ארויסגענומען פון אויסגעקילטן אויוון א זשמעניע אש און ארויפגעלייגט אויפן ארט פון „של ראש״. טוענדיק דאס האט ער געמורמלט און געוויינט: „ולשים לאבלי ציון אפר תחת פאר״, האט זיך אוועקגעזעצט אויפן דיל און מיט א הארץ רייסנדיק קול, דערשטיקט פון טרערן אנגעהויבן: „הקבצו ושמעו בני יעקב כולכם... כי בפשעיכם שלחם אמכם״... נאכן ווידוי זאגן און נאכן תיקון לאה און תיקון רחל, האט ער איבערגעחזרט עטלעכע פזמונים וואס ער האט ליב געהאט: „על זאת אספדה... קולי כחולה... ואני בתוך הגולה...״.

שטעלט ר׳ זושא אן דערשווינטע אויגן, קוקט ארום זיך און פרעגט וויינענדיק: וואס טו איך דא, ווען האב איך דא וואס איך זיץ אין גלות? און דעם רמז וואס רבינו ר׳ משה אלשיך גיט אז יעדער ייד מוז איבערלאזן דעם גלות, צי בלויז איך האב אים געפונען? דער קו־מענדיקער פסוק פארשטארקט נאך מער זיין החלטה: „עוונותיכם הטו אלה וחטאתיכם... וישלחני אלוקים לפניכם״. ווי אן כוונה הויבן זיינע ליפן אן איבערצוזאגן די לעצטע דריי ווערטער, וישלחני אלוקים לפניכם. אז ער האט דאס באמערקט האט ער באשלאסן: דאס איז א קליינע נבואה. אים, ר׳ זושיאן האט מען געהייסן ווייזן אלעמען אז ער איז דער פארויסגייער און אז גאט האט אים אין מויל ארייגעלייגט די נבואה: וישלחני אלוקים לפניכם.

ר׳ זושיא איז פעסט אנטשלאסן עולה צו זיין קיין א״י. און יעדער ייד אין גלות דארף טאן דאס וואס ער. דאס איז תורה און מצוה און מ׳קאן איר ניט משנה זיין.

מיט אט די געדאנקען אין קאפ איז ר׳ ארויף אויף זיין געלעגער, כדי צו געבן אפרו זיין „נ׳ר׳ן״ (נפש, רוח, נשמה). און אז ער איז ארייגעפאלן אין טיפן שלאף איז געקומען דער בעל־חלומות און פאר זיינע אויגן אויסגעשפינט א וואונדערלעכן חלום.

תירגם מעברית: **משה יונגמן**

בית העיריה בנדבורנה 1920
דאס „ראט הויז״ אין נאדווארנה 1920

ספר

צמח ה׳ לצבי

לעמבערג

תרנא

Zemach-Lazwie

Verlag von Moses Wilner aus Nadworna

Druck Des U. W. Salat Lemberg 1891

Nachdruck verboten

שער הספר „צמח ה׳ לצבי״ של המגיד מנדבורנה שנדפס שנית ע״י משה וילנר שהיה נכד המגיד.

דורות
ובתי-אב

דמויות

ר׳ מרדכילי ור׳ אהרן לייב היו שני אחים, ששימשו כרביים לפשוטי העם.

כל אחד מהם היה בעל עגלה וסוס. נוסעים היו לעיירות בסביבה להתארח בשבתות, כדי למלא את החסר בפרנסתם, שחסידיהם בנדבורנה לא יכלו לספק להם. שני האחים, בניהם ונכדיהם, היו בעלי משפחות ברוכות ילדים. העיירה לא יכלה לכלכל אותם כרביים, לכן התפתח „ייצוא״ של רביים לעיירות הסביבה ובעיקר למרמורוש. כמעט בכל עיירה ובכל כפר גדול, שהיו בהם כמה מנינים יהודים, שימש אחד מצאציהם של האחים בכתר „רבי״.

ר׳ מרדכילי היה עני, לבושו מרופט, ופרנסת בני ביתו בצמצום רב. חלק ניכר מהכנסתו מפדיונות של חסידיו, חילק לעניים.

פרה היתה למשפחה. הרבנית היתה חולבת אותה פעמיים ביום ומבשלת „קולעשה״ — דייסת קמח תירס. „הקולעשה״ עם חלב היתה המזון העיקרי של משפחת הרב.

יום אחד לא מצאה הרבנית את הפרה ברפת, נכנסה הביתה בצעקות: „רבי, הפרה שלנו איננה! מה נאכל?״ הרבי צעק לעומתה: „אשה, הסי, אל תרימי קולך ואל תבכי. הפרה שלנו עלתה לשמים.״

הרבנית לא הבינה פשר הדבר וחשבה — אולי הרבי יצא מדעתו, חלילה...

הסביר לה הרבי: הזדמנה לו קיום מצוות „הכנסת כלה״. מסר את הפרה למטרה החשובה וזה כאילו הפרה עלתה לשמים... ענתה לו הרבנית: „מילא, נניח שהפרה עלתה לשמים. אבל — מה נאכל?״

התנהגותו של ר׳ מרדכי היתה למורת רוחם של חסידי רביים אחרים. בזמני התפילה היה מאחר מאד. סעודה שלישית של שבת סעד במוצאי שבת וסעודת מלווה מלכה — ביום ראשון בבוקר.

מאיר פולק יהודי תלמיד חכם בקי וחריף, פיו מפיק מרגליות. בין תלמידי החכמים שבעיר לא היה אחד שיוכל לעמוד אתו בויכוח. השראתו באה רק כשהיה בגילופין. כשבא בבוקר לבית הכנסת להתפלל טרם טעם מהמשקה החריף — אז גם לא היה לו מה „למכור״...

ביום, שהיה לאחד המתפללים „יארצייט״ היה הלה מביא בקבוק י״ש וכמה כעכים („תיקון״ קראו לזה). היו מוזגים לר׳ מאיר פולק כמה כוסיות י״ש ולאחר ששתה דרש לפני המתפללים בחריפות ובטעם חכמים. המתפללים שכחו שלפניהם יום של עמל. מרותקים היו ושמעו דבריו בצמא עד שנשותיהם או ילדיהם באו לבית הכנסת להזכיר להם שהיום הוא יום של חול...

מאיר היבנר הציוני, החולם גם בהקיץ חלומות ציון. אמו היתה עשירה, נתנה צדקה ביד רחבה ובעיקר מתן בסתר. מאיר הספיק לחסל את רכוש אמו ב„עסקים״, כגון: הוצאת חומר תעמולה ציוני בדפוס וחלוקתו... קרוב לשעות הצהריים אפשר היה לראותו בקלויז של חסידי ויזניץ עטוף בטלית ומעוטר בתפילין, מטייל לארכו ולרחבו של הקלויז, מדבר בקול רם על תכניות והגשמת הציונות. ובבית הכנסת אין איש מלבדו.

במלחמת העולם הראשונה היה מאיר פליט בוינה. שם הוציא עתון ציוני בפורמט קטן. ראיתי גליון של העתון לאחר ה21 בנובמבר 1917 יום הצהרת בלפור. בגליון הנ״ל הרכיב ממשלה: חיים וייצמן — נשיא, סוקולוב — ראש ממשלה. חילק תפקידי מיניסטר לכמה וכמה ממנהיגי הציונות: אוסישקין, שמריהו לוין ועוד. איש משכיל היה ותמים באמונתו הציונית.

—•●•—

המיליונר

מיליונר אחד היה בעיירה, דומה בכל ליהודי העיירה, בלבושו הארוך, עטור זקן ופאות, חסיד של הרבי מאוטוניא. כיצד התעשר?

ספרו כך: הוא התחתן וקיבל נדוניא כמה מאות גולדין. פתח חנות קטנה של דברי סדקית. החנות לא סיפקה פרנסה לזוג ואכלו מהנדוניא.

החסיד נסע לרבי ותינה לפניו את צרותיו: אין פרנסה מהחנות, אוכלים מהנדוניה שהולכת ומתמעטת. הרבי שאל במה הוא עוסק ואיזו חנות פתח. אחרי שהרבי שמע את הפרטים, שאל אם יש בעיירה לשכור חנות גדולה. התשובה היתה — יש. יעץ הרבי לחסיד לשכור חנות גדולה, לקנות הרבה קופסאות ריקות ולסדר את הקופסאות הריקות על האצטבאות שבחנות הגדולה, שלא ישאר מקום ריק.

כחסיד נאמן עשה כעצת הרבי.

באותם הימים ביקרו בעיירה סוכנים של בתי-חרושת ובתי מסחר גדולים מוינה, מלייפציג ומערים גדולות אחרות. סוכן נהג לעבור על פני החנויות ולהס-תכל בהן. לחנות קטנה ולחנויות ריקות מסחורה לא נכנס בכלל. לחנויות גדולות, מלאות סחורה, היה נכנס ומציע סחורה באשראי.

החנות של המיליונר בעתיד היתה גדולה ומלאה סחורה כביכול. לחצו הסוכנים על בעל החנות לקחת הרבה סחורה באשראי ובעל החנות לקח. מילא את הקופסאות הריקות בסחורה ונהיה סיטונאי לחנויות בעיירה ובסביבה. לאחר כמה שנים התעשר, זכה בקב-לנות בעבודות הסלילה של קו רכבת מהגבול ההונגרי עד לסטניסלב. לאורך קו הרכבת פתח בצריפים שהקים חנויות, בהן מכרו לפועלים, שהובאו מאיטליה לעבודת הסלילה של קו הרכבת, מזון, לבוש ומשקאות חריפים. הפועלים האיטלקים, שהיו מומחים בעבודתם קיבלו

שכר גבוה. חלק משכרם שלחו למשפחותיהם באיטליה וחלק גדול משכרם חזר לבעל החנויות. במשך הזמן עברו לבעלותו שדות נפט, בתי זיקוק, מנסרות ופרו-פינציה — זכיון למכירת משקאות חריפים בסיטונות.

קרה ואחד העובדים השכירים בפרופינציה נכשל פעם. ומעל בכספים של העסק. הוא נתפס ופוטר. בביקורו אצל הרבי, סיפר הגביר לרבי על הגניבה והפיטורים. שאל הרבי: מה היה שכרו של עובד זה? ענה הגביר: 5 גולדין לשבוע. הרבי המשיך לשאול: וכמה ילדים למפוטר? ששה — ענה הגביר. פנה הרבי לגביר: האם יכולה משפחה של 8 נפשות להתקיים מ-5 גולדין לשבוע? אתה אשם שהיהודי נכשל. סע הביתה, תחזיר את המפוטר לעבודה, הוסף לשכרו שיוכל להתפרנס מעבודתו.

החסיד הנאמן אב לעשרה ילדים, כולם עשירים וחסידי הרבי מאוטוניא. קיים את מצוות הרבי.

לעת זקנה למד לחתום בלועזית. לדעתו, לא נאה לחתום על חוזים בסכומים גדולים באידיש.

במלחמת העולם הראשונה התגורר בווינה. אנשים סיפרו: בחורף התהלך המיליונר בחדרו לבוש במעיל עליון, שפשף יד ביד ואמר פתאום: ביוקר! היה רגיל לאכול לארוחת ערב 2 ביצים, לחם וחמאה ושום ודרש שיגישו לו רק ביצה אחת, כי הביצים ביוקר...

על כגון זה אמר קוהלת: יש רעה אשר ראיתי תחת השמש ורבה היא על-האדם. איש אשר יתן לו האלוהים עושר ונכסים וכבוד, ואיננו חסר לנפשו מכל אשר יתאווה, ולא ישליטנו האלוהים לאכול ממנו... (קהלת ו׳ 1—2).

•●•

קיווע שוסטער (עקיבא הסנדלר)

מפרנסה של משפחה מרובת ילדים. דירת המשפחה — חדר אחד. בפינה אחת באותו חדר „בית המלאכה", מישטח מלוחות עץ, מורם קצת מהרצפה. על המישטח הוא ישב על שרפרף הסנדלרים ועסק במלאכתו, בקיץ — מעלות השחר עד צאת הכוכבים, ובחורף — כשעתיים לפני זריחת השמש, ושעתיים אחרי שקיעת השמש.

את ארוחותיו הדלות הגישה לו אשתו ב„בית המלאכה". קודם הגישה לו קערת מים ומטלית לנטילת ידיים. ברכיו שימשו לו שולחן. הוא סעד את ארוחתו הדלה בחיפזון, בירך ברכת המזון והמשיך בעבודתו. עבודת שעות רבות ביום סיפקה פרנסה בצמצום למשפחתו הגדולה.

בימי שישי בשבוע היה מפסיק את עבודתו מבעוד יום וממהר לבית המרחץ. חוזר לבוש בגדי שבת מרופטים והולך לבית-הכנסת. לקבלת השבת הכינה

הסנדלר — דער שוסטער

אשתו סעודת שבת, שהכילה מעט מהדגים הקטנים שהיו בזול ובשר מחלקים הזולים ביותר.

לעקיבא, לאשתו ולילדיו היו קולות נעימים. „המק-הלה" פצחה בזמירות שבת. שכנים היו עומדים מאחורי החלונות שעה ארוכה ונהנו מהזמירות. התיאור המת-אים הוא הפזמון היהודי: „פרייטיק אויף דער נאכט איז יעדער ייד א מלך/אין יעדן ווינקל לייכט, און די גאנצע שטוב איז פריילער", כלומר: בליל שבת כל יהודי מלך / בכל פינות הבית אורה וכל הבית שמח.

•●•

ר׳ דוצ׳י רוזנהאק זצ״ל

חסיד, תלמיד חכם, בעל קול ערב וחזק. בימים הנוראים היה עובר לפני התיבה. בני הנוער היה באים בהמונים מכל פינות העיר לשמוע את תפילתו.

בהפסקה בין תפילת מוסף ונעילה ביום כיפורים שכב בבית הכנסת על ספסל, חיור כסיד וחלוש מהצום. אך כשפתח בתפילת נעילה — בקע קול אדיר ונעים מתחת טליתו. רבים תמהו איך בוקע קול חזק מגוף חלוש כזה. בחגים, בשעות אחה״צ, היו מתאספים חסי-דים בבית אחד החסידים, טועמים מהמטעמים שהגישה אשת המארח, שותים לחיים ומנעימים שעות בניגונים ערבים. ר׳ דוצי היה הרוח החיה ביניהם, שר ומנצח להנאת הרבים.

בסתם יום של חול, בשעה קרובה לצהריים, אפשר היה לשמוע את ר׳ דוצי בבית הכנסת שהיה מתפלל בו, אומר פרקי תהלים בקולו הערב. יחיד היה בבית הכנסת בשעה זו. אפשר היה לראות אנשים צמודים שעה ארוכה לחלונות בית הכנסת לשמוע את אמירת התהילים שלו.

רוטפלד אליעזר

ר׳ דוצ׳י רוזנהק זצ״ל

ר׳ דוציע היה מתפלל בבית-הכנסת של חסידי אוטניה. הוא היה בעל תפילה יוצא מן הכלל. אהבתי לשמוע כל בעלי התפילה הטובים שהיו בעיירתנו כר׳ מיכאל השוחט ז״ל; ר׳ מאיר ה„מגיד״, גם הוא שוחט; ר׳ איצ׳ה „דער בעלזער״ ז״ל ועוד, לא חסרו בעלי תפילה, אבל בעל תפילה כמו ר׳ דוציע לא היה ולא יהיה.

זוכרני, פעם אחרי תפילת „כל נדרי״ יצאתי קצת החוצה, כי בתוך בית-הכנסת היה חם מאד, והנה — רואה אני את הכומר האוקראיני עם המלווה שלו עומדים בחוץ ומאזינים לתפילה של ר׳ דוציע. זה עשה עלי רושם כביר. כנראה שגם לכומר נודע על נוסח תפילתו הנפלא של ר׳ דוציע, כי הרי צריך היה לעבור על פני כמה בתי-כנסת בדרכו לבית-הכנסת של חסידי אוטיניה, מכל בתי-הכנסת באו לשמוע את ר׳ דוציע וכולם שיבחוהו.

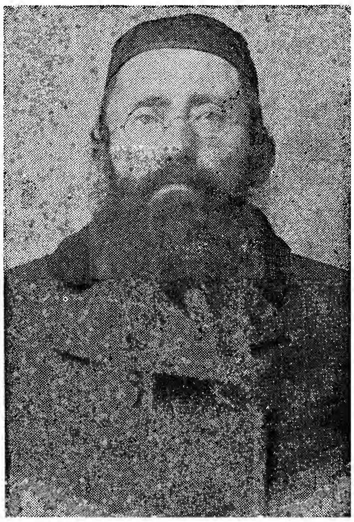
אני עבדתי אצל ה„ארבייטסקומיסר״ שמשרדו היה בקרבת הכנסיה האוקראינית. כל היהודים עזבו באותו יום את בתיהם והלכו לגיטו. ראיתי את ר׳ דוציע הולך לגיטו ב׳. ראשו היה חבוש במטפחת שלא יראו את זקנו (עד כמה שידוע לי, הוא היה היהודי היחידי שנשאר עם הזקן).

כשחסלו את גיטו ב׳ והיהודים שנשארו עברו לגיטו א׳, היה ביניהם גם ר׳ דוציע. הייתי מבקר אצלו כל יום, מאחר שנשאר יחיד מכל משפחתו ולא היה מי שיטפל בו. הוא גם לא היה מוכן לאכול מכל מטבח. לכן אמי ז״ל היתה שולחת אותי אליו, להביא לו מעט אוכל.

פעם ניסיתי לשאול אותו על האסון שקרה לנו בעיירה, אך בטרם אומר את המלה „אסון״ הפסיק אותי ואמר: „אתה צודק, אתה צודק״, ולא נתן לי להמשיך.

לא רק יהודי דתי ובעל תפילה מחונן היה ר׳ דוציע, הוא היה גם בעל לב חם והתענין בכלל היהודים בעיירה. כאשר שוטר פולני הרג בנדבורנה את אחד העבריינים הידועים ושמו ציגל, החליטו המפלגות וגם „סתם״ יהודים לערוך לציגל זה הלויה הפגנתית גדולה, כמחאה נגד השלטונות על שהרגו יהודי, ולא חשוב איזה יהודי היה. בין המשתתפים בהלויה ראיתי גם את ר׳ דוציע, שראה צורך להשתתף בהלוויה על אף גילו הגבוה ומצבו הגופני המעורער.

ר׳ דוציע היה גם קרוב לענין הציוני. אנחנו זוכרים את בניו — ר׳ עזריאל ור׳ שמואל רוזנהק. אני זוכר את המלחמה שניהלה התנועה הלאומית, למען הפצת תוצרת הארץ. לקראת חג הסוכות היו קונים אתרוגים מתוצרת יוון, על אף הכתוב: „ואכלת מפרי הארץ...״ מרדכי רוטשטיין, שיחיה חיים ארוכים, ניגש לברך על האתרוג וביודעו שהאתרוג איננו מתוצרת הארץ, כי לדבריהם האתרוג מארץ-ישראל לא היה מספיק יפה, אלא מיוון, שבר את הפיטום כדי להכריח את היהודים, אחת ולתמיד, לקנות מתוצרת הארץ. באותה הזדמנות שמעתי גם את דעתו של ר׳ דוציע על הצורך לקנות מתוצרת הארץ.

ר׳ אהרן דוד (דוצ׳י) רוזנהק ז״ל

☆☆☆☆☆

בתו של דוצ׳י רוזנהק ז״ל עמליה וינברגר־רוזנהק מוסיפה כמה פרטים לדמותו של אביה.

אבי ז״ל הצטיין בחוש הומור שנון, וכל שיחה איתו היתה מלווה בדיחה מתאימה לנושא. הוא היה עסקן פעיל הן בקהילה והן בעיריה. הצטיין בכוח שיפוט רב, ואנשים מן הסביבה היו פונים אליו בבקשת עיצה או לשם בוררות, בעיקר בסכסוכים בין אבות לבנים. הוא היה אוטודידקט, למד בעצמו גרמנית וניהל בעצמו את התכתבויותיו עם השלטונות בווינה. אהב מאד ללמד ולימד את כל בניו ובנותיו עברית, ובעיקר תורה (הוא נהג לומר: „יהיו ילדי ,גויים׳, ובלבד שלא יהיו עמי-ארצות״).

הוא אהב מאד לעבור לפני התיבה בימים הנוראים (אולם לא היה מקצועי, כפי שמשתמע מן הכתבה). היה לו קול ערב והוא התאים מנגינות לתפילות.

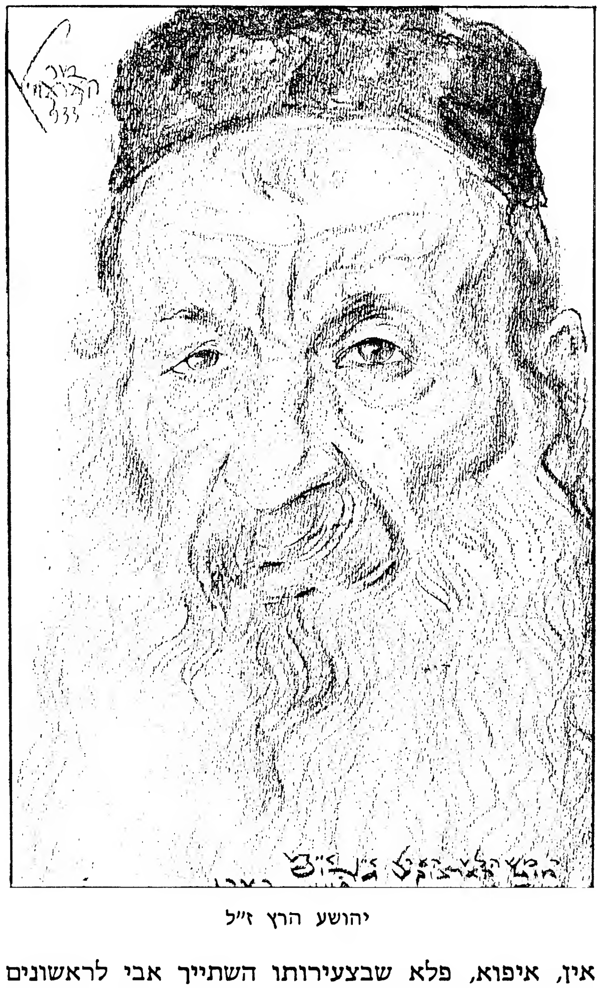
אמי ז״ל היתה אם יהודיה שאהבה להאכיל רעבים (לא פעם התרעמתי, בתור ילדה, על שנאלצתי ללכת בקור להביא ארוחה חמה לאישה חולה או אדם גלמוד וזקן).

עמליה וינברגר־רוזנהק

בנימין יצחק הרץ

תרל״ט—תש״ב (1878—1942)

אבי, בנימין יצחק הרץ הי״ד, נולד ביום שלישי, ד׳ תשרי תרל״ט, (1 באוקטובר 1878) ליהושע ורחל הרץ. הוא היה הבכור בין חמישה ילדים. מאביו, שהיה מורה לתלמוד וממשכילי העיר נדבורנה, ספג השכלה רחבה ומעמיקה בתחום היהדות. כנהוג בימים ההם, הושם רק דגש מועט בהקנית ידע כללי. אולם עד מהרה הכיר אבי בחשיבותו של ידע זה והחל לרוכשו בכוחות עצמו. בין השאר למד בצורה אוטודידקטית את השפה הגרמנית. יחד עם רכישת הידע הכללי עקב אחר התפתחות הספרות העברית החדשה. בתקופה זו הונח הבסיס להשכלתו הרחבה והמעמיקה ולידיעות שפות שונות. במיוחד התעוררה אהבתו למלה המודפסת, ואהבה זו היא שקבעה את דרכו לעתיד.

יהושע הרץ ז״ל

אין, איפוא, פלא שבצעירותו השתייך אבי לראשונים בנדבורנה שהצטרפו לתנועה הציונית. יחד עם חיים קליינמן ואחרים, יסד את האגודה הציונית המקומית הראשונה ושימש בה כמזכיר. במהרה הגיעו הדברים לידי התנגשות עם הדור הישן, שהיה ברובו נגד הציונות, וניסה „לשים רגל״ לצעירים עד כדי הגשת תלונות למושל המחוזי ולמשטרה. אך למרות הקשיים שנערמו בדרכה, גדלה הקבוצה הציונית והתחזקה.

בשנת 1902 נשא לאשה את מרים זינגר מויז׳ניץ (בוקובינה) ופתח בנדבורנה חנות לספרים ולכלי כתיבה. מאחר ולא ראה אפשרות להתפתח כראות עיניו בעיר, עזב בשנת 1907 עם משפחתו (שכללה בינתיים כבר שני בנים, שמואל ומשה) את נדבורנה והיגר ללונדון, שהיתה אז מרכז ציוני גדול. שם התידד עם הסופר חיים יוסף ברנר, עם המוציא לאור של העתון היידישאי „די צייט״, מוריס מאיר, ואחרים. אמי לא התאקלמה בעיר הזרה והגדולה מבחינה חברתית ולשונית, ולכן החליטו הורי ב-1909 לעבור לברלין. כאן נולדה מאוחר יותר בתם אסתר.

בברלין החל אבי לעסוק במכירת ספרים. בעזרתה הפעילה של אמי יסד בית מסחר סיטוני לספרים שהתפתח בקצב מהיר ובהצלחה. במהרה פנה גם לכיוון ההוצאה לאור, ובזה החל בהגשמת תוכניתו הישנה: להוציא לאור ספרים חשובים בכל מדעי היהדות. ספרים מעין אלה הוצאו עד אז בגרמניה באופן ספורדי בהוצאות ספרים שונות, וצורתם החיצונית היתה בדרך כלל גרועה. אבי רצה לרכז ספרות זו ולתת לה גם צורה חיצונית מושכת את העין, וכך לקרבה לקורא הפוטנציאלי.

במשך השנים יצאו לאור בבית ההוצאה של אבי, הוצאת בנימין הרץ, ספרים חשובים שונים. בתחום מדעי היהדות בלבד הופיעו למעלה ממאתיים ספרים, המקיפים כמעט את כל התחומים כמו ספרות, אמנות אפולוגטיקה, היסטוריה, פולקלור, לשון עברית, מילונות, ציונות, מוזיקה וספרי נוער. עקב המקום המוגבל אין בידי למנות את הכל באופן מפורט ואתייחס רק למספר הוצאות חשובות. פירוט יתר מפעלו יש להשאיר לעבודה מקיפה יותר.

הרבה עשה אבי למען העמקא הידע בשפה העברית. בין השאר הכיר בצורך במילונים. הוא הוציא לאור את המילון הגרמני-עברי של טורטשינר (טור-סיני), שהושלם לאחר שנים רבות של עבודה. בהוצאת מילון זה היה מעשה חלוצי מיוחד, כי הספר כלל בתוכו גם יצירות של מילים חדשות וחדישות, והיקפו היה נרחב. ספר זה היה לעזר רב לעולים מגרמניה, שבאו לארץ ישראל, בסידורם בארץ. כן יצא לאור המילון העברי-גרמני של מ.א. וויזן, המילון של מ.ד. גרוס ומילון פולני-עברי של ברנפלד. מילון ערבי-עברי של א מאיר היה בהכנה, אך לא הספיק להופיע.

אבי קירב לקוראים בגרמניה יצירות מפרי עטם של מנדלי מוכר ספרים, י.ל. פרץ ושלום עליכם, על ידי הוצאתם לאור מחדש. מאחר ונודעה לו אהבה מיוחדת לספרות האידישאית אהב לקרוא בפני חבריו וידידיו בספרות זו, ואף הסבירה ופרשה להנאתם הרבה של שומעיו. לכן לא פלא הדבר שטרח להוציא לאור יצירות סופרים אלה בתרגום גרמני.

גולת הכותרת של מפעל ההוצאה לאור של אבי היו שתי יצירות: האחת היא ספר העזר בעל החשיבות המיוחדת, המילון על התלמודים והמדרשים של יעקב לוי, עם תוספות מאת לצרוס גולדשמידט, בארבעה כרכים. היצירה השניה, והיא מפעל ההוצאה החשוב ביותר, היא התלמוד הבבלי עם תרגום גרמני ופירושים מאת לצרוס גולדשמידט, שהופיע בשמונה כרכי פוליו. הוצאת התלמוד הזו היתה הישג מיוחד במינו וחידוש בתולדות הוצאות הספרים, שכן אבי הוציאו לאור לבדו, ללא עזרה כספית מצד אירגונים יהודיים, דבר שהיה מקובל בהוצאה לאור של ספרים מסוג זה.

המשבר הכלכלי הקשה שפקד את העולם בכלל, ואת גרמניה בפרט, בתחילת שנות השלושים, גרם לצימצום היקף העבודה. עם עלית היטלר לשלטון הופסקה הפעילות לגמרי. ספרים רבים, כתבי יד, ציורים, מטריצות, גלופות וכדומה, הושמדו על ידי הנאצים וכך נגרם נזק בל ישוער. אבי נאלץ היה להעביר את פעילותו לוינה, בה היה קיים כבר מזה שנים סניף של הוצאת הספרים שלו. אך מיד לאחר סיפוח אוסטריה על ידי גרמניה הנאצית בשנת 1938, נעצר אבי והושם בכלא. רק אחרי עמל של חודשים רבים הצלחנו להוציאו מן הכלא ולקבל עבור ההורים אשרת כניסה לארץ ישראל. הם הגיעו ארצה בחודש מרס 1939.

בארץ ישראל נרקמו תוכניות להקים מחדש את ההוצאה לאור. אך לפני תחילת ביצוע התוכנית היה על אבי לנסוע לפולין ולאירופה המערבית כדי לסיים מספר עסקים שהתחיל עוד בוינה. עקב המצב הפוליטי המחמיר בקיץ 1939 נדחתה הנסיעה, עד שאבי החליט שאין טעם להמתין יותר. בתחילת חודש אוגוסט 1939 — נסע לרומניה, כשבכוונתו להיכנס לפולין ואחר כך לחזור ארצה דרך צרפת ואנגליה. לאחר שסידר את עניניו ברומניה פנה ללמברג ומשם נסע לביקור קצר בנדבורנה, ממנה אמור היה להמשיך לקרקוב, לוורשה.

המלחמה פרצה בזמן שהותו בנדבורנה. הוא ניסה לחזור לארץ ישראל דרך רומניה, אך הרומנים לא איפשרו זאת. לאור המצב היה מוכרח לשוב לנדבורנה ולחכות שם להתפתחות הענינים, שנגמרו עם כיבוש וסיפוח גליציה המזרחית לרוסיה. לשוא ניסה לקבל אשרת יציאה. במכתב אלי כתב: „בכל מקום רודפים אותנו ולא רוצים בנו, אך למרות זאת אין נותנים לנו לצאת ממקום מושבינו מחשש שמא נספר כיצד נראים הדברים, כאן, מבפנים". על ראשו רבץ איום ההגליה לסיביר, משום שסרב לקבל אזרחות רוסית, וזאת כדי לא להפסיד את הסיכוי לחזור לארץ ישראל. איום הגלות לא בוצע, אך חיכה לו גורל קשה יותר, שניתן לסכמו במילותיו שלו במקום אחר: „דברים שיראתי מהם לא היו כה נוראים, בעוד שדברים שרדפתי אחריהם, הוכיחו עצמם לא פעם כגרועים".

בנימין יצחק הרץ ז״ל

ניסיונותיו לחזור לארץ ישראל נשחקו בטחנות הבירוקרטיה. בינתיים פג תוקפה של אשרת החזרה לארץ ישראל. הרוסים טענו שיוכלו לתת אשרת יציאה רק במידה שהויזה האנגלית שלו לארץ ישראל תהיה רשומה בדרכון. כאשר הואילו האנגלים, לבסוף, לאחר שהופעלו עליהם לחצים רבים מן הארץ, לחדש את אשרת הכניסה שלו, התעוררו קשיים טכניים באשר למקום קבלת האשרה. כך עבר הזמן עד ה-22 ביוני 1941, יום בו פלשו הגרמנים לרוסיה.

על ימיו האחרונים שמעתי מפיהם של ניצולי השואה: בן ציון לנגסנר ויוסף קליינמן. הם סיפרו שאבי היה בזמן הכיבוש הנאצי חבר ביודנראט של נדבורנה. בדיונים שהיו לו עם הגרמנים הופיע בקומה זקופה. את תביעותיהם מילא במידת האפשר, אך עמד בו העוז לדחות דרישות מוגזמות, למרות שידע שבצורה זו הוא משניא עצמו על הנאצים ויום יבוא והם ידרשו את דמו. חברים הזהירו אותו, אך תגובתו היתה: „עם השכל של השני אין אני יכול לחיות".

בסוף חודש מרס 1942, כמה ימים לפני חג הפסח, באה לידי הגרמנים ההזדמנות להיפטר ממנו. היה זה חורף קשה וקר מאד, והאדמה עדיין מכוסה היתה שלג. בין יתר הדברים דרשו הנאצים מן היודנראט לספק להם כמה קילוגרמים של פטרוזיליה. למעביר הדרישה הגרמנית, שהיה יהודי, ענה אבי באירוניה: „לו הייתי יודע שבתקופה כזו תבוא דרישה כזו, הייתי דואג עוד בזמן לגינת חורף". היהודי, לא פחות ולא יותר, העביר תשובה זאת כלשונה לגרמנים. ביום חמישי, ח' ניסן תש"ב (26 במרס 1942), נלקח אבי, באמצע ישיבה של היודנראט, למעצר על ידי הנאצי האחראי. הוא פקד על משרתו האוקראיני, לרצוח את אבי ביריות בגן ביתו של ישראל קרמר, מקום בו היה מרכז הגסטפו, ושם נקבר. כך שילם בחייו יהודי גא וזקוף קומה, שניסה לתת את מיטב אונו לעמו בזמן של השפלה, צרה ומצוקה, פחד וחוסר אונים.

ה' יקום דמו

חיפה — ד"ר משה הרץ

שמשן הרץ ז"ל

זכרונות מבית אבא

אפרים יוסף הרץ ז"ל

אבא נולד בשנת 1881 להוריו יעקב ואיידל הרץ ז"ל. בין שש ילדיהם, אבא היה הבן הבכור.

סבא יעקב, היה סוחר תבואות, יבואן של תבואות וקמח מארצות הונגריה ורומניה. בזמנים ההם, היה מקובל, לחנך בנים לפי המסורת היהודית, אולם אבא רכש גם השכלה כללית ולפיכך למד בביה"ס עממי. סבא גילה, כי בביה"ס עממי לומדים בגילוי ראש, לכן הוציאו משם. אבא המשיך בחשאי להשתלם ולרכוש ידע והשכלה, בתרבות הגרמנית ומתמטיקה.

משפחת א. י. הארץ

בגיל 14 היה כבר מנוי לעתון „די נייע פרייע פרעסע" שיצא בוינה. אבא התלהב מאד מהרעיון הציוני והיה פעיל בהרבה מפעלים ציוניים וציבוריים בנדבורנה. בגיל 16 רצה לחיות ככל האנשים המתקדמים והוריד את פאותיו. לאור מעשה זה שעשה בנם, החליטו הוריו להשיאו בגיל 17 לאמא מרים ז"ל (לבית גולדברג). אביה של אמא, היה עסקן ציבורי, חבר במועצת העיריה בנדבורנה וכן פעיל בקהילה היהודית במקום. סבא לא היה ציוני. הוא היה מוכר בממשל וכן היה גבאי בבית המדרש הגדול בעיר.

קבוצת צעירים, ציונים בנדבורנה, החליטו פעם לקיים אסיפה כללית בבית המדרש וסבא בתור גבאי בית הכנסת, לא הסכים ונעל את הדלת של בית המדרש בפניהם. הצעירים התמרדו ופרצו לתוך בית המדרש ע"מ לקיים את האסיפה. כשסבא ראה הפריצה של הצעירים, הזמין את המשטרה ולמרבה פליאתו נודע לו שחתנו (אבא) אב לשלשה ילדים היה מראשי הפורצים.

לאחר מלחמת העולם הראשונה, עם נפילתה של ממלכת אוסטריה, האוקראינים שדדו והרגו יהודים שגרו מחוץ לעיר. התארגנה בנדבורנה מתוך הבחורים ששרתו בצבא, הגנה עצמית והצליחו להשיג ע"י קצין אוקראיני, תמורת כסף רב, 20 רובים ו-200 כדורים להגנת התושבים המותקפים. התעוררה בעיה, כיצד והיכן לאחסן ולהסתיר את הנשק. היהודים בעיר לא היו מוכנים לכך. אבא הסתיר את הנשק בביתו והבחורים יצאו משם חמושים מדי ערב לשמירה.

אבא כציוני מסור ופעיל, היה בין מייסדי ארגון הסוחרים וארגונים ציוניים בעיר. בעת הבחירות ל„סיים" הפולני אבא נבחר כיו"ר הרשימה הלאומית היהודית. היה ידוע כיהודי גאה וציוני פעיל ומסור.

לאחר מלחמת עולם הראשונה, אבא ארגן ארגון העזרה ההדדית למען הנזקקים.

אריה הרץ

ג. קרסל

הקופסה הכחולה ויוצרה

על חיים קליינמן ז״ל

...הדבר היה בקונגרס הציוני החמישי, שנתכנס באזל בטבת תרס״ב (1902). התנועה הציונית, בראשותו של הרצל, שקועה היתה, בימים ההם, במאמצים מרובים לרכוש את הכרת המדינות ושליטיהן בעם ישראל וברצונו להקים לעצמו בית-מולדת בא״י. אבל עם מאמצים אלה לא הסיח הרצל את הדעת מכך, שיש לחרוש חריש עמוק בעם ישראל עצמו, שירצה להיגאל מעול הגלות ויכון לגאולה שלמה זו. כאחד האמצעים לכך ראה הרצל את הקרן הקיימת לישראל.

את רעיון הקרן הקימת הגה, כידוע, פרופיסור צבי שפירא בקונגרס הראשון. אולם הוא לא זכה להגשמת רעיונו, כי נפטר בימים שבין הקונגרס הראשון והשני. בנאמנות ובמסירות שמר הרצל על צוואתו של שפירא, ובנאום הפתיחה שלו בקונגרס החמישי, לאחר שגולל את כל סבך הבעיות של התנועה בימים ההם, אמר:

„ועכשיו יכולים אנו לגשת אל הגשמת התכנית, אשר ידידינו המנוח, המרופיסור באוניברסיטת ההיידלברג צבי שפירא, הציע לפני הקונגרס הראשון: יצירת קרן לאומית... העם יהיה לא רק המייסד לשם מטרה זו, אלא תמיד ותדיר גם בעליו״.

רעיון זה, כי הקרן הקיימת היא לא רק **למען** העם כולו, אלא **של** העם כולו, מצא לו תומכים מרובים ונלהבים. הקונגרס החליט על יצירת הקרן והכריז על מטרותיה הנעלות. ברם, לא היה ברור, כיצד ובאיזה אופן ניתנת עממיות זו של הקרן לביצוע, הכל הרגישו, כי עם החשיבות, שאמצעיה הכספיים של הקרן יהיו גדולים ומרובים, ככל האפשר, לא פחות חשובה היא ההשתתפות ההמונית של כל בית בישראל בקרן, ולו תהא השתתפות זו קטנה ופחותה בשיעורה הכספי.

הדבר נפתר מצד שלא פיללו לו כלל ועיקר, מהצעתו של יהודי אלמוני בעיירה קטנה בגאליציה המזרחית.

ב

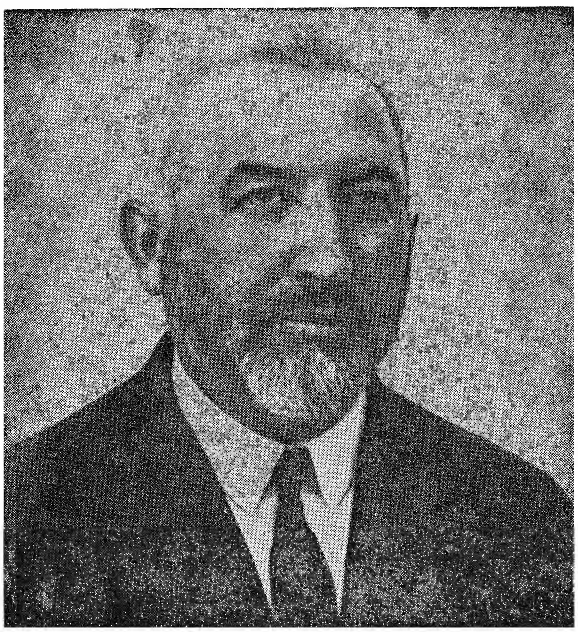
למחרת ההחלטה של הקונגרס על יסודה של הקרן, נתעורר חיים קליינמן מהעיירה נדבורנה שבגליציה המזרחית, שלח למערכת העתון הציוני המרכזי בווינה „וועלט״ שנערך בידי הרצל, מכתב למערכת בזה הלשון:

נדבורנה, ט׳ בשבט, תרס״ב

אישי העורך!

בהתאם למימרה: פרוטה לפרוטה מצטרפת וכו׳, התקנתי לאחר פירסום החלטת הקונגרס בענין יסוד הקק״ל, „קופסה ארציישראלית״ והדבקתי עליה פתק עם כתובת: „קרן לאומית״ וקבעתיה במקום מתאים במשרדי. התוצאה, במידת נסיונותי עד כה, היתה מזהירה. לחברים לדעה, ובפרט לכל פקידי משרד הציונים, אני מציע, איפוא, לאסוף בדרך זו תרומות לקרן הקיימת. וממך, אישי העורך, אני מבקש לפרסם דברים אלה ברבים למען יגיעו לידיעת החברים לדעה.״

ממכתב זה של ציוני אלמוני נולדה הקופסה הכחולה, שחדרה קמעה: קמעה לכל שכבות-העם והיתה המפורסמת באמצעי-האוסף **הכספיים של הקק״ל.**

חיים קליינמן ז״ל

ג

עובדה נוגה ומצערת היא, כי בשעה שהקופסה חגגה את נצחונה ברחוב היהודי, והגשימה את מיטב החזון של הקרן הקיימת, נשאר הוגה רעיון הקופסה נעלם ונשכח. האלמוני חיים קליינמן עשה את שליחותו ונעלם מן האופק, ושום איש לא הזכיר אותו ואת פעלו הרב. פה ושם נזכר אחד ממכיריו של קליינמן בזכותו ההיסטורית, והעיר ברבים על קיפוח זכרו. כותב הטורים האלה, שהעלה לראשונה ענין זה בספר היסטורי („קורות״) עמ׳ ל״ו וכן בספר הנועד לנוער „אדמה לעם״ (עמ׳ 28) הופתע לדעת, לאחר חקירה ודרישה על האיש קליינמן ותולדותיו, שבמשך שנים נפגש יום יום עם אנשי משפחתו, בלא לדעת כלל על כך.

בעיירת מולדתי, זאבלוטוב, שהקיץ הקץ על תו-
שביה היהודיים על ידי הרוצחים הנאצים, היה עובר מדי יום ביומו, מביתו לבית-הכנסת, יהודי גברתן ובעל קומה שכולו נהרה ורון, על אף גילו הקשיש. אם עשה דרכו לבית-הכנסת בריצה, הרי בשובו צעד בשובה ובנחת, שעל כן לגם „לחיים" לאחר התפילה, וארח לחברה עם כל מי שנפגש ברחוב ובפתחי הבתים. היתה זו אישיות מפורסמת בעיירה, מורי ורבי ר' אורצ'י שייקיס, שלימדני, יחד עם שני נכדיו, ראשית דעת בגמרא. הוא ר' אורצ'י בחר כחתנו את חיים קליינמן.

וכך מספר בנו של חיים קליינמן יעקב קליינמן, הגר בחיפה, על אביו הקדוש: אבא פקיד בנק היה ומהחרוצים בפקידים. אולם למעשה, היה עסוק כל הימים לרבות הלילות, בציונות. חרד היה ולא פסח על שום מצוה קלה כחמורה. יחד עם כך היתה לו כל השנים מלחמה עזה וקשה עם החרדים, שעמדו במשך עשרות שנים כצר ואויב לציו-נות ורדפו כל ציוני. הוא לא ידע מנוח ומרגוע בתחום פעולתו הציונית, ובעיקר כשעסק בעניני הקרן הקיימת. הבן אינו זוכר כמעט, שאבא הזכיר אי פעם את זכותו ההיסטורית כיוצר הקופסה. לרוב שמע זאת מפי אחרים.

פעולותיו ופעלו היו שכרו, ומה מאושר היה עת ביקר בארץ-ישראל בשנת תרצ"ה וזכה לראות את פרי רעיונו על כל מדרך כף-רגל. בביקורו זה אצל בנו נוכח, מה גדולות ונצורות עשו הוא ורבבות האלמונים האחרים למען הקרן ולמען העם. הוא חזר לעירו, לנדבורנה, על מנת לשוב ולהשתקע בארצנו, והנה פרצה המלחמה והחיה הטורפת השיגה גם את תוש-ביה היהודיים של נדבורנה ובכללם את קליינמן. בשלהי 1942 נרצח, יחד עם אלפי יהודים אחרים, ואין יודעים את קבורתו עד היום.

(מתוך החוברת שהוצאה בת"א בשנת תשי"ב).

חיים קליינמן וברוך פעכער ליד הטכניון בחיפה,
בעת ביקורם בארץ בשנת 1935
חיפה בעת זייער באזוך אין א"י אין יאר 1935
חיים קליינמאן און ברוך פעכער לעב טעכניקום אין

היבנער מאיר

היבנער, מאיר ז"ל — (ארום 1878—1926) — געב' אין נאדווארנע, גאליציע. 1906—1907 איז ער געווען איינער פון די ערשטע פארלעגערס פון יידישן ביכער און זשורנאלען אין גאליציע. האט לאנגע יארן זיך אפגעגעבן מיט זאמלען יידישע טעאטער-טעקסטן, וואס ער האט שפעטער (1906—1907) ארויסגעגעבן אין דראהאביטש אין א טאשן-פארמאט אין א גרויסער צאל אויפלאגעס. ער האט אויך צונויפגעשטעלט די זאמלונג שירי ציון, אן אנטאלאגיע פון ציון-לידער, אין יידיש, העברעאיש און דייטש, ווין, 1909, 62 זז'. האט אויך געדרוקט יידישע שירים און סקיצן אין יודישע אילוסטרירטע צייטונג, קראקע, 1908—1909, ווי אויך א יודישעס פאמיליענבלאט, נאדווארנע, 1910—1912 (דערשינען צו ערשט וואכנטלעך, דערנאך חודשלעך, און ער האט עס רעדאקטירט צוזאמען מיט ז. האבער). ער איז אויך דער מחבר פון א געאגראפיע פון ארץ-ישראל, לעמבערג, 1920, 48 זז'. געשטארבן אין נאדווארנע.

מינדלעכע אינפארמאציע פון זיין קוזין הרב שמואל היבנער, נ"י.

היבנער שמואל

היבנער, שמואל — (16-טן דעצ', 1897—0000) — געב' אין נאדווארנע, גאליציע. געלערנט אין ישיבות. שטודירט אין בערלין און אין ווין. אין דער צייט פון דער צווייטער וועלט-מלחמה געווען אין בעלגיע. איז אין 1948 געקומען קיין ניו-יארק, וואו ער איז רב פון דער „עין יעקב"-שול. — הרב ה' האט אנגעהויבן שרייבן מאמרים אויף ליטעראַרישע טעמעס אין הארץ, ת"א, 1927. אין יידיש געדרוקט אין אונזער וועג, פאריז, די אידישע שטימע, לאנדאן, א"א. האט זיך באטייליקט אויך אין אור המזרח, הדרום, הדואר — נ"י. האט איבערגעזעצט דעם תלמוד בבלי אויף יידיש, דערווייל דערשינען מסכתא בבא קמא. פאריז-בריסעל, 1952, פאר וועלכער ער האט באקומען די צבי קעסל-פרעמיע, מעקסיקע.

ביז איצט דערשינען בבא מציעא און ברכות.

נ. לעווקאוויטש, הקדמה צו מסכתא בבא קמא; י. גלעדי, הצופה, ירושלים, 9 דעצ', 1947; די צייט, לאנדאן, 5 נאוו', 1950; מ. אונגערפעלד, הצופה, 12 דעצ', 1952; א. טויבענהויז, דער אמעריקאנער, נ"י, 7 דעצ', 1956.

(מתוך האנציקלופדיה)

מרדכי רוטשטיין

העסקן הצבורי אלי (אליהו) רוטשטיין ז"ל

אלי רוטשטיין נולד בבוהרודצני (מחוז סטניסלבוב) בשנת 1880. בבית קיבל חינוך יהודי לאומי. חינוך מסורתי ודתי קיבל בבית אביו איזיק רוטשטיין. עד כמה שהיה יהודי גאה מספרת האפיזודה הבאה: הוא ביקר בבי"ס כללי וכמובן, כמו בימים ההם, חבש כיפה בביה"ס. אחד המורים שהיה אנטישמי דרש ממנו להסיר את הכיפה והוא סירב. המורה הוריד בכח מראשו את הכיפה וקרעה לחתיכות. הוא קם בשלוה ושם את חתיכות הכיפה על ראשו. כמובן שהמורה נכנע ומיום זה והלאה לא הציק לו יותר על חבישת הכיפה.

בשנת 1905 בא לנדבורנה, נשא את אשתו עטי ז"ל לבית לנגסנר. עיסוקו — בית מסחר. אשתו עטי ז"ל, שילדה לו 6 ילדים — 3 בנים ו-3 בנות — שרק שנים מהם, תמר הבת ומרדכי הבן נמצאים בארץ, היתה אשת חיל, אם ואשה מסורה ונאמנה. ביחד עם בעלה, ניהלה את העסק שממנו התפרנסו. היא היתה אישה רבת מעש ומרץ שאיפשרה לבעלה להתמסר לעסקנות צבורית ענפה, ולעסוק בצרכי צבור באמונה.

היה יהודי דתי לאומי והשתייך לתנועת המזרחי. את ילדיו חינך חינוך לאומי מסורתי וכולם למדו עברית נוסף ללימודי בי"ס כללי והחדר. עם אביו יצחק איזיק רוטשטיין, שהתגורר בוינה, התכתב רק בעברית (לשון הקודש) וכך גם עם ילדיו.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה גויס לצבא האוסטרי בו שירת 4 שנים. אשתו עטי ז"ל נשארה עם שלשה ילדים, ובמרץ האופיני לה גידלה, פירנסה וטיפחה את ילדיה. ב-1918 חזר משרותו הצבאי בדרגת סמל. באותם הימים היו פרעות של האוק-ראינים נגד היהודים. בהיותו חייל ידע לארגן את ההגנה היהודית על הצד הטוב ביותר, והפורעים האוקראינים לא העזו להתקרב למקום מגורם של היהודים.

לפני הבחירות לועד הקהילה הופיעו שתי רשימות — האחת בראשות אליהו רוטשטיין ז"ל וסביבה כל העס-קנים הציוניים — השניה — סביבה התקבצו מעט המתבוללים. הסטרוסטה, ברצונו להביא לניצחונה של קבוצת המתבוללים, פסל את הרשימה הציונית. שבוע לפני יום הבחירות התכנסו בביתו של אלי ז"ל כל העסקנים הציוניים, ביניהם ד"ר שטרר ז"ל, וניסחו מברק למיניסטר הפנים דאז סלדבורסקי ומסרו לו על מעשיו של הסטרוסטה. וביום שבת, יום לפני תאריך הבחירות, כשאלי ז"ל היה בבית כנסת, בא שליח מטעם הסטרוסטה והזמינו אליו. התשובה היתה: „רק בשעה 12, אחרי התפילה, אופיע אצלו". כעסו של הסטרוסטה

אליהו (אלי) ראטשטיין ז"ל ליד המצבה של אשת אטי רוטשטיין ז"ל בבית העלמין בנדבורנה.

היה גדול. אבל הסיבה להזמנה היה שדר מטעם משרד הפנים נגד פעלו של הסטרוסטה.

הסטרוסטה הציע להכשיר מחדש את רשימתם של הציונים ולקיים את הבחירות למחרת, ביום א'. אלי ז"ל הודיע שהוא מקבל בברכה אישור רשימתו, אבל דורש לדחות את מועד הבחירות לשבועיים, בכדי שיהיה זמן לנהל תעמולה יעילה. בלית ברירה הסכים הסטרוסטה לתנאי ורצה לחתום על זכרון דברים על ההסכם שנעשה, בכדי להעבירו למשרד הפנים כהוכחה לכך שהענינים הסתדרו. אלי ז"ל סרב בשבת לחתום על ההסכם והסטרוסטה נכנע ובא ביום א' (יום חג רשמי בפולניה) לסכם את ההסכם ולהחתימו לשם העברתו למשרד הפנים. העמידה הגאה של אלי ז"ל רק עוררה כבוד והערכה אצל הגוי הסטרוסטה, וכמובן שאחרי שבועיים נערכו הבחירות שהסתיימו בנצחונם של הציונים על המתבוללים.

הוא היה גם חבר מועצת העיר, שבה שירת את העיר כולה והגן במיוחד על האינטרסים של האוכלוסיה היהודית. כל מי שהיה זקוק לעזרה ויעוץ מצא אוזן קשבת אצל אלי רוטשטיין ז"ל. בהופעותיו הצבוריות הבליט והדגיש הן כלפי היהודים והן כלפי הגויים, את השקפותיו הלאומיות. הוא עקב בקביעות אחרי התפת-חותו של הישוב בארץ ושאיפתו היתה לעלות לארץ ישראל. לצערו הרב לא יכול היה להגשים את חלומו. אשתו עטי ז"ל נפטרה בגיל צעיר, כ"ז סיון, בהיותה רק בת 49 שנה.

אלי ז"ל נפטר בי"ח באייר בהיותו בן 60. בשואה נספו בניו משה ושלמה ובנותיו סוסיה ואסתר. אלי אגסי ז"ל, שנקרא על שמו, בנה של תמר אגסי לבין רוט-שטיין, נפל במלחמת יום הכפורים, כשמטוסו, בו נשלח לתפקיד מודיעיני חשוב, הופל מעל לקוניטרה ברמת הגולן. ת. נ. צ. ב. ה.

הרב שמואל היבנר

מאיר סוקל הי״ד

מאיר סוקל היה איש סגולה, שונה ונבדל מאנשי נדבורנה. הוא לא היה יליד נדבורנה. הוא נולד בברודשין ולרגל בואו בקשר חיתון עם בתה של מרת קליינפלד, אחותו של הדיין ר׳ ישעי׳ פרידמן ז״ל, התיישב בנדבורנה. באישיותו של מאיר סוקל התגלם „ליטאי״ טיפוסי, לכל פרטיו וקויו האפייניים. כל רעיונותיו והשקפותיו, צעדיו ומעשיו היו מוכתבים ומעוצבים ע״י השכל הקר והיבש. אצלו היה השכל שולט שלטון מוחלט, ללא תערובת כלשהי של רגש. השכל היה לו המדריך והמכריע הבלעדי בכל מקרה. בהתאם לשכלתנותו היה מאיר סוקל מתנגד ועוין את החסידות, שכל כולה ניזונה מהרגש ותעודתה היא לתת סיפוק לרגש הלב. בעיניו היו המאמינים בסיפורי המעשיות על הצדיקים, מגלים ילדותיות תמימה וחוסר תבונה. עמדתו ה„ליטאית״ כלפי החסידים והחסידות גרמה שגם החסידים התיחסו אליו בחשדנות כאל משכיל הלועג לתורת החסידות. לפי תכונות נפשו, הלך-רוחו ודרך החשובה היה מאיר סוקל הגליצאי „ליטאי״ אמיתי.

בהיותי בנדבורנה בשנת תרצ״ב (1932) נפגשתי אתו, ושוחחנו על הא ועל דא. הוא סיפר לי על הישגיו של בנו הרופא, שהצליח לגלות שיטת ריפוי חדשה למחלות נפש, ותגליתו זכתה להכרת מומחים. הוא מסר לי מאמר שכתב על השיר „לכה דודי״ לר׳ שלמה הלוי אלקבץ, ובקשני לחוות את דעתי על המאמר. לדעתו רק שני החרוזים הראשונים נכתבו ע״י שלמה אלקבץ, שבהם הוא שר על קדושת שבת. אבל שאר החרוזים, שבהם שוב אין זכר לשבת, ואין להם כל קשר לחרוזים הראשונים, הם מעשה ידי מזייף והם מכוונים לאיזה „איש הנערץ והנקדש״, אישיות מהוללה ומפוארה, שאליה מדבר המזייף בלשון נקבה — כלומר המזייף מטיף בהם לנצרות באורח מוסווה. מאיר סוקל מסיק שהשיר „לכה דודי״ לא יוכל להיכלל בשירי ישראל, ורק מתוך אי-ידיעה ואי-הבחנה הוכנס השיר לסדר התפילה ויש להימנע, לדעתו, מלאמרו. אני לא הסכמתי לדעתו המוזרה ודחיתי אותה בנימוקים היסטוריים והגיוניים.

א) השיר „לכה דודי״, כמו שהוא לפנינו נדפס בפעם הראשונה בפראג בספר „ארחות חיים״ בשנת שע״ב (1622) כשלושים שנה אחר פטירת המשורר. ולא יתכן כי בזמן שבני דורו של המשורר היו עוד בחיים יהין איש לזייף באופן גס כזה, ישאיר רק שני חרוזים מקוריים ואת החרוזים האחרים ימיר בחרוזיו „החשודים״, והזיוף לא הוכר ואיש לא מחה כנגדו.

ב) דבר ידוע הוא שהאר״י (האשכנזי — ר׳ יצחק לוריא) שהמשורר הסתופף בצלו, בחר בשירי אלקבץ מפני שנכתבו על דרך האמת. והלא בזמן שנדפס השיר כמו שהוא לפנינו (1612) היה ר׳ חיים ויטאל, איש סודו ותלמידו הגדול של האר״י עוד בחיים. אם כן איך אפשר הדבר, שר׳ חיים ויטאל לא הרגיש בזיוף ובשינוי שאיש בליעל ביצע בשירו של אלקבץ, שהאר״י בחר בו, וציין אותו כשיר שנכתב על דרך האמת, והשינוי נתקבל?

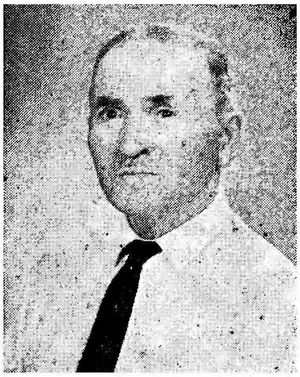
ג) מאיר סוקל קובע שהחרוזים האחרונים של השיר לא יצאו מתחת ידו של אלקבץ, שהרי אין להם שום קשר לחרוזים הראשונים. מסקנתו של מ.ס. בנויה על הנחות בלתי נכונות. לאמיתו של דבר אין כאן סטיה מן הענין, החרוזים האחרונים מחוברים וקשורים אל הראשונים. עובדה היסטורית היא שאלקבץ, אחר בואו מאדריאנופול לצפת, הצטרף לחבורה הקדושה שהתקבצה מסביב להאר״י. בין אלה היו גיסו של אלקבץ, המקובל ר׳ משה קורדובירו, ר׳ יוסף קארו (בעל השולחן ערוך), ר׳ משה אלשיך, ר׳ אליהו די וידאש (בעל „ראשית חכמה״) ועוד. ערגה עזה להופעתו של הגואל היתה ממלאה את לב כל אלה וכל מאוויי נפשם היו להחיש את הגאולה. הד לכוסף הגאולה, אנו מוצאים בחרוזים האחרונים של „לכה דודי״. אחרי שהמשורר שר בשני החרוזים הראשונים על קדושת השבת, הוא נותן ביטוי בחרוזים האחרונים לתקוות הגאולה, שנפשו של המשורר ערגה לה כל כך. הוא פונה אל ירושלים הנקראת „מקדש מלך״ (עמוס ז׳ יג) ומנחם אותה שגאולת ה׳ קרובה לבוא, אחרי שבני ישראל קבלו את השבת — וזה על יסוד מאמרו של ר׳ שמעון בן יוחאי: „אלמלי משמרין ישראל שתי שבתות כהלכתן מיד נגאלים״.

כל הנימוקים האלה שהזכרתי מספיקים כבר להפריך את השערתו של מ.ס., אבל הוספתי עוד נימוק מענין והוא: הלא הרדר, מסופרי המופת בספרות הגרמנית, תרגם את השיר „לכה דודי״ לגרמנית מפני חשיבותו של השיר ולא מצא בו שום דופי. גם המשורר בחסד עליון, היינריך היינה, נזדקק לשיר זה לתרגמו ולא פסל אותו בשל חוסר אחידות. והנה מ.ס. פסל תוך גישתו השכלתנית שיר שנתקדש אצל בני ישראל במשך דורות. את כל זה כתבתי לו, אבל איני יודע אם נימוקי שיכנעו אותו או עמד על דעתו.

לפני פרוץ מלחמת העולם השניה הגיע בנו של מאיר סוקל לניו-יורק וכאן זכה להכרה והוקרה יתרה בשל תגליתו, שהכניסה לו הון רב. הוא מת כרווק מהתקפת לב והשאיר מאה אלף דולר כקרן יסוד לכינון קתידרה מיוחדת להוראת שיטת הריפוי על פי תגליתו. בנקרולוג, שנדפס ב„טיימס״ ביום מותו, היה כתוב שד״ר סוקל היה נצר מגזע הרמב״ם. הדבר הפתיעני והיה לפלא בעיני, כי לא שמעתי על כך לא מפי אביו ולא מפי אחרים. לא מסתבר שהיו נמצאים בינינו האשכנזים יהודים מצאצאי הרמב״ם. אך בודאי היה לבנו מקור נאמן ומסורה משפחתית שמוצאו מרמב״ם, אף אם הדבר נראה בעינינו כתמוה — ועל פיו נדפס כך במאמר האזכרה ב„טיימס״.

הרב שמואל היבנר

ר׳ צבי ביקל — זקן הנדבורנאים

צבי ביקל ז״ל

ר׳ צבי ביקל נולד בנדבורנא בשנת תרמ״ב לאביו ר׳ חיים, שהיה אדם אמיד ואחד מחשובי הקהילה. כאיש דתי וזהיר במצווה קלה כבחמורה, נתן האב לבנו, צבי, חינוך מסורתי; לא שלח אותו לבית הספר הממשלתי, כדי שלא יצטרך לישב שם בגילוי ראש. צבי למד תורה בחדר ולימודים חילוניים — אצל מורים פרטיים. צבי נשא לאשה את מרים בתו של אברהם דרימר מסטניסלבוב, שנמנה עם נכבדי העיר. אשתו ילדה לו בן ושתי בנות.

לפני מלחמת העולם הראשונה התיישב צבי ביקל בברלין, ופתח שם חנות של רהיטים שהתפתחה וגדלה. הבן שמשון למד לימודים חילוניים בגימנסיה ותורה — אצל מורים פרטיים. כשגמר הבן את לימודיו בגימנסיה וקיבל תעודת בגרות, שלח אותו אביו לישיבת פרנקפורט ללמוד תורה, ובו בזמן ללמוד שם גם באוניברסיטה. כתום שנה ראה אביו כי המשך לימודיו של שמשון בפרנקפורט לא יביא לתכלית הנרצה והמקווה, לכן החליט צבי לשלוח את בנו להשתלמות בתורה בישיבה הגבוהה והמפורסמת — ישיבת מיר. אך שבתו שם לא ארכה, כי כנתין פולני היה צפוי לסכנת גיוס לשירות צבאי. מטעם זה הוכרח לשוב לברלין. אך צבי לא שקט למצוא דרך למימוש תכניתו, היינו: לאפשר לבנו רכישת ידיעה מקפת ויסודית בתורה. אז החליט לשלוח את בנו שמשון לישיבת הרב קוק בירושלים. שמשון עלה לירושלים ולמד בישיבת הרב קוק, ובו זמנית גם באוניברסיטה העברית, שבה השתלם בידיעת הלשון העברית. כאשר בנו של הרב קוק, ר׳ צבי יהודה, בא לברלין לשאול בעצת רופאים, בא לביתו של צבי ביקל בליל סעודת פורים, ומסר דרישת שלום משמחת ומעודדת מבנו, שאם ימשיך ללמוד זמן מסויים בישיבת הרב, יהיה גדול בתורה.

לאסונו שב שמשון לברלין כדי להתכונן לבחינה ראשונה באוניברסיטת ברלין, ודוקא בזמן ההוא עלה האשמדאי לשלטון והחריב את העולם. צבי ביקל עלה אז לארץ ובנו נסע לפריז להמשיך שם את לימודו בסורבון. מפריז נמלט ללונדון ושם נפגע בימי המלחמה מפצצה גרמנית ומת, הי״ד.

בתו הבכירה של צבי, בתיה, למדה בגימנסיה בברלין ואחרי קבלת תעודת בגרות למדה באוניברסיטה ספרות ופילולוגיה. כשהוריה עלו לארץ, היא נסעה לפריז ולמדה שם בסורבון. לפני המלחמה הגיעה לארץ ונישאה לפרופ׳ מרדכי זר-כבוד. מרדכי זר-כבוד נולד בפרובוז׳נה והיה תלמידו של הגאון המפורסם ר׳ אברהם יעקב הורוויץ אב״ד דפרובוז׳נה, מחבר תשובות „צור יעקב״. אחרי המלחמה הוא גמר את לימודיו בפדגוגיון העברי בוינה, ובשנת תרפ׳ו נשלח ע״י הרב חיות לפרוסטיוב במורביה לנהל בי״ס עברי. בשנים תר״ץ-תרצ״ה למד באוניברסיטת ברלין שפות שמיות ופילוסופיה, ובבית הספר הגבוה לחכמת ישראל — לימודי היהדות. בשנת תרצ״ה הוא קיבל את התואר דוקטור לפילוסופיה באוניברסיטת ברלין. בשנים תרצ״ה-תרצ״ז היה מנהל אולפן לעברית במינכן. משם עלה לארץ ונתקבל כמורה בבית-הספר הריאלי בחיפה. הוא פיתח פעולה תרבותית ענפה בארץ, אירגן שעורים לציבור — „תנ״ך לעם״ — והיה בין מיסדי החברה לחקר המקרא בישראל. פירושיו המדעיים לעזרא ונחמיה, ולחגי, זכריה, מלאכי — הם נכסי עידית בפרשנות המקרא. בתשכ״ה נתמנה פרופסור באוניברסיטת בר-אילן להוראת המקרא. במלאת לו חמש וששים שנה הוציאו חבריו ותלמידיו ספר זר-כבוד, שבו השתתפו מוקיריו ומכבדיו במאמרים חשובים.

פרופ׳ מ. זר-כבוד הוזמן על ידי הישיבה אוניברסיטה כפרופסור אורח לשנת תשל״א. הרצאותיו היו על ספר קהלת, וכתוצאה מהרצאותיו הופיע פירושו על קהלת בשנת תשל״ג.

חתנו השני של צבי ביקל שנשא את בתו הצעירה שרה הוא פרופ׳ אליעזר ברקוביץ. ברקוביץ למד בברלין בבית-המדרש לרבנים ע״ש הילדסהיימר, והוסמך לרבנות ע״י הגאון ר׳ יחיאל יעקב ווינברג, שחיבר שלושת החלקים של התשובות „שרידי אש״. הוא קיבל גם את התואר דוקטור לפילוסופיה באוניברסיטת ברלין. הוא כיהן כרב במנשסטר, בסידני ובבוסטון בארה״ב, וכעת הוא פרופסור לפילוסופיה בבית המדרש לתורה בשיקגו. פרופ׳ ברקוביץ פירסם מאמרים חשובים בתחום ההלכה וההיסטוריה ובפילוסופיה. מן הראוי להזכיר שבנו הצעיר של פרופ׳ ברקוביץ למד בישיבה-אוניברסיטה בניו-יורק והוסמך לרב ע״י הגאון ר׳ יוסף דוב סולובייציק שליט״א והוא ממשיך את השתלמותו בתורה בישראל. שני חתניו של צבי ביקל הם שני כוכבים מזהירים בשמי היהדות.

ליום הולדתו התשעים של צבי ביקל (טבת תשל״ג) התקיימה מסיבה בבית נכדו ד״ר אברהם ברקוביץ הגר בחיפה — ר׳ צבי ביקל נפטר בחיפה בכ״ח כסלו תשל״ד.

דמותו של סבי
יעקב (יאנקל) קראמער ז״ל

יאנקל קראמער היה הבכור בין 5 אחים ו־3 אחיות. אני רואה לפני דמות מיוחדת במינה. גרנו בחצר משותפת. בין אמי — נסיה־באבע קראמער ואבי חיים קראמער ז״ל היה קשר משפחתי מיוחד. אמי — בתו של סבי יאנקל נישאה לדודה — אחיו של סבי. לסבי היו 4 ילדים. הבת אלצה והבן יהושע נפטרו לפני שנים רבות. נשארו שני ילדים. אמי — נסיה־באבע קראמער ואהרון (אורציע) ז״ל. הסבתא חנה ז״ל מבית גולדשטיין מסטניסלבוב נפטרה בשנת 1936. אשה טובה היתה, מלאת הבנה ומוכנה תמיד לעזור לכל מי שפנה אליה. אהובה היתה על כולנו. תמיד ראתה כמצווה לעזור לזולת ביד רחבה.

משני הצדדים של 3 הבתים היתה חצר ולידה גן בן ששה דונם בקירוב עם הרבה עצי פרי. מצד ימין היו גרים שכנים פולנים. ד״ר גלצ׳ינסקי, רופא המחוז שאגב ביקר בארץ. הוא ברח מהעיר כשפרצה מלחמת העולם השניה, הגיע ללונדון עם פולנים נוספים ונשאר שם. מצד שמאל גר מרינובסקי — מנהל הבנק „קאסא זליצ׳קובה״. באותו בנין היה בזמן הכיבוש של הסובייטים הבנק הממלכתי הרוסי, שגם אני עבדתי בו. השכנים היו אנטישמים וכל השנים ניהלו משפטים נגד סבי על גבולות הגן, על המשק שהיה לו. הם עוררו בעיות בקשר לרפת, לגורן וכמה מחסנים עם קש שהיו לו. סבי ניהל עסקים עם הגויים מכפרי הסביבה. בכמה כפרים היו לו חלקות אדמה שהגויים עיבדו, והיו מוסרים לו לפי הסכם את מחצית התוצרת החקלאית. כן היו לו בכמה כפרים חלקות נוספות ויערות.

מהתוצרת שהגויים היו מביאים לו היו לנו במרתף תפוחי אדמה, כרוב, בצל וכו׳. מלבד זאת היתה לנו תוצרת עצמית מהגן שלנו: תפוחי־עץ, דובדבנים, שזיפים. תמיד היו מכינים בבית בחביות כרוב חמוץ, מלפפונים חמוצים ועוד.

סבי אהב מאד את הטבע. לקראת האביב היה לוקח אותי לגן ומראה לי איך גוזמים את הענפים מהעצים. הוא ממש דיבר אל כל עץ ועץ: „עמוד ככה, ישר!״ בהורדת ענף מהעץ היה אומר: „לשם מה לך זאת? עמוד ישר, ככה!״ הוא היה תמיד אומר: הכנסתי בהם חיים חדשים. הם כמו בני־אדם״.

מכפרים רבים היו מביאים לו עצי אלון מהיערות. הוא גם היה קונה דגן, חיטה, פטריות יבשות. כל זה היה מונח אצלו במחסנים. יהודי קשה היה, עקשן. סבתא סבלה הרבה ממנו. מאחר שהגויים היו תמיד משאירים את העגלות שלהם בחצר — במיוחד בירידים בימי ג׳ — פתחה סבתא מזנון בבית ומכרה לגויים כריכים ומזון אחר. הגויים שהיו באים מהכפרים היו קוראים לסבא „יאנקל או חראבאך״, משום שלפני הבית עמדו 2 עצי ליבנה (חראבא) וקשה היה להם לבטא את שם המשפחה — קראמער.

סבא היה גאה על יהדותו ונלחם בשכנים האנטישמים כל השנים.

אבל הגויים מהכפרים העריצו אותו. הם היו באים אליו להתייעץ לפני כל משפט. אנחנו גרנו לא רחוק מבית־המשפט. הגויים לא היו הולכים לעורך דין אלא היו באים לסבא לקבל עצה. היו להם, בדרך כלל, משפטים על גבולות, על מגרשים, או על מריבות בין משפחתיות.

הכניסה לבית של יעקב קראמער בנדבורנה.

דער אריינגאנג אין הויז פון יאנקל קראמער אין נאדווארנא

זוכר אני שעורך הדין ד״ר ארצט ז״ל מהרחוב שלנו אמר פעם לסבי: „ר׳ יאנקל. בוא, נעשה שותפות. אתה רכשת לך שם מפורסם בין הגויים בענין משפטים״. סבא ענה לד״ר ארצט: „אתה למדת משפטים בבתי ספר וזה עלה להורים שלך הרבה כסף. אני רכשתי את הידע ללא כסף ועוזר, בסיפוק רב, למכרים שלי. אבל כשאני רואה שמישהו זקוק לעורך דין אני שולח אותו אליך.

סבי היה איש ישר. הוא לא היה לוקח כסף בעד העצות המשפטיות שנתן למכריו.

בנדבורנה ידעו היהודים ובמיוחד הילדים מהרחוב שלנו, שאצל סבי אפשר היה להשיג כל מיני בגדים כתחפושת לפורים. בגדי „הוצולים״, כובעים של גויים, וכן בגדי חסידים — שטריימלער, קפוטות ועוד. סבי השאיל את התחפושות ללא תמורה ועשה זאת ברצון ובסיפוק רב.

סבי לא היה ציוני. שמור בזכרוני מפגש משפחתי בליל שבת. שיחחנו עמו על עליה לארץ ישראל. הצענו לו למכור את הבתים ואת השטח שהיה ברשותו, כולנו נעלה לא״י ושם נבנה את עתידנו. סבא ענה לנו שהוא אינו מאמין, שאפשר יהיה לנהל עניני מסחר בארץ ישראל רק עם יהודים.

הוא נפטר בשנת 1936, חודש אחרי מותה של סבתי חנה ז״ל. הובא לקבורה בבית הקברות בנדבורנה ליד קברו של אביו אהרן בן יוחנן ז״ל. יחס מיוחד היה לסבי על יושרו ונקי כפיים. כל בני המשפחה, התייחסו אליו בדרך ארץ וידעו להעריכו כראוי.

קרית־טבעון — **י. כרמי (אוטו קראמער)**

לזכרם הקדוש של הורי, אחי ואחיותי היקרים ז״ל

הנני כותב טורים אלה לעד ולזכרון לדורות הבאים אחרינו, למען יכירו חיי משפחה בגולה בפינה נידחת, שבמשך כל הדורות לא משה מהם הערגה לגאולה, והכמיהה לשוב לארץ-ישראל, ארץ הבחירה.

זה היה אחרי הצהרת בלפור. הבשורה הגיעה אלינו, שגרנו אז בכפר אוסלב ביאלה, מעל דפי העתון „היינט״. (אגב, במשך כל השבוע היה מגיע רק גליון אחד, וכל אנשי הכפר קראו אותו כל אחד בתורו.

פעם בשבת בזמן קריאת התורה, התאספו כמה בחורים משכילים והתחילו להתלחש על התחלת הפצת הרעיון הציוני. אז עוד היה צורך בעזי נפש שיהינו לצאת בגלוי למען הרעיון הציוני. הבחורים התיעצו ביניהם למי אפשר לגלות את ה„סוד״ ובאיזה מקום ניתן להתכנס כדי לטכס תכנית פעולה. המחשבה המי-דית היתה לפנות למחרת השבת אל נתנאל דרימר. לא היה ספק בליבם שיצליחו במשימתם. ביתו של אבי שימש בית ועד להתכנסות והם ידעו שבבית זה יישמר הסוד עד שיגיע הזמן לגלותו.

בהקשר זה זכור לי עוד מקרה: אבי סיפר לאמי, בהתלהבות יוצאת מגדר הרגיל: „חיה, הנני לבשר לך שימי משיח מתקרבים. היהודים יחזרו בקרוב לארץ-ישראל ותקום מדינה ויתחדשו כל החוקים וה-משפטים כבימי קדם. אפילו קבעו את שם המטבע. השם יהיה „שקל״ כבימי קדם״.

מאז היה נוהג לקנות בכל שנה „שקל״ ולשמור עליו כעל בבת עינו.

בעת ההיא היה לי מלמד, שמו משה פרידפרטיק. (היהודי הזה שהה בארץ-ישראל לפני מלחמת העולם הראשונה כשתים-עשרה שנה. והתפרנס מ„החלוקה״, כמו רוב היהודים באותו זמן). הגיע תור ביתנו לארח את המלמד במסגרת „הזמן״ (את השנה היו מחלקים לשני זמנים: מפסח עד סוכות ומסוכות עד פסח. הבעלי-בתים שהחזיקו את ה„חדר״ היו מארחים לפי התור את המלמד). מלמד זה היה אמן הסיפור. כשסיפר משהו היה נדמה שאתה רואה ושומע הכל במציאות. בערבים, אחרי גמר הלימודים והעבודה היה אבי ז״ל מבקש מאת הרבי לספר על ארץ-ישראל. לפני כן פנה אבי לאמי ז״ל וקרא: חיה! הדליקי את העששית החגיגית מס׳ 11, תעריכי את השלחן והגישי את היי״ש והעוגות, ה„אייער-קיכלער״ (רקיקי ביצים) המצויינות. כל המשפחה הסבה לשלחן ואבי עם הרבי שתו „לחיים״, אח״כ פנה אבא ז״ל לר׳ משה ואמר לו: עכשיו, ר׳ משה, ספר לנו על ארץ-ישראל.

תוך השמעת איחולים הדדיים, שיזכו לראות במו עיניהם את גאולת עם ישראל, התחיל ר׳ משה לספר את סיפוריו שרוב רובם היו מחיי היהודים בעיר העתיקה בירושלים, החיים מהחלוקה — „נטורי קרתא״.

הנה אחדים מנושאי הסיפורים, כפי שנחרתו במוחי: כיצד יהודי ירושלים יצאו, מיד אחרי פסח, בדרך לצפת כדי להשתתף בל״ג בעומר בטכס הדלקת המשואות במירון, ביום השנה לר׳ שמעון בר-יוחאי. על טלטולי הדרך, התחנות, החאנים שעברו בהם, מקומות הלינה, על השוחד שהיו צריכים להכין בשביל שודדי הדרכים; החגיגות על קברי ר׳ מאיר בעל הנס והרמב״ם; על התפילות ליד הכותל המערבי — הירידה במדרגות מהשוק לעיר העתיקה, דפיקות של כפכפי העץ על מדרגות האבן; הסבלים הערבים עם מטעניהם על שכמם, הערביות רעולות הפנים עם סליהן על ראשן; הביקור בעיר האבות חברון והצער הגדול שהישמע-אלים גרמו ליהודים באי-מתן רשות להיכנס למערת המכפלה (מותר היה להם להגיע עד המדרגה השביעית של המערה).

משפחת דרימר שניספו בשואה בנדבורנה.
פאמיליע דרימער אומגעקומענע ביי דער אקציע אין נאדווארנא

מתוך כל הסיפורים האלה נחרת ביותר בזכרוני תיאור היהודים בעלי זקן ופיאות העוסקים בעבודת האדמה, חורשים, זורעים ונוטעים פרדסים, שיספקו לכל יהודי העולם אתרוגים כשרים בתכלית הכשרות.

כל הסיפורים של ר' משה היו ספוגים געגועים עזים לארץ. אבי ז"ל היה חוזר במשנה התלהבות על כל הסיפורים ששמענו, וכך נטע בנו את הזיקה העזה לציונות, להגשמה, לארץ.

עברו שנים ואנחנו גרים בנדבורנה. אני, אחי, ואחותי הצטרפנו ל„החלוץ" במטרה להגשים את שאיפתנו לעלות ארצה. זכורני, כשהודעתי להורי שאני מתכונן לצאת לקיבוץ הכשרה, פרצה אמי ז"ל בבכי ופנתה לאבי ז"ל בטענה למה הוא לא מגיב, למה לא מנסה לעכב בעדי (הייתי בין הראשונים בעיר שיצאו להכשרה). אבא ענה לה: „יכול להיות שזכינו שבננו יהיה שליח ה' יחד עם עוד בחורי ישראל ונזכה כולנו להיגאל ולעלות לארץ הקדושה, ואני אברך אותו שילך בדרך הישר ויעשה הכל כטוב בעיני אלוהים ויצליח בדרכו." בברכות אלה ובתקוה שיתגשם חלום חייו נפרדנו לעולמים.

כעבור זמן מה יצאה גם אחותי שרה ז"ל להכשרה, אבל למרבה הצער לא עמד לה הכוח הפיזי והנפשי ולא זכתה לעלות.

אחי ברוך ז"ל נשאר עם ההורים. הוא היה המפרנס היחיד של המשפחה. כמה חדשים לפני פרוץ המלחמה קבלתי ממנו מכתב ובו פניה ובקשה: „פרץ, תשתדל בכל כוחך לעזור לי לעלות לארץ ישראל ואני עד סוף חיי לא אשכח לך זאת, כיון שאין זכות קיום עוד ליהודים פה." הוא הרגיש, כנראה, וראה בעיני רוחו את השואה האיומה העומדת להתחולל. כשאני נזכר במכתב אחרון זה אינני מוצא מנוחה לנפשי.

לא ידוע לי מתי ואיך נספתה כל משפחתי היקרה.

יהי זכרם ברוך. תהא נשמתם צרורה בצרור החיים יחד עם כל קרבנות השואה הגדולה.

(יד אליהו, ז' אדר ב התשל"ג)

● ● ●

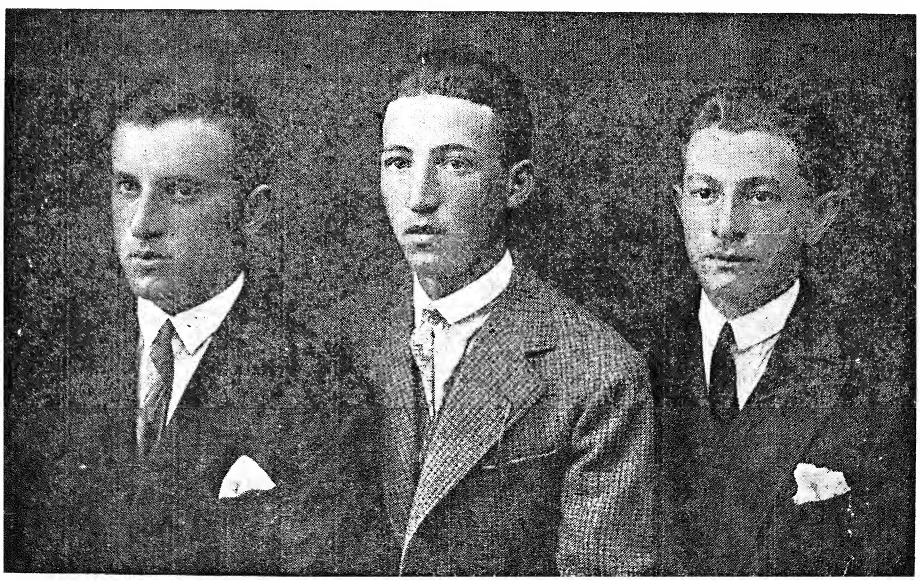
אליעזר רוטפלד

על מתן בסתר

עיירתנו נדבורנה לא הצטיינה ביהדות דתית וציונית בלבד. היו גם אנשים אשר ידעו גם לעזור לזולת. כזה היה דודי בוז'י זאמלער ז"ל. הוא היה שולח להרבה משפחות עניות עגלות עצים הביתה למען יהיה להן במה לבשל את ארוחותיהן. העצים לא עלו לו כסף אבל תמורת ההובלה הוא שילם. הוא גם עזר בדרכים אחרות ואף דאג לעבודה למחוסריה. ה„פולסקה פורסטה" היתה אז מקום העבודה היחיד לפועלים יהודיים בזמנו.

כזה היה גם אחי משה רוטפלד ז"ל. הוא עבד בטחנת קמח. בעיירתנו לא חסרו משפחות. אף מה-חשבונות, ידועות עוני, שלא היה ביכולתם לקנות צרכי שבת אחי משה היה שולח למשפחות אלה, מדי שבוע, קמח לשבת.

כאלו היו בני עירנו נדבורנה. יהי זכרם ברוך.

אייזיק גרסטענהאבער, מרדכי שטערן, בוז'י זאמלער ז"ל

זכרונות מהעיר נדבורנה

פייגה ודוד צאודרר ז"ל

זוכרת אני בבואי לנדבורנה (נולדתי בהונגריה) הייתי צעירה, כמעט בגילה של נכדתי היום. אבי נפטר ואמי נשארה מטופלת בילדים.

פייגה ודוד צאודרר ז"ל נפטרו בחיפה

בבית היתה אווירה של יתמות ואלמנות. העצבות השפיעה עלי מאד. דודתי פייגה, שגרה בנדבורנה, היתה עקרה ומאד רצתה שאבוא אליה, אף אני רציתי בזאת מכיון שאבי המנוח נולד בעיר הזאת ותמיד היה מספר לנו עליה. העיר גם קסמה לי, גרתי לפני כן בכפר, ולעיר נדבורנה יצא מוניטין.

בבואי בפעם הראשונה לנדבורנה, עשו עלי רושם רב הבתים מכוסי גגות רעפים ומסביבם גינות יפות, עצים גבוהים ויפים ובמרכז העיר היו בתים גבוהים ובתי כנסת יפים.

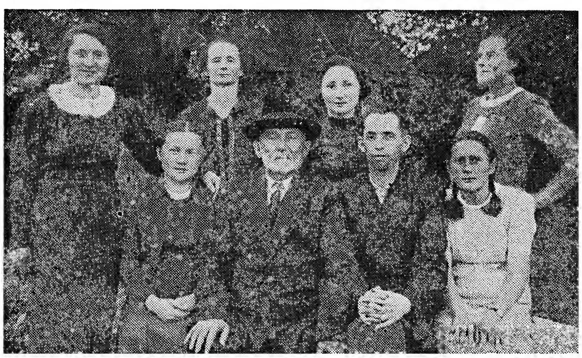
התאקלמתי בחברה ולמדתי בבית ספר עממי ואף בקורסים לעברית. במשך הזמן הצטרפתי לתנועת „השו-מר-הצעיר". בבית דודתי פייגה ודודי דוד צאודרר נקלטתי מהר ויפה והרגשתי היתה טובה, כי הבית היה בית יהודי חם ומסורתי. דודי ודודתי השתדלו להעניק לי כל הדרוש כמיטב יכולתם ויחד עמם נשארתי בנדבורנה כעשר שנים.

כשדודי ודודתי החליטו לעלות לארץ-ישראל ולבנות בה את ביתם עליתי עמם, כמובן כבת מאומצת ובניתי לי בית יפה בישראל. כיום רואה אני צורך להודות להם על שבזכותם ניצלתי מהשואה הנוראה שבה ניספו כל בני משפחתי ואני הצלחתי להקים משפחה יפה עם חמישה נכדים.

מרים צאודרר (אודרוז'ינסקי)

מנדל קנול ובני ביתו

אמי גיטלה הלכה לעולמה בימי מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1916, על אדמת נכר בצ'כוסלובקיה. והיא רק בת 37. אבי שירת בצבא האוסטרי, והילדים היתומים נאלצו לקיים את עצמם במשך 4 שנים מעבודת כפיים אצל איכרים בכפר צ'כי, וגם לטפל בילדים הקטנים ובי — תינוקת בת 9 חדשים. הם עשו זאת במשך שנים במסירות ובאהבה, והשתדלו בכל כוחם לא לתת לי הרגשה של חוסר אם, אם כי הם בעצמם היו זקוקים לאמא לא פחות ממני. עם שובנו הביתה בשנת 1919 מצאנו חורבות במקום בית. קשה היה המצב לאבי אשר רוב ילדיו היו בנות. עם גמר בית-הספר לא נמצאו בעיירה מקורות פרנסה והמשרדים הממשלתיים היו סגורים בפני היהודים. ולכן פנו הגברים לעבודה ב„פורסטה", מינסרה שהפכה מקור פרנסה להרבה בני נוער ולקיבוצי הכשרה בעירנו. אחותי קלרה, שהיתה כשרונית מאד, השתלמה באורח עצמאי ומצאה עבודה אצל עורך-דין — ד"ר הינריך

משפחת מנדל קנול בנדבורנה

פוקס. האחיות בלנקה וברונקה הצטרפו ל„החלוץ" בתקוה לעלות לישראל, אבל האפשרויות לעליה ליגלית היו אפסיות. אחותי קלרה היתה מוכנה לצאת בדרך בלתי ליגלית, למרות הקשיים הרבים שהיו כרוכים בעליה זו.

עם עלותי ארצה בשנת 1938 היו כל שאיפותי לעזור ולהביא את משפחתי ארצה. כאן רוצה אני להזכיר את חיים שורר ז"ל, עורכו של עתון „דבר", אשר עשה ועזר למען עלייתה של קלרה, אך הטיפול נמשך זמן רב — שנה — פרצה המלחמה וכל תקוותי נגוזו. מכל משפחתי לא נותר איש. נשארתי בודדה.

פרידזה זייטל-קנול

לזכרו של אישי ובעלי אב הבנים הבלתי נשכח חיים זייטל ז״ל

קוים לדמותו כאיש, כבעל, כחבר ורע, כאיש תנועה וחבר קיבוץ.

היה מסור למשפחתו. בכל נימי נפשו. עשה הכל למען בני ביתו ולמען כל הסובבים אותו — במסירות ובאהבה. בעל שכל חריף ותבונה רבה. ידע איך לכלכל את החיים בכל המצבים הטובים והקשים גם יחד. בעל כוח שיכנוע בלתי רגיל. בכל דרכי החיים שלו, הן הפרטיים, התנועתיים והקיבוציים, הצליח תמיד, בתבונתו הרבה, להוכיח ולנתח את המצבים בצורה הגיונית וראיית הנולד, ולקבוע עמדה והחלטה נכונה. בכל המקרים הוכח כי הצדק וחכמת החיים שלו עמדו במבחן. בכל הוויכוחים, הכלכליים או הפוליטיים נתקבלו ההחלטות לפי דעותיו ורעיונותיו, שהיו מבוססות על המציאות ועל החזון כאחד. היה נכון תמיד בימים ובלילות לחוש לעזרת חבר. תמיד הראשון להתנדבות למשימות הקשות ביותר, הן בעבודה והן בתפקידי בטחון והגנה שונים. שימש כדוגמא ומופת לאחרים, דרש מעצמו יותר מאשר מאחרים. בכל אשר עשה הגיע להישגים מרשימים. בעל תבונת כפיים מזהיר. לא היה דבר שקיבל על עצמו, או שהטילו עליו לעשות, שלא הצליח לבצע בשלימות גמורה. עבד במקצועות שונים ועסק בתפקידים שונים ואף-על-פי שלא היתה לו הכשרה מיוחדת — השכיל לעשותם בצורה שעוררה התפעלות. בכל התנהגותו רכש לו כבוד. היה לכולם חבר ורע טוב, אמיץ לב, עז רוח, עשוי ללא חת. בקור רוחו הצליח למנוע אסונות קשים. אמנה אחדים מהם: כמכונאי על ספינת דייג בלב הים, פרצה דליקה בספינה. הוא לא איבד עשתונותיו, פקד על החברים לחגור את חגורות ההצלה ולקפוץ אל המים. הוא עצמו נשאר כדי לכבות את הדליקה ואף הצליח בכך, אם כי נכווה קשה. פעם, באימונים בהגנה, החליק רימון חי שהופעל על ידי אחד המתאמנים ונפל בקרבת הכיתה. הרימון העלה עשן ועמד להתפוצץ. חיים זנק, תפס את הרימון הבוער וזרק אותו הרחק מהכיתה, לתדהמת כולם, שהתפעלו מאומץ לבו ונכונות ההקרבה שלו. כששאלוהו איך העז — ענה בפשטות האופיינית שלו: כולכם הייתם בסכנת חיים וכן אני. אגב, הדבר נודע לי אחרי זמן רב מפי חברים.

זה היה כבר במלחמת השחרור. אז שכן קיבוץ עין כרמל במושבה עתלית, בימי שיא ההתנכלות של אנשי הכנופיות על דרכי התחבורה. עתלית כבר היתה מנותקת מחיפה, כל הנהגים הפסיקו לנסוע, אך חיים המשיך לנסוע יום-יום לחיפה, כדי להעביר את החלב ואת תוצרת החלב לקיבוץ ולמושבה. יום אחד בנסיעתו לחיפה התקיפו את המשאית שלו מכל העברים במטר יריות מכל סוגי נשק. הכדורים שרקו מעל ראשו.

חיים-אלי זייטל ז״ל

פתאום הרגיש מכה חזקה וכוויה ברגל. הוא המשיך בדהירה, עד שחש שאינו יכול עוד ללחוץ על דוושת הבנזין. הוא פנה לחבר שישב על ידו: תלחץ אתה על הדוושה עד שנעבור את הגיהינום. את ההגה הוא לא עזב. כשהגיע לחצר של „אגד״ כבר הקבילו אותו אנשי ההגנה שראו מרחוק את ההתקפה על המכונית הדוהרת. תא הנהג היה נקוב ככוורת. הם פתחו את הדלת והבחינו בשלולית הדם. כשחשו להעביר אותו לבית החולים סירב עד שלא מסר בדיוק את הפרטים, והורה מה להודיע כדי לא לגרום לבהלה.

שנים לאחר מכן המשיך לנהוג ולא נרתע מקשיים ומסכנות, אחז בהגה עד לרגעיו האחרונים. כזה היה בן עירנו נדבורנה — בעלי.

יהי זכרו ברוך לעולמי עד.

פרידזיה זייטל-קנול

עין כרמל.

חיים זייטל ז"ל

מיין לאנד

הוי, מיין לאנד, מיין לאנד! ביסט
ווי אין הארבסט א בוים.
דיינע בלעטער פאלן
איינס נאך איינס אין תהום.

בייזע ווינטן ווילן
אויסווארצלען דיין שטאם.
מיט דיין האלץ א וועלט וויל
לאזן וועלט אין פלאם.

אבער דיינע ווארצלען
זענען טיף און שטארק.
וועט א וועלט ניט קאנען
איינבויגן דיין קארק.

זאל נאר ווידער שיינען
זון — וועט ווידער גרין
שטיין דיין בוים מיט בלעטער
בלום און פרוכט אויף אים.

נדבורנה, 1.9.38

ארצי

את ארצי,ארצי
את כעץ בסתו
עליך — אחד אחד
נושרים לתהום עכשיו.

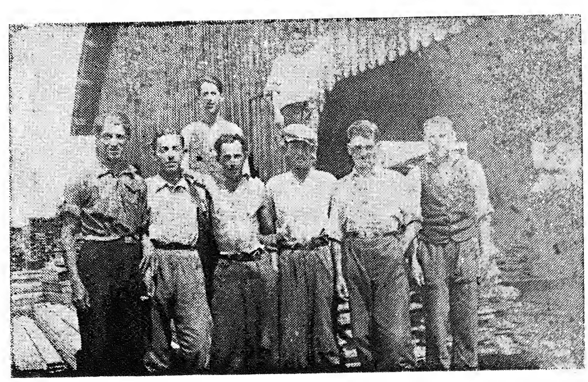
רוחות רעות נושבות
לעקרך משורש, ברצונן
בעצך מדינות חושבות
להבעיר את אש עולמן.

לא יצליחו כל אלה —
שרשיך נוקבים תהום.
לא הכרעי להם ברך,
בסער תעמדו עד תום.

ביום בו תזרח השמש
הרקיע קצת יתבהר
עליך שוב יוריקו
ופריך חדש לפאר.

תורגם מיידיש ע"י המשורר
שמואל שתל.

☆☆☆☆☆

חיים עם קבוצת בחורים מנדבורנה העובדים ב„פורסטה"
חיים־אלי מיט א גרופע בחורים פון נאדווארנא
וואס האבן געארבעט אויף דער זעג „פארעסטא"

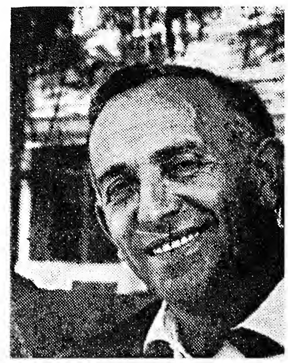
ביום היריד בעיר החדשה.
אין טאג פון יריד, אויף דער נייער שטאט.

אבי חנן

מנחם אבוש ז״ל

ה׳ לא גבה לבי, לא רמו עיני
לא הלכתי בגדולות ובנפלאות ממני
הולך תמים ופועל צדק ודובר אמת בלבבו
לא רגל על לשונו, לא עשה לרעהו רעה

מתוך ספר תהילים.

מנחם מנדל אבוש ז״ל
נפטר בכ״ה סיון תשל״ה
4.6.1975

פסוקי תהילים אלו כמו פסוקים רבים אחרים מספר קדוש נפלא זה — יתאימו בכדי לתאר מזגו הטוב והנוח של ידיד יקר, אוהב אדם, הגורל המר הטיל עלי להעלות דברים לזכרו, קשה, מה קשה להצמית לשמו היקר של הטוב בידידי — את האותיות ז״ל.

מנחם היה שלם עם אלוהיו, בטבעיות מפליאה קיים מנחם מצוות עטיפת טלית והנחת תפילין אגב תפילת שחרית מדי יום ביומו, בתנאי חיים של עובד שכיר, של עובד בעבודות שונות. בקבוע ולאחר מכן כעובד בתפקיד אחראי במוסד, עת שעות הבוקר חשובות וקובעות בהיותן קשורות לעובדים רבים. שום דבר לא הפריע למנחם לקיים מצוות אלו בקיץ ואף בימי חורף הקצרים, עת מתאחרת השעה בה מותר להניח תפילין ולהתפלל שחרית, לא כאנוס קיים הוא נוהג ברוך זה, כי אם במדה רבה של שמחת מצוה ובפרט עת התקשר אצלו הדבר עם זכר אביו אותו אהב וכיבד בצורה בלתי רגילה. גם ביחסים שבין איש לחברו היה מנחם שלי שלם ומושלם, עם אותם אנשים שבא במגע ועם אותם אנשים אחריהם רדף כדי לבא במגע עמהם למען יוכל במה שהוא להיטיב להם, כי עשית טובה לאדם באשר הוא אדם למנחם צורך נפש היה. היתה זו כפי הנראה מורשת בית אב.

בבית אביו בנדבורנה שררה, כפי הנראה, אווירה כזו אותה ספג מנחם מנעוריו, פרטים רבים באמתחתי על כך. אולם היתה זו דרכו של מנחם לעשות דברים בצנעה ובהסתר, הוא ברח מן התהילה והכבוד, אכבד איפוא, את רצונו ולא ארבה בפירוטים, אף כי ללא כל ספק יכלו לעזור בציור קוי אפיו הנפלא, אציין רק כושר התמדתו של מנחם במשך שנים רבות ורצופות להגיש לאדם במצוקה את העזרה לה הוא זקוק, מבשרי חזיתי זאת. מסירותו, התמדתו יחסו וטיפולו באמו החולה במשך שנים רבות עוד בהיותו נער, לאחר מכן בעת למודיו ובהתבגרותו, ליחס של דרך ארץ לאביו אך מגבירות את הכבוד וההערכה למנחם. אני גם האמנתי כי הסיפא של הדברה כבד את אביך ואת אמך — למען יאריכון ימיך תתקיים בו, כי יזכה לאריכות ימים ושנים, הוא כיבד את אביו ואת אמו בחיים וכיבדם גם לאחר מותם. אפשר היה להשתאות עת שמעו את מנחם מדבר אודות הוריו, על כל אחד מהם ברטט, בהערצה ובאהבה, וראינו גם את יחסו לאם רחל תבדל״א יחס של כבוד, הוקרה הערכה וחיבה כל ימי חייו.

נוהג היה לספר על דבר מסיבת רעים בה הוכרז פרס למי שבכיסו תמצא תמונת חמותו, מנחם זכה בפרס המובטח.

מנחם עבד במוסד צבורי, וחי את חיי כל המוסד כולו, גם את האגפים שכלל לא היו קשורים לתפקידו, כמו כל מעשיו גם את העבודה עשה לא כמצוות אנשים מלומדה, כי אם, ממש בהתלהבות חסידית גדולה, היה לי הרושם שמנחם נושא את משא המוסד, רובו ככולו, על גבו השחות, היתה לי גם ההרגשה שנשיאת המשא הזה היא תפקיד חייו. כאיש משפחה היה הוא לדוגמא ולמופת, בעל נאמן, מסור ואוהב, אב חרד ודואג. טיפוס של „בעל בית״ אמיתי, כל דבר ערוך, מוכן וקבוע בדיקנות וביסודיות, עונג אסטטי היה לראותו ממלא כל תפקיד מתפקידים חביבים אלו אשר לחי ולדומם וכמו כל מעשיו ופעליו בשקט, בהסתר, ברצינות ובטבעיות.

ער ותוסס היה מנחם לכל המתרחש ומתהוה במדינה ובעולם, חריף ביטוי היה, לא הסתיר שבט בקורת מקברניטי עולם ומרבי המדינה בארץ. בקורתו מעוגנת היתה בתחושה רצינית עמוקה וגישה ישרת לב שתאמה מזגו ואפיו, איכפת היה לו מאד כל הנעשה והמתרחש בכל קצווי עולם אפילו ב... פורמוזה.

זכה מנחם להקים משפחה נאה בישראל, בית יפה, מסודר ונעים להכנס בו, יחד עם רחל רעיתו תבדל״א ניהלו בית פתוח מכניס אורחים בסבר פנים יפות. תפילתי כי אכן תמצא לכן רחל, בלהה ואורית היקרות לי אפשרויות להמשיך לטוות אורח חיים כאילו ממשיך הוא לחיות ביניכן.

תהא זו האנדרטה המתאימה היטב את רצונכן העז הפועם בלבבכן.

לזכור ולהזכיר את היקר, האהוב והנערץ.

(ליום השלושים דברים שלא נאמרו על יד הקבר).

מנחם מנדל אבוש ז״ל

דברי הספד במלאות שלשים למותו
ליד קברו, בגילוי המצבה בבית העלמין הישן בחיפה
כ״ד תמוז תשל״ה (3.7.75)

קשה להשלים עם המציאות האכזרית שמנחם האהוב הסתלק מתוכנו לפתע, כאשר החיים היו עוד לפניו.

השאיר אותנו המומים, עטופי צער ויגון. מנחם המנוח, גדל והתחנך בבית יהודי-מסורתי וחם, של הוריו הינדה ואברהם אבוש ז״ל שניספו בשואה בנדבורנה.

הוא התגאה להמשיך בביתו במסורת היהודית שרכש אצל הוריו.

מנחם ז״ל עבר משברים קשים בימי הכיבוש הסובייטי בנדבורנה, במלחמת העולם השניה, עד לעליתו לארץ ועד בכלל.

דמותו של מנחם ניצבת לנגד עיני, כאדם ער ותוסס, מלא מרץ בעבודתו המסורה ב„צרכן״ חיפה, בחיי המשפחה ובפעולותיו החברתיות.

הוא פעל במשך שנים רבות בועד ארגון יוצאי נדבורנה והיה פעיל במיוחד בועד להוצאת „ספר עדות וזכרון״ שעומד בקרוב לצאת לאור, לצערנו הרב, לא יזכה לראותו.

מנחם היה איש ישר ומסור. מוכן תמיד לעזור לזולת לא רק בדיבורים, כי אם גם במעשה, ברוח זו, גם חינך את בני ביתו.

זכרו הטהור והצנוע יישמר בלב אוהביו.

ישראל כרמי (אוטו קראמער)

המצבה על קברו של מנחם אבוש ז״ל
בבית הקברות הישן בחוף הכרמל, חיפה.

מלכה (מלציה) וחיים שרצר ז״ל

ייחס של כבוד והערכה מצד בני עירנו נדבורנה, היה למלציה וחיים שרצר ז״ל האהובים על כולנו.

שניהם היו קשורים ומלאי געגועים וזכרונות לעירנו נדבורנה. בכל שנות חייהם, התעניינו ומוכנים היו לעזור לכל עולה, מבני עירנו שהגיע לארץ. במיוחד חיים המנוח, היה פעיל מאד, בועד הארגון, והשתתף בכל אירוע של כל אחד מבני עירנו ביד רחבה. הגורל המר רצה, שמלציה ז״ל חלתה לזמן ממושך וחיים ז״ל כבעל נאמן טיפל בה במסירות רבה עד ליום מותה. כעבור שנתיים, חיים ז״ל חלה, והיה מאושפז במוסד בחיפה זמן ממושך ומנדל אבוש ז״ל ואשתו רחל תבדל״א טיפלו בו באותה נאמנות ומסירות, עד יומו האחרון. עם הסתלקותם אבדנו אנשים ישרים ומסורים.

יהי זכרם ברוך.

ארגון יוצאי נדבורנה והסביבה.

● ● ●

לזכרו של חיים שרצר ז״ל

חיים ז״ל היקר כאדם, היה מבורך בסגולות חיוניות יוצאת מן הכלל. תמיד פעיל וער, לבעיות של חברים ומכרים, מוכן תמיד לעזור לנצרכים. למרות מצוקתו הרבה, מפאת מחלתה ופטירתה של אשתו ז״ל לא קרה אף פעם, שחיים, המנוח, ייסרב להענות למפעלי צדקה ומתן בסתר. איש ישר ועדין נפש היה. מלא מרץ ומסירות ללא גבול.

נזכור אותו תמיד כאיש ערכים ואטיקה חברית, הנובעת מאצילות נפש.

יהי זכרו ברוך.

חבריו לעבודה בקואופרטיב „עשת״

חיפה

ישעיהו ביקל ז״ל

ישעיהו ביקל ז״ל

אבא נולד בנדבורנה בשנת 1909. היה חבר „השומר-הצעיר" וכחניך הגימנסיה עלה ארצה בשנת 1930.

אף כי לא התברך בחיים קלים לא חסך דבר כדי לגדל אותי ואת אחותי, רות ביקל-רוט, כאב וכאם ולהעניק לנו את מיטב ההשכלה והעזרה הרוחנית והחומרית.

אבא, אציל הנפש, היה ענו, ויחד עם זאת תמיד שש להעניק לכל קרוביו וידידיו עצה טובה מנסיון חייו ומחכמתו, וגם עזרה חומרית בעת הצורך.

אבא היה אמן: הוא פיסל, צייר ואף ניגן בגיטרה. אך כשרונותיו האמנותיים מתבטאים בעיקר במבנים ובמוסדות שהוא תכנן. הם מהווים מציבה חיה לכשרונותיו, מחשבותיו וטעמו הטוב.

בנוסף לבניני מגורים רבים הוא תכנן את גימנסיה „הרצליה" ו„בית-תבורי" בתל-אביב, הספריה העירונית ביפו, בית-ההבראה „בית-רמז" בזכרון-יעקב, ובית-ההבראה ע״ש גוטספלד במעלות. כל עבודותיו מראות על אופיו: הוא לא שם את הדגש על הפאר והרושם, אלא על הפונקציונליות של המבנה. חשוב היה לו תמיד שהאדם אשר יגור בבנין, שהוא תכנן, ירגיש טוב ויהיה לו נעים ונוח. תמיד חשב על בן-האדם, כי הוא היה בן-אדם.

ולכן כולנו, ילדיו, קרוביו, חבריו ומכריו, כה אהבנוהו.

בנו,

אדריכל יעקב ביקל

לזכר הורי שמואל ודינה וילנר ז״ל

אבא המנוח שמואל בן משה ומרים, מצאצאי ר' אלימלך מלוזנסק ורבי לוי יצחק מברדיצוב ז״ל. נולד בנדבורנה חי בה, בהמשך לדורות שקדמו לו; עד שנת 1922, לאבי ולאמי נולדו 8 ילדים ששה בנים ושתי בנות. בת אחת מתה באיבה — בת שנתיים וחצי.

אמי דינה, בת יהושע נגלר, מצאצאי למדנים וחסידי קוסוב. אבי היה תקיף וקנאי לדת, נותן צדקה ביד רחבה, כאחד הגבירים. 40 שנה עבד בהנהלת בית הזיקוק בנדבורנה, שהעסיק מאות עובדים, רובם לא יהודים ומיעוטם — יהודים.

בשנת 1922 נמכר בית הזיקוק ע״י עשרת היורשים של ר' זיידה גריפל לד״ר סגל מווינה. הלה שלח דירקטור לנדבורנה, מר שניידר, והוא הציע לאבי תוספת של 50% לשכרו למען ישאר לעבוד. בבית הזיקוק בבעלות ר' זיידע גריפל לא עבדו בשבת במקום יום ראשון, שאסור היה לעבוד בו לפי חוקי המדינה, עבדו במוצאי שבת בלילה.

ד״ר סגל נהג כמו כל המפעלים שעבדו 6 ימים בשבוע ובכללם בשבת, אבי שלא הצליח להמשיך במצב, בו הוא חייב להורות לפועלים יהודים בימי ו' את סדרי עבודתם בשבת ולבדוק לאחר מכן — בימי ב' בשבוע — אם אמנם עשו כמצווה — התפטר.

הוא עבר לעבוד בבית זיקוק קטן; דורביש ליד קולומיה שהעסיק רק 40 פועל ובמשכורת נמוכה כ-שליש ממשכורתו הקודמת. בשנת 1922 עקר מעיר מולדתו ועבר עם משפחתו לקולומיה, בשנת 1933 נפטר ויקבר בקולומיה.

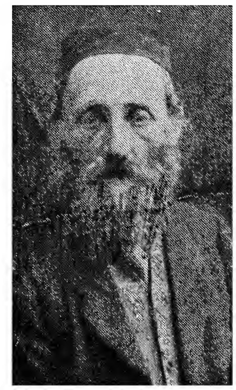
אמי עלתה ארצה בגיל 70 וחיתה בארץ עד גיל 75.

יהי זכרם ברוך

בנם יצחק וילנר ז״ל

לזכר אבי מאיר ברטפלד ואמי מירצי ברטפלד ז״ל

שנרצחו ע״י הנאצים ועוזריהם בקראסנא ליד נדבורנה.

מאיר ברטפלד ז״ל

אבי ז״ל היה חקלאי וכן עסק במסחר בכפר. הוא היה בקראסנא ראש הקהילה היהודית והיה תמיד פעיל בעניני ציבור. היה גם גבאי ובעל קריאה בבית הכנסת במקום. איש מידות תרומיות היה ובראש דאגותיו היה מצבם של יהודי הכפר. אבא הקדיש לילדיו הרבה מזמנו.

בגילי הצעיר, אבא העדיף שאלמד בנדבורנה. התחלתי ללמוד אצל הכהנדל ויותר מאוחר למדתי אצל יהושע הרץ, אחד המלמדים המבריקים ביותר בנדבורנה.

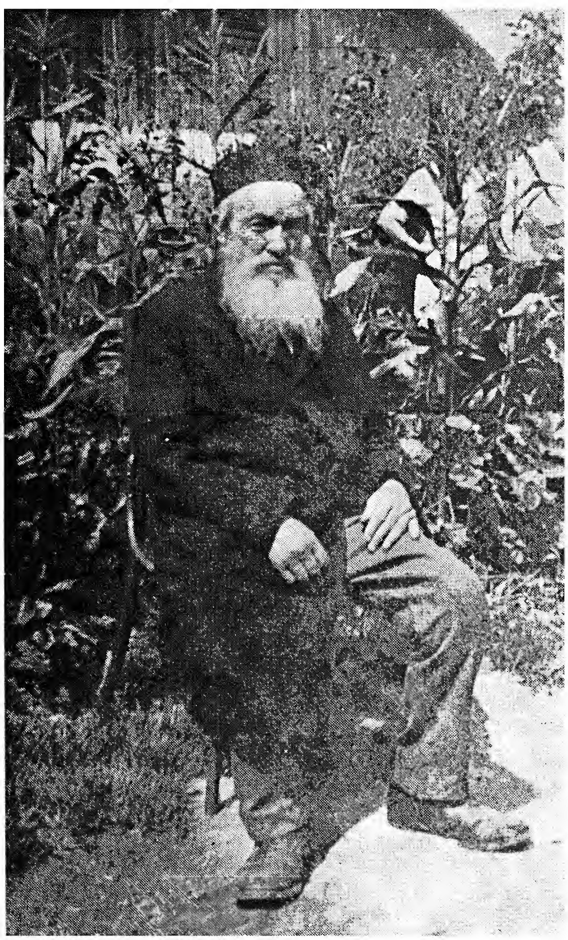
אמי ז״ל מלבד ניהול משק בית, היא ניהלה גם בית המרזח והמאפיה בכפר. אישה טובה היתה ועשתה הכל למען ילדיה בראש וראשונה הקדישה הרבה לחינוך ילדיה.

היא היתה אשה חרוצה מה שמכנים „אשת חיל״.
יהי זכרם ברוך.

לדמותו של משה מאיר שיינר ז״ל

הסבא של רעואל שנער

משה מאיר היה מלמד ידוע בנדבורנה בהשכלתו, גישתו הפדגוגית לתלמידיו. הוא הקדיש כל חייו להוראה במגביל נתן גם שעורים לתלמידים שהתכוננו ללימודים גבוהים. אישיותו היתה כולה רוחנית. עסק בפילוסופיה, פיזיקה, מתמתיקה גבוהה, בנוסף לקבלה וזוהר. משה מאיר ז״ל היה אוטודידקט מובהק ובנדבורנה כינו אותו בשם „דער ווילדער קופ״ עיניו התכלת החולמניות הקסימו כל מי שבא עמו במגע. היה לו כתיב מיוחד קאליגראפי. הרבה תלמידים למדו אצלו בנדבורנה. שנים רבות הוא לימד בחדר קטן ליד בית המדרש הגדול בחצר.

משה מאיר שיינר ז״ל

הוא הקדיש כל ימי חייו לידע, תרבות, לימודים ותורה. איש ישר ונאמן ליהדותו.
נספה בשואה ע״י הרוצחים בנדבורנה
יהי זכרו ברוך

איזיק ברטפלד

קיבוץ אפיקים

משה גלידאי

סיפורים על ה„סבא קדישא" — האדמו"ר מנדבורנה זצ"ל

„איתמר בן אהרן הכהן..."

כארבע שנים חי והתהלך בתוכנו האי „סבא קדישא" זורע צדקות מצמיח ישועות, הרה"צ ר' איתמר רוזנבוים זצ"ל, האדמו"ר מנדבורנה, אשר קבע את משכנו ובית מדרשו „באר מים חיים" בשיכון הפועל המזרחי „המשך שיינקין" בת"א.

הליכותיו בקודש היו בצנעא ובהסתר פנים, רק לעתים רחוקות אמר „תורה" ב„שולחן", — כמנהגם וכדרכם של אבותיו הקדושים האדמו"רים לבית נדבור-נה ובראשם הסבא ר' מרדכי'לה בעצמו.

אבל כל אלה שהכירוהו בימי שבתו בצ'רנוביץ שבבוקובינה לפני מלחמת העולם הראשונה והשניה, בין שתי המלחמות ואחריהן, בימי שבתו בארה"ב, ולאחרונה — בתל אביב, יורעים לספר על הליכותיו המופלאות, על האצילות הקדושה שקרנה מזיוו פניו, על מעשי הצדקה שלו לעניים ולנצרכים, על אהבת הבריות שלו ועל קרבתו את כל אדם בסבר פנים יפות, זקנים וצעירים, מבוגרים, נוער וילדים.

בית מדרשו המה בשבת ובימי החול, חסידים ומבקרים, תושבי הסביבה ומחוצה לו מקרוב ומרחוק, מי שבא לשמוע את תפילתו המיוחדת מלאת ההתרפ-קות על השכינה, לנימתו המיוחדת בקריאתו בתורה, ומי שבא לקבל ברכה ועצה טובה וכו'.

וכבוד גדול עשו לו בפטירתו. רחוב הפלמ"ח שבשיכון שבו נמצא בית מדרש של האדמו"ר השחיר מאלפי האנשים, חסידים וסתם עמך, שבאו להיפרד מהרבי הנערץ לפני לכתו לדרכו האחרונה. שעה ארוכה הצטופפו ברחוב והמתינו לשעת התחלת הלוויה, שהת-אחרה מאוד משום שחיכו לבואם של בניו מארצות הברית.

עשרות אוטובוסים הסיעו את אלפי האנשים שליוו את הארון לירושלים, אשר בה הקבילו כרבבה אנשים — בתוכם מרבית רבני ואדמו"רי ירושלים — את פני הארון וליווהו להר הזיתים ששם הובא למנוחות.

לא הועילה העובדה המפליאה והמשמחת, שאד-מו"ר נודע, בעל שושלת יוחסין מפוארת, השתקע בארצנו יחד עם שלושה מבניו, חתנו, נכדיו ובני אחיו — אף הם אדמו"רים ורבנים בזכות עצמם. ויש ביניהם מיטיבי שיר ונגן, בעלי כושר הרצאה ודיבור מחונן שיכלו לתת תכנית מהנה ומאלפת בשיר ובמלל, להס-ביר לציבור הישראלי ולנוער את חסידות נדבורנה ואת המיוחד שבה. ברוך שהרבי ר' איתמר זצ"ל, לא היה מסכים להצטלם ולהתראיין, אבל אפשר היה למצוא דרך תוך תיאום והתייעצות עם בניו ובני משפחתו. הדבר לא נעשה בחייו של ה„סבא קדישא" ועתה אחרי פטירתו, ספק אם עוד כשרה השעה לכך.

אלא שלא באתי לתבוע עכשיו את קיפוחו של הציבור הדתי, שמנעו ממנו תכנית מהנה, וגם לא אעיז כאן להעריך את אישיותו של הרבי ר' איתמר, את גדולתו בקודש ובחסידות. כוונתי להביא כמה סיפורים, מופתים, דיבורים ומעשים מופלאים, על הישועות שפעל

והצדקות שעשה, ועל שעותיו האחרונות לפני פטירתו, כפי שסיפרו לי חסידיו הוותיקים מימי שבתו בצ'רנוביץ, וממה שלקטתי מאנשים, מקורבים ובני משפחתו של הרבי כאן בתל אביב. לבקשת המספרים — לא אמסור את שמותיהם. למען האמת, אחדים מסיפורים אלה מייחסים לסבו ר' מרדכי'לה וגם לאדמו"רים אחרים, אבל אין זה משנה את העובדה, שכל חסיד רואה את הרבי מצילומי ליבו וכפי שמצטייר בעיניו הוא. עכ"פ הרבי שלו, ברוח קדשו מסוגל היה לחולל נפלאות. עם זאת היו ממקורביו שהדגישו בעיני לא את הנסים והמופתים, אלא את גודל פקחותו ולמדנותו של הרבי. את הצנע לכת שלו, אם כי רק תלמידי חכמים ומעמיקי הסתכלות הבחינו בסגולותיו ומידותיו הנעלות האלה של ר' איתמר.

„איתמר בן אהרן הכהן"...

כשבועיים שכב הרבי על ערש דוי בביתו שבשיכון הפוהמ"ז. הקפיד על נקיון וטוהר הגוף התפלל ולחש תפילות כל הזמן. מקורביו רצו לדעת מהו ממלמל, אך כאשר התקרבו למיטתו הנמיך את קולו. יש שראו אותו מכה על לבו. לעומת זאת הרופא שהיה מבקר אותו רצה פעם לדעת אם הרבי עודנו בהכרה והוא שאל אותו מי אתה ומה שמך? הרבי השיב: אני „איתמר בן אהרן הכהן"...

פירושים שונים ניתנו לתשובה זו, אך מקורביו אומרים שבמשפחת האדמו"ר מנדבורנה היה השם איתמר נדיר מאוד, והוא ניתן ע"ש אחד מהסבים הרחוקים ששמו היה איתמר וגם היה כהן, שכאשר עלה לדוכן ובירך את ברכת הכהנים — היו ממש „שרפים עומדים ממעל לו". פעם שמעו ר' לוי יצחק מברדיצ'ב ור' לייב שרה'ס את ברכת הכוהנים של ר' איתמר זה והם אמרו שהכהן הגדול בבית המקדש „לא התפלל טוב ממנו"... ר' איתמר רוזנבוים שנקרא ע"ש סבו זה הכהן — אם כי היה ישראל — נהג לעתים כאילו היה כהן. כך, למשל, היה נוהג לקחת לעצמו את ה„עליה" הראשונה בקריאת התורה בבית מדרשו, אם כי היו שם כוהנים ממש. בבית מדרשי אני הוא הכוהן — נהג לומר... עתה — אומרים מקורביו, כאשר הרגיש שימיו מתמלאים ראה את עצמו ממש מבחינת „בן אהרן הכהן" — ותשובתו לרופא היתה מתוך הכרה מלאה.

„מחכים לו"...

הרבנית מלכה, רעייתו של ר' איתמר, זצ"ל, נפטרה לפני כשש שנים בהיותה בת 87, ואף היא מנוחתה כבוד בירושלים. „לפני מספר שבועות — ספרה אמו של האדמו"ר מפיטסבורג-אשדוד, חתנו של הרבי — באה אלי בחלום הרבנית המנוחה, ושאלה אולי את יודעת היכן בעלי, איתמר, מחכים לו כאן ומחכים לו ומדוע לא בא?"... ואכן — כך מדגישים בתוקף בני משפחתו — ר' איתמר נפטר כשמלאו לו 87, בלבד ולא 99 או 97 כפי שמספרים על סמך הפספורט שלו. בפספורט נרשם הגיל בעשר שנים יותר בגלל סיבות שונות.

הציצית נפסלו

בערב שבת פ' שלח, שעות אחדות לפני פטירתו, נקרע פתיל אחד בארבע הכנפות שלו, שלא הסיר אותן מעולם. הדבר אירע תוך כדי הטייתו מצד לצד. הרבי ראה בכך סמל ששעתו קרבה. (אכן נפטר מיד אח"כ).

בקשר לציצית, מזכירים מקורביו את המסופר בשם הרה"צ ר' חיים הלברשטאם זצ"ל מצאנז, שפעם שלח לו ר' מרדכי מנדבורנה אגודת ציצית. ור' חיים ביקש לקשרם תיכף ומיד בטליתו, באמרו לבנו ר' יחז-קאל האדמו"ר משיניווע: אתה יודע מי הוא האיש ששלח לי את הציצית. „א מענטש, אזא ווי דו קוקסט איהם אן אין די צעריסענע מלבושים, אבער ווען ער דאווענט, טראגט ער אליין ארויף די תפילות און מאכט פון זיי א קרוין פאר הקב"ה". (אדם שכמו שאתה רואהו, במלבושיו הקרועים, אך כאשר מתפלל הוא מעלה בעצמו את התפילות ועושה מהן כתר לקב"ה).

„מלווה-מלכה" ביום רביעי בצהריים

הרבי היה נזהר מאוד בסעודת מלווה מלכה והיה מקיימה בדחילו ורחימו, אפילו בשעה שתיים אחר חצות של מוצ"ש. בשבת פ' בהעלותך — כלומר השבת שלפני פטירתו, כבר היה חלוש מאוד, את שלוש סעו-דות השבת אכל כדרכו, אך משהגיע למוצאי שבת אמר, אין לי כוח לקיים מצוות סעודת מלווה מלכה וע"ז הצטער מאוד, אבל הוסיף, מאחר שהסבא ר' מרדכי אמר שסעודת מלווה מלכה יש לאכול ביום ראשון בבוקר, אעשה כך גם אני. ואכן בבוקר יום א' נטל לבד את ידיו ואכל כזית. בבית נדבורנה קיימת מסורת שבבוא המשיח ייוודעו שלושה דברים ששניים מהם הם: שיחוסה של שושלת נדבורנה הוא הגדול מכל האדמו"רים ושסעודת מלווה מלכה יש לאכול ביום ראשון בבוקר...

אך ביום רביעי התעורר בצהרים ובשכבו במיטה הוציא מארנקו 100 לירות, נתן לבתו הרבנית מפיטס-בורג ואמר לה, תקני מצרכים ותכיני סעודת מלווה מלכה גדולה ורווחה. בהיות הסעודה מוכנה אמר לנכ-דיו שהיו איתו, תטלי ידיכם ותאכלו מלווה מלכה הלא יום רביעי היום, השייך כבר לשבת הבאה. כי מי יודע אם אוכל עוד לשבת אתכם יחד בסעודתו של דוד מלכא משיחא.

הם מושכים ומושכים

ביום רביעי, יומיים לפני פטירתו, עמדו ליד מיטתו שני אברכים. סיפר להם הרבי: „באו אלי דודי ר׳ מאיר׳ל (מפרמישלאן) וסבי זקני ר׳ נפתלי (מרופ-שיץ) והסבא „באר מים חיים" (ר׳ חיים צ׳רנוביץ) ואחזוני באנבטי, משכו ומשכו. אמרתי להם, איני מת-ערב בענייניכם, אל תתערבו בענייני, הילדים עודם זקוקים לי. אבל, הוסיף באנחה, — הם מושכים עדיין"...

„הכינור הקדוש"...

הרבי הטיב לנגן בכינור ובהתלהבות שבקדושה היה מושך בקשת ומשמיע מנגינות ערבות ללב ולאוזן בעיקר בערבי חנוכה לאחר הדלקת הנר. על מוצאו של הכינור, אם בא לר׳ איתמר מאביו ר׳ מאיר שקנה אותו לראשונה, או שעבר אליו בירושה (בכוח הגרלה בין היורשים) עוד מהסבא ר׳ מרדכי׳לה — קיימים חילוקי דעות בין המקורבים. על כל פנים הכל מודים, שהרבי התייחס אל הכינור כאל חפץ שבקדושה, והיה רגיל להזכיר בשם אבותיו, שאם ח״ו תפרוץ שריפה בבית, מחוייבים להסתכן ולהציל את הכינור, כמו שמסתכנים להצלת ספרי תורה. ומסורת בבית נדבורנה, שבכינור הזה ילכו לקבל את פני המשיח.

על הכינור מספרים נפלאות. בתקופת הכיבוש וההשתוללות הנאצית באירופה, שלטו הגרמנים גם ברומניה. הרבי ר׳ איתמר התגורר בצ׳רנוביץ בכל תקופת המלחמה. בכל הבתים מסביב שררה האימה, הקלגסים הנאצים היו נכנסים לבתים יהודיים, שודדים רכוש, מענים את הנפש. וביצאם משאירים אחריהם חורבן והרס. וראה זה פלא: לבית הרבי, למרות שבלט בקומתו בין יתר הבתים, לא נכנסו אף פעם. אך באורח מסתורי נעלם הכינור, והרבי הצטער מאוד על כך, וכמעט פרחה חיותו ממנו. אחרי יומיים, ניצב הרבי ליד החלון, ושלא כרגיל, הביט החוצה. והנה הוא רואה לפתע חייל גרמני עומד ברחוב ובידו כינורו של הרבי. ר׳ איתמר לא היסס הרבה, יצא החוצה ובאורח פתע הוציא מידי החייל את הכינור ונכנס הביתה. הנאצי לא הגיב ולא אמר דבר, ויהי הדבר לנס בעיני הכל.

„היום לא אוכל לכוון"

הרבי כמעט שלא אמר תורה בשולחן, ובוודאי שלא היה מראה יכולתו בדרוש ובפלפול הלכתי. ומ-קורביו יודעים לספר, שמסורת היא בבית נדבורנה עוד מפי ר׳ מרדכי, שציווה שאיש מצאצאיו לא יקבל על עצמו משרת רבנות, כדי שלא יהיו תלויים באחרים ולא יצטרכו להוכיח את למדנותם בפני בעלי הבתים הגבי-רים. עם זאת בטוחים הכל שראשון האדמו״רים לבית נדבורנה היה למדן עצום וגאון גם בנגלה, אחרת לא היה משתדך אתו הגאון ר׳ שמואל שמלקה טויבש, אב״ד של יאסי. מחבר ספר „חיי עולם" על השולחן ערוך והגהות חידושים כמעט על כל מסכתות הש״ס, שנדפסו בש״ס וילנא. לא ייתכן — אומרים מקורביו של ר׳ איתמר — שגאון עולם כזה כמו ר׳ שמואל שמלקה טויבש, יתן את בתו לאדם שאיננו גדול בתו-רה. אלא שר׳ מרדכי מעולם לא גילה את למדנותו, ומידה זו ירשו כל צאצאיו וגם ר׳ איתמר בתוכם. אך יש שהיה מפתיע בחידוש פלפולי שהיה חולף כברק, ורק נבוני דבר תפסו אותו.

פעם אמר מתוך אנחה לחסידו: אתה גומר את העבודה שלך בשעה 4 אחה״צ ופנוי מכל עסקיך. אתה יכול לשבת ללמוד ולכוון. לי אין כוח לכך. הנה בא אלי יהודי פנסיונר, נתן לי פתקה ופדיון וביקש ממני עצה טובה. נתתי לו עצה, האוכל לדעת אם היא טובה או ח״ו רעה? וספקות אלו מטרידים אותי כל היום.

בחג השבועות האחרון היה לו שברון שבגלל שנת השמיטה לא עטרו את בית הכנסת שלו בענפי ירק כמנהג המסורת. אמרו לו שאסור ליהנות מ„גידולי שביעית". סיפר, שאל אביו ר׳ מאיר, האדמו״ר מקרצ׳-ניף, באה פעם אשה חולה מאוד, שהרופאים התייאשו כבר מלרפאותה. ציווה הרבי לבשל לה משקה מעלי הירק שהיו בבית הכנסת שלו בחג השבועות. ואמנם האשה נרפאה כליל...

הרבי לוקח „טרמפיסטים"

מיד עם השתקעותו בשיכון הפוהמ״ז, רכש לו חסידים חדשים, שהתפללו בבית מדרשו בקביעות, אם כי לא היו רגילים ל„לוח הזמנים" של נדבורנה. כאן איחרו להתפלל, אם כי לא באותה המידה כמו שנהג ר׳ מרדכי׳לה. מסורת חסידית מספרת שהרבי ר׳ יהושע מבלז ציווה על הנדבורנאי להתפלל מאוחר, כדי לה-עלות איתו „טרמפ" את כל תפילותיהם של עמך ישראל, המאחרים בשחרית וערבית מחמת טרדות פרנסה.

בתפילות מנחה בשבת, באו יהודים שכבר התפללו, לשאוב כאן את האווירה השבתית המיוחדת שאת קדושתה אפשר היה למשש בידיים. באו צעירים וזקנים, „צברס" תיכוניסטים, בניהם של „ליטוואקיס" והוריהם עצמם. הם נשארו כאן לסעודה שלישית ולחטוף „שי-ריים". הנה מושיט אחד את ידו השמאלית ל„שיריים". אומר לו הרבי: לא כי, אלא את ידך הימנית. ובפעם הבאה, כאשר כבר ידע שהרבי „נוטה לימין" — אמר לו ר׳ איתמר: לא כי, אלא הושט שתי ידיך, כי אצלי צריכים לשאוב „מלוא חפניים נחת"...

הקטנים דבקים ברבי

ו„הקטנים" מצאו לעצמם תחום משלהם לחטוף מצוות ולהגיש את שירותם לרבי. ר׳ איתמר נהג להתפלל ולעמוד „שמונה עשרה" על הכבש שלפני ארון הקודש שהוא מורם כדי 20 ס״מ מרצפת ביהכנ״ס.

היה חשש שהרבי בהיותו שקוע בכוונות וייחודים בתפילה, עלול למעוד כאשר יפסע אחורנית עם סיום השמו"ע. מה עשו הילדים? אחד מהם היה ניצב צמוד לכבש, וכאשר הרבי התחיל לפסוע אחורה, נתקל בילד ונעצר. מסתבר שהקטנים התחרו ביניהם מי יצליח לתפוס ראשון את המקום...

הרבי היה חס על כל פרוטה במה שנוגע לדבריו העצמיים והסתפק במועט. לעומת זאת היה נוהג רוו-חות, במתן צדקה, ושום פניה לא הושבה ריקם. מסתבר שהרבי היה מקבל את כל עשרות ומאות הפניות, לעזור ב„הכנסת כלה", ו„מתן נדוניה" — מאת כל ה„שנוררים המקצועיים" שאינם מסיימים אף פעם „לחתן את בנותיהם". פעם באה פנייה כזאת, ואחד מבני משפחתי לקח את המכתב ותחב אותו לכיסו, למנוע מהרבי לפזר את ממונו לשווא. לאחר יום נזכר הרבי במכתב והחל לחפש אותו. מה גדל צערו כשלא מצא את המכתב. משראה אותו בן המשפחה בכך, עשה את עצמו מחפש את הנייר ומצא. הרבי שלח לו תרומה הגונה.

מסורת בקרב בניו של ר' איתמר, שאביהם ירש את כל הכוחות והתכונות, שהסבא רבי מרדכה'לה נתברך בהם, כולל „מופתים" ו„מעשי נסים".

אתה לא זקוק לניתוח

כבר ציינתי למעלה, שיהודים רבים יוצאי צ'רנוביץ מספרים מופתים בעת ישיבת הרבי בעיר זו, ואחדים מסיפורים אלו אביא להלן. אך גם כאן ב„המשך" שיינ-קין" יודעים לספר על מעשים מופלאים ועל „רוח הקודש" של הרבי.

יהודי אחד, תושב יד אליהו, ח. י. א. היה חולה מאוד והרופאים אמרו שיש לנתח אותו ואף קבעו לו מועד לניתוח. בא האיש אל הרבי וביקשוהו שיתפלל למענו שהניתוח יצליח. עיין הרבי ב„קוויטל" ואמר, „לא יהיה ניתוח כי אין צורך בו — אתה תבריא בלי ניתוח". וכך היה. באותו היום, שעה קלה בטרם נלקח החולה לשולחן הניתוחים, ערכו הרופאים התייעצות נוספת והגיעו למסקנה שאין צורך בניתוח. החולה החלים כליל.

יהודי אחר בא לקונן לפניו שהנה מזדמן לבתו שידוך הגון, אך אין לו פרוטה ל„נדוניה". אל תדאג אמר לו הרבי — הכסף יימצא. לא עבר זמן רב והיהודי זכה זכיה גדולה במפעל הפייס.

את ענייני כלל ישראל הנח לי

כפי שהזכרתי, ישב הרבי בצ'רנוביץ בימי המלחמה וחילופי השלטון הרומני-הסובייטי-הנאצי ושוב הסוביי-טי. בשנת 1945 בסיום המלחמה, כאשר הסובייטים סיפחו לעצמם את בוקובינה, הוציאו הודעה, שכל מי שרוצה לעזוב את המדינה ולצאת לארצות המערב עליו להירשם. היהודים חששו להירשם שכן חשדו שהסובייטים מעולם לא יתנו לאנשים לצאת מתחומיהם וכל רצונם הוא לבחון את מידת לויאליותם ונאמנותם של היהודים למשטר הקומוניסטי. אך הרבי אמר שלא יחששו דבר וכל מי שרוצה לצאת ילך ויירשם. הרבי עצמו אף הוא נרשם ליציאה. רבנים אחרים אמרו שהרבי מתחייב בנפשו ורב נודע אף בא אליו בהתראה ובהוראה תקיפה לחדול משידול יהודים לצאת מתחום השלטון הסובייטי. אמר לו ר' איתמר: אתה אולי מוסמך לפסוק באיסור והיתר, ב„פיפיקלך" וב„לברליך" (קורקבנים וכבדים), אך את ענייני הצלת יהודים וכלל ישראל הנח לי. אכן בשנת 1948, למחרת יציאתו של הרבי מצ'רנוביץ ונסיעתו לארצות הברית — סגרו הסובייטים את הגבול למשך שנה שלמה ושוב לא נתנו לאיש לצאת.

ומציינים חסידיו, הנה הרבי ראה את הנולד ובכך הציל יהודים רבים מהמשטר הסובייטי.

מספר מ. ט. מיוצאי צ'רנוביץ וכעת תושב יד אליהו, 23 שנה בארץ. „בשנת 1939, לפני שהנאצים תקפו את בריה"מ — נכנסו הסובייטים לבוקובינה והתחילו לגייס לצבא האדום. גייסו גם אותו, לחפור חפירות בגבול בסרביה. באו גויים-שכנים וספרו לאשתו שהם ראו איך שהרוסים הרגו אותו. רצה אשתו אל הרבי והת-יפחה בבכי, אך הרבי הרגיע אותה ואמר אל תבכי, בעלך חי ויבוא בקרוב הביתה. אחרי שבועיים חזרתי בריא ושלם, ושוב לא גייסו אותי".

בשנת 1944, כאשר הרוסים כבשו שוב את בוקו-בינה, גייסו את בן דודו של מ. ט. ושלחו לו צו הת-יצבות ליום מסויים. בא הלה אל הרבי ותינה את מר גורלו. אמר לו ר' איתמר, אותך לא יקחו כי אני צריך אותך אצלי. ואכן כשבא היום ונערך מסדר של המת-יצבים וקראו בשמות — לא הזכירו את שמו של בן הדוד. חשש הלה שמא יש כאן טעות — הרי קיבל צו קריאה ושאל את סמל המסדר אם אמנם לא נמצא ברשימה. הצטעק עליו הסמל ואמר „ושידאן" — לך לך ואל תבלבל לי את המוח...

ושוב מעשה ביהודי שהיה צריך להתגייס לצבא, אך הנוטאריון ומשרד המרשם רשמו אותו כמבוגר יותר וכך נפטר מהתיצבות. אך גויים שכנים שהכירוהו כבן גילם, הלשינו עליו שהוא משתמט מהצבא. באה המשטרה הרומנית ואסרה אותו ושני יהודים אחרים שזייפו את גילם וכן את הפקידים שלקחו שוחד וסייעו להם בכך. המשפט נמשך כחדשיים, הגויים העידו ולמחרת עמדו השופטים להוציא את פסק הדין. חותנו של העציר בא אל הרבי לבקש הצלה. אל תפחד — אמר ר' איתמר תבוא מחר עם חתנך אלי. וכך היה. השופטים שחררו את כולם.

כאלה וכדומה להם הם המופתים המספרים על האדמו"ר ר' איתמר מנדבורנה אשר בעיני יהודים „עמך" הצטייר כאיש קדוש וטהור אשר רוח הקודש שורה עליו.

חלומו של ר׳ זושא

בפרק זה יסופר על חיי זושא כיצד הוא ואשתו צפורה דבורה, באו והשתקעו בעיירה נדבורנה. דרך אגב מובא גם כן הרב הצדיק רבי ר׳ אלימלך מליזנסק, וגם אחיו של רבי לא נעדר מפה. בזירה מופיע שעון הקיר של ר׳ זושא והמאבק הקשה שיש לו לר׳ זושא עם יצרו המסית אותו לבל יערוך תקון חצות ולבסוף געגועיו העזים לארץ חמדת האבות. עצם החלום יופיע בפרק הבא.

זקנינו ר׳ זושא מיום עמדו על דעתו, והוא בבית אביו ר נפתלי, טרם שנשא אשה, לא עלה על מטתו לפני עריכת „תקון חצות״. ככה התנהג גם אביו ר׳ נפתלי, וגם אבי אביו ר׳ אלעזר בנו של רבי אלימלך מליזנסק. אפס, רבי אלימלך עצמו לא התנהג ככה, יען הוא לא היה מפחד שמא יאחר את הזמן, כי הוא היה בדומה להמגיד ממזריטש ואפילו בדומה לרבי ישראל בעל שם טוב. — והבעל שם טוב, ידוע, שנשמת דוד המלך ע״ה נתגלגלה בו, והמלך דויד כתב בספר התהילים שלו „חצות לילה אקים להודות לך״ כלומר — עד חצות לילה היה, כפי שמעידים עליו חז״ל, נים ולא נים, — תיר ולא תיר, מכאן ואילך היה מתגבר כארי וקם לעבודת הבורא. ככה היו גם שלושת הצדיקים הללו; רבי ישראל בעל שם טוב, המגיד הגדול ממז-ריטש ורבי אלימלך מליזנסק, זכותם תגן עלינו.

מספרים על רבי אלימלך, שביום הסתלקותו של המגיד זצ״ל, נתנו החסידים עיניהם בו והכתירו אותו כרבי עליהם. נסעו החסידים והרבי לאן שנסעו. ויהי בדרך הרבי עיף ויגע וגם החסידים עיפים ויגעים ממאו-רעות של אותו יום ומטרדות הדרך, וכל כולם צועק למנוחה ולנופש, והנה פגשו במלון שבכפר, קרצ׳מה בלע״ז. בעל הקרצ׳מה יצא אליהם וקבלם בסבר פנים יפות. את הרבי הכניסו לחדר מיוחד, והחסידים התפזרו בכל פנות הבית. בחדר חם וטוב, כי בעלת הקרצ׳מה הסיקה את התנור. והיו אי-אלו חסידים שהחמימה בבית לא הספיקה להם, הפשילו קפוטותיהם וטיפסו על התנור. והנה, עברה שעה-שעתיים, עוד מעט ויאחר הרבי את זמן תפילת המנחה. קודרים ונטולי ראש הלכו החסידים. היו ביניהם, שהרהרו אחרי הרבי, אף על פי שלא גילו בדבור את מחשבותיהם, בחינת; „ליבא לפומא לא גליא״, אבל יכולים היו לנחש איזה סערה יש שם בלבם כאילו הם אומרים: נו, נו, רבי יפה בחרנו לנו, ישן ישן וישן. עד מתי? רק חסיד ותיק אחד, והוא הרבי ר׳ זושא מאניפולי, אחיו של הרבי ר׳ אלימלך, מטייל לאורכו ולרוחבו של החדר, כשידיו תחובות ומשולבות בתוך השרוולים של הקפוטה המרופטת שלו. והוא, רבי זושא, לא לבד שאינו מצ-טער ודואג כמוהם, על שאחיו, רבן של אלפי חסידים, טרם התעורר ועוד מעט והוא יאחר זמן התפילה, אלא הוא כולו חדוה, כולו שמחה. חבריו החסידים, נועצים עיניהם בו, תרעומת נשקפת מעיניהם, כאילו רוצים הם לומר: לשמחה זו מה עושה? ורבי זושא כדרכו תמיד, לא לחסידים הוא מטיף מוסר, אלא לעצמו. וכך היה אומר: זושא, זושא, כל המהרהר אחרי רבו כאילו הרהר אחרי השכינה. ואל החסידים הוא פונה ואומר: עיניכם הרואות, שרעש הכי גדול אינו מסוגל לעורר את רבנו משנתו. לעומת זאת, תסתכלו היטב ותוכחו לדעת, שרבינו קשור בכל עת אל מי שאמר והיה העולם, אפילו בזמן שהוא ישן. ובדברו זאת — שם את ידו על המזוזה וכסה באצבעותיו את השם: שין דלת יוד. (ש-ד-י). באותו רגע, ראו במו עיניהם, איך הרבי מתפתל ומתכוץ, כאדם המתחיל להתעורר. אז הסיר ר׳ זושא את ידו מן המזוזה ושוב שקע הרבי בתרדמה עמוקה. ככה יעשה ר׳ זושא פעמים אחדות והיה כאשר הסיר ר׳ זושא את ידו מן המזוזה וישן הרבי וכאשר שם את ידו וכסה את השם שין דלת יוד התעורר הרבי. ואז חרדו כולם, והודו להשם כי לעולם חסדו.

ארבעה דורות עברו: רבי אלימלך, רבי אלעזר, רבי נפתלי ור׳ זושא. ר נפתלי סירב לקחת עליו את עול האדמו״רות.

ור׳ זושא בנו הולך בעקבותיו. נשא את אשתו, צפורה דבורה, נכדתו של אוהב ישראל הידוע, הרבי לוי יצחק מברדיטשוב. צררו את כסף הנדוניא ובאו והשתקעו למרגלותיהם של הרי הקרפטים בעיירה נדבורנה. כאן התירו את צרור כספם, וקנו להם מספר חנויות, השכירו את החנויות והתפרנסו משכר הדירה.

החיים זרמו בשקט. הוא, ר׳ זושא, בשלו, היינו בתורה, בעבודה ובגמילות חסדים. שלושת העמודים שהעולם עומד עליהם. והיא, אשתו, צפורה דבורה, בשלה — חינוך הילדים, ששה עשר במספר, לתורה ולעבודה. הבנים נמצאו עד גיל שלוש בפיקוחה והד-רכתה ואחרי כך נשלחו ל„חדר״, הבנות נמצאו בפי-קוחה עד שהכניסו אותן לחופה, בבנים טיפל האב ובבנות — האם.

אולם זוג זה לא הסתפק רק בטיפול בעניני ביתם ומשפחתם, הם דאגו לעניים המרובים. מיד עם בואם לנדבורנה התחילו להתענין במצבם של העניים, בבחו-רים חובשי בית המדרש, בכלות חסרות נדוניא. בבתולות עניות, בבעלי בתים יורדים ממצבם שמצבם הירוד טרם נודע ברבים. רק מתלחשים היו שבביתו של פלוני „פייפט דר דלות״ לאמור: העניות והדלות בביתו רוקדות ושורקות. את כל אלה מכירים בני הזוג הזה והם עוזרים ועוזרים. יש לה לצפורה דבורה חברות

והן מסייעות לה באיסוף נדבות. במקרה שהסיוע הוא דחוף היתה צפורה דבורה ממשכנת את השביס עם העגילים, ואת יתר תכשיטיה.

באחד הימים, בבוקר, עת ששב ר׳ זושא מבית המדרש, בשעה שישבו בני הבית סביב לשולחן ואכלו פת שחרית. ווארעמס בלע״ז. (כאן מוכרחים להעיר: שמה שכתבנו למעלה „בבוקר״, בל יחשוב הקורא שזה היה בוקר ממש, כשם שאנו רגילים לדעת שהבוקר מתחיל בשעה מסוימת ומסתיים בשעה מסוימת. וגם פת השחרית דלקמן אינו ה„פרישטיק״ של היום. לא כי, הבוקר אצל ר׳ זושא התחיל הרבה לפני עלות השחר, עת כיסה עוד החושך את פני הארץ. צעד אל בית המדרש — והיה חוזר בשעה שתים עשרה, ופת השחרית אינו „פרישטיק״ אלא „ווארעמס״ ופירושה: „איברכאפן״).

„הרסטו״ (אצל חסידים ותיקים לא נהוג שהבעל יקרא בשמה של אשתו וגם היא לא קוראת אותו בשמו, אלא „הרסטו״). איך זאל נישט זינדיקן מיט די רייד. כלומר בל אחטא בלשוני. אין לי כבר מה למשכן. היו היום אצלי ברל שואב המים עם אשתו, ממש ס׳רייסט ס׳הארץ (נשבר לבי בקרבי). הידיים שלו נפוחות מן הקור, ומה הוא מבקש? דבר קטן מאוד. סוס הוא רוצה. יש לו עגלה, יש לו חבית גדולה, רק סוס חסר לו. מאין אקח לו סוס? וגם דובה די פדרן פליקערן — (המורטת הנוצות) בכתה היום לפני. פשוט אין לי כוח לכל כך הרבה צרות ויסורים. אחרי הרהור קל אמרה: יודע אתה מה? קח לך אתה את ברל עם הסוס שלו, ואני אקח לי את דובה ואת שושה בתה עם החתן היפה שלה. מ׳שטיינס געזוגט (כביכול).

ויהי ממחרת. בבית המדרש, רמז ר׳זושא לאחד מן הבעלי בתים שדברים לו, לר׳ זושא אליו, גמר הלה את תפילתו, ניגש אל ר׳ זושא כדי לשמוע מה הוא דורש מאתו, וכאשר ראה שר׳ זושא עסוק בשלו, הסתלק לצדדין, הוציא ספר מארון הספרים, כאילו רוצה הוא ללמוד. אבל עיניו היו מכוונות אל ר׳ זושא וגם אזניו היו פקוחות. ורק כעבור זמן מה רמז לו באצבעו ר׳ זושא שיגש אליו. דיבר אתו בלחישה, וגם מסר לו רשימה של מספר בעלי בתים שילך אליהם ויאמר להם בשמו ש„זה יתנו״.

בעיירה יודעים מי הוא ר׳ זושא, נכדו של רבי ר׳ אלימלך מליזנסק ואם הוא קובע שפלוני אלמוני יתן כך וכך לצדקה, לא מעיז שום איש לסרב.

בשבת בבוקר בבית הכנסת של המגיד ראו נשי העיירה שצפורה דבורה נכדתה של הרבי לוי יצחק מברדיטשוב באה לתפילה בלי שבוס. בלי ה„שטרנטיכל״ ובלי ה„בריסטוך״. צפורה דבורה כסתה את ראשה רק במטפחת „פאטשיילע״ בלע״ז. כאחת הנשים הזקנות מפשוטי העם. ראתה אותה ליפשה וכיווצה את שפתותיה. ליפשה זאת, לבד מזה שהיא מיוחסת עצומה, נכדתו של המגיד מנדבורנה, היא גבירה ועשירה, בעלה הוא איש עשיר מאוד. אומדים אותו בחמשה עד עשרת אלפים רייניש. (עשרים אלף כתר). אבל קמצן, ממש עכברא דשכיב אדינרא. הוא האחד בעיירה שמתקומם נגד ר׳ זושא וצפורה דבורה. אם הם שמים עליו לתת סכום כסף לצדקה. תמיד הוא טוען שהזוג הזה מפלה אותו לרעה. קרובים הם, כמעט שייכים ליפשה ובעלה, למשפחתו של ר׳ זושא וצפורה דבורה. ליפשה זאת, רואה תמיד חובה לעצמה להטיף מוסר לצפורה דבורה, שלא תהיה פתיה, שלא תתן מכספה לכל מאן דבעי. ואלו הם הדברים שאמרה ליפשה לצפורה דבורה באותה שבת שהיא, צפורה דבורה, נכנסה בלי כל עדי, רק מטפחת פשוטה לראשה: בפרק כתוב, „אל תהי בז לכל אדם״ פירוש: לא תבזבז כספך לכל אדם שבא לפניך. את חושבת שמחובתך לרחם על דובה ועל שושה ועל החתן היפה שלה? יש לה לדובה, כן כן, יש לה אח (כאן היא מנמיכה את קולה) באמריקה. לו לא היה בורח, היה נרקב בתפיסה. גנב בן גנב עד עשרה דורות, ולה יש רחמנות!

„צדקת, ליפשה, — עונה בחיוך קל על שפתיה, צפורה דבורה — לא על דובה ובתה, המתנוונים בעניות, אני צריכה לרחם, אלא עליך רחמנות גדולה. השם יתברך חנן אתכם בעושר גדול, ולא נתן לכם הקב״ה שליטה עליו, על העושר הרב הזה״.

ליפשה כיווצה שוב את פיה עד ששפתותיה הדקות בלאו הכי, נראות כמו חוטים.

עד תום התפילות לא הסתכלה צפורה דבורה בפניה. וגם כאשר קמה לצאת לא הסתכלה לעברה, אלא כמו לחלל ריק אמרה: „א גוטן שבת״ והיא, ליפשה, ענתה בשפה רפה: „א גוט יאר״.

הזכרנו למעלה את השטרנטיכל — את הבריסטיך, ואת השביס. מילא השטרנטיכל והבריסטיך הם דברים ידועים, ואין להרחיב את הדיבור עליהם. אנחנו רוצים רק לברר מה הוא השביס. יש אומרים שאין הבדל בין השביס ובין הפאה הנוכרית אבל הם טועים, כי הפאה הנוכרית של היום עשויה משיער ואלו השביס עשוי מן הקרצוף שמקרצפין את הגמל. מן השיער הדק הדק. ואם ישאל השואל מאי קא משמע לן? כלומר איזה לקח יוצא לנו מן ההסבר הלז? ההסבר הוא פשוט מאוד, כי היו זמנים, לפני שנים רבות, שהפאה הנוכרית היתה פסולה. זוכרים אנחנו כי לפני ששים וחמש שנים, באו והעידו על כלתו של חיים דרמר שבאה מן העיר הגדולה סטניסלוב, שהיא חובשת פאה נוכרית והעיר נדבורנה היתה כמרקחה.

אנחנו נטינו הצדה, ולכך לא נתכוונו, הנטיה היא רק כמאמר המוסגר.

— ובכן, באחד מלילי טבת הארוכים, שב בערב ר׳ זושא מן בית-המדרש, אבל את ארוחתו שהגישה לו זוגתו צפורה דבורה. לשבחה של סבתנו צריכים

לספר, שאף פעם לא עלתה על מטתה לפני בואו של זקנינו, היא חכתה לבואו, אף על פי שהיתה עיפה עד כלות הנפש. ומה תימה? לטפל, אפילו רק בארבעה ילדים, אטו מלתא זוטרתא היא? כי צריכים לדעת שהשם יתברך בירך את פרי בטנו של זקינינו בבנים ובבנות עד ששה עשר במספר. ובאותו פרק של ספורנו היו כבר שנים עשר מהם נשואים ונשואות. נשארו עדיין ארבעה — שלוש בנות ובן הזקונים. ובכן אנו רואים שמשפחתו של ר׳ זושא נצטמקה והצטמקות זאת יפה היא לו, אם כן, יש לטוען לשאול: מה ראה ר׳ זושא שלקח את אשתו ואת ילדיו ועלה ארצה ישראל. הלוא, לא למות בארץ הקדושה התכונו, הלוא הם היו אז במיטב שנותיהם, ועוד יש להעמק שאלה: מי היה המסית, שלפי ההסברה שלו היה מוכן לסכן לא רק חייו, אלא גם את חיי אשתו וילדיו, ואילו קרה, חס ושלום, איזה מקרה, לא מידיו היו מבקשים את דמם? ועוד, איך וכיצד עזב את שנים עשר ילדיו אפילו אם כבר נשואים הם. בכדי לתת תשובה על כל השאלות הללו, אנו צריכים לדעת ולראות סדר חייו, הבה ונסתכל מבעד לחלונות לחדרו של ר׳ זושא אף על פי שהם מכוסים כפור.

כמו שכתבנו למעלה, שב ר׳ זושא מבית המדרש. כולם בבית שוכבים במיטותיהם, וגם אשתו צפורה דבורה, אחרי שנתנה לאישה את ארוחתו הדלה, פרשה לחדרה. נשאר בחדר רק ר׳ זושא עם השעון הזקן. השעון הזה, הוא קיבל אותו מאת אביו ר׳ נפתלי ואביו מאביו ר׳ אלעזר, ור׳ אלעזר קיבלו בירושה מאת אביו רבי אלימלך, שהשתמש בכלי זה לעבודת הבורא, על פיו יצא ועל פיו בא. ארבעה דורות שימש השעון ועזר לכולם לעבודת השם. ברם כאשר הגיע לדור הרביעי תש כוחו והתחיל לפגר במקום למהר ולמהר במקום לפגר. ומשתי הדרכים יצאו קלקולים ותקלות. עד שבא ר׳ זושא ועזר לעוזרו, ונתן לו את שיווי המשקל שלו, ומעתה יכולים היו לדעת בדיוק את זמן חצות הלילה. כי באותו רגע שהשעון יצא בדפיקותיו ודפק את שתים עשרה דפיקותיו, ממש באותו רגע השמיע התרנגול שבדיר העצים את קריאתו הנבונה, ואז ידע ר׳ זושא ששעת רחמים הגיעה, ועליו לקונן ולבכות על גלות השכינה, על חורבן המקדש וירושלים ועל השה הפזורה בין שבעים הזאבים. הוא שומע, ממש, באוזניו את הקול המנהמת כיונה ואומרת: „אוי להם לבנים שגלו מעל שולחן אביהם״.

רוח חזקה מפרקת הרים ומשברת סלעים, משתוללת בחוץ בשריקה נוראה, ור׳ זושא מביט בשעון, מביט במחוגים שהולכים ומסתובבים בעצלתיים, עדיין לא הגיעה השעה השתים עשרה. עוד שעה וחצי עד חצות, והוא כל כך עיף. ראשו כל כך כבד עליו, וכאילו עומד מקרוב מישהו קורא ורומז לו שיסב על המטה, בלי להתפשט, שישים רק מעט את ראשו על הכר, רק רגע ולא יותר. בודאי ובודאי שלא יאחר את זמן חצות הליל. עיניו תהיינה פקוחות לא יעצם אותן. אולם ר׳ זושא מכיר תיכף שזאת היא עצת היצר אשר לפתח חטאת רובץ ודוחה את עצתו בשתי ידיו. ר׳ זושא דחה את עצת היצר, אולם עיניו לא שמעו לו וסגרו את דלתותיהן, הן הן העפעפים שלו, התמרדו ולא שמעו לקול מפקדן. והנה השפתים גם כן התיצבו בצד העינים ומלמלו: „המפיל חבלי שינה על עיני ותנומה על עפעפי״. וכאשר ראשו של ר׳ זושא אבד פתאום את מקומו שבגופו, ויצא לנוד, פעם בצד ימין, פעם בצד שמאל, וחוזר חלילה, התעורר בבת אחת ר׳ זושא, וקפץ ממקומו כאילו הכישו נחש ושפתותיו התחלנה לדובב מאליהן: יגער ה׳ בך השטן ויגער ה׳ בך הבוחר בירושלים. הוא העיף עין על השעון וראה זה פלא, עוד רגעים אחדים והשעה שתים עשרה, כנראה שהוא ישן ולא ידע שהוא ישן. הוא התוכח כל הזמן עם המסית, וברוך השם הוא ניצח. הוא הוציא מקופסתו קמצוץ של שנוף-טבק והתכונן לקראת „התיקון״.

וזה דבר המעשה שעשה ר׳ זושא לפני אמירת תיקון חצות: חלץ את נעליו, הוציא מן התנור שכבר הצטנן מלוא החופן אפר מקלה ושם את האפר על ראשו במקום התפילה של ראש. בשימו את האפר מלמלו שפתותיו בקול בוכים; „ולשים לאבלי ציון אפר תחת פאר״. התישב על הרצפה ובקול קורע לבבות וחנוק מדמעות התחיל: „הקבצו ושמעו בני יעקב כולכם... כי בפשעיכם שלחה אמכם״. אחרי הוידוי שהתודה, ואחרי תקון לאה ותקון רחל, חזר על פזמונים שנראו בעיניו כמו: „על זאת אספדה... קולי כחולה... ואני בתוך הגולה״. ור׳ זושא מעמיד עינים תמיהות, מסתכל סביבו ושואל מתוך בכי: מה לי פה ומי לי פה ולמה אני בתוך הגולה? ואת הרמז שרמז רבנו ר׳ משה אלשיך, שעל כל יהודי החובה לעזוב את הגולה, רק אני מצאתי? והחרוז הבא מחזק עוד את דעתו, „עונותיכם הטו אלה וחטאתיכם... וישלחני אלוקי לפניכם״. ובלי כוונה תחילה שפתותיו חוזרות על שלוש המלים האחרונות, וישלחני אלוקים לפניכם. וכאשר הבחין בזה פסק: — זאת היא נבואה קטנה. עליו, על ר׳ זושא המשימה להראות לכל כי הוא הוא החלוץ, וכי בפיו שם הקב״ה את הנבואה הקטנה: וישלחני אלוקים לפניכם.

נחושה היא דעתו של ר׳ זושא שעליו לעלות ארצה ישראל. וכל יהודי שבתוך הגולה מחויב לעשות כמע-שהו. זאת היא תורה וזאת היא מצוה ואין לשנות.

מתוך הרהורים אלו עלה ר׳ זושא על מטתו, כדי לתת מרגוע ומנוחה לנ׳ר׳נ׳ (נפש, רוח, נשמה) שלו. וכאשר שקע בתרדמה בא בעל החלום ורקם לפניו חלומו הנפלא.

קבוצת חברים־ידידים בנדבורנה בשנת 1920
א גרופע חברים־פריינט אין נאדווארנע אין יאהר 1920
מימין ־ פון רעכטס : ארציע קאנטער (קראמער), ישראל לייטנער, שייע קראמער, **חיים ברענער**
x..., שעיה וויץ, יוסף ראפ, **x**..., **x**..., **x**..., משה דרימער, **x**...,
חיים שערצער זכרונם לברכה.

חגיגת סיום שנת הלימודים בבי"ס עברי „תרבות" 1935 בהשתתפות ההנהלה : ד"ר מ. שטרר, **ד. ש. שוחט,**
קופפרברג (הגננת)„ י. סמט ז"ל
פייערונג צום ענדע לערן יאהר פון דער העברעאישער שול „תרבות" 1935 מיט דער באטייליגונג פון **דער לייטונג :**
ד"ר מ. שטארער, ד. ש. שוחט, די גננת קופפערבערג, י. סאמעט ז"ל

התנועה הציונית
תנועות־הנוער
ומפלגות

על הפעילות הציונית בנדבורנה

(קטעי עתונים)

נדבורנה — ב־13 בדצמבר ש.ח. ארגנה אגודת „ציון" מסיבת חנוכה מרשימה. חבר הועד שלנו מר ב.י. הארץ בירך את הנוכחים, מר י. וורצל נשא הרצאת פתיחה, ד"ר יונאס מסטניסלבוב את ההרצאה החגיגית. עוד דיבר בעברית מר משה וונדרמן. מר קרטנשטיין שר כמה שירים ציוניים. בארוחה החגיגית הרים ד"ר יונס את כוסו לכבוד ד"ר הרצל וד"ר נורדאו.

(די וועלט, מס' 1, 6.1.1899, עמ 7)

נדבורנה — לדו"ח על מסיבת החנוכה שלנו יש עוד להוסיף את שמו של מר מאיר היבנר, מארגן החגיגה, ושל דבורה יעקל בת ה-10, שקראה בהצלחה רבה שירים בגרמנית ובעברית.

(די וועלט, מס' 4, עמ 9)

☆

נדבורנה — ב-5 בפברואר התקיימה האספה הכל-לית של אגודת „ציון" בנדבורנה. נבחרו למועצה החח': ד"ר ת. הרצל — נשיא כבוד, י. מעהר — יו"ר, ס. קנול — סגנו; כן נבחרו: א. יקל, מ. היבנר, ב.י. הארץ, ל. פרסטר, ד. בוכס, מ. קמורניק, ה. יעקל, נ. לנדסמן, מ. שרייער, י. קופלמן וח. מ. קרן.

(די וועלט, מס" 8, עמ' 12)

נדבורנה — הודות לפעולתם של יו"ר הקהילה מר י. מעהר, של נשיא אגודת „ציון" י. סקלר, ש. גריפל האב ושל הנוער הציוני, חתמו 125 איש על רכישת שקלים, אנו מקווים להכפלת המספר. ההחתמה עלתה על כל הציפיות.

(די וועלט, מס' 15, עמ' 3)

נדבורנה — בעונת החורף החולף נערכה בנ. סידרה של הרצאות וערבי קריאה מוצלחים בהשתתפות הה' ה.ל. גוטליב, (מסיגט), פ. דונייער; ד. בוכס; ה. בער-גער (בוקרשט); יהודה סקלר; ה. יעקל ושמואל גרטנברג (וינה). פעולות אלו השיגו את מטרתם התע-מולתית במלואה. לסיום פעולות אלה נערכה בשבת 14 אפריל באולם התנועה „ציון" אספת עם. כיו"ר שימש ראש הקהילה יוסף מעהר וכמרצה הא' ד"ר אדולף בריק, נציג תורמי השקל המקומיים לקונגרס הציוני. אולם המועדון היה מלא עד אפס מקום חברים ואורחים. לאחר ברכת היו"ר נשא הרצה נאום על נושא „הבאנק להתישבות יהודית". הנוכחים הודו למרצה על הרצאתו רבת ההשראה במחיאות סוערות. לאחר מכן היו חילופי שאלות ותשובות ערות.

בין הנוכחים אפשר היה להבחין במתנגדים ידועים לרעיון הציוני, שלא השמיעו את קולם.

ביזמת הנוער הציוני, נערכה מסיבת אחרון של פסח לאורח הנכבד ד"ר א. בריק אצל החבר לדעה מאיר היבנר. במסיבה השמיעו דבריהם יוסף מעהר, דוד באזעכעס ופישל דונייער.

ח.ק.

(די וועלט, מס' 19, מתאריך 11.5.1900)

מפגש עם הסופר יואל מסטבאום 1933
א באגעגעניש מיטן שרייבער יואל מאסטבאום אין נאדווארנא 1933

נדבורנה — ביום ראשון, ה-25 במאי ש.ז. ערכה אגודת „ציון" ביזמתו של הה' מ. היבנר, ח. קליינמן ול. פרסטר, אסיפת עם בבית-הכנסת שזכתה לביקור קהל רב. העסקן הציוני הבלתי נלאה מר. י.מ. פרזס, נציגה של הקהילה היהודית, בירך את הנוכחים והעלה פיסקה מפרשת השבוע **בהעלותך**. לאחר מכן נשא מר ל. טאובס מקולומיאה הרצאה על „אוצר ההיתישבות היהודית", שזכתה לתשואות הקהל. הה' יוסף מעהר, ל. טאובס, נ. פטרובר וד. בזכס נסעו ב-22 ח.ז. לעיירה השכנה דלאטין, וקיימו שם אספת-עם שבעקבותיה נוסדה אגודה ציונית.

(די וועלט, מס' 22, עמ' 12)

נדבורנה — אגודת „ציון" המקומית, ערכה באולם התיאטרון העירוני חגיגת חנוכה, בה נכחו כ-800 איש. יו"ר הקהילה מר יוסף מעהר נשא את נאום הפתיחה. הודלקו נרות החנוכה וסטודנט המשפטים מר פילנבאום קרא בהצלחה רבה שירים ציוניים. לאחר מכן נשא חבר הועד הפועל הציוני של גליציה, ד"ר ש. רוזנהק מקולומיאה נאום חגיגי, שהלהיב את קהל המאזינים. ילדה בת 10, דבורה יעקל, קראה שירים ציוניים בפו-לנית, גרמנית ועברית ומר בוקסנבאום קרא, לתשואות הרבות של הקהל, שירי ציון מפרי עטו. „היהודי הנצחי" הוצג באמנות רבה ע"י הה' דונניער, קליינמן וסקלר. הה' ד"ר ר. יונס וד" בשלשם השמיעו ברכות נלהבות. לאחר החגיגה התקיימה מסיבה לכבוד אורחי החוץ.

(די וועלט, מס' 51, עמ' 12)

☆

אל המכללה העברית בירושלים, על הר הצופים

„בתור חברה להפצת תרבות בין אוכלוסי היהודים בנדבורנה, אנו מקדמים בשמחה רבה את פתיחת המכללה העברית ומברכים אותה שתשמש באמת מרכז הרוח לעברים בכל ארצות תפוצותיהם.

יהי רצון שמיכללה זו תהא למקור אורה שופעת, שתפזר את קרני זהרה בכל הגולה, ותזרז את כל העברים להחיש את עבודתם לטובת תחית האומה הארץ והשפה.

חברי ועד ה„יהודיה" בנדבורנה:

עזריאל רוזנהק, מתוקה הירש, יהודית ברסלר, שפרה וינברג, דוד גרוברגר, יוסף פכר, ישראל הארט-מאן, יעקב אבנר, צבי בלבן, דוד יצחק ליטנר, יהושע זמלר, טובה קרססל, מרים זמלר, ליב צווירן, מיכאל גרוברגר, יוסף יגר, מאיר היבנר, פנחס הירש, פייבל פאליק.

(טאגבלאט, 1.4.1925, לבוב, עמ' 41)

נדבורנה, ז' ניסן תרפ"ה

הנהלת „יהודיה" בנדבורנה
די פארוואלטונג פון „יהודיה" אין נאדווארנא

☆

ב"ז, „ג'ואיש כרוניקל", 24.9.20

פרעות באזור סטניסלבוב ע"י קבוצות מאנשי פטלורה.

בנדבורנה נהרגו 6 יהודים ורבים נפצעו. **אלפי** יהודים התחוששו.

☆

מספרו של ד"ר נ.מ. גלבר „תולדות התנועה הציונית בגליציה":

עמ' 432-556 — לפי המפקד של ד"ר קורקיס היה קיים בנדבורנה איגוד ציוני בשנת 1899.

עמ' 625 — כציר לקונגרס הציוני ה-11 (ב-1913) נבחר בנדבורנה ד"ר ש. שור.

עמ' 712 — בשנת 1908 נפתח בנדבורנה בית-ספר (או קורס) לעברית.

עמ' 726 — בשנת 1909 נוסד בנדבורנה ע"י המורה ט. אולסקר בית-ספר עברי עם 46 תלמידים.

בשנת 1907 נוסד בסולוטבינה בי"ס עברי עם 100 תלמידים. המורה — מיכאל קליינר. בי"ס זה נוסד ע"י חברה (איגוד) „שפה ברורה". הוועד המקומי יסד באותה שנה בי"ס נוסף עם 46 תלמידים. גם בבי"ס זה לימד מ. קליינר.

עמ' 741 — בשנת 1901 קיימה בנדבורנה **קבוצה** של עובדים ופועלים ציונים, שטרם אורגנו באגודה, **עם** ח. קליינמן בראש כנאמן.

(פעילות ציונית)

עמ' 796 — באסיפת יסוד של מרכז „המזרחי" בגליציה, שהתקיימה בלבוב ביום ב' אדר תרע"ג (1913) השתתף משולם ביקל מנדבורנה, שנבחר לוועד הכללי.

בעתון ציוני רוסיה „ראזסוועט" מיום 31.10.1910, מס' 44, עמ' 37:

מועצת העיריה בנדבורנה החליטה פה־אחד לקרוא את שמו של ד"ר הרצל על אחד הרחובות היפים ביותר של העיירה. ההחלטה זו נתקבלה ביוזמתם של ציוני המקום.

★

בעתון „די וועלט" (בטאון ההסת. הציונית) מס' 9 מתאריך 27 בפברואר 1914 מופיעה רשימת תורמים, בני נדבורנה, לקרן הקיימת לישראל.

להלן רשימת התורמים הנ"ל:

עזריאל רוזנהק	Asriel Rosenheck
ד"ר גרשון ציפר	Dr. Gershon Zipper
חיים קליינמן	Chaim Kleinmann
לייזר פרסטר	Leiser Forster
שמואל רוזנהק	Samuel Rosenheck
צבי גלרנטר	Zwi Gelernter
אוסיאס (ישעיהו) האס	Osias Haas
ישראל בורשטין	Israel Bursztyn
שושנה נגלר	Susana Nagler
פפי ברטר	Pepi Bretter
קלרה שרייר	Klara Schreier
מנדה זומרפרוינד	Mende Sommerfreund
סלומון ויטלס	Salomon Witteles
ישראל יקל	Israel Jackel
הרש לייב ויזלמן	H. L. Wieselmann
שמחה יעקב	Simcha Jakob
יצחק וויזלמן	Isaak Wieselmann
מאיר קומורניק	Meier Komornik
משולם ביקל	Meshullm Biekel
רחלה ביקל	Rachela Bikel
ברוך ויטלס	Baruch Witteles
סלו גריפל	Salo Griffel
מאיר היבנר	Meier Hibner
יוסף בורשטין	Yosef Burstyn
נח בראונר	Noach Brauner
יהודית בראונר	Jehudit Brauner
בנימין גריפל	Benjamin Griffel
יעקב קריגל	Jakob Kriegel
קלרה קימרלינג	Klara Kimmerling
אייזיק לומר	Iisig Luimer
יעקב הירש	Jakob Hirsch
ברוך אובלס.	Baruch Oblas

ועידה ארצית של מורי „תרבות" בנדבורנה בשנת 1935

לאנדעס קאנפערענץ פון העברעישע לערער „תרבות" אין נאדוורנא אין יאהר 1935

דוד קרייצר

נדבורנה לפי מקורות היסטוריים

נדבורנה השוכנת לרגלי הקרפטים, היתה במשך דורות רבים עיירה בעלת אוכלוסיה יהודית גדולה. לפי ההיסטוריונים היתה נדבורנה אחת מעשר ערים (בפולין שלפני החלוקה), שאוכלוסיתה היהודית עלתה מעל ל-1000 נפש.

העיירה היתה בבעלותם של נסיכים מבית קורופ-טווא, ארמונם-מבצרם ההרוס היה, עוד בימינו, נשקף מעל לעיר. זקני העיר היו מספרים, כי שמעו מאבות זקניהם שקלגסי חמילניצקי הגיעו גם לעירנו. ואמנם, בבית הקברות נמצאו מצבות ישנות משנות הגזירה של ת״ח ו-ת״ט.

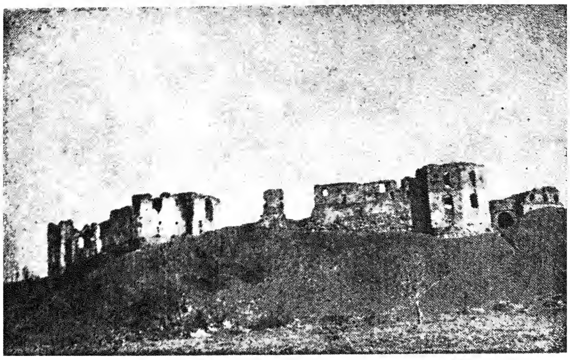
כידוע, התפשטה התנועה השבתאית אחרי המאו-רעות של שנות ת״ח ו-ת״ט בין ההמונים היהודים שחשבו, אחרי שנות השואה, כי הנה הגיעה הגאולה. מובן כי גם לנדבורנה הגיעה השבתאות, ואפילו אחרי המרת הדת של שבתאי צבי עוד לחשה הגחלת ומדי פעם הפכה לשלהבת ששרפה רבים, אשר קצרה רוחם.

וכך קרה כי כ-100 שנים אחרי מות שבתאי צבי עוד היו רבים מבין היהודים, שהיו מוכנים ללכת אחרי יעקב פרנק, ביניהם בעלי תורה, ולהגיע עד לשפל המדרגה של עלילת דם על אחיהם לשעבר.

מהתנועה הטרום-פרנקיסטית ידוע כי השבתאים מסרו, שעוד מעט יקום לתחיה שבתאי צבי משיחם ויקח אותם לארץ ישראל על עגלות רתומות לסוסים של הפריץ. כאשר הגיע הסיפור לאזניו של אדון העיר קורופאטווא, ציוה להכניס את סוסיו לבתיהם של ה-שבתאים וציוה עליהם לכלכל את הבהמות „אלה הרוצים להשתמש בבהמותי חייבים גם לכלכלן״ — אמר.

בין הדמויות הראשונות של הפרנקיסטים יוצאי עירנו ידוע ליב קריסה שהיה מסית ומדיח, והיה נוסע ברחבי המדינה להפיץ את תורתו של פרנק. כמו כן ידוע אחד מראשיהם בשם משה ברסלר שהיה בַן שמונים שנה שהמיר את דתו יחד עם כל הכת. בגלל גילו הגבוה לא הכריחו אותו לגלח את זקנו ופיאותיו.

כמובן שיהודי העיר הקיאו אותם מתוכם, ושוב היתה העיר מפורסמת בלומדי תורה ובאנשי מעשים טובים. עם כל התוצאות העגומות שנבעו ממעשיהם של אנשי הכת, יש לזכור כי קצרה רוחם של האנשים המסכנים האלה בכמיהתם לגאולה.

על חורבות העירה, שבה גדלנו
ושם נהרגו אחינו הקדושים

התקופה לאחר מלחמת העולם הראשונה

בגמר מלחמת העולם הראשונה, כאשר הפכה נדבורנה לחלק של מדינת פולין המחודשת, התחילו לחזור אליה הבורחים מאימת המלחמה ומאימת הקוז-קים, ולשקם את הריסות העיר. ניבנו בתי כנסת ובתי מדרש והאוכלוסיה היהודית קיוְתה לתקופה של שגשוג ורוחה. תקוה זו לא התגשמה והאכזבה היתה רבה. הפולנים החלו לדחוק את רגלי היהודים מעמדותיהם הכלכליות, דבר שהגביר את המצוקה הכלכלית בקרב יהודי המדינה.

המצב הכלכלי הקשה תרם בצורה מכרעת את תרומתו לגידול התנועה הציונית והחלוצית בכל המדי-נה וכמובן גם בנדבורנה.

תנועת החלוץ ותנועות הנוער

סניף „גורדוניה״ בנדבורנה היה סניף של תנועת נוער שזכיתי להיות בין מיסדיה ואשר רשמה פרקים מפוארים בעשייה חלוצית בארץ בהקמת ישובים קבוצתיים משגשגים וחיזוק התנועה הקבוצתית הותיקה על ידי תוספת מילואים.

ראשיתה של תנועת החלוץ היתה בשנים 1924-25 עם התחלת העליה הגדולה (עלית גרבסקי). סניף „החלוץ״ פתח מסגריה, בהדרכתו של מסגר נוצרי, והחלוצים עבדו בהתלהבות לרכישת מקצוע מועיל הנחוץ לבנין הארץ. אולם עם גבור המשבר הכלכלי, שפרץ בארץ בגמר מעליה הרביעית, החלה התלהבותם של אנשי החלוץ לדעוך והחברים התפזרו לכל עבר.

לאחר זמן הוברר, כי לא מספיקה התלהבות שנד-לקת וכבה מהר, אלא יש צורך בהקמת מסגרת חינוכית שתתחיל בארגון נוער מן הגיל הרך ותכשיר אותו ביסודיות, ע״י חינוך ציוני, לקראת עליה והגשמה חלוצית. כך הוקם סניף „השומר הצעיר" ולאחר מכן גם סניף „גורדוניה".

הצורך בהקמת תנועת „גורדוניה" נבע מכך, שהרבה נערים ונערות מהשיכבה העממית לא יכלו להיקלט ב„השומר הצעיר" וכן מכך שאנשי „גורדוניה" לא הסכימו עם דרכו החדשה של „השומר הצעיר" כפי שנקבעה, בעיקר, אחרי ועידת וורוטקי.

סניף „גורדוניה" נוסד ע״י חברים שהיו פעילים בסניף סטניסלבוב. בין המייסדים הראשונים: שמואל כהנא, לייב הרץ, יהודה פוגל ודוד קרייצר. לאחר מכן הצטרף עובדיה רובין ז״ל שעם הצטרפותו הפיח בנו תקוות גדולות, שאמנם התגשמו. לעובדיה לא היתה השכלה פורמלית, אולם הוא קרא הרבה, בעיקר ספרי עיון ומדע, ובגלל ידיעותיו היסודיות ובהיותו אדם מאורגן להפליא, השכיל לחלק את זמנו ביעילות רבה להדרכה ולהשכלה עצמית ותרם הרבה להתפתחות הסניף.

המייסדים הראשונים היו בחורים שספגו לתוכם ערכי יהדות (תלמידי הכהנ׳דל ז״ל), וציונות בעזרת קריאה רבה בספריה הגדולה של חברת "יהודיה". זכורני, כי בהיותנו עוד ילדי החדר „ארבו" לנו אנשי „יהודיה", עזריאל רוזנהק ז״ל וקופל אבנר ז״ל ושיכנעו אותנו לבוא לספריה. בספריה נמצאו אז ספרים עבריים רבים, שהתאימו לכל הגילים. ספרים אלה נבלעו ממש על ידינו.

מצבו הכספי של הסניף לא היה קל. לא עמדו לצידנו מצנאטים שיגישו לנו עזרה כספית, ותשלום שכר דירה היה בעיה קשה ביותר. עלי להזכיר כאן

קבוצת חברים ב„גורדוניה" עם שמלק׳ה כהנא

את ישעיהו רטשפרכר ז״ל, שבהיותו גזבר הסניף היה מצליח כמעט תמיד, במאמצים ללא גבול, לאסוף את הכסף הדרוש לתשלום שכר הדירה החדשי ולהוצאות אחרות. ישעיהו רטשפרכר ז״ל התגלה לאחר זמן, בתקופת השואה, כגיבור אשר סיכן פעמים רבות את חייו להצלת יהודים ע״י הברחתם מעבר לגבול להונג-ריה. באחת הפעולות האלה נתפס והוצא להורג. יהי זכרו ברוך.

בין מייסדי הסניף ופעיליו עלי להזכיר את יעקב הנדלסמן ז״ל, שהנציח את חיי הסניף בתצלומים הנמ-צאים עד היום בידי רבים מאתנו.

בין הנשארים בחיים אזכיר את ישראל כרמי שהיה בין הראשונים, הצטרף ל„גורדוניה" עוד בהיותו ילד ובמשך הזמן נעשה — עקב מסירותו ללא גבול וויושרו האישי — אחד מעמודי התווך של „גורדוניה" בנדבורנה, והוא אחד מהאהובים ביותר עלינו עד עצם היום הזה.

הסתדרות „גורדוניה" אין נאדבארנא 1929

„גורדוניה" בנדבורנה שימשה לנערים ולנערות, שהצטרפו אליה מקור של עושר רוחני רב. פעולות החינוך התבטאו בשיחות, בטיולים קבוצתיים בסביבה ובהשתתפות במושבות הקיץ, שאורגנו ע"י המוסדות המרכזיים של התנועה. בערבים היינו מבלים בשירה ובריקודים, בעיקר במוצאי שבתות.

בפעולותינו נעזרנו הרבה ע"י החברים מפלוגות ההכשרה, בהרצאות והן בארגון מסיבות ונשפים לארו-עים כמו כ"ד בשבט, יום פטירתו של א. ד. גורדון, כ' בתמוז, נשפי חנוכה וכו'.

בתקופה מאוחרת יותר הצטרף אלינו אברומצ'ה רום ז"ל, מוסיקאי בן למשפחת מוסיקאים מדורות. הוא ואחיו הרצל ז"ל העלו לא פעם מסיבות כאלה לדרגה אמנותית ממש.

מתילדה פוגל, דוד קרייצר,
לאה קליינער (קריגל), עובדיה רובין

חברי „בוסליה" בטיול בסביבת נדבורנה

שמלק'ה כהנא ואוטו קרמר (ישראל כרמי) הצ-טיינו במסיבות אלה בהצגת מערכונים של סופרים שונים ובעיקר של שלום עליכם.

עלי לציין, כי פעולת „גורדוניה" בנדבורנה התנ-הלה באוירה אוהדת מצד הציבור היהודי בכלל ובעיקר מצד ההורים, שהיו משוכנעים כי ילדיהם נמצאים ב-ידיים נאמנות. „גורדוניה" בנדבורנה לא סבלה ממשברים אידיאולוגיים, שפקדו תנועות נוער אחרות. חבריה הצטיינו בנאמנות לרעיון הציוני ולא זנחו את דגלה של הציונות העובדת.

מסיבת פרידה לשמלק'ה כהנא
לעליתו לא"י בשנת 1934
בסניף „גורדוניה" בנדבורנה.

געזעגנס אוונט געווידמעט ש. כהנא
צו זיין עולה זיין קצן א"י
אין יאהר 1934
אין סניף „גורדוניה" אין נאדווארנא

אפרים אבישי (שנקר)

זכרונות מנדבורנה

מה תשתוחחי נפשי, ותהמי עלי
אלה אזכרה, ונפשי עלי הומיה.

אלה תושביה היהודים של העיירה נדבור-נה, בה הוריתי כשנתיים כביה״ס העברי. עיירה זו על יהודיה היקרים והחביבים, על הנוער המשכיל שהכרתי בה, על הילדים הנחמדים שמצאתי בתוכה מצאה לה פינה לבבית בתוך נפשי ואיתה גם קשרתי קשרי משפחה.

היתה זו עיירה רבת גוונים. הרכבה היה רב צדדי: בחלקו דתי ובחלקו משכיל, חלקו הגדול ציוני לאומי ורק בודדים היו גם בין המתבוללים. משפחות רבות מאד של ציונים מסורים לרעיון הלאומי שעבדו בנאמנות לתחית הלאום ולפתוח ידיעת התנ״ך והלשון העברית. רוב הילדים שבעיירה למדו עברית אחר-הצהרים בכתות גדושות תלמידים וההורים הקדישו מאמצים רבים להחזקת הכתות הללו. ועיירה זו הוש-מדה ונחרבה ורק בודדים הצליחו להנצל מידי הפורעים האכזריים.

יקשה מאד עלי לא להזכיר אנשים בודדים מעטים מאלה שעלו לארץ, או שהושמדו בעיירה, ואני מבקש סליחה ומחילה מרבים שאינני מזכירם. בין המשפחות הציוניות הבולטות ראוי לציין את משפחת ביקל ובראשה המורה רחל ז״ל. בתנאים קשים הצליחה ללמוד ולסיים סמינר למורים. היא היתה המנהלת בבית אחרי מות האם ובחכמתה ועדינותה נהלה את כל המשפחה בנדודי המלחמה. גם בארץ, שאליה הגיעה לפני חמישים שנה הצליחה לנהל משק אחרי שנשאה לד״ר שור וילדה לו בן. ויחד עם נהול הבית

קבוצת בנות בכתה המתקדמת בבי״ס עברי בנדבורנה — המורה, אפרים שנקר, בתיה ביקל, עטקה קנול, ביילצי זמלר, שפרינצה רוזנהק, הענצי הירש, יהודית ברסלר. יושבות: צנועה פכר, מרים זמלר.

התנדבה ללמד בנות רבות את הלשון העברית. לפני שנה שבקה חיים. יהי זכרה ברוך!

מאחיה של רחל ז״ל חיים בארץ שנים: מנחם ויהודה. גם אחותם בתיה רעיתי אתנו כאן.

עוד משפחה ציונית חשובה מנדבורנה היא משפחת רוזנהק. עזריאל ז״ל היה מנהל אגודת „יהודיה" וציוני מסור ונלהב. הוא היה הרוח הפעילה בענינים רבים. אחיו מנחם היה מורה שנים רבות בארץ ועוד אח שמואל היה מפקח על בתי-ספר בפולין בסביבת רובנה ואחר כך הגיע לארץ. היה שנים רבות מנהל מחלקת לתרבות ליד עירית חיפה ואחד ממייסדי אוניברסיטת חיפה. ועוד עומדות לנגד עיני משפחות טובות ששאפו להגיע לארץ ישראל ולא זכו. יהיה זכרן ברוך לכל!

גיזה פטרנקר

בית ספר עברי „תרבות" בנדבורנה

בנדבורנה התארגנו חוגים ללימוד עברית, עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. לפי דבריה של רחל ביקל (שור) ז"ל, נוסד בית ספר עברי בשנת 1912 ביוזמת קבוצת יהודים ציונים שייסדו אגודה ציונית וביניהם: מאיר היבנר, בנימין יצחק הרץ, הרש ביקל והם דאגו למורים לעברית: גורפינקל, גליק, על ידם, נבחרה הנהלת ביה"ס והפעילים העיקריים היו ממש־פחות: רוזנהק, זמלר, קליינמן, ביקל ובורשטין, ובעזרת ד"ר רינגל, מראשי הציונים בלבוב.

בשנת 1920 אחרי מלחמת העולם הראשונה, המ-שיכו הלימודים בבי"ס עברי שהצטרף לרשת החינוך העברי הארצי בפולין, בשם „תרבות", והמורה היה אפרים שנקר (אבישי) החי בארץ, וכן, רחל ביקל (שור) ז"ל.

בית הספר העברי עורר הד חזק באוכלוסיה היהו-דית בעירנו.

כל אחד, לפי יכולתו הוא, השתדל לשלוח את ילדיו לבית הספר כדי ללמדם את השפה העברית, תנ"ך וכו'.

אני הייתי בין אלה שנבחרו להשלח לבית הספר. מורי הראשון היה מורה צעיר ושמו סטולר. עד היום נשאר בזכרוני חיוכו העליז.

הילדים החלו במרץ רב ללמוד את השפה, כל אחד קיווה להשתמש בשפה בארץ; אליה קווינו לעלות. כולנו אהבנו את השירים העבריים, הכרנו יותר טוב את ההיסטוריה של עמנו, ואת הגיאוגרפיה של הארץ. לכל המקצועות הלימודים היה קסם של מולדת רחוקה, שאליה נזכה להגיע אי-פעם.

הלימודים התקיימו שלש פעמים בשבוע. כמובן, אחרי הלימודים בביה"ס הפולני. המשמעת בבית הספר היתה טובה במיוחד שעה שלימדנו מורה בשם קומו-רובסקי. הרושם העז שהשאיר בנו חקוק בזכרוננו עד היום. הוא היה רווק זקן, פדנטי מאד, והיה בעל אוצר של ידע בלתי נדלה. הדגש הושם בעיקר על לימוד התנ"ך. לעיתים קרובות היינו עושים לו מעשי קונדס.

בית הספר שוכר היה בבנין בשוק הישן. אך גידול מספר התלמידים חייב להעביר את בית הספר לבנין חדש אצל הקרלינג. שם גם נפתח גן הילדים העברי הראשון בעירנו. הגננת הראשונה היתה בחורה צעירה ומלאת מרץ, היא אירגנה הכל בצורה מוצלחת, ולגבי-נו היה הדבר חידוש עצום.

המורה שהגיע, שמו היה שוחט, הוא הגיע עם משפחתו. זהוא היה בעל נשמה של משורר, ניגן על מספר כלים והלחין מוסיקה בעצמו. המורה אירגן תזמורת של מנדלינות וקורס לבלט לבנות. באותה תקופה הגיעו המגורשים מגרמניה, ביניהם הגיעה בחורה בשם ביטקובר, שהיתה מורתנו לבלט. מי מאתנו שנשאר אינו זוכר את החגים אותם חגגנו: פסח, נשף פורים לילדים ולנוער ועוד. לפני כל נשף היתה נערכת הצגה, הנושא היה לקוח תמיד מההיס-טוריה.

זכור לי נשף החנוכה בשנת 1937, בו הוטל עלי לפתוח את הערב בנאום. ההתרגשות העזה שאחזה בי גרמה לכך שנאלמתי דום, אך בעזרתן של לחישות המורה סיימתי את הנאום בשלום. ההצגה היתה בנושא גזירת פרעה ואני שמשתי כמרים, אחותו של משה. גם הצגה זו הוכנה ע"י המורה. בשנת 1938 באו זמנים קשים יותר. הגיע מורה חדש, ותלמידים רבים עזבו את בית הספר. באויר הורגש ריח המלחמה. בשנת 1939 פרצה המלחמה, הרוסים הגיעו וכך בא הקץ לחלומות נעורים של רבים מאתנו.

בית הספר „תרבות" והנהלתו.
די העברעישע שול „תרבות"
און די לייטונג:

ישראל פערל, קאפל אבנער,
עזריאל רוזענהאק,
דער לערער סטולער, יעקב קליינמן,
יהושע זאמלער, דוד הארטמאן.

ישראל (איסקה) גראואר

„הכח" בנדבורנה

בנדבורנה היה ארגון ספורטיבי חזק ברמה מקצו-עית גבוהה. קראו לו ספורט-קלוב „הכח". בשנים 1930—1937 התפתח „הכח" יפה, יותר משאר האר-גונים הספורטיביים בעירנו. רבים עזרו ל„הכח", ב-מיוחד תמך בו מנהל המנסרה „פולסקה-פורסטה". שמו של המנהל היה פור — יהודי מצ׳כיה. הוא היה אוהד גדול של ספורט. בשביל „הכח" הביא מאמן מיוחד מ„הסמונאה" בלבוב, בוריס וגם שני שחקנים מליגה א׳ בלבוב — גיסר ואיידלהייט. הוא סידר אותם בעבודה ב„פורסטה" והם היוו תיגבורת ל„הכח" בעיר.

הכח בנדבורנה בשנת 1927

שחקני „הכח" היו: החברים רוטשטיין משה (אח"כ החליף אותו אחיו שלמה רוטשטיין), המבורגר יוסף, רוטשטיין מרדכי, פישר נתן, רטשפרכר ישעיהו, כץ ישראל, כץ מנדל, גראואר איסקה, רוטפלד בוניו, ברט-פלד מקס, ברומברגר שימק, ארסטר ליונק, ושלושת הבחורים מלבוב.

בסניף „הכח" בעיר היו כמה ענפים: כדורגל, כדורעף, טניס שולחן. נוסף לזה הנוער החופשי הבלתי מאורגן, וחברי תנועות נוער שונות, היו מתאספים כמעט ערב-ערב באולמי „הכח" לפעילויות חברותיות. באולם היו משחקים שחמט, דמקה, גם היו שרים בצוותא.

ענף הכדורגל היה המפותח ביותר בסניף „הכח". כל יום ראשון התקיים משחק כדורגל עם קבוצות מקומיות אחרות כמו „בסקיד", „בישציצה", „שצלץ". אלה היו סניפים של הגויים. „הכח" שיחק גם נגד קבו-צות מערים אחרות: סטניסלבוב, דעלאטין קולומיה, אוטיניה. לא פעם היו פורצות קטטות בזמן המשחק או אחריו, על המגרש ומחוצה לו. קטטות אלה — המשכן היה, לעתים, גם ברחובות העיר.

זכור לי משחק אחד נגד קבוצת „בסקיד" המקו-מית. זאת היתה קבוצה המורכבת מאוקראינים. אנחנו כבשנו את השער שלהם. השוער שלהם קראבצוק נפצע קשה. הצופים האוקראינים פרצו, כולם כאחד, אל המגרש, אחריהם גם הצופים היהודים והתחוללה תיגרה רצינית. התיגרה לא נגמרה באותו יום. המשיכו בה ימים מספר אחרי המשחק, והיא עברה לרחובות העיר ואפילו למרכזה.

„פולסקה-פורסטה" תמכה גם בשאר הארגונים הספורטיביים בעירנו.

מטרתה של הנהלת „פורסטה" היתה לאפשר לבני הנוער לעסוק בספורט ולהסיח את דעתם מפעילות פוליטית. השחקנים עבדו במשרות טובות ב„פורסטה", ולפני כל משחק היו מקבלים ימי חופש בתשלום לצרכי אימונים.

„הכח" התפתח למרות התנגדותם של הארגונים הספורטיביים הלא-יהודיים במקום, והיה ארגון ספורטי-בי לדוגמה.

מטעם ארגון „הכח" היו עורכים כל שנה בפורים נשף מסכות בשם „רדוטה".

זוגות היו אוספים תרומות להגרלות ולפרסים. הצי-בור תרם בעין יפה ותמך בארגון „הכח" בנשף האח-רון לפני המלחמה, קבלה גיזיה פטרנקר פרס כמלכת ה„רדוטה" בפורים.

יהודי העיר העריכו את הארגון ותמכו בו מבחינה כספית ומבחינה מוסרית.

זלמן הרץ

קן „השומר הצעיר" בנדבורנה

התנועה הציונית בעירנו מצאה לה ביטוי ארגוני ב„פאריין" בשם „יהודיה". כדורשי שלום ציון חיש מהר נמצאו ב„פאריין" כל הבנים והבנות.

תנועת „השומר הצעיר" היתה קיימת בעירנו עוד לפני שנות העשרים של המאה הזאת. היה זה בשנת 1926 בימי חופשה מהלימודים בא אלי חבר צבי זיינפלד ז"ל. וסיפר לי שמארגנים מחדש את התנועה של „השומר הצעיר". התאספנו כמה חברים בנוכחות נציג ההנהגה הגלילית של „השומר הצעיר" בסטניס-לבוב. לאחר שהוסברו לנו מטרות התנועה, הוחלט בו במקום להקים בעירנו סניף של „השומר הצעיר".

נבחרה ועדה מארגנת והוקמה הקבוצה הראשונה, עמה נמנו צבי זיינפלד ז"ל, יצחק בריקל ז"ל, מרדכי רוטשטיין, יצחק מילר, ב"צ קרצנר ואנוכי.

ראשוני „השומר הצעיר" בנדבורנה 1920
לייב לייטנר, הערש קערצנער, דוצי הארטמן, ישראל פערל,
יעקב קליינמאן, מנדל הארץ, ד"ר יעקב דייטשער,
פינצי וויינברג, יוסף קליינמן

קבוצת „אריה"
יצחק בריקעל, יצחק מול, מרדכי רוטשטיין,
צבי זיינפעלד, זלמן הארץ, ב„צ קערצנער

במשך הזמן הצטרפו אלינו עשרות מבני הנוער בעיר, מכל שכבות העם. שכרנו אולם לצרכי מפגשים של הנוער אצל משפחת ברגמן, בו נעשתה פעולה ארגונית ותרבותית וכן הפעולה למען קרן הקיימת. התנועה נרתמה לכל הפעולות הציוניות שנעשו בעיר. באותו זמן אירגנה הנהגת „השומר הצעיר" בלבוב פלוגות הכשרה. „קיבוץ ב'" כיום מזרע ו„קיבוץ ג'", כיום עין המפרץ.

בנדבורנה ובברושניוב אורגנו פלוגות הכשרה של הקיבוצים בסטניסלבוב ובכפרים שונים בהן עסקו בעיקר בעבודה חקלאית. בנדבורנה לא חסר נוער לומד שידע לארגן במרץ עבודה תרבותית. נוסדו קורסים לעברית. לידיעת הארץ, היסטוריה, עסקו בהתעמלות ובמשחקים צופיים. בשבתות נערכו הרצאות משותפות לכל הקן. נערכו גם קורסים למדריכי קבו-צות וראשי הקבוצות ואף היו שולחים לקורסים למח-נות קייץ. במזג אוויר נאה היו עורכים טיולים ביער

קן השומר הצעיר בנדבורנה בשנת 1928

העירוני הורודיסקו, הנפלא ועתיק, כאן היינו רוקמים את חלומותינו. מלבד היער שימש לנו המבצר (זאמעק) בקרבת העיירה כמקום אסיפות ושיחות במשך כל הקייץ, אך גם בחורף, לא היינו עוזבים את ה„זאמעק" שירתנו נשמעה, במשחקנו בשלג מהגבעה שמחוץ לעיירה היינו גולשים בעגלות חורף, מעשה ידינו.

פעם בחודש הופיע עתון הקן, חברים החלו לצאת לפלוגות הכשרה של הקיבוצים כדי להיות מועמדים לעליה. בין אלה היו יפה דרימר ז"ל, הנציה הירש ז"ל, ואנוכי. אני יצאתי לברושניוב בה היו קיימים מכבר קיבוצים של „החלוץ" ו„השומר הצעיר". אני אז הייתי בקיבוץ „על המשמר". ההשתייכות למקום הכשרה נימשכה, בדרך כלל עד שנה.

עם סיום תקופת ההכשרה השתדלו החברים להבטיח את מקומם ברשימת המועמדים לעליה. רק מועטים בלבד זכו לקבל את ה„סרטיפיקאט". מספר הסרטיפיקאטים שחולקו הלך ונצטמצם, והחברים החלו לנטוש את פלוגות הכשרה ולחזור לסניפיהם.

קן „השומר הצעיר" בנדבורנה בשנת 1930

השומר הצעיר אין נאדווארנה אין יאהר 1930

קן השומר הצעיר בנדבורנה בשנת 1938 לפני פרוץ מלחמת העולם השניה

„השומרהצעיר " אין נאדווארנה אין יאהר 1938 פאר דער צווייטער וועלט מלחמה

ישראל כרמי (אוטו קרמר)

הימים ההם בעיירתי — „גורדוניה" בנדבורנה

נעימים הם הזכרונות של ימי נעורי בתנועת הנוער „גורדוניה" מייסדיה ומדריכיה המסורים דוד קרייצר, שמלק'ה כהנא, יהודה פוגל, אריה הרץ, מרדכי שרייאר, הנמצאים בארץ שמורים בזכרוני ערבי חורף במועדון, ורואה אני לפני את כל החברים והחברות, מהם שזכו ועלו לארץ, ומהם שנשארו וניספו בימי הנאצים.

במועדון הזה, שהוא, אגב, לא היה תמיד במקום קבוע, שכרנו חדר או שני חדרים, כל כמה שנים, אצל בעל בית אחר. שילמנו שכר דירה מתשלומי מס חבר חדשי, מתרומות ומההכנסות ממסיבות. קראנו בשם „הסתדרות" ובאידיש קבענו למקום שם „לאקאל". נהגנו להתכנס בערבים, בשבתות ובחגים, והשיחות היו מענינות ומלאות התלהבות. שעות הנוכחות במועדון, היו שעות של פורקן ועבודת קודש ממש. ההורים התנגדו תמיד, ויצא לי לצאת ל„הסתדרות" בלי רשות. מצאתי בחברה ובתנועה תוכן חיים — עולם אחר.

במועדון למדנו ולימדנו עברית את בני הנוער, אשר לא ביקרו בבית ספר „תרבות". היינו יושבים בערבים, ובמיוחד במוצאי שבתות, בנים ובנות, שרנו במקהלה, לפני הדלקת האור, ואחר כך יצאנו ברקודים. עוצבנו כחברה אינטימית ומסורה.

זוכר אני את ההכנות לקיום מושבות הקייץ ומושבות המנהלים באחד הפרברים של נדבורנה. הייתי פעיל מאד, בסידורים שונים, לקראת פתיחת המושבה, שהיתה מיוחדת לילדי גליל סטניסלבוב.' לפני צאתם של הילדים למושבה הם היו מגיעים בערב לנדבורנה. סידרתי לא אחת מקום לינה לילדים, (כ-50) על הקש בחצר של סבי המנוח. ולמחרת בבוקר נסענו למושבה ברכבת הקטנה, שהובילה עצים מההרים ל-מנסרה „„פולסקה פורסטה".

יצאנו, לעתים קרובות, לטיולים בסביבה מלאת יערות והרים. היינו מאד קשורים עם הסניף של „גורדוניה" בסולוטבינה. הסניף היה ברחוב א.ד. גורדון ובכל שנה בכ"ד בשבט, יום הזכרון של א.ד. גורדון, נסעתי לסולוטבינה להכין את העצרת, עם תכנית

קבוצת מתעוררים בסניף „גורדוניה" בנדבורנה **1931**

אמנותית. אירגנו גם סניפי משנה של „גורדוניה", בכפרים בסביבת נדבורנה. התנועה היתה מרכז חיינו.

התנועה קיימה פעם מושבת מנהלים באחד הפרברים של העיירה, ואני נשלחתי להשתתף בה. הייתי כבר מדריך קבוצה בסניפנו. המרצים במושבה זאת היו שליחים מהארץ, וגם חברי ההנהגה הראשית מלבוב: אפרתי (מקבוצת גבע) פנחס לבון (לוביאניקר) מקבוצת חולדה, שולמית פורת (פינסטרבוש סטפה) ונתן רוטנשטרייך (נוצק). שתינו בצמא את דבריהם. ההתלהבות והאמונה מילאו את לבנו עד שלא חשנו בתנאים הקשים, בהם התקיימה המושבה. את המחסור במזון השלים הסיפוק הנפשי והעליצות שמילאה את לבנו. שרנו, רקדנו הורה וקיווינו כי נעזוב את הגולה, נעלה ארצה, בה נחייה חיים אידיליים, בה נבנה וניבנה.

בנדבורנה, היו הרבה פלוגות הכשרה, ברחוב דלטינסקה, והגויים קראו לרחוב Ulica Palestynska.

„התאחדות"
אין נאדווארנא
אין יאהר 1931

כאן עבדו במנסרה „פורסטה". בני נוער מכל התנועות החלוציות. שררה אוירה ארץ ישראלית. הייתי קשור מאד לקבוצת ההכשרה של „גורדוניה". הלכתי עם חברים להפגש עם חברי הקבוצה. היינו חומקים בגניבה מהבית, ויוצאים לקבוצה המרוחקת מהבית. בערב באו אמהות לקחת אותנו הביתה. הסתדרותנו הוציאה עתון קיר קבוע בו כתבו חברים על הבעיות בפרוזה ובשיר.

אחת הפעולות אותה ביצענו בסיפוק רב, היתה הפעולה למען קרן קיימת לישראל. היינו עוברים בבתים, בערבים חשוכים, מתרימים או מריקים את הקופסאות. על פי רוב, פגשונו בחיבה ובחיוכים, כי הקופסה הכחולה הכניסה קרן-אור בחשכה, וחיממה את לבבות יהודי העיירה, שזקוקים היו כל כך לגאולה. מלאתי תפקיד של מזכיר ועד ק.ק.ל. יו"ר הועד היה מר יעקב קליינמן, הנמצא בארץ, ואחרי עליתו לארץ, המשכתי עם היו"ר יוסף סמט ז"ל. כן פעלנו לטובת קפא"י. את עבודתנו עשינו שלא על מנת לקבל פרס.

אני זוכר את האסיפות של סניף „החלוץ" בנדבורנה, בהן השתתפו חברים מכל תנועות נוער המסונפות להחלוץ: „גורדוניה", „בוסליה", „השומר הצעיר" ו„פרייהייט". באסיפות אלו העלינו נושאים פוליטיים אקטואליים והוויכוחים היו סוערים ועניניים.

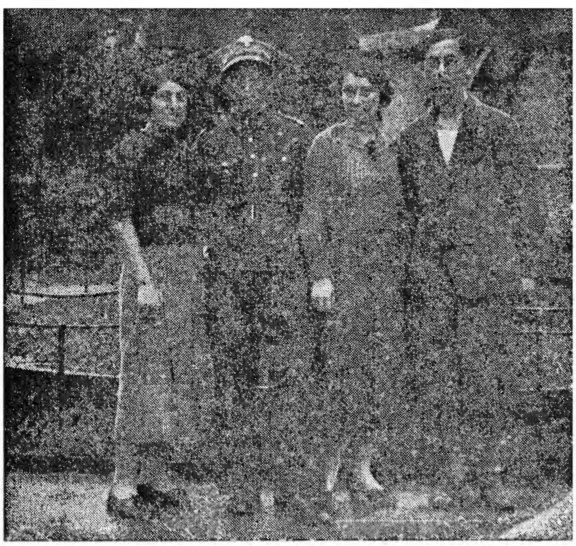
אני זוכר ימים של חג ממש, כשלווינו את החברים לתחנת הרכבת בעליותם ארצה. רקדנו, שרנו שירים עבריים. מנהל התחנה, גוי פולני, למד את השירים העבריים. והיה שר יחד עמנו: „אנו עולים ארצה", „עמק עמק עבודה" ושירים עבריים אחרים. כל אחד מאתנו חשב בלבו, כשדמעות בעיניו: מתי יבוא גם היום הגדול הזה שאזכה לעלות לארץ ישראל?

שמורה בזכרוני עצרת כ' בתמוז בנדבורנה. בערב הזכרון הודלקו נרות בחלונות של היהודים ותמונה של ד"ר הרצל (על נייר דק) הודבקה על השמשות. למחרת התאספנו כל הנוער הציוני מבית הספר „תרבות" וכל תנועות הנוער „גורדוניה", „השומר הצעיר", „פרייהייט" ו„ביתר" בתלבושות התנועות ובדגליהן, צעדנו בתהלוכה מרח' הרצל דרך רחובות העיר לבית הכנסת הגדול לאזכרה. שנים רבות נערכה הפגנה ציונית זו בעיירה.

בשנים 1938-39 עמדו בראש סניף „גורדוניה" בנדבורנה החברים שניספו בשואה: עובדיה רובין, אברהם רום, מתילדה פוגל, שושנה בידרברג, יונה טייג ומהשכבה הצעירה — אהרון ארגר, נחום זייטל, יוסף טייג, זיינבל גרינבלד זכרונם לברכה.

הייתי בנדבורנה עם הכבוש הסובייטי. הקשר עם בני הנוער נותק רק לתקופה קצרה. כעבור חצי שנה, בשנת 1940, ביקרה אצלי חברה ממרכז „החלוץ" (שפעל במחתרת) שיינדלה שוורץ ז"ל, שנשלחה אלי להתחיל לפעול בנדבורנה, כפי שכבר התחילו לפעול בהרבה מקומות בגליציה בתנאי מחתרת. המטרה היתה: לא לאבד את הקשר עם הנוער שלנו ולחפש דרך לצאת לא"י.

נפגשנו בגן הציבורי עם בני הנוער, קיבלנו עתון בשם „עתידנו" שהודפס בלבוב, מטעם מרכז החלוץ באוקראינה המערבית. הדפיסו את העתון במרתף של מרכז „החלוץ". זכורני את המאמרים והרשימות בעתון, על דגניה, שירי רחל, על התנועה בארץ ועל התנועה במחתרת. הקשר עם בני הנוער נמשך עד לפרוץ מלחמת העולם השניה. בפגישות עם בני הנוער שוחחנו עברית. מסרנו ידיעות לציון החגים וכן לימי זכרון למנהיגים הציוניים: הרצל, ביאליק, גורדון, ברנר, רחל ואחרים.

ע. רובין, ר. בידרברג, ש. כהנא, ט. טייג, בהיותם בהכשרה בלבוב

בימי הרוסים עבדנו בבנק הממלכתי בנדבורנה עבדו עמי: עובדיה רובין וזיידע לייטנר, זכרונם לברכה.

אני זוכר שביום אחד בא אלי מרדכי פרל ז"ל, ואמר לי שהיום כ' תמוז, יום הזכרון להרצל, ויש לציינו גם במשטר הסובייטי. החלטנו לארגן בבנק דקה דומיה. בשעה 10.00 קמו כולם ממקומותיהם ובדמעות בעיניים ציינו בדומיה את יום הזכרון לד"ר הרצל.

אין הלב משלים עם העובדה, שכל זה נעלם ואיננו. נוער ציוני מלא חיים ומרץ רב, יהודים טובים ויקרים, היו בנדבורנה כולם הושמדו בידי הצורר.

רבים מחניכי „גורדוניה" הם בארץ, תנועה זו חינכה והביאה אותם לשורות תנועת העבודה. בתוכה הם ממשיכים לטוות את חייהם ופעלם. שרשים עמוקים להם באדמת המולדת והם פזורים בכל אזורי הארץ, בעיר, בכפר, בקבוצה ובקיבוץ.

חברי „גורדוניה" ישמרו בגאווה את זכרונות תנועתם, ובליבם הצער על שירת חייהם שנדמה ואיננה עוד.

פרץ דרימר ז״ל

סניף „פרייהייט״ בנדבורנה

בשלהי קיץ 1931 החליטו החברים חיים זייטל, יצחק שמאל ויוסף אורמן ז״ל וחיים ולקר יבדל״ח לייסד סניף „פרייהייט״ בנדבורנה, ולארגן את הנוער שטרם נקלט בתנועות-הנוער הקיימות.

היתה זאת שנת שפל בתנועה הציונית, שערי הארץ היו נעולים, הנוער — מלא יאוש והתנועה הקומוניסטית פרשה את רשתה וקלטה רבים מהנוער הציוני לשורותיה.

ישבנו, קבוצת חברים ודנו בדרכים להוציא את הנוער מידי שונאי ציון. הנוער הקומוניסטי ניהל תעמולה נמרצת נגד הלאומיות היהודית. הנוער היהודי התחבר עם הלא יהודים וחששנו (אמנם החשש התאמת יותר מאוחר), שהיהודים ישלמו את המחיר המלא למשטר הפשיסטי הפולני (המאסרים בוצעו אך ורק בקרב הנוער היהודי). היה חשש נוסף: שהבנות הצעירות, שהעזו להופיע בגלוי עם „שקצים״ ברחובות העיר לא תיתפסנה למתירנות ולאהבה חפשית, שטרם בגרו להבינה לאשורה.

בתנאים אלה נוסד סניף הנוער „פרייהייט״ בנדבורנה. בתקופה הזאת עוד התנהל הויכוח: האם „פרייהייט״ צריכה להצטרף ל„החלוץ״, לצאת להכשרה, להגשמה ולעלות לארץ-ישראל? אך הבעיה העיקרית היתה: איך ובמה מענינים את הנוער ומושכים אותו לתנועה.

היה זה חיים זיטל ז״ל שהגה את הרעיון לארגן חוג דרמטי. הנימוקים היו: החלק הפעיל בחוג, ימצא סיפוק בעצם ההשתתפות. החלק הבלתי פעיל ימצא ענין בנוכחות בחזרות.

בהתחלה הוצגו כמה תסכיתים הקשורים לאנשים מפורסמים בתנועה הפועלית, הציונית, הסוציאליסטית. מאוחר יותר, כשפעולות אלו עברו בהצלחה, ניגשנו

קבוצת חברים ב„פרייהייט״
א גרופע חברים פון „פרייהייט״

סניף „פרייהייט״ בנדבורנה 1930
דער סניף „פרייהייט״ אין נאדווארנא 1930

להצגת מחזה שלם. להצגה זו באו מנער עד זקן, מהעיר ומהסביבה. וזה עשה פירסום רב ל„פרייהייט״ ובני הנוער נהרו לתנועה שלנו.

עם ההצטרפות של „פרייהייט״ ל„החלוץ״, הוגברו הפעולות, אורגנו שעורים בכל הנושאים האקטואליים: תולדות העם היהודי, תולדות הציונות, תולדות היישוב בא״י, העליות, תולדות הקיבוץ וכו׳. לימוד השפה העברית היה בבחינת חובה.

פתיחת שערי הארץ בשנת 1932 וקבלת 1500 הסרטיפיקטים הראשונים, גרמו לכך שחברי „פרייהייט״ בנדבורנה היו בין הראשונים שיצאו לקיבוץ הכשרה.

כותב הטורים האלה וחיים זיטל ז״ל, היו הראשונים שיצאו להכשרה. בעת ההיא היה זה מעשה נועז. אף תנועת נוער לא שלחה עד כה חברים לקיבוצי הכשרה. תוך זמן קצר התרוקן סניף „פרייהייט״ מכל החברים הבוגרים. היה צורך להכריח מספר פעילים-בוגרים, להישאר עם השכבה הצעירה, כדי להמשיך בפעילות הסניף.

בקיבוצי ההכשרה בלטו חברי „פרייהייט״ מנדבורנה בפעילותם בכל שטחי החיים, וכן בארגון קיבוצי הכשרה נוספים בכל העיירות, בעיקר במערב גליציה. למרבה הצער, מעטים הגיעו ארצה עם סרטיפיקטים. רובם עלו בעליה ב׳.

כל אנשי „פרייהייט״ שנשארו בחיים אחרי השואה, לא שכחו את חינוכם ובהזדמנות ראשונה, פרצו בדרכים-לא-דרכים והגיעו ארצה. גם בארץ לא מביישים כל יוצאי „פרייהייט״ בנדבורנה את מוצאם התנועתי והם פעילים בכל השטחים, הן הפוליטיים והן הכלכליים והחברתיים בקבוצים, בערים, ובכל אתר ואתר בו הם מתגוררים.

מרדכי רוטשטיין

תנועת ביתר בנדבורנה

כתלמיד בבי״ס תיכון בסטניסלבוב, הייתי חבר בתנועת הצופים המקומית „מנורה״. מר אדש ביברינג נתמנה למפקד ביתר בפולניה ע״י מר זאב זבוטינסקי ז״ל. לפני גמר שנת הלימודים ב-1926 קבלתי הוראה ממר ביברינג לארגן סניף של ביתר בנדבורנה.

זכרוני שביום ראשון אחד, אחרי גמר משחק כדור רגל בין קבוצת הכח שהייתי חבר בה ובין „בישצ׳יצה״, הקבוצה של הפולנים, אספתי כמה בחורים והחלטנו לארגן סניף ביתר בנדבורנה.

רבים מבני הנוער הנדבורנאי הצטרפו לביתר. הפעילות בה היתה רבה. במשך שנים רבות כהנתי כמפקד הקן. בשנת 1929 נוסדה בנדבורנה הכשרה ראשונה של ביתר פולניה.

כמו כל תנועות הנוער, גם תנועת ביתר היתה פעילה ברחוב היהודי והצילה רבים מידי המתבוללים. העסקנים הבולטים היו: מוטל פרל, יצחק זמלר, פכר משה, רוטפלד ליזר (נמצא בארץ). היה לנו מועדון מסודר ומדי ערב בערב התאספנו לשמוע הרצאות על פיתוח הישוב היהודי בארץ. בחג העצמאות הפולני הופיעה במצעד כתת ביתר עם נשקה. כידוע, דגל כבר אז ביתר בחינוך צבאי, ובכיוון זה קבלנו בזמנו הרבה עזרה מהצבא הפולני, שהתבטאה באמון בנשק ובמדרי-כים. כמובן שהיחידה הביתרית צעדה עם דגלה הלאו-מי — כחול לבן. המצעד עשה רושם כביר על האוכלו-סיה היהודית והלא-יהודית גם יחד.

הראשונים ב„ברית טרומפלדור״ בנדבורנה

די ערשטע חברים אין „ברית טרומפלדור״ אין נארווארנא

ארגון „בית״ר״ בנדבורנה היו״ר מרדכי פרל ז״ל

די ארגאניזאציע „בית״ר״ אין נאדווארנא מיט דעם פארזיצנדער מאטל פערל ז״ל

גרשון יורמן

תנועת הנוער הציוני „אחוה" ו„צעירי אחוה" בנדבורנה

בעירנו רוב בני הנוער היו מאורגנים בתנועות מפלגתיות שונות. היה גם אחוז מסוים של בני נוער ששאפו להגשים את הרעיון הציוני המקורי ללא פי-רושים.

האנטישמיות של הפולנים והאוקראינים נתנה אותותיה בכל שטחי החיים, ובפרט אצל הדור הצעיר, אשר חש את המציאות הגלותית בכל צעד ושעל. מצב זה גרם להתעוררות לאומית בקרב הנוער, שלא הסתפק במסורת אבות כי אם סלל דרך לשחרור, ועליה לארץ-ישראל.

היתה זו תנועת הנוער הציוני „אחוה" בנדבורנה שהייתה מסונפת למרכז הנוער הציוני בלבוב. התנועה עסקה בפעולות רבות בהסברה, ארגון הכשרות ובעיקר בהגשמה — עליתם ארצה של חלק מהחברים שהיו מסונפים בארגוננו.

בין הפעילים העיקריים היו: משה פדרבוש, דבורה רוטפלד, שלמה זמלר, שמעון בלכר, גיזה פטרנקר, האחיות הנדלסמן, מינציה לנגסנר, מלציה יורמן, ויציה בנדלר. הם עזרו לארגן את ה„אחוה הצעירה" אשר הדרכתי אותה במשך זמן מסויים. בני נוער מגיל 13-17 שמעו הרצאות, ערכו טיולים בחיק הטבע, נוהלו שיחות הסברה רבות, הושרו שירים רוויי געגועים על הארץ

א גרופע חברים אין „אחוה"
קבוצת חברים ב„אחוה"

הנפלאה שלנו ונופיה. ספרתי להם הרבה על התנ"ך על החזון לחיי יצירה וחופש בארץ החלומות, והאמנתי בנוער היקר הזה שיזכה לעלות ארצה, ויקים במו ידיו מושבים יגן בנשק על החיים ויניף את דגל המולדת. וחבל; רק יחידי סגולה זכו לעלות ארצה ורוב הנוער נרצח על ידי הנאצים ועוזריהם.

מחובתנו לספר לבנינו ולבנותינו ולדורות הבאים ואם תקרא בספר נדבורנה תזכור שזאת המצבה היחידה שנשארה לנו.

סניף „אחוה עם ראש הקהילה ד"ר מ. שטרר ז"ל בנדבורנה

א געזעגענונגס-באנקעט צוליב דעם אבפאהרען פון ח׳ יעקב קליינמאן קיין ארץ ישראל

אנומעלט האט דאס ציוניסטישע נאדבורנא געזעגענט איינעם פון איהרע פערדינסטפולע און געטרייען ציוניסטישען עסקן ח׳ יעקב קליינמאן, צוליב זיין אבפאהרען קיין ארץ ישראל.

דער געזעגנונגס-אווענד איז פעראנשטאלטעט געווארען אין די לאקאלען פונ׳ם קולט. פעראיין „יהודיה" ביי א אנטייל פון זעמטליכע ציוניסטישע ארגאניזאציעס און פעראיינען אין אונזער שטאדט, ווי אויך פערזענליכע פריינד.

אלס געסט בעגריסען זיינע געוועזענע געטרייע מיטארבייטער ח׳ עזריאל און יעקב שווארץ פין סטא-ניסלוי און ה׳ פראפ. ג. ווייסבארד.

נאך די געזעגנונגס-רעדע האט מען פערבראכט ביי א גלעזעל כרמל וויין. עס איז צו בעמערקען, אז ח׳ יעקב קליינמאן איז געווען ביי אונז 7 יאהר מורשה פונ׳ם „קרן קימת", איינער פון די גרינדער און אנפיהרער פון דער „תרבות"-שול, וועלכע האט זיך א דאנק איהם זעהר שעהן ענטוויקעלט. ח׳ יעקב קליינמאן איז אויך געווען א לאנגיעהריגער אויסשוס-מיטגליד פונ׳ם קולט. פעראיין „יהודיה", וועלכער האט איהם זעהר פיהל צו פערדאנקען פאר זיינע לייסטונגען.

משה פעדערבוש

„ציניסטישע וואך", לבוב, פ"ז כסלו תרצ"ד 15.12.1933

געזעגנס אוונט צום עולה זיין קיין א"י פון יעקב קליינמאן
מיט דער העברעאישער שול „תרבות" אין נאדווארנא

געזעגנס אוונט צום עולה זיין קיין א״י פון די ח״ח חיה און גבריאל זאמלער

נאדווארנא. — שבת, דעם 29-טען דעצעמבער האט דער קולטור „פעראיין „יהודיה״ און סניף „אחוה״ געזעגענט דעם חבר גבריאל זאמלער און פרוי צו זייער אבפאהר קיין ארץ ישראל. צום באנקעט וועלכעס איז איינגעאָרדענט געווארן אין די לאקאלען פונ׳ם פעראיין „יהודיה״ זענען ערשינען 130 חברים-ות און פערטרעטער פון אלע ארגאניזאציעס אין נאמען פונ׳ם פעראיין „יהודיה״ און אין „אחוה״ ערעפענט דעם באנקעט ח׳ משה פעדערבוש.

נאכ׳ן אבשפילען פון „התקוה״ האבען בעגריסט פארשטעהער פון סניף „אחוה״, קיבוץ „אחוה״, קיבוץ „ה.א.צ.״, „איחוד״, „תרבות״, „איחודיה״, „ק.ק.ל.״, „עזרה״, „בריתהצוהר״, „בית״ר״, „גורדוניה״, „בוס-ליה״, „סתם-חלוץ״, „השומר-הצעיר״, און „העובד״.

אלע אויביגע פערטרעטער האבען אויסגעדריקט זייער בעסטע אנערקאנונג דעם עולה פאר זיין פרידלי-כער פארטייאישער און געזעלשאפטליכער ארבייט. דער פייערליכער באנקעט וועלכער איז זעהר אימפאזאנט אויסגעפאלען איז פערענדיגט געווארען מיט פרעהליכע טענץ ביז אין טאג און וועט בלייבן אייביג אין זכרון. ביי דער באהן האט זיך פערזאמעלט א ריזיגער עולם געזעגענדיג דעם ח. חבר.

קבוצת חברים נפגשו עם חיקה וגבריאל זמלר
לפני עליתם לארץ ישראל

א גרופע חברים האבן זיך געטראפן מיט חיקה און גבריאל
זאמלער פאר זייער עולה זיין קיין ארץ־ישראל

נאָכ׳ן אבפאהרען פונ׳ם ח. חבר האט זיך פערזאמעלט דער גאנצער סניף, וועלכער צעהלט היינט צו טאג 30 חברים-ות. עס איז געוועהלט געווארען א נייע הנהגה פון די טיכטיגסטע חברים-ות און עס איז צו האפען אז שוין אין קורצען וועט זיך דער סַניף פערדאָפלען. די קולטורעלע ארבייט און די העבר. קורסען שטעהען אויף א הויכען ניוואָ. 5 חברים-ות האבען מיר אויף הכשרה. מיר בעטייליגען זיך אין די זאמלונגען פאר די קרנות גלייך ווי אלע ארגאניזאציעס.

משה פעדערבוש

„ציוניסטישע וואך״, לבוב, ז׳ בשבט תרצ״ה **11.1.1934**

חגיגת ל״ג בעומר בהשתתפות כל תנועות הנוער בנדבורנה 1933
ל״ג בעומר פייערונג פון אלע יוגנט באוועגונגען אין נאדווארנא 1933

דוד וינד

הכשרה בנדבורנה

אחרי מאורעות 1929, קיבלנו הוראה ממרכז „גור-דוניה" בלבוב לצאת להכשרה בנדבורנה.

נדבורנה נצטיירה בעיני כעיירה יהודית טיפוסית, ככל שאר העיירות בפולניה, המאוכלסות לרוב ביהודים. יהודים אלה היו בעלי בתי-מלאכה זעירים, עם נוער הולך בטל, שלא ידע מה לעשות עם עצמו.

להפתעתי המצב בנדבורנה היה שונה. בדומבובה ע"י טרנוב במערב גליציה — שם נולדתי וחייתי — לא היתה תעשיה ובמידה שהיתה, נמצאה מרוחקת מה-עיירה — ולא היתה בה דריסת רגל ליהודים. בנדבורנה, לעומת זאת, היו מנסרות גדולות ואלה שיפרו, במידת מה, את המצב הכלכלי של היהודים בכלל ושל הנוער בפרט. הדבר הראשון בו נתקלתי בנדבורנה — היתה העבודה ביום שבת. אמרו לנו שאנחנו נצטרך לעבוד במנסרה גם בשבת. כשהבעתי את תמהוני, אמרו לי שב„פורסטה פולסקה" עובד מנהל עבודה אדוק וגם הוא עובד בשבת. הוא שולח מדי שבת שני חלוצים לרבי מנדבורנה שיביאו לו „שיריים".

בני הנוער החלוצי שבאו להכשרה בנדבורנה הגיעו מכל הערים והעיירות ממזרח וממערב גליציה.

קבוצת הכשרה של „גורדוניה" קבוצה ב' בנדבורנה בשנת 1932

אחרי העבודה היינו נפגשים עם בני הנוער המקומי לפגישות רעים, שיחות והרצאות וכו'.

פעם קיבלנו ידיעה שהפועלים המקומיים (האוקראינים) עומדים לעשות בנו שפטים. לא ידענו, למה? האם בגלל זה שתפסנו את מקומות העבודה שלהם? ואולי חשבו שהעבודות שלנו קלות יותר?

מכל מקום המרכזים של כל פלוגות ההכשרה — „גורדוניה", „השומר הצעיר", „החלוץ" ו„פרייהייט" — התכנסו לדון בקשר לשמועה שהפועלים האוקראינים עומדים לקום נגדנו. אני זוכר שמישהו מהנוכחים הציע לארגן את הפועלים האוקראינים, כדי להימנע מהתנגשות אתם. תשובת שאר החברים היתה: אנחנו שליחי החלוץ המרכזי מלבוב ורק המרכז רשאי לתת לנו הוראות איך לנהוג במקרה זה.

אחרי חדשיים וחצי, ב-31 בדצמבר 1929, עזבנו את ההכשרה בנדבורנה ונסענו לועידה העשירית של „החלוץ" שהיתה צריכה להיפתח בלבוב ביום אחד בינואר 1930.

הלילה האחרון היה ליל שימורים. אחרי נשף הפרידה יצאנו בריקודים, נסחפנו החוצה, כשהשלג מגיע עד לברכיים, הלכנו לפלוגת „השומר הצעיר", אחרי כן יחד ל„החלוץ" ול„פרייהייט", שרנו ורקדנו עד אור הבוקר, והגענו צרודים לועידת החלוץ בלבוב. ב-12 במרץ 1930 עלינו ארצה.

קבוצת הכשרה של „גורדוניה" קבוצה ג' בנדבורנה 1934

מכתב־ברכה לא״י בסואר־קרשים מפולין

בסואר לוחות-עץ שהגיעו מחו״ל מצא האורז שמואלי (פתח-תקוה) מכתב באידיש שנכתב בנא-דוורנה (פולין) ב-21 בפברואר 1934, וזה תכנו:

„בעברנו ליד הארגזים האלה נזכרנו כי מעבר לים שוקדים צעירים בעקשנות להכניס אור חדש ללב העם היהודי ולעבוד למען בנין בית יהודי, למען א״י העו-בדת. מי שימצא את המכתב הזה מתבקש למסור דרישת-שלום לועד הפועלים במקום. כדי להיווכח שהמכתב הגיע לידי יהודים אנו מבקשים תשובה לפי המען: סניף המפלגה הציונית-סוציאליסטית המאוחדת (התאחדות-פועלי-ציון). נאדוורנה, פולין. בברכת חברים — פועלים המתחנכים ברוח א״י העובדת".

„דבר", ט״ו באדר תרצ״ו 9.3.1936

פלוגת הכשרה „סתם חלוץ" 1936 בנדבורנה

• • •

המכתב מנדבורנה

נאדוורנה הוא שם העיר ממנה נשלח בסואר של לוחות-עץ מכתב-ברכה מאת „פועלים המתחנכים ברוח. א״י העובדת" (סופר ב„דבר", תוספת הערב מיום 9.3.36).

העיר נמצאת בגליציה המזרחית, מוקפה יערות והרי הקרפטים. היא מונה כ-12000 נפש ומהן כ-4500 יהו-דים. היהודים היו עוסקים במסחר ויונקים את פרנסתם מהכפרים הסמוכים ומהפועלים של מעינות הנפט בסבי-בה — ביטקאוו ופסיצ׳נה. היהודים ישבו לבטח בעיר זו, המסחר פרח, והלב היה פנוי גם לעבודות-צבור ולצרכי צדקה.

כך היה „בימים הטובים ההם", כשגליציה השתיי-כה עוד אל „הקיסר פרנץ יוסף", והאנטישמים האוק-ראינים והפולנים לא הרימו ראש. אך הנה באה המלחמה העולמית והביאה כליה על עיר זו, כעל רוב ערי גליציה, קרבות ממושכים בין צבא אוסטריה והקוזקים, הרוסים, פטליורה, מלחמות הפולנים וה-אוקראינים — והיהודים בין הפטיש והסדן. לאחר שסופחה גליציה לפולין, והוקם השלום באו ימי גרבסקי, החלה תנועת ההרם על יהודים מצד האוקראינים והאנדקים — וכך לא ניתן להם ליהודים לשאוף רוח.

ואף על פי כן, לא פסקה בנאדוורנה הפעולה הציונית; נוסדו מוסדות חינוך עבריים, נעשתה פעולה חשובה בשטח התרבות העברית, למען הקרנות הלאו-מיות וכו׳. נארוורנה היא בעלת עבר ציוני עשיר; למעטים בודאי ידועה העובדה, כי אבי הרעיון של קופסת הקרן הקיימת, ר׳ חיים קלינמן, היה איש נא-דוורנה. העיר הצטיינה מאז בפעולה ציונית אינטנסיבית. גם כיום קיימים בה סניפים של כל המפלגות הציוניות ובראש וראשונה — מפלגת התאחדות-פועלי-ציון. כל עליה מביאה אתה אנשים מעיר זו. בחיפה בלבד נמ-צאות כ-40 משפחות יוצאות נאדוורנה. כולן נקלטו בעבודה ובחיי הישוב. עוד בשנת 1928 עלה בידי ההסתדרות הציונית בנאדוורנה, להשפיע על בעלי „פורסטה", פירמה ידועה לעצים, שתקבל חלוצים להכשרה. ומאות חלוצים, בדרכם לארץ-ישראל, קיבלו את הכשרתם הראשונה במקום עבודה זה.

מכתב-הברכה, שנמצא עתה בסואר לוחות-עץ, הוא מאחת הקבוצות האלה. ביום פרסום מכתב הברכה הנ״ל ב„דבר", נתקיימה, במקרה, מסיבה של יוצאי נאדוורנה בחיפה. משתתפי המסיבה הודיעו להתאח-דות-פועלי-ציון בנאדוורנה על קבלת מכתב הברכה ושלחו להם ברכת-חברים מארץ-ישראל העובדת.

ש. אלבר

„דבר", כ״ב באדר תרצ״ו 16.3.1936

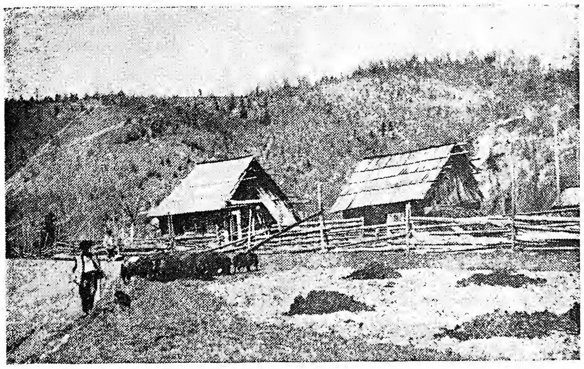
קבוץ „אחוה" בהכשרה בנדבורנה 1934

בקייץ בהרי זילונה

יצא לי להשתתף במושבת קיץ בזיליונה בשנת 1929. יצאנו לשם ברכבת שנעה על פסים צרים, קראו לה „קולייקה ליעסנה". היא היתה מובילה עצים מה-יערות וההרים ל„פולסקה פורסטה". קיבלנו רשיון מיוחד מהנהלת „פורסטה" לנסוע ברכבת זו לזיליונה. חדשים רבים, לפני קיום המושבה הוחל בהכנות. מכרנו אגרות בין התושבים, אנחנו הילדים חסכנו גם מצרכי מזון בשביל המושבה. הבאנו מבתינו סוכר, אורז, קמח, תה, קפה, קקאו ועוד, איחסנו את המצר-כים בקן והתורן הממונה ריכז הכל בשקים גדולים, שנשלחו להנהלת המושבה. שינו גם פעולת הסברה ותעמולה בקרב ההורים שישלחו ילדיהם למושבה. הבטחנו להורים שאנו יוצאים להבראה. שהמקום אליו יוצאים הוא מקום נופש. בכפר זיליונה שכרנו גורן ובית אצל הגויים ונבלה יפה. חלק מההורים לא הסכימו אבל רוב ההורים נענו לנו. למי שהיתה אפשרות לשלם — שילם, כמובן, אך היו בינינו גם ילדים שלא היתה באפשרותם לשלם ואנחנו כיסינו את ההוצאות עבורם מהמגבית שערכנו בקרב חברי הקן בעיר.

המושבה בזיליונה לא היתה כלל וכלל בבחינת בית הבראה. אוכל לא היה מספיק. הילדים בעצמם בישלו וטיגנו. לא תמיד הבישול והטיגון הצליחו. אחרי גמר המושבה, כשחזרנו הביתה, היה מראה פנינו עלוב. ספגנו נזיפות. ההורים באו בטענות. איך שהוא הצלחנו לטשטש את הרושם. סיפרנו שהיתה זו בשבילנו חוויה, שבילינו יפה, ערכנו טיולים בהרים. עובדה שחזרנו שזופים.

זכורני שכמה הורים לא נתנו אימון רב בסיפורינו. עוד בהיותי במושבת הקיץ יצאה אשה מנדבורנה להי-נפש בזיליונה. אמי בקשה ממנה לקחת בשבילי חבילה עם „דברים טובים" מהבית: עוגה, כריכים, שוקולד ועוד. סיפרו לי על כך שאשה אחת הביאה בשבילי ד"ש מהבית ויש לה גם חבילה. אני לתומי חשבתי

מקום מגורים של הוצולים בהרי זיאלונה
וואין ארט פון הוצלן אין די בערג פון זיעלאנא

ולחלק את תכנה בין כולם. הלכתי עם כמה חברים לקחת את החבילה ולהביאה למושבת הקיץ, כנהוג, לבית בה התאכסנה האשה. אבל החברים היו רעבים ולא יכלו להתאפק. פתחנו אפוא את החבילה והתחלנו לאכול. דבר זה נודע להנהלת המושבה. אני זוכר שפגשנו את חברי ההנהלה בדרך בשעת „המעשה המביש". היו אלה חברים מההנהגה הגלילית (סטניס-לוב): נתן שוולב, דוד זינפלד, חיים הופמן. אתי היו שמיד רטשפרכר, אורצי גריפל. כשהתקרבנו אליהם ראה חיים הופמן שלרטשפרכר פירורים על החולצה. אמר לו חיים הופמן: כשאתה אוכל, אתה חייב לה-שאיר פירורים? נו, בואו, בואו אתנו. התביישנו מאד. לא היה נעים במיוחד לי, כי הרי החבילה היתה שלי. כשהגענו למושבה ערכו מיפקד לכל החברים ואנחנו נצטווינו לצאת מהשורה. יצאנו מהשורה ונעמדנו כנאשמים מול כל החברים. נתן שוואלב סיפר את כל הסיפור, איך שיצאנו לאכול בבית פרטי ואיך שתפסו אותנו. לבסוף אמר שהפעם הוא נותן לנו רק אזהרה אך אם זה יקרה שנית — ההנהלה תשלח אותנו הביתה. מבויישים, הבטחנו שהדבר לא יקרה שנית והמשכנו עד סיום מושבת הקיץ.

י. כרמי

מושבת קיץ
בטטרוב
בשנת 1934

י. כרמי

זכרונות פון אמאל

איך דערמאן זיך דאס שטעטל, ווייט אין די קאר-פאטן, ווו עס האט געלעבט א יוגנט פול מיט באַ-גייסטירונג און חלוצישער פאראנטווארטלעכקייט.

די רייכע געגנט — אזוי ווי אויסגעשפרייט מיט טעפיכער, פון פארשיידענע קאלירן.

ס׳קומט דער זומער. די זון ווארפט אירע שטראלן אויף דער ערד. פארן לאקאל פון „קן" — א גערודער, א רעש. ס׳קומען זיך צונויף בחורים און בחורות מיט פריילעכע פנימער. יעדעס פנים זאגט: איך בין א צופרידענער, איך בין שטאלץ וואס איך בין א „גאר-דאניסט". אין דער אמתען איז ס׳רוב פון זיי פארבי-טערט, וואס די עלטערן ווילן זיי נישט פארשטיין. ביי איינעם דער טאטע, ביי א צווייטן די מאמע, זאגט זיך ארויס אז עס פאסט נישט פאר זיי, דאס קינד זאל זיין א חלוץ. אויך איך בין צווישן זיי...

מיר לעבן איבער גוואלדיק, אבער אונדז אלע נעמט ארום איין געדאנק: אז אונדזער וועג איז דער ריכטיקער. מיר מוזן דורכברעכן דעם וועג. ס׳וועט נאך קומען א צייט ווען די עלטערן וועלן אונדז פארשטיין. אלע האבן מיר זיך פארזאמלט אין דער „תלבושת" און פארשיידענע פארביקע סקויטישע קראוואטן. מג-שימים (לילא), מתעוררים — הימלבלוי; צופים — גרין. איך טראג נאך א הימלבלויען קראוואט. טראכט איך: „ווען וועל איך שוין זיין דער „מגשים", ווען וועל איך שוין זיין דער, וואס זאל קאנען פארן אויף הכשרה, גרייטן זיך צו פארווירקלעכן דאס וואס איך האב אנגעזאפט אין זיך, במשך צוויי יאר, זייענדיק אין „קן"? עס הייבט זיך אין מיר אן צו דערוועקן די ליבשאפט צו ארבעט, צו דער נאטור, צום קאלעקטיוו.

סניף „בוסליה" בנדבורנה 1934

די דרייצן „מידות" פון „גורדוניה" ווערן פאר מיר א הייליקייט.

ס׳איז שבת. מיר גייען אויף א „טיול". נאך א שווערער ארבעט פון א גאנצער וואך, גייען מיר ארויס אין וואלד, כדי אנצונעמען נייעם מוט פאר א בעסערן מארגן. פונעם וואלד מארשירן מיר אין אונדזער שכנותדיקן שטעטעלע סאלאטווינא. דאס איז אן 18 קי-לאמעטער פון נארווארנא. מיר קומען אריין אין שטעטל און ס׳נעמט אונדז ארום די שבתדיקע שטילקייט. מיר דערזעען א ווינקל מיט אן אויפשריפט: „א.ד. גורדון-גאס". אויף דער גאס, דאס דריטע הויז מיט א גרויסן הויף, געפינט זיך אונדזער „קן". דער רעש פון די „צופים" מאכט אונדז שטאלץ און אריינמארשירנדיק אין הויף באגעגענען מיר זיך מיט הארציקע באגריסונ-גען „הגשם". שטאלץ הילכט אונדזער ענטפער „חזק והגשם". נאך א לענגערער פארווײלונג באגעגענען מיר זיך מיט אונדזערע חברים און אלע פילן ווי

מסיבת פרידה לדוד קרייצר
לעליותו לארץ ישראל
בקן של „גורדוניה" בנדבורנה.

א געזעגנס אוונט פאר דוד קרייצער
צו זיין עולה זיין קיין ארץ ישראל
אין סניף „גורדוניה" אין נאדווארנא.

ס׳פאריייניקט אונדז איין אידיי, איין שטרעבונג. אויך די יוגנט איז גליקלעך. ס׳פעלט זיי גארנישט. דאך איז עס נישט אזוי. זיי קלערן אנדערש. דאס איז נישט אונדזער ארט. וואס האבן מיר פון דעם גוטס און פון דער רייכער געגנט, ווען מיר זענען נישט ביי אונדז, אין אייגענעם לאנד! יעדער קאן אונדז פארוואַרפן אונדזער אפשטאם! און עס קומט א פקודה: „קדימה״. מיר שפאנען פארויס באגלייט פון אונדזערע סאלאט-ווינער חברים אהרן, אריה, שושנה, מרים און רחל. מיר שפאנען צוריק קיין נאדווארנא, אלע מיט איין געדאנק. נאך פעסטער זיך צוגרייטן, ארגאניזירן וואס מער יוגנט אין אונדזערע רייען, ווייל אונדז בינדט איין ציל — ארץ ישראל.

ר. כהנא, מ. זאגער, צ. איסערט, ח. יונג, י. עדער, צ. לאקריץ

אזוי גייט דורך די צייט. די עלטערן הייבן אונדז שוין אן צו פארשטיין, ווייל אויך קינדער דארפן א מאל דערציען עלטערן... נאדווארנא ווערט א שטאט פון א חלוצישן צענטער. עס איז דא א גאס וועלכע מ׳רופט „די פאלעסטינא-גאס״. דא געפינען זיך חלוציש פלוגות-הכשרה פון אלע באוועגונגען. אלע ארבעטן אין טארטאק „פאלסקה פארעסטא״.

א באזונדער הויז מיט א ברייטער ווערַאנדע, די פענצטער ביז דער העלפט פארהאנגען. דורך דער אויבערשטער שויב זעט מען אנטקעגן א פארטרעט פון א.ד. גורדון. דא געפינט זיך די קבוצה „גורדוניה א׳״. נישט ווייט פון דעם הויז געפינען זיך נאך הייזער וווּ ס׳ווינען אונדזערע חברים פון קבוצה ב׳. אבער אין דעם הויז פון „קבוצה א׳״ האב איך שטענדיק געפילט א ווארעמקייט. דא האב איך דערזען ווי גליקלעך ס׳זענען די מענטשן וואס לעבן אין א קאלעקטיוו. זיי ווייסן נישט וואס ס׳הייסט זארגן נאר פאר זיך. זייער זארג איז געמיינזאם און דער ציל איז א געמיינזאמער. עס שטייען פאר מיינע אויגן מיינע „מנהלים״ —

מספר התעודה ~~לד~~

תעודת-חבר

לשנת

תרצ״ב

נאשרה ביום ב׳ א׳ לחדש אלול תרצ״ב

בשם ההנהגה הראשית ....

הערה: בלי חתימת ההנהגה הראשית אין לתעודה שום ערך.

שלש עשרה מדות לחברי „גורדוניה״

1) הוה מתקרב לטבע וקשור בו.
2) הוה שומר על בריאות ותרבות גופך.
3) הוה מכניס לחייך וסביבתך הרמניה ופשטות של איש-העבודה.
4) הוה מסתכל בפני המציאות כדי להבינה בלא כסוי-פנים.
5) הוה שומר על עצמיותך אך מקשיב לדעות אחרים.
6) הוה מכבד את האדם שבזולתך ומתיחס אליו ביושר-לבב.
7) הוה נוהג בכבוד ויושר הדדי ביחסי החבר והחברה
8) הוה מגשים את העברית למעשה יום-יום.
9) הוה נאמן ומסור לתנועת גורדוניה, אחראי בעד עתיד העם וגורל בנין המולדת.
10) הוה איש העבודה, היצירה וההגשמה.
11) הוה מרגיש את עצמך סולידרי עם הסובלים והמנוצלים בחברה הנוכחית.
12) הוה מתקומם נגד הרע והעול ונלחם בעד הצדק החברתי והיושר האנושי.
13) הוה מכון את מחשבותיך ואת מעשיך בחיי יום-יום לאור התכלית המוסרית, החברתית לעם והאנושיות, באשר אין המטרה מקדשת את האמצעים.

דוד, ברוך, אריה און שמואל וואס געפינען זיך שוין יארן לאנג אין דער קבוצה אין א״י. מיט וואס פאר א איבערגעגעבנקייט זיי האבן אונדז דערצויגן! עס איז געווען ביי מיר א תקופה פון א גוואלדיקער אינער-לעכער רעוואלוציע, ביז איך בין שוין געווען דער גליקלעכער ווען איך האב באקומען א „הזמנה״ (איינלאדונג) ארויסצופארן אויף הכשרה.

די פלוגת הכשרה אין טארנאפאל. מיר זענען ס׳רוב חברים פון שטאניסלאווער גליל, אלע אין עלטער פון 18—20 יאר. דא פיל איך ווי איך ווער ערשט א „חלוץ״. מיר ארבעטן ביי האלץ האקן און ביי אנדערע אזוי גערופענע „שווארצע ארבעטן״. די באדינגונגען זענען נישט זייער קיין גוטע, דער „תקציב יומי״ מאכט אויס 25 גראשן, אבער מען פילט עס נישט אז מען עסט נישט אזוי גוט. מיר זענען דאך יוגנט פון „קנים״, וועלכע פארשטייען אז הכשרה — דאס איז אונדזער צוגרייטונג צו א ניי לעבן, צו א לעבן פון ארבעט און קאלעקטיוויזם.

איך האב פאר זיך שטענדיק דאס בילד פון דער נאדווארנער קבוצה. דאס וואס איך האב געזען און געפילט אין די יארן פון זיין א „צופה״, „מתעורר״ — איז פארבליבן איינגעקריצט ביי מיר אין זכרון.

אוטו קרמר

פורסם בעתון „סלאווא מלודיך״
בפולין בשנת 1946 בלודז

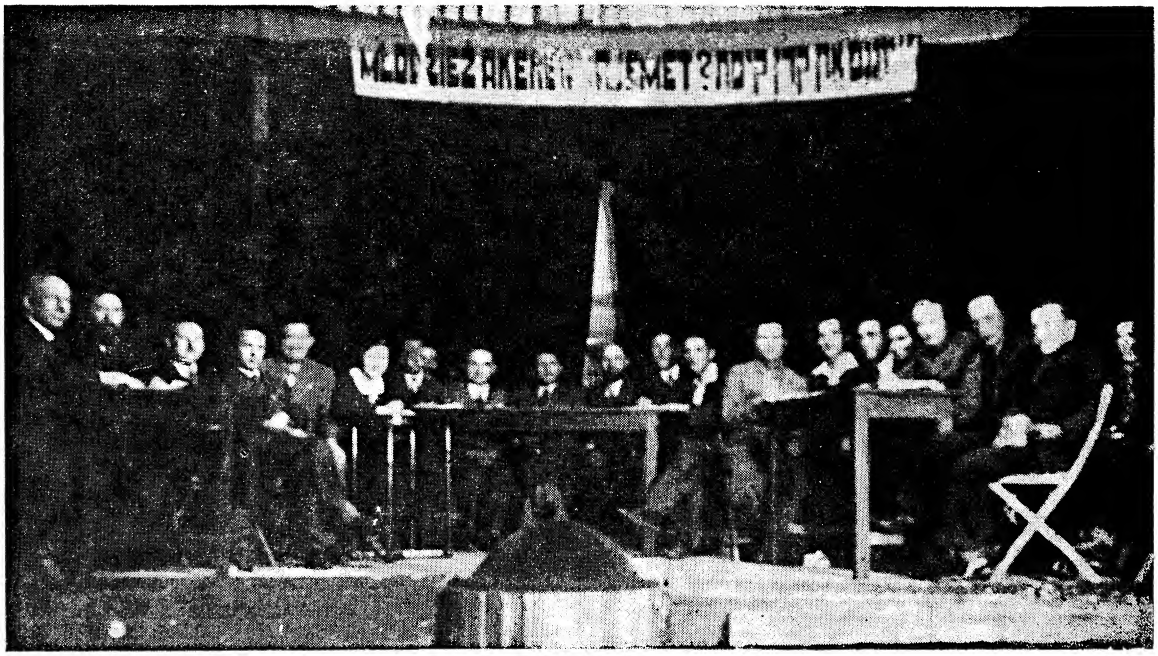

אבוש ציון, מאיר קריגעל, אלתר אקסעל, בערל לייטנער, אוטו קראמער, ב. ל. פאגעל, לייזער יעגער

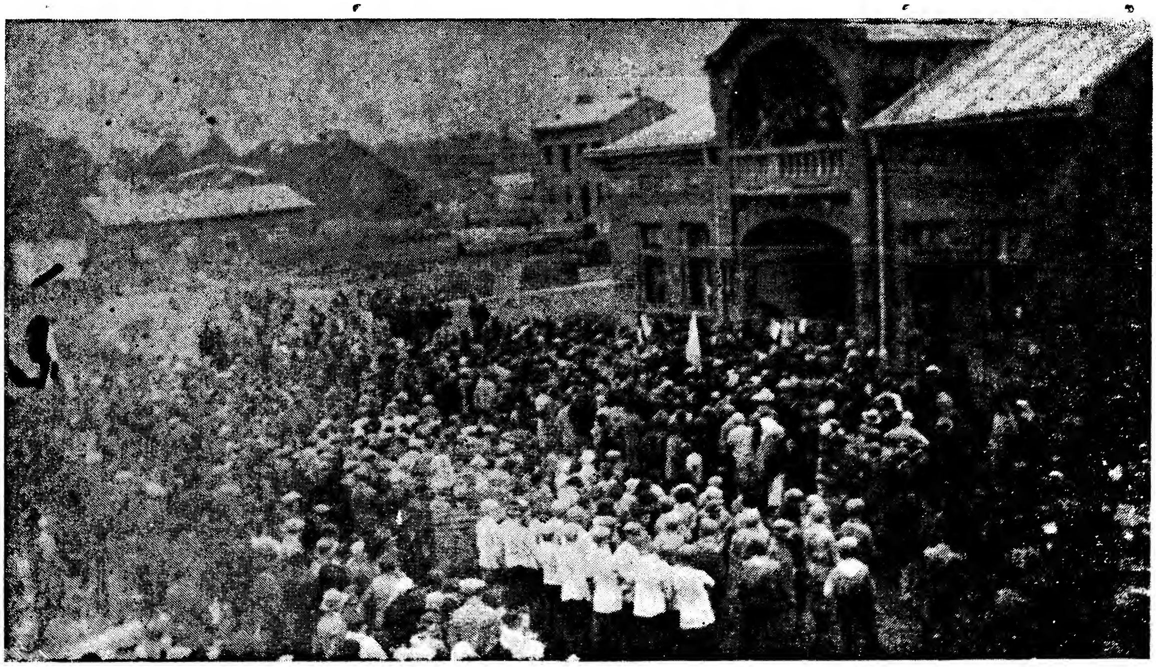
הספורטאים ב„גורדוניה״ בנדבורנה

די ספורטלער פון „גורדוניה״ אין נאדווארנא

משפט פומבי על הנוער היהודי בנדבורנה בשנת 1934

עפנטליכער משפט איבער דער יידישער יוגנט אין נאדווארנא 1934

חגיגת כ׳ בתמוז יום הזכרון לחוזה המדינה ד״ר הרצל ז״ל הקהל מתאסף ברחוב הרצל לפני התהלוכה

כ׳ תמוז אין יאהר צייט פון ד״ר הערצל ז״ל די באפעלקערונג קלייבט זיך צו דער מאניפעסטאציע אין דער הערצל גאס אין נאדווארנא.

הוי ופולקלור

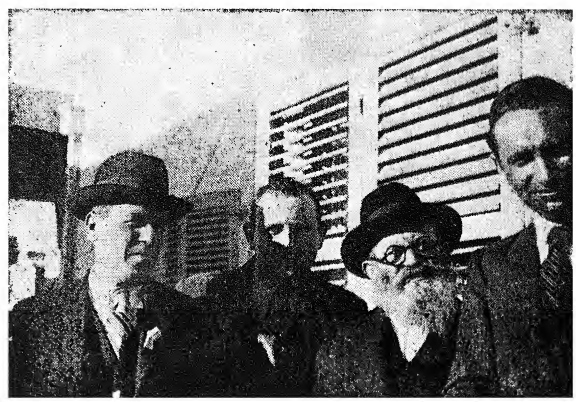
ישראל כרמי (אוטו קראמער)

שמור בזכרוני

פסוק הצעיר מנדבורנה היה למדן גדול. בעיירה אמרו שהוא בקי בקבלה. פעם אמר לי כך: „ראה, אוטו, אומרים שהעולם התקדם. אשאל, איפוא, אותך שאלה: כשהייתי עוד ילד נסעתי עם אבי לכפר בעגלת סוסים. נסענו בנחת, אבי רצה להיכנס לאכסניה בכפר, עצר את הסוסים ונכנסנו. רצה לנסוע יותר מהר, אמר: „ויו!" והסוסים נסעו מהר וכו׳. היום, המציאו אווירונים, רכבות. אני שואל אותך: מה הריצה הזאת, לאן ממהרים?!

☆

בנדבורנה ליווינו תמיד חלוצים בעלייתם לא״י לתחנת הרכבת, שרנו ורקדנו הורה. מנהל הרכבת גוי, למד את כל השירים העבריים. כשעלו ארצה ר׳ דוד צוידרר ורעייתו פייגה ז״ל, ליוו אותם יהודים מבוגרים לתחנה עם ספרי תורה, מבתי הכנסת עד לרכבת ולא שרו. מנהל התחנה, הגוי, יצא מהבנין ושאל את היהודים: מה קרה היום, מדוע אינכם שרים ואינכם רוקדים? והוא התחיל לשיר: „אנו עולים ארצה". הקהל המשיך לשיר ולרקוד והודות למנהל תחנת הרכבת נפרדו בשמחה מדוד ופייגה צוידרר ז״ל.

יעקב קליינמן, דוד צוידרר, לייביש גריפעל (צוידרר), אורי נצר (גינזברג) בחיפה.

☆

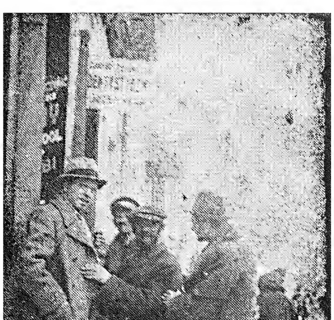
בתקופת ההתיצבות לצבא הפולני יצאנו בלילות „לרזות", כלומר לאבד משקל. כינו אותנו בשם „פלאגרים" (מתענים). היינו עושים כל מיני מעשי קונדס בעיירה: החלפנו את השלטים בלילה. שלטו של רופא החלפנו בשלט של חיט ולהיפך. בחורף העברנו ממחסני העשירים עצים ופחם לצריפי העניים. לפנות בוקר היינו נכנסים למאפיה, אוכלים לחמניות טריות והולכים לישון... זה היה נקרא „לאבד משקל". אצל יוסף קרן ז״ל, טכנאי שיניים, הלכו תמיד לישון מאוחר. פעם מרחנו את שמשות ביתו בזפת והם ישנו עד שעה 12 בצהריים, היה חושך בבית והם חשבו שעוד לילה.

„מוטי דער שטומער"
מוכר עתונים
„ויעק נאווי"
בנדבורנה

צייטונג
פארקויפער
„ויעק נאווי"

שמור בזכרוני סיפור, שהיה נפוץ בנדבורנה על איציק לייזר וונדרמן מראפאילאווא. הורי וגם יהודים אחרים היו מספרים, שבימי השלטון האוסטרי ניסה איציק לייזר וונדרמן לקבוע ראיון אצל הקיסר פרנץ-יוזף. הוא נסע לווינא, אך כמובן שהשוער לא נתן לו להיכנס לארמון הקיסר בלי הזמנה. מה עשה וונדרמן? הוא היה יהודי פיקח, אהב לספר בדיחות וניחן במנה גדושה של הומור. כשראה שלא נותנים לו להיכנס לארמון מצא פתרון. הוא בא פעם נוספת לארמון וכשהשוער שאל אותו למי הוא צריך, מי הוא? ענה וונדרמן שהוא וונדרמן פון ראפילאווא רוצה להתקבל אצל הקיסר. הוא הדגיש את המלה „פון ראפילאווא". כשהשוער שמע שלאיש תואר „פון" (תואר אצולה) עמד לפניו דום ונתן לו להיכנס.

ד״ר יעקב דייטשער,
„דאווציע",
יעקב האנדעלסמאן
ברח׳ 3 מאי
ליד יוסף קערן.

אשר שמעתי — רשמתי

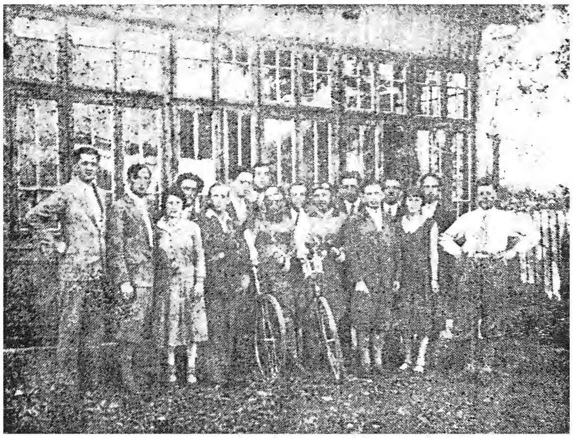
בנדבורנה היה רב מקומי, ר׳ וולף, שלא ידע לנאום והיה פחח ר׳ לזר רום, שידע לשיר כחזן. פעם, בעצרת הזכרון לד״ר ליאון רייך שהתקיימה בבית-הכנסת הגדול בעיירה, באו גם פולנים כנציגי המימשל. הרב ר׳ וולף אמר כמה מלים והסתבך. מנהל מס ההכנסה קיצ׳רה, גוי, שם לב שהגבאי ושאר המכובדים בבית-הכנסת עמדו מבוישים בשל הנאום הלא מוצלח של הרב. ניגש אליהם קוצרה ואמר: אל תדאגו יהודים, מיד יבוא הפחח ויתקן הכל...

(סיפר: **אשר ברגר**)

משפחת אלעזר רום בנדבורנה

כשהצבא האדום עמד להגיע לנדבורנה, נשארה העיירה כמה ימים בלי שלטון. ערב אחד הפיצו שמועה שהרוסים כבר מגיעים לנדבורנה. יצאו יהודים עם פרחים לקבל את פני הרוסים ברחוב. חיש מהר התברר שזה היה עוד צבא פולני בנסיגה. נבהלו החיילים הפולנים והקצין שלהם צעק עם אקדח ביד: להתפזר מיד! כולם חזרו לבתיהם.

שני רוכבי אופנים בדרך לארץ ישראל שעברו את נדבורנה
קבלת פנים ע״י חברי „מכבי״

בהיותי תלמיד בכיתה ה׳ בבית הספר היסודי, בכיתה היו כ-40% תלמידים יהודים בהם מספר תלמידים חברי תנועות הנוער. היה נהוג שנים רבות, לפני צאתנו למושבת קייץ בהרים, מכרנו אגרות בין היהודים בעיר וכן בין הילדים. ביום אחד בשעת ההפסקה, בבית הספר מכרנו אגרות בין התלמידים של בית הספר. המפיצים היו נערים מכל התנועות: שלמה רוטשטיין מטעם „השומר הצעיר״, יצחק זמלר מטעם „ברית-טרומפלדור״, ואנוכי מטעם „גורדוניה״. בפינה ליד בית הספר עמד מורה פולני מרוזיוק וראה שאנו מוכרים את האגרות לתלמידים. כמובן שלא ידע מה זה. בשובנו לכיתה שאל אותנו המורה מרוזיוק מה מכרתם לתלמידים בהפסקה? הסברנו לו, שהתמורה של האגרות שאנו מפיצים בין התושבים וכן בין התלמידים מאפשרת גם לילדים מעטי יכולת להשתתף במחנה קייץ של כל התנועות בהרים. אחרי שהתווכחנו בינינו, המורה קרא לכל אחד לחוד וקנה אצלנו אגרות לטובת מושבת הקייץ. אחרי שהוא שילם לכל אחד 10 גרוש, הוא אמר לנו: כעת שקניתי אצלכם אגרות יהיה כבר שקט? הכל יהיה בסדר? כמובן שהיינו מרוצים, תלמידי הכיתה קבלו זאת יפה והמורה מרוזיוק המשיך בשעורו.

בית הספר העממי הפולני
לבנים עם מנהל ביה״ס
קוסטאנסקי

די פּוילישע פאלקס-שו
פאר יינגלעך
מיטן דירעקטאר
קוסטאנסקי

עקדת-יצחק פורים שפיל בנדבורנה

שמור בזכרוני איך שקבוצות ילדים ומבוגרים התכוננו לכל מיני פורים-שפילן בנדבורנה. הקבוצות האלה באו מתנועות נוער ומארגונים אחרים. שמור בזכרוני כיצד אחת הקבוצות הציגה בבתים יהודיים את משחק „עקדת-יצחק״. הקבוצה גררה אתה מבית לבית את כל „האינוונטר״, אביזרים להצגה: תפאורה, כסאות ועוד. מטרת ההצגה היתה לאסוף כסף לטובת קק״ל. השחקנים היו נכנסים לבית יהודי ומתחילים במשחק. יצחק שכב. על ידו עמד אברהם אבינו כשהוא מחזיק סכין ביד. בפינה ישבה שרה אמנו. יצחק התחיל לשיר ביידיש:

„טי דאס מעסערל שארפן
אין טי מיך בינדען,
כדי ער זאל מער נישט ווארפן
הוי, אין מיטן דרינען.

המקהלה+מנגינה:

טא לא לא ליי ליי
או טא לא

יצחק ממשיך:

איר זאלט דער מאמען נישט דערציילן
ווען זי וועט בא דעם ברינעם שטיין,
טאמער וועט זי פאר גרויס ווייטיק
זער ווארפן אין ברינעם אריין

המקהלה:

טא, לא, לא, ליי, ליי
או טא לא לא

לפתע מופיע מלאך ופונה לאברהם:

אברהם, אברהם גאט האט מער געשיקט צי דיר
זאלסט נישט שעכטן דאן זין! אפן ארט פין דאן
זין ווס האסט אים געוואלט ברענגן פאר א קרבן
נעם דוס לעמעלע אין שעכט פאר א קרבן פאר
גאט; האסט באוויזן דיין גבירה אין דאן
פארבינדנקייט מיט עם ישראל.

בינתים השליח ניגש לשרה ומוריע לה:

שרה אמנו, מ׳האט דאן זין יצחק געשאכטן... שיר!
בהפסקה בין געשאכטן ו-„שיר״, שרה מתה.
זהו הקטע שנשאר בזכרוני.

אחרי ההצגה היו השחקנים אוספים את התפאורה ואת הכסאות וממשיכים לבתים אחרים. את ההצגות היו מתחילים עם שבת היהודים לסעודת פורים וממשיכים בהן עד מאוחר בערב. קבוצות אחרות של שחקנים היו מציגות „מכירת יוסף״ והצגות אחרות. מלבד אלה היו זוגות זוגות של אנשים עורכים מגביות לנזקקים, לביקור חולים והכנסת-כלה. היהודים הטובים כבר ידעו, שלקראת פורים צריכים להכין מצלצלים, מתחת למפת השלחן. ברחובות ובכל העיירה שררה אוירת חג. הרבה ילדים היו נראים מחופשים, רוקדים ושרים. החגיגות החלו בערב ונמשכו למחרת עד מוצאי החג.

ה„בירגר מייסטר״

היה בנדבורנה יהודי מכובד בשם משה בודנר. סיפרו, שאחרי מלחמת העולם הראשונה הוא כיהן במשך תקופה קצרה כראש העיר בנדבורנה. הוא אהב מאד בכל שנותיו שיכנוהו כב׳ ראש העיר — ביידיש „בירגערמייסטער״. בפורים כשהלכנו מבית לבית לבקש תרומות לקק״ל, יצא לנו להיכנס גם למשה בודנר. אני נכנסתי הראשון ושכחתי, או לא ידעתי, איך לנהוג ובירכתי אותו: „שלום, אדון בודנר. באנו לבקש תרומה לטובת קק״ל.״ הוא ענה: „לא, לא, לא, אני תורם מספיק כל השנה... שלום״. בצאתנו מביתו אמר לי שמלקה כהנה: „מה עשית? לא ידעת שצריך לפנות אליו בתואר „הער בירגער-מייסטער״? אתה פנית אליו „שלום, הער בודנער...״ לכן הוא גם לא תרם״.

חבל היה לי ואמרתי לשמלקה: „טוב, נמשיך בעוד כמה בתים, אח״כ נחזור ואתה תיכנס הראשון ואני אחריך.״ וכך היה. כעבור שעה חזרנו לביתו של בודנר. הפעם שמלקה כהנא נכנס ראשון ואני אחריו. שמלקה פנה למשה בודנר בצורה חגיגית: „חג שמח, הער בירגערמייסטער״. לשמע הברכה פנה אלינו בודנר באדיבות, התקרב אלינו, ביקש לשבת אל השלחן והתחיל להתענין מי אנחנו. שאל גם אותי, בן מי אני? עניתי לו. הוא הכיר היטב את אבי. אחר כך שאל גם את שמלקה ולבסוף תרם תרומה ביד נדיבה, התענין כמה אספנו ואיחל לנו הצלחה. יצאנו כשחיוך על שפתינו. הודות לש. כהנא שקרא לבודנר בשם „בירגערמייסטער״ הצלחנו להוציא ממנו תרומה יפה לטובת קק״ל.

משה בודנר היה במשך שנים ראש הקהילה בנדבורנה ולפני מלחמת העולם השניה שימש בתפקיד זה בנו, עורך-דין יוזק בודנר. עורך-הדין בודנר הגיע לארץ מפולין אחרי המלחמה ונפטר בנתניה.

☆ ☆

אי-אפשר לדבר על פורים, מבלי להזכיר את המנהג היפה של משלוח-המנות לבני-המשפחה, למכרים, לרבנים בעיר. אני זוכר כיצד היו הולכים ילדים עם מגשים, צלחות ועליהם „דברים טובים״. הכל היה מכוסה במפית וכך ראו אותם הולכים ומגיעים לכל הסמטאות והרחובות בהם גרו יהודים.

בפורים היו מופיעים כל מיני בדחנים, ששרו במקהלה:

הַיּוֹם יוֹם־פּוּרִים
וּמָחָר יַחֲלוֹף,
תְּנוּ לִי פְּרוּטָה
וְהַשְׁלִיכוּנִי לָרְחוֹב.

בנדבורנה פעל חוג דרמטי. הבמאי היה בעריש ארליכמן ז״ל. אני השתתפתי בחוג דרמטי זה בכמה הצגות. החוג הציג בנדבורנה אך יצא גם לסביבה הקרובה. אני זוכר שהועלו המחזות: הדיבוק לאנסקי, 200 טויזנט לשלום-עליכם ועוד. ההכנות והחזרות להצגה היו מרגשות. התקשרנו אל החברים ואל הבמאי ארליכמן. הוא היה במאי טוב. הגיע לנדבורנה מווילנה שם שיחק ב„ווילנער טרופע״. בנדבורנה נשא לאשה את הגב׳ צווירן, אמה של צילה צווירן, שהיתה אלמנה.

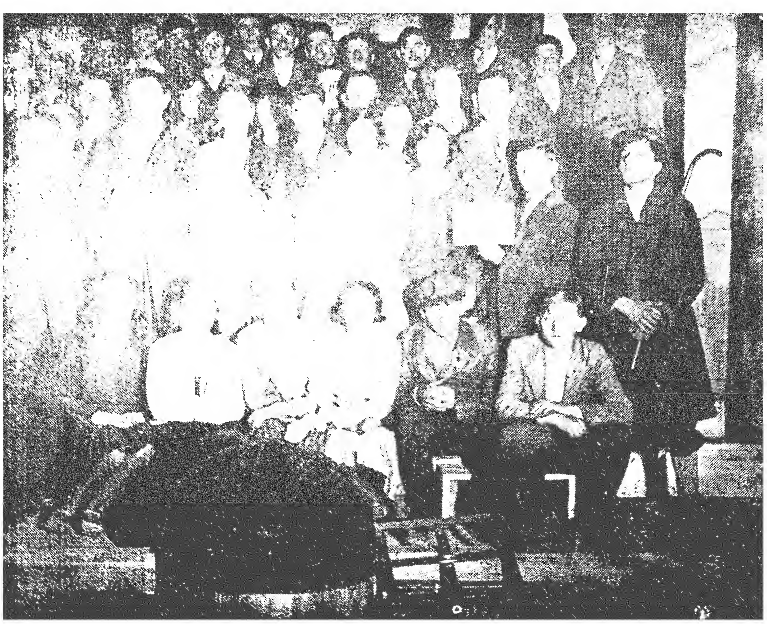
זכורני שהצגנו גם „דאס שטיפקינד פון דער וועלט״, „חסיה די יתומה״ ומערכונים אחרים. החוג היה פעיל מאד. בהזדמנויות שונות, בכ״ד שבט (יום פטירתו של א.ד. גורדון) ובנשפים פנימיים ב„התאחדות״ היה החוג הדרמטי מעלה הצגות בבימויו של ארליכמן. דוד קרייצר צייר את המודעות. אני הייתי עוזרו. את הפלקטים המצויירים היינו מדביקים על חלונות הראווה של החנויות היהודיות וגם על הקירות, במיוחד על הצריף של הספר הלמן.

היו עוד אירועים חברותיים בעיר, במפלגות פוליטיות ובארגונים אחרים. היו עורכים לפני פורים מסיבות, נשפים וכל ההכנסות היו קודש לקק״ל, לקרן היסוד ולכיסוי ההוצאות של המוסדות במקום.

חייט ושוליתו

שניידער און געזעל

חוג דרמטי עם
הבמאי ב. ארליכמן ז״ל
אחרי ההצגה 200.000
משלום עליכם

דראמאטישער קרייז מיטן
רעזיסיער בעריש ערליכמאן ז״ל
נאך דער פארשטעלונג
„דאס גרויסע געווינס״ 200,000
פון שלום עליכם.

א קריאת שמע ליינען אין נאדווארנה

טיף אין זכרון איז ביי מיר פארבליבען זכרונות פון די קינדער יאהרן, ווען תלמידים פון חדר פלעגן געהן מיטן מלמד, צו דער משפחה ווי סאיז געבוירן געווארן א זוהן, אין אוונט, א טאג פארן ברית, פלעגן די קינדער קומען אויף א „קריאת שמע ליינען".

אריינקומענדיק אין שטוב, (ווי סאיז געלעגן די „קימפעטורן") פלעגן הענגען „קימפעטורן צעטלעך" איבער די פענסטער און טירן, אבגעדריקט: שיר המעלות, קאפיטלעך תהילים. אונטער דעם קישן פון דער קימפעטורן, איז געלעגן א מעסער. א סגולה; קיין שדים און רוחות זאלן נישט האבן קיין שליטה... אויף דער מוטער, און אויף דעם ניי געבוירענעם קינד.

אויפגענומען די קינדער האט מען מיט לעקער, שוקאלאד און אנדערע גוטע זאכן. די קינדער מיטן מלמד, האבן געבענטשט די עלטערן און מ'האט גע-ליינט צוזאמען „קריאת שמע". נאך דער תפילה, פלעג דאס בני בית, דאנקען דעם מלמד מיט די קינדער און די תלמידים האבן געבענטשט די משפחה מיט א פזמון, צום גראם, מיט א ניגון:

ווּיפל נעגל סאיז דא אין דאך,

אזויפיל מלכים זאלן קומען אויף וואך

איבערגעחזרט דעם פזמון דריי מאל. נאך דעם איז מען געגאנגען צוריק אין חדר.

ווען סאיז געבוירן געווארן ביי א יידישער משפחה א טאכטער, פלעגן קינדער קומען „כאפן פון וויגל"... די משפחה האט אריינגעלייגט אין וויגל פארשידענע גוטע זאכן, און די קינדער האבן „געכאפט פון וויגעל" דאס איז געווען א סגולה פאר א טאכטער, מען זאל זי שנעל „אויסכאפן" ד.ה. זי זאל חתונה האבן צו דער צייט...

דער פינאנס קאמיסאר אנדרוסיעוויץ

אין די יאהרן 1920—1925 האבן יידן אין נאדוואר-נה געהאנדעלט מיט דעם, „וואס מען האט נישט געטארט" דאס הייסט מיט סחורות וואס מען האט בעדארפט האבן א ערלויבעניש. טאבאק, סאכארין, דאס איז געווען מאנאפאל. טאבאק פלעג מען קויפן ביי די גויים אין זאבלאטאוו, ווי זיי פלעגן פלאנצען דעם טאבאק פאר דער פוילישער רעגירונג, און יידן האבן געקויפט ביליגער, איידער די „פענאנסן" האבן אויפגענומען דעם טאבאק. סאכארין, פלעג מען קויפן אויך פון א מקור, ווי סהאט געקאסט ביליגער. אין נאדווארנה האבן זיך געפונען פינאנסן וואס האבן קאנטראלירט און אפט געמאכט רעוויזיעס ביי יידן. סאיז געווען פארהאן א פינאנס קאמיסאר מיטן נאמען אנדרוסיעוויטש, וועלכער איז געווען באקאנט אין שטאדט, א אפטער גאסט ביי אידן געווען, ווי מען האט געלערנט תורה. אנדרוסיעוויטש האט זיך אויסגעלערנט פסוקים פון תלמוד, תנ"ך, פארשטענדליך דאס ער האט אויך געקאנט רעדן יידיש. ווען ער פלעג קומען צו א ייד אויף א רעוויזיע, און ער האט געוואלט געבן א רמז דאס ער וויל באקומען שוחד, פלעג ער זיך באנוצן מיט לשון קודשדיקע פסוקים: „יגעתי מצאתי... אז מען זוכט, געפונט מען... אנוש ובאנוש פגע — הר בהר לא פגע... א מענטש מיט א מענטש באגעגנט זיך — א בארג מיט א בארג באגעגנט זיך נישט...

דער רמז איז געווען פאר אלע קלאר. האבן שוין יידן געוויסט, דאס מען בעדארף איהם געבן שוחד. מיט יאהרן שפעטער, ווען אנדרוסיעוויטש איז געקומען צו יידן, האט ער שוין נישט געמוזט זיך בא-נוצן מיט קיין „פסוקים".

מען האט צוגעגרייט פאר איהם א „פדיון", און אנדרוסיעוויטש האט אנגעשריבן א גוטן פראטאקאל...

נשי נדבורנה, יצאו להבראה לטרוסקביץ, לשתות מי „נפטוסיה"
נאדווארנער ווייבער זענען געפארן „אין די בעדער" אויף קאר, קיין טריסקעוויץ, טרינקען „נאפטוסיע"

דר. י. שמערלער

צירעלע

די מיטלען, וואס די פוילישע אנטיסעמיטן האבן אנגעווענדעט, בכדי אוועקצונעמען פון די יידן זייער פרנסה. — א טראגי-קאמישע געשיכטע, אין וועלכער די קלוגע, ענערגישע און טיכטיגע געשעפטס-פרוי צירל דארטער איז געווען די העלדין.

אין די צייטן, ווען דער בלוטיגער שונא ישראל, דער אשמדאי אדאלף היטלער ימח שמו וזכרו, איז געווארן דער הערשער פון דייטשלאנד, און עס האבן זיך אנגעהויבן די גרויזאמע רדיפות געגן יידן; ווען די פוילישע יידן אין דייטשלאנד זיינען פארטריבן געווארן קיין זבאנשין, ווערנדיג איבער נאכט רואינירט און אריינגעווארפן אין א לאגע פון הפקר — האט דער נאצישער אנטיסעמיטיזם זיך אויך אריבערגעטראגן קיין פוילן, וואו עס האבן אויך פריער נישט געפעלט קיין ווילדע אנטיסעמיטן. די פאלאקן האבן אנגעהויבן נאכמאכן אינגאנצן היטלער'ן אין פארפאלגן און פייניגן די יידן.

ס'האבן זיך אנגעהויבן די בלוטיגע אנפאלן אויף יידן אין די אוניווערסיטעטן, און עס זיינען געפאלן יידישע קרבנות פון די פוילישע סטודענטן — „פאל-קאזשעס", וועלכע האבן אנשטאט צו לערנען זיך פארנומען מיט פיקעטירן יידישע געוועלבער. אין די אוניווערסיטעטן זיינען אנטשטאנען „געטא-בענק", וואו אידישע סטודענטן האבן געמוזט זיצן באזונדער. די אנטיסעמיטן האבן אויך אפגעטיילט באזונדערע „געטא-פלאזשעס. און אין לעמבערג האבן אידישע סטודענטן צוזאמען מיט'ן יידישן המון, מיט די העלדישע טרעגערס און בעל-עגלה'ס, זיך געשלאגן מיט די פוילישע כולי-גאנעס אויף די גאסן.

די אנטיסעמיטישע עפידעמיע האט זיך אריבערגעטראגן אויך אין דער פראווינץ, און אויך פאר'סמ'ט נאדווערנע. אין א זונטיג האבן סטודענטן אין ווייסע היטלען מיט גרינע בענדלעך און א שווערדל פארשפרייט אנטיסעמיטישע אויפרופן: „קויפט ניט ביי די „זשידעס" !"

ווינטער, פאר דער קריסטליכער חגא „באזשע נאראדזעניע", איז צירעלע דארטער צוזאמען מיט אירע שותפים, זאנוועל צווידערער און אנדערע, אוועקגעפארן קיין ניזשנאוו און געבראכט פון דארט עטליכע גרויסע באליעס מיט פיש: גאלדענע פעטע קארפן און אנדערע מינים פיש און פישלעך. א וואך פאר חגא, אין א גרויסן פראסט, האבן זיי אנגעהויבן פארקויפן די פיש.

ווען צירעלע און אירע שותפים זיינען געקומען אין דער פרי אויפ'ן מארק, האבן זיי מיט גרויס שרעק דערזען, אז עס שטייען שוין דארט וואנעס און באליעס מיט פיש, און ביי יעדער באליע איז ארויסגעהאנגען א רויט פעהנדל מיט א גרויסער אויפשריפט אין פויליש: „קויפט נאר קאטוילישע פיש!". די הענדלערקע פון די פיש אויפ'ן מארק איז געווען פאני בעלטאווסקא, די פרוי פון דאקטאר יאש בעלטאווסקי (וועלכער איז רייך געווארן פון זיינע אידישע פאציענטן). און געהאלפן איר ברענגען, סטודענטן פון לעמבערגער אוניווערסיטעט, מיט גראבע שטעקנס, „פאלקעס", אין די הענט. „וויי איז צו אונז! א בראך, אן אומגליק! מ'האט אונז דער'הרג'עט" — האט צירעלע אויסגעשריגן צו איר שותף זאנוועל — „וואס וועט דא זיין?!"

דעם ערשטן טאג האבן די אוניווערסיטעט-הענדלער פארקויפט עטליכע פיש, און די אידן — גארניט.

אויפ'ן צווייטן טאג איז געווען אזא שטארקער פראסט, אז עס האט דורכגעדרונגען אלע איברים. די פאני דאקטאראווא און די סטודענטן האבן געטופעט מיט די פיס און זיך געקלאפט אין די הענד, ציטערנדיג פון קעלט. און צירעלע איז געזעסן אויף א נידעריגן געשטעל, און פון אונטער'ן קליידל האט איר א ביסל געקאפטשעט מיט רויך. „ווייזט-אויס, אז ס'איז קאלט דער פאני דאקטאראווא" — האט צירעלע געזאגט צו דער בעלטאווסקא — „מ'דערקענט באלד, אז די פאני דאקטאראווא האט קיינמאל ניט געהאנדלט מיט קיין פיש. די פאני דאקטאראווא איז צו לייכט אנגעטאן, און צו-עלעגאנט. אז עס וועט זיך אנהויבן רודערן, און די קונים וועלן אנקומען, וועט די פאני דאקטאראווא מאכן א תל פון איר ברייטשוואנצאווען פעלץ. און די פאני דאקטאראווא וועט זיך נאך פארקילן אויך און קריגן וואסער אין א זייט. איך דארף ניט זאגן דער פאני, וואס דאס איז פאר א געפאר. דער פאני'ס מאן איז דאך א דאקטאר, און די פאני ווייסט, מיט וואס דאס שמעקט. זאל די פאני נעמען א ביישפיל פון צירעלע'ן, וועלכע פארקויפט שוין פיש א שאק מיט יארן, אין ווינטער. זעט די פאני, ווי אזוי איך האב זיך אסעקורירט פון דער קעלט?"

דא האט צירעלע אויפגעהויבן איר געלן צעראטענעם פארטעך, און האט געוויזן דעם לאנגן שעפסענעם „קאזשוך" (פעלץ), וואס זי האט געטראגן. דערנאך האט זי א ביסל ארונטערגעהויבן דאס קליידל און געוויזן אירע גראבע, לאנגע פיאלעטענע „מאיטקעס" פון דיקן בארכאן, מיט וועלכע מען וואלט געקאנט ריזיקירן צו זיין אזש אין סיביר. און אירע שיך האט זי געהאט ארומגעוויקלט מיט שמאטעס.

„אבער, זעט די פאני דאקטאראווא, דאס איז נאך ניט אלץ" — האט צירעלע ווייטער געזאגט — „צו דעם אלעם, אויב מען שטייט אדער אפילו ווען מען זיצט, איז דאס וויכטיגסטע אט-וואס..." —

און דא האט צירעלע געוויזן א שווארצן אייזער-נעם טאפ, אנגעפילט מיט צעפלאמטע, אנגעהייצטע האלץ-קוילן, וואס די פויערים אין זשיעליעניטשקי האבן פארקויפט אין זעק און גערופן „וואולי".

„זעט די פאני דאקטאראווא, מיר רופן דאס, אויף אונזער שפראך, א „פייערטאפ". דאס איז אזוי ווי צענטראלע באהייצונג. און זאל די פאני דאקטאראווא געדענקען צו פארשאפן זיך פריער פון אלץ אזא „פייערטאפ". ווייל ווען עס איז ווארים אונטן, איז ווארים אויבן און אין קאפ."

אויפ׳ן דריטן טאג זיינען די קאנקורענטן ווידער געשטאנען איינער נעבן אנדערן, און האבן אריינגע-קוקט איינער אין דעם צווייטנ׳ס מסחר. פלוצלונג האט צירעלע א שטורקע געטאן זאנוולען:

„כאפ א קוק, זאנוועל, מיר האבן א גרויסן גאט. די ישועה קומט. קוק, די גוי׳אישע פיש ליגן שוין אויפ׳ן בויך".

און א סך פיש ביי דער פאני דאקטאראווא זיינען שוין טאקע געשוואומען מיט די קעפ ארונטער — וואס איז געווען א סימן, אז די פאני דאקטאראווא און די סטודענטן ווייסן ניט, ווי אזוי זיך אומגיין מיט זיי. זיי האבן פארנאכלעסיגט, און איין פיש נאכ׳ן אנדערן האבן געהאלטן ביים פגר׳ן.

דעמזעלבן טאג, פארנאכט, האט די פאני דאקטא-ראווא, נאך א באראטונג וואס זי האט געהאט מיט די אוניווערסיטעט-מענשן, צוגערופן צירעלע׳ן און איר געזאגט: „איך פיל זיך שלעכט. כ׳האב זיך פארקילט. זאל די פאני קויפן אונזערע פיש. מיר וועלן פארקויפן פאר א הורטאוונעם פרייז, ביליג."

„אוי, פאני דאקטאראווא, וואס וועט די ארימע צירעלע טאן מיט אזויפיל פיש. איך האב מיינע פיש ניט פארקויפט. זאל די פאני דאקטאראווא זיך אנטאן ווארים, ווי איך האב איר געזאגט, וועט די פאני פאר-קויפן די פיש," — האט צירעלע זיך אנגערופן.

צומארגנס אינדערפרי איז געקומען א „היצעל" און האט אוועקגעפירט צוויי פולע וואגנס מיט גע׳פגר׳טע, געשוואלענע פיש און האט זיי באגראבן שפעטער ערגיץ-ואו אויפ׳ן פעלד.

די אידישע פיש-הענדלער זיינען ארויסגעגאנגען אויפ׳ן מארק, און צו זייער גרויסער פארוואונדערונג האבן זיי ניט געפונען זייערע קאנקורענטן. זיי האבן זיך ניט באוויזן.

אויפ׳ן מארק איז געווארן שטארק לעבעדיג. די קאטאליקן האבן אנגעהויבן קויפן די „אידישע" פיש, און איינער פון זיי האט דערציילט פאר צירעלע׳ן דעם סוד, וואס ס׳איז געווארן מיט די „אוניווערסיטעטסקע" פיש.

„זאנוועל, זאנוועל! האב איך ניט געזאגט, אז מיר האבן א גרויסן גאט? גע׳פגר׳ט, גע׳פגרט די גוי׳אישע פיש!"

די בשורה וועגן צירעלע׳ס פרייד האט זיך באלד פארשפרייט איבער׳ן גאנצן שטעטל. אלע האבן זיך שטארק משמח געווען, וואס איז געשען אזא גרויסער נס — א נס מן השמים!

„שמואל עטיעס", המוכר ירקות ופירות בשוק.
„שמואל עטיעס" פארקויפט אויבס און גרינצייג אין מארק.

„ליהודים היתה אורה ושמחה וששון" — אזוי ווי דער נס פון מגילת אסתר.

צירעלע איז געווארן די העלדין פון טאג. זי האט מיט׳ן רבונו של עולמ׳ס הילף באזיגט די שונאים פון אברהם, יצחק און יעקב׳ן.

אלס שבח והודיה פאר דעם גרויסן נס האט צי-רעלע געשיקט צוויי גרויסע ריזיגע קארפן געפילטע פיש פאר שלוש-סעודות אין „קאצקער שוהלעכעל", וואו זי האט געדאוונט, און נאך צוויי גרויסע פורים-קוילעטשן! און זאנוועל האט געגעבן אין בעלזער שוהלעכל א „פערטאלע באנגו זאלן יידן זיך משמח זיין"...

ברחובות נדבורנה
בימים ההם...

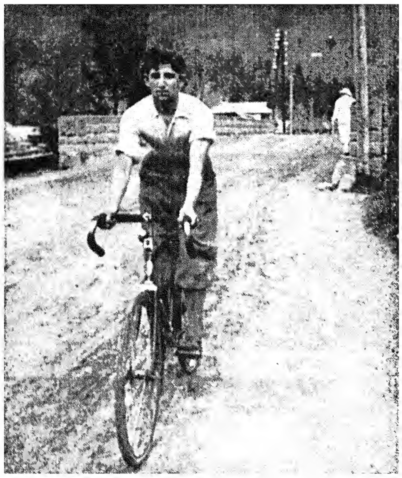
אין די גאסן פון נאדווארנא
אין יענע טעג...

שמואל רוזנשטראוס, X...

מאקס האלפערין,
תולה האלפערין (קירשנבאום)

אברהם (בום) קערצנער.

ארציע בורג, נעטקא גאלדבערג.

מיסיא יונג, סאלעק לייזער.

שרייר מרדכי

עירי שהיתה....

הוי עירי שהיתה שחר נעורי,
אי שם במרחב וכי אדע את שמה,
העיר בה ביליתי את חמד חיי,
נעלמה לי לפתע — ומזכרוני יצאה —

✡

כי אדע מה היה לפני שנים, שנות דור,
איך חיינו בנכר — והזמן גם עבר,
ער תמיד ליש, כולי להט, לאור,
לצאת כה רציתי, לקראת המחר!

✡

כל עצמותי תאמרנה, הרגל שנות אלפיים,
כי אין מנוס ולא מנוח, תמיד נחפש,
חיינו בפרפור, העובר בעצלתיים,
קיומנו מנגד, רגע קט ויהרס!

✡

גם שמחנו ועוד איך! להמשיך בחיים,
ולנסות, כי קיווינו ויבא גמול למאמץ,
מה נורא המחיר ששילמנו בנתיים,
וכי סוד תחייתנו כמעט ונפרץ!

✡

היכן לא היינו, לאן לא נדדנו,
ברחנו מהגורל, מוכרח להיות אחרת,
ציפינו ונושענו — מהבמה לא ירדנו,
וכנגד משנאינו הכרזנו גם מרד!

✡

מה בוער בתוכנו כאש, כל הזמן,
היא הגחלת, הלוחשת מאז: וזה ידוע!
שם היינו כחולמים — והנה אנו כאן,
הממשיך להאמין — לא שואל מדוע?

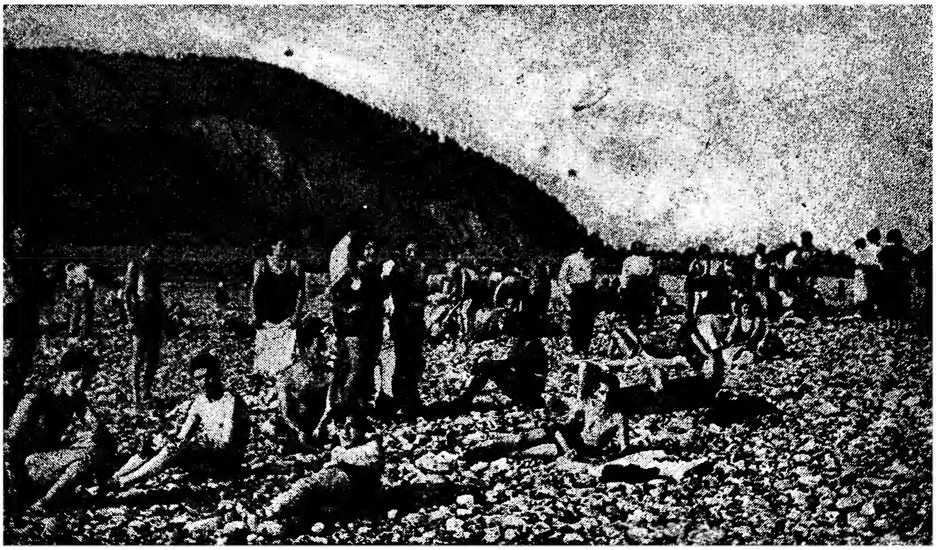
✡

עוד הרבה כוחות — בנו לפעולה,
שר ההיסטוריה בחר בנו כעם!
כי הועדנו להיות לפאר ולסגולה,
נהייה ראויים לתפקידנו הרם!

כ"ו אייר תשל"ה

הגשר מעל הנהר „ביסטריצה"
די בריק איבער דעם טייך „ביסטריצע"

על שפת הנהר „ביסטריצה" בנדבורנה

אויף דער פלאג'ע פון דעם טייך „ביסטריצע" אין נאדווארנה

מנשה אונגער

די סוכה פון נאדווארנער רבין

אין נאדווארנע איז געווען א ריכטער א גרויסער רשע. איינמאל איז געווען אן אונטערגאנג אין שטאט, און די דאקטוירים האבן אנגעזאגט, אז מען זאל האלטן ריין אלע הייזער.

דאס איז געווען פאר סוכות, און דער נאדווארנער רבי האט אויפגעשטעלט א סוכה אין זיין הויף, ווען דער שטאט-ריכטער האט זיך דערפון דערוווסט האט ער געשיקט א שליח צום נאדווארנער רבין און אים באפוילן אז דער רבי זאל גלייך איינלייגן די סוכה, ווייל דאס איז קעגן באפעל, וואס ער האט ארויס-געגעבן. אבער דער רבי האט זיך ניט צוגעהערט צו דעם באפעל פון שליח, און דער ריכטער האט געשיקט פאליציי אים נאך א מאל צו ווארענען.

האט דער נאדווארנער רבי געענטפערט:

„איך האב געמאכט א סוכה, כדי צו זיצן אין איר, ניט כדי זי אומצוווארפן!"

האט דער שטאט-ריכטער געשיקט פאליציי צום רבין, למען השם ער זאל גלייך קומען אין געריכט אריין. אבער דער רבי איז ניט געקומען.

האט דער ריכטער געטראכט: ער וועט גיין אליין צום רבין; און ער האט אנגעהויבן צו אים צו רעדן הארבע רייד, אז ער מוז תיכף ומיד איינלייגן די סוכה; אויב ניט, וועט ער אים באשטראפן מיט א גרויסער שטראף. דער רבי איז אבער ניט נתפעל געווארן פון דעם שופטס סטראשונקעס און ער האט אים געענט-פערט דאס זעלבע, וואס ער האט געזאגט זיין שליח, אז: „די סוכה האב איך געבויט צו זיצן אין איר, ניט זי צו צעשטערן".

איז דער ריכטער געווארן מלא רציחה, אבער דער רבי האט אים געזאגט:

„זיי וויסן, אז דער ר' מאירל פרעמישלאנער זצ"ל איז מיין עלטער-פעטער..."

איז דער ריכטער געווארן נאך מער אין כעס און האט געשריען:

„וואס גייט מיך אן, ווער דיין עלטער-פעטער איז געווען?"

און דער נאדווארנער רבי האט נאך א מאל איבערגעחזרט זיינע ווערטער, און ער האט געבעטן דעם שופט אז ער זאל צוווארטן א ביסל און אויסהערן א מעשה וואס ער וועט אים דערציילן.

דער ריכטער האט זיך אוועקגעזעצט און דער צדיק האט דערציילט: „איינמאל איז געווען א פראוואס-לאווער גלח און ער האט געהאט צען קינדער, גע-זונט און שטארק; און א גרויסן גארטן האט געהאט דער כומר, א גארטן פול מיט פרוכט-ביימער, ביימער וואס דערפרייען דאס הארץ פון די מענטשן.

„איינמאל איז איינגעפאלן דעם גלח, אז ער וועט אויך פארפלאנצן א בלומען-גארטן. האט ער אויס-געריסן פון גארטן ביימער וואס גיבן פירות און ער האט אויף זייער ארט פארפלאנצט בלומען-ביימלער. און ווי נאר ער האט אנגעהויבן צו פארפלאנצן די בלומען, האבן אנגעהויבן אויסצושטארבן זיינע קינדער, און אין א קורצער צייט זענען שוין אלע קינדער אויס-געשטארבן. געבליבן לעבן איז בלויז דאס יינגסטע קינד. אבער דאס קינד איז אויך זייער קראנק געווען. האט דער גלח נישט געוווסט וואס צו טאן. ער האט גע-בראכט פארשידענע גרויסע רופאים, אבער זיי האבן נישט געקאנט געבן קיין רפואה צו זיין צענט קינד. האט אים א ייד געגעבן אן עצה: ער זאל אריבערפארן צום רבין ר' מאירל פרעמישלאנער — אפשר וועט די ישועה פון אים קומען. רעד גלח האט קיין אנדער ברירה נישט געהאט און ער איז אריבערגעפארן צו ר' מאירל פרעמישלאנער. „ווען ער איז אריינגעקומען צו ר' מאירלען, און ער האט אים דערציילט וועגן זיינע צרות, אז ניין קינדער זענען אים שוין געשטארבן און עס איז אים געבליבן בלויז דאס יינגסטע קינד, און ער בעט אים ער זאל פאר אים מתפלל זיין, האט ר' מאירל געענטפערט: „א שיינעם גארטן, פול מיט פרוכטביימער האסטו געהאט, אבער דו האסט געוואלט האבן אויך א בלומען-גארטן, האסטו אויסגעריסן די פרוכט-ביימער, האט דער אויבערשטער אויך אויסגע-ריסן דיינע ביימער, ווי עס שטייט: „כי האדם עץ השדה"; אבער אזוי ווי מען האט דיך שוין גענוג געשטראפט אין הימל, וועט דיין קינד בלייבן לעבן...

„און ר' מאירל פרעמישלאנער האט מתפלל געווען פארן געזונט פון דעם קינד, און דאס קינד איז געזונט געווארן און עס איז אויסגעוואקסן א שטארקער מאן..."

און דער נאדווארנער רבי האט אויסגעלאזט: „און איצט זיי וויסן, אז דו ביסט דעם גלחס זון... דעריבער פרעג איך דיך: איז דאס די באלוינונג וואס דו גיסט מיר פאר דער טובה וואס מיין עלטער-זיידע האט דיר געטאן?"

ווען דער שטאט-ריכטער האט דערהערט, איז ער געפאלן פאר דעם רבינס פיס און ער האט געוויינט און געזאגט:

„עס זענען ריכטיק אייער רייד! איך ווייס דערפון! מיין טאטע האט עס מיר דערציילט! און איך בעט דעם רבין, ער זאל מיר מוחל זיין, און איך דערלויב אייך צו האבן די סוכה, ווי לאנג איר ווילט!"

און דער נאדווארנער רבי האט אים מוחל געווען און די סוכה איז געבליבן שטיין.

(„פון אמאליקע רבישע הויפן")

סידנעיער יידישע נייעס, פרייטיק, 1962.12.10

ד״ר יוסף שמערלער ז״ל

מיר פארען אויף שבת קיין דזשוויניאטש

(זכרונות)

וואוהין דען זאלן מיר פארן? ווי קינדער, ווי גימנאזיסטן, אקאדעמיקער, צי שוין מיט דיפלאמען — האבן מיר געהאט נאר איין וועג: קיין דזשוויניאטש. ווייל דזשוויניאטש איז אן אמת׳ער גן-עדן. דארט זיינען דא די ווארימסטע און די ליבסטע הערצער. דארט האבן מיר דעם זיידע׳ן מענדעל חיים; די טייערע באבע דינה; אזויפיל מומעס, אזויפיל פעטערס. דארט איז דער וואלד „סוהלא״, וואס שמעקט מיט פרישע ריחות, ווי אין יום-טוב סוכות, פול מיט מאלינעס און שוועמלער. און די „יעלינא״ דארט איז פול מיט פּאַזשיאַמקעס, רויטע ווי קרעלן. און דער וואלד „לאזי״ שיינט דארט ארויס מיט די ווייסע בערעזעס. דער פאוולער, פוילער טייך „הנילע״ איז דארט פול מיט קליינע זילבערנע „מאלעשניטשקעס״ (פישלער), און פעטע, גראבע „קויבלעס״. און ווייטער ציט זיך דאס טייכל ראקאָווטשיק, וואוהין מיר פלעגן גיין ראש השנה צו „תשליך״, און חול המועד סוכות — צו זאמלען ווערביטשקעס אויף הושענא׳ס.

היינט ווירקן די דאזיגע דערינערונגען, ווי א ליכטיגער, ווארימער שטראל פון דער זון.

פארן מיר טאקע! מיר האבן געדונגען די דראזשקע פון שלום שיע בעירס. פארוואס דווקא זיין דראזשקע? פאראן דאך אזויפיל אנדערע גוטע בעל-עגלה׳ס מיט דראזשקעס. עס זיינען דא לעמשי, אוהרן ראטסשפרעכער; און לייביש ווינער האט א פאר פערד, וואס לויפן ווי א ווינד, און אויף די רעדער האט ער גומענע רייפן. אבער פרואווט נאר נעמען אן אנדערן, ווי שלום שיע׳ן בער׳ס, וואלט די מאמע זכרונה לברכה איך געזאגט: „קודם-כל איז שלום אונזער נאענטסטער שכן, דארף מען אים געבן צו פארדינען. צווייטנס מיינט שלום רוה, מנוחה, וועט איר טאקע דערפארן בשלום. און דריטנס — און דאס איז טאקע דער עיקר — שלום איז דער מאן פון ריסל, וועלכע איז געווען די בעסטע חבר׳טע פון דער באבע רייזל, דעם זיידע׳ן רחמיאל׳ס פרוי. ריסל איז שוין גרוי, אבער נאך זער לעבעדיג און רירעוודיג. זי איז באמת א טייערע און גוטע נשמה, און מיין מאמע׳ן האט זי ליב ווי אן אייגענע טאכטער. זאל גאט שומר ומציל זיין — זאל א קינד ביי אונז ווערן קראנק, וועט ריסל זיצן א גאנצע נאכט און זיין א היטערן. זי וועט פארפארעווען רומיאנעק אדער ליפאווע טיי און אפילו שטעלן באנקעס, אז עס וועט זיין נויטיג. און אויב עס איז דא א שמחה אין שטוב, וועט מען זיך אָן ריסל׳ען ניט באגיין. זי וועט זיך ארומפארן, זי וועט אפבאקן א געלן טאַרט און באדעקן מיט צוקער. און איר פלאָדן האט א שם אין גאנצן שטעטל.

איר קאנקורענטקע אין די אלע זאכן, איז מלכה חיימאיציק׳ס. זי איז געווען בעת דער מלחמה אין וויען, און זי באנוצט שוין מער מאדערנע מעטאדן, ווען זי דארף ארומגיין ארום א חולה. זי מאכט קאמפרעסן פון כריין.

האט איינמאל פאסירט מיט מיר, אז איך האב זיך פארקילט און האב געקראגן א שטעכעניש אין דער פלייצע. מלכה זכרונה לברכה האט מיך איינגעוויקלט אויף א פופצן מינוט, און אפשר מער, אין א האנטעך מיט אנגערייבענעם כריין, וואס זי האט איינגענעצט מיט בראָנפן. טייערע מיינע! איך קאן אייך זאגן, אז איך בין געווען אין גיהנום. איך האב געשריגן „גוואלד״, און מען האט מיך געמוזט א סך פריער אויסוויקלען. איך האב באמערקט, ווי די מאמע און אלע ארום מיר האבן געהאט זער טרויעריקע מינעס, ווייל איך האב אויסגעזען, ווי אן אפגעבאקענער רויטער ראק. איך האב אפילו באקומען געשווילעכצער. אבער צי איר וועט מיר גלויבן, אדער ניט — מיין גריפע און מיין שטעכעניש זיינען אוועק, ווי קיינמאל גארניט. מען האט מיך נאר געדארפט היילן א גאנצע וואך מיט באשמירן מיך מיט אייל. אזוי שטארק בין איך געווען אפגעבריט.

פארן מיר, הייסט דאס, מיט שלום׳ען. ער נעמט פיר זלאטי׳ס בלויז פאר ברענגען אונז קיין דזשוויניאטש. צוריק וועט אונז פירן דער פויערישער „שלום״ — ניקאלא מאטשיעטשקא, וועלכער טראגט זומער אויפ׳ן קאפ א שטרויענעם קאפעלוש און ווינטער — א קוטשמע פון פעלעכלער. פאר איין „זיץ״, וואס איז באדעקט מיט טור, נעמט ער צוויי זלאטי׳ס, און פאר צוויי „זיצן״, וואס זיינען באדעקט מיט קאלירטען טור, נעמט ער צוויי זלאטיס און פופציג גראשן. אזוי פירט ער דעם גלח אין דער קירכע, אדער אויף לוויה׳ס.

שלומ׳ס שקאפע האט אן אריסטאקראטישן אויסזען. טאקע א מאגער פערדל, אזוי אז מען זעט ארויס די זשעבערעס, אבער אריסטאקראטיע דערקענט מען אפילו ביי א יורד. די שקאפע האט דינע, רונדיגע פיס און גייט ווי א טענצערין. איז זי דאך אמאל געווען אין זעקסטן אולאנער-פאלק אין סטאניסלאוואוו. און זי איז ניט קיין נארישע און קען איר פאך. דורך „דער נייער שטאט״ ביז צו דער מאַלאַטקאווער בריק גייט זי מיט דראָבנע טריט פאר „שיינקייט״ און פאר „האלטן פאסאָן״, ניט צו באווייזן מענטשן, אז זי איז הינטערשטעליג פון לייביש ווינער׳ס פערד, אבער ווען עס הויבן זיך אן די „נאטרעבעס״ — איז א סוף און אן עק. צו-וואס דארף מען זיך פייניגן? מענשן האבן זייערע אייגענע פיס, און זאלן זיי גיין א ביסל געזונטערהייט. עס העלפט גארנישט. מיר מוזן אראפקריכן

און גיין, אדער לעבן דער דראזשקע, אדער הינטן, ווי איינעם געפעלט בעסער. דארף מען אנהויבן ארונטערפארן פון בארג, איז ביטע זער — זעצט זיך אריין צוריק אין דער דראזשקע, און דאס פערדל וועט זיך שוין א יאג טאן אזוי גיך, אז שלום מוז איינהאלטן זיין פיאקער מיט א דראנג.

אזוי זיינען מיר דערפארן ביז צום דארף מאלאטקאוו און זיינען צוגעקומען צו א הויז, מיט א בלעכערנעם דאך און מיט א קליין גאנעקל, אויף וועלכן עס זעט זיך אן אויפשריפט, אין פויליש: „האנדל מיט געמישטע סחורות", „א צימער פאר פרישטיקן", „קאלטע און ווארימע געטראנקען". אין פענסטער איז דא אן „אויסשטעלונג" פון ציקאריע, הערינג, ליכט, שנאראוקעס און פלעצלעך. מיר גייען אריין אין געוועלבל, וואו עס טראגט זיך א ריח פון נאפט, וואגן-שמיר און הערינג. פון געוועלבל קומען מיר אריין אין דעם צימער פאר פרישטיקן (דאס איז די פירמע וויינראוך אין מאלאטקאוו). אינמיטן צימער שטייט א דעמבענער טיש, מיט צוזאמענגעלייגטע בענקלעך, וואס זיינען געקויפט געווארן ביי דער פירמע שמערלער אין נאדווורנע. די פירמע האט זיי געקויפט ביי די מאזורן, וואס ווינען ביים טייך בוג און פלעגן קומען צו-פארן אויף'ן יאריד אין נאדווורנע.

דער גלח סמאטשניאק האט זער געלויבט די פירמע שמערלער, ווייל זיי האבן געשטיצט די „פאלקס-אינדוסטריע" — זעלבסטפארשטענדליך די קאטוילישע. בכדי צו פארשאפן דעם גלח נאך א גרעסערן נחת, האט די פירמע שמערלער אים געוויזן די רעכענונגען פון „אמת'ער אריער", ווי בוקאווסקי און אנדערע עהנליכע פוילישע נעמען פון סטרי, וועלכע האבן פאקטיש געהאט בערד און פאות און פלעגן גיין אין שול אריין דאווענען.

מיר האבן זיך אנגעטרונקען מיט סאדע-וואסער און אנגעגעסן זיך מיט קאקאסאווע „באמבעס", אז מיר זאלן האבן כוח צו פארן ווייטער וואס האט געמיינט: גיין צו-פוס הינטער'ן פיאקער, ווייל מיר זיינען צוגעקומען צום באבטשער בארג. דערפאר אבער זיינען מיר פון דעם בארג אראפגעפארן מיט אן אמת'ן גאלאפ צו מארקאווא, ביז דעם סאמע טייכל מאניאווקא. דאס פערדל האט, דערפילנדיג דאס קאלטע בארג-וואסער, זיך אריינגעווארפן אין טייך ביז אריבער די קני און האט אנגעהויבן טרינקען, שפריצנדיג ארום-און-ארום. שלום האט דערביי גענומען פייפן מיט גרויס חשק. האט איר שוין אמאל געזען א אידן מיט בארד-און-פאות, אז ער זאל פייפן? אבער פאר צער בעלי חיים-וועגן מעג מען. פונקט אזוי האט ער אנגעהויבן פייפן, ווען די שקאפע האט א הויב געטאן דעם עק און האט, איר זאלט מיר מוחל זיין, משתין געווען. וואס טוט מען ניט פאר א געטריי פערדל?

אבער לאחר המעשה האט דאס פערדל אפילו ניט געטראכט וועגן רירן זיך פון ארט. די שקאפע האט צוגעמרוזשעט די אויגן און האט גענומען חלומ'ען וועגן אמתן האבער און פרישער, גרינער, שמעקעוודיגער און זיסער „קאניטשינע" מיט רויטע בלימלעך. אזוי אנגענעם האט דאס קאלטע וואסער געצערטלט די פארוויטאגטע קאפיטעס...

נו, אבער דער שבת רוקט זיך שוין אָן. וויאָ! — האט שלום א שריי געטאן. אבער דאס פערדל הערט נישט. נעמט זיך שלום צו דער ארבעט — און די שקאפע האט שוין אזא שטארקן שפרינג געטאן און האט גענומען אזוי גיך לויפן, אז עס האט עפעס א קלאפ געטאן אין דישל. און באלד זיינען מיר ארויסגעקומען גלייך אויפ'ן שאָסעי.

דא האט שלום שוין אויסגעפונען, אז עס איז דא א שפאלט אין דישל. האט ער אנגעהויבן זוכן א דראט ארומצובינדן דעם דישל. און אונז האט ער געהייסן גיין צו-פוס ארויף, אויפ'ן בערגל „באראדא". האבן מיר זיך ארויפגעדראפעט אויפ"ן שפיץ בערגל און געווארט אויף אונזער „פיאקער". און גיט א קוק! פון דאנען, פון דעם בערגל, זעען מיר אונטן דעם גאנצן טאָל ביסטזשיצע, מיט'ן שטעטל סאלאטווינע — ווי א גן-עדן, וואס איז אונז צוגעזאגט געווארן אויפן בארג סיני...

מיר זעען אונטן, אין סאלאטווינע, די „גרויסע שוהל", האלער'ס הויז, די געביידע פון געריכט, און אנדערע ארכיטעקטור-וואונדער. אויף רעכטס, אין „סטארוניא", איז די דירה פון די לאוטמאנ'ס, וועלכע פארן דארט ארום שטענדיג אין א געלער בריטשקע, מיט א פאר גיכע פערד, מיט ווייסע לייצעם, און אין ווייסע הענדשקעס.

דארט, ווייט פון דאנען, וואו עס שטייען די טורעמס און פון וואנען עס טראגט זיך א רויך, ליגט דזשוויניאטש. און לינקס זעען מיר יאבלאנקא, קאסמאטש, ראסולנא און די שווארצע וועלדער, וועלכע האבן אונז בעת דער לעצטער מלחמה געראטעוועט דאס לעבן. אבער דעמאלט האבן מיר אפילו ניט געטראכט וועגן דעם, אז דא וועט זיין דאס ארט, וואו עס וועט מקויים ווערן: „מאין יבא עזרי".

דערווייל איז אנגעפארן דער „פיאקער", און מיר האבן זיך אריינגעזעצט — ערשטנס דערפאר, ווייל מיר האבן זיך געדארפט אראפלאזן פון בארג אונטן, אין טאל, און צווייטנס — ווייל עס פאסט ניט אריינצוגיין צו-פוס קיין סאלאטווינע.

מיר זיינען אראפגעפארן מיט א שיינעם גאלאפ און מיט אן אמת'ער בראוואור, ווייל דאס פערדל פארשטייט, ווי אזוי זיך נוהג צו זיין. מען דארף וויזן מענטשן, אז מען קאן זיך פארלאזן אויף אים ניט ווייניגער, ווי אויף לייבוש ווינער'ס פערד, נו — און ווייל

מען דארף „פרנסה", אז ניט וועט ניט זיין קיין האבער אויף שבת.

מיר האבן זיך אפגעשטעלט אויפ'ן מארק, און דא האבן מיר שיעור ניט אומגעווארפן מיט אונזער דישל צוויי קוישן מיט אייער, הינטער וועלכע עס האט זיך אויפגעהויבן א מאגערע אלטיטשקע פרוי מיט א רונדיג פנימ'ל. און זי האט אויף אונז א ווארף געטאן אזא שטראם מארק-„פאעזיע", אז עס וואלט געפאסט באמת פאר דעם גרויסן כרך לעמבערג. א שאד, וואס אזא טאלאנט גייט פארלארן אין סאלאטווינע.

שלום האט אונז געזאגט, אז ער מוז מאכן א פויזע אויף א שעה צייט, ווייל ער דארף צו-רעכט מאכן דעם דישל און אנקארמען זיין פרנסה-געבערין, די שקאפע.

מיר האבן אים געענטפערט, אז מיר וועלן גיין אנקוקן א ביסל דעם מארק און די „וויסטאוועס", און אז דערנאך וועלן מיר ווארטן אויף אים ביים פעטער אייזיק, וואס האט געמיינט ביי אייזיק ראצער'ן, וועמען שלום האט געקענט, ווייל ער פלעג קויפן ביי אים פון צייט צו צייט א פאדקאווע. ער פלעג אויך פירן אייזיק ראצער'ן קיין נאדווערנע, ווען דארט איז איינגעשטאנען דער אטיניער רבי.

האבן מיר אנגעהויבן ארומקוקן זיך אויפ'ן מארק. א פראכט! אויף די סטראגאנעס, אויף די געשטעלן, און אויך אויף דער ערד ליגן אויפגעלייגט ראש-חודש-רעטעכלעך, צוויי בינטלעך פאר פינף גראשען. דא ליגן אויך יונגע ציבעלקעס און קנאָבל, און א ביסל ווייטער — אלטע ציבעלקעס פאר קאָכן פיש, און אלטע קנאבעל, באבעס און יונגע ארבעס, פינף גראשן א גלאָז, בוראקעס און „שמאטע-באָרשטש" מיט בלעטלער, זוימען-אייל און קוקורוזע. דא קאנט איר אויך קריגן שטרודל, פלעצלעך, בייגעלעך און „ווינער" זעמעלעך.

הינער, קאטשקעס און הינדעלעך — אלץ פאר גראשנס. „ביליג, ווייבעלעך!"

און יידן אין סאלאטווינע קלאגן און וויינען: „אזא יקרות, אזא יקרות". אלץ אזוי טייער, ווי מיט גאלד צו-גלייך. און אין אלעם זיינען שולדיג אט די גראבע „בעבעכעס", די „לעמבערגער פיפיקעס", אט די יונגע ווייבעלעך, וועלכע פארן זיך צונויף זומער-צייט קיין דארא, יארעמטשא, טאטאראוו, און אפילו קיין וואראכטע שטופן זיי זיך שוין אויף „דאטשע". זיי טוען גארניט, אט די פוסט-און-פאסניקעס, און נאר זיי עסן און טאנצן ביי סקארזשינסקי'ן, ביי זיפער'ן און ביי האנוס'ן. אן אמת'ער היישעריק! מען ברענגט צו זיי אלערליי סחורות און עסנווארג, און זיי קויפן-אויס אלע הינער און דאס גאנצע גרינצייג. אט פון וואנען עס קומט דער יקרות!

גייען מיר צום פעטער אייזיק. ער וואוינט לעבן דער קליינער מיל, דארט ביים בריקל. א גוטער פונקט, אבער ווען עס מאכט זיך א פארפלייצונג, „גייט" אריין דאס וואסער אין שטוב אריין, רייסט ארונטער דעם פונדאמענט, און אמאל האט שוין דאס וואסער פון טייכל פארשלעפט מיט זיך די גאנצע שאָפע.

אויף דער הילצערנער הייזקע הענגט א שילד מיט אן אויפשריפט אין פויליש: „סקלאד פון אייזן". אויך אָן דער שילד קאן מען דערקענען, וואס פאר א געוועלבל דאס איז. ווייל אין דרויסן ליגן גרויסע בלעכן פאר קעכן, אייזערנע שטאנגען בינדלעך פאדקאוועס, ארומגעבונדענע מיט קייטלעך, אז מען זאל ניט קאנען צ'וגנב'ענען; פאפע פאר דעכער, גאנצע „ראלקעס" שווארצע און ווייסע צינענע בלעכן. און ביי דער טיר הענגען פאסטקעס פאר מייז און קייטן.

מיר גייען אריין אין געוועלבל. א קעלט יאגט דא פון דעם אייזן. קעסטלעך פול מיט נעגל פאר שוסטערס און בלאכאזשעס זיינען דא אנגעשטעלט אומעטום. פעטער אייזיק דינגט זיך גראָד מיט א קונה, וואס איז אנגעטאן אין א ווייסער, לייוואנטענער העמד, מיט הויזן ארומגעבונדענע מיט א לעדערנעם פאסעק, און מיט דעם עמבלעם פון דער עסטרייך-אונגארישער מאנארכיע. מען זעט — אז דאס שטאמט נאך פון דער ערשטער וועלט-מלחמה.

פעטער אייזיק דערזעט אונז און קומט אונז אנטקעגן מיט אפענע ארעמס. „ברוך הבא!" — באגריסט ער אונז" — אוי, רעסיא און שבע וועלן זיך דערפרייען! איר פארט אודאי אויף שבת קיין דזשוויניאטש!"

און ער ברענגט אונז אליין א טעלער מיט ארבעס און באבעס, באזאלצט זיי באפעפערט זיי, אזוי ווי אויף א „זכר". ווער עס איז נאר אמאל געווען אויף א „זכר" קען דעם דאזיגן „טעם פון גן-עדן"

אבער דער הייליגער שבת רוקט זיך שוין טאקע באלד אָן. און מען דארף זיך צואיילן. שלום איז שוין אויך אנגעלאפן. ס'ווייזט זיך ארויס, אז דאס צורעכטמאכן דעם דישל האט געדויערט צוויי שעה. דאך — פעטער אייזיק איז אויך אים מכבד מיט ארבעס און מיט באבעס, און מיר האבן נאך ביים געזעגענען זיך געמוזט פארזוכן דעם ראזשינקע-וויין. „אזא וויין, ווי מיין רעסיא מאכט האט נאך קיינער אין דער וועלט ניט געמאכט". פעטער אייזיק זאגט תמיד: „מאן רעסי", און דערפאר האבן מענשן איר א נאמען געגעבן: „מארעשע".

ווען מיר זיינען ארויס אויף דער גאס, האט די זון שוין אנגעהויבן פארגיין. אין שטעטל האט זיך שוין געפילט שבת. אויף די שוועלן זיינען געזעסן מיידלעך און האבן זיך פארקעמט די האר, וואס זיינען אויסגעוואשן מיט נאפט — שווארצע, רויטע געקרייזלטע האר, און גאלדענע לאקן. דערזעענדיק אונז, האבן זיי אויף אונז אנגעטייטלט מיט'ן פינגער: „קוק, מענדל חיימ'ס אייניקלעך פארן קיין דזשוויניאטש אויף שבת".

אפילו די הייזקעס האבן אויסגעזען צו זיין פריילעך און האבן געהאט ווי א שבת׳דיגן „פנים״, באזונדערס ווען עטליכע פון די הייזקעס זיינען געווען פריש אפגעקאלכט אויף ווייס, געל אדער גרין. מען האט געפילט די שבת׳דיגע פיש מיט ציבעלעס. און קינדער האבן געטראגן צו די שכנים טעפ מיט טשאלנט, אז מען זאל זיי ארייננרוקן אין אויוון, איידער עס ווערט שבת. דורך די נידעריגע פענסטער האט מען שוין געקאנט זען טישן באדעקט מיט ווייסע טישטעכער, און עס זיינען געשטאנען די לייכטער — קופערנע ביי קבצנים, און זילבערנע ביי גבירים.

מיר זיינען דורכגעפארן האלער׳ס טארטאק און זיינען ארויף אויף דער בריק איבער׳ן טייך ביסטזשיצע. אונטער די רעדער האט זיך דערהערט דאס קלאפן פון די קאפעטעס אויף דער הילצערנער בריק.

פון דער ביסטזשיצע זיינען צוריקגעגאנגען יידן, מיט קינדער, וועלכע האבן ארייינגעכאפט א מרחץ לכבוד שבת.

אויף דער אנדערער זייט בריק ציט זיך איין וועג, אויף לינקס, קיין יאבלאנקא פּאַראַהע, און א צווייטער וועג, רעכטס, קיין דזשוויניאטש באראהאדשין. דא, אויף דעם שייד-וועג, וואו עס הויבט זיך אָן „זאריטש״, איז געשטאנען א קרעטשמע, און נעבן איר — פויערישע וועגן מיט לאנגע קלעצער, וועלכע מען האט געפירט קיין סטאניסלאוואוו. די פויערים זיינען אוודאי געזעסן אינוויינ יג אין דער קרעטשמע, האבן געטרונקען „האריווקע״ און פארביסן מיט ברויט און קנאבל.

מיר זיינען געפארן דורך זאריטש און האבן נאך אלץ געהאט דעם טייך ביסטזשיצע אויף אונזער רעכטער זייט. ארעמער זאריטש! יעדע פארפלייצונג האט דא פארגאסן און אוועקגעריסן הייזער. אבער איצט איז די ביסטזשיצע שוין געווען קליין האט גערוישט פרייליכער, און דאס וואסער האט זיך געפונקעלט אין דעם גאלד פון דער פארגייענדיקער זון.

ענדליך זיינען מיר ארויסגעפארן פון זאריטש און פארדרייט זיך אויף לינקס, צו די פעלדער. די זון האט שוין אויסגעזען ווי א רויטע דיניע. אויף די פעלדער איז שוין ניט געווען קיין ווייץ, נאר האבער, און ווייסער בליענדער גערשטן. געווען אויך קארטאפל-פעלדער, וואס האבן נאך געבליט. ס׳האט געשמעקט מיט רומיאנעק; מיט גראז וואס איז ערגיץ-וואו אפגעשניטן געווארן. און סווישטשענדיקע פייגעלעך האבן געגעבן קאנצערט.

ס׳איז שוין געווארן טונקל, ווען מיר האבן זיך דערנענטערט צום סאסנאווען וואלד — „סיהלא״. דער וואלד איז געווען טונקל, און האט א ביסל אפגעשראקן אין דעם אוונט, וואס איז צוגעפאלן גיך. ס׳האט געשמעקט מיט סאסנע, מיט שישקעס, מיט סמאלע פון סאסנע-ביימער און מיט שוואמען.

דאס פערדל האט אוודאי אויך אזוי גע׳חלומ׳ט, ווי מיר, ווייל עס איז געגאנגען פאוואלע, ווי מעסטענדיק די טריט. די שקאפע איז, ווייזט אויס, ניט געווען קיין אידישקע, ווייל זי האט זיך ניט געאיילט אויף שבת.

פלוצלונג האט דער וואלד זיך אויסגעלאזט, און מיר זיינען געווען אויף א גלייכן אפענעם שאסעי. ס׳איז אונז געווארן ליכטיגער, נאכמער דערפאר, ווייל אויפ׳ן הימל האט זיך באוויזן א גרויסע רונדיגע לבנה, וואס האט אראפגעקוקט מיט רחמנות אויף די „שבת-גוים״, וועלכע זיינען געפארן אזוי שפעט, ווען פרומע אידן גייען שוין אוודאי צוריק פון קבלת שבת אין שוהל, און זאגן זיך איינער דעם אנדערן „גוט שבת״.

מיר זיינען אריבערגעפארן דאס בריקל אויפ׳ן ראקאווטשיק. פון דאנען האט זיך דער וועג געצויגן צופוסענס פון א בערגל. דערנאך זיינען מיר דורכגעפארן דאס בריקל אויפ׳ן טייכל הנילאי. ערגיץ-וואו רעכטס פון דעם וואזשנעם טייכל, ווייל זי האט געהיילט מענשן פון פארשיידענע קראנקהייטן, האט ארויסגעשלאגן א פארע און עס האט געקלאפט דער מאטאר פון „מאשינענהויז״. לאנגזאם האבן מיר זיך געשלעפט פארביי די קליינע הייזקעס. רעכטס איז געשטאנען די ערשטע קליינע הייזקע, אזוי קליין ווי איר אייגנטימער, משה׳לה דער שוסטער. דורכ׳ן פענסטער האט מען געזען אויפ׳ן טיש דעם ווייסן טישטעך, חלה׳ס און צוויי קליינע קופערנע לייכטער מיט געצונדענע ליכט. משה׳לה איז שוין צוריקגעקומען פון שוהל אין דער שבת׳דיגער קאפאטע, מיט׳ן קאפעלוש און ער פראוועט שוין שבת. ער איז דאך היינט א מלך, און זיין ווייב איז א מלכה, ווייל „פרייטאג אויף דער נאכט איז יעדער איד א מלך״.

אינמיטן דערינען דערהערט זיך א סירענע. דאס האט „די פאבריק״ אנגעזאגט, אז עס איז זעקס א זייגער, און אז א נייע שיכט הויבט-אן ארבייטן.

מיר דרייען זיך אריין רעכטס און פארן-צו כמעט ווי צום זיידענ׳ס הויז. שלום וויל ניט ארייינגיין אינוויינִיג, ווייל ער שעמט זיך. באלד דרייט ער זיך אויס צו אונז, זאגט „א גוטן שבת״ און פארט אוועק. ארעמער שלום! ער וועט אליין פארן דורך די וועלדער און בערג. אבער ער הייסט דאך שלום, וועט ער אוודאי אהיימקומען בשלום.

מיר זיינען ארייינגעגאנגען דורך דער הינטער-טיר, אין קיך. אלע מענשן, וועלכע האבן ניט קיין ריינעם געוויסן, גייען אריין דורך דער הינטער-טיר...

אין שטוב, ביים טיש, באדעקט מיט׳ן ווייסן טישטעך, און מיט די ליכט, וואס האבן זיך צעפלאמט אין די זילבערנע לייכטער, איז געזעסן דער זיידע אין שטריימל, און ער האט נאר-וואס אנגעהויבן זאגן „כל מקדש שביעי״. די באבע, מיט א זילבער-גרויען טיכל אויפ׳ן קאפ, איז געזעסן אויף א בענקל ביים טיש. און אויך אהרן איז געזעסן.

„גוט שבת, זיידע! גוט שבת, באבע!" דער זיידע האט איבערגעריסן די זמירות, און די באבע האט זיך אנגערופן: „גוט, קינדערלעך, וואס איר זענט געקומען. איך האב מורא געהאט, טאמער חלילה איז עפעס געשען מיט אייך".

מיר האבן זיך צעקושט מיט דער באבע׳ן, מיט׳ן זיידע׳ן און מיט אהרנ׳ען, און מיר האבן זיי דערציילט וואס האט געטראפן מיט׳ן דישעל.

די באבע האט אונז געזאגט, אז מיר זאלן זיך ארומוואשן און זעצן זיך צום טיש עסן, ווייל זיי האבן געווארט אויף אונז. איך האב „דיפלאמאטיש" אפגעכאפט דעם שבת׳דיקן „מעריב" און איבערגעכאפט א טייל, ווייל דער זיידע איז געווען גרויסמוטיק און האט נישט געהאט קיין טענה צו אונז, און די באבע האט אינגאנצן געהאלטן מיט אונז „פאסאָן". פון דער קיך האט מען געבראכט א לאנגע באנק, אז מיר זאלן אלע זיך קאנען אויסזעצן. און מיר האבן זיך צוגעכאפט צו די אויסגעצייכנטע געפילטע פיש, מיט די געקאָכטע ציבעלקעס, מיט דער געפעפערטער פיש-יויך און פרישער ווייכער חלה. וועגן די אנדערע מאכלים וויל איך שוין גארניט רעדן, ווייל עס וועט זיך ביי אייך דערוועקן דער אפעטיט.

אָנעסענדיק זיך צו זאט, זיינען מיר געגאנגען שלאפן אין דער סטאָדאלע, אויפ׳ן היי. מיר זיינען געשלאפן אזוי געשמאק, ווי מיר האבן געשמאק געגעסן.

צומארגנס, שבת, זיינען מיר געגאנגען אין שוהל אריין דאווענען. דער בית-מדרש איז געווען אין הויז פון בענדיט, דעם בעל קורא. נאטירליך האט מען מיך מכבד געווען מיט „מפטיר", און איך האב געמוזט זאגן די הפטורה הויך אויפ׳ן קול. דאסמאל האב איך שוין נישט געקאנט גארנישט איבערהיפן. אויך די ברכות האב איך געזאגט הויך אויפ׳ן קול און מיט׳ן ניגון. ווען איך האב געזאגט „שכל דבריו אמת וצדק", האבן אלע אין שוהל געענטפערט „אמן".

נאכדעם, ווי איך האב געענדיגט די הפטורה מיט די ברכות, זיינען מתפללים צוגעקומען צו מיר, האבן מיר געגעבן „שלום עליכם" און געזאגט „יישר כוח". און איך האב געענטפערט: „ברוכים תהיו, גם אתם". דער זיידע האט זיך געריבן די הענד פון נחת.

מיר האבן זיך געלאזט גיין אהיים. דער זיידע מענדל חיים, קארפ, יוראן, משה׳לע דער שוסטער און אנדערע מתפללים זיינען געגאנגען אין די טליתים, ווייל מען טאר ניט טראגן אין דזשוויניאטש. דער ארט האט ניט קיין ערוב.

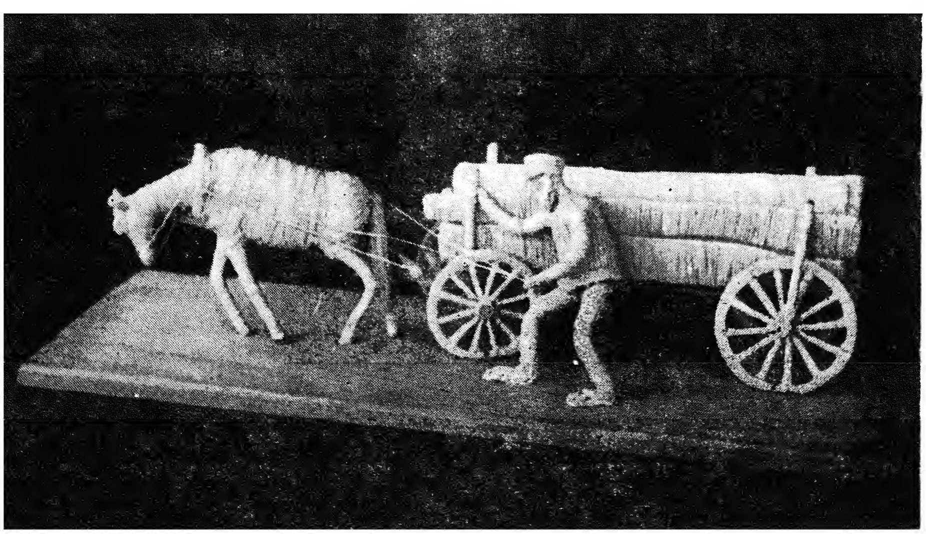
נאכ׳ן קידוש, האבן זיך אנגעהויבן די מטעמים — געהאקטע ציבעלקעס מיט אייער, בולביניק (וואס עס האט אין דזשוויניאטש געהייסן בולביניק, איז אין נאדווערנע געווען קארטאפליאנעק, אדער באנדיבור-טשיניק). דערנאך האבן מיר געגעסן טשאָלנט. אבער שוין איינמאל א טשאָלנט! איר וועט אזא טשאָלנט נישט געפינען אין דער גאנצער וועלט — מיט גרעטשע-נער קאשע, מיט אפגעבאקענע הייסע פאסאלעס. א טעם גן עדן! נאך איצט פיל איך אים. נאך דער סעודה — בענטשן, און מיר זיינען פריי.

מיר גייען צו דער „סוהלא". אבער אויף שלוש-סעודות דארפן מיר צוריקקומען א ביסל פריהער, ווייל מען דארף פריהר לערנען פרק.

דעם אמת געזאגט, האב איך נישט ליב שלוש-סעודות", ווייל עס פאלט-צו דער בין-השמשות, עס ווערט טונקל, און עס ווערט אומעטיג אויף דער נשמה. וואס איז דער חידוש? די מלכה שבת גייט אוועק, און די גרויע וואכן-טעג קומען צוריק. דער איד הערט אויף צו ווערן א מלך, און זיין ווייב ווערט אויס מלכה. ווידער הויבן זיך אָן דאגות פרנסה.

פרייליכער אויפ׳ן הארצן ווערט, ווען עס באווייזן זיך דריי שטערן, און מען מאכט הבדלה. „א גוטע וואך א גוטע וואך׳!

דער חלום פארשווינדט. די גרויע ווירקליכקייט קומט צוריק...

בעל עגלה

השריפה הגדולה בנדבורנה 1914

על לייבוש כהנא ז״ל ומשפחתו

מאת: שמואל (שמלקה) כהנא

אבא חזר בשלום מהשבי הרוסי, וגם אנחנו, אמא והילדים, חזרנו (ב־1918) ממקום בו בילינו, בתקופת המלחמה, שנתיים כפליטים. היה זה כפר קטן בסודטים אליו הגענו בבריחתנו מפני הקוזקים שכבשו את עירנו בפעם הרביעית בשנת 1916.

אני זוכר במעומעם את השריפה הגדולה (ב-1914), בנדבורנה. אני ואחותי רבקה היינו בחדר אצל המלמד יושינקה, ופעמוני הצרקוות (כנסיה פרבוסלבית) צלצלו צלצלי אימים. המלמד שלנו לא נתן לילדים לצאת החוצה עד שההורים באו לקחתם. אני ואחותי וילד נוסף נשארנו האחרונים. פתאום הופיע אבא אחז בידינו ואמר: „בואו מהר כל העיר בוערת״. כשהגענו לביתנו עלו כבר בלהבות הגגות של הבתים הסמוכים.

ההורים שלחו אותי ואחותי רבקה לדודים מנדל ופייגה קרסל, שביתם היה ברחוב על חוף הנחל פלקו-מיקה ע״י ה„הרשפט״. הם בעצמם נשארו להציל כל שניתן היה להציל מתוך הבית הבוער. הרחוב היה מלא אנשים וילדים מתרוצצים, בלי לדעת לאן. הלהבות עלו מכל עבר ועשן סמיך נישא ברוח ישר לתוך העיניים.

כאשר הגענו לדודים קרסל כבר פרצה הדליקה לתוך ביתם. הם שלחונו הלאה לשמואל ודינה וילנר ברחוב מידנסקה. אחותי ואני המשכנו ללכת עם זרם האנשים והילדים, שהיו עמוסים בכרים, כסתות, כסאות וכו׳ של יותר משני קילומטר ברחוב דלטינסקה, עד שנ-אספנו עם עוד ילדים תועים ע״י בני משפחת זלמן היבנר שגרו באותו מקום. בביתם היו כבר ילדים, שהו-ריהם שכחום מרוב הבהלה.

כעבור יום או יומיים, בא אבא ולקח אותנו הביתה אל הדודה דינה. העיר היתה שרופה כולה, ורק הנחל הקטן פלקומיקה היה הגבול שמנע את התפשטותה הנוספת של הדליקה.

רק בית הכנסת הגדול ניצל מהשריפה, מאחר שגם ביתנו נשרף עברנו לגור אצל הדודים גרשון ודינה טננבוים בנייע-שטוט.

לאחר זמן קצר פרצה מלחמת העולם הראשונה. גייסו אז את אבא לצבא אך כעבור תקופה קצרה הוא חזר הביתה, ונשאר אתנו עד שהרוסים כבשו את עירנו.

אני גם זוכר שביום אחד, באו קוזקים עם עגלות ובזזו ושדדו את כל הסחורות של חנותנו שאוחסנו ב-מרתף. זכור לי גם כיצד קוזאק אחד רצה לדקור את אבא בחנית, רק צעקותיה של אמא וצעקות השכנים

צפורה כהנא ז״ל
(לבית נגלר)

לייבוש כהנא ז״ל

הצילו אותו מידי הקוזאק הרוצח. הקוזקים בזזו ושדדו את האוכלוסיה היהודית במשך מספר ימים ואת הביזה העמיסו על העגלות שהביאו איתם.

כמה ימים אחרי השוד והביזה באו קוזקים, לקחו את אבי ואת הדוד גרשון ועוד הרבה יהודים והובילו אותם לשבי ברוסיה. אמא נשארה לבדה עם חמשת ילדיה הקטנים.

אמא היתה אשת חיל. אשה כשרונית ופקחית מאד ואם מאד מסורה לילדיה. היא הצליחה לשקם ולשפץ חלק מביתנו השרוף ואנחנו חזרנו לגור בו עד שנאלצנו לברוח, עם כל היהודים, לפני כיבוש העיר על ידי הרוסים, בפעם הרביעית, (בשנת 1916). נאלצנו לנדוד עד שהגענו לכפר קטן, בחבל הסודטים, בו בילינו קרוב לשנתיים, ובו גרנו בחדר אחד עם משפחה נוספת מנד-בורנה. משפחה זו היתה משפחת הסנדלר חיים קוז׳יה, שהיו גרים ליד הכנסיה הפולנית.

הכפר בו התגוררנו היה כפר עשיר. בתיו היו בתי אבן. במרכז הכפר, מול בית מגורנו, היה אגם קטן, טבעי, שהיינו מתרחצים בו בקיץ. הכפר היה מוקף יערות מטופחים ושדות מעבדים. הרגשתם של הילדים היתה טובה כי אכלנו לשובע, אך לאמי היה קשה מאד. היא הלכה מדי יום ביומו לעיירה קרובה לעבודה כדי לפרנס אותנו. היא השכימה בבוקר והיתה חוזרת עם חשיכה. אחת לשבוע הייתי יוצא עם אמא לעזור לה בחפירת תפוחי אדמה בשדה, רחוק מהבית, אמא סחבה על גבה שק עם תפוחי אדמה, שהוצאנו, מרחק מחצית השעה הליכה עד לדירתנו בכפר.

בשנת 1918 התאחדה המשפחה מחדש עם אבא לתקופה קצרה ונשארנו רק עם הזכרונות על סגולותיו ועל מעשיו הטובים ששמענו עליהם מפיהם של אנשים זרים. לא זכינו לחיות במחיצתו וליהנות מחינוכו האבהי יותר משנתיים. הוא נפטר בשנת 1920.

עד היום נחרטה בזכרוני דמותו היפה של אבי בפגישתנו אתו בפעם הראשונה אחרי שובנו לנדבורנה בשנת 1918. הוא היה לבוש במעיל עליון ארוך ולראשו חבש כובע פרווה מצבע שחור. פניו היפים והבהירים היו מעוטרות בזקן ופיאות שחורים. עיניו הכחולות וה-בהירות השתקף טוב ליבו.

בשבוע הראשון לאחר שובנו התחלתי כבר ללמוד בחדר אצל יושי-בר המלמד. אבא המנוח השתדל לגמול ולהשלים את שהחסרנו במשך תקופת פירוד המשפחה בתקופת המלחמה.

אבי ז״ל היה עדין נפש ועניו. בורח מכבוד ומעסק-נות וכל ימיו השתדל לא להעליב בן אדם אף בעידנא דריתחא והיה ידוע ביושרו.

בילדותי מתוך שובביות, ניפצתי פעם שמשות אצל שכננו, אבא הטיף לי מוסר ואמר: למה תגיע, לרועה צאן? כלומר לבור ועם הארץ...

כשנעלבתי מהכינוי הזה, אבא הסביר לי בשקט, אין דבר גם דוד המלך היה רועה צאן. ואולי עוד תזכה לרעות צאן בארץ ישראל... ואמנם בבאי לארץ, הייתי תקופה מסויימת בקיבוץ רועה צאן.

האושר המשפחתי לא האריך ימים, ואמא ז״ל חל-תה. בגלל המצב הפרוע בדרכים בתקופת השלטון האוקראיני, הידוע לשימצה, לא יכולנו להסיעה לבית חולים בעיר יותר גדולה, והיא מתה. לאחר פטירתה של אמי נשאר אבא עם חמשת ילדיו הקטנים אם כי היה עסוק בחנות לפרנסתו, מצא לו פנאי להכין אוכל לילדים, שחידשו את לימודיהם בבית הספר ובחדר.

בערבים היה אבא יושב אתנו ומתענין בלימודינו וכן היה מספר לנו ספורים מהתלמוד ומאגדות ישראל.

שמור בזכרוני איך אבא המנוח היה יושב מוקדם בבוקר ליד מנורת נפט ולמד מסכתא זבחים. הוא האמין לפי דרכו, שבקרוב יבוא המשיח ויבנו את בית המקדש, והוא ככהן, חייב לדעת את הדינים הקשורים בעבודת הקודש.

אחרי מות אמי היה אבא יושב ומלמדני פרקי מש-ניות לזכר אמי ואף היה מעורר אותי ללמוד את הפרקים הראשונים בעל פה.

עשרה חודשים אחרי פטירתה של אמי חלה אבא בטיפוס שממנו לא קם עוד.

ערב אחד ימים מספר לפני פטירתו, אסף אבא ז״ל את ילדיו ליד מיטת חליו והשאיר לנו „צוואה בעל פה" הוא ציווה לנו: א) להיות ישרים וללכת בדרך הישר. ב) ללמוד תורה וכשנגדל להשתדל להיות תלמידי חכמים, שנחזיק את עצמנו ביחד ושנעזור אח לאח, ובזכות זה אולי נזכה אנו לגאולה, בה האמין שתבוא בקרוב.

ביום פטירתו של אבי אני זוכר, בעת הלויתו, העמידו חופה לזוג צעיר, לפי המסורת, בבית הקברות בנדבורנה כסגולה לעצירת המגיפה שהשתוללה בעיר.

לאחר פטירתו של אבי, הופיעו בביתנו אנשים וילדים עניים, שבביתם לא היתה מצויה פרוסת לחם וביקשו את קיצבתם בלחם שאבא תמיד היה נוהג לתת להם. הם סיפרו, כשהרעב הציק להם, היו באים אל לייבוש כהנא והוא היה מאכילם ומחלק להם את כל מה שהיה בבית למרות אם כי לפעמים גם אנחנו בעצמנו לא אכלנו לשובע. יהי זכרו ברוך.

מחמשת הילדים רק שלושת אחיותי (רבקה הנשואה ללוי, רלה הנשואה לקנול, ורחל פישלר) ואנכי זכינו לראות בניצני הגאולה ולהיות שותפים בתקומתה של מדינת ישראל, אליה נהגו סבינו וסבתותינו במש-פחתנו, מדורי דורות לעלות לעת זקנתם למות בה ולהיקבר באדמתה הקדושה.

על כתפיו הצעירות של אחי הבכור יהושע שהיה בן 16 במות אבי, הוטל עול הילדים הקטנים ממנו, והודות לו לא נפרדה החבילה המשפחתית והצלחנו לחיות ולהתקיים ביחד עד שגדלנו ועמדנו ברשות עצמנו.

אחותי רבקה עברה אחרי נשואיה לגור בצ׳כיה, אני ואחותי הצעירות עלינו ארצה. עם כיבושה של צ׳כוסלובקיה ע״י היטלר הצליחו אחותי רבקה ובעלה חיים לוי לשלוח לאנגליה את בתם הקטנה ציטה שאומצה ע״י משפחה אנגלית נוצרית והם בעצמם עלו ארצה בשנת 1940 (באוניה אטלנטיק היא „פטריה" — המפור-סמת) וגורשו ע״י האנגלים לאי מאוריציוס.

הם חזרו ארצה רק בשנת 1946 עם בנם אריה על שם אבי ז״ל שנולד במאוריציוס. יליד מאוריציוס זה הוא כיום מהנדס וקצין צה״ל במלואים. באותה שנה עלתה גם הבת ציטה מאנגליה, שם שהתה בכל תקופת המלחמה.

אחי יהושע ז״ל עבר לגור לסטניסלבוב לאחר נשואיו עם רוזה לבית קראוס מאותה עיר ושם נולדה בתם.

סופר לי שאחרי שאשתו ובתו נספו באקציה בסט-ניסלבוב, אחי שב לנדבורנה והתגורר בגיטו ושם חילק את גורלו עם כל אנשי נדבורנה שהושמדו ע״י הנאצים ועוזריהם.

יהי זכרו ברוך.

שמואל (שמלקה) כהנא

שמעתי ורשמתי, מזכרונות ממלחמת העולם הראשונה בנדבורנה

הרוסים כבשו את נדבורנה בסוף 1914 ועזבו אותה חליפות. העיר עברה כמה פעמים מיד ליד, ב-1915 היגלו הרוסים את כל הגברים היהודיים מנדבורנה שלא הספיקו לברוח או להסתתר, לפנים רוסיה עד לאוראל.

בין הגולים מנדבורנה היו זקנים רבים. הקוזקים שהובילו אותם כהובלת עדר, היו רכובים על סוסים ונהגו בברוטליות. הזקנים שלא יכלו לצעוד יחד עם כולם נקשרו ע״י הקוזקים לזנבות סוסיהם וגררו אותם. היו גם כאלה שלא יכלו לעמוד בעינויים ונפחו את נשמתם בדרך. הקוזקים התעללו במיוחד בזקן אחד, סופר סת״ם וכשכרע ונפל זרקו אותו לתוך נהר.

בנדבורנה נשארו כמעט רק נשים וילדים.

מספרים כשהגיעו היהודים מגורשי נדבורנה לסט-ניסלבוב, פגשם גנרל רוסי, הוא שאל את הקוזקים: מי הם אלה ולאן מובילים אותם? על שאלת הגנרל השיב הקצין של הקוזקים: אלה הם מרגלים מסוכנים, תפסנו חלק מהם עם טלפונים שהיו קשורים לראשיהם ולידיהם עם רצועות. הם מדברים בלי הרף ומוסרים לאוסטרים את כל הסודות של הרוסים, תוך שהם מכסים את עצמם בסדינים, שלא יראו מה שהם עושים.

מתברר שהטלפונים היו תפילין שהיהודים היו מני-חים והסדינים-הטליתות, ואת המרגלים „המסוכנים" האלה תפסו בשעת תפילתם כשהם עטופים בטליתות ומעוטרים בתפילין.

אלה שחזרו מהגירוש סיפרו שהיהודים הרוסיים הגישו להם עזרה רבה במזון ובבגדים ואף השתדלו אצל השלטונות הרוסיים להקל עליהם את ההליכה ברגל.

ב„מצעדם" בתוך רוסיה עברו המגורשים-הגולים דרך עיר אחת בה עמדו ונשים יהודיות עמדו בדרך וחילקו להם אוכל ושתיה אישה אחת זרקה להם מסרקות והזהירה את הגולים: שמרו על המסרקות, תזדקקו להם יותר מאשר ללחם, כשהגיעו לאוראל והתגוררו בין האיכרים, היוו המסרקות, המיצרך הכי חשוב והחיוני בשבילם, שבעזרתם יכלו לשמור על ההיגיינה האישית, והיו מברכים את האשה הפקחית הזאת על מתנתה.

★ ★ ★ ★

מיין שטעטל נאדווערנע, ווי איך געדענק דיך

פאר מיינע אויגן א יידישע קהלה, פול מיט יידישקייט און נאציאנאלן יידישן לעבן. געשטאלטן, וועלכע האבן זייער לעבן געווידמעט דער ציוניסטישער באוועגונג. ערצויגן א נייעם דור, אין ציוניסטישן גייסט. יוגנט, וועלכע זענען געווען געזעלשאפטלעך, גייסטיש ענג פארבונדן דורך די יוגנט באוועגונגען: „השומר הצעיר", „גורדוניה", „פרייהייט", בית״ר, „אחוה", „הפועל המזרחי"...

איך געדענק די פארטייען, פאריינען: „התאחדות", „יד חריצים", „סוחרישע פאריין".

א דאנק דער ציוניסטישער ערציהונג פון די על-טערן, געפינען זיך היינט אין ישראל זייערע קינדער, וועלכע פארווירקלעכן די חלומות פון זייערע עלטערן.

די יוגנט, איז דורכגעגאנגען חלוצישע הכשרה, און עולה געווען קיין ארץ-ישראל, וועלכע האבן גע-שאפן און געבויט זייער נײַ גליקלעך יידיש לעבן. איך פארמאך די אויגן און זע זיך אין מיין דמיון ווידער דארט, איך קוק זיך א רום — נישטא!

נישטא, נישט די שילן און נישט די בתי מדרשים, קיינער פון די יידן!

קיין איין ייד אין גאנץ נאדווערנע. נישטא מער אונדזערע טאטעס, מאמעס, זיידעס און באבעס, און נישטא אונדזערע ברודער און שוועסטער און נישטא מער קיינער פון די אלע ווילע, הארציקע יידן. נישטא מער קיין איין יידישער יוגנטלעכער, קיינער נישט גע-בליבן!

איך זוך אין מיין דמיון: ווי איז ערגעץ די יידישע קהילה וואס נאדווערנע האט פארמאגט?, ווי זענען די רבנים, שוחטים, מלמדים?, ווי איז די „יהודיה", מיט איהר רייכער ביבליאטעק, די „תרבות" שול מיט די זיסע טייערע יידישע קינדער, דער ספארט קלוב „הכח", ווי זענען די הכשרה קיבוצים פון אלע חלוצישע בא-וועגונגען? וויי, וויי, ווי שרעקליך...

סאיז געווען א מאל אין נאדווערנע א יידישע קהלה מיט א יידיש לעבן. ווער האט זיך פארגעשטעלט, דאס אזוי אכזרותדיק וועט דאס יידישע נאדווערנע אומגעבראכט ווערן...

יתגדל ויתקדש שמי רבה...

מיין הארציקע ברכה און ישר כח; אונדזערע ליבע לאנדסלייט אין ישראל, וועלכע האבן גענומען די אינ-ציאטיוו, מיט דער הילף פון אונדזערע לאנדסלייט אין אמעריקע, און פארייביקט אונזערע קדושים אין יזכור בוך פון נאדווערנע.

זייט געבענטשט, פאר דער הייליקער און וויכטיקער ארבעט, וואס איהר האט געמאכט.

באסטאן **רפאל אבאש**

הרב שמואל היבנר

די רבנים און אדמור״ים אין נאדווערנע

די שטאט נאדווערנע איז ניט באוווסט געווען מיט אירע רבנים-גאונים. זי איז ניט זוכה געווען צו רבנים-לייכטטורעמס, וואס דאס ליכט פון זייער תורה שיינט ממרחקים. כאראקטעריסטיש — קיין איינער פון די וואס זענען געזעסן אויף רבנות אין נאדווערנע ווי א רב, מורה-הוראה און דיין האט נישט איבערגעלאזט נאך זיך א חיבור וואס איז עוסק מיט הלכה. מיר געפינען טאקע דא און דארט אין דער שפעטערער רבנישער ליטעראטור א תשובה צו א נאדווערנער רב אויף דער שאלה וואס ער האט געשטעלט, ווי למשל אין די תשובות „שואל ומשיב״ פון גאון ר׳ יוסף שאול נתנזון ז״ל אב״ד פון לעמבערג, מהדורא קמא ערשטער טייל סימן רז — א תשובה דעם רב ר׳ יעקב מענדל פרידמאן ז״ל פון נאדווערנע; אויך אין מהדורא תליתא, טייל א׳ סימן רפ״ב און סימן רפ״ט זענען דא תשובות צום רב ר׳ יעקב מענדל פרידמאן אין נאדווערנע. ווידער געפינען מיר אין די תשובות „כוכב מיעקב״, סימן מ״ו פון גאון ר׳ יעקב ווײדנפעלד א תשובה צום רב אב״ד נאדווערנע ר׳ נחום בורשטין ז״ל; אויך אין די תשובות „אמרי דוד״ סימן ע״ו פון גאון ר׳ דוד הלוי איש הורוויץ ז״ל, אב״ד פון סטאניסלעוו, איז דא א תשובה צום דיין ר׳ זאב וואלף לוסט-הויז הי״ד, וואס האט חתונה געהאט פארן אייניקל פון דיין ר׳ ישעיהו פרידמאן ז״ל, דעם זון פון אויבן-דערמאנטן ר׳ יעקב מענדל. פון די נאדווערנער רבנים זענען אייניקע דערגאנגען צו דעם אז זייער נאמען ווערט דערמאנט אין דער רבנישער ליטעראטור ווי שאלות-שטעלער אבער ניט ווי קיין מחברים.

דאקעגן האט נאדווערנע זוכה געווען צו בארימטע רביים-צדיקים וואס זייער נאמען איז גערימט און געאכפערט געווארן דורך די חסידים.

דער ערשטער אין צייט און אין מעלה איז געווען דער מגיד ר׳ צבי הירש זצ״ל, דער מחבר פון ספר „צמח ה׳ לצבי״ וועגן דער תורה. ער איז געבארן געווארן אין יאר ת״ק (1740) בערך ביי זיין טאטן הרה״ג שלום זעליג ז״ל. שוין אלס קינד איז ער געבראכט געווארן צום בעש״ט און יענער האט אים געבענטשט. ער איז געווען דער תלמיד פון מעזריטשער מגיד ר׳ דב און דער איידעם פון הה״ק ר׳ אלימלך זצ״ל פון דראהאביטש. אין אנהייב איז ער געווען א מגיד ישרים אין דאלינע, פון דארטן איז ער אריבער קיין נאדווערנע. די ספרים וואס ער האט געשריבן: „צמח ה׳ לצבי״ — א פרוש אויף דער הגדה; „מילי דאבות״ — א פרוש אויף פרקי אבות, „שפתי קדושים״ — אויף תהילים; דעם מגידס זון — ר׳ דוד לייב, איז געווען דער איידעם פון הה״ק ר׳ מאיר דעם זון פון הה״ק ר׳ לוי יצחק בארדיטשעווער זצ״ל און דער זון פון זלאטשאווער מגיד. ר׳ יצחק פון ראדוויל איז געווען דער איידעם פון נאדווערנער מגיד. אזוי ארום זעען מיר ווי דער נאדווערנער מגיד איז געווען פארבונדן דורך משפחה-קרובהשאפט מיט די גרינדער פון דער חסידישער באוועגונג. ער איז נפטר געווארן אין יאר תקס״ט (1809). וועגן זיין גרויסער חשיבות אין דער חסידישער באוועגונג זאגט עדות דער פאקט אז ר׳ מענדעלע קאסאווער, דער גרינדער פון דינאסטיע קאסאוו-וויזשניץ — איז געווען זיין תלמיד. אבער דער נאדווערנער מגיד איז ניט זוכה געווען צו דעם צו וואס זיין תלמיד ר׳ מענדעלע קאסאווער איז זוכה געווען. ער האט נישט געשאפן קיין דינאסטיע ווי ר׳ מענדעלע. דער מגיד האט ניט פארירשנט זיינע קינדער — נאך זיין פטירה — די קרוין פון מנהיגות אין דער חסידישער באוועגונג. די המשכדיקייט איז ניט געווען פון האפט.

פארוואר, אין נאדווערנע האבן געלעבט און זענען טעטיק געווען די דינאסטיע-פארשטייער פון דער משפחה לייפער. דער סאמע באוווסטער פון זיי איז געווען הה״ק ר׳ מרדכי פון נאדווערנע, וואס איז באוווסט געווארן אויף דער וועלט אונטערן נאמען „מרדכלי דער נאדווערנער״. ער איז געבארן אין נאדווערנע אין יאר תקפ״ג צי תקפ״ה (1823 אדער 1825) ביי זיין טאטן הק״ ר׳ בערצע ז״ל. ר׳ בערצע איז געווען דער טאטע פון צוויי זין: הקדוש ר׳ ארון לייב און דער קדוש ר׳ מרדכי. ר׳ מרדכי איז אויפגעוואקסן אין דער שטוב פון זיין עלטער-פעטער ר׳ מאיר פרעמישלאנער און יענער האט אויף אים ארויפגעלייגט פון זיין גרויסקייט כדי צו זיין דער לייכט-טורעם און דער רבי איבער יידן. אויך באפעל פון זיין פעטער איז ר׳ מרדכי געפארן צום צדיק ר׳ ישראל ריזשינער און אויך יענער האט אים מסמיך געווען מיט ביידע הענט. ר׳ מרדכיס נאמען איז באקאנט געווארן אין אלע לענדער און טויזנטער, צענטויזנטער, האבן געשטראמט צו אים כדי אפצונעמען פון אים א ברכה — די ברכה פון א צדיק.

יעדן טאג איז ער נוהג געווען זיך אפצוזונדערן און זיך־מענה זיין; ער פלעגט עסן נאר איין מאל אין טאג. זיין שטוב איז געווען ווי די שטוב פון אברהם אבינו, אפן פאר ארעמע לייט און פאר נויטבאדערפטיקע, אלץ האט ער פארטיילט פאר ארעמע און פאר זיך אליין איבערגעלאזט נאר אזויפיל אויף צו קאנען לעבן אין דחקות. זיין עלטערער ברודער ר׳ ארון לייב איז געבליבן אין נאדווערנע ווי דער ממלא מקום פון זיין פאטער און ער אליין האט באשטימט זיין וווינארט אין פיטשיאן, אונגארן. כאטש ר׳ מרדכלי איז געווען בלויז א קורצע צייט אין נאדווערנע איז ער מפורסם און געאכפערט געווארן אויף דער וועלט ווי ר׳ מרדכלי נאדווערנער און א דאנק אים איז אויך די שטאט

מפורסם געוואָרן אויף דער גאַרער וועלט. אין א סך שטעט זענען געווען שולן וואָס האָבן זיך אָנגערופן „קלויז פון ר׳ מרדכי נאַדוורנערס חסידים״. ר׳ מרדכלי איז נפטר געוואָרן אין יאָר תרנ״ה (1895). דער מחבר פון „סדר הדורות החדש״ שרייבט וועגן אים: „ער, דער קדוש וטהור, דער איש אלקים, עיר וקדיש מן שמיא נחית, די שכינה רעדט פון זיין האַלדז״. איינער פון זיינע אייניקלעך, ר׳ לייזער וואָלף איז פאַר דער ערשטער וועלט-מלחמה געזעסן אין נאַדוורנע און א סך האָבן זיך געוואָרעמט לעבן אים.

אויב אויפן רבנישן שטול אין נאַדוורנע זענען נישט געזעסן ריזן אין גייסט, גאונים און גדולים — האָט פון דעסטוועגן נאַדוורנע אויפגעכאַוועט איינעם א גאון און קדוש וואָס זיין נאָמען איז מפורסם געוואָרן אויף דער וועלט ווי א פוסק מובהק און צדיק — דער גאון הקדוש ר׳ אברהם דוד ז״ל אב״ד דבוטשאַטש, וואָס איז געווען א תלמיד פון נאַדוורנער מגיד און א תלמיד פון הגה״ק ר׳ לוי יצחק באַרדיטשעווער און הרה״ק ר׳ משה לייב סאַסאָווער זצ״ל. ווען ער איז אַלט געווען צוועלף יאָר איז צופעליק געקומען קיין נאַדוורנע דער מחבר פון „לבושי שרד״. האָט דער טאַטע פון ר׳ אברהם דוד גענומען דאָס יינגל צום בעל „לבושי שרד״ ער זאָל אים פאַרהערן. דער בעל „לבושי שרד״ איז נתפעל געוואָרן פון דעם יינגלס חריפות און בקיאות. דער קלאַנג וועגן דעם וווּנדער-קינד איז דערגאַנגען צום בעל „נטועי שעשועים״, ר׳ צבי קרא, דער אב״ד פון בוטשאַטש און יענער האָט זיך געפּעדערט כדי ס׳זאָל אים ניט אויסכאַפּן א צווייטער, איז אויף גיך געקומען קיין נאַדוורנע כדי צו נעמען דאָס יינגל ווי א חתן פאַר זיין טאָכטער, און נאָך אין זעלבן טאָג, אָוונט, האָט מען געשריבן די תנאים. נאָך דער פטירה פון שווער איז ר׳ אברהם דוד אויפגענומען געוואָרן ווי דער אב״ד דבוטשאַטש. ער איז מפורסם געוואָרן אין דער יידישער וועלט א דאַנק זיין ספר „דעת קדושים״ וואָס איז א געוואַלדיקער חיבור פול מיט בקיאות און חריפות וועגן הלכות שחיטה און טריפות. זיין תלמיד, דער גאון ר׳ שרגא פייוול הלוי, דער אב״ד פון ראַדזשין, האָט געשריבן א רייכן ביאור מיטן נאָמען „גדולי הקודש״ אויף „דעת קדושים״ כדי אויסצוטייטשן און מבאר צו זיין די רייד פון זיין רבין, ווי אויך א חיבור „מקדש מעט״ — וווּ ער גיט איבער דעם תמצית פון יעדן דין, ווי קדושים האָבן באַשטימט. ר׳ אברהם דוד האָט אויך צונויפגעשטעלט דעם „אשל אברהם״ וועגן שולחן-ערוך אורח חיים, דעם „עזר מקדש״ וועגן אבן העזר און דעם „כסף הקדושים״ וועגן חושן משפט. אין דער פּערזענלעכקייט פון בעל „דעת קדושים״ האָבן זיך צונויפגעגאָסן דער גאון און דער צדיק. דער בעל „דעת קדושים״ איז געווען איינער פון די גרעסטע געשטאַלטן אין דער תורה-וועלט און כאָטש ער איז געווען א געבאָרענער נאַדוורנער איז ער באַוווּסט געוואָרן אויף דער וועלט ווי דער „בוטשאַטשער רב״ ווייל ער איז געזעסן אויף רבנות אין בוטשאַטש און פון דאָרט איז ער נתפרסם געוואָרן.

נאָכן שילדערן די דאָזיקע שטראַלנדיקע געשטאַלטן פון נאַדוורנע וואָס האָבן געבראַכט כבוד און אָנזען דער שטאָט קאָן איך נישט נישט-דערמאָנען צו איבערקער שאַנד די געשטאַלט פו אַן אויסוואָרף און מנוול, א נאַדוורנער פאַררעטער און פושע ישראל וואָס זיין נאָמען וועט בלייבן אַן אייביקער שאַנד־פלעק — לייב קריסא — וואָס איז צוגעשטאַנען צו דער „כת״ פון די פראַנקיסטן און איז געוואָרן איינער פון זייערע אָנפירער. אויפן דיספוט צווישן די פראַנקיסטן און רבנים וואָס איז פאָרגעקומען אין יאָר 1757 אין קאַמענעץ, האָט קריסא אויסגעטראַכט א בלוט-בלבול אויף די יידן וואָס האַלטן פון תלמוד, נאָמען אַז זיי פאַרגיסן קריסטלעך בלוט און נוצן זיך מיט דעם בלוט לשם מצוה, היות דאָס פאַרגיסן פון קריסטלעך בלוט ווערט געהאַלטן ווי א מצוה ביי די וואָס גלייבן אין תלמוד. אויף גרונט פון אָט דער באַשולדיקונג האָט דעמבאָווסקי, דער קאַמענעצער בישאָף, באַפוילן צו פאַרברענען דעם תלמוד זייענדיק „א שעדלעכער מקור״ און ניטאָ קיין אַנדער תקנה ווי נאָר אים פאַרברענען. ערב ראש חודש כסלו 1757 זענען אַזוי אַרום טויזנטער גמרא-ספרים פאַרברענט געוואָרן. דער טאָג פון ראש כסלו איז באַקאַנט געוואָרן ווי דער טאָג פון „פאַרברענען די גמרא״ און די יידן פלעגן קלאָגן און טרויערן אויף אָט דער שריפה. אין אָט דעם אַלעמען איז שולדיק געווען דער משומד (לייב קריסא האָט זיך געהאַט געשמדט), דער צורר און דם-שונא פון די יידן — לייב קריסא, פוילן זאָל ער.

די נאַדוורנער באַפעלקערונג איז ניט געווען איינהייטלעך. ס׳רוב תושבים אירע זענען טאַקע געווען חסידים און תמימים, אָפּגעהיטן אין תורה און מצוות, ס׳האָבן אָבער אין איר אויך ניט אויסגעפעלט משכילים, אויפגעקלערטע און ציאָניסטן. מ׳קאָן זאָגן אַז נאַדוורנע איז געווען, אין קליין פאָרמאַט, א „כרכא דכולי בה״ א שטאָט וואָס האָט אין זיך אַלץ. פאַר צייטן פלעגן די משכילים זיך ניט דערוועגן צו אַנטפּלעקן זייער אמתן פּרצוף, ווייל זיי האָבן מורא געהאַט פאַר די חסידים און פלעגן זיך דערפאַר איינהילן אין א שלייער פון יראת-שמים. אַזאַ מין משכיל איז געווען אברהם דער זון פון יעקב ברענער, וואָס פלעגט זיך חתמענען מיט א ליטעראַרישן פּסעוודאָנים „אביב״. ער איז געבאָרן אין נאַדוורנע אין יאָר תקצ״א (1831) און אויף דער עלטער זיך באַזעצט אין יאַסי. א טייל פון זיינע כתבים זענען פאַרעפנטלעכט געוואָרן אין „כוכב יצחק״, צווישן זיי דער „המסתופף בבית אלוקים״, אַן איבערזעצונג פון ראָמאַן „דער קלויזנער״ פון הערצבערג-פרענקל. אין די תשובות „שואל ומשיב״ מהדורא א׳ ח״י סימן קצה פון גאון ר׳ יוסף שאול נתנזון ז״ל גע-

פינט זיך א לאנגע תשובה צום „הרבני״ אברהם (ברענער) פון נאדווערנע און אין איר איז דער גאון מתרץ די קושיות וואס אברהם ברענער האט אים געשטעלט. פון יאר תרכ״ו ביז תרל״א (1866—1871) איז אברהם ברענער געזעסן אין ארעסט אין דער שטאט שטיין אין אונטער-עסטרייך צוליב א בלבול. פון טורמע ארויס האט ער געשיקט צו זיין חבר דעם שרייבער יעקב פישער א פירוש צו דעם מאמר פון דער גמרא יומא דף פא, א׳: „מפני מה לא נאמרה אזהרה בעינוי״. די חסידים האבן זיך צו אים באצויגן מיט אומצוטרוי, זייענדיק א משכיל. זיי האבן אים געהאלטן פאר איינעם וואס איז אראפ ר״ל פון גלייכן וועג.

א משכיל פון א באזונדער סארט איז געווען יהושע הארץ. זייענדיק א יינגל האט ער ארויסגעוויזן פעיקייט און גלוסטונג צו תורה. דער פאטער האט אים געשיקט אין דער סיגעטער ישיבה ווו ער האט אפגעלערנט 6 יאר און האט זיך איינגעקויפט א רייכע און ארומנעמיקע קענטעניש אין תלמוד און מפרשים. ער האט חתונה געהאט פאר דער טאכטער פון א רייכן יידן א חסיד און א ירא שמים פון דער שטאט קיטעוו. דער שווער האט אים צוגעפסקנט קעסט אויף עטלעכע יאר. אין שווערס שטוב האט ער זיך געפלייסט איבער די ספרים פון די גרונטפעסטן פון דער יידישער מחשבה אין מיטלאלטער. ער האט זיך פארטיפט אין ספר „אמונות ודעות״, אין „מורה נבוכים״, אין „הכוזרי״, אין די „עיקרים״. ער האט אויך ליב געקראגן דעם ספר „עקדת יצחק״, היות ווי דער מחבר פון „עקדת יצחק״ נוצט זיך טיילמאל מיט דער שיטה פון פילאן כדי מיט איר הילף צו דערקלערן עטלעכע פרשיות פון דער תורה. ביים לערנען תנ״ך האט יהושע הארץ פארגעצויגן דעם מלבי״ם מער פון אלע אנדערע מפרשים און דעם מלבי״ם פרוש האט ער ממש געקענט אויף אויסנווייניק. אין זיין שווערס שטוב האט ער זיך אויך פארפולקומט אין דער דייטשער שפראך. ווען די קעסט-יארן ביים שווער האבן זיך געענדיקט, האט זיך יהושע הארץ אומגעקערט קיין נאדווערנע און האט זיך מפרנס געווען ווי א פריוואט-לערער פון תנ״ך, דקדוק און פון דער דייטשער שפראך. כאטש ער האט פארטייטשט און געלערנט תנ״ך אויף דייטש לויטן ביאור פון מענדעלסאן האבן דאך די חסידים אים נישט חושד געווען אז ער איז א מזלזל במצוות. ער פלעגט דאווענען אין קלויז פון אטאניער חסידים און מ׳האט אים גערעכנט ווי איינער פון זיי. ווייזט אויס אז ס׳איז אים אויך בייגעשטאנען דער זכות פון זיין שווער כדי מ׳זאל אים נישט חושד זיין... אין די יארן פון דער ערשטער וועלט-מלחמה איז יהושע הארץ אנטלאפן קיין בערלין, דעם וווינארט פון זיין זון בנימין יצחק און אין די צוואנציקער יארן נאך דער מלחמה האט ער זיך אומגעקערט קיין נאדווערנע און איז דארט געשטארבן. זיין זון בנימין-יצחק הארץ האט באשטימט זיין וווינארט אין בערלין און האט דארט אויפגעשטעלט א ביכער פארלאג. ער האט זיך קונה שם געווען דורכן ארויסגעבן די דייטשע איבערזעצונג פון תלמוד בבלי געמאכט דורך פראפ׳ לאצארוס גאלדשמידט. פארן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט-מלחמה איז בנימין-יצחק געקומען קיין נאדווערנע און דארט געהאפט צו געפינען א מקום מנוחה. אבער ווען די דייטשן זיינען אריין אין שטאט איז ער געווען דער ערשטער וועמען א דייטשער אפיציר האט דערהרגעט. זיין זון ד״ר משה הארץ וווינט אין חיפה און זיין פלימעניצע — ד״ר יהודית דישון — איז א פראפעסאר פון תנ״ך אין דער בר-אילן אוניווערזיטעט.

קלויזן און בתי-מדרשים אין נאדווערנע

אין נאדווערנע זענען געווען מער ווי 20 קלויזן און בתי-מדרשים צווישן זיי די קלויזן פון די קאסאווער חסידים (די אלטע און די נייע). דער ראש פון דער אלטער קאסאווער קלויז איז געווען ר׳ חיים בראנדווין, אן אייניקל פון דער סטרעטינער דינאסטיע. די קלויז איז געווען זיין פריוואטער קנין און ער האט זיך אין איר אויפגעפירט ווי א דיקטאטאר, מיט איבעריקער שטרענגקייט. צווישן די מתפללים האט זיך אויסגעטיילט ר׳ בנימין לייזער וואס איז געווען א תלמיד-חכם, א בקי אין ש״ס און פוסקים. אין פאל פון א חליצה האט דער בית-דין — צונויפגעשטעלט פון רב אב״ד און דריי דיינים — צוגענומען אים פאר א פינפטן.

ווי א „טליא״, א יונג שעפעלע, פלעג איך אים שטעלן צו מאל א קשיא פון „פני יהושע״ אדער „מלך אריה״ און ער פלעגט מיך שטענדיק איבערראשן מיט זיין ענטפער, ווארום סיי די קשיא סיי דעם תירוץ האט ער גלייך געוווסט. אין משך פון די יארן איז די קלויז צו ענג געווארן פאר אלע מתפללים, זענען א טייל פון זיי אוועק און זיך אויפגעשטעלט א נייע קלויז פון קאסאווער חסידים, וואס זיין אנזען איז נאך גרעסער געווען ווי דער אנזען פון דער ערשטער, דער אלטער קלויז.

ניט ווייט פון דער נייער קאסאווער קלויז איז געווען די שול פון די „דייטשן״. אזוי האט מען זי גערופן ווייל די דאוונער אין איר זענען געגאנגען מיט אונטערגעשארענע בערד, זענען געגאנגען אין קורצע בגדים און האבן געטראגן אויפן קאפ שבת-היט און ניט שטריימלען. צווישן די אנגעזעענע דאוונער אין דער שול זענען געווען די בנים פון דער משפחה הירש, רייכע און פארגעשריטענע גבירים. דער בעל-קורא אין אט דער שול איז געווען ר׳ לייב האס, וואס איז געגאנגען אנגעטאן אין א שבתדיקער קאפאטע פון זייד און האט געטראגן אויפן קאפ א שטריימל. ער איז געווען א חשוב אין די קרייזן פון די בעלי-מלאכות ווייל ער פלעגט מיט זיי לערנען יעדן שבת דעם „אור החיים״ פון דער פרשת השבוע. דער לימוד פלעגט

פארקומען אין דער שניידער-שול. שניידער, שוסטער, בעלי-עגלות און קצבים פלעגן קומען הערן און הנאה האבן פון „אור החיים" וואס ר׳ לייב האס פלעג לערנען און מפרש זיין.

אין די ווינטערדיקע שבתים פלעגט דער לימוד פארקומען ארום 4 א זייגער פארטאג. זומערצייט — נאך מיטיק. פארן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט-מלחמה האט ר׳ לייב האס זיך אריבערגעצויגן פון נאדווארנע קיין סטאניסלעוו און גלייך נאך זיין אנקומען אהין האט ער באנייט זיינע שיעורים. דאס אייניקל פון ר׳ לייב האס לעבט אין ישראל און איז אן אלוף אין צה״ל.

נאענט צו דער שול פון די „דייטשן" איז געווען די קלויז פון די אטאניער חסידים ווו עס פלעגן דאווענען די „פני העיר", חסידים און ניט קיין חסידים, בני תורה און מיוחסים. אין דער קלויז פלעגן אויך תפילה טאן מיין זיידע ר׳ יאסל היבנער ז״ל וואס איז געווען אנגעזען אין דער גאנצער שטאט צוליב זיין יראת שמים און צדיקות. ער איז געווען אן אייניקל פון הרה״ק ר׳ משולם פייוויש הלוי העלער ז״ל, וואס איז געווען אן אייניקל — פון טאטנס צד — פון „תוספות יום-טוב" און פון מאמעס צד — דאס אייניקל פון רש״ל. דער זיידע פלעגט זיך נוהג זיין אויפצושטיין יעדן פארפרי, אנהייבן מיט זאגן תהילים און מיט לערנען זיין שיעור. ווינטער-צייט פלעג איך שלאפן ביי אים אין שטוב און ליגנדיק אויף מיין געלעגער פלעג איך זיך צוהערן צו זיין שטילן שעפטשן און הערן ווי ער גיסט אויס זיין הארץ פארן בורא עולם מיט א ווייכן ניגון, ווי א קינד וואס פיעשטשעט זיך פאר זיין טאטן און וויל אז ער זאל טאן זיין רצון. זיין תפילה פלעגט מאכן אויפציטערן מיין הארץ ביז, פון מיין געלעגער אראפ, פלעג איך זיך אריינפלעכטן אין זיין תפילה. מיין זיידע איז געווען דער עלטסטער פון די חסידים אין קלויז. ער האט נאך געהאט די זכיה צו פארן צו ר׳ חיימל קאסאווער און נאך דער פטירה פון ר׳ חיימל פלעגט ער פארן צו זיין זון ר׳ מענדעלע פון וויזשניץ, נאך אים צו ר׳ ברוכל און שפעטער — צום אדמו״ר פון אטיניא, צו וועלכן ער איז געווען צוגעבונדן מיט לייב און לעבן. מיין זיידע איז נפטר געווארן כסלו תרע״ג (1913) בזקנה טובה.

אין דער זעלבער קלויז האט אויך געדאווענט דער ארטיקער גביר און ראש הקהל ר׳ זיידע גריפל מיט זיינע בנים און איידעמס. גריפל האט געפירט גרויסע געשעפטן, האט געהאט נאפט-גרובן, א טארטעק, א גוראלניע, אין וועלכע ער האט באשעפטיקט א סך אנגעשטעלטע און ארבעטער. ניט געקוקט אויף דעם איז ער געווען א „שומר תורה ומצוות" אפגעהיטן אין „קלה וחמורה". ווי דער ראש הקהל האט ער אכטונג געגעבן אויף אלע אנשטאלטן פון דער קהילה און געזען אז אלץ זאל זיך פירן כדת וכדין. ער איז געווען איינער פון די חשובסטע אטאניער חסידים. אויך זיינע בנים זענען דערצויגן געווארן אין גייסט פון חסידות און פלעגן פארן אינאיינעם מיט אים צום ר״ה אין אטאניע. ער פלעגט אכטונג געבן און זען אז אויך זיינע אייניקלעך זאלן דערצויגן ווערן בעול התורה והמסורה. זיין איידעם בן-ציון ווילנער (דאס אייניקל פון האליטשער רב) איז געווען א מושלם און מיט אלע מעלות. ער איז געווען א בעל צורה, שלאנק און הויך, מיט א הדרתדיק אויסזען און באשאנקען מיט זעלטענע פעיקייטן, א בר-אוריין און א פלינקער שרייבער ווי אויך א גוטער בעל-תפילה אין די ימים-נוראים. יום-כיפור פלעגן זיך די מתפללים ממש מענג-זיין מיט זיין דאווענען און פלעגן אין גאנצן פארגעסן אז זיי פאסטן.

נאענט צו דער קלויז פון די אטיניער חסידים איז געווען די קלויז פון די וויזשניצער חסידים וואס צווישן אירע דאוונער האט זיך אויסגעטיילט מיט זיין איידלקייט און פיינקייט דער גביר ר׳ יאסל העלער וואס איז געווען אן אייניקל — פון טאטנס צד — פון „תוספות יום-טוב". די מיטגלידער פון דער משפחה העלער זענען געווען באיאנער חסידים און פון די גאר נאענטע. אין שול פון די וויזשניצער חסידים פלעגט דאווענען דער דיין ר׳ ישעיהו פרידמאן, דער זון פון דיין ר׳ יעקב מענדל ז״ל וואס כ׳האב אויבן דערמאנט.

לעבן דער וויזשניצער קלויז איז געווען א בית-המדרש וואס זיינע דאוונער זענען געווען בעלי-בתים און ניט קיין חסידים. דער דיין ר׳ מאיר ווייסבלום ז״ל וואס איז געווען — פון טאטנס צד — אן אייניקל פון ר׳ אלימלך פון ליזשאנסק איז דארט געווען א בעל קורא און א בעל-תפילה אין די ימים נוראים. ער איז נפטר געווארן ראש השנה תרע״ג פון א הארץ אטאקע שטייענדיק פארן עמוד ביי תפילת מוסף.

ניט ווייט פון דעם בית-מדרש איז געווען א נייער בית-מדרש (פריער האט מען אים גערופן „די קאצקער קלויז"). אנטקעגנאיבער זענען געשטאנען דעם מגידס קלויז (אויפן נאמען פון מגיד ר׳ צבי הירש זצ״ל) און די גרויסע שטאט-שול וואס אין איר האבן זיך געפונען נאך צוויי שולן: די שניידער-שול און די קלויז פון ר׳ מרדכלי נאדווארנערס חסידים, ווו עס פלעגן מתפלל זיין די רעשטלעך פון ר׳ מרדכליס חסידים און צווישן זיי ר׳ יחיאיל „דאס כהנדל". ער איז געווען א גמרא-מלמד אין שטאט. צווישן זיינע תלמידים זענען געווען קינדער פון זיינע אמאליקע תלמידים, ווייל אויך זייערע טאטעס האבן זיך ביי אים געלערנט. זיין ארבעט האט ער געטאן מיט אמונה און מיט איבערגעגעבנקייט און האט אויך געזען די ברכה אין זיינע מעשים. יעדער תלמיד וואס האט אפגעלערנט כאטש א איין זמן ביים „כהנדל" איז שוין ניט געווען קיין עם-הארץ. ער איז געווען א קינסטלער-פעדאגאג, פלעגט מדריך זיין און

צוגעוווינען זיינע תלמידים זיי זאלן פארשטיין אליין מיט, דער הילף פון רש״י, סיי די קושיות סיי די תירוצים פון דער גמרא. אויב ס׳פלעגט אנקומען שווער א תלמיד צו פארשטיין דעם פשט, פלעגט ער אים ווייזן ווי אזוי רש״י איז דאס מפרש. אזוי פלעגט ער דערציען די תלמידים צו זעלבשטענדיקן לערנען. ער האט פארגעצויגן די פשטות, ניט ליב געהאט פלפולים און פשטלעך. ווען איך בין געווען אין נאדווערנע אין יאר תרצ״ד האבן מיר דערציילט זיינע תלמידים וואס האבן זיך — נאך זיין פטירה — פארנומען מיט זיין טהרה און קבורה, אז זיין פנים האט דעמלט, בשעת מעשה, געלויכטן ממש מיט אן איבערערדיש ליכט.

אין א זייטן געסל פון דער סטאניסלאווער גאס איז געווען די שול פון ר׳ משה, דער זון פון ר׳ ארון זצ״ל, ווו עס פלעגן דאווענען די מיטגלידער פון דער משפחה קנאלל וואס זענען געווען רייכע און שוין א ביסל אויפגעקלערטע.

נאענט פון ראטהויז איז געשטאנען בודנערס קלויז. די דאזיקע קלויז איז אויפגעבויט געווארן דורך משה בודנער וואס איז געווען א גרויסער גביר, א פאמיעשטשיק, און פלעגט דעקן פון זיין קעשענע אלע הוצאות פון דער שול. אין דער דאזיקער שול פלעגן דאווענען די מיטגלידער פון דער משפחה בודנער, וואס זענען אלע געווען אויפגעקלערטע און פארגעשריטענע, געגאנגען אנגעטאן אין געקירצטע בגדים און האבן געהאט אונטערגעשווירענע בערד. משה בודנער איז פאר דער ערשטער וועלט-מלחמה געווען בירגערמייסטער.

חוץ די אויסגערעכנטע שולן און קלויזן זענען געווען אין נאדווערנע נאך א סך שטיבלעך. אזוי ארום איז די צאל שולן אין נאדווערנע דערגאנגען צו 25.

וועגן בית-הקברות און וועגן דעם ערשטן נפטר וואס איז דארט באגראבן געווארן פלעגט ארומגיין אין שטאט אזא מעשה: א חסיד און צדיק מיטן נאמען אלטער רעכילס האט באפוילן מ׳זאל אים — נאך זיין פטירה — ארויפלייגן אויף אן איינגעשפאנטן וואגן און לאזן די פערד גיין וווהין די פיס וועלן זיי פירן און דארט ווו זיי וועלן זיך אפשטעלן זאל מען אים באגראבן. זינט דעמלט האבן אנגעהויבן די יידן מקבר צו זיין דארט זייערע מתים.

אן אינטערעסאנטע געשטאלט, א מענטש פול מיט איניציאטיוו און אויפטועו איז געווען מאיר היבנער. היבנער איז פארכישופט געווארן פון הערצלס וויזיע און האט זיך אריינגעלאזט מיט לייב און לעבן אין ציאניסטישן געדאנק. ער האט אנגעהויבן צו פירן פראפאגאנדע פאר דעם רעיון און צוציען זיינע חברים און פריינד צו ציאניסטישער טעטיקייט. ער האט געהאפט און געגלויבט אין דער פארווירקלעכונג פון דעם ציאניסטישן פראיעקט און געווידמעט זיין צייט, זיין ענערגיע און זיינע פעיקייטן כדי צוצואיילן און פארווירקלעכן דעם אידעאל. ער איז אויך געווען טעטיק אויף ליטעראַרישן און קולטורעלן געביט. ער האט אויפגעשטעלט, אין אנהייב פון 20 יארהונדערט, א העברעישע שולע מיטן נאמען „שפה ברוריה״. ער איז געפארן קיין לעמבערג כדי אויפצוזוכן דארטן א פאסיקן לערער און האט פון דארט אראפגעבראכט איינעם א שמחה געלב, א בחור מיט א לאנגער בארד וואס פלעגט גיין אנגעטאן שבת אין א זיידענער קאפאטע און איז געווען א פרומער און א בן-תורה. אט דער לערער האט אפגעשוואכט און ווייכער געמאכט די התנגדות פון די חסידים צו אט דער שול. אויך די טעכטער פון די חסידים פלעגן גיין אין דער שול און זיך לערנען עברית.

ווי געזגט איז מאיר היבנער אויך טעטיק געווען אויף ליטעראַרישן געביט. אין יאר 1906 איז ער געווען צווישן די ערשטע פארלעגער אין גאליציע. אין יענעם יאר האט ער ארויסגעגעבן טעקסטן פון יידישע פיעסן אין טאשן-פארמאט. אין יאר 1910 האט ער ארויסגעגעבן א זאמלונג פון „שירי ציון״. אין די יארן 1910—1912 האט ער איינינעם מיט ז. האבער רעדאגירט און ארויסגעגעבן די צייטונג „יידישעס וואכנבלאט״, קודם ווי א וואכן צייטונג, שפעטער ווי א מאנאטס-שריפט. אין יאר 1920 האט ער צונויפגעשטעלט און ארויסגעגעבן א געאגראפיע פון ארץ-ישראל.

אזא איז געווען דער מענטש און זיין טעטיקייט. ער איז געווען בארימט און אנגעזען אין די ציאניסטישע קרייזן ווי א ציאניסטישער וועטעראן, א טוער און אקטיוואטאר.

א באגייסטערטער ציאניסט און א גאר טעטיקער אויפן געביט פון דערציונג איז געווען שמואל ראזנהעק. ער איז געבארן געווארן ביי זיין טאטן ר׳ אהרן דוד, איינער פון די חשובסטע מתפללים אין קלויז פון די אטיניער חסידים, וואס האט זיך באמיט צו געבן זיין בכור די גלענצנדיקסטע דערציונג אין תורה און אין חכמה. שמואל האט עטלעכע יאר געלערנט זיך ביים „כהנדל״ און גלייכצייטיק ביים משכיל ר׳ יהושע הארץ. דאס יינגל האט זיך אויסגעצייכנט מיט זיינע אויפטו-עכצן. זייענדיק 15 יאר אלט האט ער אויפגעשטעלט א העברעישע ביבליאטעק וואס איר ציל איז געווען צו פארפולקומען די קענטענישן פון די תלמידים און תלמידות פון דער העברעישער שולע און זיי דערמעגלעכן צו באקענען זיך מיט דער העברעישער ליטעראטור. יעדן מוצאי שבת פלעגט ער האלטן א פארטראג אויף עברית וועגן א העברעישן בוך. נאכן פארטראג פלעגט זיך אנטוויקלען א שמועס און וועלכן ס׳פלעגן זיך באטייליקן די צוהערערס. אין יענער צייט פלעגן זיך שוין דרוקן זיינע פעליטאנען אין „מצפה״ און לידער און מאמרים אין דער צייטונג „יידישעס וואכנבלאט״

פון מאיר היבנער. ווען ס'איז אויסגעבראכן די מלחמה האט ער זיך מאביליזירט, איז געשיקט געווארן אויפן רוסישן פראנט און איז דארט גענומען געווארן אין געפאנגענשאפט. נאך דער מלחמה איז ער צוריק גע-קומען פון רוסלאנד און איז אויפגענומען געווארן ווי א לערער אין דער העברעישער גימנאזיע אין ראוונע. דארט האט ער אנטוויקלט א ברייט-פארצווייגטע און ענערגישע קולטורעלע און ציאניסטישע טעטיקייט. ער איז אויסגעקליבן געווארן ווי א ראוונער דעלעגאט צו אלע ציאניסטישע קאנגרעסן. פון ראוונע איז ער דער-גאנגען צום העכסטן שטאפל אין זיין קאריערע. ער איז נאמינירט געווארן ווי דער לייטער פון „תרבות" אין פוילן, ווי דירעקטאר און אינספעקטאר פון אלע העברעישע מיטלשולן מטעם „תרבות" אין פוילן. מיטן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט-מלחמה איז ער איניינעם מיט זיין פרוי און זון אנטלאפן קיין חיפה. דארט איז ער נאמינירט געווארן אלס לייטער פון דער קולטור און דערציונגס-אפטיילונג פון דער שטאט-פארוואלטונג און איז געווען איינער פון די גרינדער פון דער חיפהער אוניווערזיטעט. אין דער ליטעראריר-שער אנטאלאגיע „כרמלית" פלעגט ער זיך באטייליקן מיט וויכטיקע מאמרים וועגן דער געשיכטע פון דער העברעישער דערציונג און וועגן די פונדירונגען פון די „תרבות" אנשטאלטן אין פוילן.

ער איז נפטר געווארן אין יאר תש"ל (29.9.69) אין חיפה.

ישראל בורשטיין — ראזנהעקס חבר און פריינד — האט זיך קונה-שם געווען ווי איינער פון די אויסגע-צייכנטע גראמאטיקער פון דער העברעישער שפראך. ער איז געווען א סטודענט פון כימיע אויף דער ווינער אוניווערזיטעט, אבער זיין עיקר פאראינטערעסירונג איז געווען — די גראמאטיק פון אונדזער שפראך. ער האט זיך אפגעלאזט פון כימיע און זיך ספעציאליזירט אין דער העברעישער גראמאטיק. דער רעזולטאט פון אט דער פאראינטערעסירונג איז געווען א גראמאטיק פון דער העברעישער שפראך אויף דייטש לויט א וויסנ-שאפטלעכן מעטאד. ישראל בורשטיין האט מיר דער-ציילט אז ער האט זיין בוך פארגעשלאגן דעם בארימטן פארלעגער ב.י. הארץ, אבער נאכן אריינקוקן און שטודירן דאס בוך האט הארץ צוריק געוויזן דעם כתב-יד און אים ניט געוואלט ארויסגעבן. אזוי האט אויך געטאן א צווייטער פארלעגער פון ווין. נאר אז ער האט דאס בוך פארגעשלאגן א קריסטלעכן פארלעגער איז יענער אויף דעם ארויפגעפאלן ווי אויף א יקר-המציאות און דעם כתב-יד ארויסגעגעבן אין דער שענסטער בוך-פארם. ביאליק האט באצייכנט דאס בוך ווי די בעסטע גראמאטיק, בעסער פון אלע אנדערע וואס זענען ביז דאן געהאט ארויס.

ישראל בורשטיין האט צונויפגעשטעלט א נייע סטענאגראפיע פאר העברעיש, לויט זיין אייגענער צווישן-שפראכיקער שיטה, פאר תלמידים און אויטא-דידאקטן. 13 לעקציעס — אין 13 שעה. די סטענא-גראפיע איז ארויס אין פארלאג קרית-ספר, ירושלים, תש"ז.

ווען די נאציס האבן אקופירט ווין אין יאר 1938 איז ישראל בורשטיין — צווישן א סך אנדערע — ארעסטירט געווארן. ער האט זיך באפרייט מיטן באדינג צו פארלאזן דאס לאנד אין משך פון 4 וואכן. נאך גרויסער שתדלנות האט ער געקראגן א צערטיפיקאט און איז עולה געווען קיין ארץ-ישראל. אין לאנד איז אים בייגעשטאנען ביאליקס ארויסזאג וועגן זיין גרא-מאטיק. א דאנק דעם ארויסזאג איז ער צוגענומען געווארן אין ועד הלשון ווי דער צונויפשטעלער פון דער קארטאטעק פון די באנייטע העברעישע ווערטער. זיין געהאלט איז געווען א באשיידענער, אבער ער האט אין דער ארבעט געפונען א סך גייסטיקע באפרי-דיקונג. א שאד וואס ער איז פאר דער צייט נפטר געווארן.

א דאנק זיין בוך (געשריבן אויף דייטש) „די פולע גראמאטיק פון דער אלטער און נייער העברעי-שער שפראך" וואס האט איבערראשט מיט זיין נייער שיטה און מיט זיינע אריגינעלע חידושים — האט ער זוכה געווען אז ר' גרשום באדער האט אים אריינ-גענומען אין זיין בוך „גדולי המדינה" צווישן די גאליציישע גדולים.

תירגם מעברית: **משה יונגמן**

גבריאל גולדברג ז"ל
אשתו ובתו

הרב שמואל היבנר

יהודה לייב קריסא

אויב נאדווערנע איז ניט זוכה געווען מ׳זאל זי דערמאנען אין אונדזער פאלקס-געשיכטע צוליב די וויכטיקע היסטארישע געשעענישן וואס זענען אין איר פארגעקומען, אדער צוליב איינעם פון אירע זין, וואס איז טעטיק געווען אויף געזעלשאפטלעכן געביט אין א מאסשטאב וואס מאכט אים ראוי פארקריצט צו ווערן אין דער געשיכטע פון אונדזער פאלק — איז זי „זוכה" געווען צו דעם כבוד צוליב יהודה לייב קריסא, אן אפשטאמיקער פון נאדווערנע.

נאך דעם שילדערן פון א ריי שטראלנדיקע גע-שטאלטן וואס האבן צוגעגעבן כבוד און אנזען אונדזער היים-שטאט, קאן מען ניט ניט-דערמאנען צו שאנד די טעטיקייט פון פאררעטער און רשע יהודה לייב קריסא, וואס האט אנגעטאן די יידן שווערע צרות און ייסורים.

ווער איז געווען לייב קריסא?

דער היסטאריקער גרעץ באקרוינט אים מיטן טיטל רב — „דער נאדווערנער רב". כ׳ווייס ניט אין וועלכן מקור האט גרעץ אויסגעפונען אז קריסא האט אמטירט ווי א רב אין נאדווערנע. ס׳איז אן אויסגעטראכטע זאך, ווי ס׳ווערט אויפגעוויזן אין די זכרונות פון דב באלעכאווער. דארט ווערט דערציילט אז אין יאר 1754 איז קריסא געקומען קיין לעמבערג און האט זיך בא-קענט מיט באלעכאווערן, וואס האט דעמלט געהאט א ווייַן מאגאזין ביי דעם קארמעליטן-ארדן. קריסא פלעגט זיך נוהג זיין צו קומען אין באלעכאווערס שטוב און פארפירן מיט אים א שמועס וועגן קבלה. איין מאל האט קריסא געזען ליגן אויף באלעכאווערס טיש א נייע אויסגאבע פון אמסטערדאמער „זוהר" און האט זיך שטארק דערפרייט. קריסא האט ניט אויסגעגעבן זיינע געדאנקען ביז ס׳איז געקומען יצחק חיימס פון סטא-ניסלעוו און האט אנטפלעקט ווער לייב קריסא איז. ער האט געווארנט באלעכאווערן ער זאל זיך היטן און נישט חברן זיך מיט קריסאן, ווייל יענער באלאנגט צו דער „כת". באלעכאווער האט זיך דערשראקן ווען ער האט דאס דערהערט און זינט דעמלט א לאנגע צייט ניט געטראפן זיך מיט קריסאן. באלעכאווערס שותף, יעקב קליגער, האט געקענט קריסאן נאך פון טשארטקאוו ווען יענער איז געווען דארט א ווייַן הענדלער.

אט האבן מיר פאר זיך א געטרייע עדות אז קריסא איז געווען אין זיינע יונגע יארן א ווייַן הענדלער און קיין מאל און אין ערגעץ נישט געזעסן אויף רבנות.

באלעכאווער שרייבט אז לייבס פאמיליען נאמען איז ניט געווען קריסא, נאר דאס איז געווען א צונאמען וואס מ׳האט געגעבן קריסאן צוליב א וווּנד וואס ער האט געהאט אויפן שטערן און ס׳איז געבליבן פון דעם א צייכן. לויט פראפעסאר באלאבאן האט באלעכאווער זיך באמיט אויפצווייזן אז יהודה לייב קריסא איז נישט געווען אפשטאמיק פון דער באוווסטער פאמיליע קריסא, כדי נישט צו פארשעמען אט די פאמיליע בפרהסיה. אבער דער פאקט אליין אז קריסא, נאכן שמד׳ען זיך, האט געביטן זיין נאמען אויף אנטאני דאמיניק בא-ווייזט אז זיין פאמיליען נאמען איז טאקע געווען קריסא און דעם נאמען קרישינסקי האט ער זיך געגעבן דער-פאר ווייל ער קלינגט ענלעך אויפן נאמען קריסא. ס׳ווערט אויך געדרונגען דערפון אז דעם נאמען קריסא האט ער זיך ניט געגעבן צוליב דער וווּנד אויפן שטערן — אין אזא פאל וואלט ער זיכער ניט אויס-געקליבן זיך דעם נאמען קרישינסקי.

• ● •

די שבתי-צבי „כת" אין נאדווערנע

און די ראלע וואס קריסא האט אין איר געשפילט

ווי באוווסט האבן אין נאדווערנע א סך אנבא-לאנגט צו דער „כת" פון שבתי צבי און זיי זענען געשטאנען אין פארבינדונג מיטן סאלאניקער צענטער. באלעכאווער דערציילט אז איינער פון די נאדווערנער, משה ברעסלער, איז געקומען קיין באלעכאוו און דער-ציילט אז אין נאדווערנע איז א געזעמל שבתי צביני-קעס ארויס תשעה-באב אויפן פעלד, האבן געגנבעט א שעפס, עס געקוילעט ניט לויטן דין, האבן אים אפ-געבראטן און געגעסן ווי שבתי צבי האט בשעתו גע-הייסן. די נאדווערנער שבתי-צביניקעס ווארטן אז משיח זאל קומען און גלייבן אז די רעגירונג וועט זיי שיקן אין איינעם מיט זייער פארמעגן קיין ארץ-ישראל. ווען אט די זאך איז באוווסט געווארן דעם שטאט-עלטסטן (ער האט געהייסן קוראפאטווא) האט ער אריינגעשטעלט אלע זיינע פערד אין די שטאלן פון די שבתי-צביניקעס און האט זיי מחייב געווען צו פיטערן די פערד ביז ס׳וועט קומען די צייט און זיי וועלן אוועק-פארן. די נאדווערנער שבתי-צביניקעס האבן מיט אומגעדולד געווארט אויף משיחן און ווען זיי האבן געזען אז ער קומט ניט, האבן זיי ארויסגעשיקט צווייַ ספעציעלע שליחים קיין סאלאניק כדי דארט אויפצו-זוכן און געפינען משיחן. די שליחים זענען געווען מרדכי דער זון פון סטריזשער רב און מיט אים וואלף בענדיטס פון נאדווערנע. ביידע שליחים זענען געקומען צום לערער ברכיה, דעם אנפירער פון דער „כת", וואס איז געלעגן אין בעט א חולה מסוכן. די שליחים זענען געבליבן אין סאלאניק און איינגעשטאנען ביי דער איינגעשרומפענער „כת" און צו די וואס האבן אויף זיי ארויפגעלייגט די שליחות האבן זיי געשריבן, אז ברכיהס נשמה האט זיך אפגעשיידט פון גוף בקדושה וטהרה איבערלאזנדיק סודות און רזין

דאורייתא און אז פארן טויט האט ער סומך געווען דעם רב יעקב פראנק פון קאראלעווקא.

מיט דעם דאזיקן בריוו אין די הענט האט קריסא זיך באנוצט כדי צו משפיע זיין אויף א סך פון זיינע צוהערערס און ער פלעגט מיט אים ארומפארן איבער די פאדאליער שטעטלעך און מכריז זיין אז די גאולה איז נאענט און אז פראנק איז דער משיח. נאדווערנע איז געווען איינע פון די געציילטע שטעט וואס פראנק האט באזוכט נאך זיין צוריק קומען קיין פוילן. זיין באזוך דארט זאגט עדות אויף דער חשיבות פון די שבתי-צביניקעס אין נאדווערנע וואס לייב קריסא איז געווען זייער ראש. די חשיבות פון דער „כת" אין נאדווערנע איז געקומען הן פון דער צאל מיטגלידער אירע הן צוליב איר איבערגעגעבנקייט.

ווען פראנק איז אין יאר 1755 געקומען קיין לעמבערג האט ער דארט געטראפן קריסאן וואס האט שוין דעמלט געפריידיקט לטובת דער „כת". קריסא האט פראנקן פארגעשטעלט ווי א רב און מנהיג וואס האט זיין סמיכות געקראגן פון די גדולי הדור אין סאלאניקי. אנהענגער פון דער „כת" אין לעמבערג האבן אנגעהויבן נאכגיין פראנקן און אים אנרופן מיטן נאמען „האדון הקדוש".

נאך דעם וואס ס'זענען אנטפלעקט געווארן די אויסטערלישע און מיאוסע מעשים פון דער „כת" זענען פראנק און קריסא אריבערגעפארן פון לעמבערג קיין לאנדסקארן. דארט זענען זיי זיך צונויף געקומען ביי איינעם פון דער „כת", האבן פארהאקט דעם טויער און זיך אפגעזונדערט אין א שטוב און דארט אפגעטאן זייערע מעשים בסתר. ווען די זאך איז באקאנט געווארן אין שטאט, האבן די שטאט איינוווינער ארומגערינגלט די שטוב פון דער „כת" און צו וויסן געגעבן דער פאליציי אז עפעס א טערק איז געקומען אין שטאט און ער רעדט צו די יידן אריבערצוגיין צום איסלאם און פארפירט זיי צו אויסגעלאסנקייט. די פאליציי איז געקומען האט אויפגעבראכן דעם טויער, איז אריין אין שטוב, אלעמען ארעסטירט און אריינגעווארפן אין טורמע חוץ פראנקן ווייל יענער איז געווען א טערקישער בירגער. חודש סיון 1756 האבן די רבנים אין בראד אויסגערופן א חרם אויף די אנהענגער פון דער „כת". דענצמאל האבן די „כת"-אנהענגער זיך געווענדט צום בישאף דעמבאווסקי פון קאמענעץ וואס איז געווען באוווסט מיט זיין שנאת ישראל און אים געבעטן ער זאל זיי ארויסגעבן שוץ-בריוו. זיי האבן אים מודיע געווען אז זיי זענען קעגנער פון תלמוד, ווייל אין תלמוד זענען דא שעדיקע און פסולע דעות. חוץ דער תורה האבן זיי נישט קיין הייליקע ספרים חוץ דעם „זוהר". אויך גלייבן זיי אין הייליקן „שילוש". זיי האבן געבעטן דעם בישאף דעמבאווסקי ער זאל זיי דערמעגלעכן צו פירן א דיספוט מיט די תלמוד-יידן. דער בישאף דעמבאווסקי האט מסכים געווען און האט באפוילן אז דער דיספוט זאל פארקומען דעם 20-טן יוני 1757 אין קאמענעץ. די ווארטזאגערס מצד די רבנים זענען געווען: ר' דב יאזלאוויצער, ר' מנחם מענדל סאטאנאווער און ר' לייב מעזשיבושער. בראש פון דער כת זענען געשטאנען לייב קריסא, שלמה שור דער זון פון אלישע שור און נחמן בוסאקער. די רבנים, ניט זייענדיק געניט אין די טעאלאגישע פראבלעמען, ניט קענענדיק דעם מהות פון „הייליקן שילוש" און אויך ניט באהערשנדיק די פוילישע שפראך ווי געהעריק האבן ניט מצליח געווען צו ענטפערן ווי ס'דארף צו זיין אויף די פראגעס וואס מ'האט זיי געשטעלט. דעריבער האט דער צורר דעמבאווסקי ארויסגעגעבן זיין פסק אז די קעגנער פון תלמוד האבן מנצח געווען די רבנים און האט באשטראפט די תלמוד-יידן מיט א געלט-שטראף פון 5000 גילדן, אן אנטשעדיקונג פאר זייער אנפאלן אויף די קעגנער ווי אויך א שטראף פון 150 גילדן פארן רעמאנט פון דער קאטוילישער קירך אין קאמענעץ. דער צורר האט אויך ארויסגעגעבן א באפעל צו פארברענען עפנטלעך אלע תלמוד-פאליאנטן „דעם שעדלעכן מקור". די גזרה איז אויסגעפירט געווארן ערב ראש חודש כסלו תקי"ח און גאנצע הויפנס גמרא-פאליאנטן זענען פארברענט געווארן אויפן שייטער. דער טאג פון פארברענען דעם תלמוד איז געווען א טאג פון טיפן טרויער פאר די יידן, א טאג פון תענית, פון קלאג און געוויין. און בשעת די יידן האבן געוויינט און געקלאגט אויפן פארברענען די ספרים, זענען די פראנקיסטן ארויס מיט טענץ און געזאנג און שיכורע פון נצחון. זייער פרייד האט לאנג ניט אנגעהאלטן. א חודש נאכן פארברענען דעם תלמוד איז דעמבאווסקי פלוצים געשטארבן מיט א מיתה-משונה און אלע יידן האבן אין דעם געזען אן אצבע ה'. מיט זיין טויט האבן אויפגעהערט די רדיפות פון תלמוד און פון די תלמוד-יידן.

אין יאר 1759 איז געקומען א דעלעגאציע פון זעקס פארשטייער פון דער „כת" צום ארצי-בישאף לוביאנסקי פון לעמבערג און אים דערקלערט, אין נאמען פון אלע פראנקיסטן, אז זיי זענען גרייט זיך צו שמדען — אונטער באשטימטע באדינגונגען. אין זייער ביט-שריפט וואס זיי האבן אים איבערגעגעבן בעטן זיי ער זאל איינארדענען א נייעם דיספוט צווישן זיי און די תלמודיסטן. זיי פארפליכטען זיך צו באווייזן אז דער תלמוד הייסט פארגיסן קריסטלעך בלוט צו זייערע ריטועלע באדערפעננישן און יעדער וואס גלייבט אין תלמוד איז מחוייב מקיים צו זיין די דאזיקע מצוה.

דער ארצי-בישאף לוביאנסקי האט פארעפנטלעכט זייער ביט-שריפט און ארויסגעגעבן אין דרוק צוליב צוויי טעמים: א) כדי מפרסם צו זיין דעם נצחון פון דער קאטוילישער קירך והראיה — א סך ווילן אננעמען איר גלויבן. ב) צו צווינגען די פראנקיסטן דורך אט

דעם פארעפנטלעכן מקיים צו זיין זייער צוזאג און ניט לאזן זיי חרטה האבן. ער איז אבער ניט מסכים געווען — לויט זייער ביטע — איינצוארדענען נאך א דיספוט. ער פאדערט פון זיי זיך צו שמדען אן שום באדינגונגען.

דערווייל אבער איז לוביאנסקי נאמינירט געווארן צום הויפט פון דער קאטוילישער קירך אין פוילן און ער האט אריבערגעפירט זיין רעזידענץ קיין גנעזן. אויף זיין ארט איז נאמינירט געווארן מיקאלסקי ווי דער ארצי-בישאף פון לעמבערג.

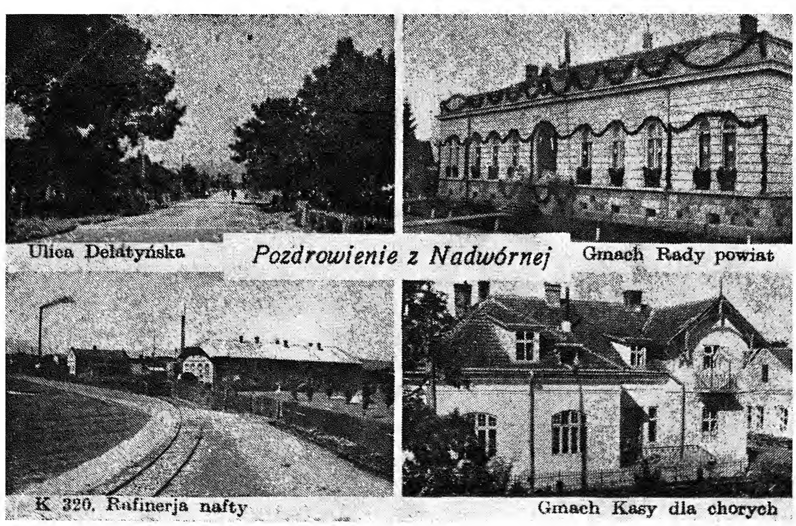
צוליב זיין רעליגיעזן פאנאטיזם און צוליב זיין להוט-זיין ארייצוברענגען וואס מער געשמדטע אין קאטוילישן גלויבן — האט דער ארצי-בישאף מיקאלסקי ארויסגעוויזן לייטזעליקייט צו די פראנקיסטן. ער האט זיי צוגעזאגט איינצוארדענען א דיספוט אויב ער וועט איבערצייגט זיין אז זיי נעמען אן דעם קאטוילישן גלויבן אויף אן אמת און מיט פולן באווסטזיין. אויף דעם ארויף האבן לייב קריסא און שלמה שור דערקלערט אין נאמען פון די פראנקיסטן אז זיי נעמען אן דעם קאטוילישן גלויבן. די דאזיקע דערקלערונג האט מיקאלסקין צופרידן געשטעלט און ער האט געמאכט צוגרייטונגען צו דעם צווייטן דיספוט אין לעמבערג וואס האט געזאלט פארקומען אין חודש יולי 1759. די רבנים זענען אויפגעפאדערט געווארן צו קומען צו דער באשטימטער שעה. די ווארטפירער מצד די פראנקיסטן זענען געווען לייב קריסא, שלמה שור און נחמן בוסאקער; מצד די רבנים — דער הויפט-ראבינער פון לעמבערג ר׳ חיים כהן ראפאפארט, הרב ר׳ בער יאזלאוויצער און ר׳ ישראל בעל שם-טוב. דער הויפט-רעדנער מצד די רבנים איז געווען ר׳ חיים כהן. כדאי צו ברענגען די ווערטער מיט וועלכע ער האט געענטפערט די דעלעגאטן פון דער „כת״ לייב קריסא און שלמה שור: „איר האט דערקלערט אז ניט צוליב שלעכטקייט און ניט צוליב שנאה, נאר אויס ליבשאפט צו דער הייליקער תורה זייט איר מודיע דעם בלוט-בילבול, אז די גמרא כביכול הייסט טרינקען קריסטלעך בלוט. יעדער מענטש קאן דאך פארשטיין אז איר מאכט אונדז צו שפאט און באליידיקט אונדז צוליב שנאה און דערפאר האט איר געוואגט אויף אונדז אויסצוטראכטן אזא זינד. ווער וועט עס גלייבן אז מיר, קינדער פון אברהם אבינו, זענען געווארן רוצחים און בלוטפארגיסער? אונדזער הייליקע תורה זאגט: שופך דם אדם באדם — דמו ישפך (ווער עס פארגיסט מענטשיש בלוט — וועט זיין בלוט פארגאסן ווערן). אזוי האט אויך עדות געזאגט דער קאטוילישער רעליגיע-פארשער הוגו גראטיוס, אזוי האבן אויך עדות געזאגט די קריסטלעכע געלערנטע, אז דער דאזיקער בלוט-בילבול איז אן אויסגעטראכטער... באוויליג, גנעדיקער בישאף, אונדזער האר מיקאלסקי, צו מאכן אן ענד צו דער רשעות פון דער דאזיקער „כת״ וואס טראכט אויף אונדז אויס דעם בלוט-בילבול...

ווי קרויזהאר ווייזט אויף האבן דאס מאל די רבנים באוויזן צו געבן א ריכטיקן ענטפער און האבן געווונסט ווי אזוי אפצוווארפן פון אונדזער פאלק די חרפה פון בלוט-בילבול.

נאכן דיספוט האבן די גלחים צוגעטריבן די פראנקיסטן מקיים צו זיי זייער נדר און אנצונעמען דעם קאטוילישן גלויבן. דעם 17 סעפטעמבער 1759 האט זיך לייב קריסא געשמדט און אנגענומען דעם נאמען דאמיניק אנטאני קרישינסקי.

מיט דערמיט האט זיך געענדיקט א טרויעריק בלעטל אין דער געשיכטע פון אונדזער שטאט.

תירגם מעברית: משה יונגמן

שמואל (שמלקה) כהנא

דער סטראז׳ניק מיטן פייפער, אויפן טורם פונם ראטהויז אין נאדווערנע

אזויווי אין אלע שטעט און שטעטלעך פון גאליציע, איז אויך אין נאדווערנע געווען אין צענטר פון שטאט, א ראטהויז מיט א הויכן טורם אויפן דאך.

אין נאדווערנע איז געווען עפעס אנדערשט ווי אין אנדערע שטעט, וואס פלעג שטארק אימפונירן מיינע חברים פון דער חלוצישער הכשרה גרופע, וועלכע האבן געארבעט אין טארטאק „פורעסטא״ אין געוווינט נישט ווייט אויף דער דעלאטינער גאס.

די חלוצים, וועלכע זענען געקומען פון פארשידענע שטעטלעך האבן אזא „ווינדער״ נישט געזען. דאס איז געווען דער „ניע מא ניץ״ פייפער, אויפן ראטהויז טורם.

זייענדיק אין שטאט, פלעגן זיי נישט מיד ווערנדיק שטייענדיק אוןווארטן ביז דער זייגער אויפן טורם פלעג קלינגען בכדי צו זען און צו הערן נאך א מאל און נאך א מאל דעם פייפער אויפן טורם.

אויף אלע פיר זייטן פון די ווענט פונם טורם, זענען געווען פיר גרויסע זייגערס, וואס האבן געגעבן צו וויסן דער שטאט נאדווערנע די צייט, און קלינגען יעדע פערטל שעה איין קלינג, יעדע האלבע שעה צווי קלינג, יעדע דריי פערטל שעה, דריי קלינג און יעדע שעה פיר קלינג, אלץ אנפאנג און נאך דעם, די צאל קלינגען פון דער דערמאנטער שעה.

די קלאנגען פון זייגער האט מען געהערט זעהר ווייט ובפרט ביינאכט. עטלעכע מעטר העכער פון דעם זייגער אויפן טורם האט זיך געפונען א קיילעכדיקער גאניק, מיט א גאלענדער פון אייזערנע שטראכייטן, א רום און א רום, און אויף דעם גאנעק איז ארום געגאנגען א סטראז׳ניק בייטאג און אויך ביינאכט. (אויב ער האט נישט געשלאפן?)...

יעדע פערטל שעה, ווען דער זייגער האט געקלינ-גען, האט דער סטראז׳ניק אויסגעפיפן פון א ספעציעלן פייפער פון אלע פיר זייטן פונם טורם א ספעציעלע מעלאדיע, וואס האט געהייסן „ניע-מא-ניץ״, דאס הייסט „סאיז גארנישט דא״. מען הערט נישט אין מען זעהט נישט אין ערגעץ, קיין שרפה... און איהר טייערע בירגער פון דער שטאט, קענט זיין רוהיק ווי אויך גוט שלאפן. ווייל איך היט און גיב גוט אכטינג, איהר קאנט זיך אויף מיר פארלאזן. אויב סוועט עפעס גע-שען? וועל איך אייך שוין צעוויסן געבן.

דער טורם העכער פונם גאנעק, האט זיך געענדיקט אין דער הויך מיט א שטארק שיפן גלאקפארמיגן בלעכענעם דאך, וועלכן סהאט אבגעדעקט מיט בלעך „מאטקאלע״ דער בלעכער.

געארבעט אויפן דאך האט מוטקע דער בלעכער, זייענדיק צוגעבונדן מיט א שטריק צום שפיץ פונם טורם און אלע דורכגייענדיקע מענשן פלעגן שטיין בלייבן, און ארויפקוקן און באוואונדערן די דרייסטקייט און די פעהיגקייט פון דעם יידישן בעל מלאכה, וואס ארבעט אויף אזא הייך און כמעט אין דער לופט.

איך געדענק א שבת, ווען מיר חדר יינגלעך, האבן זיך בגנבה ארויף גדראפעט דורך די אינערווייניגסטע טרעפ און לייטערס אין טורם, צו זעהן דעם מעכאניזם פון די גרויסע שטאט זייגערס. מיר זענען אויך צוגע-קומען צום שפיץ פונם טורם ווי סזענען געווען קליינע פענסטערלעך א רום, פון וועלכע מען האט געקענט ארויס קוקן און זעהן די גאנצע פראכטפאלע געגנט פון דער שטאט.

און אזוי פלעגן מיר שטיין פארגאפט און קוקן אין די ווייטקייטן און א ציטער פלעג אנכאפן ביים הארצן, און דער קאפ האט זיך פארדרייט ווען מען האט געגעבן א קוק ארונטער.

די צייט איז שבת, זומער נאכמיטאג. די זון שיינט און ווארמט מחיה נפשות. דער הימעל איז בלוי, ווי ווייט דאס אויג דערגרייכט. נאר קליינע ווייסע כמא־רעכלעך שוועבן לאנגזאם זעהר הויך אונטערן בלויען הימעל. אונטן אין רינעק אין די ארומיקע יידישע געס-לעך, הערשט א שבתדיקע רוהיקע שטילקייט מען זעהט נישט קיין מענטשן. די יידן שלאפן יעצט דעם שבתדיקן נאכן קיגלדיקן שלאף.

אין הויף פונם ראטהויז ביי דער שטאט ברונע, דרייען צוויי יידישע קינדער דאס אייזערנע ראט פון דער פאמפע... און א קליינער שטראם פון קלאר וואסער גיסט זיך פונם רייער פון דער פאמפע אין א אינטערגעשטעלט קריגעל אויפן באדן. ווייט, זעהט מען די גאלד כוואלענדע צייטיקע תבואה פעלדער און ווי קליינע מענטשעלעך איינגעבויגענע, שניידן די זאנגען. און לעבן זיי, שטייען אויף קופקאלעך גע-בונדענע סנאפעס. פלוצעם דערהערן מיר א שטרענגן אויסגעשריי: וואס טוהט איהר דא?? שוין זאלט איהר פון דאנען אנטלויפן... דערשראקענע לויפן מיר פון טורם אראפ און מיר דערזעהן אז דער שרייער אויף אונז, איז דער שטענדיק שמייכעלדיקער געמיינדע פאליציאנט, וואס מען האט איהם גערופן „דער בילאק״ (דער ווייסער). א חוץ זיין אמט אלץ געמיינדע פאליציאנט און פייפער אויפן טורם, פלעג ער אויך שפילן אויף א טרומפעט, אויף די מלוכה פייערונגען און באזונדער א גאנצן חודש מאי, צוויי מאל אין טאג, פרי און פארן נאכט, פלעג ער אויסשפילן אויף זיין טראמפעט אויפן גאנעק פון ראטהויז טורם, פאר-שידענע מארשן און „מאיאווע״ פרילינג לידער, פון וועלכע די נאדווערנער איינוווינער און באזונדער די קינדער, פלעגן דערפון א הנאה האבן.

החיים החברותיים בנדברנה...
דאס געזעלשאפטליכע לעבן אין נאדווערנע..

מושב מנהלים של „גורדוניה" בטטרוב 1938

ראשוני „השומר הצעיר" בנדבורנה
בוצי קנאל, צליק יוראן,
חיים בלעכער, ד"ר יעקב דייטשער
ישעיהו ביקעל.

סניף „אחוה" בנדבורנה

לזכר נעדרים

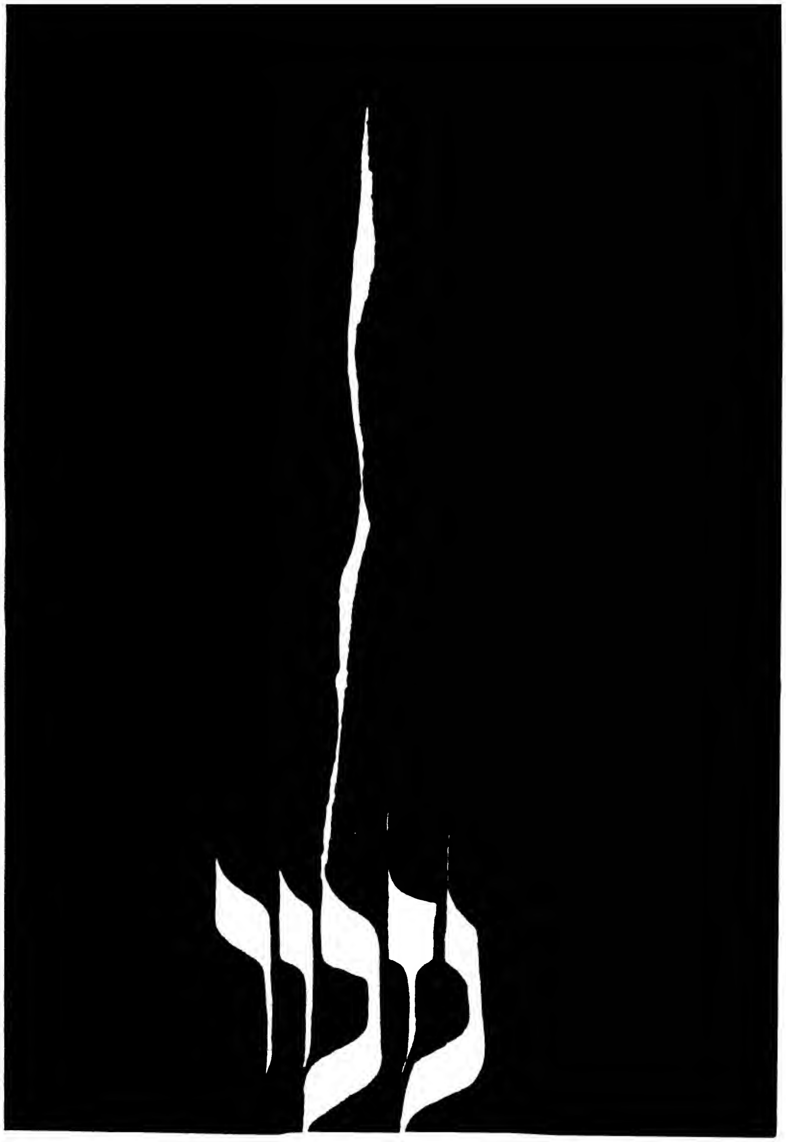
בני עירנו נדבורנה והסביבה שנפטרו בארץ

אפשטיין (אנגלברג) לאה
אבוש מנחם (מנדל)
ביקל שלומית
ביקל רחל
ביקל צבי
ביקל ישעיהו
ברגר משה (מוריץ)
ברומברגר בונם
גריפל לייבוש
גינזברג שמואל
דריילינגער חיים
דרימר פרץ
הלר בניה
הירש הנציה
וילנר יצחק
וייץ יעקב
וסרמן שמואל
זייטל חיים
לודמר מרדכי
לודמר (זיידנברג) רחל

מאזעס פרידזיה
מורגנשטרן יוסף
פיש רחל
פיש גרשון
צוידרר פייגה
צוידרר דוד
קנטר (קרמר) אהרן (ארצי)
קנטר (קרמר) יעקב (יאנצי)
קנטר (קרמר) פייגה
קליינמאן יוסף
קומורניק אסתר
קומורניק חיים
קבלר יוסף
קסבין בנימין
רום לאה (לוטי)
רום יעקב
רוזנקרנץ ישראל
רוזנהק שמואל
שמאל יצחק
שרצר מרים (מלצי)
שרצר חיים

ת. נ. צ. ב. ה.

יהא זכרם ברוך

נזכור בצער וביגון את כל החיילים והוריהם
מיוצאי עירנו, שנתנו את נפשם במלחמות ישראל
למען המולדת ובדמם הביאו את עצמאותנו.

כולם לחמו מלחמת גבורה,
כבוד ותהלה לגבורים.
תנחומים להוריהם
בני נדבורנה והסביבה.

ל ז כ ר

ח ב ר י נ ו ב נ י ע י ר נ ו

רום יעקב

קליינמן יוסף

קנטר (קרמר) אהרן (ארצי)

שרצר חיים

אבוש מנחם (מנדל)

ז כ ר ו נ ם ל ב ר כ ה

ממייסדי הארגון, פעיליו וחברי הועד
שהלכו מאתנו בטרם עת.
הובאו לקבורה בבית העלמין בחיפה

ת. נ. צ. ב. ה.

ועד ארגון יוצאי נדבורנה והסביבה

ועד הוצאת הספר „עדות וזכרון"

גל עד

לבני משפחתי היקרים

אמי — רחל פיש 1887—1952 נפטרה בחיפה
אבי — גרשון פיש 1873—1949 נפטר בחיפה
בעלי — אהרן קנטר 1903—1975 נפטר בחיפה

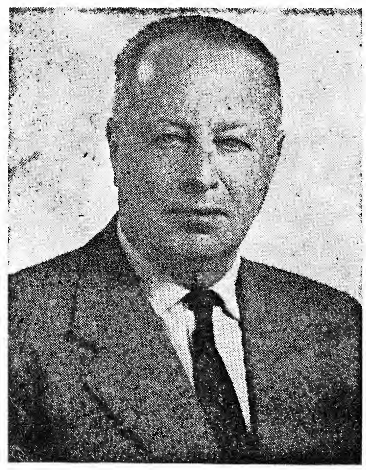
☆ ☆

פייגה קנטר 1886—1969 נפטרה בחיפה
יוסף (יוסי) קנטר 1906—1961 נפטר בארה"ב
יעקב (ינצי) קנטר 1909—1973 נפטר בתל־אביב

זכרונם לברכה ת. נ. צ. ב. ה.

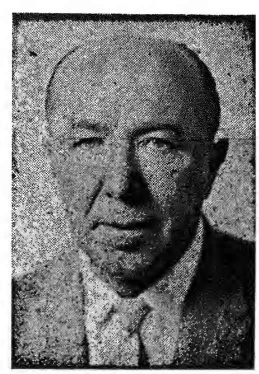
רחל פיש ז"ל

אהרן קנטר ז"ל

גרשון פיש ז"ל

יוסף קנטר ז"ל

פייגה קנטר ז"ל

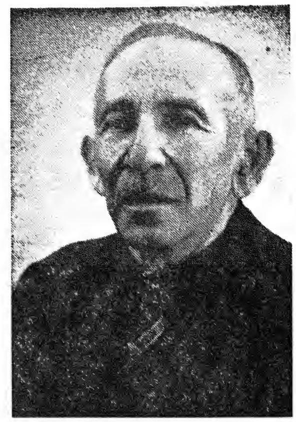

יעקב קנטר ז"ל

המנציחה: זוזה קנטר (פיש) חיפה

מצבת זכרון
להורי היקרים
שנפטרו
בחיפה

ת.נ.צ.ב.ה.

אבי — יעקב רום
בן אלעזר ז"ל
1970—1897

אמי — לאה (לוטי) ז"ל
רום
לבית ברומברגר
1955—1898

המנציחה:
הבת
יפה קרש (רום)
חיפה

לזכר יקירנו
יוסף קליינמן ז"ל

עבר את הימים הנוראים בשואה בנדבורנה

עלה לארץ ישראל מפולין בשנת 1951

נפטר והובא לקבורה בבית העלמין בחיפה,
ג' טבת תשל"ד 16.12.1974

יהי זכרו ברוך

המנציחים:
אשתו — **טונקה קליינמן**
אחיו — **יעקב קליינמן**

יוסף קליינמן ז"ל

אזכרה שנתית

לזכר קדושי

נדבורנה והסביבה

א׳ דחוה״מ סוכות

ארגון יוצאי נדבורנה

והסביבה בישראל

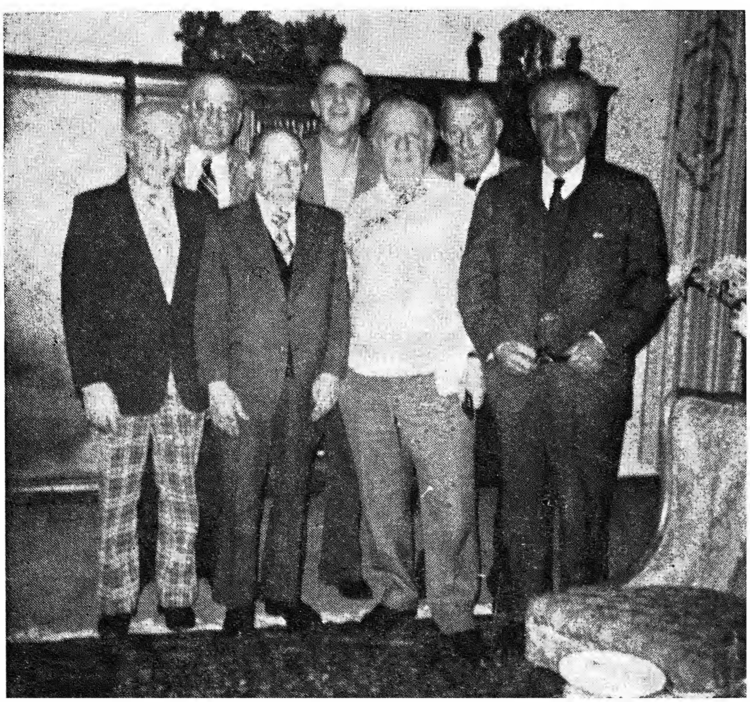

חברי ועדת ביצוע להוצאת הספר „עדות וזכרון" בעבודתם.

חברים פון אויספיר קאמיטעט פארן ארויסגעבן דעם יזכור־בוך ביי זייער ארבעט מנחם (מנדל) אבאש ז"ל, ישראל כרמי (אוטו קראמער), ישראל (איסקה) גרויאר, זלמן הרץ.

חברי ארגון יוצאי נדבורנה בארה"ב.

חברים פון נאדווארנער קאמיטעט אין אמעריקא ישעיהו שמערלער, ד"ר יעקב דויטשער, פרץ קניטעל, שיע בערגער, בערנארד ראטשפרעכער, יצחק מילער, פאול בערגער.

ישעיהו שמערלער

די נאדווערנער אין אמעריקע

אין דעם ספר הזכרון ווערט פאראייביגט אונזער אידיש שטעטל נאדווערנע וואס איז אזוי גרויזאם פארטיליגט געווארן דורך די דייטשע מערדער. מיינע נאדווערנער פריינד דא, אין ניו יארק, האבען מיר אנפארטרויט די אויפגאבע, אז איך זאל עפעס דערציילן וועגן אונזערע נאדווערנער לאנדסלייט, וועלכע האבן אין משך פון א סך יארן איינגעוואנדערט קיין אמעריקע. זיי האבן מיך געבעטן צו שרייבן, ווי אזוי אונדזערע לאנדסלייט האבן זיך דא צוגעפאסט צו דעם לעבענס-שטייגער, וואס איז געווען פאר זיי פרעמד; ווי אזוי זיי האבן זיך ארגאניזירט אין דער גרויסער וועלט-שטאט ניו יארק; ווי אזוי זיי האבן אנגעפירט א הילפס-ארבייט פאר די לאנדסלייט אין דער אלטער היים; ווי אזוי זיי האבן זיך באטייליגט אין די אקטיוויטעטן פון די פארשידענע פילאנטראפישע געזעלשאפטן און צדקה-אונטערנעמונגען. בכדי אז מען זאל אויך ניט פארגעסן וועגן אונזערע נאדווערנער דא, אין אמעריקע.

מיר איז ניט לייכט צו דערפילן די אויפגאבע, וואס איז מיר אנפארטרויט געווארן. איך בין געקומען קיין אמעריקע ערשט א קורצע צייט נאכ'ן צווייטן וועלט-קריג און איך ווייס זער ווייניג וועגן דעם, ווי אזוי די נאדווערנער אימיגראנטן האבן זיך דא צוגעפאסט צום נייעם לעבן. דאך וועל איך, לויט די מעגליכקייטן, זיך באמיען צו געבן א גערעכטע בילד פון דעם לעבן, פון די מאטערנישן און אויפטועןן פון די דאזיגע „אימיגראנטן-מארטירער". איך באנוץ דאס ווארט „מארטירער" פאר שילדערן די אימיגראנטן, ווייל לויט מיין מיינונג דארפן די דאזיגע איינגעוואנדערטע, וועלכע האבן מיט א סך יארן צוריק פארלאזן אונזער שטעטל נאדווערנע, באטראכט ווערן אין א געוויסן זין טאקע אויך אלס מארטירער. זיי זיינען דאך געווען די ארימסטע פון די ארימע אין אונזער שטעטל. על פי רוב זיינען זיי געווען בעלי-מלאכה'ס, וועלכע האבן זער שווער געארבייט אין נאדווערנע און האבן דערפון ניט געקאנט מפרנס זיין זייערע משפחות.

ווי אזוי עס האט אויסגעזען דער גורל פון א אידישן בעל-מלאכה אין דעם קליינעם שטעטל פון דער אלטער היים, איז שוין געשילדערט געווארן אין דעם אלט באקאנטן טרויעריגן ליד: „אט אזוי נייט א שניידער":

„ער נייט און נייט א גאנצע וואך,
און פארדינט פון א בייגל א לאך".

ווייל איך אליין בין געקומען קיין אמעריקע ערשט נאך דעם צווייטן וועלט קריג, האב איך מיין באשרייבונג וועגן די נאדווערנער יידן אין די פארייניגטע שטאטן געשטיצט אויף די באריכטן און אינפארמאציעס, וואס איך האב באקומען פון פאלגענדע קוואלן: 1) פון די עלטערע לאנדסלייט, וועלכע האבן איינגעוואנדערט אהער מיט א סך יארן צוריק; 2) פון די פארצייכענונגען אין די פראטאקאל-ביכער פון דער „פוירסט נאדווערנע סיק בענעוואלענט אסאסיאיישאן"; 3) אויך האב איך זיך באנוצט מיט די אויפשריפטן אויף די מצבות אויף די קברים אין סטעטען איילאנד, ניו יארק, אויף די נאדווערנער בית-עלמינס. דארט לייכטן ביז היינט די נעמען פון די איידעלע נאדווערנער אימיגראנטן, די גוטהארציגע מענשן, וועלכע האבן פארשטאנען צו גרינדן דעם וויכטיגן פאראיין „אנשי נאדווערנע", וואס איז געווארן די היים פון אונזערע לאנדסלייט אין דער פרעמד.

אויף די נאדווערנער בית עלמינס זעט מען אויך די מצבות נאך די זין פון די דאזיגע אימיגראנטן, וועלכע האבן פארלוירן זייערע יונגע לעבנס אויף די שלאכט-פעלדער אין דעם קאמף געגן די דייטשע מערדער. א טייל פון אט די געפאלענע סאלדאטן זיינען געווען די איינציגע קינדער פון זייערע אומגליקליכע עלטערן. יעדעס יאר אין „מעמאריעל דעי" (געדענק-טאג) באערן די קריגס-וועטעראנען, ביי די דאזיגע מצבות, דעם אנדענק פון די געפאלענע סאלדאטן און שטעלן אוועק אויף די קברים א קליינע אמעריקאנער פאן.

עטליכע פון די מצבות הויבן זיך אויף איבער די קברים פון נאדווערנער לאנדסלייט, וועלכע האבן דורכגעמאכט דעם היטלערישן גיהנום און האבן נאכ'ן קריג איינגעוואנדערט קיין אמעריקע. אבער זיי האבן ניט אויסגעהאלטן פון די שוידערליכע ליידן און פיין אין דער היטלער-צייט און זיינען פריצייטיג געשטארבן.

אונזערע נאדווערנער לאנדסלייט אין אמעריקע פארדינען פולשטענדיג, אז מען זאל שרייבן וועגן זיי אין דעם יזכור-בוך. סוף-כל-סוף איז דאס בוך געווידמעט דעם אנדענק פון אונזער היימשטעטל, וואס איז אזוי גרויזאם פארטיליגט געווארן דורך די דייטשע מערדער. און אונזערע לאנדסלייט אין אמעריקע האבן קיינמאל ניט פארגעסן זייער נאדווערנע, מיט וועלכער זיי האבן תמיד זיך געפילט ענג פארבונדן אין זייער גייסט און אין זייער געמיט — כאטש זיי זיינען געווען אויף טויזנטער מייל דערווייטערט פון זייער שטעטל.

ווי שטארק נאענט זייער היימשטעטל איז זיי געווען צום הארצן, באווייזט פאלגענדע האנדלונג זייערע:

ווען די אידישע אימיגראנטן פון נאדווערנע האבן דא אין ניו יארק, אין יאר 1897, געגרינדעט א לאנדסמאנשאפט, האבן זיי אנגערופן די ארגאניזאציע **„אנשי נאדווערנע"**. דאס באווייזט, ווי שטאלץ זיי זיינען געווען מיט זייער היימשטעטל. זיי האבן באקרוינט זייער נייעם פאראיין מיט'ן נאמען פון זייער שטעטל, בכדי עס זאל ניט פארגעסן ווערן.

דער צוועק און די אויפגאבע פון דעם נאדווערנער פאראיין איז בעיקר געווען צו העלפן די נויטבאדערפטיגע לאנדסלייט און באזונדערס די ניי-אנגעקומענע אימיגראנטן. די גרינדער פון „אנשי נאדווערנע" זיינען געווען: יוסף לייב (לואיס) ארצט; בערל באַכנער, יהודה לייב (לעאן) באננער; בינם בנימין בארטאן, אפרים פישל משה (פיליפ) הירש, נפתלי הערצל יעגער און נאך עטליכע אנדערע.

די „סאסייעטי" איז געווען ווי א רעטונגס-אינזעל פאר דעם איינזאמען און עלענדן ניי-איינגעוואנדערטן, וועלכער איז פלוצלונג אריינגעקומען אין א פרעמדער וועלט. אויף דעם רעטונגס-אינזעל האט דער ארימער און איינזאמער אימיגראנט געפונען א היימישע אטמאספערע. מען האט אים דארט ארויסגעהאלפן אויף פארשיידענע אופנים. מען האט געשאפן פאר אים א וואוינונג און אן ארט, וואו צו ארבייטן. אויסערדעם, האט מען אים שפעטער געהאלפן אריבערצוברענגען זיין פאמיליע, וועלכע ער האט איבערגעלאזט אין דער אלטער היים, ווען ער איז אוועקגעפארן. די דאזיגע אויסערגעוויינליכע ברידערליכע פארזארגונג און הילף פאר די ניי-איינגעוואנדערטער לאנדס-לייט איז איינס פון די שענסטע און איידעלסטע קאפיטלען, וואס אונזערע נאדווערנער לאנדסלייט אין אמעריקע האבן אריינגעשריבן אין זייער געשיכטע — אין דער געשיכטע פון זייער הילפס-ארבייט, מיט וועלכער זיי האבן זיך אזוי שטארק אויסגעצייכנט אין משך פון אלע יארן, זינט זיי האבן אנגעהויבן עמיגרירן אין די פאראייניגטע שטאטן.

ניט ווייניגער גרויסמוטיג איז געווען זייער הילף פאר די יידן אין זייער שטעטל נאדווערנע, וועלכע זיינען שווער געטראפן געווארן פון דעם ערשטן וועלט-קריג. באלד נאכ'ן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט-מלחמה, אין יאר 1914, האט א גרויסע שריפה כמעט ווי חרוב געמאכט אונזער שטעטל נאדווערנע. די אידן אין שטעטל זיינען איבער נאכט געבליבן אָן א דאך איבער'ן קאפ און זיינען רואינירט געווארן. דאן זיינען געקומען די מלחמה-אפעראציעס אין דער געגענד, וואס האבן געבראכט גרויסע היזקות, און אין וועלכע א סך זיינען אומגעקומען. די רוסישע ארמיי האט פארנומען דאס שטעטל. ווילדע קאזאקן-הארדעס, וועלכע זיינען געווען באקאנט מיט זייער גיפטיגער שנאה צו יידן, האבן זיך א ווארף געטאן אויף די יידישע איינוואוינער פון נאדווערנע און האבן פאגראמירט יידישע הייזער. באלד איז אויך איבערגעריסן געווארן די פארבינדונג מיט די לאנדסלייט אין אמעריקע.

און ווען די שרעקליכע מלחמה האט זיך געענדיגט, האבן די נאדווערנער לאנדס-לייט אין אמעריקע געענטפערט מיט א גרויסער הילפס-אקציע אויף די פארצווייפלטע ווענדונגען, וואס האבן זיך דערטראגן פון אונזער היימשטעטל. באלד זיינען איבערגעשיקט געווארן גרעסערע געלד-סומעס, וואס האבן געהאלפן די שווער-געטראפענע אידן אין נאדווערנע ווידער-אויפצובויען זייערע צעשטערטע הייזער. אויך זיינען פארזארגט געווארן דורך דער פארמיטלונג פון „אמעריקען דזשאינט דיסטריביושאן קאמיטע" גרעסערע טראנספארטן לעבנסמיטלען פאר די ארימע אין אונזער היים-שטעטל.

א סך הילף איז געשיקט געווארן פאר די צעריסענע פאמיליעס, וועלכע האבן איבער דער מלחמה ניט געהאט קיין מעגליכקייט צו פאראייניקן זיך מיט זייערע קרובים אין אמעריקע. אויף א גיכן אופן זיינען פארזארגט געווארן שיפס-קארטעס מיט געלד אויף די רייזע-קאסטן, בכדי די פאמיליעס זאלן ווי אמשנעלסטן זיך קאנען ווידער צונויפקומען. ווי שטארק צוגעבונדן די נאדווערנער לאנדסלייט אין אמעריקע זיינען געווען צו זייער היימשטעטל, און ווי גרויסמוטיג זיי זיינען געווען גרייט צו העלפן די פאראַרימטע אין נאדווערנע, באווייזט פאלגענדע איידעלע טאט:

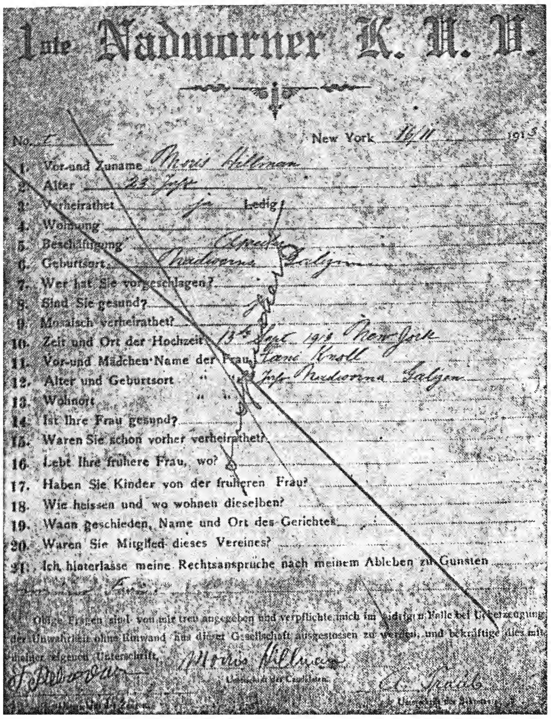
נאך דער ערשטער וועלט-מלחמה, אין די צוואנציגער יארן, איז דערהאלטן געווארן א בקשה וועגן הילף פון איינעם פון די רבנים אין שטעטל, ר' מאיר דער פאסיעטשנער, וועלכער האט געלעבט אין גרויס ארימקייט. ער האט געדארפט אויסהאלטן עטליכע קינדער, און צווישן זיי א טאכטער, וועלכע איז שוין געווען ראויה לחופה. אבער דער רב, ר' מאיר דער פאסיעטשנער, איז ניט געווען בכוח צונויפצוזאמלען פאר איר דעם געהעריגן נדן, בכדי זי חתונה מאכן. האט ער זיך געווענדעט צו די נאדווערנער לאנדסלייט אין אמעריקע נאך הילף. דער ענטפער איז געקומען אויף א גרויסארטיקן אופן. די לאנדסלייט אין ניו יארק האבן אויף זייערע קאסטן אראפגעבראכט דעם רב אויף די ימים נוראים אלס חזן. נאָכדעם, ווי ער איז געווען עטליכע וואכן ביי די לאנדסלייט אין ניו יארק, איז דער רב ר' מאיר דער פאסיעטשנער צוריקגעפארן אהיים קיין נאדווערנע א צופרידענער און א גליקליכער. ער איז געווען „באלאָדן" מיט א נדן פאר זיין טאכטער, און האט אויך געהאט מיט זיך א געוויסע סומע געלד, און ער האט געקאנט קויפן א קליין הויז פאר זיין משפחה.

ווען האט זיך אנגעהויבן די איינוואנדערונג פון נאדווערנער יידן קיין אמעריקע ?

אין די אכציגער יארן פון פאריגן יארהונדערט האבן שוין געוואוינט אין ניו יארק אידישע אימיגראנטן פון אונזער שטעטל נאדווערנע. דער שרעקליכער דלות און די גרויסע נויט האבן דערפירט די דאזיגע ארימע אידען, צו צעשיידן זיך מיט זייערע פאמיליעס און אויסצוואנדערן פון זייער שטעטל, וואו זיי זיינען געבוירן געווארן און וואו זיי זיינען אויפגעוואקסן. זיי האבן זיך אנגעשלאסן אן דעם גרויסן שטראם פון אידישע עמיגראנטן פון רוסלאנד, וועלכע זיינען געלאפן פון די רדיפות און פון די פאגראמען אין זייערע שטעט און שטעטלעך און האבן זיך אוועקגעלאזט אין דער ווייטער פרעמד, אין דער נייער וועלט, וואו זיי האבן געהאפט צו געפינען מנוחה און גליק. א רייזע מיט דער שיף איבער׳ן אטלאנטישן אקעאן אין יענער צייט האט געדויערט זער לאנג. אזא נסיעה אין די קאיוטעס פון פערטן קלאס, מיט וועלכן די ארימע אימיגראנטן זיינען געפארן, איז געווען פאר זיי א גרויסע מאטערניש.

און אויך נאכדעם, ווי זיי זיינען אנגעקומען אין דעם „גאלדענעם לאנד"... פון קאלאמבוס׳ן און זיינען מיט מזל דורכגעגאנגען די אונטערזוכונגען אין „קעסעלגארטן", אין עליס איילאנד, פאר וועלכע מען האט זיך אזויפיל געשראקן, — האבן זיך די ליידן פון די ארימע אימיגראנטן ניט געענדיגט. עליס איילאנד איז מיט רעכט אנגערופן געווארן דורך די אימיגראנטן אלס „טרערן־אינזל". אלע אימיגראנטן, וועלכע זיינען אנגעקומען מיט די שיפן, זיינען אונטערזוכט געווארן דורך די שטרענגע קאראנטין־דאקטוירים. אימיגראנטן מיט אומהיילבארע קראנקהייטן, באזונדערס מיט קראנקע אויגן, זיינען צוריקגעשיקט געווארן. די איינוואנדערער האבן אין דעם פרעמדן לאנד ניט געהאט קיינעם, וועלכער זאל זיי קאנען העלפן מיט שאפן פאר זיי א דירה, אדער פארזארגן זיי מיט ארבייט, און אפילו ניט מיט געבן זיי א גוטע עצה.

די דאזיגע ביטערע ליידן און שוועריקייטן, וואס די אימיגראנטן האבן געדארפט דורכמאכן ביים אנקומען קיין ניו יארק, אין סוף פון פאריגן יארהונדערט, האבן געפירט עטליכע איידעלע און גוטהארציגע צווישן זיי צו דעם באשלוס וועגן גרינדן א פאראיין פון לאנדסלייט, בכדי צו קאנען העלפן די אימיגראנטן פון זייער היימשטעטל, וועלכע וועלן נאכטאן זייער ביישפיל און זיך אוועקלאזן קיין אמעריקע. און אזוי איז אין יאר 1897 געגרינדעט געווארן דא, אין ניו יארק, דער ערשטער פאראיין פון לאנדסלייט פון נאדווערנע, מיט וועלכער די נייע אימיגראנטן פון דעם שטעטל האבן זיך געפילט אזוי שטארק פארבונדן.

1ste Nadworner K. U. V.

No. 1 New York 14/11 1913

1. Vor-und Zuname Moris Hellman
2. Alter 23 Jahr
3. Verheirathet ja Ledig
4. Wohnung
5. Beschäftigung
6. Geburtsort Nadworna Galizien
7. Wer hat Sie vorgeschlagen?
8. Sind Sie gesund?
9. Mosaisch verheirathet?
10. Zeit und Ort der Hochzeit 13 Sept 1913 New York
11. Vor-und Mädchen-Name der Frau Fanni Kroll
12. Alter und Geburtsort " " Nadworna Galizien
13. Wohnort " "
14. Ist Ihre Frau gesund?
15. Waren Sie schon vorher verheirathet?
16. Lebt Ihre frühere Frau, wo?
17. Haben Sie Kinder von der früheren Frau?
18. Wie heissen und wo wohnen dieselben?
19. Wann geschieden, Name und Ort des Gerichtes
20. Waren Sie Mitglied dieses Vereines?
21. Ich hinterlasse meine Rechtsansprüche nach meinem Ableben zu Gunsten

Obige Fragen sind von mir treu angegeben und verpflichte mich im widrigen Falle bei Ueberzeugung der Unwahrheit ohne Einwand aus dieser Gesellschaft ausgestossen zu werden, und bekräftige dies mit meiner eigenen Unterschrift.

Morris Hellman
Unterschrift des Candidaten.

„קאנגרעגיישאן אנשי נאדווערנע"

דעם 2־טן נאוועמבער 1897 האבן אויף דער איסט מאיד אין ניו יארק זיך פארזאמלט א גרופע איינגעוואנדערטע אידן פון נאדווערנע, אויף דער איניציאטיוו פון די לאנדסלייט ל. ארצט, בערל באכנער, לעאן באננער, בנימין בארטאן, פיליפ הירש און הערצל יעגער, און האבן געגרינדעט דעם נאדווערנער פאראיין „קאנגרעגיישאן אנשי נאדווערנע". שפעטער איז דער נאמען געענדערט געווארן אויף „ערשטער נאדווערנער קראנקן־אונטערשטיצונגס־פאראיין". און נאך שפעטער איז דער פאראיין אנגערופן געווארן „פווירסט נאדווערנע מיק בענעוואלענט אסאסיאיישאן". די ביכער פון דער געזעלשאפט זיינען דעמאלט געפירט געווארן אין דער דייטשער שפראך.

דער צוועק און די אויפגאבע פון דער ניי־געגרינדעטער „קאנגרעגיישאן" זיינען געווען: 1. צו געבן די ניי־איינגעוואנדערטע לאנדסלייט א סאציאלע נעסט — אן אדרעס, וואוהין די נויטבאדערפטיגע קאנען זיך ווענדן נאך הילף. 2. צו שטיצן ארימע לאנדסלייט אין פאל פון קראנקהייטן און פארזארגן די קבורה פון פארשטארבענע. 3. אנצוהאלטן אויך דא, אין ניו יארק, דעם טראדיציאנעלן רעליגיעזן אידישן לעבנסשטייגער, צו וועלכן מען איז געווען צוגעוואוינט אין דער אלטער היים. פאר דעם דאזיגן צוועק האט די „קאנגרעגיישאן" געגרינדעט א בית־התפילה אין

ניו יארק, אויף 630 איסט 5-טער גאס) וואו די לאנדסלייט זיינען געקומען דאווענען און לערנען.

איז עס ניט א וואונדערליכער צוזאמענטרעף? אין יאר 1897 האבן עטליכע הארציגע אידן, אימיגראנטן פון שטעטל נאדווערנע, געגרינדעט די לאנדסמאנשאפט „אנשי נאדווערנע“, וואס איז געווארן א היימיש, ווארים ווינקעל, א זאמל-פונקט פאר די עלנדע, איינזאמע, נויטבאדערפטיגע נייע אימיגראנטן — און אין דעמזעלבן יאר 1897 האט א גרויסער איד, דער וויזיאנער דר. טעאדאר הערצל, צונויפגערופן אין באזעל דעם ערשטן ציוניסטישן קאנגרעס, וואו ער האט פראקלאמירט די אידייע פון „אידענשטאט“, און וואו עס איז אנגענומען געווארן דאס היסטארישע באזעלער פראגראם, אין וועלכן עס איז דערקלערט געווארן, אז „דער ציוניזם שטרעבט צו שאפן א עפענטליך-רעכטליך געזיכערטע היים פאר'ן אידישן פאלק אין ארץ ישראל.“

אויסערדעם האבן אין דעמזעלבן יאר 1897, ווען עס איז אנשטאנען אין ניו יארק דער ערשטער נאדווערנער פאראיין, זיך פארזאמלט אין דער שטאט ווילנע א גרופע אידישע ארבייטער-פירער, וועלכע האבן געגרינדעט דעם „אלגעמיינעם אידישן ארבייטער-בונד“, וואס האט געשפילט זער א גרויסע ראלע אין לעבן פון די אידישע ארבייטער אין רוסלאנד און אין פוילן.

מיר איז נאך געווען באשערט צו זיין ביים דאווענען אין דער נאדווערנער שוהל אין ניו יארק. דאס איז געווען אין דעם ערשטן שבת נאכדעם, ווי איך בין געקומען פון וויען קיין ניו יארק, אין פעברואר 1947. מיין לאנדסמאן, הערצל באל, האט זיך דערוואוסט דורך „האיאס“ וועגן מיין אנקומען. דער גוטער הערצל באל איז געקומען צו מיר, מיך צו באגריסן און מאכן איבער מיר די ברכה פון תחית המתים. ער האט מיר געזאגט, אז ניט ווייט פון מיין וואוינונג, אויף דער צווייטער עוועניו און 9-טער גאס, געפינט זיך א נאדווערנער שוהל, און ער האט געוואלט, אז איך זאל גיין מיט אים דאווענען אין דער בית התפילה פון אונזערע לאנדסלייט. זעלבסטפארשטענדליך האב איך דערפילט זיין וואונש, און מיר זיינען אוועק צוזאמען צו די שבת'דיגע תפילות אין דער נאדווערנער שוהל.

ווען איך בין אריינגעקומען אין דער נאדווערנער שוהל, בין איך געווארן טיף גערירט ביז טרערן, הגם איך קאן ניט זאגן, אז איך זאל זיין א באזונדערס פרומער איד. אבער איך האב זיך דערמאנט, ווי איך בין אין די היטלער-יארן געווען אן עדות, ווען אונזערע בתי תפילה זיינען פארוואנדלט געווארן אין שטאלן פאר פערד און אין לאטרינען (בתי שימוש). און נאך מער בין איך גערירט געווארן, ווען דער פרעזידענט פון דער „קאנגרעגיישאן“, הערצל יעגער, האט מיך אויפגערופן צו דער תורה און מיך מכבד געווען מיט אן „עליה“.

די מתפללים אין דער שוהל, אונזערע לאנדסלייט, זיינען מיר געווען באקאנט בלויז לויט זייערע פאמיליען-נעמען, ווייל אלע האבן זיי שוין געהאט איינגעוואנדערט קיין אמעריקע מיט א סך יארן צוריק. און עס איז מיר געווארן שווער אויפ'ן הארצן, ווען זיי האבן מיך גענומען אויספרעגן וועגן זייערע קרובים און האבן געוואלט וויסן, וואס עס איז געשען מיט זיי. מיך האט געפייניגט א שולד-געפיל, פארוואס זיי, די קרובים זייערע, זיינען אומגעקומען, און איך — ניט.

דער 100-יעריגער נחמן סאַלטיס
דער איינציגער לעבן-געבליבענער לאנדסמאן
אונזערער, וועלכער איז געווען ביי דער גרינדונג פון
ערשטן נאדווערנער פאראיין אין ניו יארק,
„אנשי נאדווערנע“

פרייטיג, יוני 21, 1974 — פארווערטס - 2

ביי א יום-טוב פון 100 יאָר

מעיאר עיברעהעם ביהם ביי א זעלטענער אידישער שמחה. — דער 100־טער געבורטסטאג פון א אידישן פאלקס-מענש. — זיינע קינדער, אייניקלעך, אור-אייניקלעך ביי דער פייערונג. — פון אשטעטל אין גאליציע ביז ניו יארק. — דאס לעבן פון אמאליגע אידישע אימיגראנטן אויפגעלעבט. — געזאנג, פרייד און וואונשן צום אידישן מעיאר פון דער גרעסטער שטאט. — דער יום-טוב אין דער ביאליסטאקער היים. מעיאר עיברעהעם ביהם און זיין פרוי, מערי, מיט דעם 100-יאריגן ר' נחמן סאלטיס.

א דאנק דעם באריכט, וואס איז געווען פארעפנטליכט אין דער ניו יארקער אידישער צייטונג „פארווערטס“, דעם 21-טן יוני 1974.

האב איך זיך דערוואוסט, אז אין א מושב זקנים אין ניו יארק איז אין „פאטער'ס טאג“ געפייערט געווארן דער געבורטס-טאג פון א זעלטענעם 100-יעריגן אידן. און אין דעם יובילאר האב איך צו מיין גרויסער איבערראשונג און פרייד אנטדעקט אונזערן א לאנדסמאן, וועלכער איז דער איינציג לעבן-געבליבענער, וואס האט בייגעוואוינט די גרינדונג פון ערשטן נאדווערנער פאראיין אין ניו יארק.

דער נאמען פון דעם 100-יעריגן לאנדסמאן אונזערן איז נחמן סאַלטעס. ער האט איינגעוואנדערט קיין אמעריקע אין יאר 1897, ווען עס איז געגרינדעט געווארן דער ערשטער נאדווערנער פאראיין אין ניו יארק. געקומען איז ער, אמת, פון דעם קליינעם מקום דזשוויניאטש, ביי סאַלאַטווינא, ניט ווייט פון נאדווערנע (דזוויניאטש איז געווען באקאנט מיט אירע ערדוואקס- און נאפט-גרובן).

מעיאר עיבערהעם ביהם און זיין פרוי, מערי, מיט דעם 100־יאריגען ר׳ נחמן סאלטיס

דער נאמען סאָלטעס איז מיר ניט געווען פרעמד, ווייל ער — נחמן סאָלטעס, און זיינע עלטערן זיינען געווען אונזערע נאענטסטע שכנים. מיינע עלטערן האבן געוואוינט אין יענער צייט אין דזשוויניאטש, וואו מיין פאטער האט געהאט א פאסטן אין דער נאפט־געזעל־שאפט.

זעלבסטפארשטענדליך בין איך באלד צומארגנס, נאכדעם ווי איך האב איבערגעלייענט דעם אויבן־דערמאנטן באריכט אין דער צייטונג, אוועקגעפארן אין דעם מושב זקנים, וואו עס האלט זיך אויף נחמן סאָלטעס, צו זען מיין לאנדסמאן און שכן. איך האב אים געפונען אין זיין צימער, אפרוהענדיג זיך אין בעט. „דאס איז מיין דרימל, וואס איך כאפ יעדן נאכמיטאג" — האט ער מיר געזאגט. דער 100־יעריגער זקן זעט אויס, לויט זיינע יארען, נאך פארהעלטניס־מעסיג יונג און ער איז פול מיט לעבן. ער האט זיך זער שטארק דערפרייט, ווען איך האב זיך פארגע־שטעלט פאר אים אלס א לאנדסמאן פון דזשוויניאטש. און נאך גרעסער איז געווען זיין שמחה, ווען איך האב אים אנגערופן דעם נאמען פון מיין פאטער. ער האט מיר געזאגט, אז זיין פאטער לייב ע״ה און מיין פאטער מענדל חיים ע״ה זיינען געווען זער גוטע פריינד. און ער האט מיר דערציילט א סך אינטערעסאנטע פרטים פון דעם לעבן אין יענער צייט, ווען מיר זיינען געווען שכנים.

אין מיינע אויערן האט עס געקלונגען ווי א חלום, ווען ער האט מיר געשילדערט, ווי ער מיט זיין פאטער לייב סאלטעס האבן מיט זעקס און זיבעציג יאר צוריק אויסגעוואנדערט קיין אמעריקע. איך בין דעמאלט אלט געווען פיר יאר אין אונזער שמועס האבן מיר זיך פונאנדערגערעדט באזונדערס וועגן באקאנטע לאנדס־לייט פון דזשוויניאטש, סאָלאָטווינא און נאדווערנע. איך האב געזאגט דעם זקן, אז הגם איך האב פאר־בראכט מיינע קינדער־יארן אין דזשוויניאטש, באטראכט איך זיך פאר א נאדווערנער לאנדסמאן. איך האב געוואוינט אין נאדווערנע א גרויסן טייל פון מיין לעבן, צוזאמען מיט מיין פרוי און אונזערע קינדער, — ביז צו דעם ביטערן סוף אין יאר 1941. נחמן סאָלטעס האט מיר דערביי באמערקט, אז ער האט אין ניו יארק א סך נאדווערנער פריינד. און ער האט דערמאנט, אז ער האט זיך באטייליגט אין דער פארזאמלונג פון די נאדווערנער לאנדסלייט, ביי וועלכער עס איז גע־גרינדעט געווארן דער פאראיין „אנשי נאדווערנע".

דער זקן האט זיך אריינגעלאזט אין א לענגערער שילדערונג פון יענער גרינדונגס־פארזאמלונג. ער האט מיר געזאגט, אז ער געדענקט זער גוט דאס וויכטיגע געשעעניש פאר אלע לאנדסלייט, וואס איז פארגעקו־מען אין דעמזעלבן יאר, ווען ער האט איינגעוואנדערט קיין אמעריקע. משה פון נאדווערנע, מיט וועמען ער איז געקומען צוזאמען קיין אמעריקע און האט זיך מיט אים גוט באפריינדעט — זיי האבן ביידע אויך געארבייט צוזאמען אין איין שאפ — האט אים מיט־גענומען צו דער גרינדונגס־פארזאמלונג. ער דער־מאנט זיך, אז עס איז געווען גאנץ פריילעך ביי דער אסיפה. לאנדסלייט האבן זיך א ביסל משמח געווען און געטרונקען „לחיים". דער כיבוד איז באשטאנען פון שמאלץ־הערינג מיט פרישע זעמעל. מען האט אויך געטרונקען הייסען טיי, ווייל עס איז געווען אין א קאלטן ווינטערדיגן אוונד.

איך מיין, אז נחמן סאָלטעס איז דער איינציגער לעבן־געבליבענער, וועלכער איז געווען ביי יענער היסטארישער פארזאמלונג פון אונזערע לאנדסלייט אין ניו יארק מיט זיבן און זיבעציג יאר צוריק.

איידער איך האב זיך געזעגנט מיט מיין 100־יאריגן לאנדסמאן און שכן, האבן מיר געטרונקען „לחיים" פון דער פלאש כרמל־וויין, וואס איך האב אים געבראכט. איך האב אים געוואונשן נאך א סך געזונטע יארן און האב אים צוגעזאגט, אז איך וועל אין דעם „ספר הזכרון" פון די נאדווערנער לאנדסלייט פאראייביגן אלץ, וואס ער האט מיר דערציילט וועגן זיין באטייליגונג אין דער גרינדונגס־פארזאמלונג פון ערשטן נאדווערנער פאראיין אין ניו יארק. און איך דערפיל מיין צוזאג.

„נאדווערנע יאנג מענס בענעפיט אסאסיאיישאן"

אין 1910, דרייצן יאר נאכדעם ווי עס איז גע־גרינדעט געווארן אין ניו יארק דער ערשטער נאדווער־נער פאראיין, זיינען עטליכע מיטגלידער ארויסגעטראטן פון די „אנשי נאדווערנע", איבער די חלוקי־דעות, וואס זיינען אנטשטאנען צווישן די לאנדסלייט, און

מסתמא אויך, ווייל זיי האבן געזוכט מער כבוד. אט די גרופע האט דאן געגרינדעט א צווייטן נאדווערנער פאראיין אונטער'ן נאמען: „נאדווערנע יאנג מענס בענעפיט אסאסיאיישאן". די נייע ארגאניזאציע האט זיך געשטעלט פאלגענדע צוועקן: 1. געגנזייטיגע הילף; 2. ספעציעלע פארזארגונג אין פאל פון קראנקייט, און הילף פאר דער משפחה פון א פארשטארבענעם מיטגליד; 3. פארנעמען זיך מיט דער קבורה פון פארשטארבענע מיטגלידער.

פרעזידענט פון דער „אסאסיאיישאן" איז געווען דער לאנדסמאן אייפערמאן. אלס סעקרעטאר איז אויסגעקליבן געווארן ק. שעכטער. די נייע ארגאניזאציע האט געהאט אירע פארזאמלונגען צוויי מאל א חודש.

„הערי קראוס נאדווערנער פרויען אקזילערי"

אין יאר 1934 איז געגרינדעט געווארן א פרויען-פאראיין אונטער'ן נאמען: „הערי קראוס נאדווערנער פרויען-אקזילערי". די פרויען-ארגאניזאציע — אייגענטליך א „עזרת נשים" — האט גענומען אויף זיך די אויפגאבע צו העלפן אויפהאלטן די בית התפילה פון די נאדווערנער לאנדסלייט אויף דער איסט-סאיד אין ניו יארק, 630 איסט 5-טע גאס.

ל. בראדפעלד איז געווען סעקרעטערין פון דער „פרויען אקזילערי" פאר אויפהאלטן די נאדווערנער שוהל.

„נאדווערנע סאושעל סוירקל, אינק."

נאך דער קאפיטולאציע פון היטלער-דייטשלאנד, אין 1945, האט די וועלט זיך דערוואוסט דאס שוידערליכע און דאס גרויזאמע, וואס מען האט פריער א לאנגע צייט ניט געוואלט גלויבן: אז די דייטשע בארבארן האבן אומגעבראכט אויף דעם ברוטאלסטן און טייוולאנישסטן אופן כמעט אלע אידן אין אייראפע; אז פון די מיליאנען אידן, וועלכע האבן פאר'ן קריג געלעבט אין פוילן, זיינען פארבליבן בלויז מאסן-קברים פון די דערמארדעטע און בערג מיט אש פון די פארברענטע און פארגאזטע קדושים אין די קרעמאטאריעס.

אין דער דאזיגער פינסטערער צייט פאר אידן, האבן זיך פארזאמלט אין ניו יארק, אין דער היים פון פרוי קלארא מלין (די טאכטער פון חיים און שיינדל ביטמאן) עטליכע נאדווערנער לאנדסלייט, בכדי אנצוהויבן א הילפס-אקציע פאר די לאנדסלייט, וועלכע האבן זיך געראטעוועט פון היטלערישן גיהנום. ווי ס'איז צו זען פון דעם פראטאקאל פון דער פארזאמלונג, האבן זיך באטייליגט אין אין ארום דרייסיג לאנדסלייט, צווישן זיי די איניציאטארן פון דער הילפס-אקציע: פרוי קלארא מאלין, אסקאר האאס, סיימאן יאקאב, הערמאן שטערן, פיליפ וויזעל און י. קריגעל.

די פארזאמלטע דרייסיג לאנדסלייט האבן געשאפן דעם פאראיין „נאדווערנע סאושעל סוירקל, אינק." פאר דעם צוועק פון אנפירן די הילפס-אקציע. אסקאר האאס איז געוויילט געווארן אלס פרעזידענט, און קלארא מאלין — אלס סעקרעטארין און קאסירערין. אויפ'ן ארט איז געזאמלט געווארן א גרעסערע סומע געלד, בכדי צו קענען באלד אנהויבן די דרינגענדע הילפס-ארבייט.

דער „נאדווערנער סאושעל סוירקל" האט אויסגעפונען די נעמען און די וואוין-ערטער פון די לעבן-געבליבענע נאדווערנער לאנדסלייט, און די ליסטעס פון די געראטעוועטע אידן, וואס דער „האיאס" האט דאן פארעפנטליכט אין די אידישע צייטונגען. און באלד האט דער פאראיין געשיקט צו זיי הילף: פעקלער מיט לעבנס-מיטלען און געלד-שטיצע.

ווען אין יאר 1946/47 זיינען אנגעקומען קיין ניו יארק די „ערשטע שוואלבן", די „די-פי'ס" („דיספלעיסד פוירסאנס") פון די לאגערן אין אייראפע — אויך איך בין געווען צווישן זיי — זיינען מיר אויפגענומען געווארן דורך דעם „נאדווערנער סאושעל סוירקל" אויסערגעוויינליך ברידערליך. ווען עס איז געווען נויטיג, האט דער פאראיין אויך געגעבן שטיצע. אלץ, וואס עס איז נאר געווען מעגליך, איז געטאן געווארן, בכדי צו מאכן אונז פארגעסן דעם גיהנום, דורך וועלכן מיר זיינען דורכגעגאנגען. דערפאר האבן זיך באזונדערס באמיט פרוי קלארא מאלין און בערנארד ראטשפרעכער.

דער „נאדווערנער סאושעל סוירקל" איז ניט געבליבן פאסיוו אויך ביי אנדערע הילפס-אונטערנעמונגען. אין יאר 1950 האט דער פאראיין בייגעטראגן א גרעסערע סומע געלד פאר דער אודיא-וויזועלער דערציאונג אין ישראל. אין דער דאזיגער הילפס-אקציע האבן זיך באזונדערס אויסגעצייכנט אסקאר האאס און דר. י. דויטשער. אין יאר 1967 האט דער „נאדווערנער סאושעל סוירקל" געשיקט קיין ישראל אן אמבולאנס מיט אלע נויטיגע איינריכטונגען, אלס מתנה פאר דעם „רויטן מגן דוד". פאר דעם צוועק איז געשאפן געווארן די סומע פון 6,500 דאלאר. פרוי קלארא מאלין האט זיך באטייליגט מיט א גרעסערער ביישטייערונג און האט בכלל א סך געהאלפן אין דער אקציע.

און אויך לעצטנס, ווען אונזערע לאנדסלייט אין ישראל זיינען צוגעטראטן דורכצופירן זייער פלאן וועגן ארויסגעבן א „ספר הזכרון", אין וועלכן אונזער טראגיש פארטיליגט שטעטל זאל פאראייביגט ווערן, און זיי האבן זיך געווענדעט צו די נאדווערנער לאנדסלייט אין אמעריקע מיט דער ביטע צו באטייליגן זיך אין דער הייליגער ארבייט און אויך העלפן פינאנציעל — איז עס ווידעראמאל געווען דער „נאדווערנער סאושעל סוירקל", וועלכער האט אויף דער אינספי-

ראציע פון דר. י. דוויטשער גענומען אויף זיך די פאר־פליכטונג בייצוטראגן א געהעריגן טייל פארווירקליכן דעם ווינטיגן ציל. דער „נאדווערנער סאושעל סוירקל" האט געשאפן די נויטיגע געלד־מיטלען דורך גרעסערעביישטייערונגען פון די מיטגלידער, און האט אויך צונויפגעזאמלט ווערטפולע מאטעריאלן פאר דעם „ספר הזכרון". א באדייטנדע סומע האט אויך געגעבן די „פוירסט נאדווערנע סיק בענעוואלענט אסאסיאיי־שאן".

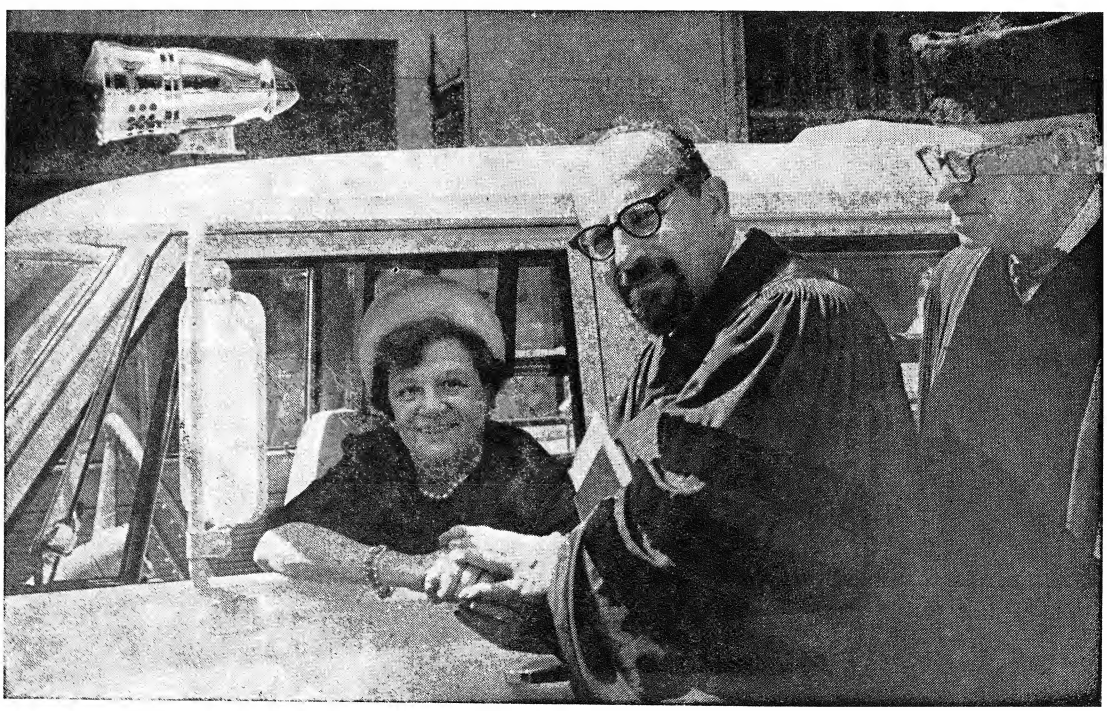
פרעזידענט פון „נאדווערנער סאושעל סוירקל" איז איצט דר. יעקב דוויטשער. בלאנקא בערגער, (שיע בערגער'ס פרוי), איז סעקרעטארין. קלארא מאלין, וועלכע האט אין פארלויף פון די דרייסיג יאר פון דער עקזיסטענץ און ארבייט פון „סוירקל" ניט געוואלט אננעמען קיין עהרען־טיטעל, זי איז אבער די „מאמע" און די נשמה פון דעם זעלטענעם פאראיין. אייגענטליך וואלט מען אים געדארפט רופן „נאדווערנער משפחה־סוירקל", ווייל יעדער צוזאמענקום פון די מיטגלידער פון דעם פאראיין דערמאנט אָן א היימישער פאמיליע־שמחה.

סוף פסוק

געווען אמאל א אידיש שטעטל. נאדווערנע איז געווען זיין נאמען. אין דער גרויסער אידישער וועלט איז נאדווערנע געווען גוט באקאנט, ווייל אין דעם שטעטל האט געלעבט א גרויסער צדיק און גאון, וואס האט זיך שטארק אויסגעצייכנט מיט זיין אהבת ישראל — דער בארימטער רבי, ר' מרדכי'לע נאדווערנער. אין דער גאנצער געגנד און ווייט ארום האט מען גע־וואוסט, אז כאטש ר' מרדכי'לע נאדווערנער זצ"ל איז אליין געווען א גרויסער קבצן, האט ער מיט דער קליינער הכנסה, וואס ער האט געהאט, זיך געטיילט מיט ארימע אידן.

און די מערסטע אידישע איינוואוינער פון ר' מרדכי'לע נאדווערנער'ס שטעטל זיינען געווען זער אורים. דאס ביסל ברויט, וואס די ארימע מאמע האט געקאנט באקן יעדן פרייטאג פאר דער משפחה אויף א גאנצער וואך, איז ניט געווען גענוג, אז די קינדער זאלן זיך קאנען אָנעסן צו־זאט. דעריבער האבן די נויטליידנדע און הונגעריגע קינדער פארלאזט זייער היים־שטייטל און זייערע משפחות און אויסגעוואנדערט קיין אמעריקע, וואו זיי האבן זיך צוזאמענגענומען און האבן געשלאסן יד־אחת, אונטער'ן נאמען פון זייער היימשטעטל. אזוי ארום איז אנטשטאנען אין אמעריקע א קליינע נארווערנע.

און הגם די נאדווערנער לאנדסלייט האבן דא, אין אמעריקע, זיך געדארפט צופאסן צו א נייעם לעבנס־שטייגער, וואס איז געווען אינגאנצן אנדערש ווי אין זייער היימשטעטל, זיינען זיי שטענדיג געבליבן געטריי די גוטע מידות און מנהגים, וואס דער רבי ר' מרדכי'לע נאדווערנער זצ"ל האט זיי געלערנט -- מקיים צו זיין שטענדיג די מצווה פון „עזוב תעזוב", העלפן די ארימע און נויטבאדערפטיגע. אויף יעדן רוף נאך הילף סיי

פרוי קלארא מאלין, אין אמבולאנס וואס דער „נאדווארנער סאושעל סוירקל" האט געשיקט קיין ישראל אין יאהר 1967

פון זייערע לאנדסלייט און סיי פון אנדערע ברידער — אידן, וועלכע האבן זיך געפונען אין א צרה, — האבן די נאדווערנער אין אמעריקע תמיד געענטפערט ברייט-הארציג.

אויך שפעטער, ווען עס איז געגרינדעט געווארן די אידישע מדינה, האבן די נאדווערנער פאראיינען זיך באטייליגט מיט גרויסע ביישטייערונגען אין יעדער הילפס-אקציע פאר ישראל. א חוץ די גרויסע פינאנ-ציעלע הילף פון יחידים. די נאדווערנער פאראיינען האבן ניט נאר געגעבן באדייטנדע סומעס פאר׳ן פאראייניגטן אידישן אפיל און אנדערע ישראל-פאנדן, נאר האבן אויך אינוועסטירט גרעסערע געלדער אין די ישראל-באנדס.

די נאדווערנער אימיגראנטן אין אמעריקע האבן קיינמאל ניט פארגעסן, און האבן תמיד אפגעהיט אין זייער זכרון די טיף-רירענדע ווערטער, מיט וועלכע די ארימע מאמע האט מיט טרערן אין די אויגן זיך גע-זעגנט מיט אירע קינדער, וועלכע האבן זיך אוועק-געלאזט אין גאלדענעם לאנד:

פאַר געזונט
מיין ליב קינד!
א בריוועלע דער מאמע׳ן
זאלסטו קיינמאל ניט פארזאמען."

און זיי, די נאדווערנער אימיגראנטן האבן גע-שריבן, ווי די מאמע האט זיי אנגעזאגט ביים געזעגענען זיך. זיי האבן געשריבן זער אפט „בריוועלעך" צו דער מאמע׳ן, צום טאטע׳ן, צו ברידער און שוועסטער, צו אלע זייערע קרובים אין דער אלטער היים. און צו די „בריוועלעך" האבן זיי שטענדיג צוגעלייגט די גרינע דאלאר-באנקנאטן, בכדי די מאמע זאל קאנען באקן מער ברויט פאר די קינדער, אז זיי זאלן ניט דארפן הונגערן.

די דאזיגע ענגע און נשמה׳דיגע פארבינדונג צווישן נאדווערנע אין אמעריקע און נאדווערנע אין דער אלטער היים האט אנגעהאלטן ביז צו דעם מו-רא׳דיקן חורבן, ווען דאס דייטשע מערדער-פאלק האט ברוטאל אומגעבראכט אלע אידישע איינוואוינער פון דעם שטעטל. דאס אידישע שטעטל נאדווערנע איז פארטיליגט געווארן, האט אויפגעהערט צו עקזיסטירן. אפילו דער נאמען פון שטעטל נאדווערנע איז געענ-דערט געווארן און פארשוואונדן, ווי איך האב געהערט. געבליבן איז איצט בלויז די קליינע נאדווערנע אין אמעריקע.

פון די פיר נאדווערנער פאראיינען אין ניו יארק, זיינען היינט-צו-טאג פארבליבן נאר צוויי: 1. „פוירסט נאדווערנע סיק בענעוואלענט אסאסיאיישאן", וואו בערנארד באדלער איז פרעזידענט, און פאול בערגער — סעקרעטאר. און 2. „נאדווערנער סאושעל סוירקל, אינק." מיט דר. דויטשער, פרעזידענט, און בלאנקא בערגער, סעקרעטארין. ביידע פאראיינען האבן איצט בלויז א קליינע צאָל מיטגלידער.

די עלטערע מיטגלידער פארלאזן די פאראיינען אויף א נאטירליכן וועג. זיי גייען אוועק אין דער אייביגקייט. נייע אימיגראנטן קומען ניט אָן מער, ווייל דאס שטעטל, פון וואנען מען פלעגט אויסוואנדערן, עקזיסטירט שוין ניט.

די קינדער פון די פריהערדיגע אימיגראנטן האבן על פי רוב אקאדעמישע בילדונג. זיי זיינען דאקטוירים, אינזשעניערן, וויסענשאפטלער, כעמיקער, לערער פון שולן, בוכהאלטער און אינדוסטריעלער. זיי זיינען אידיש-נאציאנאל געשטימט און שטיצן ישראל, און אויך די פארשיידענע פילאנטראפישע אינסטיטוציעס אין אמעריקע, מיט אן אפענער האנד. ליידער זיינען זיי ניט קיין מיטגלידער פון די נאדווערנער פאראיינען. אבער זיי האבן זיך אנגעשלאסן אָן די וויכטיגע אמע-ריקאנער אידישע ארגאניזאציעס, וואו זיי זיינען אק-טיוו, און וואו א טייל פון זיי שפילן אויך אן אנגעזעענע ראלע.

בשלטון הסובייטים

1939 - 1941

י. כרמי (א. קראמער)

תחת הכיבוש הסובייטי

הפלישה הגרמנית לפולין החלה ב-1 בספטמבר 1939. הסובייטים נכנסו ב-17 בספטמבר, אך בימים הראשונים, לאחר הפלישה, נשארה, למעשה, נדבורנה ללא שלטון. השלטונות הפולניים, הצבא וגם המשטרה יצאו יציאה מבוהלת לעבר הגבול הרומני. כשהצבא הפולני, שלא ניתן לו להיכנס לרומניה, החל לחזור כבר נתקל בטנקים הראשונים של הרוסים.

בימים אלה ללא שלטון הרגישו עצמם במיוחד היהודים חסרי כל הגנה, נוכח הלכי הרוח של השכנים האוקראינים. כדי לקדם פני הרעה התארגנו צעירי היהודים במקום במשמרות יום ולילה. הם סובבו בעיר, כשסרטים ענודים לזרועותיהם ומסכות גז על פניהם (פחדו מפני פצצות גז של גרמנים). כצפוי ניצלו האוקראינים את המצב המעורער. מסולוטבינה השכנה הגיעו יהודים, וביקשו מאתנו לבוא לעזרתם כי האוקראינים התחילו לשדוד בבתים ולפרוץ לחנויות. שלחנו מיד עזרה וכשהאוקראינים ראו את היהודים הצעירים מנדבורנה חזרו לבתיהם.

כשהצבא הפולני חזר מהגבול הרומני ונתקל בטנקים של הצבא האדום הפולש, ישבנו בבתים, מבוהלים ומלאי פחד. כשהטנקים הרוסים הגיעו היו עוד פולנים שלא מסרו את נשקם והיה מקרה שאוטו משא עם חיילים סובייטים הותקף ליד בית-החולים העירוני ע״י פולנים, ו-6 חיילים נהרגו אז.

מיד עם כניסתם ציוו הסובייטים להמשיך בחיים הרגילים ולפתוח את החנויות. ברור, שכל היהודים במרכז העיר לא חיכו להזמנה נוספת ופתחו את עסקיהם. אך כבר עם בואם של הסובייטים ראינו תופעה נוספת. אוקראינים שהיכרנו אותם קודם כלאומנים קיצוניים וכאנטישמיים, התחילו להתהלך עם סרטים אדומים, הציגו את עצמם כקומוניסטים לשעבר והצטרפו לממשל הסובייטי. זה העכיר מיד את רוח היהודים, אם כי לכולם ברור היה שטוב השלטון הסובייטי מהכיבוש הגרמני.

לא עבר זמן רב והוחל להרגיש גם בנחת זרועו של השלטון הסובייטי. הוגשו משפטים ראשונים נגד יהודים, שלא שילמו את המסים הגבוהים שהוטלו עליהם. בין השאר הוגשו תביעות נגד ירוחם דקס, בעל חנות הקמח, לייזר הלר (שאח״כ שחררו אותו) וכן גם נגד אבי חיים קרמר ז״ל מאחר שלא היה ביכלתם לשלם את המסים הגבוהים הושבו בבית-הסוהר. בהדרגה התחילו הסובייטים לחסל את המסחר הפרטי ולפתוח חנויות ממשלתיות. בני הנוער המקומי מצאו את מקומם בכל מיני משרות: בבנקים, במשרדים ממשלתיים וכו׳. מצבנו, מצב בני הנוער, היה מדכא. לא ידענו מה יביא לנו המחר. ביקרתי באותו זמן בלבוב. הייתי שם בהכשרה ברחוב טקצקה, עד פרוץ המלחמה. גם עכשיו מצאתי חברים שלא יכלו לשוב הביתה, שבצד הגרמני, ועבדו בבתי-חרושת לשוקולד

„א.יי.פ.״ אלה שהאמינו באידאלים קומוניסטיים, והתאכזבו בימי השלטון הסובייטי בנדבורנה
1939—41

„אלגעמיינע יידישע ארבעטער פארטיי״ די, וועלכע האבן געגלייבט אין די אידעאלן פון קומוניזם, און האבן זיך אנטוישט אין די טעג פון סאוויעטישן רעזשים אין נאדווארנא **1939—41**.

„הזעט". הם גם המשיכו לחיות „בהכשרה"... רק החליפו את התמונות שעל הקירות. במקום תמונת גורדון תלו את תמונתו של מארקס; במקום התמונה של וייצמן תלו תמונתו של לנין. הם עצמם היו מאורגנים בקבוצת עובדים בבית-החרושת, שהחליף את שמו ל„בולשביק". כשהגעתי אליהם, דומה היה שנקלעתי שוב להנהגה הראשית של „בוסליה" „גורדוניה והתאחדות". הם התחילו לדבר על חציית הגבול דרך וילנה לא"י. ידיעה זו הופצה בקרב החברים הקרובים. היות והיו להם עוד פרודוקטים מלפני המלחמה, פתחו מעין מסעדה מסווית, אליה היו באים חברים ומתכננים את דבר הבריחה. הרבה חברים עברו בצורה כזאת לוילנה. כשחזרתי לנדבורנה מביקורי זה בלבוב, התחלנו להת-ארגן במחתרת, כדי להצטרף בדרך זו לקראת העליה. העבודה לא היתה קלה. חלפו רק מספר חדשים, אך כבר לא היה קשר עם החניכים מתנועת „גורדוניה" ו„השומר הצעיר". אני זוכר שהגיעה אלי חברה בשם שיינדלה שוורץ מ„החלוץ הצעיר". היא היתה המקשרת בין מרכז החלוץ המאוחד בלבוב והיא חיפשה בכל העיירות בגליציה מקשרים, כדי להתחיל בפעולת מח-תרת. טענתנו היתה מדוע הקומוניסטים יכלו במשך כל השנים לפעול במחתרת ולא אנחנו — התנועה הציונית. גורם זה דירבן אותנו לא להשלים, כי אם לחפש דרך, בכל מחיר, אל בני הנוער, לא לתת להם להירשם לקומסומול ולא לתת להם להתבולל בקרב הקומוניס-טים. שיינדלה שוורץ הביאה מלבוב „חומר" — זה היה עלון בשם „עתידנו", שהודפס ושוכפל במחתרת בלבוב. במרתף של ההנהגה הראשית לשעבר ברחוב הטמנסקה, מצאו מכונת כתיבה והקטוגרף ומתחת השם המוסווה „אוקראינה המזרחית" הוצא העלון מטעם „תנועת החלוץ המאוחדת" בגליציה. הצלחתי להתקשר עם החניכים שלי. עשיתי זאת בזהירות רבה, כי לא ידעתי עוד אם הם כבר לא פעילים ב„קומסומול". כבר אז אפשר היה לראות נוער מאורגן במסגרת קומוניסטית.

לבוש מיוחד לאנשי נדבורנה בימי שלטון הסובייטי
נאדווארנער איינוואוינער אין די טעג פון סאוויעטישן רעזשים

בכל זאת מצאתי חבורה קטנה של נאמנים, והם העבירו בחשאי את החומר הלאה. היינו נפגשים גם בגן הצי-בורי ובטיולים וגם שם מפיצים את החומר. אני זוכר שאף ציינו את כ"ד בשבט — יום הזכרון לא. ד. גורדון ואת כ' תמוז. באותו עלון פירסמנו ידיעות מהתנועה הקיבוצית בארץ. והעתקנו שירי רחל. בצורה כזאת היינו קשורים עם הנוער עד שנת 1941. כל הזמן חי-פשנו דרך לרפילובה — כפר ליד הגבול בקרפטים, משם קיווינו לעבור, גם התקשרתי עם החבר יצחק קנול, שהיה תושב זיעלונה, אך, לצערנו, כבר היה מאוחר מדי, כי הרוסים גילו הרבה יהודים ולא-יהודים, שרצו לעבור את הגבול ולכן עקרו את העצים בסביבה והגבירו את המשמרות ואת כלבי השמירה והמעבר היה כבר בלתי אפשרי. התכנית המקורית היתה לעבור לרומניה. שמענו כי משם יש עוד אפשרות להגיע לא"י.

שארית הפליטה באזכרה לקדושים שניספו בבוקובינקה
בשנת 1951

שארית הפליטה ביי דער אזכרה נאך די קדושים
אין דער בוקאווינקא אין יאהר 1951

החיים תחת הכיבוש הרוסי נעשו קשים במיוחד ליהודים. אני זוכר אסיפה כללית אליה באו נציגי המפלגה, כדי לבחור בנציג המקום ל„וורכובני סובייט" (המועצה העליונה). האסיפה הציעה את אחד האוק-ראינים בשם דמינצ'וק כנציג. הנימוק להעלאת מועמ-דותו היה שהוא, דימנצוק, עזר לסובייטים לגלות את הספקולנטים, הכוונה היתה כמובן — ליהודים. כולנו הכרנו את דימנצוק זה בעבר. הוא היה אנטישמי, לאומני אוקראיני, שעבד ב„פורסטה" כקבלן. עם כניסת הסובייטים העמיד עצמו לרשות המיליציה וטען כי היה חבר במפלגה. לא רק אנחנו, הציונים, נדהמנו מהצגת מועמדותו של דמינצוק, כי אם גם הנוער הקומוניסטי, שחזר אז לנדבורנה מבתי-סוהר, בהם נכלאו בתקופת שלטון הפולנים. היה זה נוער בעל הכרה ואידיאלים. כשהציגו את מועמדותו של דמינצוק ביקש אחד מה-פעילים האלה את רשות הדיבור, ושאל את נציג המפ-

לגה מחארקוב: „איך יכול דמינצוק להיות דיפוטאט אם הוא משקר. הרי הוא אף פעם לא היה קומוניסט, להיפך — היה קבלן, אקורטנט, וניצל לא רק פועלים אלא אפילו לאחיו שילם פרוטות..." אז שמענו מעל הבמה שזו „קונטר-ריבולוציה", שאנחנו עדיין לא רגילים לבחור בנציג בן חקלאי. שאנחנו רגילים לראות ב„סיים" רק פריצים פולנים... עכשיו יהיה עלינו להתרגל למשטר החדש. פעיל קומוניסטי אחר שאל: „האם אנטישמי יכול להיות דיפוטאט ב„וורכובני סובייט" על כך השיב זה שעל הבמה: מי עוד רוצה לשאול? שקט השתרר באולם. לאיש כבר לא היה חשק לשאול. בפעם הראשונה ראו הקומוניסטים הנדבורנאים את המתרחש. כשהיתה הפסקה קצרה קם אחד בשם שטדלר, אחד מאוהדי המפלגה, אם כי לא פעיל, עבד ב„פורסטה". הוא אמר: (אז הוא עוד לא ידע להתבטא טוב ברוסית, תיבל דבריו באוקראינית ופולנית) אני מעיז לשאול. כאן החברים מפחדים לדבר, כי שמעו ממך שזו „קונטר-רבולוציה". אני לא מפחד ולכן אני שואל: איך אתה יכול לקבוע את דמינצוק כנציג ל„וורכובני סובייט" כשאתה כאן בעיר בסך הכל חצי שנה. אני עבדתי עם דמינצוק זה ואני מכיר אותו. אני יודע שכל מה שהוא מסר זה שקר. מדוע שלא יהיה נציג אחר, קומוניסט שאנחנו מכירים אותו? היו"ר הכריז שוב על הפסקה. אחר כך קם והסביר מה פירושה של החלטת המפלגה. המפלגה יודעת את מי להציע. דמינצוק זה עזר למשטרה במקום לגמור עם כל הספקולנטים, הוא המתאים והוא הרצוי להיות נציג". שאל: מי עוד רוצה לדבר? כעת כבר אף אחד לא ביקש את רשות הדיבור. אחר-כך היו הבחירות. האוקראינים בעצמם החליטו להכניס פתקים לבנים, אך התעמולה למענו, בצירוף תמונתו היתה חזקה, והוא נבחר וישב אחר-כך בעיריה. הצעיר הקו-מוניסטי ששאל באותה אסיפה ועוד אחד ששאל אם אנטישמי יכול להיות נציג — סולקו מעבודתם.

הפעולה הציונית במחתרת, כפי שסיפרתי, נמשכה עד פרוץ המלחמה בין גרמניה ורוסיה. הקשר עם בני הנוער היה, כמעט, יום-יומי. הגענו אפילו למקומות העבודה שם הועסקו בני הנוער; בבנקים ובמשרדים. שמרנו עד כמה שניתן היה על ציון תאריכים, ימי אזכרה ועוד. בבנק בו עבדתי אני, עבדו גם עובדיה רובין זיידא לייטנר. כשבא פעם מרדכי פרל ומסר לנו שהיום כ' תמוז ושחייבים לציין זאת — קבענו שעת התייחדות ובשעה 10 בדיוק הפסקנו את העבודה ל-5 דקות. כולנו נעמדנו דום, מעינינו זלגו דמעות, כשנזכרנו איך היינו בעבר מציינים את יום מותו של הרצל.

בין נדבורנה לסולוטבינה היו כפרים בהם גרו יהו-דים. חברים מסולוטבינה סיפרו לי: כשהטנקים הסובייטים הראשונים הגיעו למקום, יצאו לקראתם האוקראי-נים עם דגלים לאומיים, תכלת-צהוב. הסובייטים שאלו:

התייחדות עם הקדושים שניספו בוקובינקה באזכרה בשנת 1945

די אזכרה נאך די קדושים אין דער בוקאווינקא אין יאהר 1945

איפה הדגל האדום ? ורק אז התחילו לקפל את הדגלים הלאומיים שלהם ונמלטו. הם חשבו שחזרו ימי פטלורה. לא עבר זמן רב והם שוב הופיעו, התחברו אל הפעילים האוקראינים, שבאו מחארקוב והיו ספוגי רוח אנטישמית כמוהם ותפסו עמדות צבוריות ומשקיות דבר שנתן את אותותיו בחיי היהודים. את הרוח האנטישמית הרגשנו בכל זמן הכיבוש.

כדאי לציין כי בין החיילים הרוסים היו גם יהודים מאודיסה, חרקוב, קיוב. חיילים אלה סיפרו על הצפוי לנו במשטר הסובייטי. היו ביניהם גם כאלה שברצון היו בורחים משם, אבל לא היתה להם אפשרות. כשפרצה המלחמה, ביוני 1941, היו גם כאלה שניסו לברוח יחד עם היהודים שלנו וחיפשו דרך לצאת מבריה״מ.

אנדרטה לזכר יקירינו שניספו בנדבורנה הוקמה ע״י השלטון הסובייטי וחרוט עליה:
„כאן נהרגו אזרחים סובייטיים״...

א דענקמאל צום אנדענק אונזערע טייערע, וועלכע זענען אומגעקומען אין נאדווארנא אויפגעשטעלט פון דער סאוויעטישער מאכט אויסגעקריצט: „דא זענען געהארגעט געווארן סאוויעטישע בירגער״...

קבוצת תושבי נדבורנה ליד ההר הורודישטש בשנת 1956
א גרופע נאדווארנער תושבים לעבן בארג האראדישטש אין יאהר 1956

★ ★ ★

ד״ר שמעון המבורגר

גורל משפחה אחת מעירנו

הורי, לייזר ומלצ׳ה המבורגר מבית קורץ, בנו את חייהם המשפחתיים בעיר נדבורנה. הקימו בית מלון, אחד הראשונים בעירנו, וגם בית מסחר ליינות, כולל מסעדה. הם לא הספיקו, בדומה ליהודים רבים אחרים, לבסס את חייהם ולהנות מהם. פרצה מלחמת העולם הראשונה, והוריי עם רב תושבי עירנו היהודים, ברחו מפני הקוזקים, שפלשו לעיירות גליציה, ערכו פוגרומים ושרפו אותן. הורי הצילו, בקושי רב, את חייהם וחיי שני ילדיהם: את אחותי ואותי. משפחתנו הגיעה לאחר יסורים רבים, רעב, מחלות ובלי כל אמצעי מחיה לעיר ביילסקו בשלזיה והחלו לבנות מחדש את חייהם.

אבי הצליח בצורה יוצאת מן הכלל. אחותי ז׳יוניה (נינה) ואני התחלנו ללמוד בבית הספר, ובהשפעת אמי, שהיתה אשה מתקדמת בעלת תרבות אירופאית גבוהה, השתלבנו בחייה של ביילסקו. למרות התנאים המצוינים של בני משפחתי, הם התגעגעו לנדבורנה, לחיים שהיו להם לפני כן. לבסוף, קמו ועזבו, עם תחנת ביניים במשך שש שנים בסטניסלבוב, וחזרו לעירם. הם הקימו מחדש בית מלון ומסעדה ברחוב סוקולה פינת פניובסקה, והחיים החלו לזרום מחדש. אחותי עמדה בבחינות הבגרות וכן גם אני. אנו, הנוער היהודי הלומד, עמדנו בפני קיר אטום של גזענות ואנטישמיות,

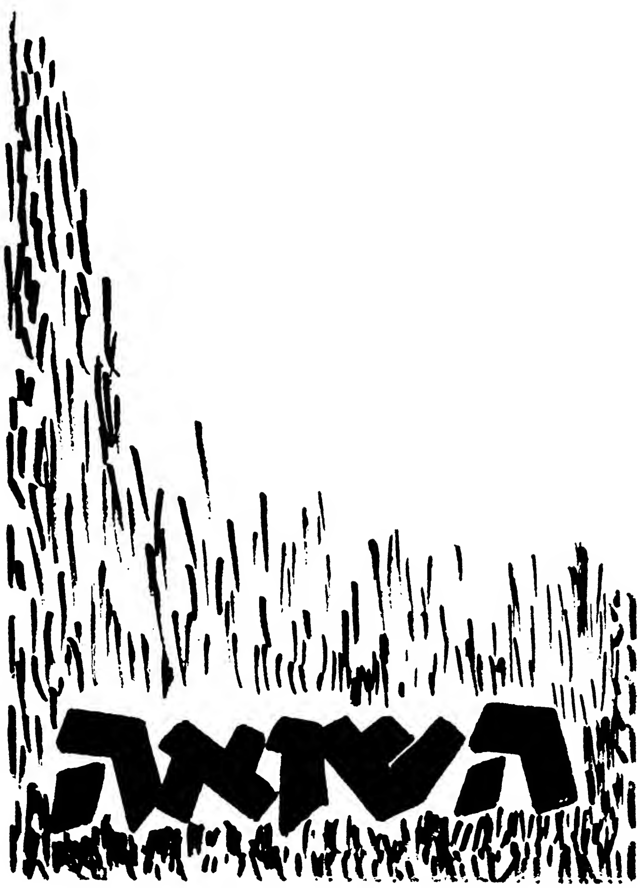
שסגרו בפנינו את בתי הספר הגבוהים באמצעות „נומרוס קלאוזוס״; גם שערי פלסטינה (ארץ ישראל) נסגרו באותו זמן בפני היהודים על פי הספר הלבן של האנגלים, ולכן חלק מאתנו הלכו לחפש אמצעי קיום בעבודה פיזית במנסרה בפורסטה. במקום זה עבדו „הכשרות״ לפני עלייתן לא״י. רק לבודדים היתה אפשרות ואומץ לצאת לארצות אחרות ולהמשיך בלימודים. בעיר פרג פגשתי בתחילת לימודי את ד״ר הלר יוסף, אז סטודנט לרפואה, את י. קבלר ז״ל, אז סטודנט להנדסה, ד״ר קורנבליט שמעון, ואת יוזק שמרלר ז״ל. הגעתי יחד עם נילוש קנול שרצה ללמוד רוקחות ובגלל חוסר אמצעים היה מוכרח לחזור הביתה. אני עברתי לעיר ברטיסלבה להמשיך שם בלימודי. העיר היתה מרכז של תרבות יהודית. הודות לכשרונותי המוזיקלים-הווקליים, נתקבלתי כזמר בבית הכנסת הגדול, ונתאפשר לי להמשיך בלימודי. את ימי החופש ביליתי בנדבורנה, בה חשתי קשר חזק עם גורלו של הנוער הלומד והעובד שבגלל יהדותו לא ניתנה לו האפשרות להתקדם. אין פלא, איפוא, שחלק מהם חיפש מוצא מהמשבר הלאומי והכלכלי באידאולוגיות השוללות את עצם קיומו של העם היהודי ומבטיחות שויון כוזב גם לעמנו.

בשנת 1938 הצלחתי כיהודי אחרון, לסיים את לימודי בברטיסלבה. הנאצים כבשו את צ׳כוסלובקיה וסילקו את כל היהודים מהאוניברסיטאות. החלו הרדיפות המאורגנות על ידי המשטר החדש. בקושי הספקתי לקבל את הדיפלומה, ובאחד הפוגרומים ברחובות ברטיסלבה נתפסתי והועברתי עם אחרים למחנה אושוויץ. בדרך לשם הצלחתי להסתלק מהטרנספורט, נפצעתי קשה, אך בכל זאת הצלחתי לעבור להונגריה ומשם המשכתי דרך ההרים לנדבורנה בה נפגשתי עם משפחתי. זה היה ב-1.2.41. כל הרכוש של הורי הוחרם על ידי הרוסים. אחותי היתה נשואה לד״ר ריטל מלבוב. הם פגשו אותי כמובן כאילו שבתי מהעולם הבא. כלם נהרו לשמוע ממני על גורלי וגורל יהודים אחרים. סיפרתי על הגורל המצפה לעם היהודי מהנאצים. וכאן קרה דבר מענין; הנוער שהתלהב, תחילה, מהקומוניזם החל להבין את המצב. השמיים התקדרו. הגיע 21.6.41. פרצה המלחמה בין גרמניה ורוסיה. לא הרחק מעירנו, החלה הפגזה. הצבא האדום נחל אז מפלה ראשונה. רבים מצעירי עירנו התנדבו לצבא ללחום בנאצים, וגם אני התנדבתי. ניתנו לנו בגדי צבא של משמר הגבול הרוסי. אתי היו ש. זיינפלד, רוזנשטראוס, מ. ביטקובר, האחים גינזברג, ל. ארסטר ועוד. הרוסים לא בטחו בנו, בתור יהודים, ובמקום לצבא שלחו את כולנו לבטליון עבודה, הרחק בעומקה של הארץ, ורק בשנים האחרונות של המלחמה צורפו גם היהודים לצבא הסדיר.

אותי גייסו לבי״ח שדה בתור מנתח ראשי, והשתתפתי בקרבות סטלינגרד, קורסק ובכיתור הגרמנים בביילורוסיה ובפרוסיה המזרחית. בסוף המלחמה חזרנו לסטניסלבוב. אני וכמה מבני עירנו היינו נוסעים כל שנה לנדבורנה ביום הזכרון לנספים, ביום ראשון של חג הסוכות. הבית שפעם היה ביתי, נתפס על ידי זרים. בעיר מצאתי רק שני יהודים, שעברו את הגיהנום בעירנו: פישל יונג ודורטר, שאשתו הרוסיה הצילה אותו. הם סיפרו לנו על כל הזוועות שעברו עליהם, כיצד נהרגו ובאקציות רוב יהודי העיירה וביניהם הורי, וכן על מעשי הגבורה של האחים מילבאואר, שאירגנו הדפסת ניירות אריים מזוייפים להצלת יהודים, הם נתפסו ונרצחו בידי הנאצים. שני שרידי העיירה הביאו אותי וגם את מ. גינזברג, האחים ויזל, קסבין ואת פטרנקר לבוקובינקה, שם ראינו בור עצום שקוע בין העצים. השכבה דקה של אדמה לא הספיקה לכסות את עצמות הילדים, נשים וגברים, למעשה, כל יהודי נדבורנה, כ-10,000 נפש שנרצחו ונקברו בבור זה. התחלנו בידינו לכסות באדמה את קבר יקירנו. מסביב עמדו האוקראינים, הסתכלו עלינו והתפעלו מאומץ לבנו לבוא, מעטים כל כך, ולפגוש את הרוצחים לשעבר. הם ידעו שאנחנו יודעים מי הם ומה עשו. מדי שנה, ביום ראשון של חג הסוכות היינו באים וחוזרים ובאים. ללון בנדבורנה היה בלתי אפשרי, מפני סכנת מוות, האוקראינים לא היו שבעים מדם יהודי.

שארית הפליטים, ואני בתוכם, עם משפחתי החדשה, הצלחנו לצאת לפולין ב-1957, ומיד המשכנו משם לארץ ישראל. אז נודע לי שאחותי נשארה בחיים בעזרת ניירות אריים, שסידרה לה אמי. היא מתגוררת בארה״ב. נשואה בשם וייסברוד ואם לבן מהנדס, חבר בתנועת בני-עקיבא. אני התחלתי לבנות את חיי וחיי משפחתי בארץ, עם יהודים ובין יהודים. את זכרון מהגורל של משפחתי ושל כל העם היהודי לא אשכח לנצח.

כעת אני עובד בבית חולים בחיפה כמנתח, אשתי רופאה, ניצולת השואה. בני הבכור עומד לסיים את לימודיו ברפואה, בני הצעיר לומד בבית ספר עברי, וכולנו חיים חיים יהודיים בארצנו החופשיה.

השואה

ישעיהו שמערלער

„מיין ליידענסוועג"

די אקציע

די מאסן-מארדן, וואס די דייטשע „איבערמענשן" האבן אויף די יידן אויסגעפירט, האבן זיי אנגערופן מיט דעם אונשולדיק קלינגענדיקן נאמען „אקטיאן"...)

6 אקטאבער 1941

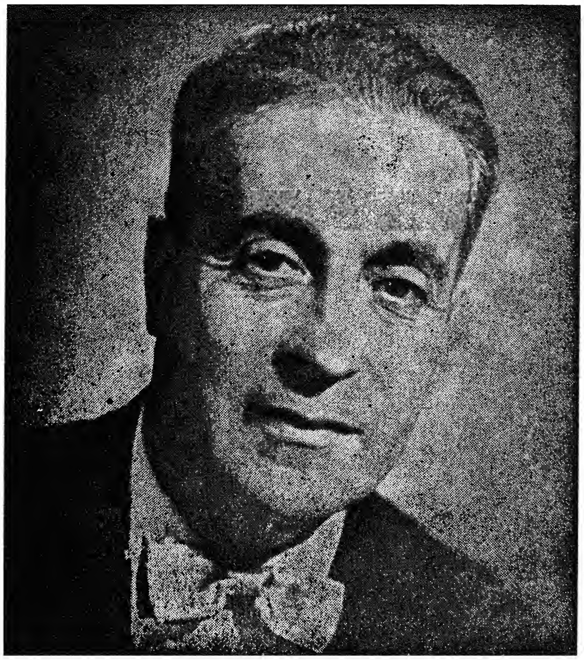
„די חתונה האט זיך איינגעגעבן, אבער מיר זיינען נישט געווען צוגעגרייט אויף אזא גרויסער צאל געסט".

אט דאס זענען געווען די ציניש ווערטער פונעם סאדיסטישן געסטאפא-קאמענדאנט, מיט וועלכע ער האט זיך אין אוונט פונעם 6 אקטאבער 1941 געווענדט צו זיינע מערדער-שותפים און אוקראינישע באהעל-פערס. מיט די ווערטער „די חתונה האט זיך איינגע-געבן" האט דער דאזיקער דייטשער מערדער געמיינט צו זאגן, אז די „אקציע" קעגן יידן, וועלכע זיי האבן מיט א כוונה צוגעגרייט פאר אונדזער יום-טוב׳דיקן טאג פון חג הסוכות, זמן שמחתנו, איז דורכגעפירט געווארן מיט דערפאלג.

אין יענעם טאג, וועלכן מיר, די לעבנגעבליבענע נאדווערנער יידן, וועלן אלע מאל געדענקן ווי דעם שווארצן 6 אקטאבער — האבן זיי, די דייטשע מארד-ספעציאליסטן, מיט דער געטרייער מיטהילף פון די אוקראינער, די אייניקלעך און די זין פון כמעלניצקין און פעטליוראן, אומגעבראכט אין אונדזער שטאט אויפן סאמע אכזריותדיקסטן אופן איבער צוויי טויזנט יידן. צווישן די קרבנות איז געווען א גרויסע צאל קינדער און פרויען.

מיטן צווייטן טייל פונעם זאץ: „אבער מיר זיינען נישט געווען צוגעגרייט אויף אזא גרויסער צאל געסט" — האט זיך דער דאזיקער פארברעכער באמיט צו פארענטפערן, אז צוליב מאנגל אין אמוניציע האט ער נישט געקאנט „אויפנעמען" (דערשיסן) אלע פאר-זאמלטע „געסט" (יידן). ער האט דעריבער געמוזט אין אוונט פון יענעם „דערפאלגרייכן" טאג צוריקשיקן פונעם זאמל-פלאץ אהיים אן ערך 300 „געסט" (יידן), וועלכע האבן נאך דעמאלט געלעבט.

בעת דער דאזיקער דייטשער מערדער האט אין זיין טעאטראלישער פאזע גערעדט צו זיינע באהעלפערס וועגן דער „איינגעגעבענער חתונה", האט זיך א טויטע שטילקייט אויסגעשפרייט איבער בוקאווינקע, א מקום אין מרחק פון אן ערך 3 קילאמעטער פון דער שטאט.

שעיה שמערלער

די דאזיקע בוקאווינקע איז אין משך פונעם פארגאנ-גענעם טאג פארוואנדלט געווארן אין אן אמתדיק גיהינום. די געכאפטע יידן זיינען אהין אוועקגעפירט געווארן און דארט האט מען זיי דערשאסן.

די דייטשע מערדער האבן מיט דעם אויסשיסן זייער לעצטע אמוניציע פארענדיקט דעם טאג ארבעט. די לעצטע פון די קרבנות, וואס זיינען אין משך פון יענעם מוראדיקן טאג געבראכט געווארן צו דער שחיטה אין דעם דאזיקן גיא צלמוות — טאל פון טויט — אויסגעהויכט זייערע נשמות.

און נאך דעם, ווי דייטשע חיות רעות מיט זייערע בלוט-הינט און אוקראינישע מערדער-קנעכט, פון וועמענס הענט און קליידער עס האט אראפגעטריפט יידיש בלוט, האבן פארלאזט דאס דאזיקע ארט, איז דארט געווארן אומהיימלעך שטיל. מען הערט שוין דארט נישט מער קיין פחדפולע אויסגעשרייען און אויך נישט קיין רופן „מאמע" פון די דערשראקענע קינדער, וואס האבן זיך געקלאמערט צו זייערע מוטערס און געזוכט ביי זיי שוץ.

א העלפט פון דער יידישער באפעלקערונג פון אונדזער שטאט, האט איצט אויסגעפילט דעם טיפן גרוב, וועלכן עס האבן נאך אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט-מלחמה אויסגעגראבן די זיך צוריק-ציענדיקע עסטרייכער. זיי האבן געוואלט אינעם דאזיקן גרוב באהאלטן די אמוניציע, וועלכע זיי האבן נישט געקאנט מיט זיך מיטנעמען.

די אוקראינער האבן געוווסט וועגן דעם גרוב. זיי האבן געשעצה"ט די דייטשן אויסצונוצן אים ביי דער פארניכטונג פון די יידן. און די היטלעריסטישע באנ-דיטן, די עליטע פונעם דייטשן מערדער-פאלק, מיט זייערע פאכמענישע ידיעות אין דער מלאכה פון מענטשלעכן מאסן-מארד, האבן טאקע איינגעפונען, אז דאס דאזיקע ארט פאסט זיך גוט איין פאר זייער צוועק. אין משך פון איין טאג האבן זיי דאס דאזיקע באהעל-טעניש פאר אמוניציע פארוואנדלט אין א ריזיקן מאסן-קבר.

איבער צוויי טויזנט פון אונדזערע טייערסטע מע-נער, פרויען און קינדער, וועלכע זיי האבן פארפייניקט צום טויט, אדער געלאזט זיי צערייסן לעבעדיקערהייט דורך זייערע הינט, א טייל דערשאסענע צום טויט און א טייל נאך לעבעדיקע האבן זיי אריינגעשליידערט אינעם דאזיקן גרוב און געלאזט זיי דא אזוי טראגיש פארענדיקן זייער לעבן.

שטיל און רוהיק איז דא איצט. די אנגעקומענע נאכט האט אין פינצטערניש איינגעהילט די שפורן פונעם בלוט-באד, וואס איז דא היינט דורכגעפירט גע-ווארן. אבער ביים שיין פון דער לבנה האט מען געקאנט זען די כל המינים קליידער, קינדערישע קליידלעך און אנציגלעך, שיכלעך, היטעלעך וכד׳, וואס האבן זיך אומעטום געוואלגערט. דאס זיינען די קליידער פון די קדושים וואס זענען געצווונגען געווארן פארן אומ-ברענגען, זיי אויסצוטאן און די אוקראינישע היענעס האבן נאך נישט געהאט באוויזן צוזאמענצוקלייבן די ריזיקע צאל פון די דאזיקע אנגעווארפענע זאכן. אט די זאכן האבן איצט געזאגט עדות אויף דער שרעקלעכער טראגעדיע, וואס האט זיך דא אפגעשפילט מיט עטלעכע שעה צוריק.

וקול דממה דקה ישמע ומלאכים יחפזו!

נישט געקוקט אויף דער טויט-שטילקייט, וואס האט איצט געהערשט איבערן גאנצן שטח, האט מען געקאנט הערן א שטיל וויברירן, א געוויש, וואס איז געקומען פונעם מאסן-קבר. אזוי האבן דערציילט די אוקראינער, וועלכע זענען שפעטער אהין אוועקגעגאנגען. מסתמא האבן זיי געוואלט צונעמען פאר זיך די פונאנד געווארפענע קליידער. מעגלעך אז דעם דאזיקן גערויש האבן גורם געווען די פערמענטאציע פונעם בלוט, וואס האט ארויסגעשפארט פונעם קבר: קול דמי אחיך צועקים. אבער ס׳איז אויך מעגלעך, אז דאס גערויש איז געקומען פון די לעבעדיקערהייט פארשאטענע קרבנות, וואס האבן געפרווט זיך ארויסצובאקומען אויף דער אויבערפלאך. אדער אפשר זענען עס גאר געווען די אומשולדיקע נשמות פון די קינדער-קדושים, וואס די מלאכים האבן זיי בחיפזונדיק ארויפגעטראגן אין הימל אריין?

אט אזוי האט אויף דער נאכט פונעם גורלדיקן 6 אקטאבער 1941 געענדיקט זיך די ערשטע „אקציע" אין אונדזער שטאט, די אקציע, אין וועלכער עס איז אומגעקומען א העלפט פון דער יידישער באפעלקערונג. יענע יידן, וואס זיינען נישט געכאפט געווארן, זיינען אין משך פון דער גאנצער נאכט געבליבן אין זייערע באהעלטענישן. און ווי אומגלויבלעך עס זאל היינט נישט קלינגען, איז עס א פאקט, אז מיר אלע האבן געגלויבט, אז די געכאפטע און אוועקגעפירטע מענטשן זיינען ערגעץ ווו געבראכט געווארן אין אן ארבעטס-לאגער. ערשט שפעט אין אוונט האבן מיר זיך דערוווסט (א טייל מענטשן האבן זיך דערוווסט ערשט צומארגנס), אז די שרעקלעכע טראגעדיע האט זיך אפגעשפילט אין דער בוקאווינקע, אין א מרחק פון סך-הכל 3 קילא-מעטער פון דער שטאט. די דייטשע רוצחים האבן זיך יענעם אוונט פארזאמלט אינעם רעסטאראן פון קאזיא האנוס, דאס זעלבע ארט, פון וואנען זיי האבן יענעם אינדערפרי אנגעהויבן זייער מארד-אפענסיווע קעגן די יידן. דארט האבן זיי באשלאסן צו פייערן דעם „נצחון" איבער די יידישע פרויען און קינדער. אין משך פון א גאנצער נאכט האבן זיי געפרעסן און געזויפט און געלאזט זיך ווווילגיין. דאקעגן די אוקראינער, וועלכע די דייטשע הערן וואלטן סיי ווי סיי נישט צוגעלאזט צו זייער טיש, כדי זיי זאלן דארט מיט זיי צוזאמען זיצן און טרינקען, האבן ליבערשט איינגעארדנט א „קליינע אקציע" פאר זיך אליין. זיי האבן עס געטאן לויט זייער בעסטן וויסן, אזוי ווי זיי האבן עס געלערנט אין משך פון היינטיקן טאג.

זיי האבן מיטגענומען פונעם זאמל-פלאץ עטלעכע באפרייטע יידן, פארשלעפט זיי צום טייך ביסטריצע לעבן הארדישטש און דארט זיי פארפייניקט צום טויט. מיין עלטערער ברודער משה איז געווען איינער פון די אומגליקלעכע, וואס זיינען דעמאלט אריינגעפאלן אין די הענט פון די דאזיקע ווילדע היידאמאקעס.

איך האב דערציילט וועגן דעם טראגישן סוף פון דער דאזיקער אקציע. איצט וועל איך פרווון צו דער-ציילן וועגן דעם אנהייב און וועגן דעם פארלויף פון יענעם טאג. איך וועל דערציילן דאס, וואס איך האב אליין געזען און איך וועל אויך איבערדערציילן זאכן, וועלכע איך האב געהערט פון אנדערע יידן אנטרונענע פונעם בלוטיקן זאמל-פלאץ.

געזעגנט זיך אויף אייביק

„זייט געזונט" האבן מיר, ד.ה. מיין זון דאלפי און איך געזאגט צו די פארבליבענע אין שטוב. „גייט געזונטערהייט" — איז געווען זייער ענטפער. דאס זיינען געווען די לעצטע ווערטער, וואס דאלפי האט ארויסגערעדט צו זיין מוטער, שוועסטער און ברודער און איך צו מיין פרוי און קינדער. דאס זיינען אויך

געווען די לעצטע ווערטער, וואס די מוטער האט ארויסגערעדט צו איר זון און צו מיר אין יענעם גורל־דיקן אינדערפרי. די ווערטער זיינען געווען באגלייט פון א לעצטן בליק, וועלכן איך וועל קיין מאל נישט פארגעסן.

געווען איז עס דעם 6 אקטאבער 1941. ביי אונדז יידן איז עס געווען דער ערשטער טאג פון יום־טוב סוכות, אן ערך א זייגער 7 אינדערפרי. א וואונדערלעך שיינער און קלארער פרימארגן. מיר, דאלפי און איך, זיינען ארויס פון דער שטוב און געלאזט זיך גיין צום לאנדווירטשאפטלעכער באצירקס־גענאסענשאפט, וואס האט זיך געפונען אויף דער־סאקאל־גאס. (אונזער ארבעט).

מיר האבן זיך מיטגעטראגן א זעג און א האק און ווי ס׳פירט זיך געוויינטלעך אין אזעלכע אומרויקע צייטן, האבן מיר פארן פארלאזן די שטוב אויף א באזונדערן אופן זיך געזעגנט מיט אונדזער משפחה.

מיין גוטע פרוי, וואס איז אלע מאל וועגן אונדז געווען שטארק באזארגט, האט מיט אונדז איינגעחזרט אלע פארזיכטס־מיטלען, וואס מיר דארפן אננעמען ביים גיין צו דער ארבעט. כאטש ס׳איז דעמלט אין שטאט געווען פולשטענדיק שטיל און ס׳איז נישט געווען קיין שום סיבה פאר אן אומרויקייט, האט זי אונדז געהייסן שטארק אכטונג געבן מיר זאלן גיין איבער זייטיקע געסלעך און נישט ווייזן זיך אויף די הויפט־גאסן.

מעכעלע שוחט אין קאפטאן און שטריימל

אויפן וועג צו דער ארבעט האב איך דאס לעצטע מאל געזען מעכעלע שוחט. דעמלט האב איך אויך דאס לעצטע מאל אין אונדזער שטאט געזען א ייד אנגעטאן אין די דאזיקע פרעכטיקע בגדי שבת, דעם קאפטאן און דאס שטריימל. געשען איז עס דעמלט, ווען מיר זיינען צוגעקומען צום סוף פונעם מארק־פלאץ אנטקעגנאיבער דעם הויז פון אונדזער פעטער לייב הילמאן. דארט האבן מיר דערזען מעכעלען קו־מען פון דער נייער שטאט, ווו ער האט געוווינט, אנגעטאן אין זיינע שבתדיקע מלבושים מיטן שטריימל אויפן קאפ און טלית־זאק אונטערן ארעם איז ער גע־גאנגען אונדז אנטקעגן אויף זיין וועג צום בית־התפילה. דער פרומער און ערלעכער מעכעלע האט אונדז מסתמא דערזען, ווייל באלד האט ער זיך פאר־קערעוועט אין א זייטיקער גאס. ער, דער גרויסער בעל מידות, האט אונדז נישט געוואלט ברענגען אין קיין פארלעגנהייט צוליב דעם, וואס מיר זיינען אין אזא גרויסן יום־טוב געגאנגען צו דער ארבעט מיט א זעג און א האק. אזעלכע זאכן פלעגן אין אונדזער שטאט פריער קיין מאל נישט פארקומען.

הגם ער האט געוווסט, אז מיר טאן עס נישט פון אייגענעם ווילן, נאר אויסשליסלעך צוליב טעם פון סכנת נפשות, פונדעסט וועגן האט דער דאזיקער ער־לעכער ייד אויסגעמיטן מיט אונדז זיך צו באגעגענען. ער האט נישט געוואלט אז מיר זאלן זיך פילן פאר־שעמט. דער פרומער מעכעלע שוחט האט אין יענעם מאמענט, נעבעך, נישט פאראויסגעפילט דאס גרויסע אומגליק, וואס וועט אים טרעפן נאך במשך פון יענעם יום־טובדיקן טאג. אויך האט ער נישט געוווסט, אז דער דאזיקער שול־גאנג איז דער לעצטער אין זיין לעבן.

מענטשן, וואס זענען מיט אים צוזאמען געווען אויפן זאמל־פלאץ, האבן דערציילט וועגן די מוראדי־קע עינויים, וועלכע דער דאזיקער הייליקער מענטש האט יענעם טאג דורכגעמאכט. זיי האבן דערציילט, אז א געסטאפא־רוצח האט ביי מעכעלען אויסגעשלאגן אן אויג און האט מיט זיין רייט־שטעקן דאס רינענדיקע בלוט צעשמירט איבער זיין פנים. בעת דער רוצח האט דאס געטאן, האט ער מעכעלען געפרעגט: ווו איז דיין גאט, וואס דארף דיך באשיצן?

אנדערע האבן דערציילט, אז דער רוצח האט מעכעלען געשטעלט די דאזיקע פראגע, בעת ער האט אנגעצונדן זיין בארד. ווי עס זאל נישט זיין, איז שווער געווען אפילו פאר אזא פרומען יידן ווי מעכעלע שוחט צו געבן אן ענטפער אויף דער דאזיקער פראגע.

מיין קינד, דער 11־יעריקער מילוש איז געקומען מיט דער ידיעה, אז געסטאפא איז דא אין שטאט

אומגעשטערט זיינען מיר אנגעקומען אין דער לאנדווירטשאפטלעכער באצירקס־גענאסענשאפט אויף דער סאקאל־גאס. אויך אנדערע יידן, וועלכע זיינען דארט געווען באשעפטיקט, זיינען אנגעקומען. צווישן זיי איז אויך געקומען מיין ברודער אהרן. ווי געוויינט־לעך האבן מיר זיך געשטעלט ארבעטן און קיינער פון אונדז האט נישט פאראויסגעפילט די אנקומענדיקע סכנה. אן ערך 8 אדער 9 א זייגער איז געקומען אונדזער זון מילוש. די מוטער האט אים געשיקט א קוק צו טאן, צי מיר זיינען בשלום אנגעקומען צו דער ארבעט. ער האט אונדז אויך ביי איין וועג געבראכט די ידיעה, אז אויף די גאסן דרייען זיך ארום זייער א סך דייטשע סאלדאטן. מיר דארפן זיין פארזיכטיק.

די נייס וועגן אנקומען פון דייטשע סאלדאטן האט אונדז שטארק באאומרויקט. אגב, אין די דאזיקע נייעס, וואס מיין פרוי האט מיר צוגעשיקט דורך אונדזער קינד, געווען דער לעצטער קאנטאקט, וואס מיין פרוי האט זיך באמיט מיט אונדז אנצוהאלטן. פון דעסטוועגן זיינען מיר געווען ביי דער מיינונג, אז עס האנדלט זיך איצט וועגן איינעם פון יענע באזוכן, וועלכע די געסטא־

פא פלעגט לעצטנס ביי אונדז זייער אפט מאכן. ווארום וועלכער נארמאל טראכטענדיקער מענטש האט זיך דעמאלט געקאנט פארשטעלן אז די דייטשן וועלן אויסהרגענען א שטאט מיט מענטשן! ווי פארדארבן און דעגענערירט דער מענטש זאל נישט זיין אין זיין רשעות, איז פשוט נישט מעגלעך צו גלייבן, אז ער זאל זיין ביכולת אפצוטאן דאס, וואס די דאזיקע חיות רעות אין א מענטשלעכן לבוש האבן יענעם טאג אפגעטאן.

מילוש איז נאך א קורצע צייט מיט אונדז געבליבן. ער האט פאר זיך אנגעקליבן שטיקלעך האלץ-אפפאל און גלאט געהובלעוועטע ברעטלעך, פון וועלכע ער האט געוואלט עפעס אויסמייסטרעווען. ער האט די אנגעקליבענע שטיקלעך האלץ מיטגענומען און איז אהיים געגאנגען, כדי איבערצוגעבן דער מאמען, אז ביי אונדז איז אלץ אין ארדענונג.

מיר האבן נאכגעקוקט דעם אויסערגעוויינטלעך פעיקן און קלוגן מילוש און מיר האבן געזען, ווי ער דערווייטערט זיך א צופרידענער מיט זיינע אנגעקלי-בענע שטיקלעך האלץ און ברעטלעך. מסתמא איז דעמאלט זיין געדאנק געווען פארנומען מיט דעם, וואס ער וועט פון די דאזיקע ברעטלעך אויסארבעטן.

מיר האבן אים שוין מער קיינמאל נישט געזען. ווער האט עס דעמאלט געקאנט איינפאלן, אז דאס דאזיקע קליינע קינד, וואס האט נאך אזוי ווייניק פרייד געהאט אין זיין לעבן, וועט נאך אין משך פונעם היינטיקן טראגישן טאג, דורך זיין מוטער געפירט ווערן צו דער עקדה. צוזאמען מיט אים נאך א סך הונ-דערטער יידישע קינדער, וועלכע זיינען דורך זייערע מוטערס אויך געפירט געווארן צו דעם זעלבן ארט. א, ווי שרעקלעך!

א קורצע צייט נאך מילוש'ס אוועקגיין איז עס געקומען ווי א שטורעם-ווינט. אין משך פון עטלעכע געציילטע רגעס איז די שטאט פארוואנדלט געווארן אין א גיהינום. פון אונדזער ארבעטס-ארט ביי דער לאנדווירטשאפטלעכער גענאסענשאפט, וואס איז גע-ווען ארומגעצוימט מיט א הויכן פארקן, האבן מיר געקאנט הערן דאס ברעכן פענצטער און טירן, די ווילדע שיסערייען און געשרייען אין דייטש און אוק-ראיניש. די דאזיקע קולות זיינען באגלייט געווען דורך בילן פון הינט, ווײ-געשרייען פון דערוואקסענע און וויינען פון קינדער, וועלכע מע האט מיט געוואלט געשלעפט פון די דירות.

פונעם הויף ווו מיר האבן זיך געפונען, האבן מיר טאקע באלד געקאנט זען די ערשטע געכאפטע יידן, וועלכע זיינען געפירט געווארן פון דער נייער שטאט צום זאמל-פלאץ, וואס איז געשאפן געווארן לעבן דער פוילישער קירך. צוליב אונדזער הויכן פארקן האבן מיר געזען בלויז זייערע הענט, וועלכע זיי האבן געמוזט האלטן הויך אויפגעהויבן. ווי ווילדע רויב-חיות האבן די דייטשע און אוקראינישע „העלדן" נאכגעיאגט די איבערגעשראקענע מענטשן, וואס זיינען אנטלאפן אין גרויס פאניק און פחד.

די אוקראינער זיינען געלאפן פאראויס פונקט ווי זיי וואלטן געווען שפיר-הינט. אומעטום האבן זיי אריינגעקוקט און געזוכט. ווו נאר זיי האבן געפונען יידן, האבן זיי די דאזיקע אומגליקלעכע מענטשן גע-שלעפט. זיי האבן געשלעפט פון די דירות און פון די באהעלטענישן, אין וועלכע די גערודפטע יידן האבן באמיט זיך צו געפינען א מקום מקלט.

די שטורמירנדיקע אוקראינער, באוואפנט מיט שטעקנס און אייזערנע שטאנגעס, זיינען געלאפן אין גרעסערע און קלענערע באנדעס, באגלייט פון דייטשן. די דאזיקע „איבערמענטשן" האבן געשפריזט מיט ביקסן גרייטע צום שיסן און מיט די באגנעטן אויפ-געשפיזט אויף די ביקסן. ווילדע געשרייען: „יודע, יודע" — דאס איינציקע ווארט אין דער דייטשער שפראך, וואס די אוקראינער האבן זיך אויסגעלערנט, האט פאראייניקט זיי, די „אויסשפירערס" מיט זייערע דייטשע „באגלייטערס".

פון אונדזער ארבעטס-ארט זעען מיר, ווי א צום טויט דערשראקענע יידישע פרוי לויפט אריין אין א הויף, דארט ווו ס'איז אמאל געשטאנען סאכער בורש-טינס הויז. סווייזט אויס, אז די דאזיקע פרוי איז אנטלאפן פונעם זאמל-פלאץ, וואס געפינט זיך גאנץ נאענט פון דאנען. די אומגליקלעכע איז אבער ווייט נישט געלאפן. א ווילדער, יונגער, אוקראינישער רוצח איז צו איר צוגעלאפן און האט זי געהרגעט מיט אן אייזערנער שטאנגע.

א קליין מיספארשטענדעניש האט אונדז געראטעוועט

באלד נאך דעם האבן מיר דערהערט א שטארק קלאפן באגלייט דורך באפעלערישע אויסרופן: „עפע-נען, עפענען!" פון יענער זייט טויער, וואס האט געפירט אין הויף פון אונדזער ארבעטס-ארט זיינען שוין גע-שטאנען דייטשן. קלעמענס, א נישט יידישער שלאסער-מייסטער, וועלכער איז יענעם טאג גאנץ צופעליק דארט געווען (ער האט פארריכט שלעסער פון די טירן) האט געעפנט דעם טויער.

צוויי עס-עס-סאלדאטן מיט ביקסן גרייטע צום שיסן האבן זיך אריינגעריסן אין הויף אריין. „זיינען דא פאראן יידן?" האבן זיי ברוטאל געפרעגט. אויף דעם האט זיי קלעמענס געענטפערט: אראריישע אר-בעט". קלעמענס איז אויסן געווען צו זאגן די עס-עס-לייט, אז דא ווערט געטאן א רעגירונגס-ארבעט. דער אויסדרוק „אראריש" איז פאר די דייטשן געווען אינ-גאנצן פרעמד. אזא ווארט איז ביי אונדז געניצט

געווארן אין די עסטרייכישע צייטן און עס האט באצייכנט זאכן, וועלכע האבן געהאט א שייכות צו דער רעגירונג. איצט האבן די עס-עס-לייט דעם אויסדרוק „ארארישע ארבעט" אנגענומען ווי „ארישע ארבעטער" און ווייזט אויס, אז זיי זיינען געווען צופרידן פונעם ענטפער, וואס קלעמענס האט זיי געגעבן, ווייל באלד נאך דעם זיינען זיי אוועקגעגאנגען פון אונדזער הויף.

ס'איז געווען א גליקלעכער צופאל, אז קיין אוקראינער איז נישט געקומען צוזאמען מיט די דייטשן. אויב ס'וואלט דארט יא געווען אן אוקראינער, וואלט די גאנצע זאך אנגענומען אן אנדער אויסזען.

מער ידיעות האבן מיר באקומען ערשט דעמאלט, ווען לייב ברעסלער איז אן אטעם צו אונדז געקומען צו לויפן. ער איז ארויסגעשפרונגען פון א לאסט-אויטא אויפן וועג פונעם זאמל-פלאץ אין דער ריכטונג פון דער באן-גאס. ער האט נישט געוווסט וווהין מען פירט די מענטשן. ער האט אבער געזען די מוראדיקע סצענעס, וועלכע האבן זיך אפגעשפילט אויפן זאמל-פלאץ, ווו מען האט איינגעזאמלט די אומגליקלעכע יידן פון דער גאנצער שטאט.

די געכאפטע מענטשן האבן זיך געמוזט לייגן איינער אויפן צווייטן אין פיר שיכטן. מען האט נישט געטארט זיך ארומקוקן אדער אויפהויבן דעם קאפ. ווייי און ווינד איז געווען צו דעם, וואס האט עס געוואגט צו טאן. ער איז אכזריותדיק צעשלאגן געווארן אדער פארפייניקט צום טויט. דערנאך האט מען זיי ארויף געשליידערט אויף לאסט-אויטאס פונקט ווי זיי וואלטן געווען שטיקער האלץ. די לאסט-אויטאס זיינען אן אויפהער אונטערגעקומען און האבן אוועקגעפירט די געכאפטע יידן. פון אזא אויטא איז ברעסלער ארונטערגעשפרונגען בשעתן פארן.

ווי מען האט מיר שפעטער דערציילט האט אויך דער מוטיקער לייב ברעסלער געפונען זיין טראגישן סוף. מיט עטלעכע חדשים שפעטער האט ער געפרווט צו אנטלויפן קיין אונגארן. ער איז אבער געכאפט געווארן אויף דער גרענעץ און איז אוועקגעפירט געווארן קיין טאטאראוו. דארט האט זיך מיט אים מטפל געווען דער טרויעריק בארימטער דייטשער מערדער, וואס איז אונדז באקאנט אונטערן צונאמען „טאטאראווער מאנסטער" פאראן געווען אויך פאלן, ווו מענטשן האבן געטאן דעם היפוך פון דעם, וואס עס האט געטאן לייב ברעסלער, וועלכער איז געשפרונגען פונעם לויפנדיקן אויטא און איז אנטלאפן. יענע האבן געהאלטן, אז ס'וועט פאר זיי בעסער זיין מיטצוגיין מיט זייערע דעפארטירטע משפחות. זיי זענען ארויסגעגאנגען פון זייערע באהעלטענישן און האבן זיך פרייוויליק אנגעשלאסן צו די אוועקגעפירטע משפחות. צום באדויערן קאן איך זיך נישט דערמאנען די נעמען פון די דאזיקע איבערגעגעבענע מענטשן.

אזוי האט אויך געטאן מיין געשוועסטערקינד בולי הילמאן, דער זון פון לייב הילמאן. ווען ער האט דערזען זיין פרוי אוןביידע זין פארבייפארן אויף א לאסט-אויטא, איז ער ארויף אויף דעם זעלבן אויטא און איז צוזאמען מיט זיי מיטגעפארן.

אויף יענעם זאמל-פלאץ לעבן דער רוימיש-קאטוילישער קירכע איז אמאל געשטאנען דער בנין פון דער זעקס-קלאסיקער פאלקס-שול (מיר דאכט זיך, אז ביזן יאר 1914). דא האבן קריסטלעכע און יידישע קינדער צוזאמען באקומען זייער בילדונג אונטער דער אויפזיכט פונעם באליבטן שול-דירעקטאר, גארביאק. דער דאזיקער רחבותדיקער פלאץ, ווו עס האבן אין די אמאליקע עסטרייכישע צייטן קינדער פון אלע דריי ביי אונדז פאראנענע נאציאנאליטעטן: פאליאקן, רוטענער און יידן פריילעך געשפילט, איז איצט פארוואנדלט געווארן אין א לאגער-שטעלע, ווו עס ווערן איינגעזאמלט די געכאפטע יידישע תושבים פון אונדזער שטאט.

און זיי, די יידישע תושבים, וואס האבן דא אין משך פון א סך הונדערטער יארן געלעבט און געשאפן, ווערן אט דא היינט געזאמלט און פון דאנען מיט לאסט-אויטאס ווערן זיי געפירט אין דער בוקאווינקע, וואס איז פארוואנדלט געווארן אין א מערדער-הייל. דארט, אין דער דאזיקער בוקאווינקע, ווערן זיי אכזריותדיק געפייניקט און אומגעבראכט.

איצט שטייען זיי, די אמאליקע קריסטלעכע שול-חברים, אט דא ארום דעם זאמל-פלאץ. זיי שטייען און זיינען זיך משמח. זיי קוקן מיט הנאה אויפן בלוט-ספעקטאקל, וואס די מערדער האבן דא אויפגעפירט, אויף זייערע אמאליקע שול-חברים, פריינט און שכנים, וואס ווערן דא אזוי אכזריותדיק געפייניקט. זיי טוט הנאה צו קוקן, ווי די פארצווייפלטע יידן ווערן אהער געטריבן אונטער קלעפ פון ביקסן-קאלבעס און קנאלן פון בייטשן. ס'איז פאר זיי, די צוקוקערס, אן אמתדיקע שמחה צו זען, ווי די דאזיקע אומגליקלעכע מענטשן ווערן געצוווּנגען צו ליגן איינער אויפן צווייטן מיט די פנימער צו דער ערד.

ס'איז פאר זיי גאר נישט געווען שווידערלעך צו קוקן (גיכער האבן זיי דערפון הנאה געהאט) ווי א יונגע פרוי (זיינוול צווידערערס טאכטער) איז אויפן זאמל-פלאץ געגאנגען צו קינד און איז צוזאמען מיט די אנדערע אומגליקלעכע מענטשן אוועקגעפירט געווארן נאך דעם ווי זי האט געבוירן דאס קינד. יא, די קריסטלעכע מענטשן-ליבע האט זיך דא אנטפלעקט אין איר גאנצער פראכט.

איך האב דא, פארשטייט זיך, ארויסגעבראכט נישט מער ווי ברוכטיילן פון די עינויים, וואס אונדזערע קדושים האבן אין משך פון יענעם טאג געהאט אויס-

צושטיין אויפן זאמל-פלאץ לעבן דער קירך. ווארום אויב מען זאל וועלן איבערגעבן דעם גאנצן פיין פון די איבערלעבונגען, וועגן וועלכע עס האבן דערציילט יענע יידן, וואס זענען מיטן לעבן אנטרונען פונעם זאמל-פלאץ, וואלט מען וועגן דעם געדארפט שרייבן גאנצע בענדער.

נאך אסך שווערער וואלט אנגעקומען צו שילדערן דעם גרויל און די אימה, וואס האבן דערוואַרט די קרבנות ביים סוף פון זייער נסיעה, אין דעם בוקאווינקער שאול-תחתיה, ביים ראנד פונעם גרויסן גרוב. פון די טויזנטער יידן, וועלכע זיינען אהין געבראכט געווארן, איז ביים לעבן אפילו קיין איינער נישט געבליבן. דאס וואס אונדז איז באקאנט, איז צו אונדז דערגאנגען בלויז פון די בצימצומדיקע באריכטן פון די אוקראינער און אנדערע נישט יידישע עדי-ראייה, וועלכע זיינען „דארט" געווען. און אט דאס ביסל, וואס מיר האבן פון זיי געהערט, האט אונדז אנגעפילט מיט דערציטערנדיקן פחד און ווייטיק. ס'איז ממש נישט צו גלייבן, אז מענטשן זענען אימשטאנד צו באגיין אזא הימלשרייענדיק פארברעכן: אויסצומארדן טויזנטער יידישע מענטשן, אנשים, נשים וטף אין א קלארן טאג און אונטער א זוניק צעשטראלטן הימל.

דאס הארץ קאן זיך אפשטעלן, בעת מען דערמאנט זיך אויף וואס פארא שרעקלעכן אופן די מערדער האבן דורכגעפירט די דאזיקע עקזעקוציע. די אומגליקלעכע קרבנות, וואס זיינען כסדר צוגעפירט געווארן אין די לאסט-אויטאס, האבן אויפן עקזעקוציע-ארט געפונען א טיפן גרוב. דארט, לעבן דעם דאזיקן גרוב זיינען זיי אפגעלאדן געווארן און האבן זיך גלייך געפונען ארומגערינגלט דורך באוואפנטע תלינים, צעווישעטע הינט און א המון פון צוקוקערס, וואס האבן מיט נייגיריקייט און שמחה געוואַרט אויף דעם, וואס וועט דא באלד פארקומען. גלייך ביים אנקומען אהער האבן די קדושים דערפילט דעם שרעק וואס האט געהערשט אין דעם דאזיקן גיהנום.

די קרבנות זיינען פאר דער עקזעקוציע געצווונגען געווארן זיך אויסצוטאן און נאקעטע זיינען זיי מיט דער הילף פון בייסנדיקע הינט און בייטשן-קלעפ געטריבן געווארן צום מאסן-קבר. דארט האבן זיי געמוזט זיך אויסשטעלן אין א ריי, כדי צו זיין גרייט איינער נאכן צווייטן ארויפצוגיין אויפן שמאלן שטעג, וואס איז אריבערגעווארפן געווארן איבערן גרוב. ווי באלד דער קרבן האט באטראטן דעם שטעג, איז ער געטראפן געווארן דורך א קויל און איז אריינגעפאלן גלייך אין גרוב אריין. א טייל קרבנות זיינען אריינגעפאלן לעבעדיקערהייט.

דיך, מיין אומגליקלעכע פרוי פעסי און אונדזערע ביידע קינדער, רוזשקע און מילוש, האבן די מערדער געבראכט אהין ערשט שפעט נאכמיטאג. איך ווייס עס, ווייל רעגערס טאכטער האט עס געזען פון איר בוידעם-באהעלטעניש אין דירנפעלדס הויז. רעגערס טאכטער האט אויך געזען ווי די אוקראינער האבן דיך און ביידע קינדער ארויסגעשלעפט פונעם הויז.

זי האט עס מיר דערציילט אין יאר 1942 אין סטרי, ווו זי האט מיך אפגעזוכט. זי האט געהערט, ווי דו, מיין פרוי, וועלכע איז דורך די אוקראינער געצווונגען געווארן מיט זיי מיטצוגיין, איז ארויס אויף דער טעראסע און האט גערופן רוזשקען, וועלכע האט זיך געהאט באהאלטן אין גארטן אונטער די פאסאליעס-בייטן. מיין פרוי האט איר געהייסן ארויפקומען אין דער דירה, ווייל זי וויל זי דא אליין נישט איבערלאזן. און אט אזוי איז אויך אונדזער אומגליקלעך טעכטערל אוועקגעגאנגען צו דער עקדה צוזאמען מיט מיין פרוי און מילושן. זי האט אפשר געקאנט נאך פארשווינט ווערן בשעת יענער אקציע. דאך אבער האט מיין פרוי נישט געהאט קיין שום באגריף פון דעם, וווהין די רוצחים פירן אוועק די קרבנות.

איך שטעל מיר פאר, ווי טראגיש-רירנדיק עס איז געווען דיין „באגעגעניש", א מיין אומגליקלעכע פרוי, מיט דיינע ברידער און שוועסטער, מיט דיינע שכנים, פריינט און באקאנטע דארט אויפן שרעקלעכן עקזעקוציע-פלאץ. דו האסט זיך דארט געטראפן מיט דיין שוועסטער, גאלדע, וועלכע איז געגאנגען צוזאמען מיט אירע צוויי טעכטער, אידע און רוזקע און מיט אירע דריי אייניקלער. לעבן איר זיינען פארייניקט געשטאנען דיינע ביידע ברידער, ברוך און יאסל.

דער פעטער לייב הילמאן, איצט דער עלטסטער אין דיין משפחה (פון טאטנס צד), האט געפירט די הילמאן-משפחה, זיין זון בולי מיט דער פרוי, צביה, און די צוויי קינדער.

לעבן אים איז געשטאנען זיין ברודער שלמה (איצט שוין ווידער אן איבערגעבעטענער מיט זיין ברודער) מיט דער פרוי און קינדער.

דו האסט דארט געטראפן דיינע געשוועסטער-קינדער (פון דיין מאמעס צד): די באדנאר-משפחה; חיים און באבציע שטאמלער, זייער טאכטער, איידיס און קינד; יוליוס און זלמן באדנאר מיט זייערע פרויען און קינדער; יהודית מיט איר מאן; רויזע נאגלער מיט איר איינציקן זון, בעת איר מאן איז געפאלן נאך אין דער ערשטער וועלט-מלחמה פאר עסטרייכס רום; יידל מענטשל מיט זיין פרוי און קינדער; הינדע אבאש מיטן זון; יאסל אבאש מיט דער פרוי און קינדער, די קארנבליטס, און נאך א סך פון דער פארצווייגטער באדנאר-משפחה, וועמענס נעמען איך קאן זיך שוין מער ניט דערמאנען.

דו האסט דארט געזען אונדזערע שכנים: די שוועסטער יעבץ, די אבנרס, צווידערערס, הארט-מאנס, ביטמאנס, לעוויס, בערגערס, נויהויזס, רינצלערס, ברומבערגערס, צווייפלערס, פעדערס, עטי-דבורה, פרידמאנס און נאך און נאך.

רעדן צווישן זיך, אזוי שטעל איך מיר פאר, איז דארט זיכער אוממעגלעך געווען, אבער זיך קעגנזייטיק אנקוקן איז געווען נאך מער רירנדיק ווי צו ריידן. דו האסט אויך דארט געזען, ווי זיי, די רוצחים, האבן דעם מוטיקן דאקטער הארניק געלאזט אויף טויט צער-רייסן דורך זייערע אנגערייצטע בלוט-הינט דערפאר, וואס ער האט געוואגט זיי פארויסצוזאגן, אז ס'וועט זיי אמאל אפגעצאלט ווערן פאר זייערע פארברעכנס.

א, וויפל שרעק, בעת איך טראכט, וואס דו, מיין גוטע אומגליקלעכע פרוי, האסט דורכגעלעבט אין יענעם מאמענט, ווען עס איז אויף דיר געקומען די ריי ארויפצוגיין אויפן שמאלן שטעג.

דו ביסט ארויפגעגאנגען אויפן שטעג, מיטפירנדיק אונדזער טאכטער רוזשקע און אונדזער זון מילוש און דאס איז שוין געווען די לעצטע סטאנציע, פון וועלכער עס האט אייך דער וועג אוועקגעפירט צו דער אייביקייט. אונטער אייך איז געווען אן אפגרונט אנגעפילט מיט בלוט. דארט זיינען געלעגן מענטשן נאך לעבעדיקע, וואס האבן געפרואווט אויפצושטיין. דו האסט קראמפהאפטיק געהאלטן די ארעמע קינדער, כדי זיי זאלן זיך חלילה נישט אויסגליטשן און לעבעדיקערהייט נישט ארייַנפאלן אין דעם דאזיקן בלוטיקן אפגרונט. איך בין זיכער, אז אין יענע לעצטע רגעס, איידער דער מערדער-קאמענדאנט האט געגעבן זיין באפעל „פייער", ביסטו געווען באזארגט וועגן דעם גורל פון אונדזער זון דאלפי. דו האסט אבער נישט געהאט קיין צייט א סך צו טראכטן, ווייל דער באפעל איז שוין באלד געקומען...

אלע ליידן און דער גאנצער פיין האבן זיך אין דעם מאמענט פאר אייך געענדיקט.

מיין טייערע, אומגליקלעכע פעסיע, מוטער פון אונדזערע אומגליקלעכע דריי קינדער, דיין זון דאלפי האט אייך נאך מיט איין יאר איבערגעלעבט. ער האט יעדן טאג געזאגט קדיש נאך זיין אומגעקומענער מוטער, וועלכע ער האט אזוי שטארק ליב געהאט. אויך דעם ערשטן יארצייט נאך זיין מוטער, שוועסטער און ברודער איז אים באשערט געווען נאך צו האלטן. אבער מיט א חודש שפעטער, דעם 6 נאוועמבער 1942 איז אויך ער, אונדזער זון דאלפי, דאס איינציקע קינד, וואס איז מיר נאך געבליבן, אומגעקומען אין די וועלדער פון דאלינע ביי וויגאדע.

אייערע נשמות האבן זיך שוין פאראייניקט.

צומארגנס נאך דעם בלוט-באד אין דער שטאט, ווו טויזנטער יידן זענען אויסגעשאסן געווארן.

מיר, די יידן, וועלכע האבן געארבעט אין דער לאנדווירטשאפטלעכער באצירקס-גענאסענשאפט, זיינען יענעם אויפדערנאכט נישט געגאנגען אהיים. מיר זיינען געבליבן אויף אונדזער ארבעט-ארט אין דעם היי-שפייכלער. פארשטייט זיך, אז מיר האבן אויף פארשיידענע אופנים באמיט זיך צו דערוויסן, ווו אהין די צוגענומענע מענטשן זיינען אוועקגעפירט געווארן. די אינפארמאציעס, וואס מיר האבן באקומען, זיינען געווען גאנץ פארשיידענע. אזוי למשל האט אונדז דערציילט א באקאנטער אוקראינישער יונגערמאן (און דאס וואס ער האט דערציילט איז צום באדויערן געווען אמת), אז אלע צוגענומענע יידן זיינען געווארן דערשאסן. דאקעגן האבן אנדערע אוקראינער באמיט זיך אונדז איינצורעדן, אז יידן זענען אוועקגעפירט געווארן אין אן ארבעטס-לאגער. די דאזיקע „גוטע" אוקראינער האבן אפילו אויסגעדריקט זייער גרייטקייט אונדז צו העלפן. זיי האבן דערקלערט, אז זיי וועלן אן שום באצאלונג אריבערפירן פעקלעך און געלט צו קרובים, וואס געפינען זיך איצט אינעם ארבעטס-לאגער. (באמת, הארציקע און גוטע רוצחים.)

בקרוב האבן מיר זיך דערוווסט וועגן דעם ביטערן אמת. באלד אין דער פרי האבן מיר באמערקט, אז צו אונדזער ארבעטס-פלאץ דערנענטערט זיך א מענטש מיט א באנדאזשירטן קאפ און פנים. פון אונטער די ווייסע און היפש פארבלוטיקטע באנדאזשן האבן בלויז זיינע אויגן צו אונדז ארויסגעקוקט.

דער מאן האט אונדז געזאגט, אז ער איז בנימין איציק הארץ. מיר אליין האבן אים נישט געקאנט דערקענען, ווייל מיר האבן נישט געזען זיין פנים. ער איז געווען איינער פון יענע יידן, וועלכע זיינען נעכטן ביי נאכט „צוריקגעשיקט" געווארן אהיים. דער דאזיקער ייד הארץ האט געהאט „מזל", ווייל ער איז יענעם טאג אפגעקומען בלויז מיט א צעשלאגענעם קאפ, צעבראכענער נאז און אויסגעהאקטע ציין. ער האט ערגעץ ווו איבערגענעכטיקט אין א הויז און איצט איז ער געווען אויפן וועג צו... בעצם האט ער אליין נישט געוווסט ווו אהין און צו וואס.

בנימין איציק הארץ האט אונדז דערציילט, אז ער איז אינגאנצן זיכער וועגן דעם, אז אלע יידן, וואס זיינען נעכטן געכאפט געווארן, זיינען אוועקגעפירט געווארן אין דער בוקאווינקע און דארט זיינען זיי אומגעבראכט געווארן. מיר האט ער דערציילט, אז ער איז געווען צוזאמען מיט מיין ברודער משה אויפן זאמל-פלאץ און אין אוונט, בעת די רוצחים האבן די איבערגעבליבענע יידן געלאזט פריי אהיימגיין, איז צווישן די דאזיקע באפרייטע געווען אויך מיין ברודער.

דעריבער בין איך טאקע געווען זיכער, אז מיין ברודער משה איז אין משך פון דער נאכט געבליבן ערגעץ ווו ביי באקאנטע קריסטן, פונקט ווי עס האבן געטאן א סך אנדערע, און איצט פילט ער זיך נאך נישט אינגאנצן זיכער, כדי דאס דאזיקע באהעלטעניש צו פארלאזן. שפעטער בין איך אבער געוואר געווארן, ביי וואס פארא מוראדיקע אומשטענדן מיין אומגליקלעכער ברודער האט צוזאמען מיט א צאל אנדערע פונקט אזוי ווי ער אומגליקלעכע יידן במשך פון יענער גורלדיקער נאכט פארלוירן זיין לעבן.

מיר ביידע, דאלפי און איך, זיינען יענעם נאכמיטאג אהיים געגאנגען. מיר האבן נאך דעמאלט נישט געוווסט אז דאס גרויסע אומגליק האט אויף אונדז נישט אויסגעמיטן. מיר האבן נישט געוווסט, אז סיי מיין פרוי און סיי די ביידע קינדער זיינען געכאפט געווארן און זיי געפינען זיך שוין מער נישט ביים לעבן. וועגן דעם סאמע שרעקלעכסטן האבן מיר זיך ערשט דערוווסט, בעת מיר זיינען אריינגעקומען אין אונדזער דירה. אויף אונדזער וועג אהיים האט זיך פאר אונדזערע אויגן אנטפלעקט א שרעקלעך בילד. די הייזער זיינען געשטאנען מיט צעבראכענע און ארויסגעריסענע טירן, מיט אויסגעהאקטע פענצטער און שויבן. פעדערן פון אויפגעריסענע קישנס און איבערבעטן האבן זיך געטראגן אין דער לופטן. דאס האבן די רוצחים אינעם יידישן בעט-געוואנט געזוכט באהאלטן געלד און צירונג. אומעטום האבן זיך געוואלגערט צעווארפענע חפצים און שטוב-זאכן, וועלכע עס האבן פארלוירן די ראבירנדיקע רוצחים אדער די אוועקגעפירטע יידן. דורך די אפענע פענצטער און טירן האט מען געקאנט זען, ווי די רוצחים האבן דארט, אין די שטיבער, באלעבאטעוועט. אין דעם רוב פון די הייזער, וואס זענען איצט געשטאנען אפן און אויסגעפלינדערט מיט אויסגעריסענע טירן און פענצטער, האט מען נישט געזען קיין לעבעדיקן נפש. בלויז דא און דארט האט זיך געשארט א מענטשלעכער שאטן. דאס האבן זיך די גערעטעוועטע יידן אומגעקערט אין זייערע צערויבטע דירות. געווען זיינען עס אין רוב איינצעלנע משפחה-מיטגלידער, וועלכע זיינען על-פי צופאל געבליבן לעבן. נישט זעלטן איז עס געווען א פאריתומט קינד, וואס די מערדער האבן צוליב א פארזען נישט אומגעבראכט. אלע האבן ביטער געוויינט.

דער אנבליק פונעם דאזיקן גרוילעכן בילד האט מיר דערמאנט די שטאט קישענעוו, וועגן וועלכער איך האב אמאל געלייענט אין ח. נ. ביאליקס „בעיר ההרגה". אין דער דאזיקער פאעמע שילדערט דער דיכטער די שוידערלעכע בילדער, וועלכע ער האט געזען דארט אין דער יידישער שטאט קישענעוו נאכן מוראדיקן פאגראם פון יאר 1905. כאטש דער דעמאלטיקער יידן-פאגראם, וואס איז דורכגעפירט געווארן דורך דעם רוסישן, אוקראינישן און מאלדאווישן המון דערשיינט ווי א קינדערשפיל אין פארגלייך מיטן נעכטיקן בלוטיקן באד, וואס עס האבן איינגעארדנט די ציוויליזירטע דייטשע „איבערמענטשן", איז אבער דאס בילד פון דער גרויסער פארוויסטעניש און די בלוטיקע שפורן פונעם נעכטיקן וואנדאליזם פונקט די זעלבע, וואס ח. נ. ביאליק האט געשילדערט אין זיין קלאג-ליד „בעיר ההרגה". און ווי דער גרויסער משורר שרייבט דארט:

„... פון שטאל און אייזן, קאלט און הארט און שטום,
שמיד אויס א הארץ פאר זיך, דו מענטש, או קום!
קום גיי אין שחיטה-שטאט, זאלסט זען מיט דיינע אויגן,
זאלסט אנטאפן מיט דיינע אייגענע הענט,
אויף צוימען, סלופעס, טויערן און ווענט,
אויף שטיינער אויף דער גאס, אויף אלע העלצער.
דאס שווארץ פארטריקנט בלוט מיט די געהירן
פון דיינע ברידערס קעפ און העלדזער..."

מיר, דאלפי און איך, שארן זיך גיך דורך די אפגעשטארבענע און ליידיקע גאסן. מיר שטייען שוין לעבן בערגערס איין-שטאקיקן הויז, ווו מיר האבן אונדזער דירה. דאס פענצטער פון בערגערס שניידער-געשעפט איז אויסגעהאקט (די בערגערס האבן געוווינט אונטן אויפן פארטער און אונדזער דירה האט זיך געפונען אויפן ערשטן שטאק).

פארזיכטיק עפענען מיר דאס טויער פונעם ארייגאנג. צופעליק איז דאס טויער נישט צעבראכן. מיר הארכן במשך פון א ווײלע. ס'איז שטיל, מען הערט נישט קיין שארך, עפעס אן אומהיימלעכע שטילקייט. מיט קלאפנדיקע הערצער קלעטערן מיר שטילערהייט אויף די טרעפ. אויך אויף די טרעפ קען מען נישט באמערקן קיין שום אומגעוויינטלעכע זאך. מיר שטייען שוין פאר דער צוגעמאכטער טיר פון אונדזער דירה. מיר הארכן זיך ווידער איין. ס'איז אבער פולשטענדיק שטיל. פאמעלעך עפענען מיר די טיר. די דירה איז ליידיק. קיינער איז דא נישטא. פלוצים דערגייט צו אונדז א שטילער קרעכץ. מיר ווענדן זיך צו יענער זייט צו. אין בעט ליגט מיין קראנקע מוטער מיט פארוויינטע אויגן.

מיין מוטער האט אונדז אנגעקוקט מיט אירע טרויריקע בלויע אויגן און מיט שטילער, קוים הערבארער שטימע האט זי אונדז געפרעגט: „ווו זענט איר געווען אזוי לאנג? פארוואס האט איר מיך דא אליין איבערגעלאזט?" מיין אומגליקלעכע מוטער האט קיין זאך נישט געוווסט וועגן די גרויליקע געשעענישן, וואס האבן זיך דא אפגעשפילט. זי האט זיך וועגן זיי קיין מאל נישט דערוווסט. די איינציקע זאך, וואס זי האט אונדז געקאנט דערציילן איז געווען בלויז די, אז אוק-

ראינער זיינען אהער געקומען און האבן פעסיען מיט די ביידע קינדער אוועקגענומען צו אן ארבעט.

פון דעם, וואס מיין מוטער האט דערציילט, איז פאר אונדז געווארן קלאר, אז במשך פונעם נאכמיטאג זיינען אהער געקומען עטלעכע אוקראינער באוואפנטע מיט שטעקנס. זיי האבן באפוילן מיין פרוי, די קינדער און אויך דער מוטער אז זיי אלע זאלן מיט זיי מיטגיין. די אוקראינער האבן געזאגט, אז זיי נעמען די מענטשן אוועק ערגעץ ווו צו אן ארבעט.

זיי, די אוקראינער, זענען געווען „פריינטלעך״ און האבן געווארט ביז מיין פרוי האט איינגעפאקט א ביסל נויטיקע זאכן פאר דער „איבערזידלונג״, אזעלכע זאכן ווי וועש, קליידער און שיך פאר די קינדער און זיך. דאס אלץ האט מיין פרוי מיט זיך מיטגענומען.

מיין מוטער האט אונדז אויך דערציילט אז צווישן די אוקראינער, וואס האבן אוועקגעפירט מיין פרוי און קינדער, זיינען געווען אפילו באקאנטע. באזונדערס איינעם האט מיין פרוי גוט געקענט. ער איז געווען זייער „העפלעך״ און מיין פרוי האט אים גערופן „פאנע.״ דעם נאמען פונעם דאזיקן „פריינטלעכן״ אוקראינער האט זיך מיין מוטער נישט געקאנט דערמאנען. זי ווייסט בלויז, אז ביי אים האט מיין פרוי געבעטן נישט מיטצונעמען מיין קראנקע מוטער, וועלכע איז דעמאלט געלעגן אין בעט און איז נישט בכוח געווען מיטצוגיין. ער איז מסכים געווען און האט מיין מוטער איבערגעלאזט אין דער היים.

אין דעם באק-אויוון איז אנגעגרייט אונדזער עסן, האט מיין מוטער געזאגט. מיין גוטע פרוי האט פאר אונדז געזארגט אפילו דעמאלט, ווען זי איז שוין געווען געצוווּנגען מיטצוגיין מיט די רוצחים. בחיפזונדיק האט זי אריינגעשטעלט פאר אונדז דאס עסן אין אויוון אריין, כדי עס זאל זיין ווארעם, ווען מיר וועלן זיך אומקערן פון דער ארבעט. ביים אוועקגיין, שוין ביי דער טיר שטייענדיק, האט מיין מוטער דערציילט, האט איר מיין אומגליקלעכע פרוי צוגערופן, אז זי זאל למען השם נישט פארגעסן, ווען מיר, דאלפי און איך, וועלן זיך אומקערן פון דער ארבעט, אונדז צו זאגן, אז אונדזער עסן געפינט זיך אין באק-אויוון. א, ווי שרעקלעך!

הגם די אימהדיקע ווירקלעכקייט איז אונדז שוין געווען באקאנט, האבן מיר פונדעסטוועגן נישט אויפגעגעבן די לעצטע האפענונג, אז אפשר איז דאך עמעץ פון זיי געבליבן לעבן.

מיר האבן אומעטום ארומגעזוכט. אין קעלער, אויפן בוידעם, אין גארטן און אומעטום, ווו ס'האט זיך אונדז געדאכט, אז מען קען זיך דארט באהאלטן. בלויז אונטערן בעט האבן מיר געפונען דאס שפילעכל, וואס מילוש האט געמאכט פון די געהובלטע ברעטלעך, וועלכע ער האט אהיים געבראכט פון אונדזער ארבעטס-ארט נעכטן אין דער פרי, בעת ער איז אין שליחות פון זיין מוטער געקומען צו אונדז מיט דער ווארענונג, אז אין שטאט זיינען פאראן א סך דייטשן.

נאך דעם ווי מיר האבן געפונען די דאזיקע זאך, איז שוין פאר אונדז נישט געווען מעגלעך צו באהערשן זיך. דער ארעמער דאלפי מיטן געפונענעם שפילעכל פון זיין קליינעם ברודער, וועלכן ער האט אזוי שטארק ליב געהאט, האט זיך געווארפן אויפן בעט און האט יאמערלעך געוויינט.

צומארגנס האב איך מיין אומגליקלעכע מוטער אוועקגעפירט צו מיין יינגערן ברודער אהרן. על פי נס זיינען זיין פרוי און קינד ניצול געווארן בעת יענער גרויסער שחיטה.

אין דער אמתן איז נישט געווען קיין אנדער אויסוועג, ווי אריבערצופירן זי צו אהרונען, ווייל איך האב דאך נישט געקאנט די אלטע און קראנקע מוטער אויף גאנצע טעג אליין איבערלאזן אין דער דירה.

מרה-שחורה, הונגער, מאסן-טויט. דער צופרידענער לאנדקאמיסאר „באלוינט״ דעם יידנעלטסטן פאר די טעגלעכע באריכטן. הויך-סעזאן ביי באמציע דיאמאנט (טישלער און מצבה-שלעגער)

נאך דער דאזיקער שרעקלעכער מאסן-שחיטה איז אין אונדזער נאדוורנע ווידער געקומען א „רוהיקע״ צייט. אין משך פון דער דאזיקער „רוהיקער״ צייט, וואס האט אנגעהאלטן קרוב 6 חדשים, ביז וואנען מיר זיינען אריינגעפירט געווארן אין די צוויי געטאס, זיינען נישט פארגעקומען קיין שום אקציעס. איבריקנס, איז אן אקציע גארנישט נויטיק געווען. די ראפינירטע דייטשע רוצחים האבן באוויזן אויף א „פרידלעכן״ אופן און אין א זייער גיכן טעמפא צו פארקלענערן די צאל יידן, וואס זיינען געבליבן לעבן נאך יענעם שרעקלעכן בלוט באד. זיי האבן די דאזיקע יידן גאנץ פשוט געלאזט אויסגיין פון הונגער. ביים רוב פון די אומגליקלעכע יידן, זיינען זייערע היימען געווען אינגאנצן צערויבט און זייער גאנץ האב-און-גוטס איז צוגענומען געווארן דורך אוקראינישע רוצחים. אזוי ארום האבן די דאזיקע מענטשן נישט פארמאגט מער קיין קלענסטע זאך, וועלכע זיי וואלטן געקאנט אויסבייטן אויף א שטיקל ברויט אדער אויף עטלעכע קארטאפל.

באזונדערס גרויזאם איז געווארן די לאגע פון די פליטים. נישט בלויז האבן די דאזיקע ארעמע מענטשן געמוזט אויסשטיין א שרעקלעכן הונגער און עפידעמיעס, וואס האבן טאגטעגלעך אוועקגענומען א סך לעבנס, מיר האבן אלע געלעבט אין א כסדרדיקער שרעק, אז דאס וואס איז געשען דעם 6 אקטאבער, וועט זיך ווידער איבערחזרן.

דער יודנראט און זיינע באהעלפערס, די ארדנונגס-דינסטלער, האבן געארבעט אויף אלע כלים, כדי צו באפרידיקן די אומגעזעטיקטע אפעטיטן פון די דייטשע רוצחים און זייערע פויליש-אוקראינישע קאלאבאראנטן, וועלכע האבן געוואלט נתעשר ווערן אויפן חשבון פון די ארעמע און אויסגעפלינדערטע יידן.

דער עיקר האט זיך געהאנדלט אין דעם, אז מען זאל קאנען צוזאמענשטעלן אויף וואס פארא נישט איז אופן די גרויסע קוואנטיטעטן פון קאווע, מאנופאקטור-סחורות, לעדער, מעבל וכד׳ וואס זיינען נויטיק געווען אויף צו דעקן די אומצייליקע טעגלעכע באשטעלונגען פון די געסטאפא-מערדערס, וועלכע זיינען געקומען אין שטאט אריין אויף א „באזוך" אדער פון דעם זשאנדערמעריע-פאסטן, וואס איז ביי אונדז געווען סטאציאנירט, אדער פון די אלע אנדערע ענלעכע פוילישע און אוקראינישע בלוט-דארשטיקע באנדיטן.

מען האט זיך געגוויטיקט אין זייער א סך געלט אין אמעריקאנישע דאלארס, כדי צו קאנען איינקויפן אלע באשטעלטע סחורות. ביי די אויסגערויבטע יידן זיינען די דאזיקע סחורות נישט מער געווען בנמצא. מען האט זיך געמוזט ווענדן צו די נישט-יידן, וועלכע

אשה יהודית בגיטו
(צילום מקורי מתקופת הכיבוש)
א יידישע פרוי אין געטא
(אן ארעגינעלע אויפנאמע אין דער צייט פון דער דייטשער אקופאציע)

זיינען איצט אלע געווארן „סוחרים" און האבן ווי א צאלונגס-מיטל אנגענומען בלויז הארטע וואלוטע.

פאר אזא מין באשטעלונג, כאטש דעמאלט האט זיך געהאנדלט בלויז וועגן פעטרעשקע, האט בנימין איציק הארץ באצאלט מיטן לעבן. דער געסטאפא-תלין פון טאטאראוו האט ביים יודנראט באשטעלט אן אומגעוויינטלעך גרויסע קוואנטיטעט פון פעטרעשקע און בנימין איציק הארץ איז, ווי אן אנגעשטעלטער פונעם יודנראט, באאויפטראגט געווארן אויסצופירן די דאזיקע באשטעלונג. ער האט געוואגט אויפמערקזאם צו מאכן דעם תלין, אז עס איז נישט מעגלעך אין משך פון אזא קורצער צייט אויפצוברענגען אזא גרויסע קוואנטיטעט פון פעטרעשקע. דער דייטשער רוצח האט בנימין איציקן פאר דעם דערשאסן.

אויפן יודנראט און ארדנונגס-דינסט זיינען ארויפגעלייגט געווארן נאך אנדערע אויפגאבן. צום באדויערן האבן א טייל פון די ארדנונגס-דינסטער ביי דער אויספירונג פון זייערע אמטלעכע „פליכט" אויפגעפירט זיך ווי פארברעכערס לגבי זייערע אייגענע ברידער. גאנץ טרויעריקע זכרונות זיינען נאך זיי פארבליבן. דער יידנעלטסטע האט אויך געהאט דעם חוב איבערצוגעבן יעדן טאג א באריכט דעם לאנד-קאמיסאר. אינעם דאזיקן באריכט האט ער געדארפט איבערגעבן וועגן אלעמען, וואס איז אין משך פון די פארגאנגענע 24 שעה פארגעקומען „ביי זיינע יידן".

מיט באזונדערער אויפמערקזאמקייט האט דער לאנד-קאמיסאר נאכגעפאלגט די צאלן פון די נאך לעבעדיקע יידן, דהיינו: וויפל יידן האבן געלעבט נעכטן, וויפל זיינען געשטארבן במשך פון די לעצטע 24 שעה און וויפל זיינען נאך געבליבן.

איין מאל, בעת אזא מעלדונג, ווען דער יידנעלטסטער ד"ר שאל האט דעם לאנד-קאמיסאר ראפארטירט וועגן א גרעסערער צאל פארשטארבענע יידן, איז דער שטענדיק אנגעברוגזטער קאמיסאר געווארן מלא שמחה. מיט א שמייכל האט ער געזאגט דעם ד"ר שאל: „בראווא, דאס איז א פריילעכע ידיעה". פון גרויס דאנקבארקייט פאר דער דאזיקער פריילעכער ידיעה האט דער לאנד-קאמיסאר אויסגעשריבן אן אויפטראג אויף א גרעסערער קוואנטיטעט ברעטער, וועלכע מען האט געדארפט אפנעמען אין דער זעג אן שום אפצאל. די דאזיקע ברעטער האט דער לאנד-קאמיסאר באשטימט אויף צו מאכן קאסטנס, כדי מקבר צו זיין די געשטארבענע יידן. ביז דעמאלט האבן די קרובים פון די פארשטארבענע געמוזט באזארגן די קאסטנס און אזוי ווי עס איז געווען א מאנגל אין האלץ-מאטעריאל, האט מען גענוצט אלטע ברעטער פון פונאנדערגענומענע הילצערנע פלויטן און אין זיי האט מען מקבר געווען די מתים.

בומציע דיאמאנט האט צוזאמענגעקלאפט די קאסטנס. צוליב דער גרויסער צאל מתים האט ער גענומען צוויי באהעלפערס. אויך די אנדערע קברנים, די אזוי גערופענע טרעגערס און גרעבערס, וועלכע האבן אין נארמאלע צייטן די מתים געטראגן אויפן בית עולם, האבן זיך איצט געמוזט איבערשטעלן אויף מאסן-פראדוקציע. און אט אזוי האט מען איצט יעדן טאג געקאנט באגעגענען אויף דער סטאניסלאווער גאס, וואס האט געפירט צום בית עולם, א וואגן הויך באלאדן מיט מתים-קאסטנס און איינגעשפאנט אין אן אלטער, אפגעמאגערטער שקאפע, וואס האט קוים געקאנט שלעפן דעם וואגן.

נאך א געוויסער צייט האט אויפגעהערט אויך אט די פראצעסיע פון טויטן-קאסטנס. די מתים זיינען גאנץ פשוט אריינגעווארפן געווארן אין א גרויסן און טיפן הילצערנעם ארון וואס איז ספעציעל געמאכט געווארן פארן דאזיקן צוועק. יעדן טאג פלעגט דער גרויסער ארון אויסגעליידיקט ווערן אויפן בית-עולם און נאך דעם איז ער ווידער געווען פריי פאר א ווייטערדיקן מתים-טראנספארט. אויך האט מען זיך אויפגעהערט צו באנוצן מיט א פערד, וועמענס ארט עס האבן פארנומען טרעגערס.

ער האט געמוזט אליין אוועקגעבן זיין בארד

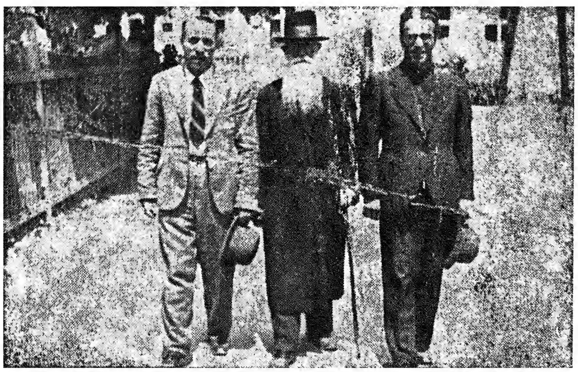
די צייט: 1941, זומערצייט

זיי זענען געווען ווי א צווילינג — בנימין קליינער און ברוך ווינטער. דאס איז נישט געווען דערפאר, ווייל זיי זאלן האבן אויסגעזען שטארק ענלעך פיזיש, און אפילו נאך ווייניקער איז איינער געווען גלייך צום צווייטן מיט די מלבושים וואס זיי האבן געטראגן. ווייל בנימין קליינער איז איינער געווען גלייך צום צווייטן מיט די מלבושים וואס זיי האבן געטראגן. ווייל בנימין קליינער איז — ניט געקוקט אויף דעם, וואס קיין גרויסער גביר איז ער קיין מאל ניט געווען — געגאנגען אנגעטאן תמיד זייער שיין און בכבודיק, בעת ברוך ווינטער האט לגמרי ניט געזארגט וועגן זיין הילוך.

דער שווארצער סאמעט-הוט אויף בנימין קליינערס קאפ, די לאנגע, סאטינענע קאפאטע, וואס ער האט געטראגן זומער און דער טיליפ מיט דעם געלן פוטערנעם קאלנער — וואס האט געזאלט זיין פון פוקסענע פעלצלעך מיט א סך יארן צוריק — וואס ער האט ארויפגענומען אויף זיך ווינטער, זענען שטענדיק געווען ריין, ניט צעקנייטשט, און איר האט קיין מאל ניט געקאנט געפינען אויף זיי קיין פינטעלע שטויב, כאטש ער פלעגט טראגן די זעלבע מלבושים אין משך פון א סך יארן. אויך זיינע שווארצע שיינע שיך זענען שטענדיק געווען ריין און אפגעפוצט.

און א בארד האט ער געהאט אן אויסנאם-שיינע: א לאנגע, א ווייסע, וואס האט אראפגעגנידערט ביז איבער זיין ברוסט און האט געגעבן בנימין קליינערן א פאטריארכאלן אויסזען. דער שטעקן מיטן זילבערנעם הענטל מיט וועלכן ער איז תמיד געגאנגען, האט א סך צוגעגעבן צו זיין שיינעם פרצוף.

דער איינציקער אין אונדזער געגנט וועלכער האט געהאט נאך אזא שיינע בארד איז געווען דער דעלאטינער רב.

בנימין קליינער ז״ל

וואס איך האב באמת געמיינט צו זאגן אז זיי „זענען געווען ווי א צווילינג״ איז אט וואס: בנימין און ברוך האבן במשך פון א סך יארן געארבעט צוזאמען אויף דערזעלבער שטעלע, ביי א מלאכה, וואס האט פארלאנגט צוויי מענטשן. און צוליב דעם האבן זיי זיך ניט געקאנט אפטיילן איינער פון אנדערן.

זייער אדרעס איז געווען אדער ביים ארייננגאנג אין דער געביידע פון געריכט, אדער אין דעם נאטארסווארט-צימער, ווו זיי זענען געווען גרייט צו דינען אלס די צוויי עדות, וועלכע מ׳האט געדארפט האבן פאר שליסן קאנטראקטן וועגן קויפן נאפט-פעלדער אדער פאר אנדערע דאקומענטן פון דעם מין.

זיי האבן ווארשיינלעך געקענט אלעמען אין אונדזער געגנט, אזוי אז מען האט זיי תמיד געקאנט נעמען אלס עדות. קיין גבירים זענען זיי ניט געווארן בשום אופן פון דעם דאזיקן פארדינסט זייערן.

פאקטיש האט ניט ברוך ווינטער און ניט די פרנסה זייערע, ניט געהאט גארניט צו טאן מיט דעם, אז בנימין קליינער זאל דארפן „אוועקגעבן״ זיין בארד. איך וויל בלויז דערציילן עפעס וועגן דעם, פארוואס דער ארעמער בנימין קליינער, א איד פון ווייט אריבער די שבעים, איז געווען געצוווּנגען אוועקצוגעבן „פרייוויליק״ זיין בארד, זיין הדרת-פנים, צו א סאדיסטישן דייטשן מערדער.

דאס האט מיך נאטירלעך דערמאנט וועגן זיין „צווילינג-ברודער" ווינטער. איך האב אויך געוואלט נאך אמאל זען, אין מיין זכרון, אונדזער בנימין קליינער, אזוי ווי ער האט אויסגעזען מיט זיין שיינער בארד, וואס האט אים צוגעגעבן אזוי פיל חן.

און וועגן דעם, ווי אזוי ער האט „אװעקגעגעבן" די בארד זיינע — איז מעשה שהיה כך היה:

לויט דעם דייטשן דעקרעט האבן מיר, אידן אין יענער צייט — אין הערבסט 1941, ביז מיר זענען פארשפארט געווארן אין געטא, אין פרילינג 1942 — געקאנט בלייבן אין דרויסן אויף דער גאס נאר ביז צו א באשטימטער שעה. אויב איך מאך ניט קיין טעות, איז עס געווען פון זעקס א זייגער אין דער פרי ביז זיבן א זייגער אין אוונט. דער, וועמען מען האט געזען אויף דער גאס נאך דער דאזיקער „שפער-שטונדע" איז געשלאגן געווארן מכות רצח, און ער האט נאך געדארפט באצאלן א געלט-שטראף.

איבער דער דאזיקער און נאך אנדערע סכנות אויף וועלכע מיר זענען געווען אויסגעשטעלט די גאנצע צייט, איז געווארן שווער פאר פרומע אידן צו גיין דאווענען אין בית-המדרש אין דער פרי און פארנאכט, ווי זיי זענען געווען צוגעוווינט פון לאנגע יארן. האט מען זיי געגעבן אן עצה און געמאכט א מנין אין א שטוב, ווו עס זענען זיך צונויפגעקומען די שכנים.

דער ארעמער בנימין קליינער איז געווען אויפן וועג צו אזא מנין, וואס איז איינגעארדנעט געווארן ביי הייזלערן אויף דער ניי-שטאט. צו זיין שלים-מזל האט דער זשאנדארם מאלער, פאר וועמען אלע האבן געציטערט אימת מוות, אים דערזען און געכאפט ביי דעם „פארברעכן". און דאס האט זיך אויסגעלאזט זייער שלעכט פאר דעם ארעמען זקן, בנימין קליינער.

די שטראף וואס איז באשטימט געווארן פאר אים איז געווען א סך שווערער ווי זי וואלט געקאנט זיין, ווען מען וואלט אים געשלאגן. ער האט מסתמא נאך אריינגעכאפט א פאר קלעפ אלס צוגאב. אבער פאר זיין „פארברעכן" איז ארויס א באפעל קעגן אים, אז ער זאל „אװעקגעבן" זיין פראכטפולע לאנגע ווייסע בארד וואס האט אים באצירט אזוי פיל יארן. די פאראָרדענונג איז געווען, אז ער מוז ברענגען זיין בארד אין א שאכטל, צומארגנס, אין דער פאליציי-סטאנציע, און אז ער דארף אויך באצאלן א שטראף פון צוואנציק זלאטעס.

בנימין קליינער, וועלכער איז געצוווּנגען געווארן צו צעשיידן זיך מיט זיין הערלעכער בארד, איז א קורצע צייט שפעטער, דעם 6-טן אקטאבער 1941 אומגעקומען על קדוש השם אין דער בוקאווינקע.

זיין פראכטפולע לאנגע, ווייסע בארד איז — בין איך זיכער — געשיקט געווארן דורך דעם דייטשן פארברעכער אלס א „ווייניאכטען-געשענק" צו זיין פאמיליע אין דער „היימאט", אדער איז באנוצט געווארן פאר אנשטאפן א מאטראץ פאר די פראקטישע דייטשע „איבערמענטשן" — דאס וואס זיי האבן געטאן מיט די אפגעשארענע האר פון פרויען, וועלכע זענען אוועקגעפירט געווארן אין די גאז-קאמערן, אזוי אז די ממזרים פון די דייטשע רוצחים זאלן קאנען האבן א רויקן באקוועמען און זיסן שלאף.

שארית הפליטה ליד בית הקברות בנדבורנה בשנת 1945
שארית הפליטה לעבן די מצבות פון בית הקברות
אין נאדווארנא אין יאהר 1945

טיפוס און דיזענטעריע

דער „שפיטאל" אין דעם „A" געטא

די צייט: 1942

דער דייטשער קאמיסאר, מיט זיין תמימותדיקן פנים און ציווילע קליידער, האט ביים אויפשטעלן דעם געטא לכתחלה אזוי פלאנירט, אז די מענטשן אין געטא זאלן דארט ניט מאריך ימים זיין. אזוי האט דער דאזיקער פארמאסקירטער מערדער באווארנט, אז **אונזער באד** זאל זיין מחוץ פונ׳ם געטא, הגם דאס באָד האט זיך געפונען אין שטח וואס ער אליין האט באשטימט פאר דעם געטא.

איך שטרייך אונטער די ווערטער „אונזער באָד" דערפאר, ווייל דאס באד איז געווען דורכאויס א יידיש באָד, ווי אין אלע שטעט און שטעטלעך אין פוילן, אויפגעבויט און אויפגעהאלטן פון דער יידישער קולטוסגעמיינדע און אויך באניצט נאר פון יידן. הגם ניט-יידן האבן עס אויך געקאנט באנוצן, האט עס אבער זעלטן ווער פון זיי געטאָן (אפשר דערפאר ווייל זיי זענען געווען שרעקעוודיק פאר וואסער).

איך ווייס ניט, אויב איינער פון אונז האט דעמאלט אין אונזער מוראדיקן מצב אפילו געטראכט וועגן דעם לוקסוס צו באדן זיך. אבער מיר וואלטן וויניקסטנס געקאנט אין באד וואשן אונזער שמוציקע, פארלויזטע וועש בחברותא. אבער אויך דאס האט דער „גוטער" דייטש אונז ניט פארגינען און דערצו ניט דערלאזט.

דער „איידעלער" קאמיסאר, וואס האט אזוי שטארק געזארגט פאר אונזער געזונט, האט אלע יידן, וועלכע האבן פריער געוווינט צעשפרייט אויפן שטח פון דער גאנצער שטאט, און דערצו אויך נאך די יידן פון די דערפער, צונויפגעפרעסט אין עטליכע שמאלע געסלעך. דאס האט געפירט דערצו, אז אלע לאטרינען זענען באלד געווארן איבערגעפילט מיט צואה, וואס איז איבערגעלאפן און אריינגערינען אין די שכנותדיקע ברונעמער און פארפעסטיקט דאס וואסער — אט דאס וואס דער „גוטער" דייטש האט טאקע געוואלט דערגרייכן. די מענטשן וואס האבן געטרונקן דאס פארפעסטיקטע וואסער זענען באלד קראנק געווארן אויף טיפוס און דיזענטעריע.

די לייז האבן שנעל טראנספערירט די טיפוס באצילן אויף מענטשן וואס זענען נאך ניט קראנק געווען. די דאזיקע קליינע געטא-באוווינער זענען אריבער געגאנגען די געטא-גרענעץ אילעגאל, אָן א פאסירשיין, און געטראגן די באצילן איבעראל וואו עס האט זיך זיי געגליסט.

דער דייטשער קאמיסאר, וואס האט זיך אזוי „פאטערליך" געזארגט פאר אונז, האט צוגעקריגן א גאר טיכטיקן העלפער — דעם הונגער — וואס האט באזונדער שרעקלעך געבושעוועט אין געטא B. די אונטערדערנערטע מענטשן האבן מער ניט פארמאגט קיין ווידערשטאנדקראפט און זענען באלד אויסגעגאנגען פון הונגער.

אין אנבליק פון דער אויסגעבראכענער טיפוס עפידעמיע האט אונזער „פארזארגער", דער „הומאנער" דייטשער קאמיסאר, אנגענומען די נויטיקע מאסמיטלען כדי אונז אין דער גרויסער נויט צו העלפן — און אט וואס ער האט געטאָן: ער האט גערופן צו זיך דעם יידנראט-עלטסטן, ד"ר שאל, און אים אפגעגאסן מיט א פאמעניצע פון זידלווערטער: „איר יידן זענט שמוציק און דרעקיק, אייערע וווינונגען פארלויזט און פארוואנצט, פון אייך איז דאס געקומען די עפידעמיע". דער ווארעמהארציגער קאמיסאר, וואס זיין גוט הארץ האט נעביך אזוי שטארק געוויייטיקט אויף דער טיפוספעסט, וואס די יידן האבן דורך זייער אומריינלעכקייט געבראכט אויף דער שטאט, האט דעם ד"ר שאל געגעבן שטרענגער אינסטרוקציעס וויאזוי צו באקעמפן און אפצושטעלן די עפידעמיע.

אויסערדעם האט דער זויבערער דייטש געלאזט פלאקאטן אויסקלעבן אין שטאט און אויף דער דרויסנזייט פון דעם געטאפארקאן, אויף וועלכע עס איז געווען אויסגעמאלט א ייד אין א קאפטאן מיט א צעשויבערטער בארד און פאות, אויף וועלכן עס קריכן ארום גרויסע לייז וואס פאלן פון אים אראפ אויף דער ערד אין גאס. איבער דעם בילד איז געווען אן אויפשריפט מיט גרויסע אותיות אין דייטש, אוקראיניש און פויליש וואס האט זיך געלייענט אזוי: ווארנונג! יידן און לייז זענען די טרעגער פון דער געפערליכער טיפוסקראנקהייט. אריער, איר ווערט געווארנט זיך ניט צו דערנענטערן צו די דאזיקע באצילענטרעגער. ראמט זיי אויס פון צווישן אייך!

נאכדעם ווי ד"ר שאל איז געקומען אין געטא מיט די אינסטרוקציעס פון דעם איידעלן קאמיסאר, וואס אזוינס די געטא באוווינער דארפן טאָן כדי אפצושטעלן די טיפוס פעסט, האט זיך אנגעהויבן אין די געטאס, באזונדער אין געטא A, א פיבערהאפטע דעסאינפעקציע ארבעט. מען האט געקערט און געראמט, געוואשן און געריבן ווי אמאל פאר פסח. עס האט נאר געפעלט דער חמץ וואס מען האט אין יענע גוטע צייטן געקאנט פארברענען. די ארדנונג-דינסטלייט האבן דערנאך בודק געווען די וווינונגען, געזוכט און גענישטערט. וואס זיי האבן געוואלט ביי אונז געפינען, ווייסט נאר איין גאט און זיי אליין.

דערויף איז געקומען א קאמיסיע וואס איז באשטאנען פון א דייטשן זשאנדאר און א אוקראינישן מיליצמאן און זיי האבן דורכגעפירט אן אינספעקציע אין געטא A. ד"ר שאל און זיינע אדיוטאנטן האבן געפירט די קאמיסיע פון וווינונג צו וווינונג. ווען די קאמיסיע איז געקומען צו באנעטס הויז ביי דער פלאקאמייקא, האט זיך די קאמיסיע אפגעשטעלט און האט

באקוקט דאס הויז פון אלע זייטן. דערויף האט דער זשאנדאר געהאט א קורצן געשפרעך מיט ד״ר שאל, און ד״ר שאל האט צוגערופן די ארדנונג דינסטמענער און זיי איינגערוימט א סוד. דערמיט האט זיך די אינספעקציע געענדיקט.

מיר האבן זיך באלד דערוווסט, אז די קאמיסיע איז געשיקט געווארן פון דעם קאמיסאר כדי צו געפינען א פאסיק הויז, אין וועלכן עס זאל איינגעארדנעט ווערן א שפיטאל פאר די טיפוס קראנקע. און די קאמיסיע האט געפונען באנעטס הילצערנע געביידע פאסיק פאר דעם צוועק. די איינוווינער פון דעם הויז זענען ארויסגעשטעלט געווארן אויף דער גאס מיט זייערע מעבל און הויזגרעט. עס האט זיך אנגעהויבן די ארבעט פון איינארדנען דעם שפיטאל. מיר האבן געבראכט שטרוי פון דעם לאנדווירטשאפטלעכן באצירק-קאאפעראטיוו און אויסגעשפרייט אויף דער פאדלאגע — און דאס איז געווען אנשטאט בעטן און מאטראצן. אזוי האט אויסגעזען די סאניטארע איינריכטונג פון דעם שפיטאל פאר די יידישע געטא קראנקע וואס דער לייטזעליקער קאמיסאר האט איינגעארדנעט אין געטא.

קישענס, ליילעכער, דעקן און האנדטיכער — דאס אלץ האבן די ארדנונג-דינסטלייט רעקווירט ביי יידן. זיי האבן אויך געבראכט פון ערגעץ וואו א טיש און פינף בענקלעך, א קליין שאפקעלע פאר מעדיצינען. דאס שאפקעלע איז אבער געבליבן ליידיק, מען האט דארטן קיין שום מעדיצין ניט אריינגעשטעלט. ביי די יידן האט זיך קיין שום מעדיצין ניט געפונען צום קאנפיסקירן. ביים קריסטליכן אפטייקער זענען יא געווען מעדיצינען, אבער דאס מאראלישע געוויסן פון קאמיסאר האט ניט דערלאזט, ביים קריסטליכן אפטייקער עפעס צו קאנפיסצירן פאר אידנס וועגן. און אזוי איז אין א פאר געציילטע שטונדן אויפגעשטעלט גע-פאציענטן.

איך האב געהאט געלעגנהייט צו זען דעם ערשטן יידישן פאציענטן אין דעם נייעם יידישן שפיטאל. איך און נאך עטלעכע זענען גראד דעמאלט געווען אין דעם הויז, גערופן שפיטאל, בשעת מען האט דארט אריינגעבראכט דעם ערשטן יידישן קראנקן. מיר האבן דארט צענומען א וואנט, כדי דער קראנקנזאל זאל זיין אביסל גרעסער. איך האב געזען דעם אומגליקלעכן מענטש, וועמען מען האט געבראכט פון געטא "B" געשלעפט אויף א האנטוועגעלע. ער האט דא נאך געלעבט נאר א פאר שטונדן אונטער שרעקלעכע יסורים און דאן מיט נאך עטלעכע מתים אוועקגעבראכט געווארן אהין פון וואנען מען קומט ניט מער צוריק. דער קראנקער איז געווען דער מוזיקאנט לייטנער. ער האט שרעקלעך אויסגעזען, א סקעלעט איבערגעצויגן מיט א דינער געלער הויט דורך וועלכער ס׳האבן זיך דורכגעזען בלויע אדערן, אויגן מיט א פארגליווערטן, לעבלאזן בליק. איך בין צוגעגאנגען צו לייטנער. ער האט מיך אנגעקוקט מיט זיינע פארגלייזטע אויגן און געפליסטערט קוים הערבאר: שמערלער, שיין זעען מיר אויס, זיך דערלעבט גוטע צייטן.

לייטנער איז געווען דער ערשטער פאציענט אין דעם שפיטאל וואס דער דייטשער „פילאנטראפ" האט איינגעארדנעט אין באנעטס הויז אין יאר 1942. שפעטער האבן פילע אנדערע אידישע פאציענטן אנגעפילט דעם שפיטאל, ביז ס׳איז מעהר קיין לעבעדיגע אידן אין נאדווערנע פארבליבן. די דייטשע מערדער מיט זייערע ארויסהעלפער, די אוקראינער, האבן זיי אלע אויסגעהארגעט.

מיין ליגיטימאציע אז איך בין אין ארבעט־לאגער אין סטריא איינקאסערנירט.
א „באשייניגונג" אז איך בין „לעבנסבארעכטיגט"
ישעיהו שמערלער

די טורמע אין געטא „א"

דער ערשטער „פארברעכער", וואס איז אריינגעזעצט געוואָרן אין טורמע, ווערט „באגנעדיקט דורכ'ן א.ד. „גענעראל".

די צייט: 1942

אין אונדזער ניי-געשאפענער „פעדעראלער אויטאנאמישער אידישע מדינה" „א" און „ב", וואס איז ארומגערינגעלט דורך „שוץ-מויערן", האבען מיר שוין אלץ, וואס א „מאדערנער שטאט" דארף האבען:

1. א פרעזידענט (ווערט גערופען „יודען-עלטעסטער")
2. א פארלאמענט (ווערט גערופען „יודענראט")
3. עטליכע מיניסטארען (ווערען גערופען „יודען-רעטלער")
4. אן ארמיי (ווערט גערופען „ארדנונגסדינסט")
5. א שפיטאל, וואס איז איינגעארדענט לויט די לעצטע פאדערונגען, מיט „זעלבסט-דינסט". דער איינציגער שפיטאל אין דער וועלט, וואו עס זיינען ניט פאראן קיין דאקטוירים, און וואו עס ווערען ניט באנוצט קיין מעדיצינען. די אידישע פאציענטען אין דעם שפיטאל פראקטיצירען די מעדיצינישע וויסענשאפט פאר זיך אליין און אויף זיך אליין. נאר אזא אינטעליגענט פאלק, ווי מיר אידען זיינען, קאנען זיין געבענשט מיט דער פעהיגקייט צו היילען זיך אליין. **כלנו חכמים, כלנו נבונים, כלנו יודעים את התורה"**, — ווי מיר זאגען אין דער הגדה של פסח.
6. מיר האבען אויך א „קינדער-היים", א זעלטענע אויסנאם-אינסטיטוציע, וואס אזעלכע פון דעם מין האט נאך קיינמאל פריער ניט עקזיסטירט; א היים, וואו מען לערנט די קינדער, פאר וועלכע עס ווערט דארט „געזארגט", אז זיי זאלען קאנען לעבען אַן שפייז. ס'איז אמת, אז אונדזערע אבות-אבותינו, וועלכע זיינען ארויס פון מצרים, האבען שוין באוויזען אויסצוהאלטען פערציג יאר אַן שפייז אין מדבר, וואו עס וואקסט גארניט. דאך האט דער הימעל לכל הפחות געהאט רחמנות אויף אונזערע אור-עלטערן און האט זיי אראפגעשיקט א טעגליכע פארציע פון א „ערזאץ"-שפייז, וואס איז גערופען געווארען „מן", און מיט וועלכער זיי האבען זיך דערנערט אין משך פון פערציג יאר. אין יענער צייט האבען זיי זעלבסטפארשטענדליך געהאט דאס מזל, אז זיי זיינען ניט געווען פארשפארט אין א געטא, און אז זיי האבען אליין געקאנט צונויפזאמלען יעדען טאג דעם „ערזאץ".

אויף אונדזערע קינדער, אבער, אין זייער ניי-געעפענטער „קינדער-היים", האט זיך דער הימעל ניט אזוי שטארק דערבארימט. פאר זיי זיינען די שערי שמים געווען פארמאכט. צו זיי איז ניט אראפגעשיקט געווארען קיין מן פון הימעל. און ווען אפילו אזא מן וואלט צופעליג צו זיי אראפגעשיקט געווארען פון אויבען, וואלט עס אים געווען שווער דורכצוגיין די היטלער-בלאקאדע און אנקומען צו זיי, צו די קינדער. אויך ווען אפילו דער מן וואלט זיך שוין דורכגעגליטשט דורך דער היטלער-בלאקאדע, וואלטען די קינדער אים ניט געקאנט צונויפזאמלען, ווייל זיי זיינען געווען פארשלאסען הינטער טיר-און-טויערען מיט א שלאס און א ריגעל. און אזוי האבען אונדזערע אידישע קינדער זיך געקאנט דערהאלטען ביים לעבען אין דער דאזיגער „בארימטער קינדער-היים" מיט ניט עפעס אנדערש, ווי בלויז מיט די זיסע דערינערונגען, וועגען יענע צייטען, ווען זיי האבען נאך געהאט מאמעס, וועלכע האבען זיי געצערטעלט און האבען צוגעגרייט פאר זיי גוטע, געשמאקע מאכלים. סוף-כל-סוף זיינען זיי פארזונקען אין טיפע חלומות און איינגעוויגט געווארען צו ווערען אנטשלאפען אויף אייביג מיט א בייזען שמייכעל אויף זייערע בלאסע, קליינע ליפעלעך, פון וואנען דאס גאנצע בלוט איז אפגעצערט געווארען. אין הימעל האבען זייערע מאמעס געווארט אויף זיי. די מאמעס זיינען נאר-וואס געבראכט געווארען אהין, צוזאמען מיט מיליאנען אנדערע אידישע מאמעס, דורך די דייטשע „איבערמענשען".

דאס וואכזעמע אויג פון אונזער „באשיצער", דעם דייטשען קאמיסאר, האט ניט פארפעלט צו באמערקען, אז מיר, וועלכע האבען געדארפט פארזארגט ווערען מיט אלעם נויטיגען, האבען נאך ניט פארמאגט איין זאך: א טורמע. דער דאזיגער דייטשער קאמיסאר, וועלכער האט געהאלטען אן אויג אויף אונז, האט דעריבער גערופען צו זיך דעם „יודען-עלטעסטען" מיט זיין געהילף. נאך א „העפליכער בעראטונג" איז אויסגעארבייט געווארען א פלאן, ווי אזוי און וואו אזא „דערציאונגס-אינסטיטוציע" זאל געגרינדעט ווערען. דער באשלוס איז גיך אנגענומען געווארען. און נאך אין דעמזעלבען טאג זיינען מיר „באגליקט" געווארען מיט אזא „דרינגענד נויטיגער" טורמע.

די דאזיגע „רעפארם-אנשטאלט" איז געעפענט געווארען אין „א" געטא, אין דעם קעלער פון אברהם דוד העקערלינג'ס הויז. עטלעכע ארבייטער, צווישן זיי אויך איך, זיינען אויף-דער-גיך מאביליזירט געווארען פאר אויסרייניגען דעם קעלער פון דער דיקער שמוץ, וואס האט זיך דארט געהאט אנגעזאמעלט, און פאר אוועקלייגען א פאר הילצערנע ברעטער, אלס „בעטען" צו שלאפען.

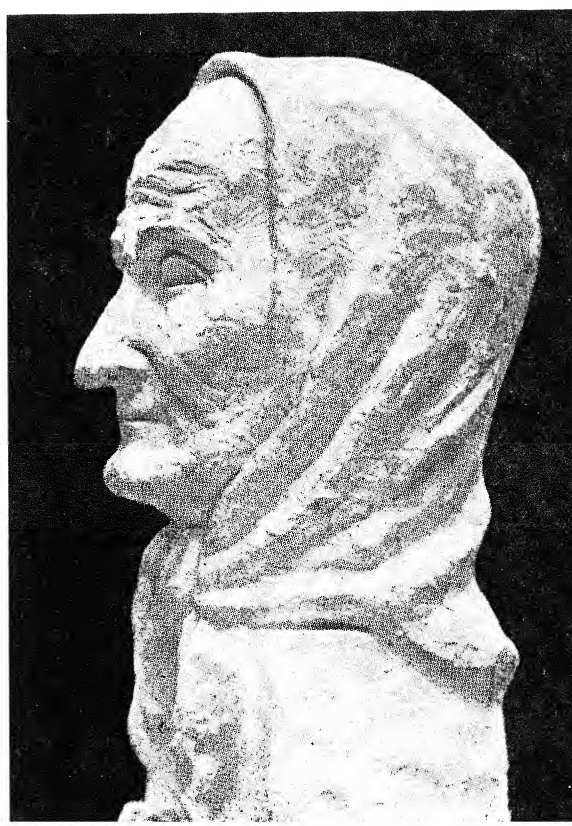
ס'האט אויסגעזען, אז דער קאמיסאר האט געזארגט מער פאר דער טורמע. ווי פאר'ן שפיטאל, וואו די פאציענטען האבען געדארפט ליגען אויף דער ערד, בעת פאר די ארעסטאנטען אין דער טורמע איז געווען צוגעגרייט, אז זיי זאלען קאנען שלאפען אויף ברעטער.

און ס׳איז געשען אזוי, אז איך האב געקאנט זען דעם ערשטען „פארברעכער״, וועלכער איז אריינגעזעצט געווארען אין דער טורמע. אזוי ווי איך האב אויך גע-זען דעם ערשטען פאציענט, וועלכער איז אין יענער צייט געבראכט געווארען אין שפיטאל (דעם קלעזמער לייטנער).

איך בין גראד געווען אונטען אין קעלער און האב צוגעקלאפט מיט נעגעל די ברעטער, ווען דער ערשטער ארעסטאנט איז אריינגעפירט געווארען, מיט א גרויסען טומעל און מיט א געוויין. דער „פארברע-כער״, וואס האט געוויינט מיט ביטערע טרערען, איז געווען אידל דירער׳ס אייניקעל, א אינגעל פון צוועלף יאר. איך מיין, אז ער האט געהייסען קווארטלער.

דער זער בייזער „ארדנונגסהיטער״ וועלכער האט געכאפט און אריינגעפירט מיט א געוואלד דעם שווע-רען „זינדיגען״, איז געווען דער „קאמענדאנט״ אליין, דער „א.ד.״, מיט זיין באשיידען-קלינגענדיגען נאמען „קטן״, וועלכער האט זיך אבער אויפגעפירט אזוי, ווי ער וואלט געווען גאר א וואזשנער „גדול״.

דאס שרעקליכע פארברעכען, אין וועלכען דאס ארימע ינגעל איז געווען שולדיג, איז באשטאנען פון אט וואס: ער האט אראפגעריסען א פאר גרינע, נאך

קלארא בראט: מיין יידישע מאמע (סקולפטור)

אונרייפע עפעל אין א פרעמדען גארטען. זיין זינד איז געווען נאך א סך גרעסער איבער דעם, וואס דער עפעלבוים, פון וועלכען דער צוועלף-יעריגער „פאר-ברעכער״ האט אראפגענומען די פארבאטענע פרוכט, איז געשטאנען אין דעם גארטען פון בארטקעוויטש-הויז, וואס איז דעמאלט גראד געווען די „רעזידענץ״ (אין דעם פאל האט עס געמיינט דער פאלאץ) פון דעם א.ד. „גענעראל״ קוטען (קטן), דעם „קליינעם, וועלכער האט געשפילט דעם גרויסען״.

דאס אינגעל האט געוויינט מורא׳דיג, און ניט נאר איבער די פעטש און קלעפ, מיט וועלכע דער „גרויסער״ מאן האט אים „מכבד״ געווען אזוי „ברייט-הארציג״. ער האט א סך מער געוויינט פאר שרעק, אז מען וועט אים אוועקשיקען אין „ב״ געטא, מיט וואס דער שטרענגער קאמענדאנט האט אים געהאלטען אין איין סטראשען: „שייגאץ איינער, צו מיר, צו מיר ביסטו געגאנגען גנב׳ענען! ווארט, איך וועל דיך שיקען אין „ב״, דארט וועט מען דיך שוין אנלערנען!

און ווייל איך האב בייגעוואוינט די דאזיגע פיינ-ליכע סצענע, איז געווען נאטירליך פאר מיר, אז איך זאל זיך אננעמען פאר דעם אינגעל, און איך האב געזאגט צו דעם „קאמענדאנט״, וועלכער האט גע-ברענט פון כעס: „קוטין! דאס אינגעל האט אפגעטאן א נארישקייט. שענקט אים דאסמאל. ער וועט באשטימט ניט טאן דאס נאכאמאל״.

מיין אומדערווארטעטע אינטערווענץ האט אריינ-געבראכט דעם חברה-מאן אין נאך א גרעסערן צארן. ער האט זיך צעשריגען אויף מיר: „שמערלער! נאך איין ווארט, און איך וועל דיך אויך שיקען מיט דעם שייגאץ אינאיינעם אין „ב״. מיט דעם געשריי איז ער ארויסגעלאפען פון קעלער און האט פארשלאסען די טיר הינטער זיך.

אבער עטליכע מינוט שפעטער איז ער צוריקגע-קומען. ער האט שוין ניט געברענט אזוי שטארק פון כעס און האט א געשריי געטאן צום אינגעל: „ארויס פון דאנען, לאמיך דיך מער ניט אנקוקען״.

דאס אינגעל איז, זעלבסטפארשטענדליך, ארויס-געלאפען מיט דער גיכקייט פון א בליץ. און צו מיר האט קוטין זיך אנגערופען: „איך בין ניט אזוי שלעכט, ווי אייך דאכט זיך. איר אויף מיין פלאץ וואלט ניט געקאנט זיין בעסער״.

אידל דירער׳ס אייניקעל האט נאך געהאט מזל, וואס ער איז געכאפט געווארען דורך א אידישען „גזלן״ — ניט, ווי דאס הונגעריגע אידישע אינגעל פון „ב״-געטא, וועלכער איז געכאפט געווארען דורך א „רחמנות׳דיגען״ אוקראינישען מיליציע-מאן פאר אן ענליכען „פארברעכען״. דער אוקראינער האט פון גרויס „מיטלייד״ מיט דעם ארימען הונגעריגען אינגעל

אים געשלאגען גרויזאם — און ער האט פרעטענדירט צו זיין אן „אנשטענדיגער" מיליציע-מאן. ער האט דאס אינגעל פשוט אריבערגעווארפען איבער דעם הויכען צוים און ארייגעשליידערט אינווייניג אין געטא, וואו דאס קינד האט זיך שווידערליך צעשלאגען אויף די שטיינער פון ברוק.

— • ● • —

די „קינדער-היים"

ניט די הויכע דראטענע צוים ארום דעם געטא, און ניט די ברוטאלע אוקראינישע מיליציע-לייט האבען געקאנט דערפון פארהיטען: די הונגעריגע קינדער האבען זיך ארויסגעגליטשט פון געטא און זיינען ארי-בער אויף דער „ארישער" זייט איינשטעלענדיג זיך צו זוכען א ביסעל שפייז. אבער דער ציוויל-געקליידעטער דייטשער קאמיסאר, וועלכער האט געזאגט, אז „ער האט ליב ארדענונג און קינדער", האט ניט געהאט קיין שוועריגקייטען צו מאכען א סוף צו דעם דאזיגען „שפיל פון די קינדער" דורך ארויסגעבען א ספעציעלען באפעל.

ער האט געשיקט א דעקרעט צו דעם „יודענ-עלטעסטען" (פארזיצער פון „יודענראט"), דר. שאל, אז ער זאל עפענען באלד א קינדער-היים אין „ב"-געטא פאר יתומים און היימלאזע קינדער, וועלכע דרייען זיך ארום אין די גאסען און אין די אלעיען.

דער דאזיגער „הומאניסטישער" באפעל איז, זעלבסטפארשטענדליך, תיכף אויסגעפירט געווארען.

ערגיץ-וואו אין א הויז אין „ב"-גיהנום איז געעפענט געווארען אזא „קינדער-היים" פאר די אי-דישע קינדער, וועלכע האבען פארלארען זייערע על-טערן אין פארשיידענע „אקציעס" און זיינען פאר-יתומ'ט געווארען, ווי אויך פאר אזעלכע קינדער, וועלכע האבען געהאט חשק נאך א ביסעל זון און זיינען אראפ אין גאס, אין דער האפענונג צו פארגע-סען זייער הונגער ביים שפילען זיך.

פון דרייסיג ביז פופציג קינדער זיינען „באזארגט" געווארען אין דער דאזיגער „קינדער-היים". אבער די „היים", וואס איז געגרינדעט געווארען פאר אידישע יתומים, האט אנגעהאלטען זער א קורצע צייט. די שפייז, וואס דער קאמיסאר, דער „ליבהאבער" און „פארזארגער" פון קינדער, האט צוגעשטעלט, איז געווען אזוי „שפע'דיג", אז אלע קינדער אין דער „היים" זיינען גאר אינגיכען אויסגעגאנגען פון הונגער.

און נאכ'ן טויט פון די קינדער איז אין דעם לוידיג געווארענע הויז ווידער אריינגענומען געווארען אידישע קינדער אלס „פאסאזשירען", וועלכע זיינען געווען באשטימט פאר טראנספארטירען זיי אין די הויכע הימלישע מקומות.

מיט דער טויט-פראצעסיע צו די דעפארטאציע-וואגאנען

מיטאמאל האט זיך דערהערט א בילען ווי פון הינט, מיט א רוצח'ישען געשריי אויף דייטש: „אוף, אוף, אוף, שנעל, שנעל", באגלייט אין אוקראיניש: ז'ידאווסקי, פארכי ווסטאוואיטי, סקארא, סקארא, סוקי סינע" און נאך מיט א סך אזעלכע „פיינע" ווערטער, גענומען פון אוקראינישען ווערטער-בוך, וואס איז רייך מיט דער דאזיגער „קונסט", און וואס די אוקראינער באנוצען זיך מיט א באזונדערער ליבע.

דאס דאזיקע בילען האט געדארפט זיין א באפעל, אז מען זאל אויפשטיין. און די אומגליקליכע, וועלכע זיינען געלעגען צונויפגעדריקט האבען זיך ווי א פאר-בלוטיקטע פלייש-מאסע אויפגעהויבען.

דאן איז געקומען, ניט מיט א ווייניקער הויכער און שטורמישער שטים, דער צווייטער באפעל אין דייטש: „מארשירען, לאס, לאס, לאס", אויך באגלייט אויף אוקראיניש: זשידע נאפערעד, נאפערעד רושיי-טוסי". און ווי געוויינליך ביי די דייטשען און אוקראי-נער אין אזעלכע פאלען, זיינען די ביידע באפעלען באגלייט געווארען מיט שלאגען מיט די קאלבעס פון די ביקסען, מיט שטעקענס און מיט פויסטען.

אבער איידער מען האט אונז אוועקגעפירט פון דעם זאמעל-פלאץ, האט מען אונז באפוילען מיטצו-נעמען די קראנקע, וועלכע זיינען געבראכט געווארען פון שפיטאל. איך האב געהאלפען א טיפוס-קראנקער פרוי, וועלכע האט אליין שוין ניט געקאנט גיין, און מיין זון דאַלפי האט געטראגען אויף זיך א יונגען מענשען, מיט אן אמפוטירטן פוס.

א לאנגע מענשען-רייע, אן א סוף און אן א שיעור, באלאדען מיט קראנקע און פארקריפעלטע, האט זיך באוועגען פון זאמעל-פלאץ ביי דער גרויסער שול דורך דער שיינער אלייע, וואס איז פון ביידע זייטען געווען באפלאנצט מיט ביימער, און וואס האט געפירט צום וואקזאל פון סטרי.

דאס זיינען געווען די טויזענטער סטריער אידען, וועלכע האבען געלעבט אין דער שטאט, האבען גע-ארבייט שווער און געבראכט גרויס נוצען. איצט זיינען אט די אומגליקליכע מענשען געגאנגען זייער לעצטען וועג.

זיי ווערען געטריבען דורך די דייטש-אוקראינישע רוצחים צו דעם ארט אויפ'ן משאות-וואקזאל, וואו מען לאדענט-אן וואגאנען. דארט זיינען שוין געשטאנען גרייט וואגאנען פאר בהמות, אויפצונעמען אט די אידען-„סחורה" און זיי ברענגען אין דעם מארד-לאגער.

אויףביידע זייטען גאסען שטייען קריסטליכע צו-שויער און פאסמאקעווען זיך, זעענדיג די אייגענארטיגע פראצעסיע פון די סטריער אידען, וואס זיינען פאר׳-משפט צום טויט. דאס בלוט, וואס רינט פון די צע-שלאגענע אידען, די געפייניגטע און צע׳ממיתטע דורך זייערע דייטש-אוקראינישע באגלייטער, און די טויטע קערפערס פון די אויפ׳ן וועג דערמארדעטע, „באצייכ-נען" דעם שאסיי דורך וועלכען עס ציט זיך אט דער-טויט-מארש.

באזונדערס ברוטאל פירען זיך אויף די אוקראי-נישע מיליציאנערען. זייער ברוטאליטעט דערגייט אזוי ווייט, אז אפילו א ס.ס.-סאלדאט, וועמען מען קאן געוויס ניט חושד זיין, אז ער זאל זיין א באשיצער פון אידען, קאן דאס שוין מער ניט צוזען און שרייט-אויס צו איינעם פון די אוקראינישע באנדיטען, וועלכער טרייבט אונז אן אויפהער מיט ווילדע קלעפ פון דער קאָלבע פון זיין ביקס: „פארוואס שלאגסטו אים נאך, ער איז שוין סיי-ווי-סיי פאראורטיילט צו שטארבען".

מיר קומען שוין אן צו דער באן-סטאנציע. אויף דעם גרויסען פעלד ביים משאות-וואקזאל, וואוהין מען טרייבט אונז אריין זעט עס אויס שוידערליך און מורא׳דיג. די געכאפטעע אידען, וועלכע מיר האבען שוין דארט געפונען (ווארשיינליך האט מען זיי גע-בראכט אהער פון זייערע וואוינונגען, אדער פון די ערטער, וואו מען האט זיי געכאפט), זיינען דא גע-שטאנען צוזאמענגעפרעסט, ווי הערינג. אך-און-וויי איז געווען צו די, וועלכע האבען געוואגט ארויסצוגיין פון די רייען, וואו זיי זיינען געשטאנען.

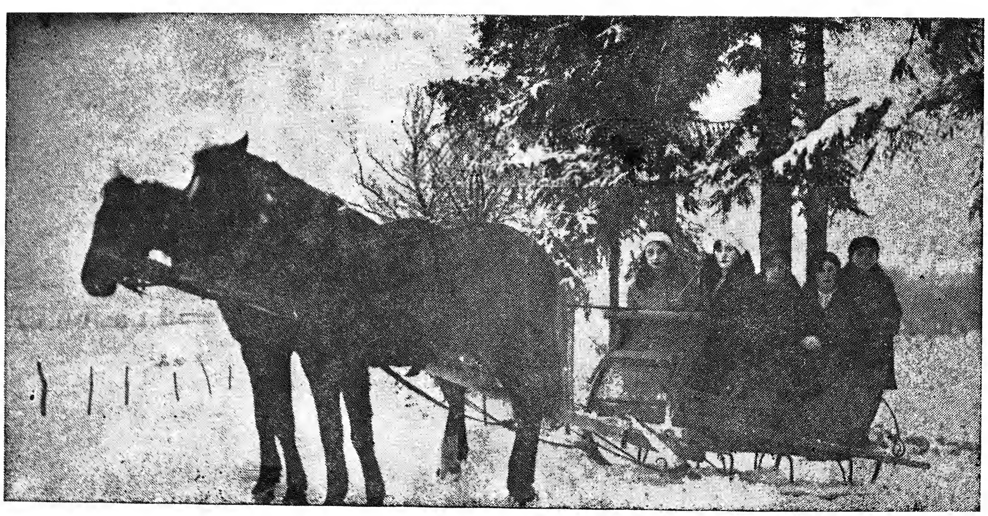
א טייל פון די אומגליקליכע זיינען געשטאנען מיט דעם אויסדרוק אויף זייערע פאר׳חלש׳טע פנימ׳ער, ייי זיי וואלטען זיך שוין אינגאנצען מייאש געווען. אנדערע האבען געשריגען און געוויינט היסטעריש, באזונדערס די פארצווייפעלטע מאמעס, וועלכע האבען פארלארען זייערע קינדער אין דעם שרעקליכען געדראנג.

אויף די באן-שינעס, אויפ׳ן פעראן, איז געשטאנען א לאנגער משאות-צוג פון פיל וואגאנען פאר בהמות. די ס.ד. („זאנדער דינסט")-סאלדאטען האבען גע-ציילט די אומגליקליכע און זיי אריינגעווארפען אין די וואגאנען. זיי האבען דאס געטאן מיט דייטשער פינקט-ליכקייט און האבען עפעס פארצייכענט אין א נאטיץ-בוך, ווארשיינליך די צאל פון זייערע קרבנות, מיט וועלכע זיי האבען „אנגעלאדען" די וואגאנען.

אנקעגענאיבער, אויף אנדערע באן-שינעס, זיינען געשטאנען מערערע פולמאן-לוקסוס-וואגאנען, אין וועלכע עס זיינען ביי די ברייט-געעפענטע פענסטער געזעסען אפיצירען פון דער „געשטאפא", ס.ס. און ס.ד., און האבען פרייליך פארבראכט, געפרעסען און געזויפט, און געזונגען דייטשע סאלדאטען-לידער.

זייערע ראדיאס האבען געשפילט פרייליכע מעלא-דיעס, וואס זיינען דורך די מעגאפאנען — וועלכע זיינען געווען אויפגעשטעלט אויף די דעכער פון די פולמאן-וואגאנען — פארשטארקט געווארן, צו פאר-הילכען דאס וויינען און דאס שרייען פון די אומ-גליקליכע אידען.

מיר זיינען שוין אויף דעם פעראן, פון וואנען מען ווערט אריינגעשטופט אין די דעפארטאציע-וואגאנען. איך און מיין זון דאָלפי, און די אנדערע פינף סטריער אידישע ארבייטער פון דער „אסא"-גלאז-פאבריק האבען זיך געהאלטען די גאנצע צייט צוזאמען. מיר זיינען געשטאנען גרייט פאר דעם אפענעם וואגאן, אין וועלכען מיר האבען געדארפט „אנגעלאדען" ווערען.

מען איז געפארן
א מאל אין נאדווארנע
אין ווינטער אויף
א זאליביג

חורף בנדבורנה

מענשען, וועלכע זיינען געשטאנען פון פארענט, פאר אונז, גייען שוין אריין אין א וואגאן. דער ס.ס.-סאלדאט ציילט, וויפיל עס גייען אריין. איך הער די צאל 15, 16. נאך עטליכע שטייען פריער, פאר אונז.

איך האלט מיינע אויגען צוגעשמידט צום אריינגאנגס-טויער פון וואקזאל. אפשר וועט פארט גרובער זיך באווייזען, אונז צו באפרייען. און אט געשעט א נס — א הונדערט מעטער פון אונז דערזע איך דעם הויכען, דיקען גרובער, ווי ער קוקט זיך ארום. ווארשיינליך זוכט ער אונז דא. און איך שריי אויס אויגענבליקליך מיט'ן גאנצען כוח, וואס איז מיר נאך געבליבען: „הער דירעקטאר גרובער, הער דירעקטאר גרובער... גרובער... גרובער״. דער ס.ס.-סאלדאט גיט א געשריי אויף מיר: „שווייגען״, און דערביי דערלאנגט ער מיר אזא שטארקען זעץ אין פנים, אז ער האט מיר אויסגעהאקט צוויי ציין. איך שריי אבער ווייטער און נאך העכער: „דא זיינען מיר, הער דירעקטאר גרובער, דירעקטאר גרובער, דא. דא...״

און ענדליך האט גרובער אונז באמערקט. ער קומט-צו גיך מיט א דאקומענט אין האנט, געשריבען פון דער „געשטאפא״. ער רוקט-אונטער דאס פאפיר אונטער די סאמע אויגען פון „געשטאפא-סאלדאט, און יענער שטעלט אונז גלייך אוועק אן א זייט.

צוויי פון אונזערע מענשען זיינען שוין אבער געווען אין וואגאן, און זיי האט דער „געשטאפא״-סאלדאט שוין ניט געוואלט לאזען מער ארויסנעמען. נפתלי, וועלכער איז שוין געווען „אנגעלאדען״ אין וואגאן, האט אבער באוויזען ארויסצוקריגען זיך און איז שוין געשטאנען דרויסען צוזאמען מיט אונז. און דער צווייטער, וועמענס נאמען איך קאן זיך ניט דערמאנען, איז געבליבען אינוויינינג, אין וואגאן, און דער אומגליקליכער איז אוועקגעפירט געווארען מיט דעם טראנספארט.

מיט דעם „געשטאפא״-פאפיר אלס א שילד אין דער האנט און קעמפענדיג מיט די אויסגעשטרעקטע עלענבויגענס, האט גרובער זיך דורכגעשלאגען דעם וועג, פירענדיג אונז, זעקס אידען, מיט זיך. אזוי האט ער זיך דורכגעריסען, דורכשטופענדיג אויך אונז דורך דעם גרויסען און געדיכטען עולם אידען, — די אידען פון דער קהילה קדושה אין סטרי, וועלכע זיינען דורך די דייטש-אוקראינישע מערדער געטריבען געווארען מיט בייטשען און מיט קאלבעס פון ביקסען, ווי א סטאדע בהמות, צו ווערען „אנגעלאדען״ אין די וואגאנען, צו דער שחיטה, צום טויט.

יזכור!

און — זכור!

קדיש

די צייט: ווינטער 1941—1942

ביי דער אקציע וואס איז דורכגעפירט געווארען דעם ערשטען טאג סוכות 1941 זענען אלע איינוווינער פון מאיר הוטס הויז, וואס איז געווען לעבן אונזער וווינונג, אומגעקומען. (מאיר הוט אליין איז געווען א יוגנט פריינט פון מיר). זיי אלע זענען פון די דייטשע און אוקראינישע מערדער פארשלעפט געווארען צו דער בוקאווינקא, דארט דערשאסן און אריינגעווארפן אין דעם מאסן קבר, צוזאמען מיט די אנדערע קדושים. קיינער פון די איינוווינער האט זיך נישט אומגעקערט, דאס הויז איז געשטאנען ליידיק. אין דעם פארלאזענעם הויז האט זיך אריינגעצויגן פינגערער — ווען מיין זכרון נארט מיך נישט, איז זיין ערשטער נאמען געווען שמואל — מיט זיין פרוי און זיינע קליינע קינדער. פינגערער איז געווען א שוסטער פון בארוף. ווען די דייטשן האבן אויסגעהרגעט אלע יידישע שוסטערס, האט ער באוויזן זיך אויסצובאהאלטן, און איז איצט געווען דער איינציקער יידישער שוסטער אין שטאט.

די אוקראינישע „מישטשאנעס״ (בעלי בתים) האבן אויסגענוצט די נויט און דעם טרויריקן מצב פון פינגערער און האבן אים איבערהייפט מיט ארבעט, אים געבראכט גאנצע הויפנס פון אלטע שטיוול און שיך, ער זאל זיי פאריכטן. פאר דער ארבעט האבן די אוקראינישע „וווילטעטער״ באצאלט דעם ארעמען פינגערער מיט א פאר בולבעס — און מאנכמאל, כדי צו באווייזן אז זיי זענען גרויסמוטיק, האבן זיי דעם ארעמען שוסטער צוגעווארפן א זשמענקעלע קערנדלעך אלס צוגאב. דאס איז געווען א קליינער ברוכטייל פון דעם וואס זיי וואלטן געדארפט באצאלן א ניט-יידישן שוסטער פאר דערזעלבער ארבעט.

יעדנפאלס איז פינגערער געווען צופרידן, הגם ער האט געדארפט ארבעטן טאג און נאכט צו פארדינען גענוג, כדי צו אנפילן די געשוואלענע בייכעלעך פון זיינע אונטערדערנערטע קינדער מיט נאך וואסעריקע זופן.

צו דעם דאזיקן פינגערער פלעגן מיר, איך און מיין זון דאלפי, און נאך עטלעכע שכנים זיך אריינשלייבן, צומארגנס און אין אוונט כדי צו זאגן קדיש בציבור.

דער מנין איז באשטאנען פון פאלגענדע צען קדיש זאגערס:

1) שמואל פינגערער, 2) שלמה פערל (ער איז געבליבן איינער אליין, זיין פרוי און זיינע קינדער האבן שוין נישט מער געלעבט), 3) שלמה פערלס עלטערער ברודער וועלכער האט פארלוירן זיין גאנצע משפחה אין דעלאטין און איז געקומען אהער צו זיין

צוזאמען מיט זיין ברודער, 4) א קרוב פון די פערלס, אויך פון דעלאטין, 5) שלמה קרעסעל, 6) איינער פון דער קרעסעל משפחה, איך געדענק נישט זיין נאמען, 7) יולעק ברוקער, 8) מענדעלע היבנער. (דער ערלע־כער און פרומער מענדעלע היבנער האט זיך ניט גע־וואלט שיידן פון זיין בארד, וואס איז דעמאלט נאך געווען שווארץ. ער האט זי פארדעקט מיט א טוך, מיט וועלכן ער האט ארומגעבונדן זיין פנים אזוי, גלייך ווי ער וואלט עס געטאן צוליב ציינווייטיק).

מענדעלע היבנער איז געווען איינער פון די דריי יידן אין אונזער שטאט, וועלכע האבן זיך אויף קיין אופן ניט געוואלט אונטערגעבן אונטער דער גזרה פון דעם דייטשן עמלק, לויט וועלכער אלע יידן זענען געווען געצוווּנגען זיך אפצושניידן די בארד.

די דאזיקע מוטיקע און שטאלצע יידן זענען געווען גרייט צו שטארבן על קידוש השם דוקא מיט דער בארד וואס גיט הדרת פנים צו דער יידישער צורה.

די נעמען פון די דריי קדושים זענען:

1) מאיר סטאפטשעטער, דער פאסיעטשנער רב,
2) דוטי (אהרון דוד בן שמואל דב) ראזענהעק,
3) מענדעלע (מאיר מנחם בן יצחק) היבנער.

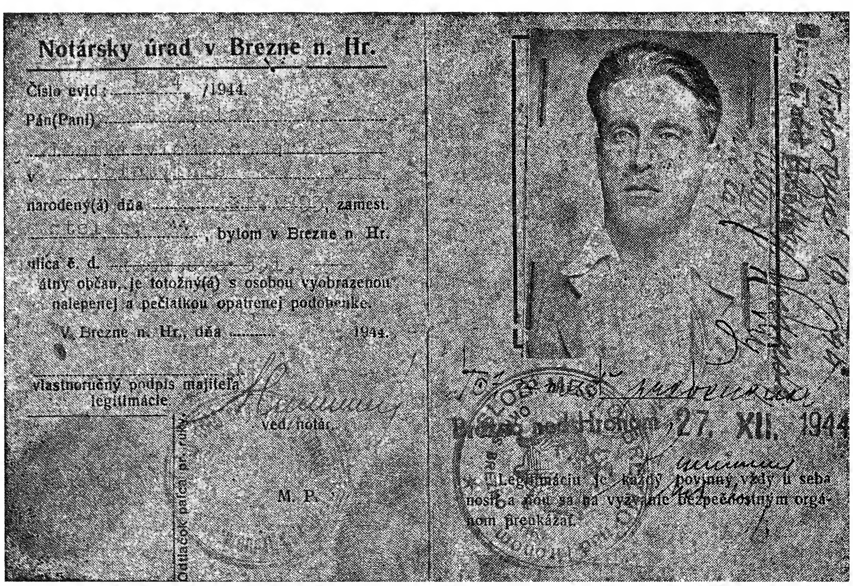
ה׳ ינקום את דמם ויאמר לצרותינו די ויקבץ נדחי עמו ישראל לארץ אבותינו.

איך און מיין זון דאלפי (אהרן) האבן דערגרענצט די צאל פון די צען מענטשן. ווען איך בין מיך נישט טועה, האט בומצי דיאמאנד אויך געהערט צו אונזער מנין.

אונזער בעל תפלה איז געווען שלמה פערל. ער האט געהאלטן, אז ער האט דאס רעכט און דעם חוב צו זיין דער בעל תפלה, ווייל ער איז אם שווערסטן געטראפן געווארן — ער האט פארלוירן זיין פרוי און אלע זיינע קינדער. קיינער איז ניט געווען דאקעגן.

ווען דער שווער געטראפענער שלמה פערל איז געקומען צו די ווערטער אין דער שמונה עשרה: „וכל אויבי עמך מהרה יכרתו, והזדים מהרה תעקר ותשבר ותמגר ותכלם" (און אלע שונאים פון דיין פאלק זאלן שנעל פארשניטן ווערן און די מוטוויליקע זאלסטו באלד אויסרייסן, צעברעכן, אראפשליידערן און פארטיליגן), האט דער אומגליקליכער שלמה די ווערטער אויסגעשריען מיט אזא צעבראכן הארץ און צעווייטיקטער נשמה, אז מיר אלע זענען דערשיטערט און דערציטערט געווארן. די דאזיקע תפילה איז געווען דער איינציקער כלי זיין, וואס דער אומגליקליכער שלמה האט געקאנט באנוצן קעגן דעם שונא וואס האט אזוי אכזריותדיק אויסגעהרגעט זיין גאנצע משפחה.

ניט ווייניקער שוידערהאפט איז געווען די ערשטע הזכרת נשמות וואס מיר האבן אפגעהאלטן תיכף נאך דעם ערשטן טאג סוכות, דעם שווארצן טאג פאר די יידן פון נאדוואורנא. מיר זענען זיך צוזאמענגעקומען אין דער קליינער דירה פון פינגערער, אנגעצונדן ליכט און געפילט, אז די נשמות פון אונזערע אקארשט דערמארדעטע נאענטע און טייערע זענען דא מיט אונז. מיט א צעבלוטיקט הארץ און א דערשלאגענעם געמוט האבן מיר געזאגט, ניין, ניט געזאגט נאר ארויסגע־כליפעט דעם קדיש בציבור.

Notárský úrad v Brezne n. Hr.
Číslo evid.: .... /1944.
Pán(Paní) ....
v ....
narodený(á) dňa ...., zamest.
........, bytom v Brezne n. Hr.
ulica č. d. ....
átny občan, je totožný(á) s osobou vyobrazenou nalepenej a pečiatkou opatrenej podobenke.
V. Brezne n. Hr., dňa .... 1944.
vlastnoručný podpis majiteľa legitimácie
ved. notár.
M. P.
Odtlačok palca pr. ruky
Brezno nad Hronom, 27. XII. 1944
Legitimáciu je každý povinný vždy u seba nosiť a dať sa na vyzvanie bezpečnostným orgánom preukázať.

מיין ליגיטימאציע, באקומען אין דעם ארט מיטא (סלאוואקיי) נאכדעם ווען איך בין פון די טאטרא בערג אראפגעקומען, ווי איך האב מיך א געוויסע צייט דארט אויפגעהאלטן, נאכדעם ווען איך בין פון א פוהרענדער באהן וועלכע האט מיך געפירט קיין אושוויץ, ארויסגעשפרונגען.
ישעיהו שמערלער

א האנט וואס האט ארויסגעשטעקט פון מאסען-קבר

די צייט 1942

איך ווייס ניט פארוואס דער דייטשער קאמיסאר — „לאנדעסקאמיסאר" האט עד זיך גערופן — האט באשלאסן צו שיקן א גרופע אידן פון געטא קיין בוקאווינקא, באוואפענט מיט שופלען, אז זיי זאלן „פארריכטן" די ערד איבער דעם מאסען-קבר פון די אויסגע'הרג'עטע אידן.

דער דאזיגער קאמיסאר אין ציווילע מלבושים, וועלכער איז געקומען צו אונז, אין ר' מרדכי'לע'ס נאדווארנע, פון דעם לאנד פון מערדער, בכדי צו „זארגן" וועגן אונזערע באדערפענישן און וועגן אונזער וואוילזיין — דער דאזיגער קאמיסאר האט אוודאי מורא געהאט, אז עס זאל אויסברעכן אן עפידעמיע, וואס האט געקאנט קומען איבער דעם, ווייל טויזנטער בר-מנן'ס זיינען געלעגן איינע אויף די אנדערע אין א גרוב, וועלכער איז קוים געווען פארדעקט.

דער גרוב איז געווען אנגעפילט מיט א העלפט פון דער אידישער באפעלקערונג פון נאדווערנע און מיט עטליכע הונדערט אונגארישע אידן, וועלכע זיינען אונטער דער „שוץ" פון דעם דאזיגן קאמיסאר אין ציווילע מלבושים גרויזאם אויסגעמארדעט געווארן דעם 6-טן אקטאבער 1941, און וועלכע האבן איצט, נאך דעם לאנגן ווינטער, שוין געהאלטן ביים צעפאלן זיך. דער דאזיגער קאמיסאר, וועלכער האט זיך אזויפיל „געזארגט" וועגן דעם געזונט פון דער באפעלקערונג, האט אויסגערעכנט, אז ער וועט פארהיטן פון אן עפידעמיע. אויב מען וועט ארויפשיטן א דיקע שיכט ערד איבער דעם גרוב.

מיר, מיין זון דאלפי און איך אליין, זיינען געווען צווישן די, וועלכע זיינען געשיקט געווארן צו טאן די דאזיגע ארבייט.

מיר און די אנדערע, וועלכע זיינען געקומען צוזאמען מיט אונז, האבן מיטגענומען, א חוץ די שופלען, אויך א פאר ליכט צו באלייכטן דאס ארט, וואו עס זיינען געלעגן אונזערע טייערסטע און ליבסטע.

ווען מיר זיינען אנגעקומען אין דעם עמק הבכא, האבן מיר דערזען פאר זיך א שוידערליך און אומפארגעסליך בילד. עס זיינען געהאט פארבליבן נאך גענוג סימנים בכדי צו דערקענען, וואס פאר א מורא'דיגע טראגעדיע איז פארגעקומען אויף דעם ארט מיט אן ערך אכט חדשים צוריק.

צעווארפן און צעשפרייט איבער דעם גאנצן פלאץ זיינען געלעגן צעריסענע העמדער, אונטערוועש, שטיקלער פון צעשניטענע קליידער, טליתים קטנים, שליסלען, דאקומענטן, פאטאגראפיעס, שייטלען. אויך זיינען ארום-און-ארום געלעגן צעריסענע סידורים, א טייל פון זיי מיט אן איבערזעצונג אין אונגאריש. ווארשיינליך האבן די אונגארישע אידן — זיי זיינען געווען עטליכע הונדערט — וועלכע האבן דא פארלארן זייערע לעבנס, מיטגעבראכט מיט זיך די דאזיגע סדרים פון זייערע היימען אין אונגארן.

מיר זיינען דערשיטערט געווארן פון אימה און גרויל, ווען מיר האבן דערזען א האנט, מיט די פינגער צום הימל, וואס האט ארויסגעשטעקט אינמיטן פון דעם מאסן-קבר.

די דאזיגע האנט, וואס איז פון דעם קבר געווען אויסגעשטרעקט צום הימל, האט זיך אויפגעהויבן, ווי דער סיגנאל פון א מורא'דיגער אנקלאגע געגן גאט און מענשן פאר דעם אומגעהוירן פארברעכן, וואס איז דא באגאנגען געווארן דורך בעסטיאלישע מענשן — אליין גאט'ס באשעפענישן — וואס האבן דא אכזריות'דיג אויסגע'הרג'עט טויזנטער אומשולדיגע מענער, פרויען און קינדער — הונדערטער קינדער — פאר דעם איינעם „פארברעכן", וואס זיי זיינען געווען אידן.

איך קאן זיך ניט באפרייען פון דעם שולד-געפיל, וואס האט מיך באהערשט, זעענדיג אט די אויסגעשטרעקטע האנט מיט דער מורא'דיגער אנקלאגע.

עס איז דאס שולד-געפיל וואס פייניגט אוודאי יעדן איינעם פון אונז: פארוואס האבן מיר ניט געהאט דעם מוט און די גבורה צו טאן דאס. צו וואס איינער פון אונזער פאלק, שמשון הגיבור, האט זיך דערהויבן אין זיין האנדלונג אמאל, אין די אור-אלטע צייטן.

דאס איז געווען, ווען שמשון — א בלינדער, דורך זיינע פיל שונאים — וועלכע זענען געקומען צו א געשמידטער אין קייטן, א הילפלאזער ארומגערינגלט זען א ווילדע ארגיע: ווי מען האט דער'הרג'עט א אידן. אבער דער איד שמשון האט אפגעהיט אין זיך זיין מענשליכע ווירדע, ניט געקוקט אויף זיין הילפלאזיגקייט, און ער האט ניט פארקויפט ביליג זיין לעבן. מיט דעם אויסגעשריי: „תמות נפשי עם פלשתים!" — האט ער ארונטערגעריסן די זיילן, אויף וועלכע עס איז געשטאנען דער טעמפעל. און דער טעמפעל צוזאמען מיט די טויזנטער שונאים זיינע, וועלכע זיינען זיך זוצאמענגעקומען צו מאכן א בלוטיגן חוזק פון דעם הילפלאזן איד שמשון — איז איינגעפאלן, האט געקראכט. באגראבנדיג אונטער זיינע חורבות שמשונ'ס טויזנטער שונאים אינאיינעם מיט אים אליין. און אזוי איז דער איד שמשון געשטארבן.

מיר האבן פארדעקט דעם מאסן-קבר מיט ערד, נאכדעם ווי מיר האבן אהין ארייגעלייגט די סידורים, די טליתים קטנים, די צעשאטענע שייטלען און אנדערע.

מיר האבן ניט געקאנט דארט בלייבן לענגער, ווייל פון די ארומיגע וועלדער האבן אנגעהויבן דערנענטערן זיך אוקראינישע גויים. אין איילעניש האבן מיר אנגעצונדן די ליכט, וואס מיר האבן געבראכט מיט זיך, און געזאגט קדיש. און אזוי זיינען מיר אוועקגעגאנגען פון דעם מאסן-קבר פון אונזערע קדושים, צו וועלכן מיר וועלן קיינמאל ליידער שוין ניט קאנען מער קומען.

יזכור

מיינע שילדערונגען וועגען דער שוידערליכער „אקציע" אין סטרי, אין סעפטעמבער 1942, אין „די שטאט סטרי אָן אידען" זיינען געווידמעט דעם הייליגען אנדענק פון מיין זון דאָלפי און פון מיינע זעכצען נאדווארנער לאנדסלייט און פריינד, וועלכע איך וועל אויסרעכענען. צוזאמען מיט מיר זיינען זיי געווען שקלאפען-ארבייטער אין פינסטערען יאר 1942/43 אין די דייטשע ארבייטס-לאגערן אין סטרי און זיינען אומגעקומען על קידוש השם דארט און אין די ארומיגע וועלדער. (ווילי קנאָל און מיין זון דאלפי זיינען געפאלען אין קאמף):

1. ישעיה קאוואלער,
2. סאָשיע קאוואלער, זיין פרוי,
3. פערדינאנד קאוואלער, זייער זון,
4. לאָטע קאוואלער, זייער טאכטער,
5. מענדעל קאָפעלמאן,
6. מענדעל קאָפעלמאנ"ס זון, יאסעל,
7. שמערל לאקריץ,
8. מאלטשע לאקריץ, זיין פרוי,
9. שיינדעל לאקריץ, זייער טאכטער,
10. רבקה לאקריץ, זייער טאכטער,
11. הערצל רום,
12. פאָלא רעגער,
13. לייב גאָלדבערג,
14. מנשה צינ'ס טאכטער, רבקה,
15. ווילוס קנאָל,
16. דאָלפי שמערלער, מיין זון.

דאס בלוט פון די קדושים פון נאדווארנע האט זיך זוצאמענגעמישט מיט דעם בלוט פון די קדושים פון סטרי אין דער שוידערליכער מאסען-הריגה אין דער שטאט.

אזוי האט זיך אויך דאס בלוט פון די קדושים פון סטרי, דר. הארניק און מעכעלע שוחט, אויסגעמישט מיט דעם בלוט פון די קדושים אין נאדווארנע, בעת דער שרעקליכער „אקציע" דעם 6-טען אקטאבער 1941 אין נאדווארנע.

דר. האָרניק'ן האבען די דייטשע מערדער צעריסען אויף שטיקער, ווייל ער האט — בעת דער „אקציע" פון 6-טען אקטאבער 1941 — שטייענדיג שוין ביים ראנד פון דעם מאסען-גרוב, אויסגעשריגען הויך צו די בעסטיעס: „איר וועט אמאל ביטער באצאלען פאר די מארדען, וואס איר באגייט איצט". און דער ערליכער, איידעלער און פרומער מעכעלע שוחט, וועלכער האט אויך געשטאמט פון סטרי, איז אין דעמזעלבען מוראדיקן טאג פון 6-טען אקטאבער 1941 געפייניקט געווארען דורך די דייטשע מערדער מיט די גרויזאמסטע עינויים, פון וועלכע דער טויט האט אים אויסגעלייזט.

די צייט: 1942—1943
דאס ארט: נאדווארנע און סטרי
די שוידערליכע „אקציע" אין סטרי, אין סעפטעמבער 1942

(די היטלער-דייטשע בעסטיעס האבען די מאסען-רציחות, וואס זיי האבען דורכגעפירט סיסטעמאטיש איבער דער אידישער באפעלקערונג אנגערופען מיט דעם אומשולדיג-קלינגענדיגען און גארניט-זאגענדיגען ווארט „אקציאן")

אין דעם שריפטליכען באפעל פון דעם ארבייטס-אמט סטאניסלאוואָוו, אפטיילונג נאדווארנע, דאטירט אין אויגוסט 1942, אונטערגעשריבען פון ארבייטס-קאמיסאר קאָרדינג און אדרעסירט צום „יודענעלטסטען", דר. שאל, געטא נאדווארנע, איז פאראָרדענט געווארען, אז עס מוז באלד צוגעשטעלט ווערן א צאל אידישע פאך-ארבייטער פון נאדווארנע פאר ווערען טראנספארטירט קיין סטרי צו דער ארבייט אין אוגוסט שמיד'ס „אסא"-גלאז-פאבריקען.

אויגוסט שמיד, דער דייטש, וועלכער האט פארמאגט גלאז-פאבריקען אין האידא (סודעטען-לאנד), איז אויך געווען דער אייגענטימער פון די „אסא"-גלאז-פאבריקען אין נאדווארנע און אין סטרי, וועלכע ער האט געגרינדעט באלד נאכ'ן אריינמארש פון די דייטשען קיין מזרח-גאליציע.

פאר דעם דאזיגען טראנספארט קיין סטרי זיינען אויסגעקליבען געווארען פאלגענדע ניין אידען פון געטא „א" אין נאדווארנע:

1. ישעיה קאוואלער,
2. סאָשטע קאוואלער, זיין פרוי,
3. פערדינאנד קאוואלער, זייער זון,
4. לאָטע קאוואלער, זייער טאכטער,
5. מענדעל קאפעלמאן,
6. קאפעלמאנ'ס זון, יאָסעל
7. ווילוס קנאָל,
8. איך, ישעיה שמערלער,
9. דאָלפי שמערלער, מיין זון.

מיר, די ניין „גליקליכע", וועלכע זיינען באשטימט געווארען צו ווערען טראנספארטירט קיין סטרי, זיינען געווען זער שטארק צופרידען, וואס מיר וועלען באלד קאנען פטור ווערען פון נאדווארנער גיהנום, וואו עס האבען געבושעוועט גרויזאם און בלוטיק די „געשטאפא"-פירער, קריגער פון סטאניסלאוואוו און ווארכמיל

פון טאטאראַוו (וועמען מען האט גערופען „דער טאטאראַוועך"), פאר וועלכע מען האט געציטערט אימת-מוות. מיר זיינען געווען „גליקליך", וואס אט-אט און מיר וועלען אריינקומען אין דעם סטריער „גן-עדן", וואוהין עס וועלן — ווי מיר האבען געהערט — אז די „מילדע" געשטאפא-אגענטען פון דראהאביטש, באהאנדלען די אידען „מיט איננזען".

איך און מיין זון האבען געדארפט טראנספארטירט ווערען קיין סטרי דעם 28-טען אויגוסט 1942, בעת די אנדערע זיבען האבען געזאלט געבראכט ווערען עטליכע טעג שפעטער.

מיר האבען באקומען א „פאסיר-שיין" (דייטשען רייזע-דאקומענט), וואס איז געווען אונטערגעשריבען פון אויגוסט שמיד. אט דער „פאסיר-שיין" (וועלכען איך האב ביי מיר ביז'ן היינטיגען טאג) האט געהאט פאלגענדען אינהאלט:

„באשייניגונג"

די אידען שמערלער ישעיה, שמערלער אדאלף מוזען דעם 28-טען אויגוסט 1942, פינקטליך 4 א זייגער אין דער פרי, זיך מעלדען צו דער ארבייט אין דער גלאז-פאבריק, און איך בעט זיי דורכלאזען פריי (אויף דייטש: פריי פאסירען „צו לאסען"). זיי דארפען מיטנעמען מיט זיך די ארבייטס-כלים.

פאקטיש האט דער דאזיגער „פאסיר-שיין", וועלכער איז ניט געווען אויסגעשריבען דורך דער „געשטאפא", ניט געהאט קיין שום ווערט. און ווען די דייטשע ז'אנדערמעריע, אדער די אוקראינישע מיליציע וואלטען אונז פארהאלטען אינמיטען וועג, וואלטען מיר זיכער געווען פארלוירענע מענטשן. אבער מיר האבען ריזיקירט, און ארום דריי א זייגער ביינאכט, ווען אין דרויסען איז נאך געווען פינצטער, האבען מיר פארלאזען דאס „א" געטא, בכדי זיך „דורכצו'גנב'ענען" די געפערליכע דריי קילאמעטער ביז צו דער גלאז-פאבריק. דעמזעלבען טאג, דעם 28-טען אויגוסט 1942, שפעט נאכמיטאג, האט דער אייגענטימער פון די גלאז-פאבריקען, אויגוסט שמיד, אונז אליין געבראכט מיט זיין אויטא קיין סטרי, וואו ער האט אונז איבערגעלאזט אין נויבאווערס מיל-הויף אויף קזשיווא גאס .

ביים אוועקגיין האט שמיד אונז געזאגט: „דא וועט איינגעארדענט ווערען די גלאז-פאבריק. איר און נאך פיל אידען וועלען דא ארבייטען. מארגען אין דערפרי דארפט איר זיך מעלדען אין בירו פון דעם דירעקטאר פון די גלאז-פאבריקען, גרובער. ער וועט זארגען פאר אייך, און ער וועט אייך געבען אנווייזונגען, וואס איר דארפט טאן."

צומארגענס האבען מיר זיך געמאלדען ביים דירעקטאר גרובער אין זיין בירו, ווי שמיד האט געפאדערט.

גרובער, א הויכער און פעסט-געבויטער בעל-גוף, וועלכער האט גערעדט אויף א בייערישען דיאלעקט, האט באלד פון ערשטען בליק אויסגעזען צו זיין א גראבער, בייזער, שלעכטער דייטש. ער האט אונז אפילו ניט באערט מיט א קוק געבען אויף אונז. ניט אויפהויבענדיג דעם קאפ פון די פאפירען אויף זיין שרייב-טיש, האט ער אונז געגעבען אנווייזונגען. וואס מיר דארפען טאן און ווי, אויף וועלכען ארט. ער האט אונז געזאגט, אז אין עטליכע טעג ארום וועט געעפענט ווערען פאר די פאבריק-ארבייטער א קיך, וואו מיר וועלען קריגען עסען.

מען האט אונז איבערגעגעבן אין א קאמער, וואו מען האט געהאלטען האלץ, און וואס האט צייטווייליק געדארפט זיין אונזער „דירה". און ביז עס איז געעפנט געווארען די קיך, וועלכע גרובער האט אונז צוגעזאגט „אין עטליכע טעג ארום", האבען מיר געשטילט אונזער הונגער — און מיר זיינען געווען זער הונגעריק — דורך אויסגראבען מייערן, וועלכע זיינען נאך צופעליג פארבליבען אויף א פארלאזענעם פעלד פון גרינצייג, אויף קזשיווא גאס, און דורך צונויפזאמלען די עטליכע ווערמדיקע בלעטער פון שוין אפגעהאקטע קעפלעך קרויט, וואס מיר האבען דארט געפונען. פון די דאזיקע „מעדני מלך" האבען מיר נאך אפגעקאכט „געשמאקע" זופען.

מיין זון און איך געפינען זיך שוין זינט עטליכע טעג אין סטרי. מיר לייגען די ברעטער פאר א נייער בריק אין דעם הויז, ווי שמיד דארף זיך ארייןקלייבען. ווען מיר האבען געארבייט ביים לייגען די נייע בריק, האבען מיר ניט פארגעסען אויפצובויען אונטען א „באַנקער" מיט אן אריינגאנג און ארויסגאנג. מיר האבען דאס געקאנט טאן רוהיק, ווייל מיר זיינען ניט געווען באוואכט פון קיינעם. מיר האבען זיך געוואלט פארהיטען, אז מיר זאלען האבען ווי זיך צו באהאלטען אין דער שעה פון א געפאר.

אבער עס איז אונז ניט געווען באשערט צו געניסען לאנג פון דער דאזיגער „מנוחה", ווייל איין טאג האט אונז שמיד באפוילען, אז מיר זאלען איבערלאזען די ארבייט ביים לייגען די בריק און צוריקגיין אין דער גלאז-פאבריק, וואו מיר וועלען דארפען בלייבען צוויי טעג. דאס הויז, ווי מיר האבען געלייגט די בריק, איז געווען א באזונדערער בנין, ניט צוזאמען מיט דער פאבריק. שמיד האט געזאגט, אז ווי ער האט געהערט קלייבט זיך די „געשטאפא" צו דעפארטירען די אידען פון סטרי און זיי אריבערפירען ערגיץ-אנדערש שוין באלד צומארגענס, אבער די אידישע ארבייטער, וועלכע געפינען זיך אין די ארבייטס-לא-

גערען, וועלען „געשווינט" ווערען. זיי וועלען ווייטער בלייבען אויף זייערע ארבייטס-שטעלעס. דירעקטאר גרובער — האט ער געזאגט — איז באפולמעכטיקט געווארען פון אים און פון דער „געשטאפא" אונז צו „באשיצען".

מיר זיינען צוריקגעקומען אין דער גלאז-פאבריק, און האבען איבערגעלאזט דעם „באַנקער", וואס מיר האבען געהאט אונטען אויפגעבויט. מיר האבען גע-מיינט, אז מיר דארפען נישט באנוצען דעם „באַנקער", ווייל מיר זיינען געוועזן זיכער, אז עס וועט אונז גארנישט געשען אין דער גלאז-פאבריק.

דארט, אין נויבאזער׳ס מיל, וואס איז איצט גע-ווען א גלאז-פאבריק, האבען מיר זיך באהאלטען צו-זאמען מיט נאך עטליכע אידען פון סטרי, וועלכע זיינען באשעפטיקט געווארען ביי שמיד׳ן. מיר האבען זיך פארשטעקט אין א לאַך אויפ׳ן בוידעם פון דער הויכער געמויערטער מיל און האבען אין גרויס שרעק איבערגעוואַרט די נאכט, ניט וויסנדיק וואס דער מארגענדיגער טאג וועט אונז ברענגען.

נאך דער אונענדליך-לאנגער, מוראדיקער נאכט איז געקומען דער שרעקליכער פרימארגען. עס איז גע-ווען אין סעפטעמבער 1942. גענוי אין וועלכען טאג — קאן איך זיך איצט שוין נישט דערמאנען. באלד אין דערפרי איז ווי דורך אן אפגערעדטען סיגנאל אויס-געבראכען פלוצלונג דער שטורעם — מיט א שרעק-ליך רווישנדיגן אלארם, מיט א שיסערייַ פון קוילען, מיט אויפברעכען טירען, מיט אויסהאקען פענסטער.

פאר אונז, פאר מיין זון דאָלפי און פאר מיר, איז דער ווילדער טומעל און געבראזג נישט געוועז קיין נייעס. דאס זיינען געווען די „היימאטס קלאנגען", וואס מיר האבען גוט געקענט, און מיט וועלכע די דייטשע און אוקראינישע מערדער האבען אנגעהויבען זייערע רציחות אין אונזער שטאט נאדווערנע, דעם 6-טן אקטאבער 1941. און עס האט גארניט לאנג געדויערט, ביז די ווילדע מערדער זיינען אריינגעקומען אויך אין דעם אפגעצוימטען הויף פון דער פאבריק.

דער אוקראינער סאווארין, וועלכער האט געאר-בייט אין דער גלאז-פאבריק און האט די גאנצע צייט געמאכט דעם אנשטעל, אז ער איז א „פריינד פון יידן", האט אויפגעדעקט דאס ארט, וואו מיר האבען זיך באהאלטען, האט אונז גע׳מסר׳ט און איבערגעגעבען אונז אין די רוצח׳ישע הענט פון דער אוקראינישער מיליציע. און דער דירעקטאר גרובער, וועלכער האט אונז געזאלט באשיצען, איז אין דעם פרימארגען נאך ניט ניט געוועזן אין בירו.

די אוקראינישע מיליציאנערען האבען אונז אוועק-געפירט פון פאבריק-הויף אויף דער קזשיווא גאס. מיר זיינען געצוואונגען געווארען דורכצוגיין דורך א געדיכטער רייע פון נייגעריקע אוקראינער, וועלכע האבען זיך צונויפגעזאמעלט און זיך צוגעקוקט נייגעריק צו אונזער אומגליק. אט די „ליבע", נייגעריקע צושויער האבען אונז אויפגענומען מיט קלעפ פון זייערע פויס-טען און שטעקענס, וואס זיינען ניט געווען אזוי שטארק איידל. און אין צוגאב האבען זיי אונז פון אלע זייטען באהאָגעלט מיט שטייגער. דאן האט מען אונז גע-צוואונגען צו שטעלען זיך צוזאמען מיט די אנדערע יידן, וועלכע זיינען שוין צונויפגעטריבען געווארען אויף דער גאס, און וואס זיינען געווען ניט ווייניגער צעבלוטיקט, ווי מיר. באוואפענטע אוקראינער און ס.ס.-בעסטיעס האבען אונז איבערגענומען און אוועקגעפירט.

אויף דעם וועג, דורך וועלכן מיר זיינען ברוטאל געטריבען געווארען, האבען ווילדע אוקראינישע האי-דאמאקען פון די זייטיקע גאסען, נאך מעהר יידן אריינגעטריבען אין דעם בלוטיקן מענשען טראנספארט. א סך פון אונז האבען ניט געקאנט מער אויסהאלטען די אינקוויזיציע-פייניגונגען און זיינען צוזאמענגעברא-כען געווארען. קראנקע און עלטערע אידען, וועלכע האבען ניט געקאנט לויפען אזוי גיך, זיינען דורך די בעסטיעס דערשאסען געווארען אויפ׳ן ארט.

אומפארגעסליכע ווערטער

ווען די רוצחים האבען געהאלטען אין איין שלא-גען אונז אין רוקען מיט די קאָלבעס פון זייערע ביקסען, אז מיר זאלן לויפען שנעלער, האב איך פעסט גע-קלאמערט מיין זונ׳ס האנט, בכדי מיר זאלען ניט אפ-געריסען ווערען איינער פון אנדערען. „ווילכו שניהם יחדיו". דעמאלט האט מיין זון זיך אנגערופן צו מיר: „איך שטעל זיך פאר, אז אזוי ווי דו פירסט מיך איצט, האט אויך די מאמע אויף איר לעצטען וועג געפירט רוזשקע׳ן און מילוס (מיינע 2 קינדער). און זי האט אויך זיכער אנגעהאלטען זיי פעסט ביי די הענט, בכדי זיי זאלען ניט ווערען אפגעריסען איינע פון די אנדערע.

די דאזיגע שרעקליכע ווערטער, פול מיט צער און ווייטאג, וואס מיין זון האט מיר דעמאלט געזאגט, קאן איך קיינמאל ניט פארגעסען. זיי שניידען זיך אריין מיט א טיפער וואונד אין מיין הארץ, וואס קאן שוין קיינמאל ניט געהיילט ווערען.

די העברעאישע אויפשריפט אויפן שול-טויער

אויף א פלאץ, דרויסען אין פראנט פון דער שול אין סטרי, האבען די בעסטיעס אונז באפוילען אפצו-שטעלען דעם לויף-מארש. מיר האבען שוין דארט געפונען פיל הונדערטער אירען ליגען אויף דער ערד מיט שרעקליכע וואונדען פון וועלכע עס האבען גע-רונען גענוק בלוט. אויך אונז האט מען פאראר-

דענט אוועקצולייגען זיך אויף דער ערד, און דערביי האבען אונז די רוצחים אכזריות'דיג געשלאגען.

אויף די טרעפביים אריינגאנג אין דער שול זיינען געשטאנען די „געשטאפא"-אפיצירען און האבען בלוטיג חוזק געמאכט פון די אומגליקליכע אידען, וועלכע מען האט געהאלטען אין אומברענגען אויף דעם פלאץ. א באזונדערען טייוולאנישען פארגעניגען האבען געהאט די דאזיגע דייטשע בעסטיעס, ווען זיי האבען אויסגעציפט, אויסגעריסען אדער גאר אנגעצונדען די בערד ביי די אומגליקליכע אידען.

„מה נורא המקום הזה. אין זה כי אם בית אלהים" — האט געקלונגען אויף לשון קודש די אויפשריפט ביים אריינגאנג אין דעם בית התפילה, וואו די דייטשע מערדער זיינען איצט געשטאנען אזוי געשענדעט די מענשען, די באשעפענישען פון אויבערשטען, געריסען און אנגעצונדען זייערע בערד, דעם סימן פון זייער פרומקייט („ופאת ראשכם לא תגלחו").

מיין זון האט געוואלט וויסען, וואס עס באדייט די העברעאישע אויפשריפט. איך האב אים זעלבסט-פארשטענדליך איבערגעזעצט די ווערטער, וואס האבען ארויסגעקוקט פון דער אויפשריפט. אייגענטליך ווייס איך ניט, פארוואס דאַלפי האט געדארפט האבען מיין הילף. ער האט גוט פארשטאנען העברעאיש. ער האט געקאנט לייענען און שרייבען לשון קודש. ווארשיינליך האט ער געוואלט וויסען, פארוואס דאס הויז פון דעם אל רחום וחנון איז באצייכענט געווארען מיט אזא אויפשריפט, וואס האט אנגעווארפען אזא שרעק.

א זעלטען אויסטויש-געשעפט

שוידערליכע סצענעס, וואס מען קאן זיך גארניט פארשטעלען, האבען זיך אפגעשפילט אויף דעם פלאץ, אין פראנט פון דעם בית התפילה.

מיט די פארשיידענסטע אוממענשליכסטע און סאדיסטישע פייניגונגען, וואס בלויז דער שטן אליין קאן אויסטראכטען, האבען אט די דייטשע און אוקראינישע סאדיסטן אונגעטון צרות די געפאנגענע אומגליקליכע אידען.

פון אידישען שפיטאל האט מען ארויסגעשלעפט די קראנקע אידען און זיי געבראכט אהער. צווישען זיי זיינען געווען טיפוס-קראנקע מיט הויכער היץ; קראנקע, וועלכע האבען נאר-וואס געהאט דורכגעמאכט אן אפעראציע, אדער האבען געדארפט באלד אפערירט ווערען; קראנקע, מיט צעבראכענע איברים, וועלכע זיינען נאך געלעגען אין גיפס. זיי אלע זיינען פארשלעפט געווארען אהער. און די, וועלכע האבען אליין נישט געקאנט גיין אויף די פיס, זיינען געטראגען געווארען דורך אנדערע, וועלכע האבען זיך נאך געקאנט א ביסעל באוועגען. און זיי זיינען אוועקגעווארפען געווארען אויף דער ערד און געלייגען אינאיינעם מיט די בערג צעבלוטיקטע אידען, וועלכע זיינען נאך עטליכע שעה פריער געווען נארמאלע מענשען.

א באזונדערע אויפמערקזאמקייט האבען געצויגען אויף זיך צוויי אידען, וועלכע זיינען געלעגען נישט ווייט פון אונז. זיי האבען ארויסגערופען די באזונדערע אויפמערקזאמקייט שוין דערפאר אליין, וואס זיי זיינען געווען שרעקליך צעשלאגען און זיינען געלעגען אין א טייך פון בלוט. דאס בלוט איז זיי גערונען פון קאפ, פון די אויערען, פון די אויגען, פון נאז און פון מויל. אויב איך מאך ניט קיין טעות, האט איינער פון די צוויי אומגליקליכע אידען געהייסן גארפונקעל.

מורא"דיג אויסטערליש איז געווען דאס געשפרעך, וועלכען עס האבען געפירט צווישען זיך די צוויי אירען, וואס זיינען אפגעגאנגען אין בלוט. מיר האבען ניט געגלויבט אונזערע אייגענע אויערען, ווען מיר האבען פון זייער געשפרעך געהערט אט-וואס:

חיים: „ר' שלמה, אפשר מאכען מיר א געשעפט?"

שלמה: „ד'הייינו', ר' חיים, וואס זאל דאס זיין?"

חיים: „איך האב געזען, איר האט א פאר צוקערלער. איך האב א שטיקעל ברויט. נו, לאמיר זיך בייטען. איך גיב אייך דאס ברויט, און איר גיט מיר א פאר צוקערלער, ווייל דאס הארץ חלש'ט מיר."

דאס מערקווירדיגע, הארצרייסענדיגע אויסטויש-געשעפט איז באלד געשלאָסען געווארען. שלמה האט געגעבען חיימ'ן א טייל פון זיינע צוקערלער, אבער דאס שטיקעל ברויט האט ער ניט געוואלט פון אים אננעמען, זאגענדיג חיימ'ען: „וואס פאלט אייך איין, ווער קען איצט עסען?"

דאס איז מסתמא געווען זייער לעצטע „טראנזאקציע", ווייל עס איז שווער צו גלויבען, אז עמיצער פון די צוויי מענשען זאל האבען געבליבען לעבען. נאר עטליכע געציילטע פון די אידען, וועלכע זיינען פארשלעפט געווארען אויף דעם זאמעל-פלאץ, האט זיך איינגעגעבען צו ראטעווען זיך.

(דער המשך פון דער יזכור שילדערונג „מיט דער טויט פראצעסיע", אויף זייט 172)

אין ארבעטס-לאגער אין סטרי — צום ערשטן יארצייט נאך אונדזערע קדושים אין נאדווארנע

הערבסט 1942. ימים-נוראים צייט. אין די הימלען, אויף זיין טראן, זיצט דער אלמעכטיקער אין דער צייט פון יאר און משפט די מענטשן, וואס ער האט באשאפן. יעדער קריגט זיין פסק-דין, לויט זיינע מעשים.

„מי יחיה ומי ימות, מי באש ומי בחרב, מי ברעב ומי בצמא". און — „ומלאכים יחפזון, וחיל ורעדה יאחזון, ויאמרו הנה יום הדין". דער ספר הזכרונות איז אפן און די מלאכים, דעם אויבערשטנס סעקרעטארן, שרייבן אריין פאר יעדן איינעם זיין פסק-דין, וואס וועט אריינגיין אין קראפט נאך די עשרת ימי תשובה, סיידן דער פארמשפטער וועט אין צווישן-צייט באגנעדיקט ווערן. „בראש השנה יכתבון, וביום צום כיפור יחתמון."

באשטעטיק מיט דעם חותם פון אויבערשטן, ווערט דער פסק-דין אראפגעשיקט אונטן אויף דער ערד צו דער אויספיר-מאכט, די רוצחים און תלינים. און זיי פירן אויס דעם אורטייל, וואס איז אראפגעשיקט געווארן פון אויבן.

פאר דעם שעיר לעזאזל האט אונדזער אויבערשטער אויסגעקליבן אונדז אידן, זיין באליבט, אויסדערוויילט פאלק — „אשר בחר בנו מכל העמים". און פאר די, וועלכע דארפן אויספירן דעם גזר-דין, די טויט-אורטיילן, האט דער אל רחום וחנון באשטימט די דייטשן.

ס'ווייזט אויס, אז דער אויבערשטער האט אנפארטרויט די דאזיקע „וויכטיקע מיסיע" צו די דייטשן דערפאר, ווייל דער דייטשער „איבערמענטש" איז דאך א גרויסער „ספעציאליסט" אין דער דאזיקער מלאכה. ער האט זי אויסגעלערנט „גרינטלעך" און ער איז אויך דערצויגן געווארן פאר אויספירן באפעלן מיט „פינקטלעכקייט" און אומברחמנותדיקייט.

פארוואס איז מיר טאקע באמת איינגעפאלן צו דערמאנען דא די ימים נוראים? געוויס וואלט איך ניט געהאט פארגעסן, אז באלד קומען-אן די פארכטיקע טעג, און אז שפעטער, נאך זיי, פייערן מיר אונדזער זמן שמחתנו. אבער נאך אלעמען — וואס פאר א זין האט דאס צו געדענקען וועגן דעם? נאך דער אינוואזיע פון די דייטשן איז פאר אונדז, אידן געקומען א סוף צו אלע ימים טובים און אלע פארגעניגנס. און צו דערמאנען זיך, אז מיר גייען צו די ימים נוראים, איז לחלוטין ניט געווען נויטיק. מיר האבן געהאט כסדר בלויז ימים נוראים, טאג-איין טאג-אויס.

וואס איך האב געהאט אין זין, ווען איך האב דערמאנט, אז עס קומען אן די ימים טובים איז געווען אט וואס: אין די הערבסטיקע טעג, דעם ערשטן טאג סוכות, ווערט פונקט א יאר נאך דער שוידערלעכער, אימהדיקער בלוט-באד אין אונדזער נאדווארנע. אין ערשטן טאג פון חג הסוכות האבן די דייטשע תלינים און רוצחים אויסגעפירט די טויט-אורטיילן, וואס זענען זיי אראפגעשיקט געווארן פון אויבן אויפן וועג דורך בערלין, און זיי האבן אויסגעפירט די אורטיילן איבער עטלעכע טויזנט אידן, וועלכע זענען פארמשפט געווארן צום טויט, צווישן זיי פיל הונדערטער קינדער.

פארוואס אונדזער ליבער גאט, דער רחום וחנון, האט אונדז באשטראפט אזוי אכזריותדיק, קאן זעלבסטפארשטענדלעך ניט משיג זיין דער קליינער שכל פון א פשוטן בשר ודם. נאך אלעמען זענען ניין און ניינציק פראצענט פון די יידן אין נאדווארנע געווען ארעמע, ערלעכע מענטשן, וועלכע האבן געארבעט שווער און ביטער צו פארדינען זייער טעגלעך שטיקל ברויט. ס'איז שווער צו גלויבן, אז די דאזיקע ארעמע מענטשן זאלן האבן אמאל באגאנגען וועלכע עס איז זינד. און נאך ווייניקער — איז צו גלויבן אז די קינדער און די עופהלעך זאלן האבן מיט וואס עס איז גע-זינדיקט.

און אפילו דער איינער פראצענט פון די נאדווארנער אידן, וועלכע זענען אפשר באגאנגען עפעס א חטא, האבן ניט פארדינט, אז מען זאל זיי דערפאר באשטראפן מיט טויט, ווייל טויט-אורטיילן ווערן געוויינלעך ארויסגעטראגן נאר פאר א מארד. און אין נאדווארנע זענען ניט געווען קיין אידן, וועלכע זאלן קאנען האבן אויסגעפירט א מארד.

צו געבן אן ענטפער אויף דער הארבער קשיה איז נאטירלעך אוממעגלעך פאר א פשוטן בשר ודם.

געוויס האבן מיר ניט געהאט פארגעסן וואס עס האט אונז פאסירט א יאר פריער אין נאדווארנע. און מיר, א מנין אידן פון נאדווארנע, וועלכע זענען איצט געווען אין דעם ארבעטס-לאגער אין דער שטאט סטרי, זענען זיך צונויפגעקומען דעם ערשטן טאג סוכות אויף אונדזער ארבעטס-פלאץ אין דעם לאגער אפצוריכטן א הזכרה צום ערשטן יארצייט נאך אונדזערע טייערסטע און ליבסטע קרובים, וועלכע מיר האבן פארלארן אין דעם פינצטערן טאג.

ביים אפריכטן די הזכרה צום ערשטן יארצייט זענען מיר נאך געווען צוזאמען: איך און מיין זון דאלפי; לייבעלע גאלדבערג, מיין ברודערס איידעם; קאפעלמאן און זיין זון; ישעיהו קאוואלער מיט זיין פרוי, זון און טאכטער; און ווילוס קנאל.

לייבעלע און קאפעלמאן האבן געזאגט די תפילות. ס'איז געווען הארצרייסנדיק, ווען מיר האבן אלע צוזאמען, שרייענדיק הויך אויפן קול אין אונדזער ביטערער פארצווייפלונג געזאגט קדיש.

דאס איז געווען דער ערשטער און אויך דער לעצטער יארצייט וואס די אלע דערמאנטע האבן אפ-

געריכט. מיטן אויסנאם פון מיר אליין איז קיינער פון זיי ניט געבליבן לעבן.

זיי האבן פארלוירן זייערע יונגע לעבנס, ווייל זיי זענען געווען אידן.

עפילאג

די צייט איז פעברואר 1945. פון די טאטרען-בערג קאנען מיר אבסערווירן ווי די אמאל זיגרייכע דייטשע היטלער-ארמיי ציט זיך צוריק אין א שרעקלעכער מפלה. זי איז שוין געהאט געשטאנען ביי דער וואלגע, און אין די פארשטעט פון מאסקווע און לענינגראד. ווי א ריזיקע שלאנג קריכן זיי, די באנדיטן און מערדער, וואס ציען זיך צוריק.

און אפילו אין זייער איצטיקער פינצטערער מפלה האבן זיי ניט פארגעסן זייער רויב. אלץ, וואס זיי האבן אנגעראבעוועט, פירן זיי מיט זיך אין וואגאנען, וואס ווערן געשלעפט דורך איינגעשפאנטע פערד און אקסן, ווייל זיי האבן שוין ניט קיין בענזין פאר זייערע מאטאריזירטע לאסט-וואגנס.

זיי האבן רעקווירירט אלע וואגאנען און בהמות וואס קאנען שלעפן, פון פערד ביז קי, צו מאכן זיכער, אז זיי זאלן קאנען אוועקפירן אלץ, וואס זיי האבן אנגעראבעוועט, אין זייער מערדער-פעסטונג וואס רופט זיך דייטשלאנד.

מיר קאנען זען, ווי אין זייער ווילדער רציחה רייסן זיי אויף ניט בלויז בריקן, נאר צעשטערן אויך סיסטעמאטיש מיט דינאמיט באן-ליניעס און פארבינדונגען אויף די באן-שינעס, ווי אויך טעלעגראף-סלופעס.

די לעצטע שלאכט אין דער געגנט איז פארגעקומען אין מיטא, ביי דומביער (סלאוואקיע), וו אן אפטיילונג פון הערמאן גערינגס פאנצער-דיוויזיע האט מארשירט מיט זייער „טייגערס", ווארשיינלעך בכדי צו שיצן דעם צוריקצוג. זיי האבן אין זייער מארש צעשטערט הייזער און שטאלן, וו די בהמות, וואס זיי האבן פריער ניט געהאט ארויסגעגנבעט פון דארט, זענען אומגעקומען. די דאזיקע פאנצער-דיוויזיע האט ניט געקאנט אויסהאלטן דא לאנג ווייל די רויטע ארמיי האט זי שוין נאכגעיאגט, מיט דער הילף פון די פארטיזאנער.

א צעבראכענער אין גאנצן, אנלענענדיק זיך אויף קוליעס, בין איך אראפ פון די טאטרען-בערג. איך האב געהאט פארלארן אלץ און אלעמען: מיין פרוי און מיינע דריי קינדער; מיין אלטע מאמע; מיינע דריי ברידער מיט זייערע פרויען, קינדער און אייניקלער; מיינע צוויי שוועסטער מיט זייערע מענער און קינדער; מיינע פיל קרובים, פריינד און באקאנטע.

איך בין גערירט געווארן ביז טרערן, ווען צוויי אפיצירן פון אן ארטילעריע-אפטיילונג פון דער רויטער ארמיי זענען צוגעקומען צו מיר און האבן גערעדט צו מיר אין אידיש, וואס איך האב שוין אזא לאנגע צייט ניט געהאט געהערט. און איך האב זיי געענטפערט אין אידיש, האבן זיי זיך צעקושט מיט מיר און האבן אויך געוויינט.

מיינע אבדות זענען אומגעהייערע. קיין שום זאך אין דער וועלט קאן מיר ניט פארגיטיקן פאר זיי. ניט איך אליין און קיינער ניט פון די אידן, וועלכע זענען געבליבן לעבן, וועלן קיין מאל ניט קאנען פארגעסן — און ניט וועלן פארגעסן, דאס וואס די רוצחים, די בעסטיאלישע דייטשן, האבן געטאן דעם אידישן פאלק. זיי האבן אויסגעהרגעט זעקס מיליאן אומשולדיקע אידישע מענטשן, צווישן זיי אנדערהאלבן מיליאן קינדער.

געדענק און פארגעס ניט קיין מאל וואס דער דייטשער עמלק האט געטאן!

זכור את אשר עשה לך עמלק, לא תשכח!

•●•

מיט דעם עפילאג, פארענדיק איך די 350 דערציילונגען אין וועלכע איך שילדער די שווידערליכע מעשים, וואס איך האב א דורך געלעבט אונטער דער שרעקליכער היטלער-ארדנונג, אין די יארן 1945—1941.

די דערציילונגען זיינען געזאמלט געווארן אונטערן נאמען: „מיין ליידנסוועג". א טייל פון די דערציילונגען, זיינען געדרוקט אין בוך „עדות וזכרון" פון די נאדווערנער לאנדסלייט.

ישעיהו שמערלער

דברים שראיתי בגיטו נדבורנה

1. בית-החולים בגיטו א׳

נציב המימשל, הלבוש אזרחית, בעל המראה התמים לכאורה, דאג מראש — עוד בבואו להכין את התכניות לגיטאות בהם עמדו לשכן אותנו — שלא נישאר שם זמן רב בחיים. כך, למשל, לא שכח הרוצח המוסווה שהמרחץ „שלנו" יישאר מחוץ לגדר של גיטו ב׳, כדי שלא נוכל להשתמש בו, למרות שמרחץ זה נמצא עוד בתחום הרחובות שהוא בעצמו סימן בשביל גיטו ב׳.

הכנסתי את המלה **שלנו** במרכאות כפולות, כי, למעשה, היה מרחץ זה בית-מרחץ יהודי בלעדי, היות והוקם, ככל בתי-המרחץ בערי פולין שם התגוררו יהודים, על-ידי הקהילה היהודית והשתמשו בו רק יהודים. הלא-יהודים אם כי היו רשאים להתרחץ בו, עשו זאת לעתים נדירות (כנראה בשל סלידתם ממים...)

אמנם, אינני יודע אם מישהו מאתנו עוד חשב, באותו מצב איום בו נמצאנו, על „הלוקסוס" ללכת להתרחץ, אך לפחות יכולנו לכבס שם את הבגדים המלוכלכים, השורצים כינים. (דבר זה הרי רצה הגר־מני „הטוב" למנוע). האנשים הרבים, שגרו קודם במפוזר בכל העיר, וכן היהודים שהובאו מכפרי הסבי־בה ושהוא — הקומיסר „הדואג לשלומנו" — דחס לתוך כמה סמטאות צרות, גרמו לכך שבתי-השימוש עברו חיש מהר על גדותיהם, מלאו בחיידקים את הבארות שבקרבת מקום והרעילו את מימיהם, (דבר שהיה דווקא לרוחו של הגרמני „הטוב"). האנשים ששתו מהמים הנגועים חלו, כמובן, בטיפוס ובבורדם (דיזנטריה); החיידקים הפיצו חיש מהר את המחלות והדביקו את האנשים שלא נוגעו עדיין. „הדיירים הזעירים" התעלמו, פשוט, מהתחומים שנקבעו על-ידי נציב המימשל; הם התהלכו הלוך-ושוב באין מפריע ובלי תעודות מעבר לכל מקום שלבם, לב הכינה, הובילם. לעזרתו של אותו קומיסר גרמני „הדואג לשלומנו" בא הרעב, שהשתולל במיוחד בגיטו ב׳. בשל תת-התזונה איבדו האנשים את כוח ההתנגדות, ותמותה גדולה החלה.

נוכח מגפת הטיפוס שפרצה, נקט האפוטרופוס שלנו, הנציב הגרמני „ההומאני", באמצעים הנחוצים כדי לעזור לנו בעת צרה. הוא הזמין אליו את זקן היהודים ד"ר שאל, נזף בו קשות ובא אליו בטענה, שהיהודים מכוסים סחי ולכלוך, אינם אוהבים נקיון וכו׳...

הוא נתן לו הוראות חמורות, מה עליו לעשות כדי להילחם במחלה. מלבד זאת, ציוה הגרמני ה„נקי" זה לתלות בכל מקום בעיר, גם מחוץ לגיטאות ומחוץ לגדרות התוחמות אותם, את המודעות, עליהן ניתן היה לראות יהודי המשתרך לאורך הרחוב כשמזקנו הפרוע, מפאותיו וממעילו, נושרות ארצה כינים גדולות. מעל לתמונה היו כתובות גדולות בשלוש שפות: גרמנית, אוקראינית ופולנית „אזהרה: יהודים וכינים ידועים כנושאי מחלת הטיפוס המסוכנת. אזרחים מהגזע הארי! אתם נזהרים שלא לבוא במגע עם נושאי המגפה. השמידו אותם!"

לאחר שד"ר שאל המסכן שב לגיטו ספוג נזיפות ומצוייד בהוראות מטעם נציב המימשל, החלה בגי־טאות — וביחוד בגיטו א׳ שלנו — עבודה קדחתנית. כיבסו, מרקו כמו לפנים בערב פסח. חסר היה רק לבער את „החמץ", כפי שיכלו להרשות לעצמם בימים כתיק־נם. שומרי הסדר הפכו את הבתים בחיפושיהם. מה בדיוק רצו למצוא — ידעו רק אלוהים עצמו ושומרי הסדר. ועדה, מורכבת מז׳נדארם גרמני ומיליציונר אוקראיני בהדרכתו של ד"ר שאל ועוזריו, ערכה בי־קורת בגיטו א׳. הם בדקו כמה בתים, עד שנעצרו ליד ביתו של באנט על הפלאקומייקה. הם סקרו את הבית הזה מכל צדדיו, ולאחר מכן התנהל דו-שיח קצר בין ד"ר שאל והז׳נדרם, והאחרון שוב רמז, לחש משהו באזניו של הסדרן, ובזאת תמה הביקורת.

עד מהרה נודע לנו, שועדה זו נשלחה על-ידי נציב המימשל לגיטו א׳ לאתר בית מתאים, בו ייפתח בית-חולים לחולי הטיפוס. הועדה מצאה את ביתו, הבנוי מעץ, של באנט ליד תעלת הפלאקומייקה, מתאים למטרה זו.

דיירי אותו בית הושלכו פשוט לרחוב על רהי־טיהם וחפציהם, ועבודת ההתקנה של בית-החולים החלה. הבאנו מהקואופרטיב החקלאי האזורי קש, שפיזרנו על הריצפה במקום מיטות ומזרונים. כרים, סדינים, שמיכות ומגבות הוחרמו אצל היהודים. הובאו גם שולחן, כמה כסאות וכן ארון קטן להחזקת התרו־פות. ארון התרופות נשאר, כמובן, ריק, בלי תרופות. אצל היהודים לא נמצאו תרופות, אותן אפשר היה להחרים, אך לא נאה היה להחרים אצל נוצרי עבור יהודים. וכך — תוך שעות ספורות בלבד — הוכן בגיטו א׳ בית-חולים לקבלת החולים.

היתה לי הזדמנות לראות את החולה היהודי הראשון, שהובא לבית-החולים. (אני, ועוד כמה פועלים היינו בדיוק אז כשהכניסו את החולה הראשון באותו בית, שהפך לבית-חולים ופירקנו שם קיר כדי להגדיל את אולם החולים). ראיתי את החולה האומלל, שהובא הנה מגיטו ב׳ על עגלת יד, כדי שיוצא לאחר כמה שעות למקום ממנו לא שבים עוד.

החולה היה המוסיקאי לייטנר, כולו עור ועצמות. מראהו היה איום: שלד מצופה עור צהוב ודק, ממנו בלטו ורידי הדם, עיניו הגדולות הביטו קפואות ניכחן. ניגשתי לחולה. הוא הביט בי בעיניו נטולות המבע, ואמר בקול שקשה היה לקלוט: „שמרלר, הנה למה שהגענו. יפה אנו נראים...״

לייטנר היה החולה הראשון באותו בית-החולים, שהוקם למען „בריאותנו״ בביתו של באנט, ליד תעלת פלאקומיקה על-ידי הנציב הגרמני „ההומאני״ בדימוס בשנת 1942 בגיטו א׳, בית-חולים שהתמלא והתרוקן לסירוגין ביהודים מחפשי עזרה, עד שלא נותרו עוד יהודים חולים בגיטו.

2. המליציונר האוקראיני „הרחום״

לא כל המליציונרים האוקראינים היו רוצחים. היו גם כאלה שהצטיינו ברגש „הרחמנות״ שלהם. מיליציונר „הומאני״ כזה ראיתי בשעת עבודתו. זה היה, בשעה שנשלחתי על-ידי לשכת העבודה, שם הועסקתי כנגר, לנפח מרחוב סוקול, להזמין מסגרות ברזל. שומר סדר ליווה אותי לשם. כשהיינו קרובים לרחוב סוקול שמענו צעקות וקול בכי תמרורים. נכנסנו לרחוב סוקול וראינו איך מיליציונר אוקראיני מכה ילד כבן 5-6, שנתפס על ידו מחוץ לגיטו, מכות רצח. הילד יצא כנראה מגיטו א׳ בגניבה כדי „לסחוב״ משהו מגינות שבצד הארי ובשעת „פשע״ כזה נתפס על-ידי „שומר החוק״. סופו של אותו ילד יהודי, שהרעב אילצו לסכן את חייו ולצאת אל הצד הארי כדי להביא משם משהו לאכול לעצמו ואף להוריו ולאחיותיו — אם עוד היו לו כאלה: — המיליציונר האוקראיני תפס פשוט את „העבריין״ הבוכה והרעב והשליך אותו בחזרה אל מעבר לגדר, הגבוהה כשני מטר, לתוך הגיטו. שם הוא נחת על המרצפות הקשות. המיליציונר, לאחר שהנחית בחזרה את הילד היהודי בדרך האויר לגיטו, פנה אלינו במלים אלה: „אותו הממזר היהודי, היה לו מזל שנתקל באיש הגון כמוני. אחר במקומי היה יורה בו כבכלב שוטה.״

אינני יודע אם אותו ילד יהודי שנפל על מרצפות האבן, נשאר בחיים, או שהפך „רק״ לנכה. עובדה היא, שאותו מיליציונר אוקראיני „הגון״ טיפל בילד היהודי הרעב „ברחמנות נוצרית״ ובאהבת הזולת הנוצרית הידועה...

3. בית-הילדים

לא הגדר הגבוהה, אף לא המיליציונרים האוקראינים האכזריים, יכלו למנוע את הסתננותם של ילדים רעבים מהגיטו לצד הארי, בחיפוש אחר אוכל תוך סכנת נפשות. אבל הקומיסר הגרמני „אוהב הסדר והילדים״, בלבוש האזרחי, השכיל לשים קץ ל„משחק הילדים״ ללא קשיים, רק על-ידי מתן הוראה.

בהוראתו לראש היהודים ד״ר שאל, ציוה הקומיסר לפתוח בגיטו ב׳ בית-ילדים בשביל יתומים וילדים חסרי בית, ששוטטו ברחובות.

הפקודה „ההומאנית״ בוצעה, כמובן, מיד. באחד הבתים של גיהינום ב׳ הוקם בית-ילדים כזה בשביל ילדים יהודים, שאיבדו את הוריהם ב„אקציות״ שונות, וכן בשביל אותם ילדים שהתגעגעו למעט שמש ונמצאו ברחוב, בתקוה להשכיח במשחק את רעבונם. שלושים עד חמישים ילדים אוכסנו באותו בית ילדים. אבל אותו „מעון״ ליתומים יהודים התקיים רק זמן קצר. ההזנה שניתנה להם ע״י הקומיסר „אוהב הילדים״ היתה כה מספקת עד שכל הילדים מתו במהרה מרעב. הבית שהתרוקן במות הילדים עמד שוב פתוח „ללקוחות״ יהודים נוספים, אותם צריך היה להעביר למלכות השמים.

4. בית-הסוהר בגיטו א׳
האסיר הראשון שהגיע חונן
ע״י „הגנרל״ של שרות הסדר.

„במדינת היהודים״ העצמאית והפדראלית א׳ ו-ב׳, שהוקמה למעננו והוקפה „קיר מגן״ יש לנו כעת כל הדרוש למדינה מודרנית:

א) נשיא (המכונה: זקן היהודים), ב) מועצה (המכונה: מועצת היהודים), ג) כמה שרים (המכונים יועצים), ד) כוח מזוין (המכונה: שרות הסדר), ה) בית-חולים מודרני עם „שירות עצמי״, בית החולים היחיד בעולם, בו אין רופאים ואין תרופות.

החולים היהודים הפעילו את חכמת הרפואה על עצמם. רק עם חכם כמו העם היהודי „נתברך״ ב„כשרון״ כזה לרפא את עצמו, כמו שכתוב בהגדה: „כולנו חכמים, כולנו נבונים, כולנו יודעים את התורה״. ו) כן יש לנו „מעון״ יחיד במינו, שם מקבלים ל„טיפול״ ילדים, ו„מאלפים אותם״ לחיות בלי מזון.

אמנם כבר אבותינו, שיצאו ממצרים, גילו אותה יכולת להחזיק מעמד במדבר 40 שנה בלי אוכל. אבל לאבותינו גילו השמים חסדם, והמטירו להם יום-יום את המן, בו ניזונו. הם גם לא היו כלואים ויכלו ללקט את התחליף. לילדינו שנמצאו באותו „המעון״ לא גילו השמים חסדם. איש לא השליך להם מן מהשמים ואף אילו נשלח להם, במקרה, מן כזה ממרומים, לא היה יכול לפלס לעצמו דרך אל הילדים מבעד להסגר, שהיטלר הטיל עליהם. ולו גם פילס לעצמו דרך, לא היו הילדים מסוגלים ללקטו, כי הרי היו כלואים מאחורי מנעול ובריח.

וכך חיו הילדים היהודים שלנו באותו מעון ילדים, רק עם זכרונותיהם המתוקים מהימים, בהם עוד היו להם אמהות, שפינקו אותם והכינו להם מאכלים טובים, עד שנרדמו לנצח, בחיוך דואב על שפתותיהם נטולות הדם. בשמים כבר המתינו להם אמהותיהם, שהגיעו לשם, בעזרה של האדם העליון הגרמני, יחד עם עוד מיליוני אמהות יהודיות.

„מגיננו", הנציב הגרמני, הבחין, כי לא חסר לנו אלא בית-סוהר, כדי להשלים את כל צרכינו וחסרוננו. הוא, המשגיח עלינו, קרא אליו את זקן היהודים ואת עוזריו, ולאחר „התיעצות" אדיבה, עיבדו תכנית, איך והיכן להקים „מוסד חינוכי" (פלילי) כזה.

אמר ועשה: עוד באותו יום התעשרנו בבית מאסר „חיוני" זה. המוסד „המתקן" הוקם בגיטו א', במרתף ביתו של אברהם דוד הקרלינג. כמה פועלים, ואני בתוכם, גויסו בחפזון, כדי לרוקן את המרתף, המלא סחי ולכלוך ולהתקין בו כמה אצטבאות (ספסלי שנה)

הקומיסר נטה יותר חסד לבית-הכלא מאשר לבית-החולים, שם נאלצו החולים לשכב על הרצפות, שעה שכאן, בבית-הכלא, ישנו האסירים על האצטבאות.

רצה המקרה, שגם פה יכולתי לראות את העבריין הראשון שהובא, שעה שהייתי עסוק בהתקנת האצטבאות. „העבריין" הבוכה היה נכדו בן ה-12 בערך של יודל דירר. דומני ששמו היה קוורטלר. איש הסדר הצועק והזועם מאד, שתפס את ה„עבריין", היה מפקדו של „שרות הסדר" בכבודו ובעצמו, המכונה בשם המצלצל והצנוע „קטן", אך באותו זמן התנהג כאילו היה התגלמותו של השם „גדול".

הפשע החמור, בו האשים את הנער היה שזה קטף כמה תפוחי בוסר. האשמה היתה חמורה עוד יותר משום שהעץ ממנו נלקח „פרי אסור" זה נמצא בגינת הבית של ברטקייביץ, מקום מושבו של גנרל „שרות הסדר" — ה„קטן" שהיה ל„גדול".

הנער בכה בדמעות שליש, לא בשל הסטירות ש„הגדול" העניק לו ביד רחבה. הוא בכה יותר מפחד, שלא יישלח לגיטו ב', כפי שאיים עליו כל הזמן המפקד: „ממזר אחד! אלי, אלי הלכת לגנוב? חכה, אשלח אותך ל„ב", שם כבר ילמדו אותך לקח". הנער המסכן ידע היטב מה פירושו של גיטו ב',.. מכיון שהייתי באותה שעה במרתף, היה זה טבעי שאנסה להגן על הנער. אמרתי אפוא למפקד הרותח מכעס: „קטן — הנער הזה עשה שטות. וותר לו הפעם. הוא בוודאי לא יעשה זאת שנית."

התערבותי הבלתי צפויה, הרגיזה את האיש עוד יותר. הוא גער בי: „שמרלר, עוד מלה ואני שולח אותך יחד עם ה„שייגץ" הזה ל„ב". הוא יצא בריצה מן המרתף, כשהוא נועל את הדלת על בריח. כעבור כמה דקות הופיע שוב, הפעם לא כל כך רותח, וגער בנער: „החוצה, שלא אראה אותך עוד לנגד עיני." הנער נעלם, כמובן, כהרף עין, ואלי אמר „קטן" המפקד: „אינני כל כך רע כפי שנראה לך. אתה במקומי לא היית יותר טוב."

נכדו של יודל דירר שיחק לו מזלו שנפל לידיו של „גזלן יהודי" ולא כאותו ילד יהודי אומלל מגיטו ב' שנתפס בשעתו ע"י המיליציונר האוקראיני „הרחום" בשל „עבירה" דומה וזכה להיות מושלך ע"י אותו מיליציונר אל מעבר לגדר, לאחר שקיבל מכות רצח.

קדיש (משהו על המניין שלנו)

לביתו של מאיר הוט הסמוך לביתנו (מאיר היה ידיד הנעורים שלי) לא חזר איש מתושביו הקודמים, שהובלו יחד עם שאר היהודים לטבח בבוקובינקה ע"י המרצחים הגרמנים והאוקראינים ב„אקציה" של ה-6 באוקטובר. כל תושבי הבית הזה נהרגו באותו יום שחור ליהודי נדבורנה, בחג הסוכות, ומילאו יחד עם שאר הקדושים את קבר האחים בבוקובינקה.

לבית שהתרוקן בצורה זו נכנס פינגרר. אם אינני טועה היה שמו „שמיל". הוא עבר לגור הנה יחד עם אשתו וילדיו הקטנים. פינגרר סנדלר במקצועו היה עוד אדם צעיר. אני מדגיש את מקצועו בשל העובדה שהוא, פינגרר, היה בין המעטים — ואולי היחיד — בין הסנדלרים היהודים בעירנו שהמרצחים הגרמנים השאירוהו בחיים.

ברור שה„אזרחים" האוקראינים ניצלו את מצבו חסר התקווה של הסנדלר המסכן, והעמיסו עליו הרבה עבודות תיקון וגם תפירת מגפיים. בעד עבודה זו „גמלו" מיטיביו האוקראינים לפינגרר במעט תפוחי-אדמה ולעתים, כדי להראות את גודל נפשם, אף נתנו לסנדלר היהודי, העובד מעל לכוחותיו, כמות מיזערה של גרעיני חיטה.

איך שלא יהיה, פינגרר, שנאלץ היה לעבוד יומם ולילה כדי לספק לילדיו הנפוחים מתת-תזונה את המרק המימי שלהם, פינגרר היה מרוצה.

לפינגרר זה נהגנו, דולפי ואני ועוד כמה שכנים, בסך-הכל מנין אנשים, להתכנס בחשאי בוקר וערב כדי לאמר בצוותא את הקדיש.

מנין זה היה מורכב מ-10 אומרי קדיש: 1. שמיל פינגרר, 2. שלוימה פערל (הוא נשאר ערירי. אשתו וילדיו כבר לא היו בחיים). 3. אחיו הבכור של שלוימה פערל — מדלאטין — שאיבד שם את כל משפחתו ובא לנדבורנה, כדי להיות יחד עם אחיו. 4. מכרו של פערל, גם הוא מדלאטין. 5. שמואל (שמיל) קרעסל. 6. עוד מישהו ממשפחת קרסל, לא אזכור את שמו. 7. יולק ברוקר. 8. מנדלי היבנר, מנדלי האדוק וישר הדרך. בשום אופן לא רצה להיפרד מזקנו שהיה אז עוד שחור ושמר עליו מתחת לתחבושת שהשכיל לקשור בצורה כזאת, שכולם האמינו כי הוא חש בשיניו.

היבנר היה אחד משלושה היהודים של עירנו שלאחר האקציה — עת נגזר על כל היהודים לגזוז את זקניהם — לא רצו בשום אופן להיכנע לעמלק הגרמני והלכו בגבורה למות על קידוש השם מבלי להיפרד מהדרת פניהם. שמות שלשת הקדושים הי"ד הם: מאיר — הרב מפיאסצ'נה; דוציה רוזנהעק ומנדלי היבנר.

בני דולפי ואני השלמנו את המנין. אם אינני טועה השתייך גם בומציה דיאמנט למנין שלנו. הש"ץ שלנו

היה שלוימה פערל. הוא ראה עצמו זכאי, ואפילו מחויב, לשמש לנו כש״ץ היות ובו פגע האסון (הוא שיכל את אשתו ואת כל ילדיו). מובן שאיש לא התנגד לכך.

שעה ששלוימה פערל האומלל היה מגיע בתפילת שמונה-עשרה למקום „כל אויבי עמך מהרה תעקר ותשבר ותמגר ותכלם במהרה בימינו״ — היה אומר זאת בקול נרגש ורווי בכי, שזיעזע את כולנו.

תפילה זו היתה הנשק היחיד, שאותו איש אומלל יכול היה להפעיל כנגד האויב בנפש, אשר השמיד באכזריות את משפחתו.

לא פחות מדכא ומזעזע היה — בעיקר בימים הראשונים לאחר האסון האיום של ה-6 באוקטובר — את כולנו, עשרת האנשים, שהתכנסנו בדירתו הקטנה של פינגרר, לאור הנרות המהבהבים, שמסביבם חשנו את הנשמות המרחפות של יקירנו — אמרנו בציבור חנוקי דמעות ומתוך לבבות שותתים דם — את הקדיש.

• • •

מן מהשמים

בחשכת ליל באחד מלילות יוני 1944 קפצתי מרכבת מטען תוך כדי מסעה שהיתה שעונה יהודים מהונגריה לאושוויץ. הרכבת יצאה משאטרא-אויהלי לאושוויץ דרך סלובקיה. לאחר שהתברר לי שהרכבת נמצאת כבר בסלובקיה, הרהבתי עוד בנפשי וקפצתי מהרכבת. הדבר עלה בידי. הסתתרתי בחורשה במשך 32 יום רצופים. אני מספר כאן על הרעב שהציק לי ועל התלאות הרבות שעברו עלי אשר גרמו לי ליסודי גוף ונפש.

אחרי חיפושים רבים ומיגעים מצאתי אוכל. הוא בא לי כמן שירד מהשמים לאבותינו במדבר. אינני חושב שהייתי מצליח להמשיך ולהחזיק מעמד ברעב המציק. ימי הצום הראשונים הם הקשים ביותר. במרוצת הזמן, כשבאורח הדרגתי נגמלים מאכילה, קל, לאין ערוך, לשאת את הרגשת הרעב. ליאות כבדה הולכת ומתפשטת בכל רמ״ח האיברים, אתה הולך ונחלש מיום ליום. אבל אין שום תופעות חיצוניות או סימנים מיוחדים המתלווים לכך.

לאמיתו של דבר, הרי לא ירד לי המן מהשמים אלא מצאתי אותו בקרחת היער. המן שהתגלה לפני היה בצורת שיחי פטל. הודות לחדירת השמש לקרחת היער בשל הפרי יותר מהר מאשר במקומות אחרים. יכולתי לקטוף כל יום 10—12 פירות, ששמתי בתוך הבקבוק שלי. חילקתי את הפטל לשלש מנות שהיוו את המזון שלי במשך היום. הייתי נאלץ להנהיג מנות ברזל כי, כפי שהעלתה סריקה קפדנית של הסביבה, היה זה המקום היחידי בו גדל פרי זה, אשר צריך היה לשמש מזוני למשך תקופה בלתי ידועה לי.

בעצם, כל הדמיון בין הפטל ובין אותו מן שירד לאבותינו במדבר היה בזה שהוא נמצא לי בעת מצוקתי הרבה. המן במדבר נפל מהשמים וצבעו היה לבן, כעין השלג. לעומתו, היה המן שלי בצבע ירוק וגדל ביער. יכולתי לאכול אותו רק כשהבשיל מעט וצבעו הירוק הפך לאדמדם. השוני הנוסף היה בזה, שמן המדבר ירד בכמויות גדולות ואפשר היה לאכול אותו בו ביום כי למחרת שרצו בו תולעים. בו בזמן שהפטל, אשר האל הטוב הועיד לי למען לא אגווע מרעב, היה בכמות מצומצמת בלבד, 10—12 ליום. בכל זאת שמחתי בחלקי, שלא כמו אבותי במדבר אשר התגעגעו לסיר הבשר ורצו לשוב מצרימה. עצם המחשבה על העלול לקרות לי אם אתגלה על ידי אנשים, העלה בי רעד וחלחלה.

בינתיים יש לי פינה משלי וגם „משק״ יש לי ובו שתילי פטל המאפשרים לי להחזיק מעמד ולקוות כי אצליח להישאר בחיים. הדבר היחיד שחסר לי הם מים חיים להרוות את צמאוני המציק לי ללא נשא. כל המחשבות שלי, כל שארית המרץ התרכזו בנקודה אחת ויחידה: איך ואיפה למצא את הנוזל היקר הזה.

הסיכויים למצוא מים היו לא רבים. יש לחפש אותם מחוץ ליער. אבל המחשבה לצאת מהיער נראתה לי מסוכנת ביותר. אני עלול להתגלות, ואז כל הסבל והיסורים בהם אני מתיסר כל כך הרבה זמן, עלולים להיות לשווא. לא נשאר לי מוצא אחר אלא לנצל למטרה זו את חשכת הלילה, אשר תסתיר אותי מעיני האויב צמא הדם. הסיכויים למצוא מים מחוץ ליער, נראו לי ממשיים וסבירים. במשך כל היום, בשכבי ללא מעש במחבואי, הגיעו לאזני געיית בקר, קולות הרו-עים, שריקת השוטים ונביחת הכלבים. חיכיתי עד שאפלת הלילה תרד על הארץ, יצאתי ממחבואי והת-חלתי לבדוק את השטח בכדי לגלות את מקור המים.

מה קנאתי בחיות אשר הטבע חנן אותן באינסטינקט הטבעי המאפשר להם לגלות מקורות מים המרוחקים והנסתרים ביותר! אני, היצור המשכיל ביותר בין בעלי החיים, לא חוננתי בחוש זה. כל החיפושים שלי היו לשווא, בשום אופן לא עלה בידי לגלות את הנוזל היקר. הלילות היו אפלים, גם הירח כאילו התנכר לי ולא האיר את החשכה. ההתמצאות בשטח היתה בלתי אפשרית.

לילה אחר לילה חזרתי על מבצע זה אך ללא תוצאות. היאוש התחיל לכרסם בלבי. הצמאון הציק לי ללא נשוא, גרוני ניחר, שפתי יבשו ועומדות להת-פקע. מאין יבוא עזרי, האם נגזר עלי לגווע מצמא?

והנה צץ במוחי רעיון. עקבות הבקר יהיו לי למורה-דרך והם יובילו אותי למקור המים. התחלתי

לזחול ובאצבעות ידי למשש את עקבות הבקר וכך התקדמתי בזחילה, זוחל וממשש, הידים והפנים נשרטים בענפים היבשים המפוזרים לרוב. כל החושים מתוחים. אבל גם המצאה זו לא קירבה אותי למטרה הנכספת. מים לא מצאתי. המקרה העיוור בא לעזרתי, כפי שזה קורה לעתים. כאשר מישמשתי בחשכת הלילה את עקבות הבקר, גיליתי בהן רטיבות. כנראה באה היא מן הטל אשר יורד בלילות בתקופה זו על הארץ. מצאתי אם-כן סוף-סוף מים בהם אוכל להרוות את צמאוני. כמו-כן — לא יכולתי לאסוף את המים האלה ולקחתם אתי על מנת שישמשו אותי במשך היום הארוך. העקבות היו מלאים עד כדי 2—3. מילימטר בלבד. לא נשאר לי על-כן אלא לשכב על הארץ וללקק אותם טיפין טיפין בלשוני ממש כפי שעושות זאת חיות הבר. הייתי נאלץ לסנן אותם דרך השינים בכדי לא לבלוע עכבישים ותולעים אשר שרצו בהם לרוב.

איך שלא יהיה ריוויתי את הצמאון. ולאושרי לא היה גבול.

ימי רעב

זה 14 ימים, ימים המתמשכים בלי סוף, אני רובץ במחבואי בחורשה הסלובקית, ומצפה לגמר המלחמה אשר יביא גם קץ לסבל שלי. בינתים אני רעב. רעב ללא נשוא.

שום דבר לא בא לפי מלבד פירות הפטל וטיפות המים העכורים בלילה. הבדידות הנוראה מעיקה, שארית הכוחות הולכים ונמקים. כמה זמן אוכל להחזיק מעמד במצב זה? אבל אני רוצה לחיות. האינסטינקט החיים זועק בי: אתה מוכרח לחיות, אל תיכנע!

הנה אתאר בקצרה סדר היום שלי ביער.

השעה היא 11 בלילה. שקט מסביב. רק מדי פעם נשמע קול צפור לילה. פה ושם רישרוש קל של שרץ בין העלים היבשים. היער נם. רק אני ער. בזהירות וברגלים כושלות אני עוזב את מחבואי. כל חושי דרו-כים. אני שורך את דרכי בחבדות מחוץ ליער.

שתים הן המטרות למיבצע זה: לחפש קצת מים בכדי להרטיב בהם את שפתי היבשות. ולהחדיר לתוך הריאות מעט אוויר צח. כי זאת לדעת: למחבוא, בו אני רובץ יום שלם, המכוסה שכבה עבה של ענפים ועלים אין האוויר כמעט חודר. וישנם רגעים, בהם אני מרגיש ממש מחנק וחסר לי אויר לנשימה. אני זקוק לאויר, לא פחות מאשר לאוכל ולשתיה. אני נושם עמוק עמוק, נושם ונושף. לאגור יותר ויותר אוויר, שיספיק ליום הבא.

שעה שלש לפנות בוקר. עוד מעט יעלה השחר. עלי למהר לחזור ליער ולמחבואי. אני עושה זאת בדרכים עקלקלות בכדי לטשטש עד כמה שאפשר את העקבות אשר עלולות להסגירני לידים בלתי רצויות.

אני מוריד את העלים היבשים ממחבואי, אוסף אותם ומפזר אותם בכמויות קטנות. שובר ענפים חדשים מהעצים והשיחים הסמוכים, מביא אותם למחבוא בכדי להסוות אותו ולעשותו במידת האפשר טבעי שלא יתבלט מהסביבה. אחרי שאני מסיים עבודה זו ומוצא שהכל בסדר, אני פונה לשדה הפטל שלי, קוטף 10—12 פירות ושם אותם לבקבוקי השבור. מצויד במזון היקר למשך 24 שעות הקרובות, אני חוזר „מאושר" ובהרגשה טובה למחבוא שלי. אני פורש בקפידה את המעיל שלי על האדמה, שוכב ובולע בתאוותנות רבה 3—4 מפרי הפטל. את הבקבוק עם המזון הנותר הנני מסתיר יפה באזוב. כחייל ותיק ומנוסה, מימי מלחמת העולם הרא-שונה, אני יודע שאין לנגוע במנת הברזל. בצהרים יגיע תורה של המנה השניה ובשעות הערב אחסל את המנה היומית האחרונה כעין אפיקומן אשר אחריו לא יבוא שום אוכל לקרבי.

אחרי ארוחת הבוקר הנני מוציא את שעון הכיס שלי העשוי פלדה בלתי מחלידה. ספרותיו גדולות וברורות, שעון אשר כל גבר המכבד את עצמו גאוותו היתה עליו. שעון זה שמור עד היום אתי ולא הייתי מחליף אותו בשום הון בעולם. השעון מסמן לי את הזמן מדי שעה. שאז עלי להתהפך מצד לצד, כדי להניע את האיברים ולסייע לדם לזרום בעורקים.

קינה על כינים

כינים הן כידוע אחת ממכות מצרים. הפעם הן לא פסחו גם עלי למרות שיהודי כשר הנני לכל דבר. מוצאם לא ממצרים אלא מארץ המדיארים והם פטריו-טים לא יותר קטנים מאחיהם הולכי על שתים. הם מתרבים על אדמת סלובקיה הדשנה במהירות מפליאה, כוונתם היא, כפי הנראה, לעשות את הסלובקים מדיארים טובים.

דבר אחד ברור, כי גם הכינים ההונגריות מוכנות בתאוותנות רבה ובמסירות אין גבול למצוץ דם יהודי. הזמן הוא המוצר היחיד העומד לרשותי בשפע ואין לי במה למלא אותו, על-כן הנני מנצל אותו למלחמה בשרצים מאוסים אלה. אני רודף אותם על צואר ומשתדל להשמיד אותם כליל. אני מתיחס אליהם כמו לפטל שלי — להבדיל אלף הבדלים — בכך שהנני בוחר ביניהם רק את הבשלות והמגודלות ביותר. עקב האפלולית השוררת במחבואי קל לי יותר לתפוש את הגדולות (המגיעות לגודל של גרעין חיטה) בעלות נקודה שחורה על הגב, ואותן משמיד אני בהנאה רבה. המספר היומי של הקרבנות נע בין 40—50. אחרי גמר מלאכת דמים זו, אני מנקה בקפידה את צפורן הבוהן ושוקע במחשבות.

תירגם מגרמנית:

בנימין סובול, תל-אביב

טוביה פרשל

תרגום הש״ס במחתרת בימי השואה

הדברים נשמעים כמו אגדה.

בשנת 1943, בעצם ימי השואה, כשהנאצים היו מובילים לטבח את האוכלוסיה היהודית בכל ארצות כיבושיהם; כשאדמת אירופה היתה אדומה מדם אחינו ההרוגים ושמיה שחורים מעשן משרפות מחנות המוות — נפגשו בבריסל שני יהודים בסתר ותיכננו את תרגום הש״ס ליידיש, כדי להקל על השרידים את לימודו.

הם לא חלמו על העתיד, ולא היו נודרים על להבא, שאם ישארו בחיים יעשו את הדבר — הם ניגשו מיד לביצוע המפעל, כשסביבם מגור ואימת מוות.

אין זו אגדה — אלא סיפור מופלא על עקשנות יהודית, על אמונה יהודית, על אהבה עזה לתלמוד, אהבה רבה — שנהלי דם לא יכבוה!

1

במאי, 1940, פולשים הגרמנים לבלגיה, מיד אחרי השתלטותם על המדינה הם מתחילים לרדוף את האוכלוסיה היהודית. היהודים מוצאים אל מחוץ לתחום המשפט והצדק. הם נעשים הפקר לפרעות, עלילות והתעללויות. הם מנושלים מכל עמדה ורכושם נשדד. באביב של שנת 1942 מתחיל „הפתרון הסופי״ לתת אותותיו במדינה. הגרמנים מעלימים מזימותיהם מקרבנותיהם. בתחילה נקראים צעירים וגברים להתייצב „כדי להישלח לעבודה״. יהודים נשמעים לצוו ומתיצבים. אך לא לאורך ימים מצליחים הגרמנים להוליך שולל את קרבנותיהם. באמצע הקיץ מתבררת ליהודי בריסל האמת המרה, כי לא לעבודה הם נשלחים אלא למחנות-השמדה. הם עוקרים מדירותיהם ומחפשים להם מקומות-מחבוא. הם אינם נענים יותר לצווי התייצבות. הגרמנים מתחילים לחפש את קרבנותיהם. הם עורכים חיפושים וסריקות. כעת הם עוצרים לא רק צעירים וגברים. הם מגרשים משפחות שלמות אל מחנות-המוות.

בין אלה שנטשו את דירותיהם וירדו למחתרת היה גם הרב שמואל היבנר ורעיתו.

הוא יליד גליציה. בארץ מולדתו שקד על ש״ס ופוסקים. אחר כך למד באוניברסיטאות של ווינה וברלין והשתקע בבירה הגרמנית. עם עליית הנאצים לשלטון עבר לאוסטריה. רק שנים מעטות ישב בשלווה בוינה. בשנת 1938 סופחה אוסטריה לגרמניה וגל של פרעות ורדיפות ניתך על יהודי מדינה זו. היבנר מהגר לבלגיה וקובע מושבו בבריסל.

בסתו של שנת 1943 הוא מוסר את בנו יחידו, בן הארבע בהשתדלות ובעזרת „הצלב האדום״ הבלגי שעשה רבות להצלת היהודים — לידי משפחה נוצרית. הוא עצמו ואשתו מוצאים מקלט בביתו של ספר בלגי. כל יום קללתו מרובה מחברו. בחוץ עורכים חיפושים אחרי יהודים. היגיעו הגרמנים גם לבית מקלטו? ואף אם לא יגיעו — עד מתי תעמוד הרוח באותו ספר בלגי והוא יוסיף להחביא בביתו אותו ואת אשתו?

באותם הימים, כשהיאוש גובר על היבנר, נודע לו כי נתנאל לבקוביץ רוצה להיפגש עמו.

הרב שמואל היבנר

מי הוא נתנאל לבקוביטש? הוא היה אחד העשירים מבין יהודי בלגיה.

לאחר פלישת הגרמנים למדינה הצליח לבקוביץ׳ להציל חלק ניכר מרכושו. הוא תמך בנצרכים ועזר לרבים מאחיו. לאחר שנתגלו תוכניות-ההשמדה של הגרמנים הכין, בשיתוף-פעולה עם המחתרת הבלגית, תעודות-זהות מזויפות, שהצילו יהודים רבים מגירוש למחנות-ההשמדה.

לבקוביץ׳ הוא אמנם סוחר ואיש עסקים גדול — אך גם נין ונכד לגאונים, יושבי על מדין בקהילות ישראל, הוא מתייחס על המהר״ל מפראג (בשם לבקוביץ׳ נגזר מן ליוואּ-ליב) עליו גאוותו. אהבה עזה לתלמוד, עליו עשו אבותינו לילות כימים, מחלחלת בדמו. זה שנים שבמוחו בתרקמת תכנית לתרגם את הש״ס ליידיש. גם כעת, בימי הגירושים, בימי ההשמדה הנוראים, בהיותו עסוק בעבודת הצלה — אין תכנית זו משה ממוחו, והוא מחליט לגשת לביצועה.

חוא מחפש איש, שעליו יוכל להטיל את המשימה להתחיל בתרגום הש״ס ליידיש. הגרמנים מחפשים ברחובות בריסל יהודים, כדי לשלחם למחנות ההשמדה, ואילו לבקוביץ׳ מחפש בין השרידים המתחבאים איש שיודע לתרגם את התלמוד.

והנה שומע לבקוביטש על אודות היבנר. „תלמיד חכם גדול האיש, לא רק תלמיד חכם אלא גם מלומד במדעים שונים; מדבר וכותב עברית מצויינת, והנו גם בעל דקדוק. הוא האיש לעסוק בתרגום" — כך אומרים לו, ללבקוביץ׳.

אבל איפה הוא היבנר? האם גורש למחנות-המוות, או עודנו חי? ואם הוא בחיים — איפה יש לחפש? כיצד אפשר לחפש ולמצוא אותו בעליות ובמרתפים, שבהם מתחבאים שרידי יהודי בלגיה?

3

לבקוביטש מחפש. בדרך-לא-דרך מגיעה השמועה להיבנר במקום-מחבואו. בראשית הקיץ של שנת 1943, בזמן שקלגסי הנאצים בולשים ברחובות ובבתים של בריסל, לבער מהם כל יהודי שנשאר לפליטה — נפגשים השניים, כדי לתכנן בסתר את תכנית תרגום הש״ס ליידיש.

לבקוביץ׳ מציע: הוא יכלכל את היבנר ואשתו, וגם יצייד אותו ב„ניירות". היבנר מקבל עליו לשקוד על עבודת התרגום.

שבוע אחרי הפגישה הראשונה הם נועדים שוב. היבנר מראה ללבקוביץ׳ דוגמאות מן התרגום. לבקוביץ׳ מרוצה. השניים מחליטים לתרגם תחילה את מסכת ברכות, היא המסכת הראשונה בש״ס והיא גם המסכת היחידה, שיש להיבנר במקום מחבואו.

על אף המחסור בספרי עזר מתמסר היבנר לתרגום, לניקוד ולפיסוק של הגמרא. בכל שבוע הוא מכין בערך ארבעה דפים של התלמוד.

בכל יום א׳ בשבוע, הוא היום בו שותים הנאצים לשכרה והפחד מפני החיפושים אינו גדול כל כך — נפגש היבנר עם לבקוביץ׳, כדי למסור לו דו״ח על התקדמות העבודה. הפגישות מתקיימות במקומות שונים. פעם במקום-סתר ופעם בדירתו של יהודי שהיה מועסק בתעשיית המלחמה של הגרמנים וגזירת הגירוש לא חלה עליו. לדיונים על התרגום מצטרף יהודי שלישי, החי גם הוא במחבוא: הרב מאיר פאיירווערקער (כיום מאירי, רב בלונדון). כשנגמר התרגום של מסכת ברכות, דנים בהמשכו. מן הדין היה להתחיל בתרגום מסכת שבת, שהיא הראשונה לסדר מועד. אך פייארווערקער מציע לתרגם את מסכת בבא מציעא, ונימוקו עמו. הרי התרגום נועד בראש וראשונה לתלמידים בבתי תלמוד-תורה. מסכת שבת אינה מן המסכתות הנלמדות על ידי תלמידים. יש לתרגם תחילה את מסכת בבא מציעא.

בשעה שהנאצים מובילים מכל קצות אירופה תינוקות של בית רבן למשרפות ולתאי-הגאזים, יושבים יהודים, שחרב הגרמנים מונחת על צווארם, ומכינים ספרי לימוד לנערים ב„חדרים" ובבתי תלמוד תורה השוממים! הצעת פייארוועקער מתקבלת. משיגים מסכת בבא מציעא, והיבנר מתחיל בתרגומה. הוא ממשיך במרץ בעבודה. לבקוביץ׳ ממלא בנאמנות ובמסירות את התחייבותו. הוא תומך בהיבנר ובאשתו ביד רחבה.

הרי הם בבחינת זבולון ויששכר. אך אין זה זבולון שמח בצאתו ויששכר עליז באוהלו — אלא זבולון ויששכר בדווי ובעצב, במחבוא ובמחתרת.

4

בספטמבר 1944 שוחררה בלגיה על-ידי צבאות הברית. היבנר יוצא ממחבואו ובידו תרגומים של המסכתות ברכות ובבא מציעא ושל חלק של בבא קמא.

לבקוביץ׳ חוזר לעמוד בראש עסקיו המסועפים. הוא נוטל חלק פעיל בהקמתה מחדש של הקהילה, ועומד בראש האיגודים הציוניים במדינה — ועם זה אינו מסיח דעתו ממפעל התרגום.

הוא מאיץ בהיבנר להמשיך בעבודתו. מסוף המלחמה עד שנת תש״ח, שבה היגר לארה״ב, מסיים היבנר את התרגום של מסכת בבא-קמא ומתרגם שתי מסכתות נוספות: שבת ובבא בתרא.

בינתים נוקט לבקוביץ׳ צעדים מעשיים, כדי להביא את התרגום לדפוס. אין זה דבר קל. באירופה של שנות אחרי המלחמה אין בתי-דפוס, שביכולתם לבצע עבודה זו. אחרי מאמצים רבים והשקעות גדולות עולה המשימה בידו. בשנת 1952 מופיעה בפאריס מסכת בבא קמא, מנוקדת, מפוסקת, ומתורגמת ליידיש. מפאת סיבות טכניות חלה הפסקה בהדפסתן של המסכתות האחרות, ורק בשנת 1961 הופיע בבריסל התרגום למסכת בבא מציעא. כרך זה, שזכה בפרס מטעם הממשלה הבלגית בשל ההדפסה המהודרת, יצא במהדורה שניה בשנת 1965. כעבור שנתיים הופיע התרגום של מסכת ברכות.

לפני שנה נפטר נתנאל לבקוביץ׳ בתל-אביב. אלמנתו רות — ידה נטויה להמשיך במפעל בעלה, וכפי ששמעתי מהרב היבנר, עומדת היא למסור לדפוס בישראל את התרגום של מסכת בבא בתרא.

(„הדואר", גל׳ כד, כ״ח בניסן, תשל״א)

ד"ר יוסף שמערלער ז"ל

„נוסעים לדזוויניאץ לשבת"

השנה היא שנת 1942. המלחמה משתוללת. מיליוני אנשים נהרגים. הגרמנים בונים „סדר חדש". אירופה כולה טובעת בדם ודמעות של בני אדם ובעיקר בדם של יהודים, שנשלל מהם צלם האדם.

יהודים מסתתרים במחבואים או ביערות, אחרים חיים על ניירות אריים, ברעב, בקור ובפחד, מכיון שלפי תורת הגרמנים היהודי איננו בן-אדם, ויש להוציאו מכלל בני האדם. תמורת מסירת יהודי — מקבל ה„ארי" כפרס יי"ש, סיגריות או נקניק. תמורת רצח יהודי — שבחים. על כן ה„ארים" מחפשים יהודים ומוסרים אותם לכליון, רק כדי להידמות ל„אדם העליון" הגרמני.

ד"ר יוסף שמרלר ז"ל

יש יהודים שמשלים עצמם לחשוב שהם מוגנים ע"י „התעודות", יש כאלה החושבים שהם „חיוניים", אחרים משלים עצמם במחשבה שהם בבחינת „כשרים".

באותו זמן הטילו עלי להיאבק במגיפות שפרצו בקרב האוכלוסיה. כל כמה חדשים העבירו אותי למקום אחר בו השתוללו טיפוס הבהרות, האדמת ומחלות אחרות. נשאתי עלי שני סרטים — האחד עם מגן דוד, השני סרט עליו כתוב „רופא", בכמה לשונות. זה היה המגן הטוב ביותר שלי.

באמצע שנת 1942 הייתי בסולוטבינה והסביבה. סולוטבינה כבר היתה אז נקיה מיהודים (יודן-ריין). לא עוד היו שם השוק השוקק חיים והדוכנים ועל ידם קונים ומוכרים. העיירה היתה מתה. בתים אחדים נהרסו, אחרים עמדו בלי חלונות ודלתות, ונראו ערו-מים כגופות בר-מינן. דממת מוות שלטה בעיירה.

ובימי ששי לא נישאו עוד ריחות של דגים מבוש-לים בבתי היהודים, לא ישבו עוד נערות על סף ביתן וסרקו את שערותיהן. ילדים לא נשאו „צ'ולנט" (חמין) ונרות שבת לא האירו בתי העניים.

בעיירה היו שתי חנויות של אוקראינים, שנפתחו בבתים של יהודים. יצא לי לקנות לא פעם. החנוונים עטפו בדקדקנות מסחרית את הסחורה. נייר לא חסר. על מדפי החנויות היו מונחים צרורות של מחזורים, גמרות וסידורים. החנוני היה תולש דף קדוש ועוטף בו סבון, מסמרים וסחורה אחרת.

כך קבלתי פעם סחורה עטופה בדף של מחזור ישן. המחזור היה מודפס על נייר שנקרא בשעתו „נייר קיבר" (ראזעווע) כי צבעו דמה ללחם קיבר. כמה דורות בכו בלילות „כל נדרי" ויום כיפור על אותם מחזורי „הקיבר"?

נשאתי את הסחורה הביתה, הוצאתי אותה מעטיפ-תה, אחר הסתכלתי על הכתוב בה. קראתי: „זכרנו לחיים... וכתבנו בספר החיים; מי יחיה ומי ימות, מי באש ומי במים, מי בחרב, ומי בחיה, מי ברעב ומי בצמא". ועל אותם הדפים מנייר „קיבר" נראו כתמים כהים. אלה כתמי הדמעות אותן שפכו אמותינו המנו-חות, סבתותינו הקדושות וסבינו טובי הלב, שמתו על „קידוש השם".

משהו חנק את גרוני ולא יכולתי להמשיך.

לעתים תכופות יצא לי ללכת לבית-החולים בלילה אל חולה אנוש. אל בית-החולים מיהרתי אך בדרך חזרה הלכתי לאט עם ראש רכון מלא מחשבות נוגות ולב מורתח וכואב.

הלכתי דרך רחובות העיירה המתה בלילה ואני עצמי כמו צל. אף את צעדי אני לא שמעתי, כי נעלתי נעליים בעלות סוליות גומי עבות, כדי שלא יבחינו בי, כי חייתי תמיד בפחד ובחוסר בטחון.

בעיירה אין סימן חיים, רק הרוח נושבת בפרצות שם היו בעבר חלונות ודלתות, אני בוכה ושוטח תפילתי: היכן אתם? למה אתם מסתתרים? שובו! אני אוהב אתכם. סלחו לי שלפעמים הצקתי לכם, שברתי רעף מהגג או ניפצתי לכם שמשה. זאת היתה רק משובת ילדים, אבל אני אוהב אתכם! שובו!" ואני מחפש ובוכה... משהו מעלי התחיל לחרוק. גנחתי בקול צרוד: „מה זה?" היה זה השלט הנאמן הישן עם הכתובת „ספר".

לשוא אבכה ואחפש את בעליו. לשוא אקרא, נצרדתי מרוב בכי.

והנה מתוך ארובה חרבה נשמע לפתע ציחקוק חד ומרושע — חי, חי, חי יהודי, יהודי... אלה הינשו-פים, כאנשי הגיסטאפו, מלגלגים הם עלי... נוראים היו הלילות.

פה ושם חיטטו תושבים וילדים אוקראינים בין החורבות וחיפשו „אוצרות" של יהודים וכשמצאו משהו קוביית סבון או „אוצר" אחר התפתחה קטטה. הם חטפו את השלל איש מרעהו עד שהמיליציה המקומית באה והתערבה, לקחה לעצמה הכל תוך „מתן בשי-ניים" למתקוטטים.

ובדוויניאזש! הייתי אז גם בדוויניאזש. גורלי לא מנע זאת ממני.

נקראתי לחולה אחד בדוויניאזש. הגיע העגלון. נוסעים דרך זארציא, עוקפים את שיה'לה, ריחות כמו בעבר, עוקפים את הגשרון על הרוקובציק ונוסעים עד לכפר. מרחוק נראית בביטה ובית-החרושת של שיינמן, אך מצד ימין נשארה רק ארובת ביתו של „משהלה הסנדלר".

העגלון ממשיך ופונה כאילו לעבר משאבת הכפר „בביטה" אך עוצר ליד ביתו של סבי. הנער הפולני אומר שזה כאן. לבי נצבט. הבית מבחוץ כמו מימים ימימה. רק מרפסת העץ שבורה והגדר איננה. אני נכנס דרך המטבח. החולה שוכב במיטת ברזל, במקום שם עמד השלחן, מכוסה שמיכות ומעליו תמונת קדוש נוצרי. בדקתי את החולה, רשמתי תרופה, נתתי זריקה ויצאתי החוצה. אני הולך בכיוון האסם. העמודים, הקירות וגג הקש — מרופטים מאד. האסם ריק.

אני חוזר ופונה לצד שמאל. האורווה ריקה. אין לטיפותיו של לסי, אין ילנה הערמונית ולא הסייח העליז, שהיה רץ אחרינו כמו כלבלב ומלקק את היד בלשונו הלחה המחוספסת. ריק. אין איש.

סבא מנדל-חיים שוב אינו עומד בפתח ומביט „הרחובה". מהרפת לא מגיעה געיית הפרה. סבתא דינה שוב אינה יושבת על שרפרף וחולבת את הפרה. אינני קורא אלי את לאסי. אני מחריש.

שוב על העגלה. העגלון מביט נכחו מהורהר. בגרוני מחנק. ווי, כמה קשה!

* * ☆ * *

גביית עדות מס. 1213

גיזה פטרנקר, נולדה בשנת 1924, בנדבורנה

העדות נרשמה בשנת 1946 ב„ועדה ההיסטורית המחוזית היהודית" בקרקא.

...לאחר בריחתנו מן המשלוח לבלז'יץ, באנו, אני וילדה קטנה מז'ולקיב, יחפות וערומות למחצה אל העיר ז'ולקיב (עשרה קילומטרים). שם התחוללה כבר ה„אקציה". היינו יחד חבורה גדולה של פליטים, תפשו-נו והביאונו אל כיכר, שם כבר נמצאו עוד יהודים.

22 בפברואר, בחוץ קור. ישבנו עם יהודי ז'ולקיב יום ולילה בככר. היהודים נתנו לנו לחם, זו הפעם הראשונה לאחר ארבעה ימים שאכלנו. למחרת היום הריצו אותנו אל הרכבות ואשה אחת, צ'אצ'קס שמה, אשתו של מורה מז'ולקיב, ילידת טארנוב, אספה מידי כל הנידונים את תכשיטיהם ואת כספם וחלקה שוה בשוה בין כולם, כדי שיוכלו בשעת הצורך לשלם כופר נפשם במקרה של בריחה. בתוך הקרון נגשנו ישר לעניין. הזמן לא הספיק לשיקול דעת, כי מז'ולקיב עד בלז'יץ היה המרחק לא רב.

כאשר התרחקנו חמשה קילומטרים מז'ולקיב, קפצתי יחד עם הילדה הקטנה מתוך הרכבת. הלכתי אל הכפר. את איכר אחד. הוא קיבל את פנינו באופן לבבי מאד, האכילנו, השקנו, החזיקנו כל היום, ובערב הראה לנו את הדרך. הלכתי בחזרה לז'ולקיב. ה„אקציה" כבר חלפה. שהיתי בגיטו ששה שבועות. לא שרר שם רעב, אך היתה צפיפות איומה. מכאן — מגפת הטיפוס. האוכלוסיה הפולנית התיחסה יפה אל היהודים. בז'ולקיב היו הרבה קופצים, „צנחנים", כך כינו את היהודים שניצלו מתוך המשלוח לבלז'יץ. יהודי ז'ולקיב עזרו להם ברצון. כיהודים אשר בז'ולקיב לא פגשתי עד היום. אשה פולנית אחת, אשתו של מהנדס, שרצתה להצילני, לקחה אותי לביתה כמטפלת לילדים. ה„בנדרובצים" עינו ורדפו אותנו באופן איום.

מן העדויות של המכון ההיסטורי היהודי בוארשה, תורגם מפולנית.

המכון היהודי ההיסטורי, ארכיון

(חתימה)

ט. ברנשטיין

מתאים למקור. חתום: **ט. ברנשטיין**

דר. י. שמערלער

אכט — צען יאר שפעטער

(צוגאב צו מיינע זכרונות „מיר פארן אויף שבת קיין דזשוויניאטש")

מיר זיינען אין יאר 1942. די מלחמה האט זיך צעבושעוועט. מיליאנען מענשן קומען־אום. די דייטשן בויען די „נייע ארדענונג" און דעם „איבערמענש". אייראפע באדט זיך אינגאנצן אין בלוט און אין מענשליכע טרערן, אבער קודם־כל און מער פון אלץ — אין בלוט פון יידן, פון וועלכע עס זיינען שוין פארבליבן בלויז מענשליכע שמאטעס.

א טייל יידן באהאלטן זיך אין באנקערס אדער אין וועלדער. אנדערע פרוּוון זיך ראטעווען אויף „ארישע פאפירן". אלע ליידן הונגער, קעלט און ציטערן פון שרעק, ווייל לויט דער דייטשער „טעאריע" איז א ייד „ניט קיין מענש" און איז „אויסער'ן געזעץ", ניט האבנדיג קיין שום מענשליכע רעכט.

פאר ארויסגעבן יידן, וועלכע באהאלטן זיך, קריגן די „אריער" אלס באלוינונג שנאפס, צוקער, פאפיראסן אדער ווורשט. פאר דערמארדן יידן, באקומען זיי א לויב.

א טייל יידן רעדן זיך איין, אז זיי האבן א שוץ, אין דער פארם פון בלעכלער. זיי זאמלען צונויף אלט אייזן, פלעשער און אנדערע זאכן, און זיינען דערפאר „נויטיגע מענשן". אנדערע שפייזן זיך מיט דער אילוזיע, אז זיי זיינען זיכער, ווייל זיינען „איינקאזערנט", וואס מיינט, אז מען האט זיי אריינגענומען אין קאזארמעס־פאבריקן, וואו זיי ארבעטן.

אין די דאזיגע צייטן האט מען מיך באנוצט פאר דעם קאמף געגן אנשטעקנדיגע קראנקייטן, וואס האבן זיך פארשפרייט צווישן דער באפעלקערונג, באזונדערס אין די דערפער. יעדע עטליכע חדשים האט מען מיך אריבערגעווארפן אויף אן אנדער ארט, וואו עס האבן געבושעוועט פלעקן־טיפוס, דיזינטעריע און אנדערע קראנקייטן. איך האב געטראגן צוויי ארעם־בענדער, איינעם מיט א מגן־דוד און אויפשריפט „יודע", און דעם צווייטן — מיט א רויטן קרייץ און מיט דער אויפשריפט אין דריי שפראכן: „ארצט", ליקאר, לעקארזש". דאס איז געווען מיין פאנצער, וואס האט מיך געדארפט שיצן.

אינמיטן יאר 1942 בין איך געווען אין סאלאטווינע און אין דער ארומיגער געגנט. סאלאטווינע איז שוין געווען „יודענפריי" זינט עטליכע חדשים. ניט געווען מער דער טומלדיגער מארק. ניט געווען קיין סטראגאנעס, קיין קונים און קיין הענדלער. דאס שטעטל איז אויסגעשטארבן. א טייל הייזער זיינען געווען צעשטערט. אנדערע זיינען געשטאנען אָן טירן און אָן פענסטער און האבן ארויסגעקוקט אין די ווייטקייטן מיט אויסגעהוילטע אויגן־לעכער, ווי מתים. א טויט־שטילקייט האט ארומגעכאפט דאס שטעטל.

דא און דארט האבן אוקראינער פון שטעטל און פויערים געגראבן צווישן די חורבות, זוכנדיג אידישע אוצרות, און ווען זיי האבן עפעס געפונען, ווי א קעסטל זייף, אדער אן אנדערן „אוצר", איז אויסגעבראכן א קריגעריי און א געשלעג צווישן זיי. איינער האט ארויסגעריסן דעם „אוצר" פון די הענט פון צווייטן, ביז די מיליציע האט זיי אלעמען „אויסגעגליכן", ווייל זי האט אליין צוגענומען דעם „אוצר" פאר זיך, און האט זיי נאך „דערלאנגט" אין דער מאָרדע.

און פרייטאג האבן שוין ניט געשמעקט די געפילטע פיש. מיידלעך זיינען ניט געזעסן מער אויף די שוועלן און האבן ניט פארקעמט זייערע האר. קינדער האבן ניט געטראגן קיין טשאָלענט, און שבת־ליכט האבן ניט באלויכטן די ארימע אידישע הייזקעס.

אין שטעטל זיינען געווען צוויי אוקראינישע געוועלבער, אין הייזער וואס זיינען פארכאפט געווארן פון יידן. פון צייט צו צייט האב איך געדארפט אריינגיין עפעס קויפן. האבן די נייע אוקראינער „סוחרים" מיר איינגעפאקט די זאכן, וואס איך האב געקויפט, פירנדיג זיך „אידל" און „סאליד", ווי א סוחר דארף זיך פירן. און פאפיר פאר איינפאקן האט זיי ניט געפעלט. אויף די פּאָליצעס ביי די „סוחרים" זיינען געלעגן גאנצע בערג מיט מחזורים, סידורים און גמרא'ס. האט אזא אוקראינער ארויסגעריסן א זייטל און איינגעפאקט אין דעם נעגעל, זייף, וואגן־שמיר און אנדערע סחורות.

און אזוי האב איך איין טאג באקומען איינגעפאקט דאס, וואס איך האב געקויפט, אין א זייטל פון אן אלטן מחזור, פון געוויינליכן האָלץ־פאפיר, וואס מיר האבן אמאל אנגערופן „ראזאווע מחזור", ווייל דאס פאפיר האט אויסגעזען, ווי ראזאווע ברויט. וויפיל דורות האבן זיך אויסגעוויינט ביי כל נדרי און יום־כיפור, א גאנצן טאג איבער די דאזיגע ראזאווע מחזורים, דורכנעצנדיג מיט זייערע טרערן די געלע זייטן.

איך האב אוועקגעטראגן צו מיר אין שטוב די איינגעקויפטע סחורה, האב זי אויסגעפאקט און האב דערנאך, אויסגלייכנדיג דאס זייטל, ארויסגעלייענט:

זכרנו לחיים...
וכתבנו בספר החיים...
מי יחיה ומי ימות...
מי באש ומי במים...
מי בחרב ומי...

אויף די דאזיגע זייטלעך פון די „ראזאווע מחזו-רים" האט מען נאך געזען די סימנים, וואס זיינען פארבליבן נאך די טרערן, וואס עס האבן דא פארגאָסן אונזערע פרומע מאמעס, אונזערע הייליגע באבעס און טייערע זיידעס, וועלכע זיינען אומגעקומען על קידוש השם.

עס האט מיר גענומען שטיקן אין האלדז, און איך האב מער ניט געקאנט לייענען.

און ביינאכט... איך האב אפט געדארפט גיין ביינאכט אין שפיטאל צו א שווער קראנקן. אין שפיטאל האב איך זיך געדארפט איילן, אבער צוריק בין איך געגאנגען פאמעליך, מיט א קאפ פול מיט שווערע גע-דאנקען און מיט א הארץ, פול מיט ווייטאג און פאר-צווייפלונג. דורך די געסלעך פון אויסגעשטארבענעם שטעטל בין איך אליין געגאנגען ביינאכט, ווי א שאָטן, ניט הערנדיג אפילו מיינע אייגענע טריט, ווייל איך האב געטראגן ספעציעלע גראבע גומענע זוילן און קלעצער, אז מען זאל מיך ניט הערן גיין. דאס איז תמיד געווען מער זיכער...

אין שטעטל זיינען שוין ניטא קיין סימנים פון לעבן. בלויז דער ווינט רייסט זיך אריין דורך די לעכער, וואו עס זיינען אמאל געווען פענסטער און טירן, און ער וויינט און וואיעט און קלאגט: „וואו זענט איר? וואו געפינט איר זיך? קומט צוריק!... איך האב אייך ליב. זייט מיר מוחל, אויב איך האב אמאל זיך צעהולעט און ארויסגעריסן א שינדל פון דאך, אדער איך האב אייך אויסגעהאקט א פענסטער. דאס זיינען געווען בלויז קינדערישע לאָבעסערייען. אבער איך האב אייך ליב. קומט צוריק, קומט צוריק". און דער ווינט וויינט און זיפצט.

און דא האט עפעס א סקריפע געטאן איבער מיר. ווי איך וואלט געהערט עפעס א הייזעריגן קרעכץ. וואס איז עס, וואס איז געשען? דאס האט אן אלטע געטרייע שילד מיט דער אויפשריפט „פריזיער" א קרעכץ געטאן, זוכנדיג זיין אייגענטימער. אומזיסט זוכט ער אים. אומזיסט רופט ער אים. ער איז שוין הייזעריג געווארן פון רופן און פון וויינען. א, ווי שווער, ווי ביטער!...

און פלוצלונג צעשפרייט זיך פון אן אלטן קוימען א שארף כיכיג געלעכטער: „כי! כי! כי! יודע! יודע!..." דאס לאכן די בייזע סאוועס, אזוי ווי געסטאפאָווצעס. אזוי שרעקליך זיינען געווען די נעכט.

און דזשוויניאטש? איך בין דעמאלט אויך געווען אין רזשוויניאטש. דער גורל האט מיך ניט געשוינט אויך פון דעם ראזיגן באזוך.

מען האט מיך ארויסגערופן צו א **קראנקער** אין דזשוויניאטש. איך בין געפארן מיט א **פורמאנקע**. איך בין דורכגעפארן זאריטש. איך פאר פארביי די „סירלע", וואס שמעקט אזוי ווי פריער. איך פאר ווייטער פארביי דאס קליינע בריקל אויפ'ן ראקאווטשיק און לאז זיך אוועק אין דארף. פון דערווייטנס זעט מען די „באבעטא", שיימאנ'ס פאבריק, די וואקס-גרובן. אבער רעכטס איז געבליבן בלויז דער קוימען פון משה'לע דעם שוסטער'ס הייזקע.

די פורמאנקע פארט ווייטער און דרייט זיך אריין אין א זייט, ווי צו דער „באבעטע" און בלייבט שטיין ביים זיידענ'ס הויז. מיין פורמאן זאגט מיר, אז דא איז עס, דא ליגט די קראנקע, צו וועלכער איך בין ארויס-גערופן געווארן. דאס הארץ איז מיר שיעור ניט אפ-געשטארבן. דאס הויז פון דרויסן זעט אויס ווי פריהער. בלויז דער גאנעק איז פארקלאפט מיט ברעטער, און דער פארקן איז צעשטערט. די ביימער שטייען דיזעלבע.

איך גיי אריין הינטן-ארום, דורך דער קיך. די קראנקע ליגט אין א אייזערנעם בעט, דארט אין ווינקל, וואו עס איז אמאל געשטאנען דער טיש. די קראנקע פרוי האט זיך צוגעדעקט מיט קאלדרעס, און איבער איר הענגט א הייליג בילד. איך האב זי אונטערזוכט, האב פארשריבן א רעצעפט, האב איר געמאכט אן איינשפריצונג — און בין ארויסגעגאנגען אין הויף.

איך לאז זיך גיין אין דער ריכטונג צו דער סטא-דאלע. זי שטייט נאך. דאס הייסט: עס שטייען די סלופעס, די ווענט, און דער שטרויענער דאך איז שטארק צעריסן. די סטאדאלע איז פוסט. איך גיי צוריק. רעכטס — די פוסטע שטאל. נישטא די קי לאשיא, מיט די פלעקן; נישטא די רויטע יאלענע, אויך ניט דאס פריילעך קעלבל, וואס פלעג אונז נאכ-לויפן און אונז לעקן די הענט מיט דעם נאסן צונג...

פוסט אומעטום. נישטא קיינער. דער זיידע מענדל חיים שטייט ניט ביי דער פורטקע, און קוקט ניט ארויס אויף דעם „פרשת הדרכים".

פון שטאל דערטראגט זיך ניט דער גערויש פון א קי, וואס מען מעלקט. די באבע רינה זיצט נישט אויף א שטעלעכל אין שטאל און מעלקט די קי. זי רופט נישט „לאשיא, שטיי רוהיג!"...

איך האב זיך ארויפגעזעצט אויף דער פורמאנקע. דער פויער, דער פורמאן, האט מיך אנגעקוקט א פארוואונדערטער, ווי איך וואלט אויסגעזען עפעס נאר משונה'דיג. און מיך האט געשטיקט אין האלדז און פארכאפט דאס הארץ. אָ, ווי שווער, ווי שווער...

רוטפלד אליעזר

נבואת האם וזכות אבות

היה זה בשנת 1941. כשההונגרים גרשו מארצם את כל היהודים בעלי נתינות פולנית. בערב ראש השנה הגיעו לנדבורנה כ-1000 יהודים מהונגריה. לשבחו של היודנרט ייאמר, כי במשך אותו יום נשלחו כל היהודים האלה לבית-המרחץ ולספרים וניתן להם אוכל ומקומות לינה. במהרה החמירה בעית האוכל. גם לנו התושבים המקומיים לא היה מזון מספיק. הפליטים התחילו לחזר על הפתחים ולבקש אוכל. זוכר אני שלאחר יום צום כיפור הלכתי בלילה לכפר נזאבי-זוב, כדי לקבל מעט תפוחי אדמה. אחי משה עבד פעם בטחנת הקמח, שהיתה שייכת לקופל זיינפלד ז״ל ושו-תפיו הגויים נתנו לנו מדי פעם דברי מזון תמורת בגדים שהבאתי מהבית. אמי ז״ל החליטה לבשל מדי יום סיר גדול של 5 ליטר מרק תפוחי-אדמה בשביל הפליטים המסכנים. ככה זה נמשך עד לגירוש היהודים לגיטו. פעם ישבנו ואכלנו ארוחת צהריים, מרק תפוחי אדמה ופת לחם, והנה בא פליט רעב. מן המרק שאמא בישלה כבר לא נשאר כלום. לקחה אמא ונתנה את צלחת המרק שלה לפליט. אמרתי לאמי: אמא, מדוע את נותנת את האוכל שלך מן הפה, כלום אינך נותנת מספיק לפליטים. הרי גם אנו לא מן העשירים?.. תשובתה של אמי היתה: „בני, אולי גם אתה תגיע, חלילה, למצב כזה, ובזכות זו, — יעזרו לך״.

והנה — כעבור שנה, כשברחתי מן ה„לאגר״ (מחנה ריכוז), שהיה בבית-חרושת לעצים (פולסקה פורסטה) והגעתי להונגריה, לעיר מרמורוש-סיגט, התגשמה נבואת אמי. כשבאתי לבית-הכנסת של אותה עיר, נודע ליהודים שם שאנחנו פליטים. היה שם יהודי, איציקל פוקס, ועוד יהודים דתיים. הם הביאו לי כיכר לחם ואמרו: קודם כל שלא תחסר לחם, שכבר מזמן לא ידעתי מה מראהו. בצהריים הביאו לי מרק של שעועית („בונדלער״ היו קוראים לזה), ואז נזכרתי בדברי אמי ז״ל. אכן — נבואת אמי וזכות אבות נתגשמו במלואן.

השעות האחרונות במגרש

הייתי עד לרגע האחרון במגרש על יד הכנסיה הקתולית, ממנו העבירו את בני עירנו ליער הבוקו-בינקה, שם נערך הטבח.

אני עבדתי, מטעם היודנרט, בשביל הגרמנים בנגריה של נוניאק. ביום ראשון של חג הסוכות, הלכתי לעבודה, כי היינו מוכרחים לעבוד. מזג האוויר היה יפה, רק בערב התחיל להיות קריר מאד. כששכבתי על המגרש יחד עם אמי, אחותי, אחי ובן של אחותי, פייביש גרוימן, היה לי הרושם שמגרשים את בני עירנו למחנות עבודה. היות והיה לי קר מאד, אמרתי לאמי ולשאר בני המשפחה: הבה ניגש, נתקרב יותר לגסטפו, נוכל אז לנסוע יותר מהר. למה לנו לסבול פה. הם שמעו בקולי. כשאמרו לנו לקום התקרבנו עד כדי 4 מטר מאנשי הגסטפו, כדי להימנע מקבלת מכות וכדי לנסוע יותר מהר. כשהשכיבו אותנו שוב, הם החליטו לקחת דוקא אנשים מן הצד ולא מן החזית שם אנחנו היינו שכובים. היות ששכבתי קרוב לרוצחים יכולתי לראות וגם לשמוע היטב וככה ראיתי במו עיני איך הם רצחו את מוטל פריל ואת יענקלה הוט ז״ל.

בערך בשעה 8.30 הגיע איש הגיסטפו, קפץ לדום ואמר להאופטשטורמפירר — קריגר הידוע ימ״ש. „הר האופטשטורמפירר, וויר האבן אלס אוסגעשאסן, עס געהט ניכט מער״. אחותי אשר ידעה היטב גרמנית אמרה לאמי: „אמא,לא הבנתי מה הוא אמר. „אויס-געשלאסן״ אדער אויסגעשאסן״. לא עלה על הדעת שהרגו את היהודים כי עד אז לא שמענו על רצח המוני כזה.

בתשובה אמר ראש הגסטפו קריגר: „אכטונג יו-דען, ווער עס האט געלד, גאלד, שמוק, קאן זיך אויס-קויפן, ווער קיינעס האט — ווירד ערשאסן״. גם אז לא יכולנו להאמין שיקירינו אינם עוד בחיים.

הם נעמדו בשני טורים: מצד אחד אנשי הגסטפו, מצד שני המיליציה האוקראינית וכל אחד היה צריך לעבור דרכם ולמסור כסף או כל דבר ערך כדי להש-תחרר וללכת הביתה. באותה הזדמנות קיבל מכות חזקות מרוביהם. אני, אמי, אחותי עם הילד שלה פיי-ביש וגם אחי ברחנו לכיוון הפוטיק, זה היה נחל קטן ומשם הגענו הביתה. למרות שהבית היה סגור, ועליו תלוי שלט מטעם הגסטפו: „בעשלאגנאמט״ (מוחרם), פתחנו את הדלת והלכנו לישון. למחרת נודע לנו על גורל יקירינו.

כמה שבועות אחרי הרצח הלכתי בבוקר להביא מים מהבאר של משה סוקול. ראיתי יהודים הולכים עם טוריות בידים. שאלתי לאן הם הולכים? אמרו לי שבאה פקודה מן הלנדסקומיסר ללכת אל הקבר הקדוש ולהטמין את הגופות, כי הגשם שטף את הכל והגו-פות מונחות למעלה. חזרתי הביתה, לקחתי גם כן טוריה ואמרתי לאמי לאן אני הולך.

בהגיעי לשם ראיתי את חאמת במו עיני.

על נדבורנה

מתוך העדות ב„יד ושם״

חיי החברה:

ראש הקהל בסביבות שנות ה-30 היה ד״ר באדנר, שירש תפקיד זה מאביו משה באדנר. רב לא היה, רק שלשה דיינים. האחד היה ידוע בכינויו „דער בעלזער רבי״ כי מוצאו היה מבלז.

היה מועדון ציוני בשם „יהודיה״, היו גם ספריה ובית ספר עברי. שם המורה היה שוחט. מורה זה גם היה נושא הרצאות על נושאים שונים. בשנת 1934 נוסד איגוד הסוחרים, שמנה כמה מאות חברים. בעיירה היו כ-8 אלפים בתי-אב. גם בעיירות ובכפרי הסביבה ישבו הרבה יהודים.

מקורות פרנסה:

בעיירה היתה מנסרה גדולה, בבעלותה של פירמה צ׳כית. בה הועסקו יותר מ-2000 עובדים, 80% מהם יהודים. פעלו בסביבה גם מגדלים לקידוח נפט. ליהודים היו גם מנסרות פרטיות קטנות. בעיירה פעלו בעלי מלאכה, שהיו מאוגדים באגודה „יד חרוצים״: „השומר הצעיר״, „גורדוניה״, „פרייהייט״, „ביתר״, ניהלו פעילות תרבותית ענפה; „הפועל המזרחי״ היה חלש מאד, כי בו פעלו רק אנשים קשישים. הרבה תומכים היו „להתאחדות״. רוב היהודים היו ציונים, ומיעוטם הקומוניסטים, שרישומם לא היה ניכר בעיירה.

בין האישים הבולטים בעיירה היו ד״ר שטארר, הדירקטור שריינר, המהנדס מאנהיים, סגן-מנהל של בתי הזיקוק בנדבורנה (הוא נשאר בחיים ומת יותר מאוחר באוסטרליה).

הרכב הקהילה:

היו בחירות שנערכו באישורו של **זקן**-העיר (סטרוסטה); איגוד הסוחרים היה מקבל 6 **מושבים**. נציג אחד היה לציונים, ונציג לבעלי-המלאכה **ולאגו**דתם „יד חרוצים״. ראש הקהילה היה **ד״ר שטארר**. סגנו היה הרש הארץ. יהודי אמיד, סיטונאי של קמח. עם הנהלת הקהילה נמנו עובדיה ביקל והאחים טונה, בעליהם של מנסרה ושל בארות נפט.

הקהילה ניהלה קופת גמילות חסדים, שהיתה נותנת הלוואות לסוחרים עניים ולבעלי מלאכה. את חובם היו אלה מסלקים בשיעורים שבועיים. כל יהודי שביקש הלוואה היה חייב להביא שני ערבים, מכיון שהקופה עסקה רק בהלוואות ולא במתן נדבות.

בתקופה מאוחרת יותר נוסד בית יתומים וד״ר שאל היה נשיאו. נציגם של הציונים הכלליים היה חיים קליינמן ושל התאחדות-פועלי-ציון — היה יעקל זאמלר.

בנדבורנה היו קיבוצי הכשרה, שחבריהם עבדו, ברובם, במנסרה „פורסטה״ שבבעלות צ׳כית. מנהל פורסטה היה פאר, יהודי מתכולל. החברים של **קיבוצי** ההכשרה היו מתחלפים מדי שנה. אלה שסיימו **את** עבודתם, המתינו לתורם לעלות ארצה.

הסביבה היתה מאוכלסת אוקראינים, שקיימו **יח**סים תקינים עם היהודים. היחסים עם הפולנים, בני העם השליט, היו רעים יותר.

גן הילדים העברי
עם הגננת מינה קופפרברג

העברעאישער קינדער גארטן
מיט דער גננת קופפערבערג

בתי-כנסת:

היה בית-כנסת של בעלי המלאכה, בית-כנסת של אנשי ויז'ניץ, של קאסאוו, אטיניה, ובס"ה 10-8 בתי-כנסת, מלבד בית-הכנסת הגדול.

בעיירה התנהלה פעילות תרבותית ענפה. בין היהודים כמעט שלא היתה קיימת אנלפבתיות.

עם פרוץ המלחמה:

המלחמה פרצה ב־1 בספטמבר. זה היה ביום שישי. בעיירה קמה בהלה, בכל זאת באו היהודים להתפלל. כששמעו שהגרמנים כבר מפציצים את ורשה, החלו הרבה יהודים לארוז את החפצים והיו מוכנים לברוח. עיירתנו שכנה קרוב לגבול הרומני, וראינו כמה אוטובוסים עמוסים פקידים פולנים בכירים בדרכם לגבול הרומני. דרך נדבורנה עבר גם הצבא הפולני הנסוג שפנה גם הוא לעבר רומניה והונגריה. כשנפוצה השמועה כי לנדבורנה ייכנסו הרוסים ולא הגרמנים — התירו כולם את הצרורות ונשארו בעיירה. עם כניסת הרוסים, הם אסרו את הפקידים הפולנים וכמה סוחרים יהודים וגרשו אותם לסיביר.

בעיירה היו הרבה פליטים יהודים, שברחו מאזורי הכיבוש הגרמניים. רבים מהם נרשמו לחזור לערי מגוריהם ולמשפחותיהם — בשל כך נאסרו וגם הם הוגלו לסיביר.

התמורות בחיי היהודים תחת השלטון הסובייטי:

בראש וראשונה חוסלה הקהילה היהודית. עבר ציוני היה בבחינה עבירה. רוב בתי-הכנסת נסגרו. הסוחרים היהודים נצטוו למכור כל שהיה להם בחנות, ולאחר שמכרו את סחורתם — ביטלו את הכסף הפולני, כך שיהודים אמידים התרוששו בן לילה.

הגיעה שעתם של הקומוניסטים היהודים. הם נשקו לרוסים, בשעת כניסתם לעיירה, ולאחר מכן עזרו להם לדכא את הסוחרים היהודים. הסוחרים היהודים הזעירים שלא הוגלו לסיביר, נשלחו לעבודות כפייה.

כעבור תקופה קצרה החלו הרוסים להוציא תעודות זהות בעלות סעיפים שונים. לסוחרים ניתנו תעודות שהגבילו את תנועתם ואסרו עליהם את הנסיעה למקומות רבים. הסעיף בתוך התעודה היה כמו הטלאי הצהוב בשביל היהודים. צריך לציין שבין הקומוניסטים היהודים היו כאלה שעזרו למכריהם לא לקבל תעודות עם הסעיף הידוע. מיד עם פרוץ המלחמה ביוני 1941 נכבשה נדבורנה ע"י ההונגרים.

לאחר כניסתם נמצאו הרבה בורות ובהם אנשים שנהרגו ע"י הרוסים. ביניהם היו גם יהודים. את המתים מצאו כשגולגולותיהם רצוצות וידיהם קשורות בתיל דוקרני. יום-יום אפשר היה לראות, בזמן שלטון הרוסים משאיות סגורות עוברות ברחובות. אפשר היה לחשוב שמובילים בהן בשר, מסתבר שהמשאיות היו מובילות את הגופות לחורשה בשם בוקובינקה. באותם הבורות קברו אחר-כך הגרמנים את גופותיהם של היהודים.

הגויים האשימו את היהודים בביצוע ההריגות. הם זיהו את הקומוניסטים עם היהודים. תחילה חטפו יהודים והכריחו אותם לרחוץ את הגופות ולשתות את מי הרחצה. לאחר מכן נודע שמכינים פוגרום. הם גם התכוננו לערוך לוויה פומבית לקרבנות, כדי להראות לאוכלוסיה את הברבריות של הרוסים. ללוויה שאורגנה על ידי האוקראינים וההונגרים אמורים היו לבוא כמרים מכל הסביבה וגם הבישוף מסטניסלבוב. יום לפני הלוויה הגיעו לעיירה הרבה גויים עם שקים וגרזנים, כדי להרוג יהודים ולשדוד את רכושם.

כשנודע הדבר פרצה בהלה בקרב היהודים. ד"ר שאל סיפר שהוא קיבל ידיעה מה„סטרוסטה" עורך דין „זוק", שהיה אחד ממכריו, כי אלפי אוקראינים הגיעו מהכפרים ומתכוננים להתנפל על היהודים. הוא אמר שהוא עצמו אינו ידיד-יהודים, בכל זאת לא היה רוצה שיישפכו נחלי דם. בשמעם זאת פנו היהודים לאשה אחת בשם גריפל, שמוצאה מהונגריה ושהיטיבה לדבר הונגרית. היא הלכה למפקד המשטרה ההונגרית והתחננה לפניו שימנע את הפרעות. הוא ביקש שיאספו בשבילו מערכות כלי חרסינה, מרבדים ועוד דברי ערך. תמורת זאת, הבטיח, למנוע את הפרעות. היהודים אספו את המבוקש והגישו אותו למפקד.

ביום הלוויה ההמונית הוא הציב שרשרת חיילים מהכיכר עד לבית-הקברות האוקראיני. אנשי צבא וז'נדרמריה עמדו בשתי שורות ברובים מכודנים והקפידו שלא יגעו ביהודים. היהודים ישבו סגורים בבתיהם על מנעול ובריח ולא יצאו לרחוב. בעת הלוויה נישאו נאומים אנטישמיים, אך לידי פרעות לא הגיע. היה רק מקרה אחד ששקצים אוקראינים הרגו יהודי במקלות. שמו לא ידוע, כי הוא לא היה מנדבורנה, אלא פליט מעיירה אחרת.

ההונגרים לא שהו בנדבורנה זמן רב. לאחר 4-3 שבועות נכנסו הגרמנים. שמו של המפקד האזורי היה הוזל. הוא היה הקומיסר של נדבורנה והסביבה. סידרו לו דירה יפה, עם רהיטים שהיהודים הביאו מרצונם הטוב. אחריו באו ז'נדרמים וגם להם סידרו דירות, מיטות ומצעים. הם טענו שהם לא מהגיסטאפו, כי אם רק ז'נדרמים. אם יישמעו להוראותיהם ולא יבצעו מעשי חבלה, יתייחסו יפה ליהודים.

ואמנם בהתחלה לא היה רע. הם לא היכו, לא רצחו, רק דרשו הרבה דברים: עורות למגפיים, אריגים ועוד דברים רבים שלחו למשפחותיהם בגרמניה. יום אחד יצאה פקודה שעל היהודים למסור את כל הזהב, הכסף, המטבעות, היהלומים. את דברי הערך היו צריכים למסור לידי ועדה שגם ד"ר שאל היה חבר בה (יו"ר הקהילה היהודית). בועדה ישבו הנציב האזורי (לנדסקומיסר) וצורף-מומחה יהודי. עליהם נוספו

2 מזכירים. יהודים עמדו בתור ומסרו את חפצי הערך — מטבעת קידושין ועד לפמוטים, זהב ויהלומים. תמורת קבלה. היו יהודים שהשחיתו את חפצי הערך או זרקום למים, כדי שלא יצטרכו למסור אותם לגרמנים; אחדים גם החביאו, אם כי הגרמנים הזהירו שכל יהודי שימצאו אצלו זהב או יהלומים אחת דינו למות.

הלנדסקומיסר נטל לעצמו הרבה יהלומים. ד״ר קמפר שלח יהלום ששוויו אלפי דולרים, וכן חפצי ערך לגרמניה באמצעות מזכירתו. מאוחר יותר תפסו אותו והוציאו אותו להורג.

קרבנם הראשון של הגרמנים היה הסטודנט אליהו ליקוורניק, שעה שעמד ושוחח עם חיילים הונגרים, הגיעה הגיסטאפו לעיר. למעשה הם באו לקחת את נכבדי העיר: ד״ר שטארר, את הכומר סמאטשניאק ואת מפקח-המשטרה לשעבר קולאקובסקי. הם אמנם נטלו עמם את 3 הנכבדים וגם את אליהו לקווארניק ואחד מחבריו. 3 יהודים היו בין הקרבנות.

המצב היה קשה, פרנסה לא היתה, אך היהודים מצאו דרך להמיר חפצי בית במצרכי מזון אצל האיכרים. הודות למאמציו הבלתי נלאים של ד״ר שאל, חולקו ליהודים מנות מזון אלה: 2 ק״ג לחם ומעט גריסים לשבוע לכל נפש. לא היו מתי רעב.

ב-1 באוקטובר 1941 ביום ששי של סוכות בשעה 10 בבוקר, הבחינו היהודים בקצין גרמני בכיר, העומד באמצע הכיכר. לפתע הופיעו מכל העברים גרמנים נוספים, שצעקו לעבר למשה פעכער, מענף המתכת, לעצור. היהודי עמד תחתיו, והגרמני הוציא אקדחו והרגו במקום. היהודים שראו זאת מיהרו להתחבא בבתים ומלונות שהכינו מראש. מי שלא התחבא צורף אל המוני היהודים שגורשו מהבתים לעבר הכיכר הגדולה שליד הכנסיה. בדרך נורו הרבה יהודים, ביניהם אלה שסרבו ללכת או אלה שניסו לברוח. אנשי גיסטאפו, משטרה אוקראינית ואזרחים אוקראינים „מתנדבים", פרצו לתוך הבתים היהודים וגררו כל יהודי שמצאו לעבר המגרש. במשך שעה־שעתיים תמלא המגרש. לאחר מכן התחילו להגיע משאיות, עליהן העמיסו יהודים, ללא אבחנה. המשאיות המלאות הוסעו לכיוון בלתי ידוע. אמרו שמובילים את היהודים לעבודה.

בינתים הגיעו למגרש ד״ר שאל ועמו האנס קריגר, ראש הגיסטאפו מסטניסלבוב. הם הודיעו שכל מי ששייך ליודנראט יצא מן השורה. כששמעו זאת היהודים, יצאו רבים וטענו שהם מהיודנראט. הם קבלו מכות והוחזרו. המשאיות שבו והעמיסו אנשים והובילום אל מחוץ לעיר, אך תמיד היו מביאים יהודים חדשים. בין המובאים היה מוטל פערל יהודי גברתן. הגרמנים שנאו שני סוגי אנשים: בעל-מום וגברתן. ברגע שהבחינו בו, חילק לו גרמני מכה עזה. הוא שאל: למה אתם מכים אותי? ואז התחילו הגרמנים להמטיר עליו מכות מכל הצדדים עד שהוא נפל ומת. העמיסו את גופתו על המשאית והובילו גם אותו לכיוון היער. (באותו יום חשבו שמובילים בכיוון לרכבת). כעבור חצי שעה הביאו את מיכאל השוחט, יהודי תלמיד חכם ובעל-צדקה. קריגר ניגש אליו ועקר לו חצי זקן יחד עם עור פניו. היהודי התעלף. קריגר ציווה על 2 אוקראינים שירימו אותו והוא חתך לו את הבטן. היהודי שוב התמוטט. הוא כבר היה מת אך הגרמני הוסיף לבעוט בו ולצעוק: איפה היהווה שלך? שיבוא לעזור לך! אני היהוה שלך! אני היהוה של כל היהודים! אחר-כך זרקו גם אותו על המשאית.

האקציה נמשכה בצורה זו כל היום. בשבע בערב הגיע אחד בשם שוט. הוא הכריז: „אדוני המפקד, מודיע בהכנעה, כולם נורו, הבור מלא." בעקבות זאת הודיע קריגר: יהודים, למי שיש בידיו זהב או כסף יכול לפדות עצמו. השאר יומתו. הם הקימו שדרה של חיילים. כל יהודי היה צריך לעבור את השדרה ולהשליך כל מה שיש לו. אח״כ נתנו ליהודים ללכת הביתה. אלה שזכו להגיע הביתה ראו שבכל משפחה נעדרים אחדים. בבתים רבים לא נשאר איש לפליטה.

למחרת הטבח באו ד״ר שאל ויוסף קליינמן ואמרו, כי הנציב (ל.ק.) הוצל דורש כסת ומודיע שבתמורה הוא יוכל לשחרר כמה אנשים. אבל כולם נורו. שאלו במפקדת הז'נדרמריה וגם שם אמרו: „כולם נורו!" אמרו לז'נדרם אחד, שייתנו לו זוג מגפיים ו-20 חתיכות סבון אם יסיע נציג לתחנת הרכבת. הוא ענה: „אין לכם מה לנסוע לתחנה, אסע אתכם למקום אחר. אך אם תספר למישהו על מה שראית שם — אירה בכם". הגענו לחורשת בוקובינקה. ראינו את המקום שם זרם עדיין הדם. חלפו בסך הכל 12 שעות מהשחיטה. ראינו טליתות ותפילין מפוזרים ותעודות זהות של אנשים מוכרים. לא יכולנו עוד להסתכל וחזרנו הביתה. חיכו לנו ד״ר שאל ויוסף קליינמן. לא יכלתי להוציא הגה מפי, רק אמרתי: „הדליקו נרות, איש מהם לא נותר בחיים". כולם פרצו בבכי והדליקו נרות. רצינו לערוך רשימה של הנספים. הלכנו מבית לבית ורשמנו את החסרים, אך לקומיסר נודע הדבר והזהיר אותנו שאם נמשיך במלאכה זו — הוא יצווה לירות בכולנו. הערכנו שבאותו יום מר ונמהר ניספו יותר מ־5000 יהודים. לא יכלנו לדעת בדיוק, כי בין הניספים היו רבים מפליטי הסביבה וגם יהודים מהונגריה.

כעבור כמה ימים הודיעו איכרים, כי כלבים מוציאים את הגופות מן הבור. ד״ר שאל הלך לקומיסר והבטיח לו שוחד אם יתיר ליהודים לבוא ולכסות את הקבר. הוא הסכים, והיהודים גידרו את הקבר בתיל דוקרני וכיסו אותו בחול. ואף אמרו קדיש על הקבר.

היהודים נוכחו כעת לדעת את הצפוי להם. רבים השתדלו להיכנס לשורות המשטרה היהודית או להימנות עם היודנראט. חשבו שזה יבטיח את החיים. השתדלו גם לקבל כרטיסי עבודה, המעידים שהם עובדים

במינסרה או במפעלים גרמניים. במינסרה עבדו יום-יום כ-600 יהודים. ניתנו להם תנאים טובים, אם כי לא קבלו שכר, אך כל אחד קיבל כל יום חצי כיכר לחם ומרק. חצי כיכר לחם היה שווה אז הון. הגרמנים הכריחו את היודנראט לדאוג לכל גרמני שהגיע לעיר. רהיטים לא חסרו. הדירות הטובות יותר, שנשארו אחרי הקדושים, נעל הקומיסר בחותמת והוא יחד עם האוקראינים נטלו משם את כל חפצי הערך. שאר הדירות נמסרו לרשות היודנראט, שדאג כי לגרמנים לא יחסר דבר. קיוו שזה יעזור. התפקיד של סידור הגרמנים בדירות והדאגה לצרכיהם נמסר לידי בנימין יצחק הארץ, פליט מגרמניה, בעליה לשעבר של הוצאת ספרים.

יום אחד בא גרמני והודיע שהוא זקוק ל-35 צרורות של שמיר. בנימין הארץ רץ לאסוף את השמיר, אך הוא השיג רק 10 חבילות. הארץ כ„יעקע" לא חשב לחלק את 10 החבילות ל-35, הוא מסר לגרמני שלא מצא אלא 10 חבילות. כעבור 3 ימים הגיע ליודנראט הרוצח ארנסט וואכמין. איש לא היה אז ביודנראט והוא שלח רץ להזעיק את כל החברים תוך רבע שעה, אם לא יגיעו בזמן הנקוב הוא יכריז על אקציה. היה ידוע שאם הרוצח בעיר מוטב שאיש לא ייראה ברחוב, הוא היה יורה בכל יהודי ואף על אוקראינים לא דילג. בהגיע אנשי היודנראט הועמדו בשורה אחת: ד"ר שאל, יצחק שפירא, בנימין יצחק הארץ, גריפעל, זיינפעלד, וואכמין ניגש לשפירא וסטר לו על הפנים. הגרמני שביקש את השמיר התערב: זה לא זה, זה השני". ניגש וואכמין לבנימין הארץ סטר לו על הפנים הוציא אקדחו ורצה לירות בו. אך האקדח נתקע. הרוצח פקד איפוא להעביר את הארץ לקריפא (למשטרה הפלילית).

בחדר היודנראט עמדו שני ארונות. באחד הוחזקו מכשירי כתיבה, בשני — כל מיני סחורות, יי"ש וחפצי ערך, במקרה שיתחשק לגרמנים לדרוש משהו. מפתחות הארונות נמצאו אצל המזכיר, המהנדס מנהיים שבאותה עת לא היה בחדר. וואכמין דרש להראות לו מה נמצא בארונות. באין מפתחות פרצו את דלתות הארונות והראו לו: בבקשה אדוני המפקד! הוא כיבד את כולם במכות ופקד להעביר את תכולתם של שני הארונות למשטרה. הוא גם דרש שיתנו זוג כפפות מעור אפור, 3 ק"ג חמאה ו-5 תרנגולות. על שפירא הוטל להעביר את כל הדברים לקריפא. אשתי בכתה. היא פחדה — ידוע היה כי מהקריפא לא חוזרים. למזלי כן חזרתי משם, אך בנימין יצחק הארץ נשאר שם. נעשה הכל כדי לשחררו. אני פניתי לווידמאן, שמשו של ארנסט וואכמין והבטחתי לשלם לו כמה שיבקש, אם ישתדל למען שחרורו של הארץ.

פעם שניה כשהגעתי לקריפא והבאתי את הדברים שוואכמין דרש, ראיתי כיצד מובילים את הארץ לחצר, מפשיטים את מעילו ומעמידים אותו אל הקיר. וואכמין ירה בו.

לאחר מכן החל מבצע הפרוות. יצאה פקודה שעל יהודים למסור את כל הפרוות שברשותם. אפילו צווארוני פרווה צריך להוריד ולמסור. בין הפרוות שנמסרו נמצאו כמה יקרות מאד. פרוות אלו ניתנו ללנדסקומיסר, למפקד הז'נדרמריה ולנושאי דרגה אחרים. בעת מבצע הפרוות נלקחו 10 בני ערובה. הם אמרו כך: „המבצע יארך 10 ימים, אם לאחר 10 ימים יימצא עוד בדל של פרווה אצל היהודים — יירו כל 10 בני הערובה". המבצע עבר בשלום ובני הערובה שוחררו.

זמן מה היתה רגיעה יחסית. מדי פעם היה מגיע „זה מטאטראוו" (כך קראו לוואכמין) ודורש דברים שונים כגון: 5 ליטר מי קולון, 20 זוגות נעליים, 20 ככרות לחם. היהודים רעבו, אך לו צריך היה לספק. הלחם ניקנה בז'נדרמריה תמורת קפה. את הקפה היה אוקראיני קונה ומביא מקרקאוו.

פעם נכנס הטטרובר והזמין 5 ק"ג קפה. ד"ר שאל ענה שאין לו קפה. וואכמין הוציא בתגובה סכין ופצע את ד"ר שאל. שפירא התערב: אדוני המפקד, לי יש קפה" והשיג לו קפה.

סיפור נוסף על וואכמין זה: „פעם, בבוקר, הוא נכנס ליודנראט ומסר הזמנה. הוא נסע לסטניסלבוב. הוא אמר, ההזמנה צריכה להיות מוכנה לכשיחזור. אני הכינותי הכל וחיכיתי. אך הוא לא בא. שוטר יהודי אמר שראה אותו נוסע במכוניתו בכיוון לביתו, לטט-רוב. אני עוד המתנתי קצת אחר כך הלכתי הביתה לאכול. בטרם הספקתי לדרוך על סף הבית, בא בריצה שוטר וקרא לי: :מהר, הטטרובי הגיע". שבתי מהר ליודנראט. וואכמין קידם אותי בשתי סטירות, אחר כך הוציא את האקדח ורצה לירות בי. עניתי לו שההזמנה מוכנה וכי השגתי כל מה שדרש. במקום תשובה פתח את כפתורי מכנסיו והשתין עלי, אחר כך הוסיף: „יש לך מזל. מכיון שהשגת לי קפה — תישאר בחיים" בכל זאת הטיל עלי עונש. במשך 4 שבועות היה עלי לישון ביודנראט, והוא יבוא לבדוק אם אני אמנם לן שם. נשארתי אפוא ללון ביודנראט. כעבור 3 ימים, בשתיים אחר חצות, הוא בא לבדוק. לא יכלתי לישון, אך כשנכנס העמדתי פנים כישן. הוא הוציא את אקדחו קרבו לרקתי ואמר: רציתי לירות בך, אך מכיון שצייתת לפקודתי ואתה ישן פה — אתה חפשי!"

נתקבלה פקודה לבנות גיטו. חמרים לא היו, לא קרשים, לא תיל, לא מסמרים. את הכל נאלצו היהודים להשיג בכוחות עצמם. אורגנו שני גיטאות משני צדי השוק: גיטו א' וגיטו ב'. היהודים נכנסו לגיטו ב-30 ביוני 1942. זה היה ביום ששי. בגיטו א' רוכזו אלה שהלכו לעבודה, כלומר — העשירים. בגיטו ב' שמוקם בשכונת בתי-הכנסת — רוכזו בני דלת העם. הכניסה לשם היתה בדיוק מול הכנסיה האוקראינית.

האוירה היתה מדכאת. חשו בעננים הקודרים. היודנראט השתכן בבית הראשון, בכניסה לגיטו ליד השער. למטה היו המשרדים ולמעלה הדואר היהודי.

בגיטו היה המצב קשה מנשוא, אבל הלנדסקומיסר עשה לנו הקלות מסוימות תמורת שלמונים גדולים. הוא הירשה, למשל, לשניים-שלשה אנשים לצאת מהגיטו לכפרים כדי להביא משם מצרכי מזון, תפוחי אדמה וירקות. בגיטו נפתחה חנות יהודית למימכר חפשי. הקפדנו שהמחירים לא יהיו גבוהים, כדי לאפשר לכל אחד לקנות משהו.

ארנסט וואכמין הטטרובר, היה בא לעתים קרובות „לפקוד" את הגיטו. הוא היה תובע דברים שונים אך לרוב — קפה. ברגע שנודע ליהודים על בואו היו מתחבאים בבונקרים. „פעם הוא לקח, את מפקד המשטרה היהודית רוגר ועוד יהודי אחד שנתלווה אליו. במקרה שהוא יחרים דברים יהיה עליהם לשאת אותם אחריו. בחדר אחד הוא ראה נערה יושבת וקוראת בספר (היא לא התחבאה, כי היתה נכה) הוא ירה בה מבעד לספר והרג אותה. באותו בית גר פעם חרט מצבות ובחצר התגוללו מצבות ישנות. הרוצח ציוה עלי לקבור את הנערה בגיטו להציב לה מצבה, ועליה יהיה חרות, כי ארנסט וואכמין ירה בה משום שלא צייתה להוראותיו. למחרת סיפרתי על המקרה ללנדסקומיסר, ואמרתי לו שאם יקברו את הנערה בגיטו תפרוץ מגפה, שממנה לא יסבלו היהודים בלבד. היהודים הרי יוצאים גם אל מחוץ לגיטו לעבודה. הקומיסר הורה לקבור את הנערה בבית-הקברות היהודי, על אחריותו.

ועוד מקרה: פעם מצא וואכמין בגיטו עז. איש לא ידע איך העז הגיעה לגיטו. הוא אחז את העז בקרניה והביאה ליודנראט. הוא ציווה ששני אנשים יעלו את העז על מכונית ויחזיקו בה. מלבד חברי היודנראט לא היו אנשים ברחוב. כולם התחבאו. במקרה עברו שם שני נערים, אחים בגיל 12 ו-13, שהוריהם נטבחו באקציה הראשונה. הוא הורה להם לעלות על המכונית ולאחוז את העז בקרניה והוא נסע. למחרת הגיע גוי וסיפר לנו שבמבואות העיר מונחות גופותיהם של שני הילדים יחד עם העז. הבאנו את הילדים העירה והבאנו אותם לקבר ישראל.

זה היה בגיטו א׳. גם לגיטו ב׳ היה מגיע תדיר ויורה. שם חיו אנשים שבגלל הרעב לא היו מסוגלים עוד להתהלך. בגיטו ב׳ היו רק עניים וחולים. ובגיטו א׳ היו, כאמור, אמידים שגם קיבלו בעבודה יום-יום חצי כיכר לחם. החלטנו להקים תמחוי כדי לעזור לעניים ולרעבים. ניצלנו לצורך זה את חלוקת הגריסים והלחם שקיבלנו בשביל הגיטו. הוצאתי הוראה שכל אלה שמקבלים חצי כיכר לחם בעבודתם לא יקבלו את מנתם מהחלוקה. מישהו הלשין עלי בפני הקומיסר שאני עוסק בשוק שחור ושאני לוקח את לחמם. הלנדסקומיסר שלח לקרוא לי ולד״ר שאל. הוא צעק שיצווה לירות בשנינו, כי אנחנו לוקחים את הלחם מאנשים. הסברתי לו שאין אני לוקח את הלחם לעצמי, ושאינני עוסק בשוק שחור. אמרתי לו שאלה העובדים מקבלים לחם ומרק במקום עבודתם ובגיטו ב׳ ישנים ילדים שגוועים מרעב. פתחנו, איפוא, תמחוי כדי שכל אחד יקבל, לפחות, 100 גרם לחם ליום. הוא הקשיב לסיפורי ויצא אתנו לגיטו לראות במו עיניו איך מתנ-

קבוצת נערים ספורטאים בנדבורנה בימי השלטון הסובייטי:
גערלער חיים, פילו גראואר, אליעזר ראטפעלד, מאיר ברומבערגער, יחזקאל פינגערער.

הלת חלוקת המזון. עמד אז תור ארוך של אנשים, שהמתינו לאוכל. הוא התרגש קצת ומיד ציוה להקציב 800 ק״ג גריסי פנינים למטבח. הוא אמר: אני רואה שכל מה שסיפרתם לי הוא אמת, ומוצא חן בעיני שקיימת אצלכם הדאגה לעניים ורעבים.

בגיטו ב׳ המצב היה מחריד. עשרות אנשים כבר היו חצי-מתים מרעב. הטטרובי הגיע וראה כמה אנשים שעומדים לגווע. הוא ציוה להוציאם לבית הקברות יחד עם החולים של בית-החולים בגיטו. חפרו בור וקברו אותם כשהם עוד בחיים. יען כי „לא כדאי לבזבז עליהם כדור.״

חיסול הגיטו:

התפטרתי מהיודנראט. הגרמנים התחילו לדרוש שניתן להם אנשים. כל עוד נאלצנו לתת רק כסף ודברי ערך הייתי מוכן לעשות זאת, אבל נפשות לא רציתי למסור. ניצלתי את הפרוטקציה של גיסי, שהיה פקיד במנסרה, ונתקבלתי שם לעבודה. הוקם מחנה עבודה במנסרה ואנחנו גרנו שם בצריפים. פעם כשעבדתי במשמרת לילה, שמעתי קוראים בשמי. שאלו אם שמי שפירא. עניתי להם כי זהו שמי. „אנו מהגיסטאפו, אנו אוסרים אותך. בוא אתנו!״ בקשתי שיתנו לי להיפרד מאשתי. הם הירשו לי. נכנסתי לצריף, נפרדתי מאשתי ומסרתי לה את ארנק הכסף. הם שאלו אותי, כשיצאתי, אם אני מעדיף להיהרג במקום, כי אם יתחשק לי לברוח בלאו הכי יירו בי. עניתי להם: אם אוכל לברוח — אעשה זאת. חצי מיליון יהודים כבר הרגתם (אז ידעתי רק על חצי מיליון) אם אתם רוצים לירות בי — ירו בי כאן, וידעו לפחות היכן קבורתי. דבר אחד אני יכול להבטיחכם: דמנו יתנקם בהיטלר ובכם גם יחד.

לקחו אותי למשטרה בנדבורנה. שם כבר מצאתי את ד״ר קאלמוס וד״ר שאל. למחרת בשעה 5 לפנות בוקר באה הקריפו והעבירו אותנו לסטניסלבוב, למפקדת הגיסטאפו. קבלת הפנים הראשונה היו שתי סטירות לחי. לאחר מכן העמידו אותנו אל הקיר — הצדעה. ד״ר שאל עמד עם הפנים אל הקיר ובכל מכה נתקלו פניו בקיר וכוסו בדם. יותר משעתיים עמדנו כך ליד הקיר וספגנו מכות. מאוחר יותר עבר הרוצח הידוע קריגר ושאל: „מי הם היהודים?״, ענו לו כי אנחנו מנדבורנה. הוא ציוה להכניסנו אליו. העלו אותנו למעלה ושלשתנו חיכינו במסדרון. אחר-כך הכניסו אותנו לשליש בשם שאט „באיזה רשות היתרתם ל-25 יהודים לצאת במכונית לסטרי״ — הוא שאל. אני עניתי: „הגיעה לנדבורנה מכונית גרמנית ובה מנהלו של מפעל הזכוכית בסטרי והוא דרש 25 יהודים. הוא איש ס.ס. עונד צלב-קרס גדול, איך יכולנו לסרב?״ השליש הוסיף: להווי ידוע לך, שכל אשר ליהודים הוא רכוש המדינה. למשל — החליפה שאתה לובש שייכת לרייך השלישי, אנחנו עושים לך טובה ומרשים לך ללבוש אותה כל עוד אתה בחיים. אם תיירה — החליפה תחזור אלינו. לכן, דע לך, אם אתה נותן משהו לגרמנים, לפולנים או לאוקראינים אתה נותן משל הרייך השלישי. היהודים הם על פי החוק כמו הכלבים ברחוב, ורכושם שייך לרייך״. אמרתי שאני לוקח זאת לתשומת לבי.

תוך כדי כך עבר במסדרון קריגר. אני פניתי אליו: „אדוני המפקד, אתה לובש מכנסיים מרופטים, אני יכול לספק לך בד חדש״, „כן, יש לך בד?״ הוא שאל. פחדתי להודות שיש לי, לכן עניתי שאני מכיר אוקראיני אחד שיש לו בד ואני אוכל לקנות אצלו. חיפשתי רק דרך איך לצאת משם. „היכנסו, כל שלשתכם למשרדי״. נכנסנו. הוא צרח: „אל תדרכו על השטיח, אסור ליהודון לעמוד על שטיח!״ אח״כ פנה אלי: „אתה זוכר מה שקרה ב-6 באוקטובר?״ „יא״ עניתי — היתה אקציה״ הוא שאל כמה יהודים נורו אז. אינני יודע! עניתי. „אם תהיו טובים והגונים, אתם תשארו בחיים וניתן לכם להמשיך לעבוד ואם לא — יעשו בכם מה שעשו לאחרים ב־6 באוקטובר״. אחר-כך הוא מסר לנו הזמנה וציווה לרשום לפנינו: „קנס של 25 אלף זהובים, 200 חתיכות סבון-תמרוקים; 25 מערכות כלי חרסינה; 50 מרבדים; 200 מגבות; 500 מטר בד פשתן לבן, 5 קילו קפה, 500 כוסות-בירה ו-1000 כוסות תה. הוא הדגיש שעלינו לספק את כל ההזמנה תוך 14 יום ואת הכסף — תוך 8 ימים. על כל שעת איחור נצטרך להוסיף 1000 זהובים.

בתום דבריו הוא קרא לשני אנשי קריפו וציוה עליהם להחזיר אותנו לנדבורנה. הוא גם עשה אותם לאחראים שאמנם נגיע.

חזרנו הביתה והשגנו תחילה את הכסף. איחרנו בשעתיים ונאלצנו להוסיף 3000 זהוב קנס.

על החיסול הקרב נודע לשפירא באקראי. „בלילה בא אלי שוטר יהודי וסיפר שדרך גדר הגיטו הסתנן יהודי עירום לגמרי. הוא שאל אותי מה לעשות, כי היתה הוראה שאם נכנס מישהו לגיטו, חייבים להודיע מיד לגרמנים. השוטרים היהודים סבורים היו שזה ודאי משוגע, כי הוא ערום. הכנסנו את היהודי למשרד היודנרט. היהודי התחיל לבכות וסיפר שהוא איננו משוגע. הוא בא מדעלאטין. אתמול בבוקר השכם הקיפו את אחרוני היהודים שנשארו בעיירה, ציוו עליהם להתפשט והובילו אותם מרחק של 6-7 ק״מ לתוך חורש. כשהגיעו לחורש כבר היתה שעת לילה. רק הוא הצליח לברוח והגיע הנה כשהוא ערום״. מיד הלבשנו את היהודי והוא נשאר בגיטו.

על החיסול הצפוי נודע לי גם מפי הלנדסקומיסר. הוא סיפר לי שישנה פקודה, לעשות את כל „הוויוו-דסטווה״ סטניסלב „יודן-ריין״ — ללא יהודים. הוא הוסיף כי יעבור עוד זמן מה עד שיגיעו לחיסול יהודי נדבורנה, יען כי הם זקוקים לפועלים היהודים במנסרה. אך

הם יביאו פועלי כפייה אוקראינים ואז יחסלו את היהודים. גם בדעלאטין כבר חיסלו את 100 היהודים האחרונים. „בעלי תועלת", יחידי הסגולה, מתוך אוכ-לוסיה שמנתה פעם 3-2 אלפים יהודים.

ד"ר שאל סיפר לי כי ראש העיר של נדבורנה גילה לו בסוד כי הזמינו אנשים לחפירת בורות בשבילנו, על יד הבורות, שם הונחו קרבנות האקציה הראשונה.

הלכתי ללנדסקומיסר ושאלתיו אם כל זה נכון. ידעתי שלו עצמו אין די כוח כדי לבטל את רוע הגזירה ולהציל את היהודים, אך רציתי לבקשו שמא יוכל לעזור במשהו. הוא ענה לי: „יש לי רעיון, אך אם תספר על כך למישהו אצוה לירות בך. אני יודע לשם מה באת אלי. אני גם יודע שישנו יהודי שיש לו מהלכין אצל מנהל המנסרה ווּבר. יתקשר נא ווּבר אלי ויבקש עוד פועלים לעבודה, כי מה שיש לו אינו מספיק. אולי אוכל לעזור במשהו. אמנם נכון — הכינו בורות, אך לא אני הוריתי לעשות זאת, כי אם הקריפו. לא חושבים לחסל את כולם, רק 60-50%". אני וד"ר שאל הלכנו ליהודי בשם זליג הייצלר (הוא כעת תושב כפר-סבא), הוא היה שתדלן אצל מנהל המנסרה. סיפרנו לו כל מה שנודע לנו מהלנדסקומיסר, וביקשנו שוועבער ידרוש עוד אנשים לעבודה במנסרה. תשובתו של וועבער היתה: הוא יעשה כמיטב יכלתו, אבל הוא מבקש מערכת כלי חרסינה וכסף. הוא קיבל את מבוקשו והתקשר טלפונית אל הלנדסקומיסר. הם החלי-טו שלא לבקש יהודים, כי לבקש למען יהודי גרוע יותר מלהיות יהודי, אך וועבער יגיד, שהוא ביקש מהלאנדס-קומיסר אוקראינים במקום היהודים שעובדים אצלו, אך אין לו בינתים אוקראינים ולכן הוא מבקש להשאיר לו את היהודים עד לבואם של האוקראינים. מיד לאחר שנידברו כך ביניהם, הם התקשרו אל הגיסטאפו בסטאניסלבוב.

אקצית החיסול אמורה היתה להתקיים בשבת. הגיסטאפו הזמינה את הלאנדסקומיסר ואת וועבער לשבת לפנה"צ. הלנדסקומיסר אמר לי: „אני ווּבר נוסעים לסטניסלבוב, ובינתים יכולה הגיסטאפו להגיע ולעשות כאן „סדר". כדאי לכם איפוא להיות זהירים". הוא הציע לי שאבוא עם משפחתי להסתתר אצלו, במרתף, כמובן, שאיש בל ידע על כך. הוא ביקש שאביא את משפחתי לפנות בוקר, כשאשתו וילדיו עוד ישנים.

יחס מיוחד זה כלפי נבע ממקרה דלקמן: היו לו שני ילדים. פעם חלה אחד הילדים במחלה אנושה. הרופא האוקראיני דודקובסקי טיפל בו, אך מצבו הורע. הלנדסקומיסר ליפסט ידע כי בגיטו יושב רופא טוב אלטמן, מומחה למחלות ילדים, והוא ביקש אותי שאביא את הרופא אל ילדו, אבל בלילה שאיש לא יראה. ד"ר אלטמן בא וריפא את הילד. כאות הוקרה השיג רשיון בשביל ד"ר אלטמן שירפא לא רק יהודים אלא גם אוכלוסיה נוצרית, ושלח אותו ועמו עוד רופא יהודי לביטקוב.

ליד הכניסיה הקאתולית רוכזו המוני יהודים (בנדבורנה חיו בערך 400 יהודים, אך באותה עת נוספו גם פליטים יהודים מהונגריה). בכיכר הם נצטוו לשכב בערמה. אף אחד לא בכה ולא צעק. בכל רבע שעה בא אוטו משא והעמיס יהודים. את היהודים הסיעו לכיוון בלתי ידוע. היו רבים שלא יכלו עוד לסבול ורצו בעצמם אל המכונית. היו נשים הרות שילדו שם. נשמעו קריאות של גרמנים: „שרה, האם ילדת את הכינה שלך? שרה, איפה אלוהיך?" מלוות מכות בבטן. כמה פעמים גם נזרקו רימונים לתוך הקהל. האוקראינים השתתפו באופן פעיל ומשני הצדדים של הכיכר עמדו הפולנים והסתכלו ב„הצגה". הדבר נמשך עד 9.00-8.30 בערב. אור הירח האיר כמו באור יום — זה היה ראש חודש.

בערך בשעה 9 באה מכונית קטנה ממנה יצא איש-גסטאפו גבוה מרכיב משקפיים. זה היה קריגר. הוא צעק משהו בנוסח כזה: „למי שיש כסף יחזור הביתה". רק אז נשמעו צעקות ובכי של היהודים — עד אז היתה שתיקה ולא נשמע אלא הד המכות של הגרמנים. יהודים, שעוד היה להם כסף ניגשו אל השער, וגם שם קיבלו מכות רצח לפני שיחרורם. יהודים אחדים הצלי-חו לברוח.

אחרי האקציה הראשונה הרבו העוזרות האוקרא-איניות שעבדו בעבר אצל יהודים להתעלל בהם בלשון זו: אתם כבר יכולים למסור לנו את כל חפצי הבית, היות ויש לכם עוד יומיים-שלושה לחיות. כל יום נשמעו הסיפורים: האקציה השניה מתקרבת. ובאמת נודע שכבר היו אקציות בדלטין הסמוכה. אחרי כמה ימים היתה האקציה הגדולה בסטניסלבוב.

בנובמבר 1941 הוכנסו היהודים הנותרים לגיטו. התחילה התקופה של היודנראט, של ה„אורדנונגס-דינסט" ושל האקציות שבאו בזו אחר זו. היתה האקציה הגדולה בבית-כנסת שנסגר בקיץ 1942. האקציה הסו-פית וחיסול הגיטו היו בנובמבר 1942. אנשי הגיסטאפו, שפעלו בנדבורנה היו קריגר ואחד ששמו וארחמין, שהרג במו-ידיו את כל ילדי דלאטין והרבה אנשים בנדבורנה — ילדים ומבוגרים.

בשבת, שכונתה „השבת השחורה", הוא נסע עם וועבער לסטניסלבוב. היהודים לא יצאו לעבודה. כולם התחבאו. אחרי הצהריים הוא חזר. ניגשתי אליו מיד. הוא אמר לי: „שתי בשורות לי בשבילכם — אחת טובה ואחת רעה. הטובה — שעומדים שוב לכסות את הבורות. אתם נשארים לפי שעה בחיים. הרעה — שהאקציה אמנם נדחתה, אך רק זמנית. לכשיגיעו פוע-לים חדשים יחסלו אתכם. יתכן שזה מארק עוד חודש או חדשיים, אך עד ינואר — פברואר תיפתר הבעיה ולא ישארו עוד יהודים".

בשמעי זאת, החלטתי לברוח מנדבורנה. **ברחתי יחד עם אשתי**, אך בדרך נפרדנו. מנדבורנה יצאנו **בנובמבר 1942. 6 ימים לפני בריחתי, היתה אקציה נוספת בגיטו.** כבר עבדתי אז כפועל פשוט במנסרה. **זה היה ב־24 באוקטובר. כינסו את כל היהודים בבית־הכנסת. הודיעו שכל מי שיש בידו כסף ימסרנו. יהודים שרפו את הכסף בתנור ולא רצו למסור; זהב ותכשיטים השליכו מבעד לחלונות. הם ניחשו מה צפוי להם.**

כשיצאתי מנדבורנה עוד היה קיים הגיטו, **כי לא חיסלו את כל היהודים. השאירו בעלי מקצוע, סנדלרים, חייטים ואחרים, שעבדו בשביל הגרמנים. לאחר מכן הוציאו אותם בשיירה. יהודים בודדים, שנתפסו אחר־כך הוצאו ליער ושם נורו.**

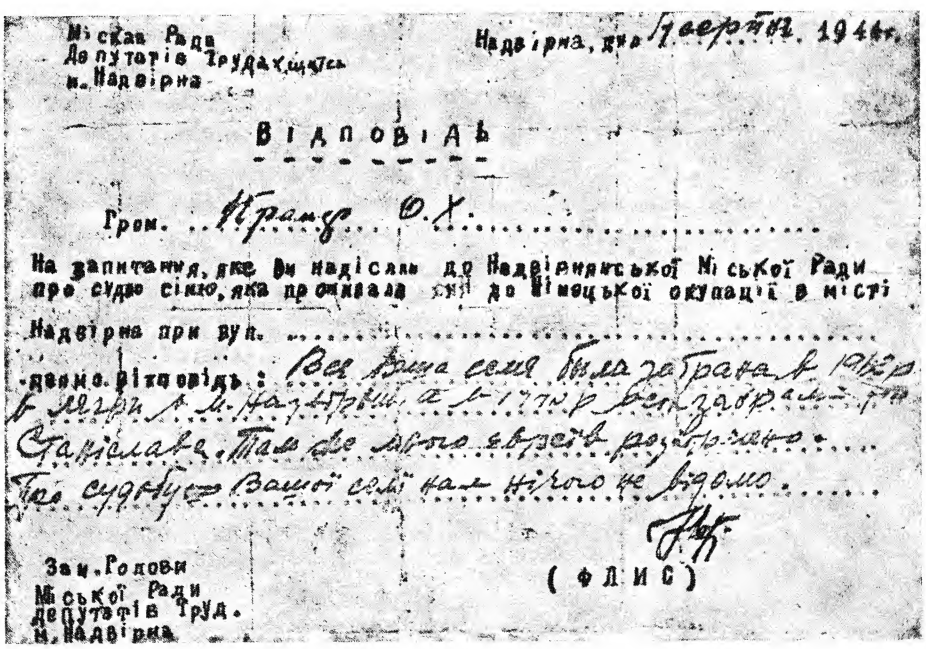
☆

מעדויות „יד ושם"

שבועיים אחרי פרוץ המלחמה היו הונגרים בנד־בורנה. הסבל היה מתקבל על הדעת. **אחרי שבועיים** היתה האקציה הראשונה ביערות על־יד נדבורנה.

האוקראינים אף גילו קבר **בבוקובינקה — אלה היו** הרוגים על־ידי הרוסים. **הם אמרו שההריגות בוצעו** על־ידי הרוסים יחד עם היהודים. **באותו יום קיצי, זה** היה באוגוסט, התחילו לתפוס ולסחוב **יהודים מכל בית** ובית כדי לנקות את ההרוגים. **לקחו נשים, מבוגרים** ואת מי שמצא חן בעיניהם **ושלחו אותם לבוקובינקה —** כשני ק"מ מהעיירה. **באותו יום הרגו האוקראינים וההונגרים הרבה יהודים. כבר היו גרמנים במקום. היהודים היו צריכים לרחוץ את הגוויות וגם לשתות את המים לאחר מכן. הידים של הגוויות היו קשורות בחו־טים והיהודים נאלצו להתיר בשיניהם את הכבלים. באותו זמן כבר התחילו לענוד את הסרט עם הסימן היהודי, אך איש עוד לא ידע מה צפוי ליהודים.**

ה־6 באוקטובר 1941 היה **יום ראשון של סוכות —** יום יפה של סתיו פולני. בבוקר נפוצו **שמועות שהגר־**מנים נמצאים בעיירה. במהרה נראו עגלות **ובהם** יהודים זקנים, ילדים, חולים כשהם **מובלים ברגל ע"י** גרמנים ואוקראינים. נראו גם אוקראינים **שודדים** חפצים מבתים יהודים.

Міська Рада
Депутатів Трудящихся
м. Надвірна

Надвірна, дня 1 серпня 1944 р.

ВІДПОВІДЬ

Гром. Крамер О.Х.

На запитання, яке Ви надіслали до Надвірнянської Міської Ради про судьбу сім'ю, яка проживала [illegible] до німецької окупації в місті Надвірна при вул. ...

Відповідь: Вся Ваша семя була забрана в 1942 р. в лагери в м. Надвірна а в 1942 р. всех забрали в Станіславе. Там же много евреїв розстріляно. Про судьбу Вашої семі нам нічого не відомо.

Зам. Голови Міської Ради Депутатів Труд. м. Надвірна

(ФЛИС)

נדבורנה, יום 1 אוגוסט 1944 — עירית נדבורנה

תשובה לאזרח קרמר א. (בן חיים).

לשאלתך ששלחת לעירית נדבורנה, על גורל משפחתך שחיו בנדבורנה בזמן הכיבוש הגרמני, הרי תשובתנו:

כל בני משפחתך נלקחה בשנת 1942 למחנה בנדבורנה, ובשנת 1942 העבירו את כולם לסטניסלבוב ושם נורו הרבה יהודים. על גורל משפחתך, לא ידוע לנו דבר.

סגן ראש העיריה בנדבורנה — חתימה (פליס)

אליעזר רוטפלד

6 באוקטובר 1941 בנדבורנה

היה זה יום ב׳ של חג סוכות, הייתי מוכרח לעבוד כרגיל, כמו בכל יום אחר, למען הדויטשה וורמאכט בנגריה של לוניאק. עבדנו שם כמה יהודים, ביניהם היה יוסל אורמן, אלטר גרונברג, יאנציע באל, לייזר אקסל, את יתרם אינני זוכר. כמובן שלא ידענו מה צפוי באותו יום מר.

בשעה 10.00 בבוקר בקירוב התנפלו על הנגריה שלשה אנשי מיליציה אוקראינית ולקחו אותנו אל המגרש שעל יד הכנסיה הקתולית. זה היה המקום בו ריכזו את כל היהודים ומשם הובילו אותם במכוניות משא צבאיות בדרכם האחרונה אל הבוקובינקה. משם לא חזרו עוד. בהגיעי למגרש ראיתי את רוב יהודי נדבורנה. חיפשתי ביניהם בראש וראשונה את בני משפחתי, כי רציתי להיות איתם ביחד.

לא עבר זמן רב ומצאתי את אמי, אחותי דורה, אחי בוניו ואוטו ז״ל. אבי, משה ושמשון זכרונם לברכה כבר לא היו בחיים. הם נלקחו עוד בשעות הבוקר לבוקובינקה. בשעות הצהריים כשראינו כי מוציאים את היהודים במכוניות נוצר אצלנו הרושם, כי מובילים אותם למחנות עבודה. אמרתי אז לאמי ולאחותי, בואו ונתקרב יותר לחזית. שם עמדו אנשי הגסטאפו כדי שנוכל לצאת יותר מהר מין המגרש, בו ספגנו מכות ובאמת כשפקדו עלינו לקום ניצלנו את ההזדמנות והתקרבנו, כל הזמן שכבנו עם הראש כלפי מטה ומי שהרים ראשו ספג מכות איומות. אבל הגורל רצה שאני אכתוב את השורות האלה. הם החליטו משום מה, לקחת את האנשים מהצד ולא מהחזית. עמדתי קרוב לרוצחים וראיתי שני מקרי רצח של הרוצח קריגר הוציא את מוטל פרל שנאלץ לעמוד דום לפניו וקריגר הרביץ לו מכות במקל בראשו עד שכרע ולא קם יותר. כשבאה מכונית משא זרקו אותו יחד עם יהודים אחרים, שהובילו לבוקובינקה. באותה צורה בדיוק רצח את יענקלה הוטש. שני קורבנות אלה היו אנשים גבוהים וגם שמנים נראה שהיה צמא להרבה דם יהודי.

בין השעות 9-8 הגיע איש גסטאפו במכונית משא. ניגש אל מפקדו קריגר קפץ לדום והודיע לו: „הער האופטשטורם-פירער, וויר האבען אלס אויסגעשאסען, עס געהט ניכט מעהר״... אחותי שידעה גרמנית, אמרה לאמי: לא הבנתי מה הוא אמר: אויסגעשאסען אודער אויסגעשלאסען כי דבר הרצח המוני לא עלה כלל על דעתנו. אז אמר הרוצח קריגר: „אכטונג יודען, ווער עס געלד גולד שמוק האט, קאן זיך אויסקאויפען ווער קיינעס האט ווירד ערשאסען״.

אנשי הגסטאפו ניצבו בצד אחד והמיליציה בצד שני, וכל מי שהיה לו מה למסור להם עבר במעבר זה. בתוספת מכות. אני, אמי אחי ואחותי התקרבנו לכיוון ה„פוטיק״, היה זה נחל קטן — ומשם ברחנו הביתה.

למחרת היום כבר נודע לנו בדיוק איפה מצאו יקירינו את מותם האכזרי.

☆☆☆☆☆

המשפט במינסטר 10 אוקטובר 1967

כשקראתי ב„מעריב״ כי הרוצח קריגר נתפס, הלכתי למשטרה בעיר התחתית בחיפה, למדור המיוחד נגד הנאצים וביקשתי למסור עדות נגד קריגר מאחר שהנני עד חי לרצח שהוא ביצע. במשטרה רשמו את כל הפרטים שמסרתי, והבטיחו להזמין אותי כשיזדקקו לי בינתיים נודע גם על תפיסת ה„טטרובר״, שאני נותרתי היחיד, אשר עבדתי כנגר אצלו בטטרוב. כמובן, שהחלטתי ללכת להעיד. כי גם בטטרוב ראיתי שני מקרה רצח של ה„טטרובר״. מי שעבד אצלו לא חזר חי. אבל מזלנו היה הפעם שהוא קיבל את הנגרים בתנאי שיחזיר אותם בחיים דאג לכך המנהל של ה„פולסקה פורסטה״, שם עבדתי לאחרונה. שמו היה וובר, אפשר לומר, שהוא היה פילושמי. הוא השתדל להציל יהודים, כעבור זמן מה בא ארצה שופט גרמני לגבות עדויות.

אחרי מסירת עדותי אמר לי השופט, שאני אחד העדים החשובים ביותר. מאז ריכזתי את כל מחשבותי איך להעיד בצורה המשכנעת ביותר לכשאגיע להעיד במשפט בגרמניה. קראתי כי הרוצחים מתגוננים בטענה שהיו מוכרחים למלא את פקודות מפקדיהם, חשבתי איך להגיב על טענתו. בטוסי לגרמניה צצה במוחי שאלה לרוצחים.

ב-10 באוקטובר, נפתח המשפט „שלי״ נגד הנאצים. היחס של השופטים היה טוב למדי, אבל החקירות היו קשות ביותר ונמשכו עד שעת הצהריים, אז התעלפתי והשופטים החליטו להמשיך במשפט. ב-12 באוקטובר, כי לא יכלו לסיים את חקירות העדים במשך יום אחד. כאשר השופטים וכן סניגוריהם של הנאצים סיימו את חקירות העדים נשאלתי, האם יש לי מה להוסיף? ביקשתי שירשו לי לשאול שאלה אחת את רב המרצחים קריגר. הרשות ניתנה, פניתי אל הרוצח: אתה קריגר שהיית ביער בבוקובינקה וראית מה שעוללו ליהודים בפקודתך, מדוע לא הסתפקת בכך, והוצאת יהודים נוספים אל המגרש ורצחת אותם? קריגר התייעץ עם סניגורו שלו אך שום תשובה לא באה. היתה זו הוכחה משכנעת ביותר.

המרצחים כלואים עתה, נקוה שגם יהיו כלואים בו כל ימי חייהם עד צאת נשמתם.

פעולות הנאצים מווינה בגליציה המזרחית

לפני מלחמת העולם השנייה נמנה חבל הארץ, שנתקרא אז גליציה המזרחית, עם הריכוזים הגדולים והצפופים ביותר של יהדות פולין. תחת הכיבוש הנאצי נמחה היישוב היהודי בגליציה המזרחית מעל פני האדמה ולא נותרו ממנו אלא שרידי-חרב מעטים אשר נפוצו איש לעברו. ערים ועיירות כגון קולומיאה, נדבור-נה, סטניסלבוב, סטרי, קוסוב, קוטי וכו׳ שכל אחת מהן היתה בשעתו בבחינת „עיר ואם בישראל", נתרוקנו כליל מאוכלוסיהם היהודים, ואילו נקלע היום הילך למקום מן המקומות הללו לא היה מעלה על הדעת כי לפני זמן לא רב היתה שם קהילה יהודית רבת-אוכלוסין, שחותמה טבוע בכל ענפי החיים החומריים והתרבותיים של המקום.

לאחר מפלתו של היטלר הגיעו כמה מפליטי גלי-ציה המזרחית למדינת אוסטרייה, שהיתה מוחזקת אותה שעה בידי ארבע המעצמות המנצחות. כסבורים היו בני-אדם אלה בתמימותם שכל סרדיוטותיו של היטלר אשר עשו במלאכת ההשמדה כבר נתנו, או לפחות עומדים בקרוב ליתן את הדין על פשעיהם. אפשר כי לגודל תדהמתם נוכחו לדעת חיש מהר, שובים מאותם המרצחים אשר נטלו חלק חשוב ופעיל ביותר בהשמדת בני-עירם ובני משפחתם שרויים עדיין בחופש ובשלווה ולא זו בלבד שלא נפל משערת ראשם ארצה, אלא שרובם ככולם כבר הספיקו לתפוס משרות גבוהות ונכבדות. עובדה זו גרמה אכזבה עמוקה לאלה שהאמינו משום-מה כי האמריקאים, הרוסים, האנגלים והצרפתים נלחמים את מלחמתו של העם היהודי.

מיד עם כיבושה של פולין על ידי הצבא הנאצי בספטמבר 1939, ארגנו את מה שהיה קרוי בפיהם גנרל-גוברנמענט. ממשל כללי זה חולק לארבעה מחוזות והם: וורשה, קראקוב, ראדום ולובלין. המושל הכללי גנרל-גוברנער פראנק קבע את מקום מושבו בקראקוב. לודז׳ ואזורי שלעזיה סופחו לרייך השלישי.

כשפרצה המלחמה בין גרמניה לבין רוסיה ב-22 ביוני 1941 כבשו הגרמנים הנאצים, בין היתר, גם את גליציה המזרחית והפקידו עליה את כוחות הצבא הסדיר (ווערמאכט) את פלוגות ס.ס. ס.ר. וגעס-טאפו ג׳נדרמערי, שופו (שוצפוליציי) וכו׳. המושל ד״ר לאש ומפקד הס.ס. — גנרל קצמן שפעלו עד שנת 1941 במחוז ראדום, הועברו בקיץ 1941 למחוז למברג ושלטונם הקיף את כל גליציה המזרחית. בו בזמן נשלחה משטרת המגן „שוצפוליציי" מווינה כדי לפקח ולשמור על הסדר. מפקד המשטרה בלמברג היה אז פוליציי-דירעקטור ד״ר אורליך וסגנו היה סגן אלוף הייצינגר מהשופו למברג (שניהם נאסרו בשנת 1947 בווינה).

לפי ד״ח שמסר הגנרל ס.ס. קצמאן למפקד הראשי של ס.ד. בקראקוב גנרל קריגר ב-30 ביוני 1943 על פתרון בעיית היהודים בגליציה, נודע כי לפי סטאטיסטיקה משנת 1931 מנתה האוכלוסיה היהו-דית 502 אלף נפש. בלמברג עצמה התגוררו 160 אלף יהודים. גנרל קצמאן כותב: „העובדה שענף המלאכה והאומנות נמצא ברובו (90 אחוז) בידי היהודים, היא שמנעה חיסול המוני חד-פעמי, כדי לא לפגוע בצרכי משק המלחמה הגרמני. על אף הנסיונות להסדיר את כוחות העבודה היהודיים, הוחל באפריל 1942 בגירוש היהודים מגליציה. עד ליום 27 ביוני 1943 גורשו 434.328 יהודים ואיזורי מגוריהם חוסלו".

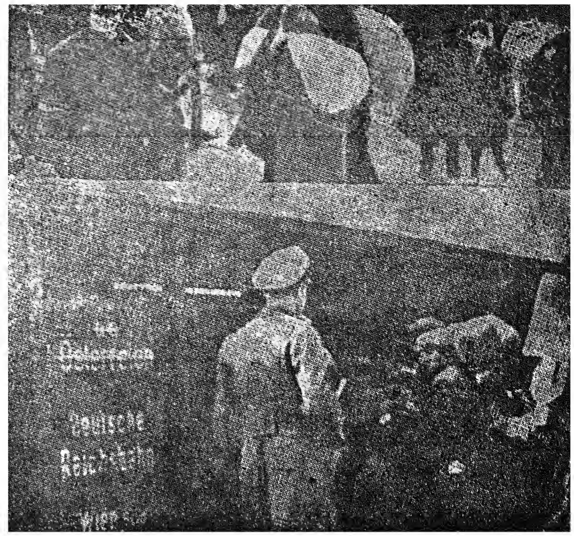
בערים למברג, סטניסלבוב, טארנופול, קולומיה, נדבורנה ודרוהוביץ פעלו יחידות מיוחדות של פלוגות ס.ס. והגעסטאפו. שטח פעולתה של יחידת הגעסטאפו מדרוהוביץ השתרע גם על הערים בוריסלו סטרי וסאמ-בור והם נטלו חלק פעיל בכל מבצעי החיסול. (אנשי הגעסטאפו מדרוהוביץ האופטשארפירר ס.ס. גבריעל, לאנדאו ודענג וכמו כן 12 מאנשי שוצפוליציי נאסרו בווינה בשנת 1946).

בערי גליציה פעלו בשנות 1941-44 אלפי תושבים מווינה בשרות משטרת המגן (שוצפוליציי) בס.ד. בגעסטאפו, קריפו, ג׳נדרמריה, כמנהלי הרכוש היהודי המוחרם. מבין אלפי העוזרים בהשמדתם של למעלה ממאה אלף גברים, נשים וילדים בערי גליציה (במקום) וגירושם של הנותרים למחנה ההשמדה בלז׳ץ עד לשחרורה המלא של גליציה מיהודים נעצרו רק 65 פושעי מלחמה באוסטריה בשנים 1945-47 בהן נמצאו גם אנשי משטרת המגן (שוצפוליציי), שהשתתפו בחי-סול יהודי בוריסלו, דרוהוביץ, קולומיה, נדבורנה, סטרי, סטאניסלאו, זלוצ׳וב, למברג ומקומות אחרים.

על סמך הודאותיהם של הפושעים האלה בהן הם מספרים באיזו צורה נהרגו רבבות יהודים, פרטיזנים וכו׳, הם נמסרו בשנת 1948 לידי הממשלה הסוביטית, אולם למרבה התמהון הם חזרו בנובמבר 1955 לווינה.

העתונות האוסטרית וגם העתונות בחו״ל ובישראל תבעו להעמיד את הפושעים האלה בפני ביה״ד העממי בווינה. וכך ניתנה האפשרות (ביוני 1956) להעמיד לדין את הפושעים שפעלו בבוריסלו ולהשמיע לעולם על הרציחות ההמוניות של פושעים אלה. רק שנים מהפושעים, מיטאס נידון למאסר עולם ופעל לעשרים שנות מאסר, אך 6 מהנותרים שוחררו בטענה כי כבר קיבלו את עונשם בשבתם בבתי הסוהר ברוסיה במשך 8 שנים.

המשפט העממי השני היה צריך להתקיים בוינה בנובמבר 1956 נגד 15 מאנשי משטרת המגן (שוצפו-ליציי) שנטלו חלק ברצח 60 אלף מיהודי קולומיה

התמונות נמצאו בבתי הפושעים בשעת החיפושים אחרי מעצרם.

והסביבה. לשם כך נשלח מישראל לווינה אוסף דוקומנטרי בן 80 דף להוכחת אשמתם של הרוצחים. בהתערבותם של הנהלת הקונגרס היהודי העולמי, הנהלת הקהילה היהודית בווינה וארגון יוצאי קולומיה בישראל, נתבק שבית המשפט בישראל (לפי בקשת משרד המשפטים מאוסטריה) לחקור את העדים שנותרו בחיים.

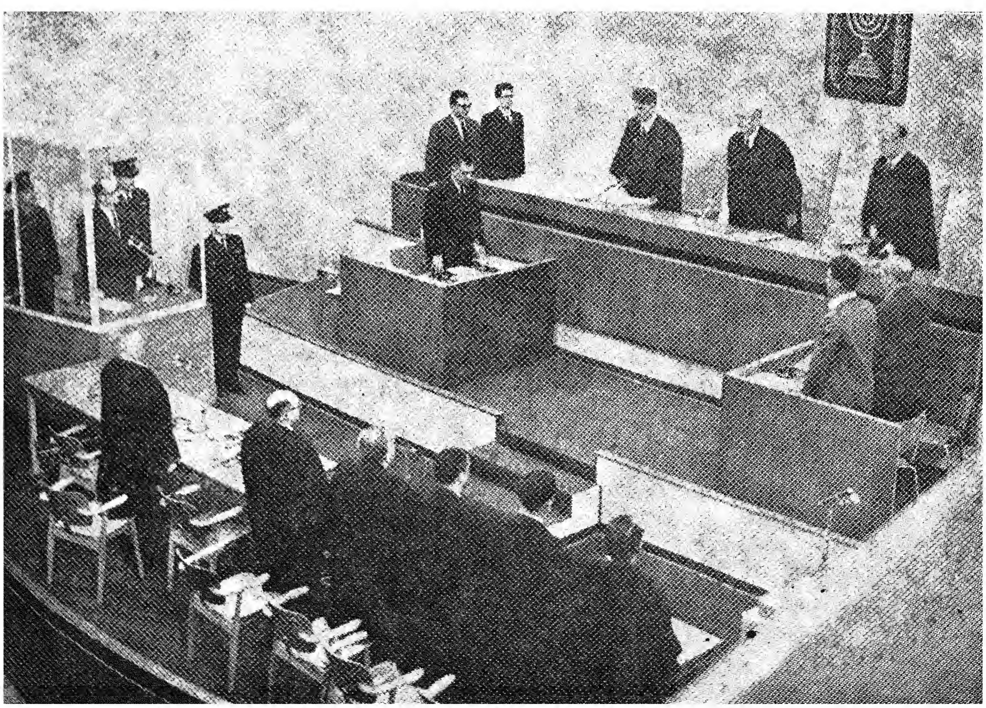
כששלחנו כל העדויות והמסמכים, נודע לנו, לתדהמתנו, שבירור משפטם של רוצחי קולומיה נדחה ובית המשפט האוסטרי החליט לפתוח תחילה במשפט רוצחי סטרי.

פרופ׳ טרטקובר, יו״ר הנהלת הקונגרס היהודי העולמי בישראל, ביקשני לערוך חוברת דוקומנטרית שניה נגד הפושעים מסטרי שהשתתפו בחיסול 30 אלף יהודי העיר והסביבה.

באוגוסט 1957 היא נשלחה לווינה ולמוסדות שונים בארץ ובחו״ל והיתה מבוססת על הודאות הפושעים בהן הם מתארים באיזו צורה בוצעו מעשי הרצח. אך בית המשפט האוסטרי חשב לפתוח קודם במשפט נגד פושעי סטניסלבוב והסביבה.

בנובמבר 1957 שלחנו לווינה חוברת שלישית ואחרונה אודות רצח יהודי סטניסלבוב והסביבה. בלחץ הנהלת הקונגרס היהודי העולמי מקווים אנו שבראשית שנת 1958 יתבררו בווינה משפטיהם של 35 הפושעים שפעלו במשולש — קולומיה, סטרי וסטניסלבוב. במשפטים פומביים אלה תנתן ההזדמנות לעדים מישראל ומהתפוצות לספר באזני העולם על המעשים האכזריים ובלתי אנושיים שליוו השמדתם של רבבות יהודים, נשים וטף בגיטאות גליציה.

טוביה פרידמן
„המכון לדוקומנטציה היסטורית בישראל"
חיפה, 1958

גזר דין מוות
לפושע אדולף
ע״י שופטי י״
בירושלים,
י׳ טבת תשכ״
16.12.1961

טויט אורטייל
דעם פארברעכ
אדאלף אייכמ
ארויסגעגעבן
די ישראל שו
אין ירושלים
י׳ טבת תשכ״
דעם 12.1961

זכות המדינה לענוש
את הפושעים הנאציים

אכן, פשע זה נגע ונגע ב„אינטרסים חיוניים" של מדינת ישראל, ולפי „עקרון החסות" רשאית מדינה זאת להעניש את הפושעים. ואם תמצי לומר, המעשים הנידונים בחוק זה של מדינת ישראל „נוגעים בה יותר מאשר במדינות אחרות", ולכן קיימת „נקודת-הסמוכין" גם אליבא דמחבר זה. הענשת הפושעים הנאציים אינה נובעת משרירות-לבה של מדינה „המשתמשת לרעה" בריבונותה, אלא זהו שימוש לגיטימי וסביר בסמכות בפלילים.

עם, שאפשר לרצחו ללא עונש — קיומו בסכנה, ואין צריך לומר — „כבודו וסמכותו" (גרוטיוס). והרי זו היתה קללת גלותו וחוסר ריבונותו של עם ישראל, שכל פושע יכול להתעלל בו ללא חשש שייענש על-ידי העם הנפגע. היטלר ועוזריו ניצלו את מצבו הבלתי-מוגן של העם היהודי בפיזוריו לשם רציחתו הטוטלית בדם קר. גם לשם תיקון-מעט של העוול האיום של השואה הוקמה, בהמלצת האומות המאוחדות, מדינת-היהודים הריבונית, המאפשרת לשארית הפליטה להגן באמצעים ממלכתיים על קיומה. אחד האמצעים לכך היא ענישת הרוצחים שעשו את מלאכתו הבזויה של היטלר לשם כך נחקק החוק הנידון.

[מתוך פסק-הדין במשפט אדולף אייכמן]

יזכר

יזכור

אלהים את נשמות קדושי נדבורנה
והסביבה שנהרגו, שנשחטו, שנשרפו
ושנספו על קדוש השם

תהיינה דמויותיהם חקוקות בלבותינו
ויזהירו שמותיהם עד בוא הגאולה השלמה.

שארית הפליטה של נדבורנה
והסביבה בישראל.

☆

געהייליקט דעם אנדענק פון אונדזערע
טייערע און אומפארגעסלעכע וואס זענען
אומגעקומען אויף קדוש השם
אין די געטאס און לאגערן
השם ינקום דמם

די פארבליבענע נאדווערנער משפחות
אין אמעריקע.

דפי הנצחה — צו זייער אייביקן אנדענק

רשימת הקדושים המסרת בזה, היא רק חלק
מכלל קדושי עירנו מימי השואה (לפי סדר אלף־בית).

לצערנו לא עלה בידינו לזכור כל הקדושים של עירנו
מתוך אי ידיעת שמותיהם.

ת. נ. צ. ב. ה.

א

ד״ר ארצט ליאון ומשפחתו
אבאש יוסף ומשפחתו
אבאש הרש ומשפחתו
אבנר יצחק ומשפחתו
אבנר קופל ומשפחתו
איסרט לייב ומשפחתו
אקסל פרץ ומשפחתו
אורמן מרדכי ומשפחתו
אייפערמן משה ומשפחתו
משפחת אנטלער
משפחת ארבייט
משפחת אדלער
אבלאס יצחק ומשפחתו
משפחת אדלסבערג

ב

הרב ר׳ מאיר בלנק ומשפחתו
(דער בעלזער)
בורג יידל ומשפחתו
ברומבערגער יוסף ומשפחתו
ברומבערגער אולי ומשפחתו
בארגעניכט ומשפחתו
ברענער אייזיק ומשפחתו
ברוקר יולעק ומשפחתו
בערגלער קיבה ומשפחתו
משפחת באנעט
משפחת באל
ברומבערגער יצחק ומשפחתו
בידערבערג שושנה ומשפחתה
ביקעל ישעיהו (פאסיעצנה)
ברעסלער לייב ומשפחתו
בורג דבורה ומשפחתה
באדנאר זלמן ומשפחתו
באדנאר יוליוס ומשפחתו
באדנאר אליעזר ומשפחתו
משפחת בליצער
ביטמאן סאנה ומשפחתו
בארטפעלד מקס ומשפחתו
ברומבערגער יעקב ופיגה
ברומבערגער חנה
משפחת בינדער
משפחת ברענער (הנגר)

ג

משפחת גערסטנהאבר
גולדנבערג פרנץ ומשפחתו
גרונוואלד זיינבל ומשפחתו
גערלער מנדל ומשפחתו
גולדברג לייב ומשפחתו
גרוסמאן אציה ופרידה
(מאידאן גורני)
גריפעל מאיר ומשפחתו
גאטסמאן זיידע ומשפחתו
משפחת גולדשמידט
גולדברג מנדל

ד

ד״ר דירנפעלד ומשפחתו
משפחת דריילינגער
משפחת דאקס
דאקס חנה ומשפחתה
דירער יידל ומשפחתו
דיאמאנט בומציה ומשפחתו
משפחת דרימער
דיאמאנט ארציע ומשפחתו
דראך הרש ומשפחתו
משפחת דארטער

ה

משפחת היבנער
היבנער מנדל ומשפחתו
הילמן לייב ומשפחתו
ד״ר הארניק ומשפחתו
העלער אבא ומשפחתו
הוט מאיר ומשפחתו
העקערלינג אברהם דוד ומשפחתו
האבער גיזלה ומשפחתה
האמבורגער משה ומשפחתו
משפחת הארטמאן
משפחת העלמאן (הספר)
הירש יצחק ומשפחתו
הירש ראובן ומשפחתו

ו

ויטעלעס אברהם משה ומשפחתו
ויטעלעס יוסף ומשפחתו
ויזעל מנדל ומשפחתו
וייץ ישעיהו ומשפחתו (הספר)
ויינברג ליטמן ומשפחתו
משפחת ואכטעל
וינטער ברוך ומשפחתו
וויינזידער ז. ורחל (מאידאן גורני)
ויזנער יעקב ומשפחתו
וינער לייבוש ומשפחתו
משפחת וויינגארטען
משפחת וועבער

ז

זיינפעלד יעקב ומשפחתו
זילבער אהרן ומשפחתו
זאגער יצחק ומשפחתו
משפחת זינגער
משפחת זילבערמאן

ח

ט

טראפער מאיר ומשפחתו
משפחת טייג
משפחת טראומשיין
משפחת טננצאפ
משפחת טישענקעל
משפחת טורטעלטאוב
משפחת טוהנע
משפחת טראוב
משפחת טאובער

י

יעבץ ברל ומשפחתו
יעגער יצחק ומשפחתו
משפחת יוראן

כ

משפחת כשר

ל

לערנער יוסף ומשפחתו
לערנער יואל ומשפחתו
לייטנער אשר ומשפחתו
לייטנער משה חיים ומשפחתו
לייטנער דוד יצחק ומשפחתו
לייטנער פרייקה
משפחת לייטנער (המוזיקאי)
לאקריץ שמערל ומשפחתו
משפחת לוי
לודמער אייזיק ומשפחתו
לודמער שמואל ומשפחתו
משפחת לומער
משפחת לורבער
משפחת לייער
משפחת לאנדסמן
משפחת לאנגסנער

מ

מענטשעל יידל ומשפחתו
משפחת מענשענפריינד
משפחת מילבאוער
משפחת מיטעלמאן
מכאלה השוחט ומשפחתו
משה השוחט ומשפחתו
מעהר יוסף ומשפחתו

נ

נאגלער רויזה ומשפחתה
משפחת נאגעל
משפחת נויהויז
משפחת נוימאן

ס

סאקעל מאיר ומשפחתו
הרב מאיר סטעפצ׳עטער ומשפחתו
משפחת סאלפעטער
משפחת סאמעט
משפחת עדער
משפחת ערגער
ד״ר ענגלער ומשפחתו
משפחת ערסטער

פ

פייער זיידע ומשפחתו
משפחת פייערשטיין
פערל שלמה ומשפחתו
פערל מרדכי ומשפחתו
פערל ישעיהו ומשפחתו
פערל אשר ומשפחתו
פערל מניה ומשפחתה
משפחת פאסוויק
פייער זיסיע ומשפחתו
פעדער לייב בוציה ומשפחתו
פעדער שעיה ומשפחתו
פעדער סימה ומשפחתה
ד״ר פוקס ומשפחתו
פינגערער יוסף ומשפחתו
פינגערער מנדל ומשפחתו
משפחת פלאהר
משפחת פרידמאן
פעדערבוש מנדל ומשפחתו
פעדערבוש משה ומשפחתו
פעטרויער מנדל ומשפחתו
פעכער ברוך ומשפחתו

פעכער יוסף ומשפחתו
פעכער משה ומשפחתו
פריש יוסף ומשפחתו
פרנק שמחה ומשפחתו
פינגערער שמואל ומשפחתו
פיש מענדל ומשפחתו
ד״ר פרוכט ומשפחתו
משפחת פירטעל (ביטקאב)

צ

צווירן מנדל ומשפחתו
צווארן פוגה ומשפחתה
משפחת צ׳ייקל
משפחת צאנגער
צין מנשה ומשפחתו
צוידערער זיינבל ומשפחתו
צוידערער משה ומשפחתו
צוידערער אהרן ומשפחתו
משפחת צווייפלער

ק

קליינער בנימין ומשפחתו
ד״ר קאלמוס ומשפחתו
קערן יוסף ומשפחתו
קערן מניה ומשפחתה
קערן אדלה ומשפחתה
קערן דוד
קנאל הערש ומשפחתו
קנאל שמעון ומשפחתו
קנאל לייב ומשפחתו
קנאל וילי ומפשחתו
קנאל יוסף ורחל (מאידאן גורני)
קנאל ישראל ולאה (מאידאן גורני)
משפחת קימערלינג
קריגעל יצחק ומשפחתו
קריגעל שלום ומשפחתו
קריגעל אשר ומשפחתו
ד״ר קאנפער ומשפחתו
קאפעלמאן משה ומשפחתו
קאפעלמאן מנדל ומשפחתו
קווארטלער ישראל ומשפחתו
קאסווין הרש מנדל ומשפחתו
קראמער בנימין ומשפחתו
קריינדלער הערש ומשפחתו
קריגעל אברהם ומשפחתו
משפחת קארענבליט
קרעסל שלמה ומשפחתו
קריגעל מנדל ומשפחתו
קורץ הרש ומשפחתו
קריינדלער הרש ומשפחתו

ר

רינצלער לייב ומשפחתו
רעדלער ברל ומשפחתו
רום מיכאל ומשפחתו
רום הרצל ומשפחתו
רום אברמציה ומשפחתו
רובין עובדיה ומשפחתו
רום דוליו ומשפחתו
רום אלעזר ומשפחתו
רום אדולף ומשפחתו

ש

ד״ר שאהל ומשפחתו
שטאמלער חיים ומשפחתו
שאפער חיים ומשפחתו
שיינער שמואל ומשפחתו
משפחת שפרוך
משפחת שאטנער
משפחת שפיגעל
משפחת שעכטער
משפחת שפינדעל
שטאהל אלי וסובל (מאידאן גורני)
משפחת שעכטער
מרים שיינער ומשפחתה

שחקני כדורגל ב„הכח״

שניספו בשואה בנדבורנה:

ברענער אוזי
בארטפעלד מקס
ברומבערגער שמעון
דיאמאנט מוניו
האמבורגער יוסף
פוקס יהושע
פישער נתן
ראטשפרעכער שעיה
ראטפעלד בוניו
ראטשטיין משה
ראטשטיין שלמה
ביטקאווער מקס.

☆

יהודי פסיצנה, שנרצחו
ע״י הרוצחים הגרמנים ועוזריהם
ולא נשאר מי שייזכירם

ברטה גולדשטיין
בנותיה: פרידה, איטקה, יעקב
יוסף גולדשטיין
אשתו וילדיהם
מנדל ויזל
בנו אלתר
משה טישנקל
בתו רייזל
אברהם לב
אשתו פייגה ובתם גיטל
חנניה פייער
אשתו פייגה ובנותיהם
ישראל פטרובר ובתו
יצחק פוקס
יומק ושרה
אנצל פישר
חונה צאלער
אשתו ובתם
צילה קנול
שמואל קנול
אשתו ובתם
ישראל קיניגל
פריידה קיניגל
בניהם: פישל, יואל
בתם: בלומה
מאיר קליין
אשתו ובנותיהם.

לזכר עולם

אבי **אבוש אברהם** (אברהמצי)
אמי **אבוש הינדה**
אחי **אבוש בנימין** (זיידע)

יהי זכרם ברוך!

נרצחו ע״י הצוררים הנאצים
בנדבורנה

המנציח:

אבוש מנחם (מנדל) ז״ל

ישראל — חיפה

לזכר עולם ליקירי

אבי **בצלאל אנגלברג**
אמי **פני**
אחותי **רבקה**
אחי **שלמה**
סבתי **שרה אסתר**
דודי **פייבל מאיר** ומשפחתו
דודתי **חיה** (קלרה) ומשפחתה
דודתי **פרל סובל** ומשפחתה
דודתי **הינדה גרייף** ומשפחתה
דודי **רויזה ואלטר רטצר** ומשפ.

נרצחו ע״י הצוררים הנאצים ועוזריהם

המנציחה:

אפשטין לאה ז״ל
לבית אנגלברג

ישראל — תל־אביב

צום אייביקן אנדענק מיין משפחה

אומגעקומענע אין די טעג פון שואה

אודעלסמאן בריינע

אודעלסמאן מאיר

לאקער גיטעל

לאקער שרה

מלכה

זכרונם לברכה

פאראייביקט:

אודעלסמאן גרשון

ישראל — רחובות

אין שטענדיקן טרויער און אין
הייליקן אנדענק נאך מיינע טייערע

מוטער — **אבאש קראנציע**
א טייערע נשמה פון א יידישער מאמע
מיט לייב און לעבן איבערגעגעבן
פאר איהר מאן און קינדער.

שוועסטער — **אבאש רבקה** (רעבעקה)

אומגעבראכט דורך די נאצישע רוצחים
דעם 6 אקטאבער 1941
אין נאדווארנא

איהר וועט תמיד בלייבן אין מיין זכרון

ת׳ נ׳ צ׳ ב׳ ה׳

פאראייביקט אין צער

רפאל אבאש
אמעריקה — באסטאן

צום
אייביקן אנדענק
פאר מיין
משפחה

מיין פאטער **יצחק אוישוסמאן** ז״ל
מיין מאמע **רחל אוישוסמאן** ז״ל

מיין שוועסטער **העניע אורמאן** ז״ל
מיין שוועסטער **גיטל אוישוסמאן** ז״ל

אומגעבראכט אין דער צייט פון חורבן אין נאדווארנא

פאראייביקט דורך

חנה פערל
ארה״ב — ניו־יורק

אין שטענדיקן טרויער

נאך מיינע טייערע, וועלכע זענען אומגעבראכט געווארן
פון די דייטשע מערדער

מיין מאמע **רחל אדעלסבערג**
מיין פרוי **פייגע (ברומבערגער)**
אונזער קינד **זכריה** (צוויי יאהר אלט)
מיין ברודער **יוסף ברומבערגער**
זיין פרוי **רייזע לאה**
מיין שוועסטער **ברכה אדעלסבערג**

יצחק ברומבערגער (בייגעלבעקער) מיט דער משפחה
ברציה שעכטער מיט זיין משפחה
מענדל גלינער מיט זיין משפחה
שלום קריגעל מיט זיין משפחה
יוסף לערנער מיט זיין משפחה

ז כ ר ו נ ם   ל ב ר כ ה

פ א ר א י י ב י ק ט :
דוד שמחה אדעלסבערג

צום אייביקן אנדענק

פון מיינע נאהנטע

פרוי **אתלה באלאבאן**
זאהן **לודוויג באלאבאן**
שוויגער **סבינה וויינבערג**
פעטער **אלתר יעקעל**
שוואגער **פינציו הירש**
שוועגערן **אסתר הירש**

זכרונם לברכה

אלע אומגעבראכט אין דער צייט פון חורבן אין נאדווערנע

פאראייביקט:

הענריק באלאבאן ז״ל
חיפה — ישראל

לזכר עולם ליקרי

אבי **באדלר שמואל**
אמי **במבול שרה**
אחותי **באדלר סלי**
אחי **במבול־באדלר בן ציון**
אשתו ושני ילדים
דודתי **באדלר אידיס**
בת דודתי **באדלר פרומה**
בן דודי **באדלר אלי**
בן דודי **באדלר ישראל**
בת דודתי **מורגנשטיין פייגה**
שני בניה **זיידה ואבא**

ת.נ.צ.ב.ה.

נרצחו על ידי הצוררים הנאצים ועוזריהם

המנציחה:

מינה טשלר
לבית במבול־באדלר
קרית־מוצקין — ישראל

יד ושם לזכר יקירינו הבלתי נשכחים

הנאהבים והנעימים בחייהם, ובמותם לא נפרדו

אשר נהרגו על קדוש השם בשואה האיומה,
על ידי הנאצים הארורים וגרוריהם

יוָדע בגויים לעינינו נקמת דם עבדיך השפוך

בגן־עדן תהא מנוחתם

אבינו מורנו, ר׳ **מרדכי** בן ר׳ נחום **בלאופלד**

אמנו היקרה, מרת **ליפשה** בת יוסף מבית ברנד

אחותנו האהובה, **שרה צילה** בת ר׳ מרדכי, קרמר

בת אחותנו התמימה והחמודה, **ברכה** בת ר׳ אברהם

גיסנו, הישר באדם ר׳ **אברהם** בן מרת ברכה קרמר

תהא נפשם צרורה בצרור החיים

המנציחים:

הבת **מלכה אדר מבית בלאופלד**

הבן **זאב בלאופלד**

הבן **ד״ר משה בלאופלד**

הבן **יעקב אשר בלאופלד**

חיפה מנחם אב תשל״ה

לזכר משפחתי היקרה

שניספה בימי השואה בנדבורנה

משפחת ברנדס

אבא	ישראל ברנדס
אמא	גיטל ברנדס
אח	מוניה ברנדס
אחות	ברטה ברנדס
אחות	סימה ברנדס
אח	דוד ברנדס
אחות	שיינדל ברנדס
אחות	נחה ברנדס
בן דוד	איציק לוי
בת דודה	סלי ויזנר

זכרונם לברכה

ת. נ. צ. ב. ה.

המנציחה:

דבורה וידנפלד (ברנדס)

קרית־מוצקין — ישראל

גל־עד

לצאצאי משפחת **ביקל וולוול**

יוסף — היה גר בוינה
יהושע — בנדבורנה
גרשון — בנו
זיגמונד — (ברלין) נהרג בברגן־בלזן
מלי — אשתו
פרידל — הבת
משולם — היה גר בטלומץ'
שושנה — אשתו
הרש לייב — בנדבורנה
שרה — אשתו
וולף — הבן
מיכאל — הבן
שאול — הבן
אשר זליג — בנדבורנה
שרה — אשתו
שושנה — הבת
רות — הבת
מיכאל — בנדבורנה
ביילי — אשתו
לוניק — הבן

כולם נרצחו ע"י הצוררים הנאצים

יהי זכרם ברוך

המנציחים:

משפחות ביקל
בישראל

א מצבה פאר מיינע ליעבע

וועלכע זענען אומגעקומען

פון די דייטשע רוצחים אין נאדווארנא

מיין פאטער — **משה ביטמאן**

מיין מאמע — **ביילע ביטמאן**

מיין שוועסטער — **גיטל (גיזיע)**

מיין שוועסטער — **חנה**

מיין ברודער — **יעקב**

זכרונם לברכה

ת. נ. צ. ב. ה.

משפחת ביטמאן

פאראייביקט:

סאם ביטמאן

ניו־יורק — ארה״ב

גל־עד למשפחתי היקרה

אמא — **צפורה בלכר**

אחות — **עטל בלכר**

אח — **פייבוש בלכר**

דוד — **משה רוזנברג**

בנות דודות — **בבציה וחיה רוזנברג**

זכרונם לברכה

ניספו בשואה בנדבורנה

המנציח:

שמעון בלכר

גבעתיים — ישראל

צום אייביקן אנדענק

אונזער פאטער **שלום בערגער** ז״ל

אנזער מאמע **ריסיע בערגער** ז״ל

אונזער שוועסטער **איטיע בערגער** ז״ל

איהר מאן **חיים גרויער** ז״ל

זייערע צוויי קינדער ז״ל

ת. נ. צ. ב. ה.

אומגעבראכט דורך די דייטשע רוצחים
אין דער צייט פון חורבן אין נאדווארנא

שלום בערגער און זיין פרוי ריסיע

חיים גרויער און זיין פרוי איטיע

פאראייביקט דורך:

שלמה בערגער

שמואל בערגער

יעקב בערגער

יהושע בערגער

לזכר משפחתי היקרה

שנרצחו ע"י הנאצים הצוררים ועוזריהם בשואה בנדבורנה

אבי **יוסף מאיר בנדלר**
אמי **פריבה בנדלר**
אחותי **פרידה** ובעלה **משה**
ילדיהם **נתן, צילה**
אחותי **זוסיה**
אחי **ישראל**
אחי **אהרן**

יהי זכרם ברוך

ישראל בנדלר ז"ל

המנציחה:

ויטיה גרוסמן (בנדלר)
גבעתיים — ישראל

לזכרון נצח

אבי: **גינזברג ניסן**
ליטנר שלמה
ליטנר פיגה
ליטנר משה חיים
שפינדל אברהם בן חיים
אשתו: **שפינדל שרה**
בנם: **שפינדל חיים**
בנם: **שפינדל יהודה**
גוטליב משה
אשתו: **גוטליב בלומה**

ת. נ. צ. ב. ה.

ניספו ע"י הצוררים הנאצים בנדבורנה

המנציח:

נצר (גינזברג) אורי
חיפה — ישראל

לזכר עולם

למשפחתי היקרה

שניספו בשואה ע"י הנאצים ועוזריהם בנדבורנה

אבי **חיים גראואר**

אמי **פרומה גראואר**

אחי **הנריק גראואר**

אחי **שמעון גראואר**

אחותי **סלקה גראואר**

אחי **פילו גראואר**

אחותי **רבקה גראואר**

אחי **גרשון (זיידלה) גראואר**

יהי זכרם ברוך

ת. נ. צ. ב. ה.

הנריק גראואר ז"ל

שמעון גראואר ז"ל
ואשתו לוטקה ז"ל

סלקה גראואר ז"ל

פילו גראואר ז"ל

המנציח:

ישראל (איסקה) גראואר

חיפה — ישראל

לזכר עולם

אבינו — **אברהם לייב גינזברג**

אמנו — **הינדה גינזברג**

אחותנו — **שרה גינזברג**

יהי זכרם ברוך

כולם נרצחו ע״י הצוררים הנאצים ועוזריהם
בימי השואה בנדבורנה

המנציחים:

שמואל גינזברג ז״ל
חיה זיינפלד (גינזברג)
מרדכי גינזברג
חיפה, רמת־דוד — ישראל

משפחת לייב גינזברג

לזכרון נצח

אשתי — **רחל** בת לאה **גינזברג**

בתי — **פעוטה**

חותנת — **לאה הרץ**

גיסי — **יוסף הרץ**

גיסי — **יוסף ראפ**

גיסתי — **אסתר ראפ**

וילדיהם

ת. נ. צ. ב. ה.

ניספו בשואה ע״י הנאצים ועוזריהם בנדבורנה

המנציח:

שמואל גינזברג ז״ל
חיפה — ישראל

צום אייביקן אנדענק

מיין פאטער פּיניע דייטשער
מיין מאמע חנה דייטשער
מיין שוועסטער מאלציע (קערנער)
מיין שוואגער לודוויג קערנער
די קינדער מארטא (12), מאנעק (5)
מיין שוועסטער לייקע (העכט)
מיין שוואגער מאטעס העכט
די קינדער לאנעק (21) מאנעק (17)

זכרונם לברכה

אלע אומגעבראכט דורך די דייטשע רוצחים

פּיניע דייטשער ז״ל מיט זיין משפחה

פאראייביקט:

ד״ר יעקב דייטשער
ניו־יורק — ארה״ב

גל־עד לזכרם של יקירי

אבא נתנאל דרימער
אמא חוה דרימער
אח ברוך דרימער
אחות שרה דרימער
גיס דוד צאודערער
בן אחותי מרדכי צאודערער
דוד זלמן דרימער
דודה חנה דרימער
בן דוד שמעון דרימער
בן דוד ברוך דרימער

כולם נרצחו ע״י הצוררים הנאצים

ת. נ. צ. ב. ה.

המנציח:

פרץ דרימער ז״ל
תל־אביב — ישראל

לזכרון נצח

הורי היקרים מנדבורנה

שנאלצו לברוח מפאת הכיבוש הרוסי לקולומיה
ושם ניספו בשואה

אבי — בערל דאקס
אמי — ברטה דאקס
סבי — ישראל גרבלר
סבתא —ביילה גרבלר
אחותי — לאה דאקס
אחותי — חנה דאקס

משפחת בערל דאקס

זכרונם לברכה

ת. נ. צ. ב. ה.

המנציחה:

תמר (פרידזיה) גבעול
מהבית דאקס
חיפה — ישראל

לזכרון נצח

למשפחתי היקרה

שנרצחו ע״י הגרמנים

בשואה בנדבורנה

אבי — **יוסף דרימר**

סבי — **הרב יצחק דרימר**

אמי — **רחל דרימר**

אחותי — **שנציה דרימר**

משה דרימר

ברײנה טײטלבױם

ישראל טײטלבױם

זכרונם לברכה

ת.נ.צ.ב.ה.

המנציח:

מנדל דרימר

בולטימור — ארה״ב

לזכר עולם

יזכור ה׳ את הקדושים והטהורים

שנרצחו ע״י הרוצחים הגרמנים ועוזריהם

וביניהם גם אחותי הצנועה

חנצי

בת אאמו״ר

יקותיאל זלמן חיים ז״ל

ובעלה שהיה טוב לשמים וטוב לבריות

שלמה

בן מנדל **קרסל** ובנם לײב,

אחותי הצנועה — **בלומא**

ובעלה החסיד — **מנדל היבנר**

בן יצחק ובתם ובנם,

אחותי — **הנצי** ובעלה ובתם

אחותי — **אטקא**

אחותי — **רײזל** ובעלה

תנצב״ה

המנציח:

הרב שמואל היבנר

ברוקלין — ארה״ב

גל־עד

לזכר משפחת הרץ

אבינו — **אפרים יוסף הרץ**

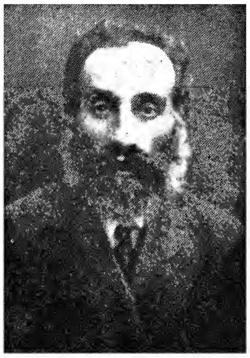
אמנו — **מרים**

אחותנו — **גולדה** ובני משפחתה

אחותנו — **ינטה**

אחותנו — **דבורה**

אחותנו — **נסיה** ובעלה

זכרונם לברכה

כולם נספו בימי השואה בשנת 1941

בנדבורנה

המנציחים:

מנחם הרץ

אריה הרץ

זלמן הרץ

ישראל — חיפה

גל עד לזכרם של קרובי

חיים הרץ ומשפחתו
נפתלי הרץ ומשפחתו
שניספו בשואה בנדבורנה

רחל שכטר (לבית **הרץ**)
בעלה **מאיר שכטר**
בנם **ראובן**
שניספו בגיטו ורשה

★

לאה ברכר (לבית **הרץ**)
נפטרה בתל־אביב, ח׳ בכסלו תשל״ד 1974

זכרונם לברכה

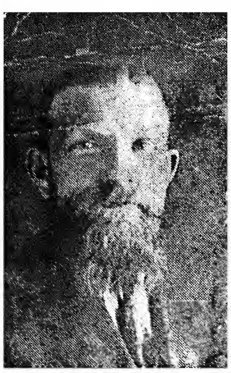
ת. נ. צ. ב. ה.

המנציח:

ד״ר משה הרץ
חיפה — ישראל

לזכר משפחתי היקרה

שניספו בשואה בנדבורנה בסוכות 1941

אבי **שלמה הלר**
אמי **ליבה הלר**
אחי **יוסף הלר**
דודתי **ברטה הלר**

זכרונם לברכה

המנציח:

אברהם (בומק) הלר
המעפיל — ישראל

ג ל ע ד ליקירינו

שנרצחו בשואה ע"י הנאצים ועוזריהם בנדבורנה

אבינו — **חיים האנדעלסמאן**

אמנו — **ויטיה האנדעלסמאן**

אחינו — **יעקב האנדעלסמאן**

אשתו — **הלנקה** (זאלצמאן)

אחותנו — **מינה סאמעט**

בעלה **יוסף**

אחינו — **ברוך האנדעלסמאן**

זכרונם לברכה

ת.נ.צ.ב.ה.

משפחת האנדעלסמאן

המנציחות:

חיה אסף (האנדעלסמאן), ירושלים
פפה מנישביץ (האנדעלסמאן), חיפה

מצבת זכרון ליקירי

שניספו בשואה ע"י הרוצחים הגרמנים
ועוזריהם האוקראינים בנדבורנה

אבי — **מרדכי יצחק** (זיידע) **זאמלער**
נפטר בשנת 1940 (בימי הכיבוש הסובייטי)

אמי — **חנה זאמלער** (רוזנהק)

אחי — **שמואל זאמלער**
אשתו — **רחל**

אחי — **יעקב זאמלער**
אשתו — **צילה**

אחותי — **בבצי (ברטה) לומער**
בעלה — **שלמה**

אחותי — **בילה ביקעל**
בעלה — **מיכאל**

אחותי — **מרים זאמלער**

גיסי — **שלמה הרזאם**

יהי זכרם ברוך

ת.נ.צ.ב.ה.

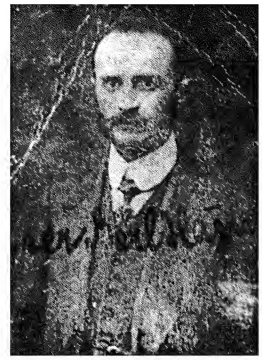
משפחות: זאמלער והנדעלסמאן

המנציח:

גבריאל אסף (זאמלער)
ירושלים — ישראל

לזכר משפחתי היקרה

שניספו בשואה בנדבורנה

אבי **לייזר ברל המבורגר**

אמי **מלכה המבורגר** (קורץ)

דודי **אברהם המבורגר**

(נכה מלחמת העולם הראשונה)

נהרג במונסטרצ׳ני ליד סולוטבינה

המנציח:

ד״ר שמעון המבורגר
חיפה — ישראל

צום אנדענק פאר אונזער משפחה

וועלכע זענען אומגעקומען ביי דער אקציע

אין נאדווארנא

שלמה (סאלאמאן) **הארטמאן**
גיטל הארטמאן (פאגעל)
קלרה הארטמאן
סאלקא הארטמאן

יעקב וויזעל
הענציע וויזעל (ווייץ)
ניסן, פרידה, שרה, אברהם,
זלמן שאול

זכרונם לברכה

פאראייביקן:

הארטמאן — וויזעל
אורוגוואי

לזכרון עולם ליקירי

שנרצחו ע"י הצוררים הנאצים

בנדבורנה

אבי	בנימין הלפרין
אמי	רוזה הלפרין
אחי	הרש הלפרין
אחי	חיים מנדל (מוניו) הלפרין
חברה	תולה הלפרין
אם של תולה	חנצ'ה קירשנבוים
אחותי	ברטה רוזמן
גיסי	יעקב רוזמן
אחותי	סימה דבלינגר
גיסי	דוד דבלינגר

ובני ביתם

יהי זכרם ברוך

משפחת הלפרין הענפה 4 דורות בנדבורנה

המנציח:

מקס הלפרין

כפר־מסריק — ישראל

אין אייביקן אנדענק
פון מיין משפחה

אומקעקומענע פון די דייטשע רוצחים

חיים לייב גאלדשטיין

די פרוי — **רייזל** (הירש)

די טאכטער — **רבקה**

דער זוהן — **הערש**

לייבוש הירש

די פרוי — **הינדה** (צאודערער)

דריי קינדער

זכרונם לברכה

פאראייביקט:

דוד הירש

ניו־יורק — ארה״ב

לזכר עולם

אבי — **יעקב הירש**

אמי — **קלרה הירש**

אחים — **לייזר הירש**

חיים הירש

בן ציון הירש

זכרונם לברכה

נרצחו על ידי הצוררים הנאצים

בנדבורנה

המנציחה:

רוזה פרידלנדר (הירש)

רחובות — ישראל

אין אייביקן אנדענק

אונדזער פאטער **אורי הארוויץ**
אונדזער ברודער **משה הארוויץ**
אונדזער ברודער **יהושע הארוויץ**
אונדזער שוועסטער **טויבע בערגער־הארוויץ**

זכרונם לברכה

דערמארדעט דורך די דייטשן

פאראייביקט:

רבקה הארוויץ־טשילאוויץ
פערל הארוויץ־טשילאוויץ
בערל הארוויץ

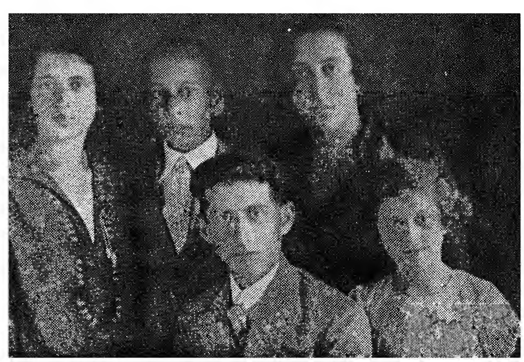
בראנקס — ארה״ב

מצבת זכרון
למשפחתי היקרה שניספה בשואה

ע״י הגרמנים הנאצים ועוזריהם בנדבורנה

אבי **יוסף וינברג**
אמי **סימה לאה וינברג** (אבוש)
אחי **פנחס (פינצו) וינברג**
אחותי **פרידזיה וינברג**
אחי **נתן (נוניו) וינברג**
אחותי **חיה וינברג**

יהי זכרם ברוך

ת. נ. צ. ב. ה.

המנציחה:

בלציה שטרן (וינברג)
חיפה — ישראל

א לעבעדיקע מצבה

פאר מיינע ליעבע ועלכע זענען אומגעקומען
דורך די דייטשע רוצחים אין נאדווארנא

חיה פייגע וויזעל
מענדל וחנה פעטראוועד
יעקב ושרה רייטער
חנה רייטער
זייער קינד
פישל וראזא רייטער
זייער קינד
הערמאן וויזעל
די קינדער: **דוסיא, ראזיע, יעקב**
ד״ר **יוסף הארניק** מיט דער משפחה
ד״ר **קאנפער** מיט דער משפחה

זכרונם לברכה

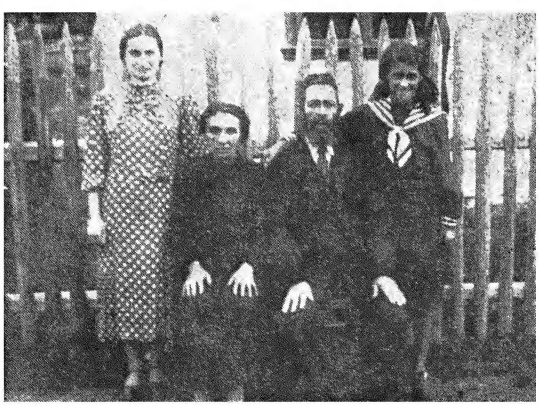
ת.נ.צ.ב.ה.

פאראייביקט:

פרידה טאהלער־וויזעל
געניה וויזעל־פאהארילעס
ניו־יורק — ארה״ב

לזכר משפחתנו היקרה

שניספו בשואה ע״י הרוצחים הגרמנים ועוזריהם בנדבורנה

אמנו **רייזל ויזל**
אבינו **משה ויזל־גרובר**
אחותנו **דינה ויזל**
דודנו **זיידה ויזל**
בניו **אבא, דוד**
משפחת **גרובר** מדלטין

יהי זכרם ברוך

ת. נ. צ. ב. ה.

המנציחות:

רחל שיפריס (גרובר־ויזל)
אסתר פרסי (גרובר־ויזל)
חיפה — ישראל

לזכרון נצח למשפחתנו היְקרה

משפחת ולקר

האב: יצחק ולקר

האם: מטל ולקר

האחיות: הוגה, זלדה, סוסיה, נחומה והילדים

האח: יוסף ולקר

גיסים: שמואל, חיים, לייבוש, צבי

נכדים: פייגה, בום, אינגה, הרשל

זכרונם לברכה

כולם ניספו בשואה ע״י הרוצחים הגרמנים הנאצים ועוזריהם

אמא שלנו

אמא שלנו היתה צדיקה. היתה עוזרת תמיד ליהודים עניים. בחורף, היתה דואגת שהבתים של העניים יהיו מחוממים, וכן היתה מכינה לעניים חלות לשבת. יחד עם פייגה צוידרר ז״ל היו עורכות חתונות לילדים מעוטי יכולת. עשו הכל בסתר ובשקט שאף אחד לא ידע ולא על מנת לקבל פרס. הבית שלנו, היה תמיד פתוח לחלוצים. בביתנו היה בית ספר לעברית. כזה היה הבית שלנו.

סוסיה ולקר ז״ל

המנציחים:

חיים ולקר
ישראל ולקר
חיפה — ישראל

צום אייביקן אנדענק
נאך מיינע ליעבע

מיין פאטער **אנטשל ווינטער**
מיין מאמע **רעכל ווינטער**
מיין ברודער **משה**
מיין ברודער **חיים**
מיין שוועסטער **דבורה**

זכרונם לברכה

אלע אומגעקומען פון די דייטשע מערדער אין נאדווארנא

פאראייביקט:

יוסף ווינטער־הארץ
ניו־יורק — ישראל

צום אייביקן אנדענק
נאך מיינע טייערע

חנה ווייץ ז״ל

מיין מאמע **עטיע ווייץ**
מיין שוועסטער **חנה ווייץ**
מיין שוועסטער **צילע ווייץ**

זכרונם לברכה

אלע אמגעקומען דורך די נאצישע רוצחים

פאראייביקט:

הענרי ווייץ
ניו־יורק — ארה״ב

גלעד לנשמות יקירי

אבי דוד ליב וילנר
אחותי פסיה ינטה (פפי) וילנר
גיסי נפתלי וילנר
עם שני בניהם
אחותי מירלה בירנבוים
גיסי משה בירנבוים
אחי משה וילנר ואשתו

זכרונם לברכה

כולם ניספו בימי השואה והחורבן

השם ינקום דמם

ת.נ.צ.ב.ה.

המנציח:

הרב בנימין וילנר
נהריה — ישראל

א מצבה פאר מיינע ליעבע

ברודער גדליה שמידמייער
זיין פרוי ריינע און דריי קינדער
ברודער משה ווייץ זיין פרוי פרידע
ברודער חיים גריפעל זיין פרוי פעסיע
זייער זאהן
שוועסטער שיינדל וויזנער (שמידמייער)
איהר מאן אברהם — פינף קינדער
שוועסטער ראזע קארענפעלד־גריפעל
איהר מאן בצלאל

זכרונם לברכה

אלע אומגעקומען דורך די דייטשן אין נאדווארנא

פאראייביקט:

פרידע וויינבערג־גריפעל
ארה״ב

לזכר משפחתי היקרה

שלמה וילנר

אשתו **שרה** (לבית וידנפלד, מסכרוניצה)

משולם זושא וילנר

אשתו **רגינה** (לבית ליברמן, מרוז'ניאטוב)

בנם **יולק**

הרש וילנר

אשתו **בלנקה** (לבית פרנקל, מקולומיה)

בתם **מתילדה**

נפתלי וילנר

אשתו **פפי** (לבית וילנר)

בניהם **משלי, הרשלי**

משה וילנר

אשתו **עטל** (לבית מאוטנר)

בתם **טובה**

זכרונם לברכה

כולם ניספו בשואה ע"י הגרמנים הנאצים ועוזריהם

המנציח:

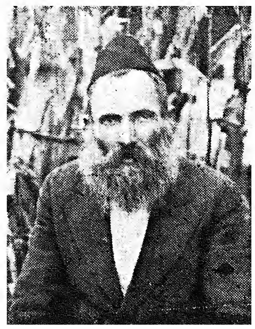
יצחק וילנר ז"ל

חיפה — ישראל

ג ל ע ד   ל י ק י ר י נ ו

שניספו בימי השואה בנדבורנה

אליעזר ורייצה זייטל
חוה זייטל ובעלה
זלמן ולייצה זייטל
אתי זייטל
שרה זייטל
נחום זייטל
דוד יצחק זייטל
אירה זייטל

הנכדים:
נטה, מאיר, אליעזר (לייזר), **מאיר**
חיים לייב גולדשטיין
רייזל גולדשטיין בנם ובתם

לזכרם של משפחת זייטל

משפחה עניפה — בניה בנותיה חתניה וכלותיה הנכדים והנכדות עיר החדשה נייע שטאט אנשי עמל ומסורת אשר חיו במשך דורות על שפתם האידישאית הטהורה.

הבנות הצעירות **אתי ושרה** הבנים **נחום, דוד ואירה** אשר הצטרפו לתנועות נוער עם גל ההתארגנות של הנוער היהודי בכל פולין ותקוותם היתה עליה לישראל אך לא זכו גורלם נחרץ יחד עם כל בני עירנו.

י ה א   ז כ ר ם   ב ר ו ך   ל ע ד

ה מ נ צ י ח ה :

פרידזיה זייטל־קנול
כלתה של רייצה ואליעזר
אלמנתו של בנם חיים אלי ז״ל
קבוץ עין־כרמל — ישראל

לזכר המשפחות זיינפלד-רוזנברג

שניספו ע"י הנאצים ועוזריהם בשואה בנדבורנה

אנשל זיינפלד

דוד זיינפלד

צבי (הרש) **זיינפלד**

יצחק זיינפלד

★

משה רוזנברג

אשתו **רבקה רוזנברג**

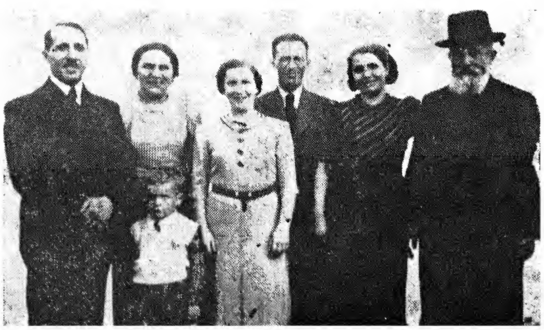
הבת **חיה רוזנברג**

הבת **פני** (בבציה) **רוזנברג**

חיים רוזנברג

בנו **פייביש רוזנברג**

זכרונם לברכה

משפחת רוזנברג

המנציחים:

ברטה זיינפלד (רוזנברג)

שלמה זיינפלד

נתניה — ישראל

לזכרון עולם

צילה אקרלינג

בעלה **זיינפלד קופל**

הבן **זיינפלד אהרן** (הסיוו)

בלה אקרלינג

בעלה **קנול נפתלי** (נילוס)

זכרונם לברכה

כולם ניספו בשואה ע״י הנאצים ועוזריהם

המנציחה:

יהודית ליפשיץ (אקרלינג)
תל־אביב — ישראל

א מצבה פאר מיין משפחה

מיין פאטער **חיים זילבער**

מיין מאמע **יענטע זילבער**

מיין ברודער **לייב זילבער**

מיין ברודער **עובדיה זילבער**

זכרונם לברכה

אומגעקומען פון די דייטשע רוצחים אין נאדווארנא

פאראייביקט:

מאלציע זילבער
ניו־יורק — ארה״ב

מצבת זכרון

למשפחתי היקרה

שנירצחו ע"י הנאצים ועוזריהם בשואה בנדבורנה

סבי **חיים ביקל**

סבתי **בלומה ביקל**

אבי **זליג יורמן**

אמי **חנה יורמן**

אחותי **מלציה יורמן**

אחי **זוסיה יורמן**

דודי **עובדיה ביקל**

אשתו **צ'רנה ביקל**

ילדיהם **לוסיה, הרש מנדל, גרשון**

זכרונם לברכה

ת.נ.צ.ב.ה.

לוסיה ביקל ז"ל

המנציח:

גרשון יורמן

חדרה — ישראל

פאר מיין משפחה וועלכע זענען אומגעקומען

פון די דייטשע רוצחים אין נאדווארנא

מיין מאמע **עטל יונג**
מיין שוועסטער **חיינע יונג**
מיין ברודער **פישל יונג**
זיין פרוי **רוזיא,** זייער זאהן **שאול**
מיין ברודער **יוסף יונג**
זיין פרוי **רחל** (בראנדעס)
זייער זאהן **סאלעק**
מיין שוועסטער **רבקה יונג**
דער מאן **לייב לייער**
זייערע צוויי זוהן **סאלעק, חיים אייזיק**
מיין מימע **גענענדל**
איהר מאן **לייב הילמאן**

זכרונם לברכה

פאראייביקט:

מיסיע בערגער (יונג)
טאראנטא — קאנאדע

מצבת זכרון למשפחתנו היקרה

שנרצחו על ידי הנאצים ועוזריהם בנדבורנה

אמנו **כץ רחל**
אחותנו **כץ** (גרסטנהבר) **גולדה**
גיסנו **גרסטנהבר אייזיק**
ילדיהם
אחותנו **כץ ז'ניה**

צווירן דינה (כץ)
הרץ שמשון
הרץ אליהו
הרץ נחמה
הרץ שמואל

זכרונם לברכה

המנציחים:

מבה נבנצל (כץ)
ישראל כץ
מנחם (מנדל) כץ
צילה גלס (כץ)

לזכרון עולם

למשפחתנו היקרה

שנרצחו ע"י הנאצים ועוזריהם בשואה בנדבורנה

אחינו **יהושע כהנא**

אשתו **רוזה כהנא**
(לבית קראוס מסטניסלבוב)

בתם **הינדה**

בן דודנו **משה קרעסל**
אשתו **ביילה קרעסל** (טענענבאום)
ילדיהם **רבקה, לייבוש, שפרה,**
מנדל, מיכאל

זכרונם לברכה

ת.נ.צ.ב.ה.

המנציחים:

רבקה לוי (כהנא)
שמואל (שמלקה) כהנא
רלה קנול (כהנא)
רחל פישלר (כהנא)
חיפה — ישראל

מצבת זכרון ליקירי

שניספו בשואה ע״י הרוצחים הגרמנים הנאצים ועוזריהם

אבי **אברהם לוי**

אמי **רבקה חיה לוי** (לבית וואנדערמאן)

אחי **יוסף לוי**, אשתו **לאה לאנגסנער**

ילדיהם: **רבקה, מאיר**

אחותי **קריינצע לוי**, בעלה **וולוול יעגערמאן**

ילדיהם: **חיה, רחל, זיידע**

אחי **ישראל לוי** (נפטר בשנת 1925 בנדבורנה)

אשתו **באבציע קנאל**

ילדיהם: **בוני, רבקה**

אחי **איציק לוי**, אשתו **סימה** (בראנדעס)

ושני ילדיהם

אחותי **אסתר לוי** (בארא־ן)

ילדים: **רענאטע, ווערא**

אחי **וולף לוי** (נפטר בירושלים)

דודי ד״ר הרב **משה וואנדערמאן** (ווינה)

אשתו **ציפי וואנדערמאן** (ווינה)

— • —

איציק לייזער וואנדערמאן (ראפאילאווא)

אשתו **באבע** (לבית הארץ)

בניהם **הערש וואנדערמאן**

יוסף וואנדערמאן

אלתר וואנדערמאן

מענדל וואנדערמאן

חנה וואנדערמאן

זיידע וואנדערמאן (נפל באיטליה בעת המלחמה 1918)

— • —

מלמדים בנדבורנה:

ר׳ **יוסף בר דרימער**, אשתו **פריידע ייטה**

ר׳ **בנימין אליעזר**

זכרונם לברכה

ת.נ.צ.ב.ה.

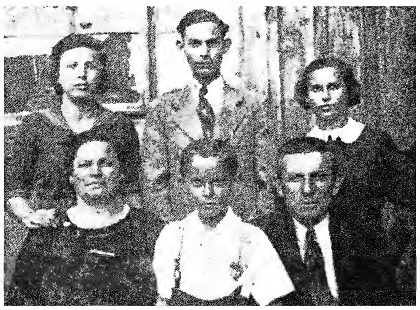
המנציחים:

חיים לוי

שלמה לוי

לזכר משפחתנו היקרה

שנרצחו ע"י הגרמנים הנאצים ועוזריהם בשואה בנדבורנה

משפחת ארליכמן־צווירן

רחל ארליכמן (צווירן)
ברצי ארליכמן
מלכה צווירן
גיטל צווירן

★

משפחת לוקר

הסיה לוקר
ליאון לוקר
דבורה לוקר
יחיאל לוקר
מוניש בנט

זכרונם לברכה

ת.נ.צ.ב.ה.

המנציחים:

צילה ויצחק לוקר
ירושלים — ישראל

צום אייביקן אנדענק
פאר מיין משפחה

וועלכע זענען אומגעקומען פון די דייטשע רוצחים
אין נאדווארנא

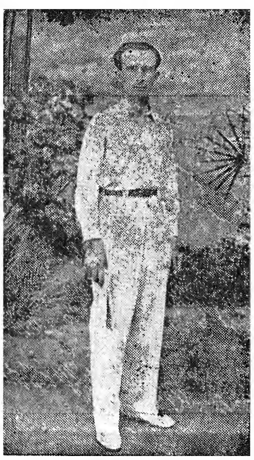
מיין מאמע **פייגה ריבה לאמפעל** (ראליבער)
מיין ברודער **סאנע לאמפעל**
מיין ברודער **ישראל לאמפעל**
מיין שוועסטער **רייזל צוידערער** (לאמפעל)
מיין שוואגער **סאנע צוידערער**
זייערע פיר קינדער

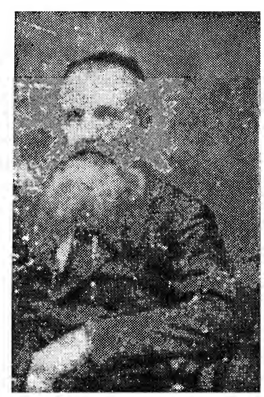
✶

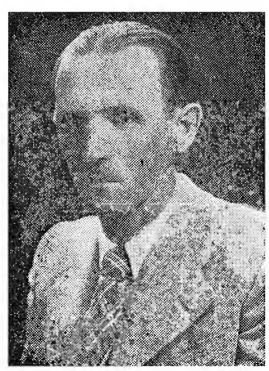
מיין פאטער **פרץ לאמפעל**
(געשטארבן אין נאדווארנא אין יאהר 1922)

זכרונם לברכה
ת.נ.צ.ב.ה.

פייגה ריבה לאמפעל

ישראל לאמפעל ז״ל

פרץ לאמפעל ז״ל

סאנע לאמפעל ז״ל

פאראייביקט:

אוסקאר לאמפעל
חיפה — ישראל

לזכר בני משפחתנו שניספו בשואה
ע"י הנאצים ועוזריהם

אבי	**אברהם טננבאום**
אמי	**רבקה טננבאום**
אחותי	**ברטה רינצלר**
גיסי	**בן ציון רינצלר**
אחי	**משה טננבאום**
אחותי	**שיינדל טננבאום**
בן אחותי	**שמואל רינצלר**
בן אחותי	**פייבל רינצר**
בן אחותי	**יעקב רינצר**
דודי	**משה יוראן**
בת דודי	**חנה יוראן**
בת דודי	**רבקה ברגמן**
בת דודי	**דבורה צירינג**
בת דודי	**ברטה שווארץ**
בת דודי	**רייזל יוראן**
בן דודי	**בנימין יוראן**
דודי	**נחום יוראן**
דודתי	**פרימטע יוראן**
בן דודי	**אבער יוראן**
בן דודי	**משה יוראן**
בת דודי	**שיינדל־רחל יוראן**
דודי	**יעקב יוראן**
דודתי	**פרידה יוראן**
בן דודי	**לייביש יוראן**
בת דודי	**חיה יוראן־מאוטנר**
בת דודי	**רבקה יוראן**
בן דודי	**חיים דוד יוראן**
בת דודי	**דבורה יוראן**
דודתי	**חנה ליבה ליכטמן**
דודי	**זלמן־הרש ליכטמן**
בת דודתי	**רחל ליכטמן**
דודתי	**שיינדל זיסר**
דודי	**זיסר**

המנציחה:

שושנה לנג (טננבאום)
מהעיר סולוטבינה
קרית־ים ג' — ישראל

לזכרון נצח

אחי **לייב לוקר** ורעיתו **פייגה**
ילדיהם **זלמן, מישה**
בנימין לוקר ורעיתו **גיטה**
בתם **פפי**
יעקב לוקר ורעיתו **לוצה שכטר**
בתם **רייזה**
אחיותי **חיה ויזל**
ילדיה **זלמן, בלה**
אלברט יוכבד ובעלה **אשר**
ילדיהם **זלמן, רובין, פסי**
שרה שטרייטמן ובעלה **הרש**
בנם **זלמן**

זכרונם לברכה

כולם ניספו בימי השואה

המנציח:

דוד לוקר
ירושלים — ישראל

צום אייביקן אנדענק
פאר מיין משפחה און מיינע פריינט

וועלכע זענען אומגעקומען דורך די דיידשע רוצחים אין נאדווארנא

מיין פאטער **מרדכי מיללער**
מיין מאמע **מרים מיללער**
מיין ברודער **יוסף מיללער**
מיין שוועסטער **שאנצי** (שיינדאלע) **מיללער**
מיין פריינט **יצחק** (איצי) **בריקעל**
זיין פרוי **דבורה**
מיין פריינט **דוד בערגמאן**

זכרונם לברכה

ת.נ.צ.ב.ה.

פאראייביקט:

יצחק מיללער
ניו־יורק — ארה״ב

צום אייביקן אנדענק
פאר אונזער אומפארגעסלעכע משפחה
וועלכע זענען דערמארדעט געווארן
דורך די דייטשע רוצחים אין נאדווארנא

אונזער מאמע — **שיינדל ביטמאן**

אונזער שוועסטער — **מלכה גרין**
איהרע צוויי קינדער

אונזער ברודער — **משה ביטמאן**
זיין פרוי **ביילע**
זייערע 4 קינדער

אונזער שוועסטער — **ציוויע הילמן**
איהר מאן **ברוך הילמן**
זייערע 3 קינדער

אונזער פריינדין — **רייזי איסרט**

זכרונם לברכה

שיינדל ביטמאן ז״ל

צביה וברוך הילמאן ז״ל

פאראייביקט:
קלרה מאלין
בלה מלין
ניו־יורק — ארה״ב

גל עד

לזכר משפחתי היקרה

שניספו בשואה על ידי הנאצים ועוזריהם בנדבורנה

אבי פוגל שמחה
אמי פוגל מרים
אחותי פוגל מתילדה
אחי פוגל אליעזר
אחי פוגל יוסף
אחותי פוגל חיה איידל
סבי אבנר אשר מאיר
דודתי קלג (אבנר) בתיה
דודי פוגל יהושע
אשתו רבקה ושלשה ילדים

אבנר יצחק
אבנר ברצי
אבנר קופל
אבנר איטה

זכרונם לברכה

ת. נ. צ. ב. ה.

המנציח:

יהודה פוגל
חיפה — ישראל

ג ל ע ד

לזכר משפחתי היקרה

אבי **יוסף פטרנקר**
אמי **מינה פטרנקר**
אחי **אלתר פטרנקר**
אחותי **דבורה פטרנקר**
אחי **מוניו פטרנקר**

זכרונם לברכה

כולם ניספו בימי השואה בשנת 1941 בנדבורנה

יוסף ומינה פטרנקר ז״ל

המנציחה:

הבת
גיזיה פטרנקר
חיפה — ישראל

צום אייביקן אנדענק

אונזער פאטער — **יצחק** בן שניאור זלמן **פעלזענשטיין**
אונזער ברודער — **רפאל** בן יצחק **פעלזענשטיין**
אונזער שוואגער — **הערש** בן יעקב **הארץ**
ייין זוהן — **שניאור** בן הערש **הארץ**
מיין מאן — **אריה לייב פיפער** (פון סטאניסלוי)
אונזער פעטער — **משה** בן שמעון **קאנפער**
אונזער פעטער — **משה** הכהן **אדלער**
אונזער מימע — **טילע** בת שמעון **אדלער**
אונזער פעטער — **משה צימערמאן**
אונזער מימע — **זיסל צימערמאן**

זכרונם לברכה

אלע אומגעבראכט דורך די נאצישע רוצחים

פאראייביקט:

דוד פעלזענשטיין
האנקע וואסערלויף (פיפער)
ניו־יורק — ארה״ב

אין אייביקן אנדענק
פאר מיינע עלטערן

וועלכע זענען אומגעקומען פון די דייטשע
און אוקראאינישע רוצחים אין נאדווארנא

מיין פאטער **יעקב פייער**

מיין מאמע **טאני פייער**

זכרונם לברכה

ת.נ.צ.ב.ה.

פאראייביקט:

דוד פייער
ניו־יורק — ארה״ב

לזכר משפחתי היקרה

שניספו בשואה על ידי הנאצים ועוזריהם בנדבורנה

אבי **דוד בריקעל**

אמי **אסתר בריקעל**

אחי **יצחק בריקעל**

אחותי **צירל רעגער** (בריקעל)

אחותי **דבורה בריקעל**

אחותי **חיה בריקעל**

זכרונם לברכה

המנציח:

אריה (לייב) פייאר (בריקעל)
גבעת־נשר — ישראל

לזכרון נצח למשפחתי היקרה

אבא **יוסף** בן נפתלי **פטרובר**
אחות **קלרה פטרובר**
בעלה **יצחק**
ילדיהם: **שרה, יעקב**
אח **מנדל פטרובר**
אחות **פפי פטרובר**
בעלה והילדים

זכרונם לברכה

כולם ניספו בשואה ונרחצו ע"י הגרמנים הנאצים ועוזריהם

המנציח:

זליג פטרובר
הרצליה — ישראל

לזכר בני משפחתי היקרים

שנספו בשואה באוטיניה

אמי **תיה צאודרר**
אחי **דוד צאודרר**
אחותי **צביה צילה צאודרר**
אחי **אריה צאודרר**

— • —

אבי **שמואל צאודרר** (נפטר בנדבורנה)

המנציחה:

מרים אודרוזינסקי (צאודרר)
קרית־מוצקין — ישראל

לזכר עולם

לאחיותי:

יוטה ומשפחתה

אלציה ומשפחתה

שנרצחו בידי הנאצים

ולאחותי **טונציה**

שנספתה בגולת סיביר

לזכר עולם

לבני משפחתי מהכפר ולשניצה

דודתי **ויטיה ונזר**

ובניה:

חיים דוד ומשפחתו

רייזיה ומשפחתה

בריינה ומשפחתה

שנרצחו ע"י הנאצים

המנציח:

דוד קרייצר
חולון — ישראל

לזכרון נצח

ליקירי שניספו בימי השואה

ע"י הנאצים ועוזריהם

קוסט יצחק — פאסיעטשנא
קוסט רחל "
קוסט ארנסט שרה "
ארנסט שוליק "
ארנסט שימאלי "
קוסט־לודמר בלימקה — נדבורנה
קוסט אפרים (פרעד) "
קוסט ארנולד (נולדזיא) "
לודמר שרה מאניאבא
לודמר מנדל "

יהי זכרם ברוך

המנציח:

יעקב קוסט
ישראל — חיפה

גל עד לקרובי

שניספו בשואה ע״י הרוצחים הגרמנים הנאצים ועוזריהם

סלו רום

אשתו **מיה רום (פיש)**

מרגוט רום

לוטהר רום

פרידה רוט (פיש)

בעלה **ישראל רוט**

ברוך פייער

אשתו **לוטי (פיש)**

✶

משה (מוריץ) פיש

אשתו **פרל פיש**

ילדיהם:

יעקב, יוליוס, דוד

זכרונם לברכה

ת.נ.צ.ב.ה.

המנציחה:

זוזה קנטר (פיש)

חיפה — ישראל

משפחת גרשון פיש

משפחת משה פיש

ברוך פייער ז״ל

ג ל ע ד

לזכרו של אבי

ישראל קראמער

נרצח ע״י הצוררים הנאצים

ועוזריהם האוקראינים

בימי השואה 1941

בנדבורנה

יהי זכרו ברוך

המנציח:

אהרן (ארצי) קנטר (קראמער) ז״ל

חיפה — ישראל

לזכר עולם למשפחתנו היקרה

אבינו **משה קריגל**

אמנו **איידל קריגל** (קראמער)

אחינו **יוחנן קריגל**

אחותנו **בלה ארגר**

אחותנו **אידית שלף**

אחותנו **הניה גרסטנהבר**

זכרונם לברכה

כולם ניספו בימי השואה בנדבורנה

המנציחים:

יוסף קריגל

לאה קליינר (קריגל)

תל־אביב — ישראל

מצבת זכרון למשפחתי היקרה

אמי **נסיה** (באבע) **קראמער**
אחי **אהרן קראמער**
אחותי **גולדה** (גניה) **קראמער**
אחי **צבי** (העסיו) **קראמער**
אחותי **אלציע קראמער**

נרצחו ע״י הרוצחים הגרמנים ועוזריהם האוקראינים
בשואה בנדבורנה

אחותי **טויבע קראמער** (קעניג)
שלוש בנותיה
ניספו בשואה בדרוהוביץ

★

אבי **חיים קראמער**
אחי **אברהם** (דולו) **קראמער**

נפטרו בעת מלחמת העולם השניה
בברית המועצות

זכרונם לברכה

ת.נ.צ.ב.ה.

המנציח:

ישראל כרמי (אוטו קרמר)
קרית־טבעון — ישראל

לזכר עולם

לקרובי שניספו בשואה ע"י הגרמנים
הנאצים ועוזריהם האוקראינים בנדבורנה

דודי **אהרן** (אורצי) **קראמער**
דודתי **סוסיה קראמער**
הבנות: **מניה, ג'ניה**

זכרונם לברכה

משפחת אורצי קראמער

המנציח:

ישראל כרמי (אוטו קרמר)
קרית טבעון — ישראל

מצבת זכרון למשפחתי היקרה

שניספו בשואה ע"י הנאצים בנדבורנה

אבי **חיים קליינמן**
אמי **ברטה קליינמן**
אחותי **יהודית קליינמן**
גיסתי **אדלה קליינמן** (הלר)
בתה **אביבה** בת שלש

זכרונם לברכה

ת.נ.צ.ב.ה.

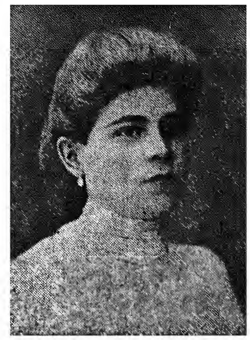
המנציח:

יעקב קליינמן
חיפה — ישראל

לזכר עולם
ברטה קליינפלד־גוטליב
בת גרשון קליינפלד ז״ל

זכרונם לברכה

ניספה בימי השואה בנדבורנה

המנציח:

חיים גוטליב
חיפה — ישראל

לזכרון נצח למשפחתי היקרה
שניספו בשואה בנדבורנה

אבי **שמעון קנול**
אמי **מלכה קנול**
אחי **לייב קנול** ומשפחתו
אחי **שלום קנול**
שמואל וריבה קבלר ומשפחתם
מנדל וסובל שטאל ומשפחתם

יהי זכרם ברוך

המנציחה:

שרה בן אשר (קנול)
מושב בצת — ישראל

לזכר יקירי
שניספו בשואה ע״י הצוררים הנאצים ועוזריהם

אחותי **סימה קריניץ**
בעלה **נתן**
בנם **יהודה**
אחי **יואל קריניץ**
אשתו **רוזה**
אחותי **בלימה קריניץ**
בתה **רחלה**
אחותי **מכלה קריניץ**

יהי זכרם ברוך

המנציחה:

ליבה ארבייט (קריניץ)
חיפה — ישראל

לזכר משפחתי היקרה
שנרצחו בשואה ע״י הצוררים בנדבורנה

אמי **אסתר רבקה** בת ר׳ שמעון
אבי **שרגא** בן ר׳ צבי כפר הוואזד
אחותי **רחל** בת שרגא " "
אחותי **נסיה** בת שרגא " "
אחי **יהושע** בן שרגא " "
דודתי **צפורה** בת צבי " "
דודי **צבי** בן יצחק " "
אשתי **שושנה** בת נחום נדבורנה
בני **שרגא**
בתי **חיה**

ת.נ.צ.ב.ה.

המנציחה:

קוּוארטלער דוד
רעננה — ישראל

לזכר משפחתי היקרה

אבי **יצחק קערצנער**

אחי **צבי** (הרש) **קערצנער**
רעיתו ובתם

אחי **אברהם קערצנער** ורעיתו

אחי **יוסף קרצנר**

כולם נרצחו בידי הנאצים בימי השואה בנדבורנה

★

אמי **גיציע־טובה** קערצנער — מבית וויינגארטען
נפטרה בנדבורנה

יהי זכרם ברוך

משפחת יצחק קערצנער

המנציח:

בן ציון קרן (קערצנער)
ירושלים — ישראל

א איי ביקע מצבה

פאר מיינע ליעבע וועלכע זענען
דערמארדעט געווארן

דורך די דייטשע רוצחים

יוסף שלעקער ז״ל
יידל קנאל ז״ל

מאיר שלעקער
דבורה שלעקער
מלכה שלעקער
סוסיה ריינע שלעקער
שרה שלעקער
חיים צבי שלעקער
יוסף שלעקער
בלומע שלעקער
משה שלעקער
די משפחה שמידמאיר

זכרונם לברכה

ת. נ. צ. ב. ה.

שרה שלעקער ז״ל
סלקה לאנגער ז״ל

פאראייביקט:

נחה קניטעל (שלעקער)
ניו־יורק — ארה״ב

צום אייביקן אנדענק

פאר מיין ליעבער משפחה

וועלכע זענען אומגעקומען דורך די דייטשע מערדער

מיין פאטער	חונע קוקער
מיין מאמע	סוסיה קניטעל
מיין זיידע	יוסף קניטעל
מיינע שוועסטער	חייקה, מלכה קניטעל
מיין פעטער	שעיה קניטעל
מיין מימע	מרים קניטעל
קאזינעס:	ליפצי, קניטעל, חייקע קניטעל
קאזען	דוד קניטעל
מיין פעטער	שלמה בערגלער
מיין מימע	שרה בערגלער
	זייערע דריי קינדער

זכרונם לברכה

פאראייביקט:

פרץ קניטעל־קוקער
ניו־יורק — ארה״ב

גל־עד למשפחתי היקרה

שנרצחו ע״י הצוררים הנאצים ועוזריהם

מנדל קנול
גיטלה קנול
לאה גסנר־קנול
סוניה וילף־גסנר
גיטלה וילף
אדלה גסנר־קנול
קלרה קנול
בלנקה קנול
ברונקה קנול
משה קנול
הלנה קנול

קלרה קנול ז״ל

המנציח:

פרידזיה זייטל (קנול)
עין־כרמל — ישראל

לזכר משפחתי היקרה

שנרצחו בשואה ע״י הנאצים ועוזריהם בנדבורנה

אמי קנול אסתר
ילדיה: קנול לייב
קנול נתן
קנול בלימה
קנול אריה
קנול טשרנה

ילדיו: ווינגרטן רבקה
ווייגרטן גולדה
ווייגרטן איטה
ווייגרטן בצלאל

✶

וויינגארטן מנדל וסופיה
וויינגרטן (וילדר) ישראל
וויינגרטן אייזיק
וויינגרטן הנריך
וויינגרטן טוני
וויינגרטן הרש

יהי זכרם ברוך

המנציחה:

פני מרמורוש (קנול)
נתניה — ישראל

לזכר משפחתי היקרה

שנרצחו על ידי הנאצים ועוזריהם בשואה בנדבורנה

אבינו קנול יעקב
אמנו קנול גולדה
אחותנו קנול (לוי) קלרה
ילדיה: בוניו ורבקה
אחותנו קנול שנציה
אחינו קנול מרדכי הרצל
אחינו קנול בוצי

— • —

ישראל פרידה (לבית קנול)

יהי זכרם ברוך

המנציחים:

יטקה קליין (קנול)
יצחק קנול
תל-אביב — ישראל

גל עד

לקדושי יהודי רפאילובה

שניספו בשואה בנדבורנה

יצחק לייזר וונדרמן ומשפחתו
מנדל הארץ ומשפחתו
משה ויזלמן ומשפחתו
מרדכי טאו ומשפחתו

מצבת זכרון

לקדושי יהודי זיעלונה ומקסימיעץ

שניספו בשואה בנדבורנה

על ידי הנאצים ועוזריהם

ת. נ. צ. ב. ה.

המנציח:

יצחק קנול
חולון — ישראל

אין הייליקן אנדענק

פאר אונזער משפחה

אומגעקומענע אין די טעג פון שואה אין נאדווארנא

פאטער **אלתר** (ירוחם גרשון) **קנאל**

מוטער **רוכציע קנאל**

שוועסטער **שאנציע קנאל**

מימע **פרימציע פריש־יעקעל**

זייערע קינדער (יאסיען לעבן ראז׳ניאטאוו)

קוזין **עזריאל וועגקערט**

אייניקל פון משה הרצל פריש (ווין)

ת. נ. צ. ב. ה.

יהי זכרם ברוך!

פאאייביקט:

ראזא קנאל־לאופר, בוענאס־איירעס

פרידה קנאל־פליישער, בוענאס־איירעס

צבי (הענעק) קנאל, תל־אביב

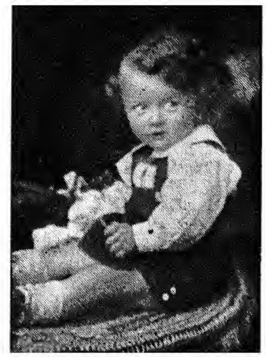
צום אייביקן אנדענק

מיין פאטער **שמואל** (שמילענקע) **קלאררייך**
מיין מאמע **העני קלאררייך**
מיין פרוי **מאלי קלאררייך**
אונזערע צוויי קינדער: **וולף, הערש**
מיין שוועגערן (יוסלס פרוי) **פעפי קלאררייך**
איהרע צוויי קינדער

זכרונם לברכה

אלע אומגעקומען ביי דער אקציע אין נאדווארנא

וואלף קלאררייך ז״ל

פאראייביקט:

חסקל קלאררייך
ניו־יורק — ארה״ב

א מצבה פאר מיינע ליעבע

וועלכע זענען אומגעקומען דורך די דייטשע רוצחים און אוקראינישע מיטהעלפער

מיין פאטער	**יהודה לייב רעגער**
מיין מאמע	**חנה רעגער**
מיין פרוי	**צירל** (בריקעל) אונזער קינד **סידה**
מיין שוועסטער	**רבקה רעגער** (מאהלער) און איהר מאן **ישראל**
זייערע דריי קינדער	**חיים, צפורה, שושנה**
מיינע שוועסטער	**בלומה, סוסיה, פעסיע רעגער**
מיין זיידע	**יוסף קניטעל**
מיין מימע	**שרה בערגלער** (קניטעל) איהרע **דריי קינדער**
מיין פעטער	**שעיה קניטעל** זיין פרוי **מרים**
זייערע 4 קינדער	**דוד, הערש, ליפציע, חיה.**

זכרונם לברכה

פאראייביקט:

יצחק רעגער
ניו־יורק — ארה״ב

לזכר משפחתי היקרה

שניספו בשואה בנדבורנה

אבי ראש המשפחה
אהרן־דוד (דוצי) **רוזנהק**

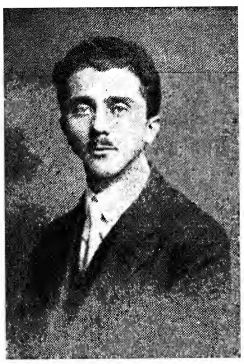
אמי **פרלה רוזנהק**

אחי **עזריאל רוזנהק**
אשתו **ארנה**
בתם **עדה**

אחותי **פופה גלס** (רוזנהק)
בעלה **ב. גלס**
בנם **אליהו**

אחותי **סבינה בלוך** (רוזנהק)
בעלה **חיים בלוך**
בתם **רחל**

מיכאל שורץ בן **הלנה**

עזריאל רוזנהק ז״ל

יהי זכרם ברוך

ת.נ.צ.ב.ה.

המנציחה:

עמליה וינברגר־רוזנהק
תל־אביב — ישראל

מצבת זכרון למשפחתי היקרה

שנרצחו ע"י הנאצים ועוזריהם בשואה בנדבורנה

אבי לייב רוטפלד
אמי רוזה רוטפלד
אחותי דורה רוטפלד
אחי משה רוטפלד
אחי בוניו רוטפלד
אחי שמשון רוטפלד
אחי אוטו רוטפלד
בן אחותי פביש גרוימן
דודי בוזיו זמלר
דודי יהושע זמלר
דודתי הלי זמלר
דודי פנחס הרטמן
דודי שמואל זמלר
דודתי יוטה זמלר
בן דודי משה לייב זמלר
בן דודי יצחק (איצי) זמלר
בן דודי שמשון זמלר
בת דודתי מלכה זמלר
בת דודתי פייגלה זמלר
דודי אלתר זמלר
דודתי לייצי זמלר

יהי זכרם ברוך

ת.נ.צ.ב.ה.

לייב רוטפל

רוזה רוטפלד

דורה רוטפלד

המנציח:

אליעזר רוטפלד
חיפה — ישראל

גל־עד לזכרם
של משפחתנו היקרה

אבינו **אליהו רוטשטיין**
נפטר י"ח באייר ת"ש 26.5.1940

אמנו **אטי רוטשטיין**
נפטרה כ"ז בסיון תרצ"ז 6.6.1937

✶

אחינו **משה רוטשטיין**

אחינו **שלמה רוטשטיין**

אחותנו **אסתר מלכה רוטשטיין**

זכרונם לברכה

ניספו ע"י הרוצחים הגרמנים הנאצים
ועוזריהם בנדבורנה

משפחת רוטשטיין

המנציחים:

מרדכי רוטשטיין, חדרה
תמר אגסי (רוטשטיין), נתניה

צום אייביקן אנדענק
פאר אונזער משפחה

וועלכע זענען אומגעקומען ביי דער אקציע אין נאדווארנא

אונזער מאמע **הנציה ראזענשטראוס**
אונזער שוועסטער **שפרה בלומענטאל**
(ראזענשטראוס)
אונזער שוואגער **יידל בלומענטאל**

זכרונם לברכה
ת.נ.צ.ב.ה.

פאראייביקט דורך:

שמואל רוזענשטראוס
חיים רוזענשטראוס
רוזקיע רוזענשטראוס
סידני — אויסטראליען

צום אייביקן אנדענק

פאר אונזער ליעבע משפחה

אונזער מאמע **חוה ראטשפרעכער**

אונזער שוועסטער **הינדע ראטשפרעכער**

איהר מאן און זייערע צוויי קינדער:

שמשון, אייזיק

אונזער ברודער **שעיה ראטשפרעכער**

אומגעקומען דורך די דייטשע מערדער

מיט זייערע אוקראאינישע מיטהעלפער אין נאדווארנא

שעיה ראטשפרעכער ז״ל

✶

בלומע ראטשפרעכער (די פרוי פון בערנארד ז״ל)

געשטארבן פלעצליך אין וועג קיין ישראל

יהי זכרם ברוך

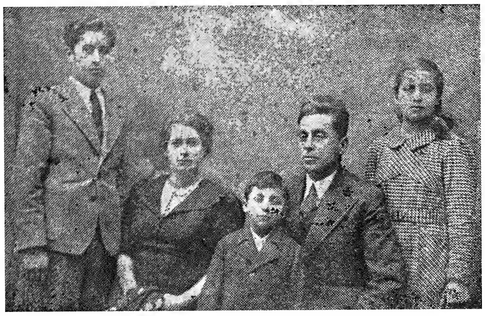
ת.נ.צ.ב.ה.

פאראייביקט אין צער:

פייביש רשף (ראטשפרעכער)
חולון — ישראל

בערנארד ראטשפרעכער ז״ל
ניו־יורק — ארה״ב

אין אייביקן אנדענק פאר מיין טייערע משפחה
דערמארדעט פון די דייטשע רוצחים

מיין מאמע — **דינה שמערלער**
מיין פרוי — **פעסיע שמערלער**
אונזערע 3 קינדער: **אהרן** (דאלפי)
רייזל (רוזקא)
ירחמיאל (מילוס)
מיין ברודער — **משה שמערלער**
זיין פרוי — **גולדה** זייערע צוויי טעכטער
יהודית
איהר מאן **יוסף הילמן**
זייער קינד
רייזל (רוזקא),
איהר מאן **לייב גולדבערג**
זייערע צוויי קינדער
מיין ברודער — **ברוך** (בעלי) **שמערלער**
זיין פרוי — **חנה**, זייערע צוויי קינדער
מיין ברודער — **אהרן שמערלער**
זיין פרוי — **רגינא**, זייער קינד
מיין שוועסטער — **רחל פייערשטיין**
איהר מאן — **זיגמונט** און זייער קינד
מיין שוועסטער — **גולדע פריידע** (פוקעל)
איהר מאן **קניסבאכער**
זייערע דריי קינדער
מיינע קאזענס — **ברוך הילמאן,**
שעיה הילמאן,
אהרן הילמאן
ד״ר יוסף שמערלער
(דער זון פון משה שמערלער)
געשטארבן פון די שווערעליידן,
דורכגעגאנגען אין דער שרעקליכער
היטלער צייט
יהי זכרם ברוך
ת. נ. צ. ב. ה.

פאראייביקט אין צער
ישעיהו שמערלער
ניו־יורק — ארה״ב

לזכר הקדושים

שהושמדו ע"י הרוצחים

הנאצים בימי השואה

בנדבורנה

אבי **שרצר זאב**

אחי **שרצר שמואל**

בן דודי **גריפל מאיר** ומשפחתו

גולדברג משה

גולדברג דבורה

גולדברג נטקה

גולדברג מוניה

✶

אמי **שרצר בת שבע**

נפטרה בשנת 1940 בנדבורנה

יהי זכרם ברוך

ת.נ.צ.ב.ה.

המנציח:

שרצר חיים ז"ל

ישראל — חיפה

לזכרון עולם למשפחתי היקרה

אמי	**לאה שפיגל** (לבית אלבר)	פשצ'נה
אחותי	**קלרה שפיגל**	"
אחותי	**פרידקה שפיגל**	"
גיסי	**אליעזר וינגרטן**	"
דודתי	**אלציה אלבר**	זילונה
דודי	**אלתר אלבר**	"
בת דודתי	**פסיה אלבר**	"
בת דודתי	**גיטל אלבר**	"
דודי	**ישראל שמרלר**	פשצ'נה
דודתי	**גיטל שמרלר**	"
בן דודי	**אברהם שמרלר**	"
בן דודי	**גרשון שמרלר**	"
בת דודתי	**מינציה שמרלר**	"
דודי	**קיבה פדרינג**	"
דודתי	**טילה פדרינג**	"
בן דודי	**חיים פדרינג**	"
משפחת	**שפיגל**	סולוטבינה

כולם ניספו בימי השואה

ע"י הצוררים הנאצים ועוזריהם

✶

נפטרו בארץ:

יעקב אלבר	(פשצ'נה)
גרשון אלבר	"
שמעון אלבר	"
משה הון	
צלאל קופלר	

✶

גרשון קופלר (נפל אי שם)

זכרונם לברכה

ת. נ. צ. ב. ה.

ברוך ולאה שפיגל ז"ל

משפחת אלבר ז"ל

המנציח:

אברהם שפיגל
קרית־טבעון — ישראל

מצבה לזכר יקירי

אבי שלמה שרייר (נפטר בשנת 1934)

אמי הניה שרייר

משה יוסף וירט

רבקה וירט

סבי משה שרייר

אחותי מרים וינברג

גיסי פנחס וינברג

זכרונם לברכה

ת.נ.צ.ב.ה.

המנציח:

מרדכי שרייר
חיפה — ישראל

מצבת זכרון

לראש הקהילה היהודית בנדבורנה

ד"ר מיכאל שטרר זכרונו לברכה

ציוני מסור ונאמן, עסקן נלהב למען הקהילה היהודית

ניספה ע"י הגרמנים הנאצים ועוזריהם
בשואה בנדבורנה

ת.נ.צ.ב.ה.

ד"ר מיכאל שטרר ז"ל

המנציחה:

ארנה זיבלד (שטרר)
תל־אביב — ישראל

עם סיום הספר

קבלנו ידיעה על פטירתו בשיבה טובה

של בן עירנו היקר

ר׳ בן ציון לנגסנר ז״ל

מניצולי השואה בנדבורנה

שהעיז לברוח מהגיטו ואחרי גלגולים רבים הגיע לארץ ישראל.

היה הראשון, שסיפר ליוצאי נדבורנה והסביבה בארץ, על הימים הנוראים והשמדת הקהילה היהדית בנדבורנה.

יהי זכרו ברוך

ת. נ. צ. ב. ה.

ארגון יוצאי נדבורנה והסביבה

YAD VASHEM
MARTYRS' AND HEROES' REMEMBRANCE AUTHORITY
JERUSALEM

יד ושם
רשות הזיכרון לשואה ולגבורה
ירושלים

רשות הזיכרון לשואה ולגבורה

YAD VASHEM

Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority

החלטת הוועדה לציון חסידי אומות העולם

מיום 19.2.76 - להעניק למר Bruniany Wawrzyniec

אות הוקרה הגבוה ביותר - מדליה עם זכות

לנטיעת עץ בשדרות חסידי אומות העולם

שב"יד ושם" בירושלים, על שהציל חייו

של יוסף קליינמן ז"ל בימי השואה

בנדבורנה.

דניה רון

מנהלת מדור לחסידי אומות עולם

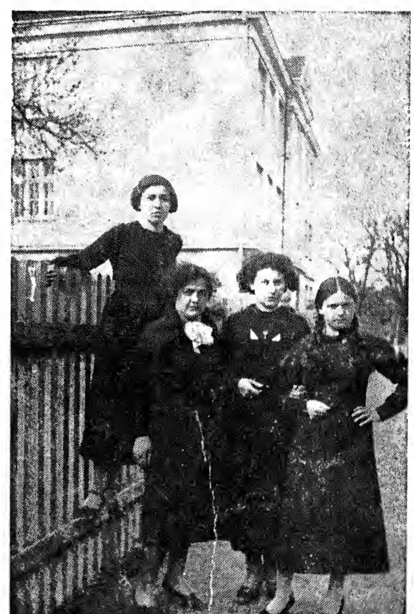
אסני דריילינגער (פייער) ז״ל
ניספתה בשואה יחד עם שלשה ילדים.
חיים דריילינגער ז״ל
נפטר בישראל.

קורס לתפירה בנדבורנה
יצחק (איצי) בריקעל, אשתו — דבורה בורג,
אמא של דבורה בורג, בלומה ערסטער,
הילדה בערגער, רחל כהנא, מלכה ווייהארט,
פניה קורץ

נחה קנאל (הארץ) בת שמשן הארץ ז״ל
נחה הארץ בת מרים הארץ ז״ל

באבציע שטאל, שרה בן־אשר (קנאל),
פוליה קאוואלער, אטקה ווינטער,
ליד בית הספר לבנות בנדבורנה.

מתילדה שמידמאיר
יצחק פינגערער.

אֵל מָלֵא רַחֲמִים

אֵל מָלֵא רַחֲמִים שׁוֹכֵן בַּמְּרוֹמִים, דַּיַּן אַלְמָנוֹת וַאֲבִי יְתוֹמִים, הַמְצֵא מְנוּחָה נְכוֹנָה עַל כַּנְפֵי הַשְּׁכִינָה, בְּמַעֲלוֹת קְדוֹשִׁים וּטְהוֹרִים כְּזֹהַר הָרָקִיעַ מְאִירִים וּמַזְהִירִים, אֶת נִשְׁמוֹת הַקְּדוֹשִׁים, שֶׁנֶּהֶרְגוּ וְשֶׁנִּשְׂרְפוּ וְשֶׁנֶּחְנְקוּ וְשֶׁנִּקְבְּרוּ חַיִּים בִּידֵי הַנָּאצִים וְעוֹזְרֵיהֶם, בָּהֶם צַדִּיקִים, אַנְשֵׁי מִדּוֹת וְאַנְשֵׁי אֱמוּנִים, תִּינוֹקוֹת שֶׁל בֵּית רַבָּן, עוֹלָלִים וְיוֹנְקִים, בְּגַן עֵדֶן תְּהֵא מְנוּחָתָם.

לָכֵן בַּעַל הָרַחֲמִים יַצְרֹר בִּצְרוֹר הַחַיִּים אֶת נִשְׁמָתָם, ה׳ הוּא נַחֲלָתָם, וְיִזְכֹּר לָנוּ עֲקֵדָתָם, וְתַעֲמֹד לָנוּ וּלְכָל יִשְׂרָאֵל זְכוּתָם.

אֶרֶץ אַל תְּכַסִּי דָמָם וְאַל יְהִי מָקוֹם לְזַעֲקָתָם.

בִּזְכוּתָם נִדְחֵי יִשְׂרָאֵל יָשׁוּבוּ לַאֲחוּזָתָם, וְהַקְּדוֹשִׁים לְזִכְּרוֹן־תָּמִיד, נֶגֶד עֵינֶיךָ צִדְקָתָם, יָבוֹאוּ שָׁלוֹם וְיָנוּחוּ עַל מִשְׁכְּבוֹתָם וְנֹאמַר אָמֵן.

תיקונים

עמוד	טור	שורה	מודפס	צריך להיות
4	—	7	שתנחילה	שנתחילו
5	—	29	בה	ביה
6	—	24	הוביח	הוכיח
17	א׳	36	לפני כ86 שנים	לפני כ־70 שנים
23	א׳	11	תליתא	תליתאה
23	ב׳	8	באודו	בעודו
26	א׳	25	תרעג	תרע״ד
26	א׳	47	ארון	ארון לייב
36	א׳	24	יוסקה לודמער	רוזקע לודמער
54	א׳	18	המפרופיסור	הפרופסור
76	תצלום	3	שייע קראמער	שיע קראמער
83	תצלום	—	ש. כהנא	ש. כהנא קיין א״י
85	ב׳	4	בלתי נדלה	בלתי רגילה
87	תצלום	—	יצחק מול	יצחק מילר
89	תצלום	—	„ההתאחדות״	„התאחדות״
98	ב׳	9	שמיד	שעיה
105	תצלום	—	פאלקס שו	פאלקס שול
106	א׳	30	ווס	וואס
″	א׳	30	דוס	דאס
″	א׳	34	ומוריע לה:	והודיע לה:
″	א׳	35	דאן	דיין
108	תצלום	—	טרוסקעיייץ	טרוסקעוויץ
111	תצלום	—	ארציע בורג	אורציע בורג
122	א׳	15	תליתא טייל	תליתאה חלק
122	א׳	5	געזעסן אויף רבנות	אויף כסא רבנות
122	א׳	34	וועגן דער תורה	אויף תורה
122	א׳	43	ישרים	מישרים
122	ב׳	10	איז ניט	האט ניט
122	ב׳	35	איז ער	האט ער זיך נוהג געווען
122	ב׳	36	זיך מענה זיין	זיך פייניקן
123	א׳	26	נטועי	נטע
123	א׳	38	ראדשין	בראדשין
″	″	39	הקודש	הקדש
″	″	42	ווי קדושים האבן באשטייט	פון „דעת קדושים״
″	″	43	אויך צונויפ־געשטעלט	מחבר געווען
″	″	44	וועגן שלחן ערוך	אויף שלחן ערוך
123	ב׳	24	ראש	ראש חודש
123	ב׳	28	ראש כסלו	ראש חודש כסלו
″	ב׳	45	וועגן אבן העזר	אויף אבן העזר
″	ב׳	2	געזעסן אויף רבנות	אופן כסא רבנות...
″	ב׳	15	נאמען — דאס ווארט	נאמען אויס־שטרייכן
″	ב׳	24	ראש כסלו	ראש חודש כסלו
″	ב׳	37	ב״ה	ביה
″	ב׳	50	ח״י	חלק א׳
124	א׳	11	זייענדיק	ווייל ער איז געווען
″	א׳	15	גלוסטונג	חשק
″	א׳	17	איינגעקויפט	דערווארבן
″	ב׳	10	זיין פלימעניצע	וועמענס טאכטער
″	ב׳	25	א יונג שעפעלע	א יונג בחורל
″	ב׳	27	מלך אריה	פון לב אריה
125	א׳	19	צדיקות	צדקות
″	ב׳	6	בעול	ברוח
″	ב׳	31	תרע״ג	תרע״ד
″	ב׳	13	מענג זיין	זיך קוויקן
″	″		תרע״ג	תרע״ד
126	ב׳		„מצפה״	„המצפה״
132	תצלום	—	מושב מנהלים	מושבת המנהלים
152	תצלום		שניספו בוקובינקה	שניספו בבוקובינקה
169	ב׳	3	אויפגעשטעלט גע־	אויפגעשטעלט געווארן דאס שפיטאל אופצו־נעמען פאציענטן.
176	א׳	2	האט עד זיך..	האט ער זיך...

תוכן הספר - אינהאלט פון בוך

And they did write, those immigrants from Nadworna — as their Mamme had asked them to do when they left — they wrote "Briewalych" to their relatives in the old homeland very often. Always in such "briewalych" there were enclosed green dollar bills so that the Mammes could bake more bread for their children and that the children did not have to go hungry any more.

This connection between Nadworna in America and Nadworna in the old homeland lasted until the horrible catastrophe when the German murderers brutally killed all the Jewish inhabitants of the shtetl. The Jewish shtetl Nadworna has ceased to exist. Even the name Nadworna was, as I have learned, changed. The only one that remained is now the little Nadworna in America.

"Schmil Eties" in the Market of Nadworna

Of the 4 Nadworna societies in New York there are only two left:

1) First Nadworna Sick Benevolent Association; Bernard Badler is president and Paul Berger is secretary.

2) Nadworna Social Circle, Inc., with Dr. J. Deutscher als president and Blanka Berger as secretary.

Both societies only have a small number of members.

The older members leave the society in a natural way; they go to eternity. New immigrants don't arrive any more, because the little town they used to come from does not exist any more.

The children of the former immigrants are mostly academicians: physicians, engineers, scientists, chemists, teachers, bookkeepers, and industrialists. They are Jewish-nationalist-minded people, and they support Israel as well as various charitable institutions, with an open hand. Unfortunately, they are not members of the Nadworna societies; they are, however, connected with important organizations.

Also, when in 1946/47 the "first swallows", the D.P.'s (displaced persons) — myself among them — came here, to New York, we were received by the Nadworna Social Circle in an extremely brotherly way and, wherever it was indicated, financially supported.

Everything possible was done to let us forget the "Gehenom" we had gone through. In this, Mrs. Clara Mallin and Bernard Ratsprecher have especially excelled.

In other actions of assistance, too, the Nadworna Circle did not remain passive. In 1950 a sizable sum of money was spent for Audio-Visual Education in Israel, as is evident from enclosed writing. Oscar Haas and Dr. J. Deutscher especially distinguished themselves in this action of help.

In 1967 the Nadworna Social Circle sent, as a gift, an ambulance with all required equipment, at a price of $ 6.500, to Israel. Mrs. Clara Mallin has contributed much to this with a sizable contribution of money, as is evident from enclosed letter and pictures.

Also recently, when our countrymen in Israel planned the edition of a Seifer-Zikaron (memorial book) in which our tragically destroyed shtetl is supposed to be immortalized, and when they approached the Nadworna countrymen in America with the request to take part in this holy endeavour and to help financially — it was, once more, the Nadworna Circle, inspired by the president of the Nadworna Circle Dr. Deutscher, who accepted the obligation to contribute to the realization of this undertaking.

The Nadworna Circle raised the nexessary funds through considerable taxation of their members, and collected valuable material for the book. Another sizable sum was contributed by the First Nadworna Sick Benevolent Association.

The president of the Nadworna Social Circle is now Dr. Jacob Deutscher. Blanka Berger (Schije Berger's wife) is the secretary. Clara Mallin, however, who never wanted to accept a title of honor in the 30 years of the society's existence, is the Mamme, the "Nyschumy" (soul) of this rare society; With all rights it may be called "Nadworna Myschpuchy Circle", because every meeting of this society resembles a family-"Symche".

Epilogue

Once there was a Jewish shtetl, Nadworna was its name. In the Jewish world Nadworna was well known, because in this shtetl a great "Zadik" and friend of the people has lived and worked: the famous, divine man and miracle-worker Rabbi Mordchaly-Nadwerner who, despite being very poor himself, shared his meager income with the poor Jews.

Most of the Jewish inhabitants in Rabbi Mordchaly's shtetl were very poor. What little bread the poor Mamme could bake every Friday for the rest of the week was not enough so that her children could eat their fill from it.

Therefore, the needy and hungry children left their hometown and their families, and emigrated to America where they joined together under the name of their home town. Thus it happened that here, in America, a little Nadworna came into being.

Despite the fact that here in America they had to adjust to a way of life totally different from the one in the old homeland, they remained faithful to the teaching of Rabbi Mordchaly: "Azow Tyazein", Help the Needy.

Any call for help, be it from their countrymen or from other Jewish brothers in need, they answered with generous assistance.

Even later on, after Mydinath Israel had come into existence,, the Nadworna countrymen gave large sums of money (not counting the vast financial help which the Nadworna countrymen had given to Israel on an individual basis). The Societies gave not only to the United Jewish Appeal, but also invested sizable sums of money in Israel-Bonds.

These immigrants have never forgotten. They preserved in their memory the very touching farewell-words which the poor Mamme told her departing children tearfully:

"fuhr gysynd
mein lieb Kind
a briewaly der Mamyn
sollst nyscht fargessyn"

"Nadworna Social Circle, Inc."

After the capitulation of Hitler-Germany in 1945 the world learned the unbelievable: the German barbarians have destroyed almost all Jews in Europe, in the most brutal manner; of the Jewish population in Poland, counting many millions, nothing remained but massgraves of the murdered, and mountains of ashes of the gassed and burned Jews, near the crematoria.

At that time that was very dark for the Jews, there met in New York, in the apartment of Mrs. Clara Mallin (Mrs. Clara Mallin is the daughter of Chaim and Scheindel Bittman), several Nadworna countrymen, in order to start an action of assistance for those Nadworna countrymen who had escaped Hitler's hell. As it appears from a list of this meeting, there were 30 people present, among them the initiators of this action of assistance: Clara Mallin, Oscar Haas, Simon Jakob, Herman Stern, Philip Wiesel, and J. Kriegel.

In this list, there is also the following song, written by Simon Jakob, which Mrs. Mallin read:

"Mein Shtetele Nadwerne"

Mein Shtetele Nadwerne
Wie hob ich dich so gerne.
Die host gegeben Leben mir
Yn wus ich bin, verdank ich dir.
Ich hob dich derfer so gerne
Mein Shtetele Nadwerne.
Eibig deine Bistrica mermelt a Lied
Fyn Horodyszcz, ihrem Geliebten wus bei ihr wacht yn sie hiet;
Yn fyn dem fruchtbarn Tuhl, wus sich streckt yn zieht
Cy sein a Heim far Krist yn Jid.
Ich hob dich derfar so gerne
Mein Shtetele Nadwerne.
Of'n Zamek schyschken die Geister
Fyn Lukach, dem anstendigen, braven Baeckermeister,
Wie amuhl in grojsser Hyngernolt
Hot versorgt seine Landsleit mit Honigbroit
Yn alle danken ihm so gerne
Fyn Shtetele Nadwerne.
Vergangen Juhren im ewigen Wandern;
Heimat rieft; es sehnt sich ein Freint nuch
dem Andern
Versammeln sich nur hier so gern
Landsleit fyn Nah yn Fern.
Yn sei glänzen yn leuchten wie im Himmel die Sterne;
Halleluja, ihr Landsleit fyn Nadwerne!
Ich hob dich so gerne,
Mein Shtetele Nadwerne.
Di host gegeben Leben mir,
Yn wus ich bin verdank ich dir.
Ich hob dich derfar so gerne
Mein Shtetele Nadwerne.

The 30 countrymen present founded, at that time, the society "Nadworna Social Circle, Inc.", with Oscar Haas as president and Clara Mallin as secretary and treasurer, for this purpose:

A sizable sum of money was collected so that the urgently needed assistance could be started.

The Nadworna Social Circle found the names of those Nadworna countrymen who had survived through the lists of Jews who had been saved, published by HIAS and in Jewish newspapers; they were helped immediately with shipments of food and money.

The Women of Nadworna in Convalescence in Troscovitz

from Nadworna here in New York. In fact, he said, he was present at the founding meeting of the Nadworna countrymen, at the time when they founded the society "Anschei Nadworna".

He can remember it very well, because it took place in 1897, the year he came to America. Mojschy from Nadworna — with whom he had come to America and became friendly, and worked together in the same shop — had taken him along to that founding meeting. As far as he, Soltes, can remember, there were high spirits at that meeting. People drank "Lychaim"; marinated herring and fresh rolls were being served; hot tea was also had, because it was a cold evening in winter.

I believe that Nachmen Soltes is the only person now living who was at that time, 77 years ago, present at that meeting.

Before I said good-bye to my 100-years-old countryman and neighbor, we drank "Lychaim" with the Carmel wine I had brought for Soltes. I wished him many healthful years, and promised him that I would have everything he told me about his presence at the founding of the first Nadworna society, immortalized in the Nadworna book of memory. And I am keeping my promise.

"Nadworna Young Men's Benefit Association"

In the year 1910 — 13 years after the first Nadworna society had been founded — several members left the first society on account of differences of opinion and, probably, also for reasons of ambition. They founded another Nadworna society under the name: "Nadworna Young Men's Benefit Association". The purpose of that organization was

1) mutual assistance,

2) sick-and death-benefits,

3) in case of death, the provision of a funeral for members.

Eifermann was president of this organization, K. Schächter was secretary. Meetings took place twice a month.

Heri Kraus Nadworna Women's Auxiliary"
("Heri Kraus Nadworner Frauen Auxiliary")

In the year 1934, the "Heri Kraus Nadworna Women's Auxiliary" was founded. It was the purpose of this women's organization to take part in the work that preserved the Schul at 630 East 5th Street.

Schul-secretary was L. Bradfeld.

Presented to The People of Israel by the Nadworner Landsleit in New York

Mr. N. Saltis celebrating his 100th birthday in the company of Mr. and Mrs. Bihm.

to me in order to bid the "Tchijath-Hameisim" (the resurrected one) welcome.

Ball told me that close to my apartment, 2nd Avenue and 9th Street, there was a Nadwerner Schul (house of prayer), and he, Ball, wanted me to go to Schul with him to "Dawenen".

Of course, I complied with his request, and together we went to the Nadwerner Schul.

I, who during the Hitler-time had witnessed our houses of prayer being turned into horses' stables and latrines, was moved to tears entering the Nadwerner Schul — despite the fact that I cannot claim to be a religious Jew. And I was touched even more when the president of the congregation, Herzl Jäger, honored me by calling me to the Thora.

The compatriots present I knew only by their family names, because these people had immigrated here many years previous.

My heart was heavy when they inquired about their relatives, wanting to know what had happened to them. A guilt feeling kept gnawing in me because their relatives had perished, and I had not.

Nachmen Soltes, 100 years old, now the only living countryman who has been present at the founding of the first Nadworna society "Anschei Nadworna".

Thanks to a notice in the Jewish newspaper "Forward" of June 21, 1974, which I enclose, I knew that on Father's Day, June 16, 1974, there was taking place a rare birthday celebration for a 100-years-old Jew in a Home for the Aged. Thus I have now discovered a countryman, still living, who has been present at the founding of the first Nadworna society.

The name of this man celebrating his jubilee of 100 years is Nachmen Soltes. He, Soltes, immigrated here in 1897 — the year of the founding of the first Nadworna society — and he had come from Dzwiniacz — bei- Solotwina, a place not far from Nadworna (and known for its soil-wax- and Naphta — pits).

The name Soltes is not unknown to me, because he, Nachmen Soltes, and his parents had been our closest neighbors. (At the time, my parents lived in Dzwiniacz where my father was employed with the soil-wax- and Naphta — company).

Naturally I did, on the very next day, after having read that notice, go to the Home where Nachmen Soltes lives, to see my countryman and neighbor.

I found him in his room, resting in bed. "It's my daily afternoon nap", he said. The 100-years-old man looks relatively young and high-spirited, considering his advanced age.

His joy was great when I introduced myself as a countryman from Dzwiniacz and even greater when I told him my father's name. He told me that his father Leib, and my father Mendel Chaim, had been very good friends. He told me much of interest from the time when we had been neighbors.

To me it feels like a dream that Nachmen and his father Leib Soltes emigrated to America 76 years ago. I was 4 years old then.

Our conversation concentrated mainly on familiar countrymen from Dzwiniacz, Solotwina, and Nadworna.

I mentioned that I, even having spent my childhood in Dzwiniacz, consider myself as a Nadworna Countryman, since I have lived there, for a great part of my life, with my wife and my children, until the bitter end in 1941. Whereupon Nachmen Soltes told me that he has many friends

When did Jewish Immigrants from Nadworna first arrive in America?

Already in the 80-ies of the last century, Jewish immigrants from our shtetl Nadworna were residents of New York.

The "Dales", poverty and great need, motivated these poor people to leave their families and their homeland where they had been born and raised, and to emigrate.

They joined the vast stream of Jewish emigrants from Russia who had left their homes on account of the persecution of the Jews, and the pogroms, and who emigrated to the New World, hoping to find peace and happiness there.

At that time, a journey by boat across the Atlantic ocean took very long. Naturally, such a journey in 4th class cabins, where these poor people were quartered, was also very painful.

Neither did the suffering of these poor, miserable immigrants cease after their arrival in the promising land of Columbus, and after the examinations in the dreaded "Kesselgarden" on Ellis Island were finally, and successfully, over. Rightfully, Ellis Island was called the "island of tears" by the immigrants; all the immigrants on the arriving boats were examined by strict quarantine physicians, concerning their state of health; immigrants afflicted with incurable diseases, especially those suffering from diseases of the eyes, were sent back. The immigrants did not have a single person in this strange land who could be of help to them, either concerning a place to live, or work, or a piece of good advice.

These bitter sufferings and difficulties which the immigrants underwent at their arrival in New York towards the end of the last century, made some well-meaning ones among them decide to found an organization of compatriots in order to help following immigrants in their need.

So it was that in the year 1897 the first Nadworna society was founded here in New York, under the name of the little town of Nadworna to which the Nadworna countrymen felt strongly, emotionally tied.

"Congregation Anschei Nadworna"

On November 2, 1897, on the Eastside of New York, a group of Nadworna Jewish immigrants congregated, at the suggestion of their compatriots Louis Azrt, Berl Bochner, Leon Banner, Benjamin Barton, Philip Hirsch, and Herzl Jäger; they founded the Nadworna society "Congregation Anschei Nadworna".

Later on, the name of the society was changed to "Erster Nadworner Kranken-Unterstützungs-Verein", and still later it was changed to "First Nadworna Sick Benevolent Association".

At that time, the books were kept in the German language, as is evident from enclosed photo.

The purpose and duty of the newly founded congregation was:

1) to afford the immigrated countrymen a social shelter — an address where the needy could turn for help,

2) sick- and death — benefits,

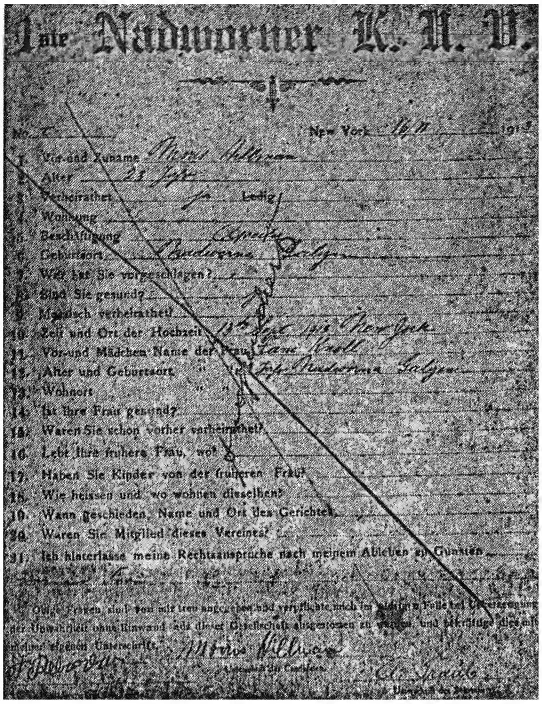
3) to preserve the traditional Jewish religious way of life as it had been in the old homeland. For this purpose the congregation built a schul (house of prayer) in New York, at 630 East 5th Street, where the countrymen could pray and learn.

Isn't this a wondrous coincidence: In 1897, a few courageous Jewish immigrants from the shtetl Nadworna founded the "Landsmannschaft" "Anschei Nadworna" which became a homelike, warm meeting place for the miserable, lonely, needy new arrival — and in the same year 1897, a great Jew, the visionary Dr. Theodor Herzl, called the first Zionist Congress in Basel; at the opening he proclaimed the famous "Basel Program" which says: "Zionism aspires to create a publicly and legally secure home for the Jewish people in Erez Israel".

Aside from that: In the same year 1897 when the first Nadworna society was created, Jewish labor leaders in the city of Wilna founded the "Bund" under the name "Allgemeiner Jüdischer Arbeiter-Bund" (General Jewish Workers' Society) which played a very big part in the life of the Jewish worker in Russia and in Poland.

I was privileged to attend services in a Nadworna Schul (house of prayer). This was on the first Sabbath after my arrival in New York from Vienna, in February 1947.

My compatriot Herzl Ball had learned of my arrival through HIAS. So, the good Herzl Ball came

Die Nadworner K. U. V.

No. ____ New York ____ 191_

1. Vor-und Zuname
2. Alter
3. Verheirathet ____ Ledig
4. Wohnung
5. Beschäftigung
6. Geburtsort
7. Wer hat Sie vorgeschlagen?
8. Sind Sie gesund?
9. Mosaisch verheirathet?
10. Zeit und Ort der Hochzeit
11. Vor-und Mädchen-Name der Frau
12. Alter und Geburtsort
13. Wohnort
14. Ist Ihre Frau gesund?
15. Waren Sie schon vorher verheirathet?
16. Lebt Ihre frühere Frau, wo?
17. Haben Sie Kinder von der früheren Frau?
18. Wie heissen und wo wohnen dieselben?
19. Wann geschieden, Name und Ort des Gerichtes
20. Waren Sie Mitglied dieses Vereines?
21. Ich hinterlasse meine Rechtsansprüche nach meinem Ableben zu Gunsten

The Society was like an island of salvation for the lonely and miserable new arrival who suddenly landed in a strange and unknown world.

On this island of salvation (Society), he — the poor and lonely immigrant — found a homelike atmosphere. There he found help in various forms : a place to live, and a place to work, were provided for ; and besides that, he found assistance in bringing over his family which had been left in the old homeland.

This extra-ordinary brotherly care and help for their newly immigrated compatriots stands out as one of the beautiful, humane chapters which our Nadworna countrymen here in America have added to their history : to the history of their rescue work with which they excelled in the course of all the years since their own immigration.

No less generous was their unusual assistance for those people from their shtetl who had been hard hit by the war.

Right at the start of the First World War, in 1914, a huge fire destroyed our little town almost completely. Over night, the Jewish inhabitants were homeless and impoverished.

The acts of war in that area caused tremendous damage and cost many human lives.

The Russian army occupied the town. Wild hordes of cossacks, known as violent Jew haters, plundered and terrorized the Jewish population. Any connection with the countrymen in America stopped.

And when, finally, the horrible war had come to an end, the Nadworna countrymen here answered the desperate cries for help from their home town with a generous action of assistance. Large sums of money were immediately sent over which helped the hard-hit people to rebuild their destroyed houses. Also, through arrangement with the Joint Distribution Committee, sizable shipments of food were sent to the poor.

Those ruined families who, due to the war, could not be united with their relatives in America, were greatly helped. With the greatest dispatch they were being sent tickets for the boats as well as travel expenses so that they could be reunited with their families as quickly as possible.

How devoted and helpful to their compatriots in the old country the Nadworna countrymen in America really were, is further proven by the following act :

This was after the First World War, in the 20-ies. The Ruw (Rabbi), by the name Meier der Pasieczner, one of the Nadworna rabbis, lived in great poverty. He had to support a few children, among them a daughter already of marriageable age. But the Ruw Meier der Pasieczner was not able to afford the necessary "Naden" (dowry) to marry her off. So he turned to the Nadworna countrymen in New York for help.

The countrymen in New York answered his plea for help in a generous way. At their expense, they let the Ruw come to New York as prayer leader (Vorbeter) for the "Jomim-Noroim" — holidays ; after a few weeks with the countrymen in New York the Ruw Meier der Pasieczner returned to Nadworna, successful and happy, "loaded" with a "Naden" for his daughter and with a certain amount of money which enabled him to buy a small house.

By **Schaje Schmerler**

THE NADWORNERS IN AMERICA

In the "Seifer-Zikaron" (memorial book) our Jewish shtetl Nadworna is being immortalized which was so cruelly wiped out by the German murderers. My friends from Nadworna who are living here in New York have given me the task to tell in this book something about the life of our Nadworna compatriots who, in the course of many years, have immigrated to America: how they adapted themselves to the way of living here which was strange to them, and unknown, and how they adjusted and organized; about the help they made available to their countrymen in the old homeland; also, about their part in various philantropic undertakings, etc., so that the Nadworners here in America should not be forgotten either.

It will be difficult for me to accomplish the task given to me. I myself came here only shortly after the Second World War, and I know only little about the way the Nadworna immigrants adjusted to their new life. I will, however, try my outmost to give a picture of those immigrant-martyrs that will do them justice. I am using the word myrtyrs for those immigrants because I feel that, in a way, those immigrants who had left our shtetl Nadworna many years ago, can be considered martyrs. Indeed, they were the poorest of the poor; mostly they were workmen who had labored very hard in our shtetl without having been able to support their families with their work.

What the fate of a Jewish "Baal-Mylucha" (workman) in the shtetl of the old homeland was like, one can tell from the well-known song "Ot azoj neit a schnaydyr":

"Ehr neit yn neit a ganzy woch
yn fardient fyn a beigyl a loch"

Since I myself came to America only after the Second World War, I based the reports on the Nadworna Jews on informations which I received from the following sources:

1) from older compatriots who had immigrated here many years previous,

2) from lists at the First Nadworna Sick Benevolent Association,

3) from gravestones in the Nadworna cemeteries on Staten Island, N.Y., from which the names of these noble Nadworna immigrants radiate — the names of these goodhearted people who knew enough to found the vitally important society "Anschei Nadworna" which became a home away from home for the newly arrived immigrants. (Enclosed photos of those gravestones).

In those Nadworna cemeteries there are, also, the graves of the sons of those immigrants who had lost their young lives on the battlefields, fighting the German murderers. Some of those dead soldiers had been the only children of their unfortunate parents.

Every year, on Memorial Day, these graves of the soldiers killed in action, are being honored by the war veterans: they put a small American flag on the graves.

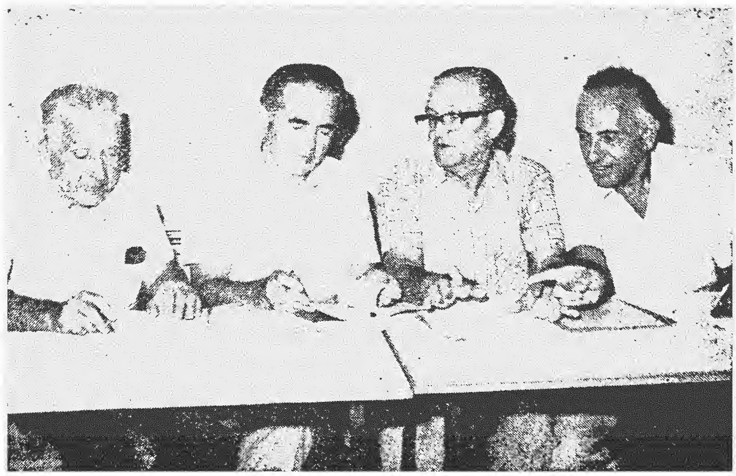
Some tombstones tower above the graves of newly arrived Nadworna compatriots who had passed through Hitler's hell, and immigrated here after the war — who, however, passed away prematurely due to the suffering during the Hitler time.

Our Nadworna compatriots deserve it fully to be inscribed in the Yizkor-book (memorial book) with the others. After all, it is dedicated to the memory of our little home town which was so cruelly wiped out by the German murderers; and our people have never forgotten the "there", their shtetl to which strong emotions tied them, even if they lived thousands of miles away from the old homeland.

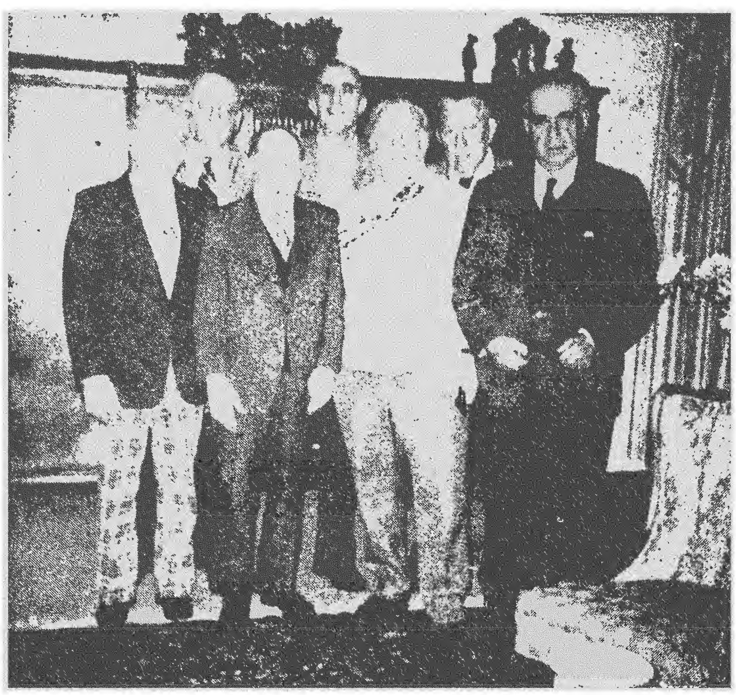
How attached they were to their shtetl proves the following:

When in 1897 Jewish Nadworna immigrants founded a "Landsmannschaft" here in New York, they called this organization "Anschei Nadworna", which means: "The people from Nadworna". This shows how proud they were of their home town; they crowned their new society with the name of their shtetl so that if should never be forgotten.

The main purpose and duty of this Nadworna society was: to help the needy compatriots and especially the newly arrived immigrants. The goodhearted founders were: Louis Arzt, Berl Bochner, Leon Banner, Benjamin Berton, Philip Hirsch, Herzl Jäger and a few more.

Executive Committee :
Menahem Abush, Israel Carmi, Israel Graver, Zalman Harz.

The Committee of Nadworna in America :
Schaje Schmeiler, Dr. Jacob Deutscher, Pavle Knittel, Schije Berger, Bernard Ratshprecher, Izak Müller, Paul Berger.

Upon their arrival in Israel, plans were set in motion for the reconstitution of the firm in the more favourable surroundings of the Jewish homeland. However, before these plans could be implemented, it was necessary for my father to travel to Romania, Poland and Western Europe in order to conclude certain financial and business interests of the predecessor firm in Vienna. Because of the uncertain political situation, the journey was postponed several times. When the crisis did not seem to reach a solution after months of waiting, my father decided, that he could delay his trip no longer and in August 1939 he left Israel for Romania, intending to go on to Poland from there. After having concluded his business in Poland, it was his intention to travel to England and France before returning to Israel.

The matters awaiting my father in Roumania were settled quickly, and he then went to Lemberg and from thence to Nadworna, where he intended to pay a short visit to relatives and friends. After some days he wanted to proceed to Krakow and Warsaw. While he was in Nadworna, however, he was overtaken by the outbreak of the second World War. He tried to return to Israel, but the Roumanians would not permit him to pass through their territory without their transit-visa and he was forced to return to Nadworna. Before the end of the hostilities, Eastern Galicia was occupied and annexed by the Soviet Union according to the provisions of the Hitler—Stalin Pact of 1939.

My father tried in vain to obtain the permission to leave the country. In one letter he wrote :

"Everywhere we are haunted and no one wants us ; nevertheless, the country in which we presently sojourn refuses to give us the possibility of leaving, for fear that we shall report on the actual conditions here."

In fact, my father was in imminent danger of deportation to Siberia since he refused to accept Soviet citizenship, which would have destroyed his hopes of returning to Israel. This danger never materialized, but only because a more sombre fate lay in store for him. He himself often said. "Those things which I had feared proved not to be so terrible after all, whereas those matters which I pursued often turned out to be worse."

All his attempts to return to Israel were caught up in the mills of the Soviet bureaucracy, but in the meantime his return visa expired. The Soviet authorities finally informed him, that the extension of his visa would have to be entered into his passeport before they would give him the permission to leave. When the British authorities agreed to renew his entrance visa, after considerable pressure, technical difficulties arose concerning the location where the new visa should be stamped into the passeport. Thus time went by until June 22, 1941, when the Germans invaded the Soviet Union.

I obtained a report on my father's last days from Josef Kleinmann and Ben Zion Langsner, survisors of the Holocaust. They informed me, that he was in the time of the German occupation a member of the Judenrat of Nadworna. In his dealings with the Nazis my father remained upright. He fulfilled their demands to the limit of the possibilities, but he refused to submit to exaggerated demands. He knew that the Germans would not overlook his behaviour and that he would have to pay for his courage eventually. Although his friends warned him, his only reaction was to observe that he could not live with the wisdom of another man, i.e. that he could only do what he thought best.

At the end of March 1942, some days before Passover, the Germans found at last an opportunity to rid themselves of this inconvenient Judenrat. It had been an extremely severe winter, the weather was still quite cold, and the ground was yet covered with snow. Despite this, the Germans demanded that the Jews of Nadworna provide them, with, among other things, ten kilograms of parsley.

Upon receiving the list of German demands containing this item, my father remarked to the man who had delivered it, a Jewish collaborator of the Nazis, that if he had known that the Germans would make in this season such a demand he would have cared in time for a winter garden. The Jewish collaborator passed this sarcastic remark on to the Germans. On March 26, 1942, while attending a session of the Judenrat, my father was arrested by the Gestapo official responsible for the area. He was brought to the headquarter of the Gestapo in Nadworna, which had been located in the house of Israel Kramer. Here the Gestapo officer ordered his Ukrainian servant to execute my father. After his murder, he was buried in the garden of the residence.

Thus ended the life of a proud and upright Jew who tried to do his best for his people in times of degradation and distress, sorrow and fear, destitution and hunger may the Lord Avenge his blood !

apologetics and language, as well as works on Zionism and reference works such as dictionaries. The limited space available in the present article does not permit discussion of all materials published by my father's firm ; a fuller treatment has to be left to an other article.

As a result of his publishing activities, my father contributed much to the knowledge of Hebrew among the Central European Jewry. He provided them with the necessary resources for the study of the Hebrew language and of Hebrew literature through the publication of such works as Prof. Torcyner's (Tur-Sinai) German-Hebrew Dictionary, which appeared after long preparations in 1927. This was the first comprehensive dictionary of its kind, and proved an invaluable tool in assisting many immigrants from Central Europe during their initial period of settlement in Israel. In addition to the Tur-Sinai dictionary, my father also published Hebrew-German dictionaries by M.D. Gross and M.A. Wiesen, as well as a Polish-Hebrew and Hebrew-Polish dictionary by Bernfeld. An Arabic-Hebrew dictionary by A. Mayer was also in preparation, but was not in a sufficiently advanced state to be issued before the firm ceased operation.

My father showed a strong interest in Yiddish literature, and often read aloud novels and stories of such writers as Mendale Mocher Sfarim, Y.L. Perez, Schalom Alejchem and others to his friends and family, together with providing a running commentary and explanation. He also attempted to bring this literature to the attention of the German Jewish community through a series of translations.

However, by far the most important publications of the Benjamin Harz Verlag were the Talmudic and Midrashic dictionary compiled by Jacob Levy, together with supplementary material prepared by L. Goldschmidt, published in four large volumes, and the Babylonian Talmud with German translation and explanations by Lazarus Goldschmidt, which appeared in 8 large folio volumes. This latter work was in the nature of a pioneering venture, as heretofore such works had been published with the financial assistance of various Jewish organisations. However, my father's edition of the Talmud was printed without any financial subsidy whatsoever.

The Thesaurus of Oriental Hebrew Melodies was a similar venture. A.Z. Idelson had devoted his life to transcribing the melodies of the Oriental Jewish communities, but had been unable to find a publisher willing to risk the capital necessary to issue a work of such scope. My father, however, plunged ahead and published Idelson's Thesaurus in Hebrew, English and German editions. In so doing he helped to preserve and transmit material of vital interest to Jewish folklore, material, which otherwise would have been lost to both scholars and to members of these communities themselves.

The economic collapse which enveloped the world and especially Germany in the beginning of the 1930's brought about a restriction of my father's publishing activities. With Hitler's ascent to power these activities in fact ceased completely. Many books, nanuscripts, drawings, matrices, and printing plates were destroyed by the Nazis and immense damage was done. What was left of the firm was transplanted to Vienna, where a branch had previously existed for many years. Immediately after the Anschluss of 1938 my father was arrested and sent to prison. After intensive efforts lasting several months, we were able to secure his release and to provide the necessary immigration certificate for our parents to enter Israel, or Palestine, as it was then known. They reached the country in March 1939.

Benjamin Yitzhak Harz

Dr. Mosheh Harz

BENJAMIN YITZHAK HARZ

1878—1942

My father, Benjamin Yitzhak Harz, was born October 1, 1878, the eldest of five children. From his father, Jehoschuah, a teacher of Talmud who belonged to the enlightened element in Nadworna, he absorbed a profound and extensive knowledge of the "science of Judaism" (Wissenschaft des Judentums). In those days the Jews of Galicia had little Interest in general knowledge, but my father soon recognized its worth and importance and began to acquire a secular education through his own efforts. In addition, he followed closely the development of modern Hebrew literature, which was progressing rapidly during the closing years of the 19th century. It was then that he fell in love with the printed word, a passion which would determine the entire course of his life.

It is thus no wonder that my father was among the first young men in Nadworna to join the Zionist movement. Together with Haim Kleinmann and others, he founded the local Zionist organisation and served as its secretary. However, conflicts between the young Zionist activists and many of the older generation soon arose, as the older members of the community were to a great extent anti-Zionist in their orientation. Attempts were made to slander the Zionist movement and to arouse the District Commissioner and the local police against it. However, despite these difficulties Zionism grew and increased its influence among the Jewish youth of Nadworna.

In 1902 my father married Miriam Singer, a native of Viznitz in Bukowina. After his marriage he opened a book and stationary shop in Nadworna; however, as time progressed he came to see that there would, be little opportunity for further development of his business activities and thus in 1907 he emigrated with this family to London. By this time two sons had been born to my parents, Samuel and myself, Moses, London was then the centre of the world Zionist movement. During his stay there, my father became a friend of the poet Yosef Haim Brenner, with Morris Myer (the editor of the Yiddish newspaper "Die Zeit", and with many other influential figures in the movement. Nevertheless, my mother could not adjust to life in the big city and to the general atmosphere of London life, and for that reason my father decided to move to Berlin in 1909. My sister Ester was born in Berlin.

After moving to Berlin, my father turned his efforts to the building up of a wholesale trade in books. In this enterprise my mother cooperated actively. As a result of their joint work the business prospered sufficiently for him to turn to the realization of an old dream : the publication of important works dealing with all aspects of Judaica. Not only would such books be made readily available to the reading public, but they would be presented in an attractive get-up designed to please the reader's eye as well as his mind. Books on Jewish themes and in Judaica had been published in Germany previously, but only in a haphazard manner, and their appearance was often not esthetically satisfying to the reader.

The late Johoshua Harz.

This new venture was called Publishing House Benjamin Harz (or in German "Benjamin Harz Verlag"). Its trade list soon included works on Jewish literature, art, history, folklore, music,

THE OLD SYNAGOGUE

"Die groisse Schul"

It was built of the same stone as the church and the local fortress.

You would enter the synagogue by descending steps, as though into a cellar. The reason for this was, that in the past, Jews were not permitted to build their prayerhouses above ground, therefore they built underground. Once you entered, you could see the synagogue in all its glory.

If this synagogue could talk, it could tell endless stories of the happiness and sorrow of Nadwornian Jews, since its existence.

On the nights of Kol Nidrei the light would burst out of the windows of this same synagogue and the wounderous chant of prayer would resound. In chanting prayer the answer would sound from neighboring synagogues the "Kotzkeri" (das Kotzker Schulchel) the old and new Kosowai Talmudic study (dos Kassower) Otonie of Wishnitz, and the German (dos deitshe Schilchel).

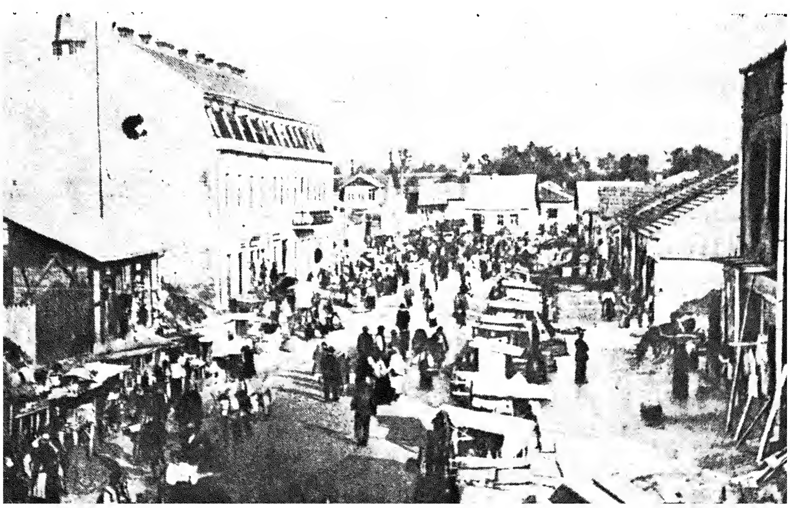
From the great synagogue Lazer Rom (Lazer der Blecher) would lift his voice, from the old school the voice of Michel Shoichet and from the new the voice of the Rabbi of Pasieczna, at "Kosower" — Schmiel Kressel and at Otonie — Duzi Rosenhack. In the synagogue of Wisnitz — Mosheh Rosenberg and at the "German Schmiel Samler."

At Penitential prayers (Selihoth time) one could hear the footsteps of the people on the cobblestones while it was still dark outside ; one could hear old Salman Paswek coughing while he would go at dawn, a torchlight in his hand, to "Shilgass" (road of synagogues) and voices would burst forth at dawn, resoundingfrom the synagogue, chanting — "Whose every being is in his hand,... the spirit is yours..."

In this same synagogue, various outstanding Rabbis would hold their sermon and the Maggid (preacher) from Bialistock (der Bialistocker stodt maggid) would attend sermons too. There, too, addresses were heard upon learning of the Balfour Declaration and here the "Tikva" hymn was sung.

Here too the "Jescze polska nie zginela" was sung on the 3rd of May, in the presence of representatives of the government, the Mayor of Androvski, and the citypolicemen Brilk and Diminizik or Vassil Swischetz.

Dr. Josef Schmerler

The Market in the Center of Nadworna

ONCE UPON A TIME...

by the late **Dr. I. Schmerler**

The Jewish Cemetery

The Jewish cemetery, the old one which has existed for hundreds of years, as well as the new one, — has been one of the most historic and exciting memories for the Jews of Nadworna.

It remembers the pogroms of Chmielnicki and Nalaveiki. Many a victim of those assassins is laid to rest there.

There used to be tombstones hundreds of years old; others, "newer ones", with names engraved and stylized pillars. On some the blessing palms of the Cohen, on others the candelabrum (Menorah), showing that here a religious girl has been laid to rest. You had to walk around the cemetery-reflect, study and look at the tombstones covered with moss, some of them sunk deep in earth and others bent for old age.

This cemetery has been a real garden of death, overflowing with greenery and flowers, which could be better cultivated here than anywhere else. A stooping birch tree weeping over a girl deceased in childhood; Old graves shaded by oaks and pine trees which would tremble even after the winds would stop blowing.

For all that, natures first changes were notable right in the cemetery. Here the first flowers could be found under a blanket of snow, here the first violets would peep up as well as the first flax. Here too, singing birds would build their nest and sing their songs. You could find the most fascinating azure and velvety black butterflies. Maybe — these were the spirits of the dead children who reappeard, disquised, in order to enjoy the spring.

Later in autumn, when the leaves would yellow and winds blow over the cemetery, black crows would stop here croaking sorrowfully and heartbreakingly.

When it snowed, the graveyard would be covered in a white blanket. Absolut stillness, with only the wind blowing over the graves.

This cemetery contained two "tents" — made of sandstone, burial places of two Hassidic Rabbis. Rabbi Mordechaili and family, and Rabbi Aharon Leib. Rabbi Mordechaili was a great and rightous man whose wonderous deeds made him famous past Polish Galizia into Hungary up to Munkatz. He had followers even in Marmorosch, Sigat, Uzhurut and Barzowo. In the second "tent" Rabbi Aharon Leib, well known for his piety and honesty found his rest. On Hosha'na Rabbah (the seventh day of the Feast of Tabernacles) pious Jews and Jewesses would rush to these tents bringing along the "Kwittlach" (written requests) and if — heaven forbid — a godsend punishment such as a disaster or another blow befell them, they would come in order to ask for the aid of the rightous.

In this cemetery there is also buried a couple — husband and wife — whose tombstones are connected by a frame — as though death did not part them. The legend says that they were found dead, after a cloudburst lying hand in hand, and so they were laid to rest, their tombstone inscribed "the cloud brought them", (die chmary hot sei gebracht).

The cemetery often sheltered the persecuted. At the time of the dissolution of the Austro-Hungarian empire, the first of the rebels and deserters made the cemetery their hideout. The Austrian gendarmes looked for them everywhere, however they dared not enter the cemetery as the deserters were armed.

Eli Rotstein, standing by the grave of his wife the late Eti in the cemetery of Nadworna.

"Gordonia"

"Frleghelght"

"Brith Trumpeldor"

"Achva"

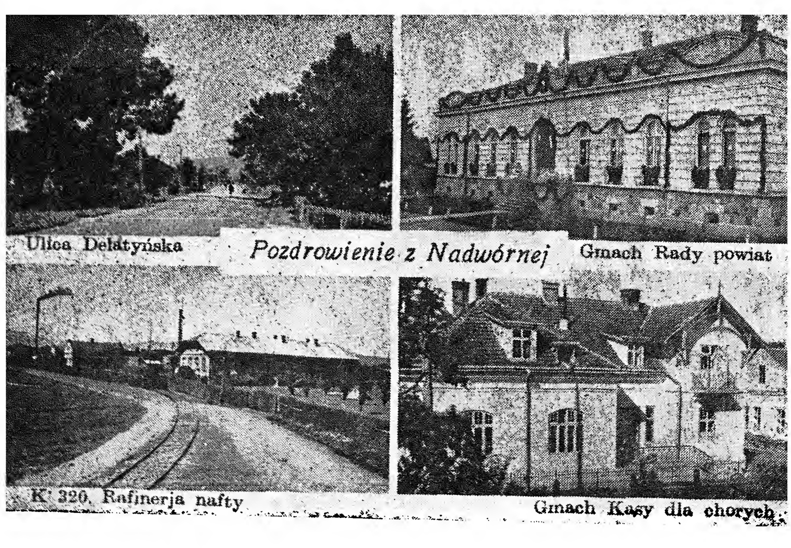
RAPHAEL ABOSCH Boston

HOW I REMEMBER MY BELOVED TOWN OF NADWORNA

How I remember my beloved town of Nadworna! In my memory it is a Jewish center full of Jewishness and national pride and with people who have given of all their energies to the Zion movement. A new generation educated in the Zion culture and the younger generation bound strongly together by such youth organizations as Hashomer, Halzair, Gordonia, Frajhait, Betar, Ichud, Hapoel Mizrachi. I remember the Parties of the Hitarchduth and the Merchants organization. I remember the Zion teachings of the parents instilling their own dreams into their sons 'and daughters' youth movements, which were worked through the Hachsharat and the emigration to Erez Israel that laid a foundation and helped build a happy Jewish life. When I close my eyes and try to imagine that I am looking at the town of Nadworna, I do not see anything there anymore — not the Schulls, no synagogues, no Beth Hamidrosh, nobody from this Jewish population, not even one Jewish man in the whole town of Nadworna, none of our fathers or mothers, grandfathers or grandmothers, our brothers or sisters, no more of our hearty Jews, no Jewish youngsters — not one left anywhere. I am trying to imagine where is the Jewish community which once was Nadworna. Where are the rabbis, the butchers, the teachers? Where is the Jehudia witheher enriched library, the Tarbut School with the precious Jewish children, the Sport Club Hakoach and Jutrzenka? Where is the Hachshara, the Kibucim of all the Chalucyiot organizations? Oh! Oh! What heartfelt agony! Nadworna was once a Jewish community with a high standard of Jewish life. Who would believe that it would come to pass that Nadworna would be Murdered? "Jisgadal Wyjiskadash Szmai Rabu."

Glorified and Sanctified Be God's Great Name. My full-hearted prayer and good luck to our beloved and dear countrymen in Israel who took the initiative with the help of our countrymen in the U.S.A. and have established this memorial in our lifetime in the Yiskor Book for our Holy Souls who went to eternity in the dreadful holocaust in Nadworna. May God bless everyone for the dedicated and holy task that they have performed in creating this Holy Book.

We also received a new teacher by the name of Schochat who came together with his family. He had the soul of a poet and played a few instruments and composed music. During his time the cultural life of our school reached a climax. He organised an orchestra of mandoline players and started a ballet class for girls. At that time the first German refugees from Germany arrived and with them a young girl by the name of Bitkover, who was the first ballett-teacher.

I am sure that everyone of us who is still alive remembers the parties we celebrated on the Holidays, e.g. Pessach, Purim and Chanuka. Before every party we performed a play the subject being taken from Jewish history. I remember the Chanuka-Party in 1937 when I had to deliver the opening-speech. The excitement was so great that I could not utter one word until the teacher whispered me the words and in the end all went off well. The play was called "the decree of Pharao" and I played the part of Miriam Moshe's sister.

The year 1938 brought difficult times. Many children left our town, a new teacher arrived and there was a smell of war in the air. In 1939 the war broke out — the Russians arrived in our town and with them came the end of many childhood dreams to most of us.

A pamphlet on "Tu-Bishvat".

The Hebrew Kindergarten with its teacher Mina Kupperberg.

Giza Petranker

THE HEBREW SCHOOL "TARBUT" OF NADWORNA

Before the first World War some groups in Nadworna organised courses to learn the Hebrew language. According to Rachel Bickel (Shor) the first Hebrew school was founded in 1912 by the initiative of a group of Zionist Jews who founded

a Zionist federation and amongst them were: Meir Hibner, Benjamin Jizchak Herz, Hersch Bickel and they brought the Hebrew teachers Garfinkel and Glick, who chose the administrators of the schools in Polen. The teachers of the school named Families Rosenhack, Samler, Kleinmann, Bickel and Burstein, and also with the help of Dr. Ringel, one of the first Zionists in Lwow.

In the year 1920, after the First World War the studies were continued at the Hebrew school which then joined the educational network of Hebrew school and among the active members were: "Tarbut" was Efraim Shenker (Avishai) who lives in Israel, and also Rachel Bickel (Schor).

The Hebrew school of Nadworna arose great admiration among the Jewish population of our town and surroundings.

I was one of those who attended this school. My first teacher was a young man with a happy smile by the name of Stoller. We children were very eager to learn the Hebrew language and it was everyone's hope to emigrate to Palestine and to make use there of the "Ivrith" we were taught at school. We fell in love with the Hebrew songs, we learned the history of our people and the geography of our homeland.All these subjects had for us a special kind of magic and enchantment of a far-away country and homeland which one day we hoped to reach.

The studies took place 3 times a week after the studies at the Polish school. The discipline at the school was of a very high grade. In this connection I particularly remember a teacher by the name of Komorowsky. He was an old bachelor, very exact and possessed a wealth of never-ending knowledge. He instilled into us the love of learning the Bible, but sometimes we also played him tricks. Our school was near the old market but when there was a steady increase of pupils it was decided to move the school to a new building" the Kekerling". we hoped to reach.

There the first Hebrew Kindergarten in our town was founded. The first teacher was a young girl full of energy and managed to organise everything beautifully.

The Hebrew School of Nadworna

On the puins of the city in which we grew and where our holy brothers were killed.

guys would appear and play the drama of the "Sale of Josef" or "The humiliated Achashverosh" and each one of them would receive his fees. Amongst these the orchestra of the "Rom brothers" would put in an appearance.

Our Nadworna was a town of Hassidim (pious men) who were connected with "courtyards" of famous Rabbis. Sons of the dynasties of Wiznitz, Otynia, Kossov, Czortkow, Stretyn etc.

Each Hassidic sect had its own synagogue. Occasionaly one of the Rabbis would arrive in town for the Sabbath. Tables would be laid out, "Kwittlach" would be written, and the Rabbi would be asked for help and advise.

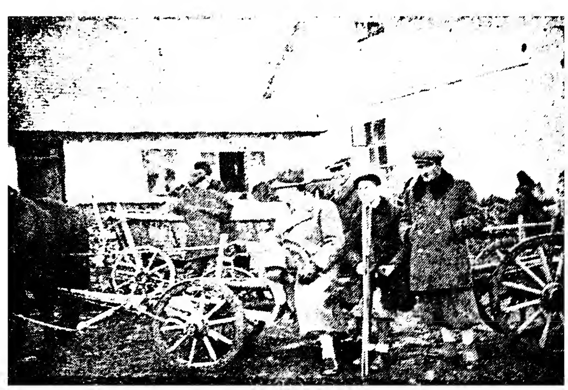
Who used to live in the new town ? On the way from the Village Pniow lived the families Knoll Heckerling, Tannenzapf, Levy, Wunderman, Ratsprecher — Fiaker owners, who would transport travellers to the railwaystation or doctors to visit their patients. The families Selig Jurman, Chaim and Ovadia Bickel, Izik Drimer, the poet, Meir Hibner, the tutor Jossi Bar, the families Velvel Bickel, Harz Henrick Korenblit and others.

Most of the troubles arose because of our Polish and Ukrainian neighbours who lived with us Jews. The antisemitism was deeply rooted in them. They disseminated poisonous hatred for all free trades such as : doctors, lawyers, engineers and all Jewish merchants. This hatred ruined and destroyed the livelihood of the Jews. Jewish adolescents as well as grown ups became aware of the fact, that the only remedy would be Zionism and the aspiration to immigrate to Eretz Israel. Jews were not accepted for government service. Most pupils of Nadworna made every effort to learn in highschools and pass matriculation. However, with the conclusion of highschool trouble began. Everyone was well acquainted with the "Numerus Clausus". All Polish high schools closed their gates to Jewish students, especially those for medicine, engineering and dispensing pharmacy.

Young people of our town wandered off to various countries in order to study subjects which they were unable to learn in their homeland. Upon their return to Nadworna with the termination of their studies, all kind of obstacles blew all their hopes to the winds ; the only aspiration left to these young people was the fervent wish to immigrate to Israel and to abandon this hell. How great was the joy when a few lucky ones were privileged with a certificate and immigration papers for Eretz Israel. All young people, regardless of political party, participated in the farewell party. Luckiest were those who had passed the matriculation and thus could continue with their studies at the Hebrew University of Jerusalem or at the Haifa Technion. They would receive immigration certificates from the mandatory government. I, too, was previleged to immigrate thus on the Polish vessel "Kosciuszko" which sailed to Israel at that time. We were five hundred happy students who assembled from all over antisemitic Poland destined for Eretz Israel. When we arrived in Haifa, we praised this most blissful moment of our lives.

Nadworna the charming and charitable exists no more. The town is a ruin. Synagogues and houses of worship were destroyed ; the Jews of Nadworna were killed by manyfold deaths, and buried in massgraves.

Their memory will never leave our hearts.

Market day in "Neue Stadt" Street

Gershon Jurman

THE NEW TOWN IN NADWORNA

My father, the late Selig Jurman, told me that in 1914, with the outbreak of World War I, the part of the town where we used to live was burned down, and so were most of the Jewish homes; We were forced to escape through the Karpatian mountains towards Hungary, and in the town of Satmar we spent four years in exile

Rebuilding was commenced upon our return to Nadworna, in 1918. The restored part of the town was called "die neie Stadt" (the new town).

The town was blessed with a glorious landscape, the river Bistriza, the Karpatian mountain ridges and the Bukowina forests. I remember the times when the snow melted, the ice burst in the rivers, the water flooded the houses, — bridges were destroyed by the torrent and rescue teams would arrive to help the damaged.

In the house of my late grandfather, Chaim Bickel there was a permanent synagogue, with many Torah Scrolls and other holy books and most neighbours observed their prayers, twice daily there. Amongst the pious were pupils of the sage who fasted every Monday and Thursday, meticulous in Commandments small and grave, who lived together in happiness and sorrow.

I am unable to describe the beauty of the holidays in our town, the atmosphere of the month of Elul and the Slichot prayers. At midnight the caretaker used to knock on the doors of the neighbours, wakening them in order to worship our Creator. On Rosh Hashanah at the time of Tashlich the congregation would go to the Bistriza river for prayers, emptying their pockets in order to be clean of sins on the day of Atonement (Yom Kippur).

In the early morninghours grandfather would take all the members of the family. The menfolk would be supplied with cocks, while the women would receive hens and they would cry "thus I atoned". The slaughterer (Shochet) would be ready outside and would slaughter the expiations. On that same day shops were closed, the Godfearing would go to the ritual bath (Mikweh). At noon, before the afternoon prayer (Minchah), everyone would donate money into the bowl which stood in the synagogue. These donations were for the benefit of the Keren Kayemet and other institutions. After the closing meal, before Kol-Nidrey, my grandfather used to bless the children and grandchildren; all those who came to the synagogue wished one another "Chatima Tovah" (May you be signed and seald with happiness). On the tables, large wax candles were lit. A gentile was employed whose duty it was to keep an eye on these candles — by day and at night — in order to avoid a fire. The blessing "Next year in Jerusalem" was on everyone's lips after the closing prayer. With the outgoing of the day of atonement everyone would busy himself with the planning of the Succah for the feast of Tabernacles (Succot).

Who could ever forget the Feast of Esther (Purim) in our town! Endless parties, "Reduta" and plays by amateurs. It used to be a habit that while the whole family was having the Purim meal, disguised

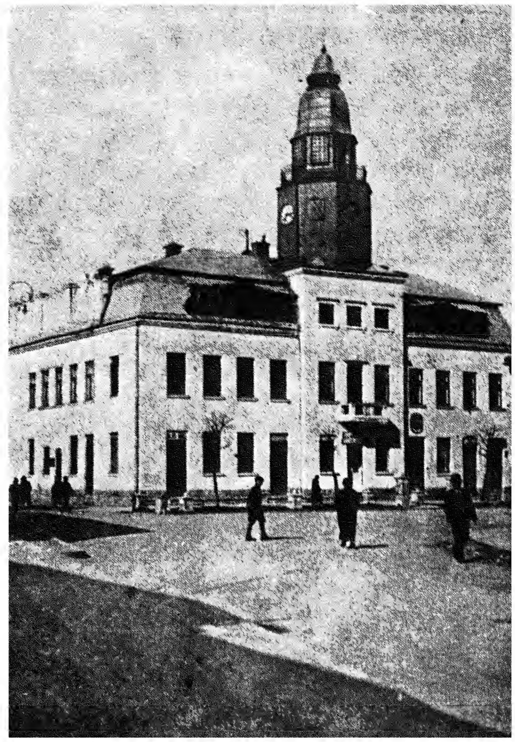

The Biekel and Jurman families with Governor Poremba

the youth and grown-ups dancing till dawn, and prizes were given for the best Purim costume and to the best dancer. On such occasions Dr. Starer together with his beautiful wife were in charge of the entertainment, which brought some lightheartedness and colour into our drab lives, and also brought in money for the centre, which was used to good purpose such as for the Hebrew School and charities. My last meeting with Dr. Starer has always remained vivid in my memory. It was at the time of my leaving Nadworna for Palestine. It took place at the railway station, and in spite of the circumstances, I was very upset at leaving my home town and relatives and couldn't stop crying. Dr. Starer came up to me and patted me, saying "Just think how many people would consider themselves fortunate to be in your place and go to Eretz-Yisrael." Unfortunately, Dr. Starer, himself, did not succeed to emigrate to Israel, and as far as I know from the information that reached me, he took poison when the Nazis came to take him away.

Many, many years have passed since I left Nadworna, and the way of life has changed, in many instances, beyond recognition, but for me Nadworna with its own special character, its streets and side-lanes and all the many personalities that made up our community are still very near to me as if it had all happened only yesterday! Nadworna had its own wonderful youth, just as many other generations produced their own special youth. Some of the girls were known as the beauties of their time. Especially two young, beautiful girls I wish to single out. One was Mania Knoll, the daughter of Shalom Knoll. Mania passed the war years hiding in the forests, after having escaped from the ghetto, during which time she contracted a serious illness which left its mark even after she reached America at the end of the war and where she died some years later. Then there was Judith Kleinman who was a dazzling beauty. Judith came to Palestine in 1936 during the Arab disturbances. But Judith became very homesick for her family in Nadworna and decided to return. She was still in Nadworna when the war started. News reached us that she stayed in the ghetto with her mother till the very end, and finally they went together to their terrible fate.

The war did not pass us by here either. At the beginning we suffered air attacks, and Rommel's army was poised to overrun Egypt and invade

The Municipality of Nadworna — "Ratusz"

Palestine. It was, therefore, a miracle for us when the British defeated the Germans in the desert. But the agony of hearing what had happened to European Jewry, taking with it families, relatives and friends came later. In our worst nightmares we could not have thought that such a terrible fate awaited them. There was a time in Nadworna, when at the death of each person the whole town would come to share the grief of the bereaved family. But now, after so many, many had gone, our grief was too great to bear. How could one grasp, how was it possible to comprehend the monstrosity of what had happened.

These memories are dedicated to my family and their descendants, to be passed on, and that it be known how the Jewish nation lived in Exile and then in the end was taken away to its death. So that now and in future it will be appreciated what it is to live free in one's own land.

(Translated by Zyta Eliahu nee'Lewi born in Nadworna 1931)

transfer to the Communist party after leaving the youth movement, and I regret to say, I was one of them. This last step caused pain and unhappiness to the families concerned, but we the youth were oblivious to this ; we were idealistic and caught up in the Communist tenets and could not see which way the path was taking us. We were completely convinced that communism would solve all the world's problems including ours — the Jewish problem.

But once again I was to learn differently. I was to feel the ever present antisemitism which existed in the heart of the Ukraineans, until sometimes I would be seized with the fear that if only they were given the chance, they would kill us all.

The incident which brought these fears to the fore was on the occasion ol a football match between Jewish and Ukrainean teams. The Jewish youth in Nadworna also partook in sport and had their own football team. As was the custom on Sundays, football matches were held between the Jewish team and one of the Polish or Ukrainean teams.

The playing field was beside the river Bishchitza. If it happened that our team won then the Ukraineans would beat us for it. On this particular Sunday I went to watch the football match and when in the end our team won — how pleased I was I

On our way home we had to cross a narrow bridge over the river. We were walking together with the Jewish team. Suddenly, there pounced upon us some Ukrainean boys ; they caught one of the boys from our team and wanted to drown him in the river. As it happened this particular boy was from the Berger family. Now in this family there were more sons, brothers of the boy who had been attacked. The whole family worked as wagoners, and the boys were strong-built and brave and had strong Jewish feelings. They did not hesitate to return blow for blow when attacked by the "goyim" and they quickly rescued their brother from his attackers. All this time I was standing on the bridge, frightened and shouting continuously. Standing beside me was a Polish woman who was known as a kindly person. After the incident her husband, who was Ukrainean, came up to her and asked why she had shouted so much, "After all if they had killed a Jew, was that something to shout about" he questioned.

I grew up in a traditional, religious home. My aunt told me many bible stories depicting the heroism of our nation and it was, therefore, very hard for me, in spite of my leftist views, to accept the degrading behaviour of the Ukraineans towards the Jews. After the incident on the bridge, I returned home and told my brother Yehoshua what had happened. My brother was a gentle, modest and good-hearted person. He continuously studied the Tora and we called him the "walking encyclopaedia". In his eyes, I was looked upon as a rebellious, younger sister because I belonged to the communist group, and this caused him quite a considerable lot of worry and pain. Now, when my brother saw how upset I was over the incident on the bridge, he admonished me "Now my dear it is time that you returned, to build your life, among your own people and to stop searching for new ideas among strangers" ; and I thankfully returned to my own. Yehoshua, my brother, died in the holocaust. We do not know in which circumstances. In his last postcards to us in Israel, he hinted at his fear of the Russians who had occupied Nadworna at the outbreak of the second World War. In one of his postcards he specifically hinted at the danger of the "red and yellow plagues", meaning the communists and Nazis.

The cultural centre in Nadworna, known as "Yehudia" is a part of my memories that must not be passed over. This centre was open to every Jew in Nadworna, whether it was to find an interesting book to read or to partake in the Jewish folklore. My brother was one of the regular members at this cultural centre, and I, after having finished with my communist experience, followed after him. Here, I also met my future husband, owing to whom I left Poland and emigrated to Palestine. And now, before I reach the end of my story, I wish to tell about Dr. Starer, the colourful and impressive personality, who headed the Jewish community in Nadworna and was in charge of "Yehudia". He had boundless energy and a great sense of humour. It was due to him that "Yehudia" became a centre of attraction and culture for the Jewish Community. Dr. Starer arranged for lectures tto be given on various subjects at the centre. But he understood only too well that it was not enough just to give lectures and books to youth in order to influence them towards Zionism. At Purim time, masked parties were arranged, with

The population of Nadworna was divided into three different ethnic groups : The Poles who were in power, Nadworna being a part of Poland ; the Ukraineans, and the Jews who were in the minority. The Jewish community lived in the centre of town and that was also where they mostly made their living, especially as shopkeepers. In the town centre there was also the market place with its stalls. Once a week a fair and market day was held. The farmers from the surrounding countryside would bring their produce to sell. All day long they would sell their goods, then when evening came, the farmers packed up and went off to drink. Many times they got drunk and then often disturbances broke out and we Jews would shut ourselves in our houses for fear of being attacked.

Rela Knoll, (Cahane), Lola Herz, Netka Goldberg, Debora Burg, Rebeka Feuer.

Most of the Polish and Ukrainean population lived outside the town. At weekends, the Jews liked to take trips outside the town, to relax in the surrounding countryside, but many were the times when our trip was spoilt because the Ukraineans would throw stones at us.

The Ukraineans who were a simple, uncultured people showed an intense hatred towards the Jews — more than the Poles, but the Poles were also not lacking in antisemtism.

The antisemitic behaviour of the Polish teachers at school created a constant hostility between the Jewish and Christian girls. Many times the Polish girls came and hit us, and then I would not be slow in returning the blows ! For I was very rebellious against the unjustified behaviour of the teachers. It was, therefore, a welcome outlet for me when I joined one of the Zionist youth movements which were being established at that time in Nadworna. I just happened to join Shomer Hatzair, not because of any ideological reasons, but because a number of my friends had joined this movement and I went along with them. At the age of 15 I still had no idea which ideology was the right one.

Shomer Hatzair, as all the Zionist youth movements, contributed a great deal to the education of the Jewish youth. We were instructed in Zionism and, although, it was stated that we were not affiliated to any political ideology, we none the less also received our share of Communist indoctrination. Our goal was to build a national home in Palestine, to take the Jewish people out of their stagnated existence in the "galut". It sounded so wonderful this dream, to bring the Jewish people to Palestine and I took it up with all my heart and being. And every evening, just as every pious Jew would turn his steps to the synagogue for evening prayers, so I would hurry off to the house where Shomer Hatzair met. There I would meet with the rest of my friends and we would hold serious discussions on the issues of the day. We would sing together Zionist and other songs. On moonlit nights we would sit outside in the fields and under the trees, singing the early songs of Eretz Yisrael. On Saterdays we went on trips far into the country, marching like soldiers in our "uniforms" of Shomer Hatzair. All these activities caused a great deal of surprise and embarassment among our community. The more orthodox of the community viewed our activities with great consternation and did not hesitate to speak out against the youth and the parents who allowed them to go to the Zionist youth movements.

Receiving communist indoctrination in the youth movement, caused many a young boy and girl to

Among the womenfolk of Nadworna there were many who were truly good and modest, and believed in helping others as a way of life without publicizing their good deeds. My aunt Dina was one of these women, although she had only very modest means by which to support herself. Aunt Dina at all times concerned herself with the poor. Every Thursday she would visit the poor, bringing them the necessary foodstuff with which to prepare the Shabbath meal — in order to make that one day, the Holy Day, different from the rest of the week. Till this day I can still hear my aunt as she used to say "on Shabbath every Jew must be as a King". I also had to help aunt Dina in her care for the poor and needy. While still a child, aunt Dina would give me a basket full of groceries and send me off to deliver these. I would arrive at some far-off corner of the town where these poor

Dr. M. Schtarer, Dr. Stop, Schochet, Misis Schtarer, J. Sameth

people lived and who wished to hide their poverty, and give to each family some potatoes, flour, some beans — and sometimes, even an egg. Etti Rothstein, one of our near neighbours and one of the helpful womenfolk of Nadworna, also made the rounds to help the poor and needy. Today it can be said of Tama, her daughter who is living in Israel, that "The apple does not fall far from the tree".

My father (Leibish Kahana) was devout and very learned in the Talmud and Tora, and belonged to the zealously religious group of Nadworna. After the Balfour Declaration, a second group, the Zionists was formed in Nadworna and as was the pattern at that time there was a standing quarrel between the Zealous and Zionist groups. In the wake of Zionism a Hebrew school was opened in Nadworna, the same as in many other towns. Till this day, I am still full of wonder that a devout Jew like my dear father was prepared to show a special understanding by taking me and my eldest sister Rivka to the new Hebrew school established by the Zionist group. However, unfortunately, we did not stay long at this school, due to the untimely deaths of both our parents. My mother died first and a year later my father died during a typhus epidemic. Thus there was no one left to care for our education. One of my strongest memories of the Hebrew school, is its teachers. There was Rachella Bickel, who later emigrated to Palestine, at which time, we her pupils, accompanied her to the railway station with singing and dancing. After Rachella came other teachers, Schenker, Weissberg, Stoller, Komorovsky and last but not least Schohat. Of our teacher Schohat I have a special rememberence since we lived in the same house with his family after our "historical" house was burnt down one night.

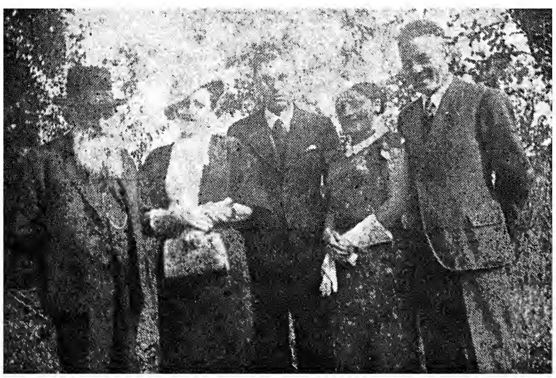
Our second home was situated on the corner of Notraska and Koshtchelna streets. I loved our second home. It was a two-storey building and we lived on the second storey. It had a veranda all-round and was surrounded by tall trees, with a small brook passing by. In this romantic place I spent my adolescent years, and there are still times when I remember with longing this second home. We were good friends with the Schohat family who lived on the ground floor. I do not know what happened to them, if they survived the holocaust or were lost with the rest. The last time I saw them, was at the time I emigrated to Palestine in 1935, when they accompanied me to the railway station.

Jerudith Kleinman Rosh Friedlender in Tel-Aviv

Another touching event that my aunt recounted:

Grandmother had never been very happy about leaving her family and going to the Holy Land. When she knew mother was to give birth to her first child she made the eventful decision to come and visit her daughter! This was a most daring thing to do at that time (1904) since to travel from Eretz Yisrael to Nadworna could be quite perilous. It could not be planned or reserved for ahead. Such a trip had to be taken step by step with varying means of transportation being used along the way. But grandmother finally arrived at Nadworna more or less in time for the "Brit" of my eldest brother Yehoshua. What excitement! All the womenfolk of Nadworna came to visit and welcome grandmother, and to hear the many wonderful tales she had to tell of Eretz Yisrael.

Schalom Knoll, Mania Knoll, Mates Knoll, Rela, Moshe Knoll.

Meir Huebner, whose house was next to ours, beside the big courtyard, was among the first Zionists of Nadworna. As a child I remember his great enthusiasm and fervour with the movement of "Return to Zion", and the many Zionist songs he would sing. Meir Huebner travelled to the Zionist Congresses and it was said that he was personally acquainted with the "Contract For A Jewish State". Perla, his one and only daughter, and much beloved by him, was my friend from childhood. She was a talented girl, who did artistic handwork and was also a writer. It was due to Huebner's influence that both Perla and I joined the "Shomer Hatzair" youth movement. Sadly, Meir Huebner, after having spent his life and all his wealth for the good of the community, died penniless. Perla remained in Poland and died in the holocaust.

The name of the street where we lived was "Boznitcha" meaning the street of the synagogues. And it was not without reason that it was so called, for at the further end of the street, most of Nadworna's synagogues were concentrated. The most prominent of these synagogues and also the one situated nearest to our house was named Vishnitz. My father was a fervent follower of the Rabbi from Vishnitz. Every morning, day after day, I would be awakened by the prayers' voices (Ba'alei Hatfila) coming from the Vishnitz synagogue, and on Shabbath and during festivals many more voices would be added. On each festival we would be awakened by its own particular prayers. L loved hearing the lovely strains of the prayers coming from the synagogue, and especially knowing that father was there taking part.

On Rosh Hashana and Yom Kippur we children would stand outside the synagogue and watch the grown-ups coming in groups and families to enter for prayers. How grand everything looked to my childish eyes! How proud I was to be a part of this life — the life of a Jewish community well settled in a typical small town like Nadworna. To see the womenfolk, rich and poor alike, each wearing her special Shabbath dress, come to celebrate and pray on High Holidays. I would watch the womenfolk gathering together in the synagogue seeking to relieve their hearts in prayer, and asking God's forgiveness for sins committed, all requesting that the new year would be a better and happier year and ending with Gemar Hatima Tova.

Group of girls in a "Hashomer Hatzair" nest

Rella Knoll (Kahana)

MEMORIES FROM NADWORNA

Who lived in Nadworna till age 21, after which she emigrated to Eretz Yisrael.

I am trying to go back as far as memory will allow, to those first childhood years in Nadworna: It was at the end of World War I, and we were returning home to Nadworna, my mother (Cipora Kahana née Nagler) and her five children, after having been refugees in another country. Upon arriving home, we found father had already returned before us and managed to repair the damage done to our house. During the war father had been taken prisoner-of-war to Russia.

What a happy time! To be reunited again with our dear father and our uncles, aunts and cousins. I felt Nadworna was our home in all things, in every way; the one safe and comforting place where no one could ever harm us. But I was soon to learn differently. One night, soon after our return, we were awakened from our sleep to find that strangers were trying to break into our house. I was very small at the time and couldn't understand what was happening. Later, I heard father explaining that these were the typical hooligans who attacked Jews during pogroms. Fortunately for all of us, the men in the family quickly got together and managed to fight them off.

I do not know the distant history of Nadworna, but I do know that I am the tenth generation of our family in Nadworna. We lived in a big house in the centre of town. There were four shops in the front and a big courtyard at the back. There is quite a'history' attached to this house. This property was the dowry my mother brought to her marriage. For at the time my mother was married, grandfather had made an important decision; he and grandmother were leaving for Eretz Yisrael, to spend their last days there, and be buried there. Grandfather, therefore, first divided all his property among his children and then left with grandmother for the Holy Land, before my mother had even had her first child.

Shmelki Nagler, my grandfather (on my mother's side), was a devout and zealous Jew. I, of course, never knew him, but my aunt (who later brought me up after I had been orphaned) spoke about him. Grandfather had a great deal of influence in Nadworna. At one time the community wanted to build a secular school with the aid of Baron Hirsch funds, but grandfather was very much opposed to this plan, since he feared that a secular education would turn the youth away from the path of religion and Jewish tradition.

The Shopping Center of Nadworna

FROM HOLOCAUST TO REBIRTH (excerpts)

By **Elie Wiesel**

...Naturally, you may have read facts ar figures and documentary narratives and autobi graphies or autobiographical novels; you may ha\ seen pictures and even visited the sites. All th will not have brought you closer to the experienc For the ultimate mystery of the Holocaust is th: whatever happened, happened in the soul. All tr rest is commentary.

The mystery does not lie in numbers. Wh any Jewish child felt when he faced the executione or when he witnessed the death of his father, in itself a mystery never to be revealed, for h alone, the child, the orphan, could speak about i and he remains silent — deliberately. You will neve gain access to his secret, to his soul.

On the level of History, the Holocaust too is a mystery matched, in intensity and magnitude, only by the Renaissance of Israel. Yet the one does not, cannot explain the other, for the one does not, cannot justify the other. Whoever connects Israel to the Holocaust, is doubly guilty of blasphemy. The link between them? We are that link, we the survivors, we the witnesses. And, to me, we are all both survivors and witnesses, even those born after the events took place...

...I am not speaking of the past but of the present. In other words, I am asking you **now**: what are you doing with our past?

I remember: during those years, when we were dreamless old children in a kingdom called Night, we had but one wish left but it was a burning desire: to bear witness. Hundreds of men and women were ready to sacrifice their lives to allow one messenger to escape and tell the tale. For we were convinced that what was happening to us was shrouded in such secrecy that not even God knew about it — let alone the Allied governments or "our brethren in America".

I must tell you that, had we known, then in 1944, in those months, that American Jewry **knew** and did nothing, I beleive our despair would have been so overwhelming, the pain so unbearable that many more would not have survived. Our hope was: you did not know yet, but you would be finding out any day now. Only much later, after the war, did we find out that most of you — I refer to the leadership in your communities — knew. Even before we did...

Photos found in Criminal houses while searching after being arrested.

•

...Isn't this a tale your children ought to hear today? Are you ashamed to tell it to them? Ashamed, you? What is there for Jews, born in the twentieth century, to be ashamed of? This century has taught us the very opposite: man failed — the Jew did not; man betrayed — the Jew did not. What was the Holocaust, if not the story of man betraying the Jew?

Certainly, young Jews emerging from war had very right to drown mankind in the hate and fire it had brought upon itself. What did they do instead?

They proclaimed the birth of a new dream; no, the rebirth of an ancient one: Jewish sovereignty, Jewish nationhood. Wasn't that an insane thing to demand? Remember, immediately following the war, the password was internationalism. All nationalism had proved morally, humanly bankrupt. Why then did we choose just that period to formulate our wish for a state of our own? A state unlike any other, at that?

Think about it and you'll want to laugh. For there **is** a state now and it **is** unlike any other; it is Jewish and therefore more human than any other. And if I feel a sense of pride whenever I go to Israel, it is because of its moral victory. I felt it when I saw Jewish compassion toward an enemy in defeat and when I saw paratroopers hurling themselves at the Wall only to humbly weep there. I experienced History becoming part of my Imagination.

The following epilogue brings to a conclusion the 350 stories in which I, Schaje Schmerler, describe the horrible experiences I went through during the gruesome Hitler regime, 1941-45.

These stories are collected under the title "My Life of Suffering"

Some of the stories are reprinted in the Memorial Book of the Nadworner Society

EPILOGUE

It is February 1945. From the Tatra-mountains we can watch the once — victorious German Hitler army retreating in defeat; they had already been standing at the Volga, and in the suburbs of Moscow and Leningrad.

Like an endless snake trail the retreating bandits and murderers.

Not even in their present agony do they forget their loot. They drag it all along on wagons hitched to horses and oxen, since they have no fuel left for their motorizet trucks.

They requisitioned all wagons and beasts uf burden, from horses to cows, in order to secure the stolen goods in their murderer's fortress named Germany.

We can watch them, in their destructive furor, not only blowing up bridges, but systematically, with blasting cartridges, ripping up rails and ties of the railroad bed as well as the telegraph poles.

The last battle in this area had taken place in Myto pod Dumbierom (Slovakia) where a unit of Hermann Goehring Panzer-Division approached with their long-sighted Tigers, most likely in order to cover the retreat. They demilished houses and stables where the cattle that had not been stolen yet, perished.

They could not last long here either, because the Red Army, supported by the partisans, were already on their heels.

Totally broken, leaning on crutches, I came down the Tatra-mountains. I have lost everything: my wife and my three children, my old mother, my three brothers with their wiwes, children and grandchildren, my two sisters and their husbands and children, my numerous relatives, friends and acquaintances.

A Monument in memory of those who were killed in Nadworna. It was erected by the Soviet Government which was ingraued — "Here lie Soviet-citizens that were killed".

I was moved to tears when two officers of an artillery unit of the Red Army came up to me and spoke to me in Yiddish which I had not heard for so long; and when I answered them in Yiddish, they embaraced me and they cried, too.

My loss is monstrous. Nothing in the world can make good for that. Neither myself nor any surviving Jews can or will ever forget what the murderers, the dehumanized Germans, have done to our people. They have killed six million innocent Jewish people, among them a million and a half children.

Remember, and never foget, what the German "A m a l e k" has done to you.

Schaje Schmerler

Meeting the Farmer

Finally I was on the farm. The first thing I saw there was a huge oven in which bricks were being made. Attached to the oven was the chimney from which smoke continually rose as I had seen from the woods. A little further away, there was a young man who was kneading a heap of red clay with his feet; the clay he probably put into the forms next to him.

He had not seen me coming and was very much surprised when he noticed me — I must have looked pretty wild.

My impression was that the man was more scared than myself. He was startled seeing me, but soon calmed down when I greeted him.

He stepped out of the mash of clay, reluctantly approached me, and asked who I was and what I was looking for. According to previously prepared text, I answered him that I was a Pole from the other side of the Carpathian mountains; that, due to the battles raging there, I had been evacuated from our village together with other farmers; that I had lost my way and was unable to find my people, and the carriage and the cattle we had taken along. I had been wandering around these woods for several days and was very hungry. When I saw his house from afar I decided to come here and ask him to give me something to eat.

I did not want to tell him that I had not eaten for 32 days because that would have seemed unbelievable to him.

He told me I should wait there, he would bring something from his place.

He walked towards his house. I was sure he would come back with his son or his farm-hand to finish me off, because by himself he did not feel strong enough to start anything with a ghost like me, the way I looked.

And how surprised was I when the man came back all by himself, carrying half a bread, and he gave it to me.

It is not like me to cry; but I was so touched by the fact that there were still people who did not kill one that I could not hold back my tears.

The farmer expressed his sympathy by patting me on the shoulder; he told me to calm down, I would find my people and my cattle, and the Slovaks would surely be helping me.

He said the war would end some time, after all, and I would be able to return to my home.

I don't know how this man would have acted, had he known that I was a Jew; but I did not want to think anything bad about this good man.

The good-hearted farmer is talking to me — but my thoughts revolve around one question: Where to now?

Clara Bratt: Mein Yidishé Mamma

After I had waited a few minutes and he did not come back, I got up, quickly picked up my "wardrobe" which had gotten dry by then, and disappeared in the thick of the woods.

I quickly put on my clothes and started to go away in the opposite direction from my hiding place.

I did not return to my "apartment", but picked a new hiding place.

Fortunately nothing happened. I suppose the man considered me one of the partisans who were very active in that area, as I later learned. They were rarely given away by the population who did not want to be punished for their treason later on, such as having their houses burned and the like.

The Farm

After the related incident I changed my hiding place to a different spot, as I mentioned; so it happened that, around dawn, I discovered a house not far from the woods.

Influenced by this unexpected discovery my thoughts would not stop wondering what this house might mean to me. In my imagination the plans fell over one another, how I could sneak into the farm and steal some food. One of them was that I would make it into the pantry during the night. But this plan seemed too dangerous to me and I gave it up. Then I thought of getting into the chicken house and stealing the eggs; this, too, was too dangerous, because the chickens would make noise; so I decided it would be best for me to get into the pigsty. Surely on the walls of the feeding troughs where the fooder for the pigs is poured, there must be some bran or flower sticking which I could scratch off; so piggish the pigs could not have been to lick the feeding troughs clean! But when I considered the consequences, if the pigs would start squealing and the farmer would come running out and meet me there, he would be sure to suspect that I wanted to steal the pig.

So all my plans came to naught, and I go on starving, even more so.

The 30. Day of Hunger

The 30th day already I am spending here in the woods; I am starving terribly. All my hopes to break into the farm and steal food remained only a wish I could not have materialized, if for no other reason, for this one: during those 30 days I had grown so weak that I had no strength — not onlly to walk the approximately 3 kilometers to the farm, let alone to possibly have to escape from there.

It is the third day since I have discovered the farm. As soon as dusk falls I lie at the edge of the woods and look in that direction.

I could determine only that much: it is a small house, and next to it is a big freestanding chimney from which comes thick smoke. A little hut is there as well, most likely it is the cow-shed. Otherwise I could not detect anything unusual.

My health is deteriorating rapidly — I feel that this is my end. To stay here longer would mean my death.

The Walk to the Farm

So I decided to go to the farm; I did not want to sneak in, but simply go there to ask for food. But my condition was horrible; aside from the fact that I had trouble walking, my pants were so torn that parts of my body were visible through the holes; and before going to the farm I would have to mend them first. But where should I get needle and thread?

In this case, too, necessity made me inventive: I got thread by somewhat shortening the pants, loosening the threads of the fabric which I then twisted together in double fashion; thus I had a sowing thread.

A needle I also manufactured by breaking a pointed tooth out of the pants buckle; in this pointy tooth there was a hole through which I threaded the twine, and in this strange manner I sowed up the torn pants, more or less.

I waited for the next morning which was the 32nd I spent hidden in the woods. Around 2 o'clock in the morning I got dressed "appropriately" and started the walk to the farm.

I started out so early in order not to meet the herdsmen who lead the cattle to pasture very early, and who would have bothered me.

I was so weak that it took me approximately two hours for this short way, about 3 kilometers, and this with the greatest effort.

I really found several husks, but unfortunately, they were wild lentils good only for fodder.

I cannot say that I was choosy, but it was really impossible to eat those; after eating some of them I had to vomit, and decide to do without them.

After some further search I was luckier because I discovered approximately 2 dozen large pea pods. My joy was immense. A few of those I ate, and the rest I took to my "home". I bedded them down in leaves in a cool place so they would not wilt, and I hoped to enjoy them for 3—4 days as an addition to my raspberries.

The following night, too, I searched a lot in the fields, but there was nothing more to be found.

How terrified was I when I reached for the pea pods at breakfast the next time — and there were only the empty pods left. The peas were carefully picked out and stolen.

It was a great loss for me.

Later I became convinced that this daring robbery could have been undertaken by nobody else but the flying field mice. These field mice who jump so fast and so far, resemble the flight of an arrow.

They became frequent visitors in my "shelter", but I had nothing left for them.

The raspberries they could not touch because they were kept in the bottle; most likely they are not their taste, either.

The empty pods I have not thrown away, of course — I ate them up.

The Deluge and the unexpected Visitor

It has been raining for two days — I am soaked through and through. I am exposed not only to the rain which comes down in torrents, but also to the water running down on me from the branches. Besides, the water has also collected in the place I use to lie in, and I was forced to lie in the wetness all the time.

The vermin in my clothes have decided on a mass migration. Probably they, too, were uncomfortable living in the wetness; that is why they went looking for dry spots on my emaciated cadaver.

The itching was horrible. "Reading the paper" also had to stop on account of the pouring rain, and the "hordes of huns" on my body multiplied vigorously and had a good time.

But our dear Jewish God had "Rachmones" after all for his chosen people of which I am a part, and — miracle that it was! — the rain suddenly stopped and the sun came out with all its summery strength; my depression quickly went away, and I came to life once more.

Despite the grave danger connected with venturing out into the open during the day, I could not resist. I crawled out, taking my soaked jacket along, sneaked approximately 2 km. away from my hiding place in the woods, looked for a spot with few trees where the sun could have better access, undressed until I was stark naked, hung the clothes on the branches, and stretched out on the ground where the sun shone upon me and warmed me.

Thus I was lying about 2 hours. I waited for the clothes to dry, but I could also not resist the pleasure to be warmed by the sun and not to be bothered by the vermin.

As I was lying there half asleep I hear a strange movement. I turned my eyes sideways — and, oh horror — I was terrified — I saw a horrible thing — I saw another man.

For hunted animal as I was, being a Jew at the time, the appearance of a man is something terrible.

While I, the hunted, was lying there naked and helpless and the man, some 10 meters away, was looking at his victim, he could not guess who the sleeper might be; but my situation was not enviable. He was probably no less surprised at the sudden find than I was.

In my strange situation I could do nothing else but pretend to be asleep; at the same time, however, I watched his movements.

The man could not decide, either, how to behave; he came a little closer, circled around my hanging pants, shirt, and jacket, and coughed a little — probably in order to wake me up — but without any success.

He went away, but returned once more; since I had not reacted to his leaving he returned, walked around me once more, and finally he disappeared for good.

open. I leave the woods for two reasons : 1) I want to lick the collected water, and 2) I want to breath some air, since I spend all day in the bush that is covered with branches with no access of air.

As I have remarked previously, the woods consist of beech trees and dense leafy bushes which don't let any air go through ; that is why, during the night, I not only "drink" water, but breathe in some air for the coming difficult day.

3 o'clock in the morning : I return, naturally on roundabout ways so as not to leave traces, Into the woods ; I take the wilted branches off my hiding place, take them to different places, scatter them, and break off a number of fresh branches which I take back to my hiding place to camouflage it with fresh branches of leaves.

Then I go to my raspberry patch, pick 10—12 raspberries — more or less — put them into the broken bottle, and with these "provisions" which are supposed to last me for 24 hours, I "luckily" return to my hiding place ; there I lie down on my spread-out jacket, and eat my breakfast of 4, sometimes only 3 raspberries. The bottle I hide so as not to provoke the "Jezerhore" (bad thought); later, around 12 o'clock, I eat some more, and around 6 in the evening I eat the "Afikomen".

After breakfast I take out my "Roskopf-Patent" pocket watch (this watch I have to this day, and I would not give it away for anything in the world) and start doing my daily "work", lying on one side, alternating, no longer than one hour.

I start by "reading the paper" ; that is, I have embellished the delousing with a proper name.

The lice which were still of Magyar descent, and no less patriotic than their Hungarian brothers, probably intend to Magyarize the Slovaks. Who can understand what goes on in these little lous-souls ?

The worst is that even the Hungarian lice love to drink Jewish blood.

There is plenty time for me to attack them.

As I do with my raspberries, of them I also pick only the "ripe" ones. Of course, I don't do this only from consideration ; but in this obstructed light I can recognize only "larger specimens" and those are pretty large, approximately like a grain of corn with a dark spot in the middle.

I even know how many I "harvest" every day. They come to 40-50. After this bloody work I clean both my thumb-nails and start eating in my imagination.

Music

In the beginning I heard — putting my ear to the ground-music playing, and I very much liked this music, because these muffled sounds, coming closer each day and clearly audible, not only filled my monotonous existence but the closer and clearer the sounds coming from afar became, the more I knew that help was approaching. It was the thundering of artillery of the advancing Red Army. After the liberation I learned that the Russians had already been near Sanok (Galicia), on the other side of the Carpathian mountains, at that time.

Unfortunately, one day the thundering stopped ; and later I learned that the Russians went into a huge retreat.

The silencing of the concert that had pleased me so much was a bad blow for me then.

I also heard, at a specific time every afternoon, the wistle of a locomotive of a running train. Later the whistling of the locomotive also stopped completely, after a heavy explosion. I had no idea what all this was supposed to mean. 32 days later, when I left the woods, I learned the cause : partisans had blown up a train viaduct not far from the woods ; that was the cause of the interruption of the locmotive whistles, since the trains were simply stopped after the viaduct which had been used for them, had been blown up.

A good Find of which I was robbed

During my usual nightly excursions I came to a field of oats which had not been mowed yet ; I knew from my first hike through the Carpathian mountains that sometimes isolated stalks of peas and beans grow wild in field of oats, because some of them had gotten mixed in with the oats seeds and sown with them ; they later grew by themselves and wound themselves around the blades. That is why I went searching.

In fact, my sense of smell — which often develops in people in such a situation — became helpful.

In reality the Mannah did not fall from heaven for me, but I found it in the woods, in a place where trees had been felled; the Mannah was in the shape of green raspberries which in this place, where the trees were felled and the sun was warmer, could grow better.

The sun also made approximately 10—12 berries ripen every day which I picked; I saved them in my bottle and rationed them out for the normal three meals.

I was forced to start rationing, because after much searching I found only this one place that had berries, and even they were scarce.

The fact is that my Mannah resembled the one which God threw down in the desert so much, onlyl because it came to me at the time of extreme misery. Otherwise, it was different in color as well as in use.

The Mannah in the desert came from heaven and was white, but mine was green and grew in the woods, and was only edible after it started getting reddish.

Another difference between the Mannah in the desert and the one in the woods was: the one in the desert came in larger quantities, and had to be used up the same day because the next day it would have gotten wormy. This Mannah, however, which God sent me in the Slovak woods so I would not starve to death, was very little. I could not have more than 10—12 berries a day.

And I was satisfied with what little I had — not like my forfathers who, after they emigrated from Egypt, were longing for the fleshpots, and wanted to go back to Egypt; whereas I — only imagining what I would face should I be brought back — was very, very happy to be in these woods, and not to be seen by people, even if I had to starve.

Now, I am already the owner of a homestead and a farming establishment with a raspberry field. The only one thing I still miss is water. There was little chance to find water in the woods themselves. Outside the woods, of course, it might have been possible; but during the day it was too dangerous to venture out; this is why I could do nothing else but use the time of night for that. I was hopeful to find water outside the woods, because, as far as I was able to hear from there, there was a pasture close to the woods. All day long, from early morning until sundown, one could hear the lowing of the cows as well as the shouting of the herdsmen and the cracking of their whips, and the barking of their dogs. That is why I was sure that somewhere there, nearby, must be water where the cattle were watered.

I waited for the night, went out of the woods, searched all over, but in vain; I could not find anything. The nights were dark and it was very difficult to find your way.

Several nights I searched in vain, with no success — I was desperate. The thirst tortured me terribly and I could not help myself.

I tried with the footprints of the cattle's claws — I tried to feel my way — hoping they would lead me to the watering place — but in vain.

Help came to me by accident; when I, long past midnight, felt for the prints of the claws and followed them, I found water in those footprints. Probably these footprints filled with dew in the late hours of the night — and so I was saved.

Of course, I could not take any of this liquid along because they were filled, at best, with ¼ of a centimeter of water, so that I could drink only if I stretched out on my stomach and licked the water.

Naturally, I had to filter it in my mouth, in order to spit out the spiders and worms I sipped with it; but in a way, I quenched, my thirst — and I was satisfied.

32 Days of Hunger

14 days already I have been spending in my hiding place in this Slovak piece of woods, waiting for the end of the war. I am starving terribly; except for the 10—12 raspberries daily and the little liquid that collects during the night in the footprints of the grazing cattle, which I later hide, I have nothing to sustain myself.

Also, the time drags very badly.

As an example, let me desrcibe, more or less accurately, a 24-hour-period of my stay in these woods:

2 o'clock at night; I sneak out of my hiding place and go, rather I crawl because I have no more strength to walk — out of the woods into the

I imagined having found a water fountain where I drink my fill, and take along some water for the road ahead.

Even greater was my joy when I really found a little liquid in the bottle which I would call water. Probably it was rain water or dew, mixed with beer foam and dust. In any case, this "drink" did me a lot of good, even if I did cut my lips with the broken glass.

This bottle, the only utensil for drinking or eating, was of good use to me later on in my hiding place.

The Beechwoods (The little Beech Forest)

Strengthened by the sparse drink as well as the successful crossing of the bridge and the area without any people I started my hike.

I came to a hilly part of the country, low mountains, mostly cultivated with oats. The red earth is probably not good for anything else.

On the one hand it was good for me that no people were in sight since the workers came here only to cut the oats; for that it was still too early. On the other hand, however, my hopes grew dim for finding something to eat here; not as it had been during my flight from Stryj to Hungary when I stole potatoes and sometimes even roots and peas from the fileds. But a bite into one of those little apples which I had with me from the "Emek Habuchu" would still my appetite. Besides, I had to take care of more important things than food; I had to find a hiding place at any price.

So I wandered on, and towards evening I came to a poor pasture, barely covered with grass, on which Cows and sheep were grazing, guarded by a few little boys.

I was glad to see this pasture border on a small young forest.

Hiding I awaited the evening when the herdsmen drove the cattle home; then I moved into my new home.

The forest which was more like a bush was very good for a hiding place.

I walked into it about as far as one kilometer, looked for suitable bush, crawled into it, spread my jacket to lie down on, and thus started the first night of the 32 days and nights I spent here, hiding and starving.

Three days already I have been staying in these woods. I picked out a dry spot, not wet, suitable for the hiding place from which I could well watch and see without being seen.

With all means at my disposal I tried to make myself as comfortable and homelike here as possible, in order to wait for the end of the war.

But since I had nothing with me except my short jacket and the beer bottle I found, I used, for the improvement of my "house", my experiences from the summer 1943 when I hiked for weeks across the Carpathian mountains, from Stryj to Hungary.

That time, however, in 1943, my situation was better than now. I had with me then a sharp axe with which I could chop wood and branches. I also had a big tarpaulin against rain, which I used for cover during the nights so I was not cold; also, at that time I succeeded in getting matches * ("Zündstein") to make a fire. Besides, my safety was not as endangered then as it was now, because I was high up in the mountains, far away from people, and could move freely during the day. But this time I have nothing with me.

The hard beach branches which I have to have for camouflaging my hiding place, I have to break off with my bare hands, and those branches I have to change every other day, because the leaves wilt and one could easily see that this is not a natural bush but an artificial one.

So that it would not look suspicious and that there would not be any traces of any kind of work I brought the branches from deeper lying spots in the woods; the same way, I carry the discarded dry branches far into the woods.

My jacket serves as sleeping place and cover as the same time.

The bottle stands ready to take on provisions. But where should the provisions come from?

Mannah from Heaven

After difficult searching I found food — it came to me like the Mannah from heaven. I hardly think I could have stood it any longer.

---

* fliutstones.

I could not reach the apples because the tree had grown very crooked over the precipice and was too thin for me to hang on. Necessity made me inventive; I looked around and found a dried rod which I notched on one end; then I slipped the notch onto the branch with the apples and managed to pick some apples. Many of them, unfortunately, fell into the deep precipice instead of quenching my thirst and hunger.

Finally I could enjoy my course of apples, but the first bite, unfortunately, brought the biggest disappointment because the apples were as bitter as gall; and, no matter how hungry and thirsty I was, I could not even eat a single one.

Of course, I took the apples with me and they did me great service later on, during my 32-day fast; it was enough to bite into such an apple and I would be brought back to life.

The Bridge

All day long I was wandering around; I was looking for something edible in the fields and, if possible, for some woods to stay. Unfortunately I neither found food nor a forest.

I got close to a river across which there was a bridge, rather high up. In order to go north, as I intended to do, it was necessary to pass the bridge. That, however, I could not risk because the bridge was guarded at either end by two Slovak soldiers; they looked in every direction and could easily discover me.

There was nothing else for me to do but hide close to the bridge and wait and see how to motion across the bridge which I simply had to pass in order to get to the north side.

Thus I am lying, hidden in the bulrush, approximately 20 meters from the bridge, and I am watching.

The guards changed twice. Many people, mostly farmworkers, and vehicles as well, passed in both directions across the bridge without proving their identity with any kind of papers. I only heard the passengers greet the soldiers with the words "Z Bohom". Later I learned that this is the usual Slovak greeting.

The two words "Z Bohom" — which means "With God" — I have committed to my memory and decided to venture across.

I sneaked out of my hiding place towards the road in order to join the people.

I had noticed that the farmers going to the fields for work carried small bundles with them which probably contained their day's food ration; I wanted to look like them; but I had nothing left to make a bundle with; when I jumped out of the train my bag in which I had the most necessary things tore because the man who jumped right after me held on to it, and I landed with nothing but the handle of the bag; everything else had gotten lost.

This time my underpants came to the rescue; I simply took them of and made fhem into a bundle, hung it on a stick over my shoulder together with my short jacket — the only piece of clothing which I still wore ever since Nadworna (naturally without a fur collar, since the fur collar had to be delivered to the Germans on pain of death); so I shouldered the stick with the bundle of food ration.

I suppose that I looked not very different from the other farmers passing by, in my worn-out baggy trousers, my shabby jacket and wrinkled cap, my face unshaven, and my bundle and jacket over my shoulders.

I summoned all my courage, joined the others who were walking ahead, and marched in the direction of the bridge.

Already on the bridge I passed the soldier with the usual greeting. Likely he had nothing to find fault with because with a returned greeting and the movement of his hand he indicated for me to go on. With the guard at the other end of the bridge the same procedure; and thus, with "Mazel" (luck) and not a little pounding of my heart I passed the bridge.

I really was lucky for the second time in Slovakia. The first time: jumping out of the train heading for Auschwitz, and now the crossing of the bridge that was guarded by soldiers.

I feel strengthened, more secure — but what now?

A precious Find

After the successful crossing of the guarded bridge, a few hundred meters further on, I found a beer bottle with the neck broken off. It is not exaggerated if I say that this broken bottle represented a most precious find to me.

Thanks to the good discipline, approximately 50 men succeeded in jumping out of the running train which was going on an elevation in the ground, without being hurt badly.

I landed on a potato field with torn pants and scraped legs.

The train moved on ; I saw only the conductors with their lanterns sitting on the steps, and finally the freight train was out of sight.

I got up, and suddenly, a few meters away, a travel companion gets up, by the name of Halberstam, from Bochnia, West Galicia (from the "Rabunim" — Halberstam family) ; now we were two fellow sufferers together.

A few minutes later the train stopped in a station where they discovered that we had escaped. We could watch the commotion because they signalled with the lanterns and they also fired shots ; but we were free.

After the liberation 1945 I learned in Vienna that all of those who jumped out of the train were alive ; in fact, I met many of them in Vienna such as Schreiber from Lemberg, Dunio Hermann from Lawczna. The name of the place where we jumped is Michalovce in Slovakia. The time, June 1944.

Where to ?

Already the train is out of sight, and I am lying in this potato field where I landed after my jump from the running train. My fellow sufferer Halberstam, still a very young man, is next to me and we discuss what to do now.

I had placed great hopes in Halberstam to be a good guide now ; at the time, in camp, he told us about his escape from Bochnia (Galicia) to Hungary via Slovakia where the Jews who were natives of Slovakia had been very helpful to him on his further travel.

We did not know that, at that time, there were no more Jews in Slovakia. The clergyman Hlinki had accomplished his "assignment" there.

Halberstam vanishes

We got up and started to go on, with no particular direction in mind ; I walked ahead and Halberstam followed me.

We had the following conversation :
Me : "Halberstam, let's see how smart you are — which way do we have to go now ?"

Him : "What do you mean, which way ? God has helped us, we got out of the train, therefore we have to go to the right."

Me : "If we turn right, I feel we will be back in Hungary ; I think it would be better to go left."

After a short while I noticed that I got no more answer ; I turned around, and Halberstam was gone.

Most likely he felt it was not right to disagree with me because I was much older than he was, and so he went his way by himself. I have never met him again ; but later on I learned that he had saved himself.

Now I was alone in the dark of night, between fields and meadows, without any idea where to go. So I decided to stay there until daylight in order to inform myself about the area.

In the Field of oats

I hid in a field of oats, waiting for day to break.

In the early morning when I had hoped to go on unnoticed, a new danger arose, this time from the farmers coming to the field for work. It was impossible to get out of the field without being seen ; it was equally impossible to stand up in order to find out where I would be able to go the next night, because these people were working all around this field of oats.

For me it was a day like in hell ; the oats were low, the sun burned, and I did not dare move.

I suffered until 10 in the evening. Then I got up with broken limbs to find a bush or some woodland.

A whole night long I wandered around until I discovered a bush near a very steep slope ; there I hoped to hide and wait.

The Appletree

Now I went in search of water, but unfortunately, my trouble was in vain ; I found nothing ; but I did discover an appletree which grew bent over a deep precipice ; his branches were covered with little apples, the size of hazelnuts.

Told by Schaje Schmerler

With a Jew-Transport to Auschwitz The Jump from the running Freight Train Mannah from Heaven — 32 Days of Hunger

Two cattle cars were joined to a long freight train; they were loaded with human freight consisting of approximately 150 Jewish people, men, women, and children (I, too, was with this human freight). The sliding doors and the tiny barred windows of these two cars were hermetically sealed and reinforced with barbed wire.

During the loading of this Jew-transport heartrending scenes took place. A young mother, for instance, pushed her 5-year-old little girl out of the transport to give her the opportunity to mix with the gentile onlookers. But she did not succeed because the "merciful" guards chased the child back to motherly care.

The time and place of this sad event was June 1944, at the railroad station in the small town of Satra-Ujhely in Hungary.

This strange human freight was destined for the murder factory in Auschwitz where the inventive German "superman of the superior race" knew how to change the delivered human freight into various "valuable" products, such as soap, lampshades, womens' hair for upholstery material, etc.

The sad Jew transport started to roll in the direction of Poland.

Now we began making plans how we might escape from this sealed car (in this car, there were only men; the women and children were in the second car).

We decided to cut an opening into the wooden wall of the car with a knife (it was my pocket knife which the gendarmes fortunately had not discovered on me during the search, and now the pocket knife was the only tool we could use); the opening was supposed to be close to the sliding door through which one could remove the barbed wire in order to open the trap of the sliding door; this was supposed to take place only after we had left Hungarian territory.

During the night, when the planned opening was noticed far enough so it would take only the cut of a knife to take out the inside piece of board, we heard Slovak songs being sung at a station; this way we knew that we were already on Slovak ground.

The train went on, and around midnight we cut out the last piece, removed the barbed wire, and were able to open the door.

Sliding open the door we were overwhelmed by the fresh air and the beautiful summer night. The fields and trees rushing past gave us courage to venture the jump into freedom.

Schaje Schmerler who was rescued by jumping from a train which was transferring Jews to Auswitz

into the Doliner woods. At that time I did not know yet that the Kawaler family was not alive any more, either. Nor could I guess at the time that Wilus Knoll, who had survived the hard time, later on voluntarily joined the Red Army and was killed in action.

I told them whatever I had heard about Nadworna. For instance, I was able to tell them what I had heard from a man named Schweizer who had escaped from Stanislau, after it was liquidated, to Stryj. Schweizer told us in Stryj of some unusual cases, about people who survived as if by a miracle.

In this connection he mentioned Dr. Anda Schmerler who tried suicide, but was saved by friends; and Salo Schmerler who succeeded twice to escape death; the first time he crawled out of a mass grave, wounded, and the second time he escaped through the sewer from the ghetto in Stanislau.

I knew, of course, that these two he mentioned were my brother's children. What happened to them later on I could not know at that time. (They saved themselves and are now living in Australia).

Then I told them how, in spring 1943, the young musician Rum (he once studied music in Leipzig) and a blonde girl named Reger (she had been working for Dr. Dirnfeld before the war) — both were living in Stryj — visited us in the work camp, outfitted with Aryan papers. An action that happened to start just then took them by surprise, and they fled to the Aryan side. I do not know what happened to them after that because I have never heard from them again.

Ratsprecher and Knoll told me how they escaped and got here as if by a miracle. They also mentioned names of people who had succeeded in escaping, and who now were living in Hungary with Aryan papers.

They named Benzion Langsner with his daughter (his wife and son had died on the way), Kuten with his wife and several relatives, and Berger, Chaim Izek Zauderer's son (our neighbor).

Already on Hungarian soil Jankaľy Hirsch and my brother Aron lost their lives.

It got late. Where to go now? There my young friends told me this: From today on, you are not any more the Jew Schaje Schmerler; as of this moment you are a "full blooded" Aryan. Think about a Polish name you want to assume.

I thought for a while, and gave as the name I wanted to assume: **Stanislaw Niznikiewicz.**

The reasons why I chose this name are the following:

A few years before the war, when I was in Warsaw on business, I visited my comrade from the First World War, by the name of Traub from Nadworna, who lived in Purszkow near Warsaw. He introduced me to his wife and little daughter: "My friend, Mr. Stanislaw". Most likely he did not find my Jewish name Schaje sounding alright for the ears of his wife and child. That is why I chose, for my first name, "Stanislaw".

And then my mind focused on the name Niznikiewicz: when I was starving, with my son Dolphi, in Stryj I succeeded to smuggle a letter out to my friend Ferdinand (Ferdus) Niznikiewicz who was working for the tax office in Stryj; in this letter I asked him to come and see us. Ferdus was my childhood friend; before the war he held a high post in the tax office in Nadworna, and he received from us not a few gifts of money.

It took only a few hours until Mr. Niznikiewicz appeared. However, as I found out later, Ferdus came hoping for something as it happened in Biblical times: when Lavan Haarami kissed his nephew, our forefather Jakob on meeting him, he hoped to find pearls in his mouth. The same way our Lavan Haarami — Ferdinand Niznikiewicz — who spoke Jewish as well as all other Jews — believed the reason of my call to be that I wanted to give him my diamonds and dollars for safekeeping. But when he learned that I did not even own one Zloty to buy bread for us he made a sad face — not, however, on account of my sad situation, but because his hope to find a fat victim in me had come to nothing.

Therefore, so that the name of this "noble" Polish compatriot should not be forgotten, I decided to set him a monument and named myself Niznikiewicz from that moment on.

This is how, in October 1943, in the Munkaczewer-Ruw-Schul, the Jew Schaje Schmerler was "baptized" by his two young friends Ratsprecher and Knoll, without holy water, and was made an Aryan Pole of the Catholic faith, and was given the name Stanislaw Niznikiewicz.

was the old Jewish worker in the woods and his son, also the tailor and his 10-year-old little daughter, and the dear Engel-family.

Later I convinced myself of this; his small apartment was always open to us refugees, and we felt at home there. Nobody was allowed to leave his poor place without having eaten, despite the fact that he was not well off.

This good compatriot told me to wait here and not to go away (neither did I have a place to go to), he would soon go and find the two people from Nadworna.

Itzie Knoll and Schaje Ratsprecher

How good I feel now being among Jews! Even if they are strange to me, and unknown, and some of them indifferent, and some not even very affectionate, they are far from doing me harm. After all, the people in that world I am now running away from — except for those few human gentiles — are not only robbers who stole from their Jewish fellow citizens, but coldblooded murderers.

I am sitting here in the Munkaczer-Ruw-Schul — just like once at home an "Orche-Porche" Friday evening in Schul, waiting for somebody to take pity and invite him home for the Schabbes meal. So I am sitting here with my fortune of 4 Pengö, waiting for such a person to help me.

And I am sure it will happen. After all, I am among Jews — which is why I am feeling as good as I do.

The Schul is filling up. They are saying "Minche" ("Minche gedawent"). My friend from Lawoczna who went to find my compatriots from Nadworna, has not returned yet; most likely he cannot find them.

One says the "Maariv" (the evening prayer). Many of the worshippers are leaving the Schul; suddenly my friend from Lawoczna came running; "I have brought them to you" he yelled, and right behind him came, rushing, the two from Nadworna, Itzie Knoll and Schaje Ratsprecher. Knoll had been employed as an official at the sawmill in Nadworna; he now lives in Israel. Ratsprecher mostly devoted himself to the "Gordonja" — movement in Nadworna. Unfortunately he, Ratsprecher, died shortly before the liberation.

Our meeting was very touching. You have to realize that in late summer, 1943, there were no more Jews left in Nadworna; they were all dead. If anybody succeeded and survived, he was somewhere there in hiding. To get to Hungary was almost impossible. Mostly those courageous ones who tried to escape to Hungary over the Carpathian mountains, did not get far. On the way they would be caught by non-Jews who were lying in ambush all over, and they would extradite them to the Germans or kill them themselves. And if somebody succeeded in getting across the border, it was difficult for him to find help in reaching the old-Hungarian part of the country where he would have been saved, more or less. If, however, one of these unfortunate ones was discovered in the area around the border, he was simply sent back, and he was lost. That is why our meeting was so touching.

People were standing around watching the scene, as two young, good looking, well dressed men kissed, were overjoyed, and cried with the tattered, bearded, depraved beggar whom I looked like. At the time, the Hungarian Jews could simply not understand it.

The Jew Schaje Schmerler was changed into an Aryan named Stanislaw Nizniekiewicz by his Compatriots from Nadworna, Ratsprecher and Knoll, in the Munkaczewer-Ruw-Schul

After we had recovered from the exciting reunion, there remained in Schul only my two friends, Knoll and Ratsprecher, and my new friend from Lawoczna and myself. The other people had gone home.

Everyone of us hoped to learn about survivors from the others.

Unfortunately I could not say much about Nadworna since I had left Nadworna at the end of August, 1942.

The few people from Nadworna who, together with me, did slave-work in Stryi, have all died; they were my son Dolphi, Lajbaly Goldberg, Koppelmann and son, Menasche Zinn's daughter, Schaje Kawaler, his wife Sosie (Fawaly Tepper's daughter) and their two children Fredi and Lotte Kawaler, and Wilus Knoll; they all died, except Sosie, Ferdl and Lotte Kawaler, and Wilus Knoll who fled to Babij

The trip to Budapest was successful thanks to two dear young Jews from Schwalowa who were also going to Budapest.

These two good and capable people saw to it that the railroad police who, during the trip, checked the travel papers and indentification papers of the passengers, overlooked me.

I do not know if I would ever have reached Budapest, had it not been for the extraordinary help of these two dear people.

In the late afternoon we arrived in Budapest. Because I had no address to go to, these two good people took me to the Munkaczer-Ruw-Schul in the Kiraly utca.

Here, in this holy place, they said, nothing bad will happen to you. When the Jews come for the evening prayer they will be sure to take care of you. They took their leave and left me in the Schul.

I am waiting alone in the half-dark Schul, waiting.

I don't really know what I am waiting for. At best I am waiting for a miracle, that someone may come and help me.

My fortune consists of 4 Pengö, approximately 4 Polish Zloty — in dollars this would not even be half a dollar.

The door opened and a man came in. It was the "Schames" (attendant); he asked me why I had come so early, since the "Mincha" prayer would only start in a few hours.

He made a sour face when I introduced myself. He told me (this is how I knew he was the "Schames") to go to the congregation; this here is a Schul where people come to pray, but not a hostel.

He calmed down when I told him that I had just come from Munkacz, and that Fraenkel, owner of a lummber business, had sent me to the Munkaczer-Ruw (Rabbi).

Now he became more familiar with me. He explained to me the important role the Munkaczer-Ruw played in assisting the Jewish refugees from Poland to get permission to stay.

He told me this quietly so nobody could hear it, even if there was nobody around who could have heard.

This remains between us, he said, nobody is supposed to know it.

I could imagine that he gave away this "secret" very frequently. Not with a little pride he said that the Countess Larisch was a devoted follower of the Munkaczer-Ruw who, thanks to this acquaintance, was able to help many people.

I wanted to know when I would be able to talk to the honorable Ruw. He told me that the Rabbi would only be back in a week from an important trip.

He broke off because we heard steps. A few Jews came for the evening prayers.

The "Schames" who spoke to those who came in, must have told them about me, because I saw them reacting by turning in my direction towards my side in order to look at the "Orach". Then they came, one after the other, with the greeting "Schalom-Alejchem".

They were all very anxious to hear from me news about "Jenerwelt" (the worldl beyond — the world outside — the other world).

Again the door opened, and another worshipper entered. He was a brunette man in his middle years, of medium height, shaved (the others who had come earlier were bearded).

After the "Schames" had informed him, too, of my presence he quickly came up to me, also with Schalom-Alejchem, but with more feeling and friendlier than the others had been who were only curious.

He introduced himself; he said he had escaped from Lawoczna and his name was, unless I am mistaken, Berl Schleifer.

When he heard that I was from Nadworna he told me that he knew two young people who had recently fought their way here from Nadworna also. He gave me their names. But I could not deduct anything from these names because they were Polish names.

Only later I learned that the escaped Jews lived here, in Budapest, under strange, Polish sounding names, and with Aryan papers — lived as Poles in order to receive permission to stay.

I told him about myself, more or less. In this man from Lawoczna I found a sympathetic friend, not only because he was "one of us" an had himself gone through a lot before he had saved himself and his family, wife and several children, and come here; the man was a goodhearted person as

Told by Schaje Schmerler

A TOUCHING MEETING WITH MY TWO FRIENDS FROM NADWORNA, ITCIE KNOLL AND SCHAJE RATSPRECHER, AT THE MUNKACZER-RUW-SCHUL IN BUDAPEST

The time : October, 1943

The place : Munkaczer-Ruw-Schul, Kiraly utca, Budapest, Hungary

Four unendingly long weeks — under superhuman hardships, hunger, and thirst, and terrible experiences, — lasted my hike from Stryj over the Carpathian mountains, until I had reached Hungary.

Workers in the woods found me unconscious in an abyss, lying in a pool of blood ; I had fallen there from a slope.

The good people took me into their barracks in the woods, washed me off and bandaged my wounds, and brought me back to life with sweet coffee and food.

Two Jewish workers in the woods, father and son, in whom I confided the fact that I was Jewish, helped me to get to the next village ; there, a Jewish tailor — unfortunately I forgot the name of this goodhearted person — took care of me.

The tailor's 10-year-old little daughter guided me in roundabout ways to a road where I could get into the place Nilipine unnoticed.

Helpful Jews made it possible for me to get from Nilipine to Munkacz by train.

Especially helpful in this was a nice, goodhearted Jewish cattle-dealer named Engel. He, Engel, took such great interest in me as if he had really been an Angel ("Engel") from heaven.

He found an employee at the railroad whom, I am sure, he rewarded liberally for it, and saw to it that he came with me to Munkacz.

This companion took care that I could slip through the control of all documents which was very strict there, due to the proximity of the border.

After my safe arrival in Munkacz I immediately went to see the family Fraenkel. (Mrs. Fraenkel was the aunt of Leibaly Goldberg, the son-in-law of my brother Mojshe.)

I had hoped that there, at the Fraenkel's, my flight would end. Unfortunately, however, I could neither stay with the Fraenkels nor anywhere else in Munkacz, because it was very strictly forbidden there to give refuge to strangers, especially Jews, without permission of the police.

One night I spent with the Fraenkels. As a precaution they hid me in a woodshed in their warehouse of building material.

The next day I was able to depart for Budapest with the help of the Fraenkels who got a railroad ticket for me to Budapest.

Ratsprecher Schaje

Personalbeschreibung.

Name:

Vorname:

geboren am:

Wohnhaft:

Straße:

Familienstand:

Sonstiges:

Unterschrift:

Arbeitseintritt:

Beschäftigt als:

Bestätigung des Arbeitsamtes Stryj:

Inhaber dieses Ausweises ist im Gemeinschaftslager einkaserniert.

Stryj, den

A Nazi Confirmation to show that Schaje Schmerler was fit to work

Told by Schaje Schmerler

In devout Memory of our Dearest and most Beloved who lost their Lives "Al Kidusch Haschem", In Nadworna, on October 6, 1941 — On the first "Jahrzeit" (first Anniversary of their Death) in a Work Camp im Stryj.

It is fall 1942. This is the time of year of the holy Jewish holidays, called "Jomim-Noruim" (awsome days).

In the heavens, upon his throne, sits the Almighty at this time of year, and judges the humans he created, each according to his merits :

Who will have the right to go on living

Who will have to die

Who will have to starve to death

Who, of the humans, will be murdered, shot down, burned, and gassed.

And which people will be worthy of watching this spectacle, and enjoy it.

The angels, the secretaries of God, enter into the open minute-book those just verdicts passed by the Almighty which, after the passage of ten days (days of atonement) become valid, unless the condemned have been pardoned in the meantime.

Authorized with a seal the verdicts are then sent down to earth, to the executive organs (murderers and hangmen), and are carried out as ordered from above.

For scapegoats our dear Lord has picked his favourite, his chosen people, the Jews ; and for executioners who had to carry out the death sentences the merciful God appointed the Germans.

It is likely that our dear God entrusted this "important mission" to the Germans because the germanic "Superman" is extremely well versed in this kind of work. He has learned it thoroughly, and he was also brought up to carry out orders with precision and ruthlessly.

What was it, really, that gave me the idea to mention our Jewish High holidays "Jomim-Noruim" ? Certainly not so I would not forget that, soon, we would be able to enjoy the coming of the holidays. After all, it makes no sense to remember that ; with the invasion of the German hordes all holidays and all pleasures came to an end for us Jews ; and to remember that we would soon have our "Jomim-Noruim" (awesome days) is not at all necessary — we do have them continuously, day in and day out.

What I had in mind when I mentioned the approaching holidays is this ; in these fall days, on the first day of Sukkoth, it will be exactly one year when the horrible, gruesome bloodbath took place in our Nadworna. On this first day of the Sukkoth holidays the German hangmen and murderers carried out the death sentences sent to them by the Almighty via Berlin, and they carried them out on several thousand Jewish people sentenced to death, among them many hundreds of children.

Why our dear and merciful God has punished us so cruelly can not, of course, be understood by the narrow human mind ; after all, 99% of the Jews of Nadworna were poor, honest people who worked hard and bitterly to earn their daily bread ; it is difficult to believe that these poor people should have committed any sins, and it is less believable still that children and infants should, in any way, have sinned.

Even that 1% of the Nadworna Jews who possibly had done some wrong, did not deserve to be punished with death, because capital punishment is intended only for murder, and in Nadworna there were no Jews who could have committed murder.

To answer this, naturally, is impossible for a human being.

Of course, we have not forgotten what happened to us a year ago in Nadworna ; and us 10 Jews from Nadworna, now in a work camp in the town of Stryj, got together on this Sukkoth day in our place in the work camp in order to commemorate the first Jahrzeit (anniversary of death) of our dearest and most beloved relatives whom we had lost on this day of misery.

At the time we were together : Myself and my son Dolphi, Lajbaly Goldberg (my brother's son-in-law), Koppelmann and his son, Schaje Kawaler, his wife with son and daughter, and Wilus Knoll.

Lajbaly and Koppelmann said the prayers. It was heartrending when we, all together, crying loudly, said the "Kadysch".

This was the first and also the last Jahrzeit for all mentioned above. Except for myself, not one of them is alive any more.

They lost their young lives because they were Jews.

I was just busy down in the cellar nailing the boards together when he was brought in, making a loud noise and crying.

That crying "criminal" was Jidyl Dürer's grandson, about 12 years old. I think his name was Kwartler.

The loud and very angry "Ordnungshüter" (warden) who had caught and delivered this great "sinner" was the "Kommandant" Commander the O.D. himself, with the modest-sounding name "Kuten" (the little one) who, however, carried on a Jewish Woman in the Ghetto as if he had been "Gudel" (the great one).

The terrible crime the poor boy had been quilty of was this: he had picked a few green apples, unripe yet, in a strange garden. His sin was much worse yet because of the fact that the apple-tree from which the 12-year-old "criminal" took the forbiddeen fruit stood in the garden of the Bartkiewicz-house which, at that time, happened to be the "residence" (In this case, in the sense of palace) of the O.D. "General" Kuten, the "Little one playing the Great one".

The boy cried miserably, and not only because of the slaps and blows which the "great" man liberally gave him. He cried more from fear that he would send him to the "B" ghetto which the strict "Commander" kept threatening him: "sheigyts einyr, zymir, zymir bysty gygangyn ganwynyn! wart ejch wel dejch schykyn yn dem "B", dort wet myn myt dir schojn lehrnyn". Which means: You went stealing at my place, I will send you to the "B" ghetto, there they will teach you.

Since I was present at this most embarassing and painful scene, it was natural for me to take the boy's part, and I said to the "Commander" who was fuming with rage: "Kutyn! duus jyngyl hot a naryschkeit upgytijn, schenkt ihm duusmuhl, er wet byschtymt nyscht mehr nochamuhl duus tijn". Which means: Kutyn! The boy was foolish, forgive him this time, he will not do it again.

My unexpected intervention made the man even angrier. He yelled at me: "Schmerler! noch a wort yn ejch schyk dejch myt dem schajgatz yneinym, ouch ahin yn "B". Which means: Schmerler! Another word, and I will send you to the "B" ghetto together with the boy.

With this he ran out of the cellar, locking the door behind him.

But a few minutes later he returned, not fuming quite as much any more, and yelled at the boy: "arous fyn danyn, lomych dejch mehr nyscht uunkykyn". Which means: Get out of here so I don't have to look at you any more".

Of course, the boy ran like lightening, and to me Kutyn said: "ejch byn nyscht azoj schlecht wi aach dacht sich, ihr of maan platz wet nyscht gykent saan bessyr". Which means: I am not as bad as you think I am; if you were in my place you would not be able to act differently.

Jidyl Dürer's grandson was already feeling better for having been caught by a Jewish "Gaslyn", not like that hungry Jewish boy, from the "B" ghetto who had once been caught by a "merciful" Ukrainian militiaman in a similar "crime": this one, from "compassion" with the poor hungry boy, beat the kid mercilessly-and he had pretended to be a "decent" Ukrainian militiaman! - and simply threw him over the high fence into the ghetto where he hit the concrete pavement.

A jewish Woman in the Ghetto
An original photo from the period of subjugation

Told by Schaje Schmerler

The Jail in Ghetto "A"
The First "Criminal" brought in
"Pardoned" by the "General" of O.D.

In our newly created "federal autonomus Jewish State "A" and "B" — surrounded by "protective walls", — we already have everything a "modern State" is supposed to have.

I. e., we have :

a) a President (called "Judenältester"),

b) a Parliament (called "Judenrat"),

c) several Ministers (called "Judenrätler"),

d) an armed force (called "Ordnungsdienst"),

e) a hospital equipped according to latest requirements with "self-service".

The only hospital in the world that employed neither doctors nor medications. The Jewish patients in this hospital practiced medical science for and on themselves.

Only a people as intelligent as we Jews are could be "blessed" with the ability to cure itself.

We are, all of us, smart and all-knowing, as it says in our "Hagada" (Tales of the great wonders that have happened to us, the chosen peple).

f) We also have a "Children's Home", rare, never before known to exist just in this fashion, where Jewish children who had been taken into its "care" were "trained" to live without food.

It is true that our fathers who had fled Egypt, have already shown themselves able to hold out for 40 years without food, in the desert where nothing grows. To our fathers, however, at least the Heavens had been merciful in sending down to them a daily portion of foodsubstitute — they called it "Manna" and with this they nourished themselves for 40 years.

At that time, of course, they were lucky not to be locked up, and they were able to gather this "substitute" (Ersatz) every day.

To our children, however, in the newly opened "Children's Home", Heavens were not merciful. The Gates of Heaven were closed to them, "Mannah" from Heaven was not sent down to them ; and even if, on occasion, such Mannah from above had been sent to them, it would have a difficult time passing the Hitler-blockade and reaching then, the children. And even if had slipped through the blockade the children would not have been able to gather the Mannah, because they were held under lock and key.

And so it was that our Jewish children lived in this "famous Children's Home" with nothing but the sweet memories of the times when they still had mothers who pampered them, and prepared good food for them ; eventually they were soothed by sweet dreams, and rocked to sleep forever with a sad smile on their pale little lips that had no blood left in them.

In Heaven their Mamas were waiting for them ; they had recently been dispatched there, together with millions of other Jewish mothers, by the Germanic "Supermen".

The watchful eye of our "protector", the German Commissar, did not fail to notice that we who were supposed to be provided with all necessities, were short only one thing : a jail.

This German Commissar who was "watching out" for us, therefore had the Judenälteste with his "assistant" called to him ; after a "polite consultation" a plan was worked out, how and where such an "educational institution" (criminal corrective institution) should be established.

It was quickly decided. That same day we were presented with that "Urgently needed" jail.

This "reform institution" was opened in the "A" ghetto, in the celler of Awrum Duwid Heckerling's house.

Several workers, myself among them, were hurridly mobilized in order to empty the cellar from the grime and dirt that was packed high in there, and to install a few wooden planks for beds to sleep on.

It seemed that the Commissar cared more for the jail than he did for the hospital where the patients had to lie on the floor, while the prisoners in this jail were going sleep on boards.

It so happened that I could see the first "criminal" brought in here, as I had seen the first patient, at that time, taken to the hospital (the musician Leitner).

man and Dr. Schall who called the keepers of order over, whispered something to them-and that was the end of the inspection.

Soon we found out: this commission, consisting of a German policeman, in company with Ukrainien militiaman and the "Judenälteste", had been delegated to the ghetto by the Commissioner in order to find a house in which a hospital for typhoid patients could be set up; and the commission fund Bannet's wooden building next to the Flakomyjka canal suitable for this purpose.

The residents of this house, together with their furniture and possessions, were simply put out in the street, and the work of setting up the hospital was started.

We brought straw from the agricultural cooperative of the district; the straw was put down on the floor in place of beds and matresses.

Pillows, sheets, blankets, and towels the order-keepers requisitioned somewhere from the Jews. Also a table and few chairs, and a small medicine chest were brought in. The medicine chest remained empty, of course, of medicine. The Jews had no medicine which could be confiscated, and to requisition anything from the gentile pharmacist was simply no good form.

So it was that in but a very few hours a hospital in ghetto "A" was operative and ready to accept patients.

I had the opportunity to see the first Jewish patient in the newly opened hospital.

Myself and a few other workers happened to be in this house, named hospital (we took down a wall in order to enlarge the ward), just as the first patient was brought in.

I saw this unfortunate human being. They brought him here from ghetto "B" on a little wheelbarrow on which he could later, together with other corpses, be taken to the place from where one does not return after having spent some hours here in terrible pain.

The patient one had brought was the musican Leitner, emaciated like a skeleton.

The man looked terrifying, a skeleton covered only with a thin yellowish skin with blue veins showing through, and the big eyes staring straight and immovably ahead.

I walked over to Leitner. He looked at me without any expression in his eyes, and whispered almost inaudibly: "Schmerler, schajn sejyn mir ous, gyty zaatyn zych dyrlejbt".

Leitner was the first patient in that house, Bannett's house on the Flakomyjka-canal, which was established as a "hospital" for our "wellbeing" in 1942 A.D. in ghetto "A" by the "humane" German Commissioner; very soon it was filled with Jewish patients trying to get help, and then it emptied again, until there were not more sick Jews.

• • •

THE "CHILDREN'S HOME"

Neither the high fence around the ghetto nor the brutal Ukrainian militiamen could prevent it: the hungry children would slip through from the ghetto to the Aryan side, venturing there in their search for food. However, the German Commissioner in civilian clothes, the one who "loved order and children", had no difficulty in putting an end to the "children's game" with an order.

He issued a decree to the "Judenälteste" (Eldest of the Jews") Dr. Schall which ordered him immediately to open a children's home in the "B"-ghetto for orphaned and homeless children roaming the streets and alleys.

As matter of course, the "humane" order was carried out immediately.

Somewhere in a house in the "B"-"Gehenom" (Hell) such a "Children's Home" was established for those Jewish children who had lost their parents in various "Actions" and had been orphaned, as well as for those children who lusted for a bit of sun and went into the street hoping to forget their hunger over their games.

30 to 50 children were taken into the "care" of this "Children's Home". But this "Home" founded for Jewish Orphans was very short duration. The food supplied to them by the "child-loving" Commissioner was so "ample" that all the children in this "home" soon starved to death.

Once more, the house — vacated through the death of the children, was open to Jewish child-"passengers" destined for transportation into the Heavenly regions.

Told by Schaje Schmerler

TYPHOID AND DYSENTERY
THE HOSPITAL IN GHETTO "A"

The innocent looking German Commissioner in civilian clothes took precautions that ours would not be a long life in the ghetto, even at the time when the plans were laid as to the future location of the ghettos for us.

Item: This pretentious German murderer had, at the time, not neglected to have "our" bath built outside the fence of ghetto "B", so that we would not be able to use it-despite the fact that this bath was located within the area of the alley which he himself had designated for the ghetto "B".

I put the worts "our bath" in quotes, because this bath was in fact, and exclusively, a Jewish bath; it was built-as were all bath houses in Polish towns where Jews lived-by the Jewish Congregation and it was kept up by it; also, it was used only by Jews. The non-Jewsh were free to bathe there, but rarely did so (Probably they shunned water).

I am not even sure if anyone of us in our terrible situation at that time, would have been able to think of such a "luxury" as taking a bath altogether; but at least, we could collectively wash our bugridden clothes and underwear; that, however, this "good" German did not want to have us do.

The many people who formerly used to live all over the city, and the Jewsh brought from the surrounding villages whom the Commissioner "taking care" of our health, had crammed together in a few narrow alleys, all these people together caused the latrines rapidly to fill with excrement and pollute the fountains which were close to those overrunning latrines, and so the water was contaminated; which was exactly the thing this "good" German desired.

The people who drank this poisoned water naturally came down with typhoid and dysentery.

The vermin, of course, quickly transmitted the sicknesses to those who had not yet been infected. The little "fellow-lodgers" simple ignored the boundaries decreed by the Commissioner; they simply came and went undisturbed, without a pass, wherever their lousy hearts desired.

The German Commissioner who "worried about us" had, as an additional helper, hunger which raged most furiously in ghetto "B". The undernourished people just lost all resistance and there was great mortality.

Considering the Typhoid epidemic, our "caretaker", the "humane" German Commissioner, naturally took the "necessary precautions" immediately in order to "help" us in this time of need; he ordered the "Judenälteste", Dr. Schall, to appear before him, and then he yelled at him, remonstrating with him that the Jews were dirty, filthy, did not like cleanliness, and so on.......

He told him strictly and exactly how to fight the sickness. Besides that, this "clean" German had posters put up all over town, outside the ghetto, as well as on the outside of the fences around the ghettos: those posters showed a Jew sneaking around in the street, and in this craggly beard and "Pajes" (sidelocks) as well as on his caftan huge lice were crawling which, behind him, were falling onto the street.

Above this picture there were big headlines in three languages — German, Ukrainien and Polish-which said approximately: "Warning"! Jews and lice are known to be carriers of the dangerous typhoid. Aryans, be cautioned not to get in contact with these carriers of pestilence. Exterminate them!"

After poor Dr. Schall, loaded with recriminations and strict orders from the Commissioner, returned to the ghetto, there started, especially in our ghetto "A" some feverish activity. There was washing and scrubbing, as it used to be before Pessach; only the "Chumez" (unleavened bread) was missing which, in the good old times, one could afford to burn.

Those entrusted with keeping order ransacked the apartments searching for some thing. What it was they meant to find with us, only God and the keepers of order would know.

A commission consisting of a German policeman, a Ukrainien militiaman, led by Dr. Schall and his "adjutants", carried out an inspection in our ghetto "A". They inspected several houses until they got to Bannet's house in the Flakomyjka where they halted.

They looked at the house from all sides; then there was a short conversation between the police-

Told by Schaje Schmerler

A HAND WHICH STUCK OUT OF THE MASS GRAVE

I do not know the reason why the German Commissar (Landeskommissar) decided to send some Jews from the ghetto into the Bukowinka, armed with shovels, so they could "improve" the earth cover over the mass grave of the slaughtered Jews.

This Commissar in civilian clohes who had come to us in Rabbi Mordychaly's Nadwerny from the land of the murderers in order to "take care" of our needs and wellbeing — this Commissar propably feared an epidemic which was likely to be caused by the thousands of corpses heaped in a barely covered ditch.

This ditch was filled with half of the jewish population of Nadworna as well as with several hundred Hungarian Jews who, under the "protection" of this Commissar in civilian clothes, had been cruelly murdered on October 6, 1941, and who were now, after the long winter, already decomposing. This Commissar who was so very much "concerned", with the health of the population, figured that he would prevent an epidemic by piling on a heavy layer of earth.

We, my son Dolphi and myself, were among the people sent there to take care of this work.

We, as well as the others who went there with us, took along, besides the shovels, a few candles to light at the place of those dearest and most beloved to us.

When we arrived at that vale of tears we faced a horrible and unforgettable sight. There were enough traces left to see of the awful tragedy that had taken place there about eight months ago.

Strewn all over were many torn shirts, underwear, shredded left-overs of dresses, "Laabzydeklych", keys, documents, photos, wigs (Scheitel). Also torn prayer books were lying around ; some in Hungarian translation ; most likely the Hungarian Jews (there were several hundreds of them) who had lost their lives there, had brought these prayer books from Hungary.

We were gripped by terror and horror when we saw a chewed-off hand, pointing towards heaven, stick out of the middle of the mass grave.

That hand, reaching towards heaven from the grave, was raised like a signal of accusation against God and men for the gigantic crime committed here by bestial men — themselves created by God — who cruelly murdered here thousands of innocent people, hundreds of children among them, for no other reason than that they were Jews.

I cannot free myself from the feeling of guilt I felt at the sight of that outstretched accusing hand.

A feeling of guilt which probably bothers everyone uf us : why did we not have the courage and the "Gewure" to do what one of our people, Simson has proven himself able to do in the olden times, long past.

This was when Simson — blind, chained, and helpless in the midst of his numerous enemies — was forced to be present at a funny show : the killing of a Jew. The Jew Simson, however, preserved his human dignity despite his helplessness, and did not sell his life cheap. With a scream he tore down the pillars on which the temple rested, and the temple where thousands of his enemies had come together in order to make fun of the helpless Jew Simson, collapsed and under its ruins buried many thousands of his enemies, and Simson along with them. And this is how the Jew Simson died.

We covered the grave with earth, after we had put to rest there the scattered wigs, prayer books, "Taleskutens", and more.

We could not stay there long because from the woods some Ukrainian fellows were approaching. Hurriedly we lit the candles we had brought, said the "Kadysh" and left the place of the martyrs which we would, unfortunately, never be able to visit again.

The remaining refugees in a Memorial service for those Killed in Bukovinika

Also, working that iron pump made a tremendous noise which reverberated loudly in the dead town.

That is why we avoided getting water from the two wells ; everybody tried to get that pail of water for his daily need somehow from the more easily accessible wells in the sidestreets.

At that time we, my son Dolphi and myself, were still "living" in our place in Berger's house (opposite Schlojme Perl). I brought water daily, in the early hours of the morning, from the well on Holzplatz because this well was the one closest to us.

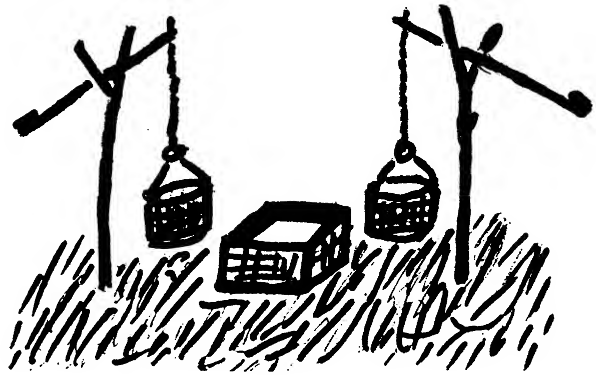
But I gave it up when a German policeman noticed me and came up to me saying : "Don't run away, I won't do you any harm. Whatever happened!! will not happen again ; we only punished the Communists amongst you ; nothing is going to happen to the decent Jews". Of course, I did not answer the "humanistic" German policeman ; it would not have made any sense, even if I had had the courage to spit the elegantly uniformed animal in his puss (face).

Even less sense it would have made, had I asked that monster if he really believed that these murdered children, many of whom were still infants, could possibly have understood what Communism was.

I breathed freely when he let me go with my pail full of water, after I had told him that I was permitted to go to work.

Next morning, very early, I went to the deserted well with the rider on the pedestal. Fingerer the shoemaker who had moved into the depopulated house of Meier Hut, advised me to get water from this well (it is this Fingerer where some of us survivors used to go twice daily, secretly, to say the "Kadysch"). I should, however, bring a heavy cord in order to reach the water since the device for drawing water was not there anymore. Also, I was supposed to bring a smaller pail that could pass through the narrow opening that was cut into the frozen well.

Furthermore, it is important to take along an iron bar in order to make accessible the iceberg formed around the well by the spilled water.

When I arrived at the well with all these implements I found there an elderly woman, wrapped in a heavy shawl, standing and shivering with cold. I hardly recognized that poor woman, she had changed so terribly. Old and broken up the poor woman stood there with an empty pail, waiting for someone to come and help her draw a pail of water. The big catastrophe that had hit us and all our one could read in her face.

This pitiful looking woman standing there was the widow of the murdered Meier Sockel, former partner of this abandoned well ; and she, the unfortunate one, stands here and is not even able to get a little water from the well that has changed into an iceberg.

Every single day, in the dawn of the winter mornings, I have a rendezvous with this poor woman at this well, and I draw the pail of water for her — until we are driven into the ghetto.

This unfortunate woman only lived by the hope that she would, once the war would be over, go to her only son, a famous doctor in New York.

The poor mother, however, never went to her famous son, because the German murderers caught her, too.

After the war the son, the famous neurologist Dr. Sockel, pupil of Professor Dr. Freud, did not even find it necessary to inquire about his parents from those people from Nadworna who did get over there.

Could Professor Dr. Freud possibly explain why?

Dr. Sockel is not alive any more either ; he suddenly died in New York, a few years ago.

lifting system with centrifugal bars and shaft — one of the reasons being that one of the two neighbours who claimed to use less water, did not want to cover half of the expenses for their installation and maintenance.

Besides, the horizontally balancing bar of the lifting system gave them a considerable headache because, when water was being drawn, the moving bar would swing far beyond the airspace above the neighbouring yard — and the balancing bar reaching across the neighbour's yard could already turn into a reason to claim the right to make use of this yard ("right of servitude" the people used to call such a case); and in this case the actual owner of this yard would never again be able to put up any kind of buildings in this yard.

It must sound inconceivable, almost unbelievable for anyone who did not know the conditions in our little town; it is, however, unfortunately the bitter truth that Jewish people in our town would spend sleepless nights, get sick, and carry on years of court proceedings — all for an inch of ground; for the cost of these legal procedures one could have bought a building lot.

Brothers and sisters who loved each other and were very close in their childhood in their parents' home, turned into deadly enemies later on while the inheritance left them by their parents was being divided up. Unfortunately, this is how it was.

After the two neighbours could not agree on a common water lifter they each installed, in their own yard, a system for drawing water; it consisted of a high mast upon which was placed a horizontal bar which could sawing upwards and down; from this bar a shaft with a pail on it went vertically down into the well.

The owners of this common well are — (rather, were): Mojsche Hersch Reiter whose yard and house were located of the East side of the well, fronting the park, and Meier Sockel whose yard and house were on the West side, fronting Flakomyjka.

Now the well, about 10 meters deep, stands abandoned because its owners are not alive any more.

Meier Sockel with his only daughter and her child as well as the widow of Mojsche Hersch Reiter, who died even before the war, with her two sons, they don't live next to the "common" well any more; together with the other thousands of Jewish inhabitants of our little town, they went on their last way on October 6, 1941; there, in Bukowinka, they died as martyrs; and now they are resting there, in a "common" brotherly grave.

In their former yards, only the two high masts are standing, without the swinging bars and pails (the Ukrainians took possession of those, just as they stole all the Jewish property).

These two dismantled, abandoned high masts stand there like silent witnesses to the fact that once the smart, lively Mojsche Hersch Reiter and the well-educated scholar of the Talmud, Meier Sockel, lived here; and that they frequently, like many more of the intelligent good Jews in our little town, carried on ridiculous, worthless squabbles about borderlines which led to nothing but and brought only bitterness and hatred.

My daily Rendezvous at the abandoned, ice-covered Well

It is the winter of 1941-42, and it is very cold. We who survived the "Aktion" of the 6th of October, 1941, are living or, more correctly, hiding in our homes up to now (there was no ghetto yet).

Nobody ventures out of the houses in order not to meet the ill-famed German hangmen. Here and there, like shadows, the unfortunate people sneak out of their homes (hiding places). Usually they do that in the early hours of the morning so that they can bring in some foodstuff for themselves and their families in roundabout ways.

It was difficult to provide for water, especially for those who lived in the center of town. Because, in order to get to the two municipal public wells near the city hall on Holzplatz meant that, for one thing, one ran the risk of meeting Germans, and for another, that the frozen or dried-up pump did not always work. It was necessary, in order to make it usable, to bring hot water and pour it into the frozen or dried-up pump, and sometimes not even the water one poured in would help.

To this Fingerer we used sneak — my son Dolphi and myself and a few neighbours, ten altogether — mornings and evenings, to say "Kadysch" together.

This "Minjan" consisted of the following ten "Kadysch-sayers":

1) Schmiel Fingerer,

2) Schlojmy Perl (it was only him alone, because his wife and children were not alive any more),

3) Schlomy Perl's older brother from Delatyn who had also lost all his family in Delatyn and came here to be with his brother,

4) A relative of the Perl's, also from Delatyn,

5) Schmiel Kressel,

6) Someone else from the Kressel family, I cannot remember his name any more,

7) Julek Brucker,

8) Mendaly Hübner. (This honest and pious Mendaly Hübner did not want to part with his beard which was still black at the time; so he hid it under a cloth in which he kept it wrapped in such a way as to make believe he had toothaches).

Hübner was one of the three Jews in our town who, after the "Aktion", when all the Jews were forced to cut their beards, did not want to surrender under any circumstances to the cruel occupants, the Germanic "Amuleik"; thus, these three brave and proud Jews met death without parting with their Jewish facial ornament.

The names of these three saints were:

1) Meier the Pasieczner-Ruw,

2) Ducie Rosenheck,

3) Mendaly Hübner.

My son Dolphi and myself completed the number of 10 persons. If I am not mistaken, Bumcie Diamand also belonged to our "Minjan".

Our "Baal-Tyfila", the man who led us in prayer, was Schlojmy Perl. He felt that it was his right and his duty to do that, since he was hardest hit by misfortune (he had lost his wife and all his children). Of course, none of us objected.

And when hard-hit Schlojmy Perl, during the "Schymona-Esra-prayer", came to the part that goes:

(meaning: All the enemies of your people, oh God, you shall annihilate, break, and destroy, soon in our days) — then poor Schlojmy Perl called out that sentence crying so pathetically that it made one shiver.

This prayer was the only weapon the unfortunate man was able to use against his arch-enemy who had killed of his whole family so cruelly.

It was no less frightful and oppressing, especially the first days, right after the terrible tragedy of the 6th of October, when all of us ten people gathered in Fingerers small apartment; there we lit the candles feeling in their glow the souls of our cruelly murdered dearest and most beloved ones, and together, crying, we wrung the "Kadysch" from our bleeding hearts.

★

Told by Schaje Schmerler

Two Neighbours with a common Well and two Water Lifters

My dailyl Rendezvous at the abandoned, ice-covered Well

Winter 1941—1942

Two Neighbours with a common Well and two Water Lifters

They were two neighbours who commonly owned a well which was located exactly in the middle between their adjoining yards. I am using the word "exactly" in order to underline that, for the building of this common well, each neighbour had to give up exactly half of the surface measure of the well from his piece of land, not one inch less.

Naturally, so as to avoid possible arguments, and to be sure that none of the two neighbours could be at a disadvantage, first there was a thorough survey (measuring) done — which certainly took more time than the digging of the well — and a mutual agreement was signed in front of a notary. Only then this common well came into existence.

Difficulties arose, however, with the installation of a system for drawing water. They could not agree, either on a crank with a chain, or on a

needed for the conclusion of contracts for the purchase of Naphta or other documents of that kind.

They probably knew all the people from our area so they could perform this job. In no case did they become rich from their earnings.

In fact, neither Beirych Winter nor their job etc. had anything to do with the delivery of the beard. I just wanted to say something about poor Bynjumyn Kleiner, past 75 years old, who was forced "voluntarily" to deliver his beard, his ornament to a sadistically inclined German murderer; this, naturally, made me think of his "twin brother" Winter; also, I wanted to see once more, in my memory, our Bynjumyn Kleiner, the way he looked with his decorative beard.

About the delivery of the beard — it happened as follows:

According to a German decree we Jews could at this time, fall of 1941, until we were locked into the ghetto in spring of 1942, stay in the streets outside our homes only for a limited time. If I am not mistaken this was from 6 o'clock in the morning until 7 o'clock in the evening. Whoever was seen in the street after this curfew was beaten to a pulp and also fined a sum of money.

Due to these and other dangers we were exposed to at all times, it became impossible for the religious Jews to say their morning — and evening prayers in Schul (Bethäusern) as they had been used to do from way back. They helped themselves, however, by having "Minjan" — consisting of ten Jews past the age of thirteen who are needed for such services — in their homes where neighbours got together for this purpose.

Poor Bynjumyn Kleiner was just on his way to such a "Minjan" which had been arranged at Heisler's on Naajer-Schtuut; it was his misfortune that the dreaded gendarme Mahler saw him commit this "crime", and there was a fatal ending for the poor old Jew Bynjumyn Kleiner.

The punishment meted out to him was much harder for the unfortunate man than it would have been, had they beaten him to a pulp — he possibly received blows on top of it —. He was ordered to deliver his beautiful, long, white beard which had adorned him for many years, the following day, wrapped in a box, at the police station, and also, to pay a fine of 20 Zloty.

Bynjumyn Kleiner, separated from his beautiful beard, perished a short time after, on October 6, 1941 in Bukowinka.

His beautiful, white, long beard, I am sure, was sent as a Christmas gift by that German criminal to his family in the "homeland", or it was used for mattress stuffing by the "practical German supermen" the way they did with short hair of women who went into the gaschambers, so that their brood could sleep, resting softly.

"KADYSCH"

Nobody has returned at Meier Hutt's house, the house next to our apartment (Meier Hutt was my chidhood friend) — nobody of the Jewish inhabitants captured by the German-Ukrainian murderers during the "Aktion" on October 6, 1941, and deported to the Bukowinka. All of them, from this house, died on this Sukkoth-day, a black one for us Jews in Nadworna, and they filled the mass grave there in Bukowinka, together with the other martyrs.

Into this no-man's house Fingerer moved. If I am not mistaken his first name was said to be Schmiel. He moved there with his wife and their small children.

Fingerer was still a young man, shoemaker by profession. I especially mention his shoemaker's profession because he, Fingerer, was probably the only one of the few Jewish shoemakers in our town whom the German murderers had missed killing.

Naturally, the Ukrainian "Miestschany" took advantage of the helplessness of this poor shoemaker; they overburdened the young Jewish shoemaker, while he was still alive, with loads of repair work on boots and shoes for which the Ukrainian "benefactors" paid poor Fingerer a few potatoes; once in a while, to appear generous, they gave the hard working Jewish shoemaker a handful of grain in addition. This was hardly a fraction of what they would have had to pay a non-Jewish shoemaker for such work.

In any case, Fingerer was satisfied, despite the fact that he had to work day and night in order to earn enough to fill up the little swollen bellies of his undernourished children with more watery soups.

amount of boards to be picked up from the saw-mill which, without payment, were to be made into coffins for the dead. So far this had been done by the relatives of the dead who used old boards taken from the fence, for lack of material.

Bumcie Diamand was the coffin maker. Due to the unusually strong business he hired two more helpers. The so-called "Carriers and diggers" ("Träger und Grâber") who usually took the dead to the cemetery, had to change to mass production.

Thus one could any day, on Stanislaus Street which went out to Beth-Olam (cemetery), see a cart piled high with a great number of coffins, and drawn by an emaciated, starved horse that was hardly able to pull.

In these coffins — made from the boards which the German Commissar had given to the Juden-älteste in gratitude for the good news about the mounting death rate he had reported — are now lying the skeletons of starved Jews who had to go through horrible suffering before death redeemed them.

After a certain time this procession of coffins stopped, and the dead were just put into a deep sort of crib especially made for this purpose, which was then emptied at the cemetery and made available for further transports of corpses. Neither was a horse used for it any more ; the carriers replaced the beast of burden.

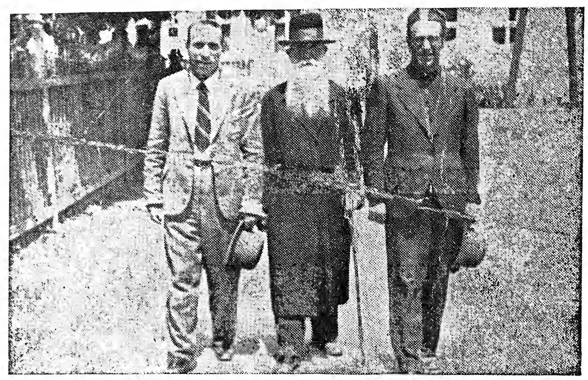

A group of Nadworna citizens in Horodishtsch Mountain

Told by Schaje Schmerler

FORCED DELIVERY OF A BEARD

They were like twins, Bynjumyn Kleiner and Beirych Winter. It was not that they were much alike physically, and even less in their way of dressing. Because Bynjumyn Kleiner — despite the fact that he was not well off — was always dressed beautifully and neatly which the other one did not care about.

Benjamyn Kleiner

The black velvet hat which Bynjumyn Kleiner wore, and the long dark satin caftan in summer, or the "Tylyp" (fur lining) with the yellow fur collar which was supposed to have been fox fur many years ago, in winter — they were always clean, not wrinkled, and there was not a speck of dust on them, even if he always wore the same clothes for many years. His shoes, too, were beautiful, black, always clean and polished.

Striking was his exceptionally beautiful, long, white beard which reached down beyond his chest and gave Bynjumyn Kleiner the look of a patriarch. The cane with the silver handle which he always carried completed his beautiful appearance.

The only other beard of such beauty in our area was the one of the Delatyner "Ruw" (Rabbi).

What I really meant to say with "they were like twins" is : Bynjumyn and B eirych, for many years, worked together in the same job which always required two people, and this made them inseparable.

Their address was either the entrance to the courtbuilding, or the notary's waiting room, where they offered themselves as the two witnesses

We did know the horrible facts : still, we did not give up hope that, maybe. . .

We searched everywhere — in the cellar, the attic, the garden — wherewer we could possibly assume that one could hide. But all we found was, under the bed, the toy which Milus had made from the smooth little boards he had taken home on the previous morning ; that was when he brought us the message from his mother to be careful, because there were many Germans in town.

After this discovery we could not control ourselves any longer. Poor Dolphi, holding the toy we found of his little brother's whom he loved very much, fell on the bed crying bitterly.

The following day I took my poor mother to the home of my younger brother Áron ; his wife and child were spared at the big massacres as if by a miracle.

It was necessary for me to take mother to Aron's, since I simply could not leave the weak old mother aloue all day in our apartment.

Terror, Hunger, Dying en Masse.
The satisfied Commissar (Landeskommissar)
"rewards" the Judenälteste for his daily Reports.
Peak Season for the Coffin Maker Bumtsie Diamand

After this cruel massmurder once more a "quiet" time began in our Nadworna "district", the so-called "close season".

During this "quiet" time which lasted approximately six months, until we were locked into the two ghettos, there were no Aktions. It was not necessary either ; the shrewd German bandits managed now in a "peaceful" way to shrink the number of the Jewish people who had survived the terrible bloodbath, rapidly. They simply starved those poor Jews to death ; for the houses of most of these unfortunates were stripped, their belongings robbed, so that these people did not even own the least little thing they could possible have exchanged for a piece of bread or some potatos.

The situation of the refugees became especially terrible and difficult. It was not only that these poor people suffered terrible hunger and sicknesses which claimed many victims every day, but also that we lived in continuous terror, always fearing that what had happened on the 6th of October might happen again.

The Judenrat (council of the Jews) and its helpers, the keepers of order, worked under full pressure in order to satisfy the unsatiable appetite of the German bandits and their Polish-Ukrainian collaborators, at the expense of these poor pillaged Jews.

The main concern was somehow to fill the countless daily orders for large amounts of coffee, cloths, leather, furniture, and so on which were placed by passing Gestapo murderers as well as by the rural police stationed with us, also by other similar leeches, Polish and Ukrainian.

It took a lot of money in dollars to buy all these ordered items from non-Jews since they were, naturally, not to be found any more with the plundered Jews ; and those newly established "merchants" would only accept foreign money ("Edelvaluta") in payment.

For one of these orders Benjumyn Itzek Harz (he was employed with the Judenrat) payed with his life ; it was only about parsley, but the great amount could not be gotten immediately. The Gestapo executioner from Tatarow killed Benjumyn Itzek for no other reason than that he dared point out to this murderer that it would be impossible to produce such a large amount of parsley so quickly.

The Judenrat and the keepers of order had more duties to fulfill. Unfortunately, some of these "Rätlers" and "Dienstlers" (members of these organizations) acted criminally against their own brothers in the "fulfillment of their duty". Only a sad memory of them remained.

The Judenälteste was compelled, among other things, to report daily to the Commissar what had gone on "among his Jews" in the course of the past 24 hours, and so on.

The Commissar paid special attention to the established number of Jews still alive, i.e.: How many were there yesterday, how many died within the last 24 hours — and the net result.

Once during such a report — when Dr. Schall reported a pretty large nummber of dead, the otherwise mean Commissar answered Dr. Schall with a smile and happily: "Bravo, this is good news"; and, grateful for this piece of good news, the Commissar magnanimously ordered a pretty large

aronud which the thieves or the abducted people must have lost. Through the open windows and doors one could see how the bandits had ransacked everything.

In most of these wide open, plundered and looted houses with their smashed doors and windows one could not see a single living soul. Only here and here one could see some human forms sneaking towards the entrances of their ravaged homes. Those were some members of familles who happened to survive, or else some orphaned child which the murderers had failed to kill. Everyone cried bitterly.

This gruesome sight reminded me of the town Kishiniew about which I had once read in Ch. N. Bialik's "Byir-Hahareigah". There the author writes of the horrible sights he saw in the Jewish town of Kishiniew after the terrible pogroms of 1905.

Despite the fact that the pogrom of that time, carried out by the wild Ukrainian, Russian, and Moldavian mob, looked like child's play campared to the bloodbath carried out yesterday by the civilized German "supermen", the sight of the tremendous devastation and the bloody traces of yesterday's vandalism are the same Ch. N. Bialik describes in his lament "Byir Hahareigah". There he writes :

(ח״נ ביאליק) בעיר ההרגה.

קום לך לך אל עיר ההרגה ובאת אל החצרות,
ובעיניך תראה ובידך תמשש על הגדרות
ועל העצים ועל האבנים ועל גבי טיח הכתלים
את הדם הקרוש ואת המח הנקשה של החללים.

(Which means : When you come to the city of the murdered Jews you will see with your own eyes the dried blood and the spattered brains of the slain ; you will see it in the yards, on the fences, on the trees, on the stones, and on the walls ; you may be able to touch it).

Quickly Dolphi and I sneak through the deathly silent, deserted streets empty of people, and there we stood in front of Berger's one-story house where our home was. The display window in Berger's tailer shop is smashed. (The Bergers lived downstairs and our apartment was upstairs).

Carefully we open the gate to the stairwell. By some accident the gate was whole, not broken. We listen — it is quiet, nothing can be heard, a ghastly silence.

Our hearts pounding we softly walk up the stairs. On the stairs there is nothing peculiar. We are standing in front of the locked door to our apartment. We listen, but it is quiet inside, nothing to hear. Hesitantly we open the door. The apartment is empty, nobody is there. Suddenly we hear a low moaning ; it came from the bed where we found my sick mother, her eyes red from crying. She looked at us with her blue sad eyes, and in a barely audible voice asked us : "Where have you been so long, why have you left me here all alone ?"

My poor mother knew nothing about the gruesome events, and she has neverlearned about them. All she knew was that Ukrainians had come and taken Pesie and both children, allegedly to work.

From what she told us we assumed that in the afternoon some Ukrainian armed with sticks, had come up to our apartment and ordered my wife and my children as well as my mother to go with them. They are supposed to have said that they would be taken somewhere for work.

The Ukrainians were "merciful" and waited until my wife had packed the things needed for the "move" for the children and herself, underwear, clothes, and shoes, so that they could take all that along.

Mother also told as that among those Ukrainians who took away my wife and children, there was even a close acquaintance of my wife's. She concluded that from the fact that he was very "polite" ; she said my wife even addressed him with "Pane N." But she could not remember the name of this "friendly" Ukrainian any more. This Ukrainian acquaintance my wife asked to leave our sick mother behind who was confined to bed and would not be able to come along. He was willing to do so and left mother in the house.

In the oven there was our dinner, mother said. My good wife cared for us even then, when she was forced to follow the bandits ; in a great hurry she put our dinner in the oven so that it would keep warm ; when leaving, from the doorway, my mother said, the poor woman called to mother to be sure not to forget and tell us, Dolphi and me, when we returned from work, that our dinner was in the oven. Oh, how terribly cruel...

They way I imagine it, talking to each other must have been impossible; looking at each other, however, was more touching than talking.

You also had to watch there how the murderers had the courageous physician, Dr. Hornik, torn apart by bloodhounds; he had dared to predict that the Germans would some day have to pay for their crimes.

Oh, how terrible for me to think what you, my dear, unfortunate wife, must have felt at that moment when it was your turn to step up on the catwalk.

You did step up on the catwalk, leading our daughter Rozka and our son Milus. This was the last stop for you before eternity.

Underneath you an abyss filled with blood where people who are not yet dead, try to get up. Desperately you are holding the poor children so they should not, God forbid, slip and fall into this bloody abyss alive.

I am sure that in those last seconds before the murder commandant gave the commando "Fire!", you were worried about our son Dolphi. But you did not have much time to think; the command came soon...

All your pain and suffering stopped then.

My beloved poor Pessie, mother of our three unfortunate children: your son Dolphi survived you by one year. Every day he said "Kadysch" for his poor mother whom he had loved very much. It was granted him to perform his devotions on the first "Jahrzeit" (anniversary of death) of his mother, sister, and brother. But one month later, on November 6, 1942, he, too, our son Dolphi, the only child I had left, got lost in the woods of Wygoda-Dolina.

Soon our souls will be united.

The Day after the Bloodbath in the Town where Thousands of Jews had been killed

All of us Jews who were employed at the agricultural district cooperative did not go home that evening, but stayed in the hayloft at our place of work till the next day.

Of course, we tried in different ways to find out where the people had been taken. The pieces of information, however, which we got, varied. One young Ukrainian we knew told us (unfortunately, he told the truth) that all captured Jews were shot. Some other Ukrainians tried to make us believe that all of them had been taken to a work camp. In fact, these "good" Ukrainians were kind enough to offer their assistance in getting packages and money to our relatives who were allegedly taken into camps, and without payment. (Such goodhearted bandits!)

But soon enough we learned the bitter truth. It was in the early mornning hours when we saw a person whose head and face were bandaged with bloody white cloth (only the eyes and the mouth were not covered) approach our place of work.

This man told us (we could not see his face) that he was Benjumyn Itzek Harz. He was one of those Jews who were "sent home" the previous evening. The poor man was "lucky"; this time he got away "only" with a fractured skull, a broken nose, and several teeth knocked out. He stayed overnight in a house somewhere and now he was going to... he did not really know where.

He told us that he knew with certainty that all Jews captured yesterday had been taken to Bukowinka and there annihilated.

He, Benjumyn Itzyk, told me that he was together with my brother Moishe in the gathering place, and that he saw my brother that same evening when the murderers left the gathering place after having let go some of the captured people. That is why I felt sure that my brother, like the others who had been freed, remained somewhere with gentile acquaintances for the night and probably did not yet dare to venture out.

Later I learned under what horribly gruesome conditions my poor brother, toogether with some other unfortunate Jews, lost his life during that fateful, dark night.

We, Dolphi and myself, went home that same afternoon. We did not yet know, of course, that we would not be spared this misfortune, nor that my wife and two children had been caught and were not alive any more. The horrible news we only learned when we got to our home.

On the way home we saw a terrible sight. The houses stood there with the doors broken and torn out and the windows smashed; feathers were strewn all over from the slit pillows and bed-covers where the bandits most likely hoped to find hidden money and jewels; various things lying

It was not borrible for them to watch, but rather amusing, how a young woman (Seinwel Zauderer's daughter) who gave birth to a child in this gathering place, was taken away together with these unfortunates.

Well, Christian charity manifested itself in this place, in all its glory.

I have, of course, related only fragments of all the tortures which the unfortunates had to endure that day in the gathering place in front of the church ; in order to repeat everything which those who escaped from there alive, have reported, one would have to write volumes.

Much less even could one describe the gruesome scenes and the horrors which occurred at the "end of the journey" in the hell of Bukowinka, on the brink of the grave ; because of the thousands of Jews who were taken there, not a single one survived who could possibly have told us what happened there, and how.

All that is known to us we have learned from the sparse reports we have had from those Ukrainians and other gentile onlookers who had been "there" — and what little we were told is horrible and terrible. It is inconceivable that human beings are able to commit such a revolting crime, the murder of thousands of Jewish people in broad daylight, under the open sky.

The heart could stop if one considers the manner in which the German murderers carried out this execution. The "human freight" arriving incessantly in trucks from the gathering place in town, was unloaded at the place of execution where a deep ditch took the place of a gallows ; and what the unfortunates who were brought there had to see, and altogether, what happened to this human freight, makes the blood curdle. Armed executioners, bloodhounds, blood, death, and curious onlookers : that was what they saw on their arrival.

They could watch how naked people (the unfortunate victims were forced to undress before the execution) were driven to the mass grave with the help of ferocious dogs and lashes ; there, they had to line up in order to step on the catwalk which was put across the deep ditch when it was their turn ; from there the unfortunates fell into the grave, his by bullets or even alive.

You, my dear wife, and our two children Rozka and Milus, those murderers took there only in the late afternoon.

I know this because Reger's daughter saw from the attic of Dirnfeld's house how the Ukrainians got you and both our children out of the house.

She told me in the year 1942 in Stryj where she visited me. She heard you — when you were forced to go with the Ukrainians — call from the balcony on the yard-side of our home to Rozka who was hiding in our garden under the beanstalks ; you called for her to come up to the house because you did not want to leave her alone ; and this is how our poor daughter who might have been spared at that time, went with you and Milus. You had no idea, of course, where the bandits would be taking you.

I try to imagine how ghast and touching your "meeting" must have been, at that terrible place of execution, with your sisters and brothers, Relatives, neighbors, Friends, and acquaintances.

You met your sister Goldy there who had her two daughters, Ida and Rozka, and three grandchildren with her. Standing together next to her were your two brothers, Burych and Josl.

Uncle Leib Hillmann, at that time the senior in your family (from your father's side) was leading the Hillmann family, his son Buly with his wife Zywje and two children.

Next to him stood his brother Schlojmy (reconciled by this time) with his wife and children.

You met there your cousins (from your mother's side) : the Bodnar family ; Chaim and Babcie Stammler, daughter, son-in-law, and child. Julius and Zalmen Bodnar with their wives and children ; Jides with her husband ; Rojze Nagler with her only son (her husband Meier was killed in the First World War for Autria's glory). Jidel Mentschel with wife and children. Lus Bodnar, Regine Weissbart-Bodnar with her husband and children. Hinde Abosch with son Josl Abosch, with wife and children ; the Kornblüth family, and many more members of the large Bodnar family whose names I do nat recall any more.

You saw our neighbors there : the sisters Jawetz, the Awners, Zauderers, Hartmanns, Bittmanns, Löwis, Bergers, Neuhauses, Rinzlers, Brumbergers, Zweiflers, Feders, Eti-Dwojre, Friedmanns, and more, and more...

From our place of work we watch a deathly frightened woman run cross-country where once Sucher Burstyn's house had stood (she had probably escaped from the gathering place which has nearby). But the unfortunate woman did not get far; a ferocious young Ukrainian bandit caught up with her and killed her with an iron bar.

A small Misunderstanding was decisive

Shortly thereafter we heard from our fenced-in yard where we worked, loud and commanding cries: "Open up!" "Open up!", accentuated by vigorous knocking at the locked gate of boards.

Klemens, a non-Jewish locksmith who happened to work this day repairing the locks, opened the gate.

Two SS-soldiers, rifles at the ready, came storming in. "Are there any Jews around here?" was their demanding question. Klemes answered: "ararische Arbeit" ("ararisch work"). He meant to tel the SS-soldiers that government work was being done here. The Germans, to whom the expression "ararisch" was unknown (this word was being used by us at the times of the Austrians, for matters having to do with government), understood this answer "ararische Arbeit" to mean "arische Arbeit" ("Aryan work"). Obviously they were satisfied with this answer, because they left the yard.

It was a lucky coincidence that no Ukrainian had come along with the Germans, otherwise the matter would have ended differently for us.

We learned more when Leib Bressler came to us, all out of breath. He had jumped from a truck going from the gathering place towards Bahngasse. He did not know where the people were being taken. But he witnessed the horrible scenes that happened in the gathering place where thė unfortunate Jews from the whole town were taken.

The captured people were piled up, one atop the oother, in four layers. Nobody was allowed to look around or straighten up, and woe to him who had dared; he was brutally beaten for it, even beaten to death. Then they were thrown onto the trucks which kept coming and coming, as if they were so many pieces of wood, and taken away. He, Bressler, managed to jump off one of those trucks and escaped.

As I was told, the courageous Leib Bressler came to a tragic end. A few months later he is supposed to have tried to escape to Hungary, but was caught somewhere at the border and handed over to the Tatarower monsters in Tatarow.

But there were other cases where people did the opposite of what Leib Bressler did who jumped off the running truck and escaped. They preferred to go with their deported families. They left their hiding places and voluntarily joined their captured families.

I am sorry that I cannot remember the names of those courageous people.

This is what my cousin Buli Hillmann, Leib Hillmann's son, is supposed to have done when he saw his wife and his two sons pass on such a truck; he jumped on the truck and went along with them.

Their third child, a little girl, survived this Aktion by accident. I saw the child a few times later on, but do not know what happened to her in the end.

These have become the dumping ground for the captured Jewish inhabitants of our town: the square in front of the Roman-Catholic church where the building of the elementary school with its six grades once stood (I think it was there until 1914), where the gentile and Jewish children enjoyed their instruction and education together, under the direction and care of the beloved and (cherished) popular director Garbiak; and this lawn here where the children belonging to our three local nationalities — Polish, Ruthenic, and Jewish — once played together and sometimes peacefully argued; these have now been changed into a gathering place.

Today these Jewish inhabitants who have lived and worked here for many hundreds of years, are being gathered here; and from here they are taken by trucks into Bukowinka, the murderer's hell, where they are being annihilated after gruesome tortures.

Now they are standing here, the one-time gentile schoolfriends, all around this place, enjoying the bloody spectacle which the cruel murderers bring about with their former colleagues from school, their friends, and neighbors. They enjoy watching the desperate Jews being driven here with blows of clubs and whips.

For these onlookers it is fun to see how these unfortunate people have to remain in one heap, their faces on the ground.

(Schul). This pious, honest Mechaly who probably had noticed us, too, immediately went into a side-street. This unusually fine person did not want to embarrass us because we went to work, on this high holiday, with saw and axe — a thing never before done in our town. Despite the fact that he knew we did this only out of necessity, the honest man avoided meeting us so that we would not feel ashamed. Nebbich (unfortunately) — the pious, honest Mechaly Schojchet had no idea what was in store for him on this holiday, and that this walk to Schul would be his last.

People who were together with him in the gathering place told of the gruesome tortures this honest man had to endure on that day. A Gestapo — bandit first knocked out one of his eyes ; then, while smearing the blood that ran from the knocked-out eye over his face with his riding crop, he is supposed to have asked him : Where is your God who should protect you ?

Others said that this murderer asked him that question while setting his beard afire. No matter how it happened : it was difficult, even for someone as just and pious as Mechly Schojchet, to answer the question.

My child, 11-year-old Milus, came to inform us that Gestapo was in town

We arrived at the agricultural district cooperative in Sokolengasse without having been molested anywhere on the way. Other Jews, too, who were employed there came, like my brother Aron. We did our work as usual, nothing betrayed any approaching danger.

Around 8 or 9 o'clock our son Milus came. It seemed mother sent him to make sure that we arrived safely, and also to tell us that many German soldiers were to be seen on the streets, and we should be careful.

Of course, we were very worried about the arrival of the German soldiers which my wife informed us of, through our child (I want to mention that this information was the last connection my dear wife tried to keep up with us) ; we felt, however, that this "only" meant another "visit" of the kind the Gestapo had very frequently paid us recently. Which normally thinking person could have imagined, before the first "Aktion", that human beings, no matter how bad and degenerate, could have been able to do what these German beasts in uniform, these monsters in human disguise, did that very day ?

Milus stayed with us for a while ; he collected little boards from the wood shavings which he took back to build something ; then he went home to tell his mother that everything was allright with us.

We watched the unusually gifted and intelligent Milus go away, happy with the salvaged little boards, obviously busy thinking about what he was going to build with them.

We never saw him again. Who could then have imagined that this child who had enjoyed so little in his short life, would on this cursed day by his mother be taken to the sacrificial altar, together with many hundreads of Jewish children, also led by their mothers.

Oh, how terrible —

Shortly after Milus had left it started like a thunderous storm, and within only a few minutes the town was changed into hell.

From our place of work at the agricultural district cooperative, which was surrounded by a high fence, we could hear the smashing of windows, the breaking down of doors, rifle shots, loud and wild screaming in German and Ukrainian, accompanied by the barkinng of dogs, lamenting of people dragged from their homes, and crying of children.

Soon we could also see from the courtyard, where we happened to be, the first captured Jews being taken from Naajer Stuut to the gathering place which they got ready next to the polish church. But for the high fence of boards we could only see their hands which they had to keep raised.

Like wild bloodthirsty beasts of prey the German-Ukrainian "heroes" chased the people running in greatest panic and terror.

The Ukrainians are running ahead like hunting dogs. Wherever they suspect Jews they snoop and hunt about, and then they drag the unfortunate people from their homes and hiding places, wherever they can find them.

The rapidly advancing Ukrainian hordes, armed with various clubs and iron bars, are accompanied by some German "supermen" with ready-to-fire arms and fixed bayonets.

The wild screams of "Jude" — the only word in the German language the Ukrainians had picked up, connect them, the eagerly preceding "snoopers", with their German "escorts".

More than 2000 of our most precious men, women, and children lost their lives here tragically; they tortured them to death, or had them torn to pieces by their dogs, shot them, or even threw them in alive.

It is was quiet tthere even now. Night had descended, covering up the traces of the horrible bloodbath. By moonlight, however, one could see what a great tragedy had taken place here by the scattered dresses, childrens little clothes, little suits, tiny children's shoes, caps, and more which the victims, before they were killed, had been forced to take off and which the Ukrainians had not been able to remove altogether, because there were so many of them.

In spite of the deadly silence that had spread there, one could hear a soft vibration, a rustling from the grave. This was told by the Ukrainians who went there later, most likely in order to take along the remaining clothes. It is possible that this sound was tha fermenting of the escaping blood.

It is also possible that it came from those buried alive who tried to free themselves. Or could it, possibly, be the souls of the slaughtered children which the angels were rushing to take to heaven?

This is, approximately, how, on the evening of the disastrous October 6, 1941, the first "Aktion" carried out in our town ended; it cost the lives of half of the Jewish population.

Those Jews who had not been captured remained in hiding for the rest of the night. Unbelievable as it may seem, it is a fact that we thought that the captured and abducted people were taken to a work camp. Only late in the evening — and some people only the following day — we learned about the terrible tragedy which had occurred no more than three kilometers outside the town.

The German murderers, however, gathered that evening at the restaurant of Kazia Hanus, the point of departure where, only this same morning, they had started the murderous offensive against the Jews. There they celebrated their "victory" over the Jewish women and children, and all night long they drank, ate, and made merry.

On the other hand, the Ukrainians who would not have been permitted by the "German gentlemen" to sit at the same table drinking with them, preferred to undertake a "small Aktion" of their own, as they had occasion to learn it that same day.

They took along several of the Jews who had already been let go from the gathering place, and somewhere near the Bystrzyca river at Horodysz they tortured them to death.

My older brother Mojsche was one of those unfortunates who fell into the hands of those "Hajdamaki".

I have reported the tragic end of this Aktion. Now I want to try and tell how it started and what happened in the course of that day; meaning, what I myself have seen and what those of our people who got away alive from the gathering place, have related.

Good-bye Forever

"Stay well" we said, my son Dolphi and myself. "Go well" was the answer. These were the last words Dolphi said to his mother, his sister and his brother — and I to my wife and my children — and the last words the mother said to her son and to me on this fateful early morning; and a last look which I will never be able to forget.

It was October 6, 1941. For us Jews it was the first day of the Sukkot Holiday, around 7 in the morning, a beautiful clear morning in fall. We, Dolphi and myself, prepared to go to our place of work at the agricultural district cooperative in Sokolengasse.

Outfitted with saw and axe, we left our home — as usual in such times of uncertainty, with a special farewell.

My good wife, always concerned for us, impressed on us to be careful, to walk through the sidestreets and not through the main streets, although it was quiet then in town and there was no reason to be worried.

Mechaly Schojchet in "Caftan" and "Stramel"

On our way to work I saw Mechaly Schojchet for the last time. I also saw for the last time, in our town, a Jew dressed in these splendid Gaftan and Strajmel. This was as we reached the corner of the market place (square) opposite the house of our uncle Leib Hillmann; there we saw him, Mechalyn from Naajer-Struut where he lived, dressed in his Schabbes finery, the "Strajmel" on his head and the bag with the Tales under his arm, coming our way. He was on the way to the synagogue

Told by Schaje Schmerler

"Road of my Suffering" ("Mein Leidensweg")

Aktion!

(The word "Aktion" is the hypocritical and euphemistic expression used by the Germanic supermen for the mass murders they perpetrated).

The "Aktion" of October 6, 1941

"The wedding was a success, but we had not been prepared for such a large number of guests."

These are the cynical and sadistic words with which the Gestapo Commandant addressed his accomplices in murder and his Ukrainian helpers.

Schaje Schmerler

By "The wedding was a success" this German murderer meant the "successful" Aktion which they carried out, with devilish design, exactly on they day of our Sukkot holiday.

On this day which those of us Jews from Nadworna who survived will remember as the black sixth of October, these German murder specialists — eagerly supported by the Ukrainians, descendants of Chmielnicki and Petlura — managed to murder in our town more than 2.000 Jews, among them a very great number of children, in the most cruel and brutal fashion.

And with the closing part of the sentence "but we had not been prepared for such a large number of guests" this bandit meant to "apologize" for not having been able to "welcome" (shoot) all assembled "guests" (Jews) due to lack of ammunition. Therefore, he was forced, on the evening of this day that had been so "successful" for them, to send home all of the approximately 300 "guests" (Jews) who had survived at the gathering place.

At the same time, however, when this German super-murderer spoke to his assistant in murder about the "successful wedding" in such posed theatricality, the silence of death spread over Bukowinka; this place was about 3 kilometers away from town; in the course of this day it was changed into one hell — it is there that the captured Jews were brought and slaughtered.

The German murderers finished their "day's work" with the firing of their last ammunition. The last of the captured and slaughtered Jews on this day of misery, expired here, in this vale of death.

And after the German vampires had left the place of slaughter with their bloodhounds and Ukrainian executioners whose hands and clothes where dripping with Jewish blood, a ghastly silence was spreading there.

No more anguished screams could be heard; no more cries for "Mame" from the frightened children who clung to their mothers seeking cover.

Half of the Jewish population of our town now filled the deep ditch dug by the retreating Austrians in the First World War to hide their ammunition.

The Ukrainians who knew about the existence of this ditch had advised the Germans to use it in the annihilation of the Jews. And the Hitler bandits, the elite of the German nation of murderers with their scientific knowledge when it came to mass exstinction of human beings, found this place truly appropriate for this purpose; they really managed to convert this ammunitions container which was recommended to them, into a mass grave in the course of one single day.

May they read and know who were the pioneers who developed in their hearts dreams of freedom and the return to Zion and how they did and toiled in order to exchange slavery for liberty.

Let us therefore bless the finished work and convey our gratitute to the authors of the book and all tohse who helped and stood by us with deed and advise, in deed and spirit.

First and foremost Rabbi Schmuel Hübner (U.S.A.) on the chapters from his creative fountain and his tireless assistance during the period of preparation. To our dear townfellows Sha'aya Schmerler, for the important material on the holocaust of Nadworna. Our deep appreciation goes also to the active committee in the United States: Dr. Jaakov Deutscher, Berger Paul, Berger Schije, Feuer David, Hartman David, Knittel Paul, Müller Izchak, Ratspracher Bernard — To Mendel Singer who provided us with important chapters from his archives of the Zionistic Activities in Nadworna before the first Warld War, to Shlomo Shechori and Mosheh Jungman for their help in the editing and to my friends in the executive committee of the book. Israel (Iske) Grauer, The late Menachem (Mendel) Abush, Salman Harz, Menachem (Mendel) Harz, Ben-Zion Karni (Kerzner), Gershon Jurman, Meshulem-Giza Petranker, Mordechaj Günsberg, Dr. Moshe Harz, Rela Knoll, Schmuel Cahane, who helped so much, may all be blessed with gratitude and appreciation.

May our descendants read these pages that were tearfully written by their fathers while the horrors of the holocaust are still in their minds and hearts; may they reflect and deepen in search of the fate of Israel, their nation, and to acquaint themselves with its tragic fate and its hope for future redemption.

Sincerely,

Israel Carmi
(Otto Kramer)

A Memorial Plate in memory of the Jewish Community of Nadworna
in "Yad Va-Shem" in Jerusalem

PREFACE

Years have gone by, years of gloomy distress and mourning until we, the remnants of the refugees of our township Nadworna and its surroundings living in Israel, could free our minds in order to erect a living monument to the saints ofa whole congregation.

Much did we struggle with this problem. After many a lengthy debate in general meetings of the organization of the immigrants from Nadworna and its surroundings, we agreed that the only monument we can erect in memoriam of the saints of our community is, by publishing a "book of rememberance".

In one memorial meeting — which takes place once a year during the Succoth holidays — an editorial board was elected, which would be responsible for the publication of the book.

We made it our aim and expectation that this book be the result of collective efforts of all immigrants of our township, wherever they are, let anyone partake in its composition and thus donate his part.

With this in mind, we approached all emigrants from Nadworna in Israel, the Diaspora and especially in the U.S.A. times and again (verbally as well as by writing to them) asking them to supply us with literature material and monetary donations in order to help financing this publication.

We have dedicated one section of the book to pages of perpetuation in order to enable our friends to perpetuate in this way the memory of their dear ons, who were killed in the holocaust. Furthermore, we concentrated in alphabetical order, the names of the sons of our townlet who are no more nor are, unfortunately, any of their family among the living.

In the course of our endeavors we found much support from the members of our organization; in some activities we were even helped along by other active members, who gladly came to our assistance.

Most of our town people assisted us generously by supplying literature or financial aid. Our brethern in the United States of America woke up to this action.

In a special meeting which the emmigrants of Nadworna held in the U.S.A. a special committee was elected who went to any length of trouble and toil in assembling literature and collecting financial aid. Their efforts were crowned with success and their literatic as well as financial donations have helped to a great extent to fulfill this difficult task we have put to ourselves.

To all these members, in Israel as well as in the United States, who did and toiled for the book — be the success of this action the payment for their efforts.

Anxiously and sorrowfully we present this fruit of above combined efforts — A LIVING MONUMENT TO THE HOLY JEWISH COMMUNITY OF NADWORNA — the rock whence we were hewn — a public mourner's Kaddish for thousands of souls who left this world.

May this book be read by our sons, so that they will know how our fathers and forefathers lived through the generations, how they fought for their survival against hostile enemy powers and oppressors how they toiled and created material and spiritual property.

May the readers read in these pages, and may they find out the manyfold treasures of the Torah and Morality, the spirit of creation and the heroism that were concealed in this community.

law's house, where I stayed, a young man attached himself to us and asked me questions relating to my lecture. It was evident that he was very well versed in Kant's philosophy and his questions touched upon problems which occupied Kant's commentators. Later Mendel Hubner, my brother-in-law told me that the young man was the son-in-law of Hersh Drach and that he was known in the town for his wide knowledge in philosophy, especially philosopy of religion.

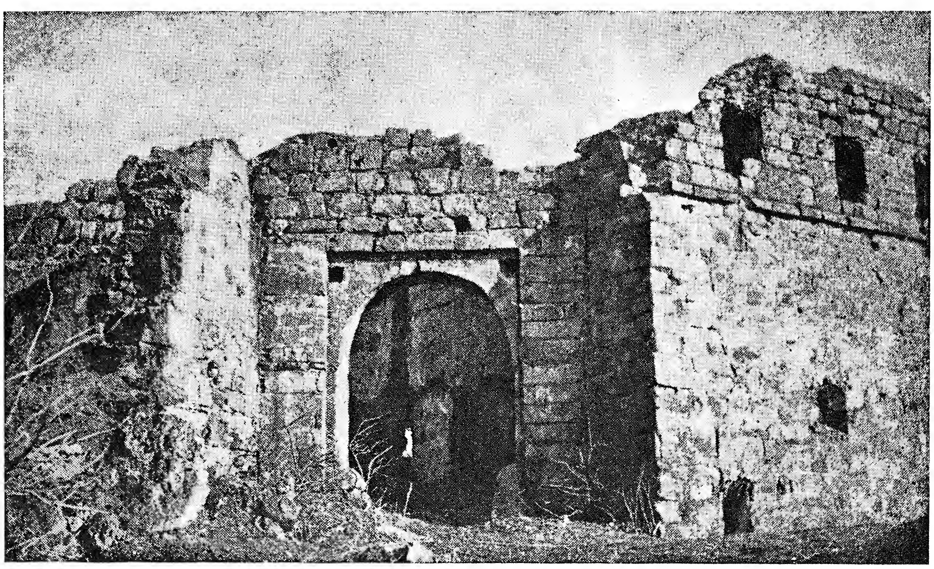
FAITHFULNESS TO THE TOWN

One day in 1932 Rabbi Meir Belzer, one of the town's Dayonim, received a letter from Johannesburg in South Africa. The letter contained a check for $ 10,000. The sender wrote that he did not know the address of the community and therefore he sent the letter to the rabbi whose address he knew. He wanted the rabbi to transmit the check to the president of the community who was to use it for the benefit of the town's Jews.

The sender was the son of Mendel Levi. He had left Nadworna in his youth and had done well in South Africa. He had not forgotten the town where he was born and raised and wanted to help its people.

A MEMORIAL

This book is a memorial to our home town of Nadworna. The Jewish town was obliterated by the Germans — but its memory will live on in our hearts and in the hearts of our children. We recall with love and affection the colorful Jewish life of our town and remember with grief and pain the massacre of its Jewish population, the undescribable suffering and anguish of our brothers and sisters. The memory of our martyrs will be engraved upon our hearts as long as we live.

Remants of the Koropatvims
Castle from the 16th Century.

They were awake to happenings in the large world. Every significant Jewish movement found adherents in Nadworna. The youth, especially, was receptive to every new idea or program which aimed at the improvement of relations between man and man, nation and nation.

The following few vignettes should serve to illustrate the diversity of the mode of Jewish life.

The First Yeshiva Bahurim

A number of boys left the town to study at Yeshivos. Their number was small. Most of the boys preferred study at a Gymnasium (high-school). It opened for them the way for an academic career which yielded a good income as well as honor. Also there were no Yeshivas in Galicia as there were in Hungary and in Lithuania. In Galicia, boys who wanted to deepen their Talmud knowledge would study in the town's Beth Hamidrash. The small number of Nadworna youth who left the town for a Yeshiva were motivated solely by the idealistic desires to study the Torah with a great master.

The first Nadworna "Yeshiva Bahur" was Hershel Shinefeld. His father, the owner of a bakery, sent him to Huszt, then Hungary, whose Yeshiva was headed by Rabbi Amram Gruenwald, the famous author of "Arugat HaBosem". The second "Bahur", was the writer of these lines. He studied with the Gaon Rabbi Pinhas Horowitz at the Yeshiva of Brodshin which was the first Yeshiva to be established in Galicia. Joseph Wilner was the third "Bahur" of our town. He studied at the Buczacz Yeshiva whose head was Rabbi Yekuthiel Kamelhar. Meshulem, the son of Welvel Bickel, was the fourth to leave for a Yeshiva. He had been a notary's clerk, but gave up his job to study at the Yeshiva of Stanislawow. Yeshaya Schmerler, too, studied at Brodshin, but he did not go there from Nadworna, but from Slotvina, where he had resided.

In the period between the two world wars many boys from Nadworna studied in Stanislawow. Most of them attended the gymnasium there, while a small number studied at the city's Yeshiva. Thus there were in Nadworna youngsters who immersed themselves in classical Greek and Roman Literature, mathematics and physics, and there were such who devoted themselves entirely to the study of the Talmud and its commentaries.

The First Halutz

Menahem Rosenheck, son of Dutzi and brother of Shmuel, returned from the war to Nadworna in October 1918. He bristled with energy and a desire to "accomplish things". He organized a small group and filled them with enthusiasm for "Binyan HaAretz" (rebuilding of the Land of Israel). Before the first war there had lived in Nadworna a man by the name of Simhe Hirsch. He was completely assimilated and lived like a gentile. Even on Yom Kippur he did not come to synagogue. His daughter was raised in the same assimilationist spirit. Rosenheck became acquainted with her. He convinced her of the futility of assimilation; she began to study Hebrew and returned to our people and culture. Eventually they married and in 1920 settled in the Land of Israel. They named their son Herzl. The son fell in the War of Independence. Rosenheck (Allon) was the editor of the Teachers' Journal of Israel. He died in.......

THE YOUTH

In the period between the two world wars, I did not live in Galicia, but I visited occasionally my parents who had moved from Nadworna to Stanislawow.

In November 1932 I was again on a visit in Stanislawow. When news of my visit reached Nadworna, the town's young people sent Azriel Rosenheck (a son or Dutzi) to invite me to give a lecture in Nadworna as I had done on a previous occasion. I accepted the invitation and told Azriel that I would lecture on the difference between Maimonides' and Kant's views on the essence of ethics.

This was not a political nor an entertaining topic, but a very serious philosophical discourse — yet the place was packed. After the lecture the young people showed me their library which boasted a goodly number of fine Hebrew and Yiddish works. On the way back to my brother-in-

Introduction
by
Rabbi Samuel Hubner

I write this introduction for the benefit of the young generation who read and understand only English and therefore cannot know the significance of this book.

This book which was prepared and published at the initiative of the "Jews of Nadworna in Israel" in cooperation with the "Nadworna Social Circle" in New York is a memorial to our home town Nadworna, to our brothers and sisters who were inhumanly murdered by the Germans.

Our town shared the fate of all the towns and cities which were invaded by the Germans. Soon after the Germans occupied the town, the commander began with the preparations to carry out the diabolic plan of the Germans — the extermination of all the Jews, men and women, old people and children. The commander made every effort to accomplish this task as quickly as possible in order to receive a medal of distinction for his zeal in making the town "Judenrein" (empty of Jews).

On the first day of Sukkoth 1941, one month after the occupation of the town, the first 'action' was carried out : 2500 Jews were killed in a forest near the town. In the beginning of 1942 the commander of Nadworna could already report to the chief commander that the goal had been reached and that of all the Jews of Nadworna no one remained. All the synagogues were reduced to ashes and the houses of the Jews had been taken over by the Ukranians, who cooperated with the Germans.

Nadworna was once a Jewish town, with Rabbonim and Dayonim, with Melamdim and Talmidim, with Jewish libraries and readers, with Jewish lecturers and audiences. Nothing has remained of all this. All was swept from the earth.

,This book is a memorial to our relatives and friends who were butchered by the Germans, and who did not come to rest in a Jewish grave, nor does a Jewish tombstone mark their place of burial. Let this book be their monument, a monument greater and more enduring than a slab of stone.

This book will relate to future generations the atrocity of the Germans, the deeds of horror they perpetrated against our people. The readers will curse them and pray to G-d to avenge the blood of our sacred martyrs.

Rabbi Samuel Hübner

This book features nostalgic descriptions of the Jewish life in Nadworna as it was before the holocaust, articles filled with longing for our town. There will awaken in us memories of the past rekindling the flame of love for our birthplace. The reading of these pages will revive within us a world that was and is no more.

Nadworna was not a big Jewish center, but its Jewish population mirrored in composition "en miniature" the large Jewish world. There were in Nadworna Jews of all economic classes, of all religious affiliations and of all political parties. There were businessmen and workmen, professionals and laborers, Hasidim and Maskilim ("enlightened ones"), Zionists and assimilationists. All classes and parties lived in peace with one another. The town's Jews lived a quiet life undisturbed by internal strife.

The material of this book had been collected
and prepared for the press by
Israel Carmi (Otto Kramer)

Executive Committee :

Menahem Mendel Abush

Israel (Isske) Grauer

Zalman Harz

Israel Carmi

Book Committee :

Menahem Abush , Israel Grauer, Menahem Harz, Zalman Harz, Gabrieel Asafh, (Samler), Gershon Jurman, Israel Carmi, Giza Petranker, Mordechaj Rotshtein, Mordechaj Schreier.

The Committee of NADWORNA IN AMERICA :

The Committee of Nadworna in America :

Chairman-Treasurer : **Dr. Jacob Deutscher**

Secretary : **Schaje Schmerler**

Member of the Committee :

Paul Berger, Schije Berger, David Feuer, David Hartman, Paul Knittel, Izak Müller, Bernard Ratshprecher

★

My heart-felt thanks to my wife Emma and my son, Haim, his spouse Shevi, and Avi for the ecouragement and understanding they displayed during the preparation of the material perpetuating the memory of the NADWORNA Jewish community.

Israel Carmi

תודתי מקרב לב נתונה לרעיתי היקרה אמה ולבני חיים, רעיתו שבי, ואבי על העידוד וההבנה שגילו בעת הכנת החומר להנצחתה של הקהילה היהודית נדבורנה.

ישראל כרמי

NADWÓRNA

(STANISLAV DISTRICT)

MEMORIAL AND RECORDS

THE BOOK WAS PUBLISHED BY THE LANDSMANSHAFT
OF NADWORNA IN ISRAEL AND AMERICA

1975

NADWORNER SOCIAL
CIRCLE, INC.
Secretary
Blanka Berger

+ PXW
(Nadvornaya)
88-498